

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

25. Cilt

2. Sayı

Ağustos 2023

E-ISSN: 2667-405X

HBV

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

SAHİBİ

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Nazlı YÜCEL BATMAZ
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Bilal KARABULUT
Prof. Dr. Cihan TANRIÖVEN
Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ
Prof. Dr. Selda AYDIN
Prof. Dr. Yücel UYANIK

EDİTÖR

Doç. Dr. Nazlı YÜCEL BATMAZ

BÖLÜM ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Edibe Asuman ATILLA
Prof. Dr. Furkan EMİRMAHMUTOĞLU
Prof. Dr. Latif ÖZTÜRK
Doç. Dr. Demirhan Fahri ERDEM
Doç. Dr. Gökhan AYKAÇ
Doç. Dr. Hazal Iğın BAHÇECİ BAŞARMAK
Doç. Dr. Nuray TOSUNOĞLU
Doç. Dr. Oğuzhan YAVUZ
Dr. Öğr. Üyesi Bilgen TAŞDOĞAN
Dr. Öğr. Üyesi Güler KARAMAN
Dr. Öğr. Üyesi Kürşat TUTAR
Dr. Öğr. Üyesi Mesut ASLAN
Dr. Öğr. Üyesi Özge DİNÇ CAVLAK
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SIDAL
Dr. Öğr. Üyesi Şahnaz KOÇOĞLU
Arş. Gör. Dr. Didem ÖZDEMİR
Arş. Gör. Dr. Fulya GEZER
Öğr. Gör. Aziz YILDIZ

İLETİŞİM

Berat Mert ÜNVER
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Beşevler/Ankara
Tel: +90 (312) 216 13 62
dergipark.org.tr/ahbvuibfd
iibfdergi@hbv.edu.tr

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdülkadir ŞENKAL	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Alaeddin TİLEYLİOĞLU	Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. Ali HALICI	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Aşkın KESER	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Atılhan NAKTİYOK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşegül MENGİ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Bahadır TÜRK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Burhan AYKAÇ	İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof. Dr. E. Tuncay SENYEN KAPLAN	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Ercan UYGUR	Uluslararası Final Üniversitesi
Prof. Dr. Erinc YELDAN	Kadir Has Üniversitesi
Prof. Dr. Eyüp Günay İSBİR	İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof. Dr. Fuat SEKMEN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Füsün ARSAVA	Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı Hakan YILMAZ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk ALKAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Altan ÇABUK	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim AOUBE	Hawaii University
Prof. Dr. İbrahim AYDINLI	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Cahit GÜRAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Murat CANİTEZ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Kemal BİÇERLİ	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Nuran BAYRAM	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Öznur YÜKSEL	Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat MURAT	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Selami SEZGİN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Sertaç Hami BAŞEREN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sibel TURAN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Şenol DURGUN	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü KARATEPE	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Tekin AKDEMİR	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ulvi KESER	Girne Amerikan Üniversitesi

TASARIM-DİZGİ: Aziz YILDIZ

YAYIN TÜRÜ: Yerel Süreli

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi
Hakemli bir dergidir. Dergimizde yayımlanan makaleler, yazarların kendilerini bağlamaktadır.
Dergimiz TÜBİTAK-ULAKBİM (SBVT), SOBİAD, EBSCO ve ASOS Index tarafından taranmaktadır.
Yeni E- ISSN: 2667-405X
Eski ISSN: 2148-1792 (Elektronik), 1302-2024 (Basılı)

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

dergipark.org.tr/ahbvuibfd

Cilt: 25 Sayı: 2

İÇİNDEKİLER

Az Gelişmiş Bir Bölgede Geleceğin İşleri ve Yeni Nesil Beceriler Genç İşsizliği İçin Çözüm Olabilir mi?: TRB2 Bölgesi Örneği	
Mustafa Çağlar ÖZDEMİR, Volkan IŞIK.....	377-398
Bir Disiplin Dili Oluşturmak: ‘Yönetim ve Organizasyon’ Disiplininin Dilsel Gelişimine İlişkin Bir İnceleme	
Recai COŞKUN.....	399-422
Yönetilmekten Kendini Yönetmeye: Neoliberal Toplumda Öznellik Üretimi Olarak İstihdam Edilebilirlik	
Yücel UYANIK, Sertaç DEMİRCİ.....	423-454
Türkçe Literatürde Yer Alan Nitel İşletme Çalışmalar Üzerine Bir Sistematik Literatür İncelemesi	
Ayşe YILDIZ	455-482
Evsel Atık Ayırma Davranışlarının Araştırılması: Genişletilmiş Atık Ayırma Modeli	
Erkan ARI, Murat ALTIN, Veysel YILMAZ.....	483-510
Siyasi ve Ekonomik Gelişmelerin BİST Yatırımcı Kararlarına Etkisi: Türkiye’den Kanıtlar (İng)	
Abdualmüttalip PİLATİN.....	511-538
Bankalarda Sermayenin Rolü, Belirleyicileri ve Sermaye Yapısının Yönetimi: Türkiye Örneği	
Adnan GÜZEL	539-566
Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi Mobil Uygulamasının Sistem Kullanılabilirlik Değerlendirilmesi	
Dilek USLU, Gamze ARIKAN.....	567-588
Güvenlik Sorunu Olarak Yönetişim Zafiyeti: Özbekistan Örneği	
İbrahim İRDEM, Samet BAŞAK.....	589-616
Yoksullukla Mücadele Etme ve Sürdürülebilir Kalkınmaya Ulaşmada Sosyal İnovatif Uygulamaların Rolü (İng)	
Muradiye ATEŞ.....	617-638
Sera Gazı Emisyonunun Tarımda İşgücü Verimliliğine Etkisi: Avrupa Birliği Ülkeleri Bağlamında Bir Analiz	
Ömer Can ÇEVİK, Fatma YEŞİLKAYA, Nursel KARAMAN.....	639-672
Sahra Altı Afrika Ülkelerinde Ticari Açıklık ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme Etkisi:	
Dinamik Panel Veri Analizi	
Serhat ALPAĞUT	673-700
Pazarlamada Yeni Trendler ve Dijital Reklamın Post Covid Sonrası Eğilimleri	
Gül Kadriye KARAKAYA EREN.....	701-730
Siyasal Seçim Kampanyalarında Mesaj Stratejileri:	
27. Dönem Milletvekili Genel Seçiminde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Üzerine Bir İnceleme	
Öznur NALÇINKAYA.....	731-768
Hemodiyaliz Hastalarında Yaşam Kalitesi ile Depresyonun Değerlendirilmesi ve Aralarındaki İlişkinin İncelenmesi	
Meryem TURGUT, Cuma FİDAN, Ferda IŞIKÇELİK, İsmail AĞIRBAŞ	769-788
Anayasal Bir Hak Olarak Dilekçe Hakkının Etkinliğinin Değerlendirilmesi	
Gizem GÜNER YAŞAR.....	789-822
Müşteri Nezaketsizliğinin Bir Sonucu Olarak Hizmet Sabotajı ve Algılanan Yönetici Desteğinin Rolüne Yönelik Bir Araştırma	
Gülbahar TÜRKMENOĞLU.....	823-854
Covid-19 Pandemisi ile Sağlık Bilişimi Yardım Masası İş Yükü Arasındaki İlişki	
Mustafa Mahir ÜLGÜ	855-878
Mali Alan Üzerine Yapılmış Olan Çalışmaların Bibliyometrik Ağ Analizi	
Mustafa GÖKMENOĞLU, Dilek GÖZE KAYA.....	879-908

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

dergipark.org.tr/ahbvuibfd

Volume: 25 Issue: 2

CONTENTS

Can Future Jobs and Next-Generation Skills be a Solution for Youth Unemployment in an Underdeveloped Region?:The Case of TRB2 Region Mustafa Çağlar ÖZDEMİR, Volkan IŞIK.....	377-398
The Construction of a Disciplinary Language: An Examination of the Linguistic Development of the Discipline of ‘Management and Organization’ Recai COŞKUN.....	399-422
From Being Managed to Self-Management: Employability as the Production of Subjectivity in Neoliberal Society Yücel UYANIK, Sertaç DEMİRCİ.....	423-454
A Systematic Literature Review on Qualitative Business Studies in Turkish Literature Ayşe YILDIZ	455-482
Investigation of Household Waste Separation Behaviors: Extended Waste Separation Model Erkan ARI, Murat ALTIN, Veysel YILMAZ.....	483-510
The Impact of Political and Economic Developments on Stock Investors’ Decisions: Evidence from Türkiye (Eng) Abdullahmuttalip PİLATIN.....	511-538
The Role of Capital in Banks, Its Determinants and Management of Capital Structure: The Case of Türkiye Adnan GÜZEL	539-566
System Usability Evaluation Of Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi Mobile Application Dilek USLU, Gamze ARIKAN.....	567-588
Governance Weakness As a Security Problem: The Case of Uzbekistan İbrahim İRDEM, Samet BAŞAK.....	589-616
Role of Social Innovation in Alleviating Poverty and Achieving Sustainable Development (Eng) Muradiye ATEŞ.....	617-638
The Effect Of Greenhouse Gas Emissions On Labor Efficiency In Agriculture: An Analysis In The Context Of The European Union Countries Ömer Can ÇEVİK, Fatma YEŞİLKAYA, Nursel KARAMAN.....	639-672
The Impact of Trade Openness and Foreign Direct Investment on Economic Growth in Sub-Saharan Africa Countries: Dynamic Panel Data Analysis Serhat ALPAĞUT	673-700
New Trends in Marketing and Post-Covid Trends of Digital Advertising Gül Kadriye KARAKAYA EREN.....	701-730
Message Strategies in 27th Term Political Election Campaigns: A Review on the Republican People’s Party (CHP) in the Parliamentary General Election Öznur NALÇINKAYA.....	731-768
Investigation of Quality of Life and Depression in Hemodialysis Patients and the Relationship Between Them Meryem TURGUT, Cuma FİDAN, Ferda IŞIKÇELİK, İsmail AĞIRBAŞ	769-788
Assessment of the Effectiveness of the Right to Petition as a Constitutional Right Gizem GÜNER YAŞAR.....	789-822
A Study on Service Sabotage as a Result of Customer Incivility and the Impact of the Role of Perceived Managerial Support Gülbahar TÜRKMENÖĞLU.....	823-854
The Relationship Between the Covid-19 Pandemic and the Health Informatics Help Desk Workload Mustafa Mahir ÜLGÜ	855-878
Bibliometric Network Analysis of Studies on Fiscal Space Mustafa GÖKMENÖĞLU, Dilek GÖZE KAYA.....	879-908

Az Gelişmiş Bir Bölgede Geleceğin İşleri ve Yeni Nesil Beceriler Genç İşsizliği İçin Çözüm Olabilir mi?: TRB2 Bölgesi Örneği

Mustafa Çağlar ÖZDEMİR*

Volkan IŞIK**

Geliş Tarihi (Received) 08.03.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 23.05.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1262302

Öz

Bu çalışma, genç işsizliği ile mücadelede son dönemde literatürde sıklıkla vurgulanan geleceğin işlerine yatırım yapmanın ve gençlere yeni nesil beceriler kazandırmanın önündeki engelleri, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi düşük bir bölgede analiz etmektedir. Araştırma alanını Türkiye İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması Düzey-2 TRB2 bölge illeri (Bitlis, Hakkâri, Muş ve Van) oluşturmaktadır. Çalışma, Doğu Anadolu Kalkınma Ajansının (DAKA) organize ettiği Yazılım ve Geleceğin Meslekleri Çalıştayı kapsamında bölgedeki gençlerin beklenti, sorun ve çözüm önerilerinin tespitine yönelik bir odak grup çalışması sonuçlarından elde edilen nitel verilere dayanmaktadır. Elde edilen sonuçlara göre; yaratıcı endüstriler, yazılım, yeni nesil girişimcilik ve genel olarak geleceğin mesleklerinin, eğitim ve beşerî sermayedeki yetersizlikler, fiziki imkanların yetersizliği, iş fikri geliştirme konusunda destek eksikliği ve düşük sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinden olumsuz etkilendiği anlaşılmıştır. Ayrıca katılımcıların resmi eğitimden kaynaklanmayan kendi çabaları ile elde ettikleri yeni nesil becerilere yönelik öğrenmelerinin aşırı eğitimsizlik olgusuna sebep olduğu görülmüştür. Bu kapsamda bölgeye özgü sorun alanları çözülmeden yapılandırılan geleceğin işlerine yönelik mesleki eğitim alanlarının yeni nesil beceri sahibi bireylerin bölge dışına göçü üzerinde aşırı eğitimsizlik nedenli itici bir faktöre dönüşeceği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geleceğin işleri, Yeni nesil beceriler, TRB2 bölgesi, Sosyo-ekonomik gelişme, Genç işsizliği

Can Future Jobs and Next-Generation Skills be a Solution for Youth Unemployment in an Underdeveloped Region?: The Case of TRB2 Region

Abstract

This study analyzes the obstacles to investing in future jobs and providing young people with new generation skills, which have been frequently emphasized in the literature in the recent period in the fight against youth unemployment in a region with a low level of socio-economic development. The research area comprises the Classification of Statistical Regional Units of Turkey Level-2 TRB2 regional provinces (Bitlis, Hakkari, Muş, and Van). The study is based on qualitative data obtained from the results of a focus group study to determine the expectations, problems, and solution proposals of young people in the region within the scope of the Software and Future Professions Workshop organized by the Eastern Anatolia Development Agency (DAKA). According to the results obtained, creative industries, software, new-generation entrepreneurship, and future professions are adversely affected by inadequacies in education and human capital, the inadequacy of physical facilities, lack of support for business idea development, and low socio-economic development level. In addition, it was seen that the participants' learning for the new generation skills they obtained with their efforts that did not originate from formal education caused the phenomenon of over-education. In this context, it is understood that vocational training areas for future jobs, which are structured without solving the region-specific problem areas, will turn into a driving factor due to over-education on the migration of new generation skilled individuals out of the region.

Keywords: Future of jobs, Next generation skills, TRB2 region, Socio-economic development, Youth unemployment

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, cozdemir@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3593-5864.

** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, volkani@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3690-969X.

GİRİŞ

Geleceğin işgücü potansiyelinin nitelik ve nicelik bakımından belirleyicisi olan genç nüfus, ülke ekonomileri için kilit önem taşımaktadır. Türkiye gibi genç nüfus yoğunluğu fazla olan ülkeler, bu potansiyeli başarılı eğitim ve aktif istihdam politikaları ile rekabet avantajına dönüştüremedikleri takdirde yaygın genç işsizliğinin ağır sosyo-ekonomik sonuçları ile karşı karşıya kalacaklardır. Gençleri, gelişen ve değişen ekonomik, sosyal ve çevresel şartlara daha iyi uyum sağlayabilecekleri becerilerle donatacak yeni nesil aktif istihdam politikaları geliştirmek elzemdir.

İçinde bulunduğumuz çağı tanımlayan teknolojik yeniliklerin cömertliği, beşeri sermaye potansiyelini açığa çıkarmak için yeni tekniklerin kullanılmasını zorunlu kılmaktadır (Schultz, 1971). Bu kapsamda 21.yy. becerilerini tanımlayarak işgücüne vasıf ve beceriler kazandırmak, yaratıcı endüstrilere yatırım yapmak, yeni nesil girişimciliği desteklemek ve kaybolan meslekler nedeniyle açıkta kalma riski artan işgücünü dinamik bir şekilde başarılı olabilecekleri geleceğin işlerine yönlendiren yol haritalarının oluşturulması gereklidir. Söz konusu çabanın Türkiye’de beşeri sermaye potansiyeli bakımından genç nüfus yoğunluğu ile öne çıkan ve sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi sıralaması bakımından en az gelişmiş bölge özelliği taşıyan TRB2 Bölgesi’nde gerçekleştirilmesinin önemli olduğu kanaatindeyiz. TRB2 Bölgesi’nin dezavantajlı durumunun ancak bölgedeki genç beşeri sermayeye doğru yatırımlar yapılarak giderilebileceği düşünülmektedir. Öngörebildiğimiz geleceğin koşullarına uygun olmayan geleneksel beşeri sermaye yatırımlarında ısrarcı olmanın, bölgedeki gençlerin rekabet güçlerini olumsuz etkileyeceği gibi bölgenin gelişmesinin önünde belirgin bir set oluşturma riski de taşımaktadır.

Bu çalışmada, gelişmekte olan bir ekonominin en düşük gelişmişlik seviyesine sahip TRB2 bölgesinde genç işsizliği ile mücadelede yenilikçi işler yaratmanın ve yeni nesil becerileri geliştirmenin önündeki engeller çözüm önerileri ile birlikte ortaya konulmaktadır.

KÜRESEL GÖRÜNÜM

18.yy sonları ve 19.yy başlarında buhar makinası ile başlayan endüstri serüveni, 19.yy sonlarında elektrik enerjisi ve seri üretim bantlarının kullanımı ve ardından 20.yy’da bilgisayar ve otomasyona dayalı programlanabilir üretim sistemine evrilişle büyük dönüşümler yaşamıştır (Özdemir, 2021). Günümüzde dijitalleşme, yapay zeka, büyük veri, bulut vb. ileri teknolojiler odağında endüstrinin dördüncü devrimini (Endüstri 4.0) yaşadığı tartışılmaktadır. Endüstri 4.0 dönüşümü ile başlayan dijitalleşme, Covid-19 pandemisinin uzaktan çalışmayı zorunlu kılan koşulları nedeniyle tüm sektörler yayılmıştır. Küresel çapta yapılan araştırmalar, pandemi

ardından teknolojinin şirketlerce benimsenmesinin ve işgücünden beklenen dijital yeterlilik değişimlerinin hızlanabileceğini göstermektedir (WEF, 2020b:4).

Dünya Ekonomik Forumu İşlerin Geleceği 2020 Anketi'nde ortaya çıkan sonuçlara göre 2025'e kadar 85 milyon işin insanlar ve makineler arasındaki iş bölümü değişikliği nedeniyle kaybolabileceği, insanlar arasındaki yeni iş bölümüne daha iyi uyarlanmış 97 milyon yeni işin ortaya çıkabileceği tahmin edilmektedir (WEF, 2020a:4).

Tablo 1: Talebi Artması ve Azalan İlk 10 Meslek

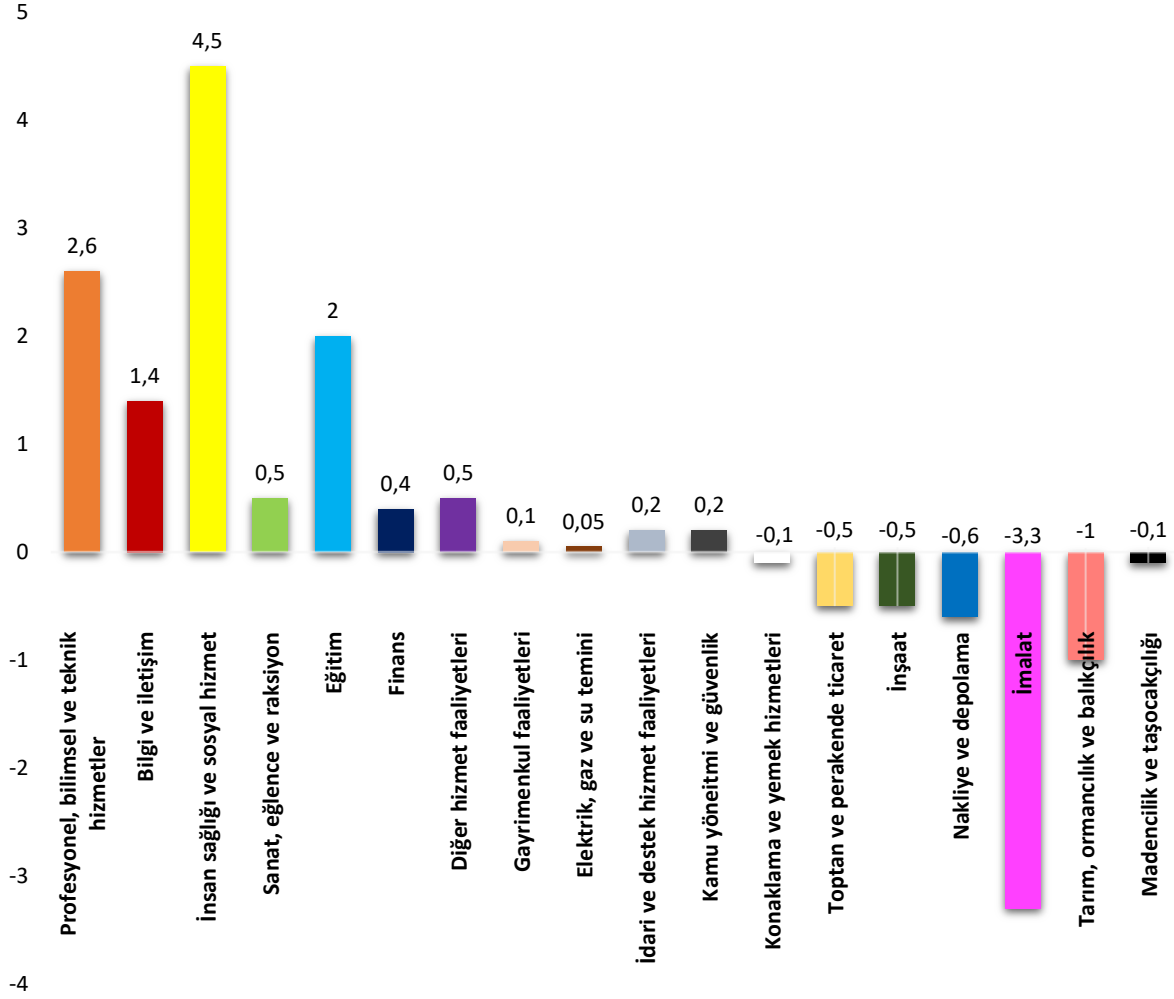
Talebi Artan		Talebi Azalan	
1	Veri Analistleri ve Veri Bilimcileri	1	Veri girişi görevlileri
2	Yapay zeka ve Makine Öğrenimi Uzmanı	2	İdari sekreter
3	Büyük veri (Big-data) uzmanı	3	Muhasebe, Defter tutma ve bordro görevlileri
4	Dijital pazarlama uzmanı	4	Muhasebeciler ve denetçiler
5	Proses otomasyon uzmanı	5	Montaj işçileri
6	İş geliştirme uzmanı	6	İşletme hizmetleri
7	Dijital dönüşüm uzmanı	7	Müşteri bilgileri kayıt ve müşteri hizmetleri çalışanları
8	Bilgi güvenliği analisti	8	Genel ve operasyon yöneticiler
9	Yazılım ve uygulama geliştiriciler	9	Mekanik ve makine tamircileri
10	Nesnelerin interneti uzmanı	10	Malzeme kayıt ve stok tutma görevlileri

Kaynak: Future of Jobs Survey 2020, World Economic Forum

Talep artışı yaşanan 10 mesleğin birkaçı hariç tamamına yakınının yeni nesil teknolojilerin geliştirilmesi, uygulanması ve kullanılmasıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 10. sıradaki Nesnelerin İnterneti Uzmanı (Internet of Things Specialist), 2 yıl önceki raporda bulunmuyordu. Dikkat çekici başka bir değişiklik de, talebi artan meslekler içerisinde 2018 Raporunda 20.sırada yer alan Dijital Pazarlama Uzmanlığının, 2020'de 4. sıraya yükselmiş olmasıdır.

AB-27, Birleşik Krallık ve İsviçre'de toplam 18 ekonomik faaliyet alanına olan talebin 2018-2030 arası muhtemel değişimini izlemek geleceğin mesleklerinin hangi faaliyet alanlarında şekilleneceğini göstermesi bakımından önemlidir. Şekil 1'deki otomasyon senaryosunda AB-27, Birleşik Krallık ve İsviçre'de potansiyel net iş artışları gösterilmektedir.

Şekil 1. Ekonomik Faaliyet Alanlarına Göre AB-27, Birleşik Krallık ve İsviçre'de 2018-2030 Potansiyel Net İş Artış Senaryosu (%)

Kaynak: WEF 2020, The Future of Work in Europe

Şekil 1’de görüldüğü üzere gelecekte net iş artışı ile en fazla etkilenecek ekonomik faaliyet alanları sırasıyla; insan sağlığı ve sosyal hizmet, profesyonel, bilimsel ve teknik hizmetler, eğitim ve bilgi iletişim sektörleridir. Söz konusu sektörlerin 2030'a kadar Avrupa'daki potansiyel iş büyümesinin %70'inden fazlasını oluşturması beklenmektedir. 2030'a kadar en güçlü net kazanımlar, 4,5 milyon işin eklenebileceği insan sağlığı ve sosyal hizmet alanında olacaktır. Bunu, 2,6 milyon iş kazandırabilecek profesyonel, bilimsel ve teknik hizmetler ve yaklaşık iki milyon iş kazandırabilecek eğitim takip etmektedir. Ayrıca, bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü (%18) ile sanat ve eğlence sektörü (%15) de büyüme eğilimindedir (WEF, 2020b: 20).

Geleceğin meslekleri daha çok hizmet odaklı ve insanın bilişsel, sosyal ve teknolojik becerisinin öne çıktığı alanlarda şekillenmekle birlikte fiziksel yetkinliklerin öne çıktığı emek yoğun alanlarda iş artış senaryonun negatif yönlü olduğu görülmektedir. 2030’a kadar net iş artışında negatif yönlü etkinin kuvvetli olması beklenen sektörleri sırasıyla; imalat, tarım, ormancılık ve balıkçılık ile nakliye ve depolamadır (WEF, 2020b: 20-22).

Ekonomik değişimler dünya çapında gücü, zenginliği, rekabeti ve fırsatları yeniden dağıtmaktadır. Yaratıcı yenilikler, radikal değişimler ve yeni iş modelleri her sektörü etkilemekte ve bu anlamda çalışma dünyası, geleceğin meslekleri ile yeniden şekillenmektedir.

Z Kuşağı-Teknoloji İlişkisi Odağında Yeni Nesil Girişimcilik

Castells (2005, s.186) yeni ekonominin yenilikler üreterek gelişen bir girişimcilik modeli sunan enformasyon teknolojileri ve finans sektörlerinde şekillendiğini ifade etmişti. Bilgi ekonomisi, bilginin etkin kullanımına ek olarak; girişimciliği ve yetenekli, esnek ve yaratıcı insanlardan oluşan bir toplum oluşturulmasını özendirir (Uçkan 2006, s.27).

Son 10 yılda, tüm dünyada ekonomik büyümeyi ve yeni iş yaratmayı katalize eden teknoloji odaklı start-up'larda küresel bir girişimcilik patlaması yaşanmaktadır. Dijital çağda girişimcilik, yatırımcıların en iyi iş fırsatlarını keşfetmek ve küresel değer zincirlerinde farklı konumlarda ve pozisyonlarda aktörler bulmak için sürekli yenilik arayışlarıyla uluslararası bir fenomen haline gelmiştir (McDougall & Oviatt, 2000; Reuber ve ark., 2018). Geleneksel girişimcilikten farklı olarak dijital çağda girişimcilerin “yeni nesil girişimci” olarak tanımlanmasının altında yatan en önemli neden de teknolojinin tüm süreçlerde etkin kullanımı ile ilişkilidir. Yeni nesil girişimciler; hiç olmayanı ortaya çıkaran, denenmemişi deneyerek bir proje, fikir veya inovasyonla toplumu etkilemeyi başaran, ar-ge ve teknoloji odaklı çalışan inovatörlerdir.

Dijital okur-yazarlık yeni nesil girişimciler için temel yetkinliktir. Çözüm yollarını teknolojiyi ileri seviyede kullanarak bulurlar. Sıklıkla Ar-Ge çalışması yaparlar. Yenilikçi her türlü fikre açıktırlar, değişime ve yeniliklere uyumludurlar. Yeni nesil girişimciler bu özellikleri nedeniyle Z Kuşağı ile yakından ilişkidir.

Milenyum çocukları olarak bilinen ve 2000 ve sonrası doğumluları kapsayan Z kuşağı; neredeyse teknolojiyle doğmuştur ve “internet kuşağı” olarak da bilinir. Akıllı, hırslı ve girişimciliğe son derece ilgili bir nesildir. Kariyerlerinde yükselebilmek için sorumluluk almaktan korkmayan kişilerden oluşur.

Z kuşağının teknoloji ve internet ile olan yakın ilişkisi, literatürde son dönemde sıklıkla adı geçen yeni nesil bir girişimcilik türü olarak “unicorn girişimleri” ortaya çıkarmıştır. Gerçekten de son on yılda, girişimcilik üzerine yapılan araştırmalar, yüksek büyüme ve yüksek değerli girişimlerin ortaya çıkışına giderek daha fazla dikkat çekmektedir. Bu girişimler, bir ekonominin üretkenliği, istihdamı, yenilikçiliği ve uluslararasılaşması üzerindeki olumlu etkileri (Mason and Brown, 2014) nedeniyle kalkınmanın itici güçlerinden (Fritsch and Schroeter, 2011; Autio and Acs, 2010; Henrekson and Johansson, 2010) olarak görülmektedir. Unicorn kavramı, efsanevi tek boynuzlu at için kullanılan bir terimdir. Kavram, ilk olarak Cowboy Ventures'in kurucusu Aileen Lee tarafından en az bir finansman turu sermaye alan ve

1 milyar dolardan yüksek bir piyasa değerine sahip özel şirketleri tanımlamak için kullanıldı (Brown and Wiles, 2015). Varlığı hakkında çeşitli spekülasyonlar olan ve insanlar tarafından var olduğuna inanılan ancak varlığı ispatlanamayan tek boynuzlu atı ifade ediyor. Girişimcilik alanında kullanılmak istenmesinin sebebi de buna dayanmaktadır. İş hayatında kullanılan haliyle Unicorn Girişim; 1 Milyar Dolar değere ulaşan yeni girişimlere verilen isimdir. Bu kadar büyük bir değere dijital içeriklerle çok kısa sürede ulaşabilen bu girişimler geleneksel kar elde etme yöntemlerini farklı bir boyuta taşımaktadır. Facebook, Airbnb, Uber gibi örneklerle ifade edilebilecek bu girişimcilerin ortaya çıkmasında kuşkusuz internet alanının sağladığı fırsatlar yer almaktadır.

TÜRKİYE'DEKİ GELİŞMELER

Türkiye'de başlangıçta kamu güdümlü gelişmeye başlayan bilişim sektörünün küresel gelişmelerle uyumlu şekilde 1990'lardan itibaren hızlandığı söylenebilir (Özdemir, 2011). Zamanla kamu sektörü yanında özel sektör girişimcilerinin piyasaya girmesiyle, bilgi iletişim sektörüne ilişkin yerel pazar hareketlenmiştir. Bu süreç, bilgi ve iletişim teknolojilerine ilişkin ürünlerin yurt içinde tanınmasına, ürünlere olan talebin giderek artmasına ve tüketiminin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşması, uzaktan iletişim teknolojilerine olan ilgi ve talebi arttırmıştır. Covid-19 pandemisinin uzaktan iletişimi zorunlu kılan etkisiyle de iletişim teknolojileri, bilişim sektörünün lokomotifi konumuna yükselmiştir.

Türkiye'de, start up temelli yerli yatırım kültürü henüz tam olarak oturmuş değildir.

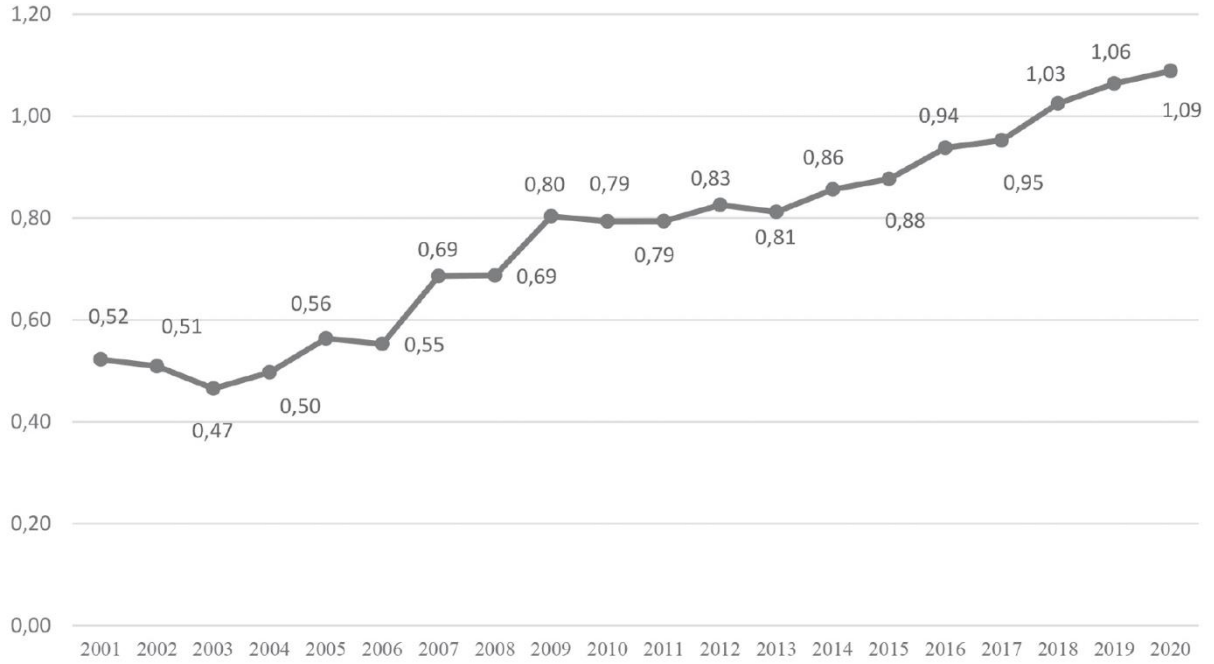
2019'da 800 milyar dolarlık Türkiye ekonomisinde melek yatırımcılar ve yatırım ağları 41 girişime toplam 101 milyon dolarlık yatırım yapmıştır (Doğan, 2020). Bu büyüklük çok sembolik kalmaktadır. 2020'de girişimlere yapılan yatırımların arttığı görülse de özellikle konum-tabanlı pazar yeri uygulamaları, gömülü akıllı teknolojiler, yapay zeka destekli sağlık çözümleri, akıllı lojistik yönetim teknolojilerinin öne çıkması gerekmektedir. Türkiye'nin her yıl giderek artan sayıda daha fazla *unicorn* çıkararak bir ülke konumuna gelmesi rekabet gücünü büyük ölçüde artıracaktır (Doğan, 2020).

Bir ülkenin teknoloji kullanım düzeyine etki eden en önemli unsurlardan biri, dünyadaki mevcut bilimsel ve teknolojik gelişmeyi algılayış biçimi ve Ar-Ge faaliyetlerine verdiği önemdir (Yıldız, 2005: 214; Yıldırım ve Kaya, 2019: 795). Gelişmiş ülkelerde Ar-Ge harcamaları GSYİH'nin %2 veya üzerini bulmaktadır (Yaylalı vd., 2010: 19)

Türkiye'deki Ar-Ge harcamalarının GSYİH'ya oranının değişimi yıllara göre Şekil 2'de gösterilmiştir. Toplam Ar-Ge harcamalarında 2004'ten sonra kayda değer artışlar gerçekleşse

de halen Ar-Ge harcamalarının GSYİH'ya oranı %1,09 ile yaklaşık 3,7 milyar dolar (54 milyar 956 milyon TL) değerindedir.

Şekil 2. Türkiye’de Ar-Ge Harcamalarının GSYİH’ya Oranı (%) 2001-2020

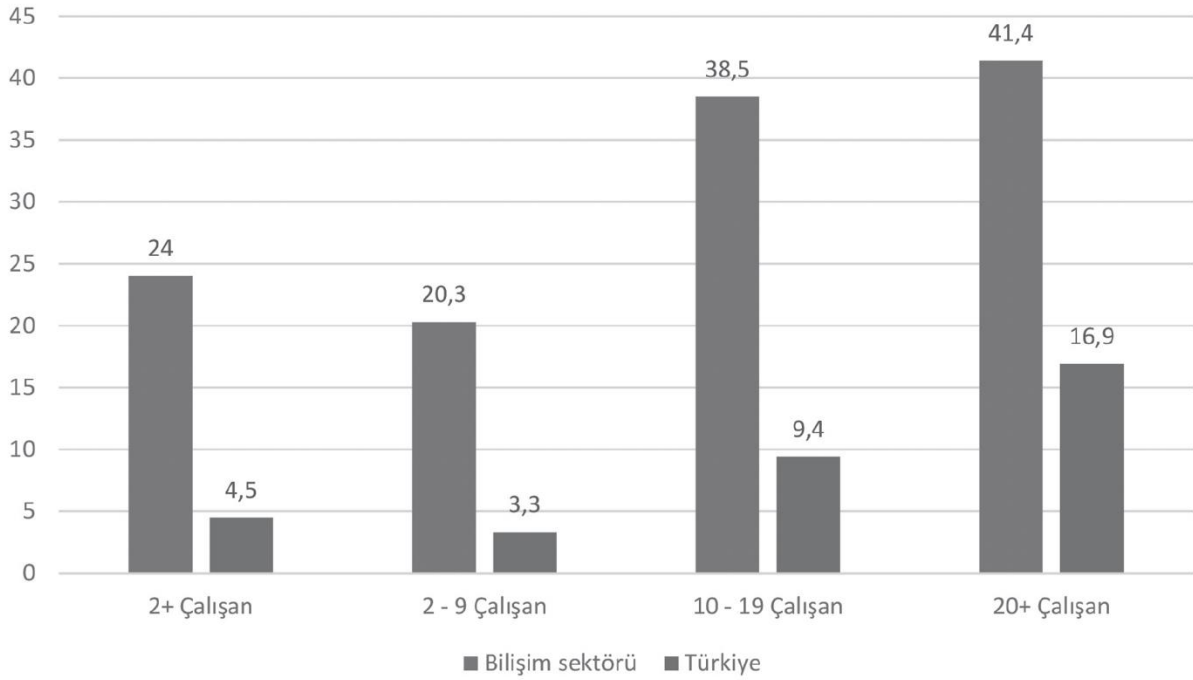

Kaynak: TÜİK (2021), Temel İstatistikler, Araştırma Geliştirme Faaliyetleri İstatistikleri

TÜİK'in Sektöre ve Harcama Grubuna Göre Toplam Ar-Ge Harcaması istatistikleri incelendiğinde, 2020 yılı için toplam 54 milyar 956 milyon TL'lik Ar-Ge harcamasının 4 milyar 444 milyon TL'sinin yatırım harcamalarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Yatırım harcamalarının 511 milyon 842 bin TL'si yazılıma aittir. Buna göre yazılım için yapılan Ar-Ge harcamalarının yatırım harcamaları içindeki payı %11,5, toplam Ar-Ge harcamaları içindeki payı %0,9 olmuştur.

Türkiye’de en yüksek Ar-Ge çalışması yapan işyerleri, bilişim sektöründe faaliyet göstermektedir. Türkiye genelinde iki ve daha fazla çalışanı olan işyerlerinde Ar-Ge yapan işyeri oranı ortalama %4,5 iken bilişim sektöründe %24’tür.

Şekil 3. Türkiye’de Ar-Ge Çalışması Yapan İşyeri Oranı

Kaynak: İŞKUR İPA, 2021 Bilgi ve İletişim Sektörü Sonuçları

Bilişim sektöründe, 20 ve üzeri çalışanı olup Ar-Ge yapan işyeri oranı %41,4'e çıkmaktadır. Aynı büyüklükteki firma ölçeği için Türkiye ortalaması, %16,9 olarak tespit edilmiştir. İşyerlerinin Ar-Ge faaliyetlerine yönelmesi sektördeki yatırım kararlarını da etkilemektedir. Türkiye genelinde gelecek bir yıl içinde yatırım yapmayı plânlayan işyeri oranı 2021 için %7,5 olarak gerçekleşirken, bilişim sektöründeki işyerleri için bu oran %10,9 olmuştur. Sektörde, yatırım planlayan işyerlerinin %54,2'si "ilave yatırım", %49,9'u "teknolojik yatırım, %55,9'u "stratejik yatırım" yapacağını belirtmiştir (İPA, 2021: 11).

Covid-19 pandemi sürecinde alınan tedbirler uzaktan çalışma ve uzaktan eğitimin yaygınlaşmasına, alışveriş ve sosyalleşme gibi gündelik hayata dair pek çok ihtiyacın uzaktan erişimle sağlanmasına neden olmuştur. Örneğin, internetten yapılan kartlı ödemelerde 2020'de adet bazında %41, tutar bazında %46 büyüme gerçekleşmiştir. Bu süreç, aynı zamanda işgücü piyasasını da etkileyerek iş yapış şekillerini kalıcı olarak değiştirmiştir. "Dijitalleşme Yolunda Türkiye 2021" adlı rapora göre, Türkiye'de CEO'ların %67'si Covid-19 döneminde kullanmaya başladıkları dijital iş birliği araçlarını kullanmaya devam edeceklerini, %87'si uzaktan çalışmanın mevcut yetenek havuzunu genişleteceğini ve %60'ı fiziksel iş alanlarını (ofislerini) küçülteceklerini belirtmiştir (KPMG, 2021: 39). Bu veriler ışığında, Covid-19 pandemi sürecinin küresel düzeyde bilişim hizmetine yönelik talebi arttırması nedeniyle bilgi ve iletişim sektörünün gelişmesinde önemli bir kırılma noktası olarak değerlendirmek mümkündür.

Dijitalleşme ve otomasyonun çalışma hayatındaki etkisi sürekli güncellenmektedir. Bu çerçevede işgücü niteliğinin de yeni kazanımlarla sürekli güncel tutulması gerekir. Sektör bazlı kamu politikalarının piyasa ile eşgüdüm halinde yürütülmesi, sürdürülebilirlik açısından önemlidir (Bingöl, 2022:64).

OECD'ye göre bu konudaki sorumluluk ülkelerin aktif istihdam politikası uygulayıcı kurumları ve ulusal istatistik ofislerindedir (OECD, 2018). Dijitalleşme trendleri ile beraber teknoloji yoğun mesleki yeteneklerin alt uzmanlıklarla detaylandırılması büyük önem taşımaktadır.

Türkiye'de bilgi ve iletişim sektöründe hem işgücü arz yetersizliği hem de eğitim-istihdam uyumsuzluğu artış eğilimindedir. Bilişim istihdamını destekleyici eğitim süreçlerinin nitelik ve nicelik olarak yetersizliği, uyumsuzluğun giderek büyümesine yol açmaktadır. Mesleki eğitimin Endüstri 4.0 anlayışı ile yeniden yapılandırılması çalışmaları kapsamında mesleki eğitim-istihdam uyumunun görünürlüğünü artırmak amacıyla Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde TOBB kapasite raporları da kullanılarak bir haritalandırma çalışması yapılmıştır.

Haritalandırma çalışması yoluyla veri tabanına işlenen sektöre ait çalışan profil bilgileri ile Mesleki ve Teknik okullarca eğitimi verilen ve Endüstri 4.0'a uyumlu 25 alanda eğitim alan öğrenci sayılarının iller bazında değerlendirilmesi mümkün olmuştur (MEB, 2018). İlgili çalışmaya göre, Türkiye'de öğrenci ve çalışan sayısına göre Endüstri 4.0 uyumlu ilk 3 alan karşılaştırmalı olarak Tablo 2'de gösterilmiştir. Buna göre, bilişim teknolojileri alanı 163 bin 976 öğrenci ile eğitim alanları içerisinde en fazla öğrenciye sahip ilk 3 alan içinde yer alırken, çalışan sayısına göre yapılan sıralamada ilk 10 alanda dahi yer almamaktadır. Mesleki ortaöğretim düzeyinde en fazla öğrenci ile ilk 3 içerisinde yer alan bilişim teknolojisi alanı öğrenci sayısına, ön lisans ve lisans düzeyi bölüm ve programlardaki öğrenci sayıları da eklendiğinde sektörün mevcut çalışma alanı karşılığı ile fark daha da açılmaktadır.

Tablo 2. Türkiye'de Endüstri 4.0 Uyumlu İlk 3 Alan

Öğrenci Sayısına Göre İlk 3 Alan			Çalışan Sayısına Göre İlk 3 Alan		
Alan	Öğrenci Sayısı	Çalışan Sayısı	Alan	Öğrenci Sayısı	Çalışan Sayısı
Elektrik-elektrik teknolojisi	173.386	729.706	Pazarlama ve perakende	17.307	2.880.514
Bilişim teknolojileri	163.976	368.485	İnşaat teknolojileri	19.561	2.029.551
Sağlık hizmetleri	140.615	647.958	Yiyecek-içecek hizmetleri	93.772	2.028.902

Kaynak: MEB, Mesleki Ortaöğretim Haritası

Türkiye'de bilişim teknolojileri eğitim alanının işgücü piyasasında yeteri kadar karşılığının bulunmadığı, bir diğer ifadeyle eğitim-istihdam alanları arasında uyumsuzluk olduğu söylenebilir.

TRB2 BÖLGESİ ARAŞTIRMASI

Araştırmanın konusu, amacı ve gerekçesi:

Bu araştırma, genç işsizliği ile mücadelede yenilikçi işler yaratmanın ve yeni nesil becerileri geliştirmenin önündeki engelleri çözüm önerileri ile birlikte ortaya koymaktadır.

Araştırmada geleceğin meslekleri, yazılım, yaratıcı endüstriler ve yeni nesil girişimcilik konularında TRB2 bölgesinde karşılaşılan sorunların tespiti ve çözüm önerilerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. TRB2 bölgesi Bitlis, Hakkari, Muş ve Van illerini kapsamaktadır. Bu bölgenin seçilmesinin/tercih edilmesinin nedeni sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesinin düşük olması, genç nüfus yoğunluğu ve yüksek düzeyde göç veren bir bölge olmasıdır. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından belirli zaman serilerinde yapılan ve sonuncusu 2017’de yayımlanan İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE) sonuçlarına göre; Türkiye’de en az gelişmişlik düzeyine sahip iller TRA2, TRB2, TRC2 ve TRC3 düzey-2 bölgelerinde bulunmaktadır. Bu bölgelerden TRB2 bölge illerinin tamamı son 10 il içerisinde yer almaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) “İstatistiklerle Gençlik Araştırması 2021” sonuçlarına göre; Türkiye genelinde 2021’de genç nüfus oranının en yüksek olduğu il, TRB2 bölgesi illerinden Hakkâri olmakla birlikte, bölge illerinin tamamı Türkiye’de genç nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ilk 10 il içerisinde yer almaktadır.

Araştırmanın arka planı:

2020-21 döneminde Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (DAKA) tarafından desteklenen ve bu çalışmanın araştırmacıları tarafından yürütülen TRB2 Bölgesi’nde işgücü piyasası uyumu projesi gerçekleştirilmiştir. Proje esnasında bölgedeki işgücünün kapsamlı analizi yapılırken farklı araştırma konuları da keşfedilmiştir. Özellikle genç nüfus yoğunluğu bakımından önemli bir potansiyele sahip olan bölgedeki gençlerin; geleceğin meslekleri, yazılım, yeni nesil girişimcilik, yaratıcı endüstriler gibi konularına ilgisi fark edilmiş ancak o günkü projenin mesleki eğitim-istihdam odağında yürütülmesi nedeniyle bu spesifik konulara odaklanılamamıştır. Yapılan tartışma ve değerlendirmeler esnasında ilgili konuların DAKA’nın Stratejik Planı içinde olduğunu görmek, bölgedeki gençlerin geleceğin meslekleri, yazılım, yaratıcı endüstriler ve yeni nesil girişimcilik alanlarındaki potansiyellerinin ortaya çıkartılması çalışmasının faydalı olacağı kanaatini kuvvetlendirmiştir. Bu kapsamda DAKA önderliğinde öncelikle bir çalıştay planlanarak, bölgedeki gençlerin söz konusu dört konu başlığında

farkındalıkları artırılmaya çalışılmış ve ardından beklenti, sorun ve çözüm önerilerinin tespitine yönelik bir araştırma gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın önemi:

Araştırma genel olarak; TRB2 bölgesinin sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi sıralamasındaki konumu için bir çıkış arayışı ortaya konulması bakımından önemlidir. TRB2 Bölgesi diğer bölgelere kıyasla önemli bir genç nüfus potansiyeline sahiptir. 2021 yıl sonu verilerine göre; Türkiye geneli için %15,3 olan 15-24 yaş aralığı genç nüfus oranı; Van'da %20,3, Bitlis'te %19,9, Muş'ta %20,5, Hakkari'de %22,8'dir. Söz konusu potansiyeli bölgedeki gençlerin yerinde istihdam edilerek göç etmesini engelleyecek şekilde nasıl etkin kullanacağına ilişkin çözüm önerilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Araştırma, genç nüfus potansiyelini etkin kullanmaya yönelik yenilikçi çözümler geliştirmeyi hedeflemesi ve bölgesel kalkınmaya destek olması açısından önemlidir.

Araştırmadan beklentiler:

- Geleceğin mesleklerine ve yaratıcı endüstrilere ilişkin farkındalığın artırılması,
- Gençlerin yazılım, yeni nesil girişimcilik ve yenilikçi meslekler ekseninde karşılaştığı sorunların tespiti ve etkili çözüm önerilerinin geliştirilmesi,
- DAKA faaliyetlerinin etkinliğinin artırılması,
- Gençlerin yerinde istihdamının artırılması,
- Bölgesel kalkınmaya destek.

Araştırma yöntemi:

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden odak grup görüşmesi tekniği uygulanmıştır. Veri toplamada, fikir tepsisi aracı kullanılmıştır.

Araştırma ekibi olarak toplantı yapılmış ve dört konu ekseninde (geleceğin meslekleri, yaratıcı endüstriler, yazılım ve yeni nesil girişimcilik), katılımcıların sorun ve çözüm önerilerini yazabilecekleri A3 formatında daha önceden araştırmacılar tarafından geliştirilen form yeniden gözden geçirilerek basılı hale getirilmiştir.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi yerleşkesi içinde yer alan Innovan'da 65 katılımcıyla yüz yüze nitel araştırma yöntemiyle odak grup görüşmesi gerçekleştirilmiştir.

Katılımcılar odak grup görüşmeleri için dört konu eksenini ikiye bölünerek “yaratıcı endüstriler ve yeni nesil girişimcilik” için bir grup, “geleceğin meslekleri ve yazılım” için bir grup olacak şekilde ayrıştırılmıştır. Böylelikle katılımcıların birbirlerini etkileme düzeyleri azaltılmıştır.

İlk aşamada sorunların tespiti için hazırlanmış form katılımcılara dağıtılmış ve ilgili başlıklar açıklanarak görüşlerini yazmaları istenmiştir.

Formlar katılımcılardan toplanıp 30 dakikalık bir ara verilmiş ve bu arada raportörler tarafından bilgisayara geçirilmiştir. İkinci oturumun başında katılımcıların yazdıkları sorunlar yanlış anlaşılabilir ifadeleri en aza indirmek amacı ile herkese açık biçimde okunmuş ve bir tartışma oluşturulmuştur. Bu süreç ses kaydına alınmıştır.

Ardından ikinci oturumda, birinci oturumdaki çalışma, çözüm önerileri için simetrik olarak tekrar gerçekleştirilmiştir.

Katılımcılar ayrıldıktan sonra toplanan tüm veriler moderatörler ve raportörler tarafından bir araya getirilmiştir. Ses kayıtları deşifre edilmek üzere bilgisayara aktarılmıştır. Ardından bilgisayara aktarılan sorun ve çözüm önerileri ilgili gruplara göre ayrıştırılarak sınıflandırılmış ve veriler analize hazır hale getirilmiştir.

Çalıştay tamamlandıktan çalışmanın etki düzeyini katılımcılarla görüşülerek tespit edilmiştir.

Analiz:

Katılımcıların görüşleri doğrultusunda belirlenen sorunlar ve çözümlere ilişkin öneriler ayrı ayrı listeler halinde hazırlanmıştır. Konu başlıklarına göre listelerdeki sorun ve çözümler, yeniden okunarak sınıflandırılmıştır. Mükerrerlikler yoğunluk testi için kullanılmış, sorun alanlarındaki yoğunlaşmalar belirlendikten sonra temizlenmiştir. Katılımcıların ifadeleri aslına sadık kalınmak suretiyle sadeleştirilerek anlaşılır hale getirilmiştir. Sınıflandırılan ve düzenlenen sorun ve çözüm önerileri eşleştirilmiştir.

Sınıflandırılmış ham veriler raporun sonundaki eklerde yer almaktadır. Her bir liste önce çapraz ve içi içe okunmuş, ardından sorun ve öneriler birleştirilerek sadeleştirilmiştir. Çalışmanın çıktıları doğrudan DAKA’ya politika önerileri sunmak olduğu için sorun ve öneriler politikaya dönüştürülebilir şekilde ifade edilmiştir. Raporun hazırlanma amacına uygun sonuçlar üretilip üretilmediğinin kontrolü için elde edilen sorun/öneri bileşenleri yeniden ham verilerden kontrol edilerek netleştirilmiştir.

Katılımcıların oturumlara göre ayrılmış, detaylı sorun ve çözüm önerilerini içeren tematik tablolar oluşturulmuştur. İlgili veriler, somut ve nitelikli çıktılar üretilebilmesi amacıyla eşleştirilerek sadeleştirilmiş ve dokuz ana sorun odağında bulgular kısmında görüleceği üzere sınıflandırılmıştır. Her bir sorun odağının altında yine ham verilerden elde edilen çözüm

önerileri mükerrerliklerden arındırılarak sıralanmıştır. Böylece katılımcıların sorun ve çözüm önerilerine yönelik politika tavsiyeleri sadeleştirilerek anlaşılır hale getirilmiştir.

Bulgular:

Katılımcılara İlişkin Demografik Bulgular tablo 3 ve 4’de gösterilmiştir. Buna göre; katılımcıların %22’si Muş, %38’i Van, %24’ü Bitlis ve %16’sı Hakkari’dir. Yaş aralığı 17-42’dir. Cinsiyet dağılımı dengelidir.

Tablo 3: Katılımcıların İl ve Cinsiyet Dağılımı

TRB2 illeri	Erkek		Kadın		Toplam	
	f	%	f	%	f	%
Bitlis	8	25,8	7	20,6	15	24
Hakkari	5	16,1	6	17,6	11	16
Muş	6	19,4	8	23,5	14	22
Van	12	38,7	13	38,2	25	38
Toplam	31	100	34	100	65	100

Tablo 4: Katılımcıların Yaş ve Cinsiyet Dağılımı

Yaş Grupları	Erkek		Kadın		Toplam	
	f	%	f	%	f	%
15-24	8	25,8	5	14,7	13	20,0
25-29	11	35,5	13	38,2	24	36,9
30-34	9	29,0	11	32,4	20	30,8
35-39	2	6,5	3	8,8	5	7,7
40-44	1	3,2	2	5,9	3	4,6
Toplam	31	100	34	100	65	100

Sınıflandırılan bulgular sonucu 9 sorun alanı tespit edilmiştir.

Tablo 5: Araştırma sonucu tespit edilen sorunlar

1	İş fikri geliştirme konusunda destek eksikliği
2	Özgüven eksikliği ve aile desteğinden yoksun olma
3	Finansmana erişim sorunları
4	Eğitim ve beşerî sermayedeki eksiklikler
5	Teknolojik imkân ve internet altyapısı eksikliği
6	Fiziki imkanların yetersizliği
7	Prosedürlerin karmaşıklığı ve bilgi eksikliği
8	Ulusal iş birliği kurulacak ağlara ulaşamama
9	Bölgenin üretim potansiyellerinin yeterince pazarlanamaması

Sorun alanlarının çözümüne ilişkin alınan yanıtlar sınıflandırıldığında, çözüm önerileri şu şekildedir:

Sorun 1: İş fikri geliştirme konusunda destek eksikliği,

- Çözüm Önerisi 1.1. DAKA resmi internet sitesinden iş fikri geliştirmeye yönelik etkili ve faydalı internet sitelerine ilişkin tavsiye ve yönlendirme yapılması,
- Çözüm Önerisi 1.2. İyi uygulama örneklerinin online veya yüz yüze aktarılması,
- Çözüm Önerisi 1.3. İş fikri geliştirme atölyelerinin kurulması ve yaygınlaştırılması,
- Çözüm Önerisi 1.4. Başarılı kişilerle buluşmaların arttırılması,
- Çözüm Önerisi 1.5. İş fikri geliştirme yarışmalarının düzenlenmesi,

Sorun 2: Özgüven eksikliği ve aile desteğinden yoksun olma,

- Çözüm Önerisi 2.1. Kişiye özel danışmanlıkların yapılandırılması ve genişletilmesi,
- Çözüm Önerisi 2.2. Kendini ifade etme yetilerinin arttırılmasına yönelik iletişim eğitimlerinin düzenlenmesi (Diksiyon ve etkili sunum teknikleri),
- Çözüm Önerisi 2.3. Yurtiçi ve yurtdışı bilgi ve görgü arttırma gezilerinin yapılması,
- Çözüm Önerisi 2.4. Ailelerin bilinçlendirilmesi ve genç girişimcilere destek vermesinin sağlanması,

Sorun 3: Finansmana erişim sorunları,

- Çözüm Önerisi 3.1. Finansmana ulaşmanın kolaylaştırılması (Kalkınma Ajansı internet sitesinde ulusal ve uluslararası online finansman kaynaklarının görülebileceği bilgilendirme hizmetinin verilmesi)
- Çözüm Önerisi 3.2. Proje maliyet desteklerinin arttırılması,
- Çözüm Önerisi 3.3. Melek yatırımcı ağının oluşturulması,
- Çözüm Önerisi 3.4. Ürün fiyat belirleme ve maliyet yönetimi desteği.

Sorun 4: Eğitim ve beşeri sermayedeki eksiklikler,

- Çözüm Önerisi 4.1. Yabancı dil kurslarının açılması, konuşma atölyelerinin kurulması ve yaygınlaştırılması,
- Çözüm Önerisi 4.2. Dijital okuryazarlık ve veri analizi kurslarının açılması ve yaygınlaştırılması,
- Çözüm Önerisi 4.3. Yazılım ve kodlama eğitimlerinin verilmesi,
- Çözüm Önerisi 4.4. Girişimcilik eğitimlerinin yaygınlaştırılması,
- Çözüm Önerisi 4.5. Finansal kaynaklara ulaşma ve okuryazarlık eğitimlerinin verilmesi ve yaygınlaştırılması,
- Çözüm Önerisi 4.6. DAKA bünyesinde gençlerin talebine göre çeşitlenecek dinamik eğitim platformlarının oluşturulması,
- Çözüm Önerisi 4.7. Çalışma hayatı mevzuatı eğitimlerinin verilmesi,
- Çözüm Önerisi 4.8. Proje yazma ve yürütme eğitimlerinin verilmesi.
- Çözüm Önerisi 4.9. İş modeli eğitimlerinin verilmesi.
- Çözüm Önerisi 4.10. Pazarlama ve reklam eğitimlerinin verilmesi.
- Çözüm Önerisi 4.11. Staj ve değişim hareketliliğinin ulusal ve uluslararası düzeyde arttırılması,

Sorun 5: Teknolojik imkan ve internet altyapısı eksikliği,

- Çözüm Önerisi 5.1. İnternet erişiminin yaygınlaştırılması (paket desteği),
Çözüm Önerisi 5.2. Bilgisayar kiralama imkanı ve satın alma destekleri,

Sorun 6: Fiziki imkanların yetersizliği,

- Çözüm Önerisi 6.1. Girişimcilik ve kuluçka merkezlerinin kurulması ve bölgeye yaygınlaştırılması,
Çözüm Önerisi 6.2. Bölge içinde ve/veya ulusal düzeyde gençlerin katılacağı girişimci kamplarının kurgulanması ve aktif olarak işletilmesi,
Çözüm Önerisi 6.3. Bölgesel mobilitenin artırılması için konaklama imkanlarının artırılması (misafirhaneler, vb.)
Çözüm Önerisi 6.4. Mevcut fiziki ortamların ergonomisinin iyileştirilmesi.
Çözüm Önerisi 6.5. 3D Yazıcı, simülasyon vb teknolojik cihazların kullanılabilceği fiziki ortamların oluşturulması.

Sorun 7: Prosedürlerin karmaşıklığı ve bilgi eksikliği,

- Çözüm Önerisi 7.1. DAKA'nın girişime özel bireysel iş modeli geliştirme desteği vermesi,
Çözüm Önerisi 7.2. İşin kurulum ve yürütüm sürecinde kurumsal başvuru ve takip işlemlerinin kolaylaştırılmasına yönelik DAKA destekleri.

Sorun 8: Ulusal işbirliği kurulacak ağlara ulaşamama,

- Çözüm Önerisi 8.1. DAKA'nın ulusal işbirliği ağı bilgilendirme platformu kurması,
Çözüm Önerisi 8.2. Piyasa ile genç girişimcilerin buluşturulması toplantıları düzenlenmesi,
Çözüm Önerisi 8.3. DAKA'nın marka değeri olan büyük yazılım firmalarının temsilciliklerini bölgeye çekecek cazibe imkanları oluşturması.

Sorun 9: Bölgenin üretim potansiyellerinin yeterince pazarlanamaması,

- Çözüm Önerisi 9.1. DAKA tarafından destinasyon pazarlama çalışmalarının güçlendirilmesi.
Çözüm Önerisi 9.2. Bölgedeki ürünlerden ikincil ürünler elde edilmesine yönelik Ar-Ge çalışmalarının yapılması (Coğrafi işaretli ürünlerin çeşitlendirilmesi)

Katılımcıların yazılım, yeni nesil girişimcilik ve yaratıcı endüstriler konusundaki bilgi ve becerilerinin resmi eğitimden kaynaklanmadığı, dijital okuryazarlık ile ilişkili kendi kendine öğrenme süreçlerinin yaygın olduğu görülmüştür. Bununla birlikte mevcut becerilerini bölgedeki sorun alanları nedeniyle kullanamadıkları ve yeni nesil becerilere yönelik öğrenmelerinin aşırı eğitimlilik olgusuna sebep olduğu görülmüştür. Odak grup görüşmelerinden elde edilen veriler bölgede yazılım ve yeni nesil girişimcilik konusunda kendisini geliştirmiş bireylerin bölge dışına göç eğiliminin yüksek olduğunu göstermektedir.

Bu kapsamda bölgeye özgü sorun alanları çözülmeden yapılandırılan geleceğin işlerine yönelik mesleki eğitim alanlarının yeni nesil beceri sahibi gençlerin bölge dışına göçü üzerinde aşırı eğitimsizlik nedeniyle itici bir faktöre dönüşeceği anlaşılmaktadır.

Elde edilen veriler birlikte değerlendirildiğinde; bölgede yetiştirilmek üzere hevesli ve potansiyeli olan yeterince genç işgücü olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yaratıcı endüstriler, yazılım, yeni nesil girişimcilik ve genel olarak geleceğin mesleklerine yönelik altyapı ve yatırım eksiklikleri bulunmaktadır. Hindistan ve İrlanda tecrübelerinde olduğu gibi bölgenin rekabet üstünlüğünü sağlamak üzere ilgili alanlarda yenilikçi teşvik programlarına ihtiyaç vardır. Özellikle Van'ın cazibe merkezi haline getirilerek bölgenin teknoloji ve yenilikçilik merkezi haline dönüştürülmesi yolunda planlı çalışmaların ivedilikle başlatılması gereklidir. Aksi takdirde özellikle bölgedeki gençlerde yaygın olan göç eğilimi daha da artacaktır.

SONUÇ

Teknolojide yaşanan gelişmeler bireyden beklenen nitelikler ve işin yapılış şekli üzerinde değişikliklere neden olmuştur. Emegın, dijital becerilere sahip, uzaktan çalışan, iletişim teknolojileri konusunda yetkin olması beklenmektedir. Teknolojik gelişmenin yeni çalışma alanları oluşturması ve emegın niteliğini yükseltmesi aracılığıyla çalışma yaşamında olumlu etki oluşturacağını savunan görüşlere karşın söz konusu gelişmenin insan emegına olan ihtiyacı ve aynı zamanda bazı meslekleri ortadan kaldıracağına ilişkin olumsuz görüşler de yer almaktadır. Bu noktada teknolojinin hangi sektörleri ve işleri ortadan kaldıracağı, buna karşın hangi alanların rekabet avantajı açısından potansiyele sahip olduğunun tespiti önem arz etmektedir. İlgili tespitin yapılmasında tüm paydaşların; üniversiteler, kalkınma ajansları, kamu istihdam otoriteleri ve sektör temsilcileri üzere bir araya gelerek oluşturduğu çalışma grupları vasıtasıyla gerçekleştirilmesi gerekir. Bu gereklilikten hareketle gerçekleştirilen TRB2 bölgesi Yazılım ve Geleceğin Meslekleri Çalıştayı sonuçları, bölgedeki genç nüfus potansiyelini etkin kullanmaya yönelik yenilikçi çözümler geliştirmeyi hedeflemesi ve bölgesel kalkınmaya destek olması açısından önemlidir.

İki oturumda planlanan çalıştayı ilk oturumunda; 21.yy. becerileri, yaratıcı endüstriler, yeni nesil girişimcilik, yazılım ve geleceğin meslekleri konularında bölgedeki gençlerde farkındalık yaratmaya odaklanan tematik bir panel gerçekleştirilmiştir. İkinci oturum, bu tema alanları Yaratıcı Endüstriler ve Yeni Nesil Girişimcilik için bir grup, Yazılım ve Geleceğin Meslekleri için diğer grup olacak şekilde iki gruba ayrıştırılarak odak grup çalışması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Odak grup çalışması için uzmanlık ve ilgi alanlarına göre ayrıştırılan

katılımcılar; bölgedeki genç girişim elçileri, girişimci adayları ve sektör deneyimi olan tecrübeli girişimcilerdir.

Araştırma sonuçlarına göre; bölgede geleceğin meslekleri, yazılım, yaratıcı endüstriler ve yeni nesil girişimciliğin gelişimi için dokuz ana sorun alanı tespit edilmiştir.

Sorun alanları içinde en fazla yoğunlaşılan konular sırasıyla; eğitim ve beşeri sermayedeki yetersizlikler, fiziki imkanların yetersizliği ve iş fikri geliştirme konusunda destek eksikliği olarak tespit edilmiştir. Görece daha az önem arz eden sorun alanları; teknolojik imkan ve internet altyapı yetersizlikleri, prosedürlerin karmaşıklığı ve bölgenin üretim potansiyelini yeterince pazarlayamaması olarak belirmiştir. Bu kapsamda bölgede geleceğin meslekleri üzerinden bir kalkınma süreci inşa etmek için öncelikli olarak eğitim, fiziki imkan ve mentörlük desteklerinin planlanması gerektiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Autio, E., Acs, Z., 2010. Intellectual property protection and the formation of entrepreneurial growth aspirations. *Strategy. Entrep. J.* 4 (3), 234–251. <https://doi.org/10.1002/sej.93>.

Bingöl, U. (2022), “Dijitalleşme ve Geleceğin İşgücünden Beklentiler”, *Gelecekte Çalışma Hayatı ve Yönetim* (Ed. Doç.Dr.Volkan Işık ve Doç.Dr. Süheyla Erikli Selek), Nobel Yayınları: Ankara.

Brown, K.C., Wiles, K.W., 2015. In search of unicorns: private IPOs and the changing markets for private equity investments and corporate control. *J. Appl. Corp. Financ.* 27 (3), 34–48. <https://doi.org/10.1111/jacf.12127>.

Castells (2005) *Enformasyon çağı: ekonomi, toplum ve kültür-ağ toplumunun yükselişi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Castells (2013). *Ağ Toplumunun Yükselişi / Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt 1*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Çiğdem, S. (2018), “Gig Ekonomisi ve Freelance İşgücünün Yükselişi: Freelancer.Com Platformu Üzerinden Bir Literatür Taraması ve Değerlendirme”, *Sakarya Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Seçme Yazılar-II*, (Ed.) Ekrem Erdoğan, Sakarya Yayıncılık.

Doğan, M.Ali (2020). *Start-upların Unicorn Yolculuğu, Z-Raporu Dergisi*, Ağustos.

Ermağan, İ. (2022). *Uluslararası İlişkiler ve Teknoloji İlişkisi. Endüstri 4.0, Siber Uzay ve Uzay Dünyası*, Nobel Akademik Yayıncılık.

Freyer, H. (2018). *Sanayi Çağı*, Doğu Batı Yayınları.

Fritsch, M., Schroeter, A., 2011. Why does the effect of new business formation differ across regions? *Small Bus. Econ.* 36 (4), 383–400. <https://doi.org/10.1007/s11187009-9256-9>.

Henrekson, M., Johansson, D., 2010. Gazelles as job creators: a survey and interpretation of the evidence. *Small Bus. Econ.* 35 (2), 227–244. <https://doi.org/10.1007/s11187009-9172-z>.

Işık, V. (2021). *Sosyal Girişimcilik*, Ekin Yayınları: Bursa.

İŞKUR. (2022). 2021 yılı İşgücü Piyasası Araştırması Raporu. İŞKUR Yayınları. (erişim) <https://media.iskur.gov.tr/51145/turkiye.pdf>

KPMG (2021). *Dijitalleşme Yolunda Türkiye 2021 Trendler ve rehber hedefler*.

Mair, J., Marti, I. (2006). Social Entrepreneurship Research: A Source of Explanation, Prediction, and Delight. *Journal of World Business*, (41).

Mason, C., Brown, R., 2014. Entrepreneurial ecosystems and growth of women's entrepreneurship: a comparative analysis. In: Workshop Organised by the OECD LEED Programme. <https://www.oecd.org/cfe/leed/Entrepreneurial-ecosystems.pdf>.

MEB. (2018). “Türkiye’nin Mesleki Eğitim Haritası çıkarıldı”, <https://mtegm.meb.gov.tr/www/turkiye-ninmesleki-egitim-haritasi-cikarildi/icerik/2209>

Mckinsey (2020). Future of Work, <https://www.mckinsey.com/tr/~media/mckinsey/locations/europe%20and%20middle%20east/turkey/our%20insights/future%20of%20work%20turkey/future-of-work-mckinsey-turkey-full-report.pdf>

Microsoft. (2022). New Future of Work, <https://www.microsoft.com/en-us/research/uploads/prod/2022/04/Microsoft-New-Future-of-Work-Report-2022.pdf>

Nippani, A. (2020). Automation and Labour in India: Policy Implications of Job Polarisation Pre and post COVID-19 crisis, <https://econpapers.repec.org/paper/osfsocarx/h9gaw.htm>

OECD (2002), Measuring the Information Economy, erişim, <https://www.oecd.org/sti/ieconomy/2771153.pdf>

OECD. (2018). Approaches to anticipating skills for the future of work.

OECD. (2017). Future of Work and Skills, https://www.oecd.org/els/emp/wcms_556984.pdf

Özdemir, M.Ç. (2021). Çalışma Hayatının Dönüşümü Üzerine. Sakarya Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Seçme Yazılar – V, (Ed.) C.Selek Öz, Değişim: Sakarya.

Özdemir, M.Ç. (2011), Bilişim Sektöründe İşgücü: Türkiye'de Bilişim Sektöründe İşgücü Piyasasının Hindistan ve İrlanda ile Mukayeseli Analizi, ÇASGEM Yayınları: Ankara

PWC. (2022). The Future of Work: Journey to 2022, <https://www.pwc.com/ee/et/publications/pub/future-of-work-report.pdf>

Schultz, T. W. (1971). *Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research*. New York: Free Press.

Toffler, A. (2018), Üçüncü Dalga, Koridor yayınları: İstanbul.

TÜİK (2021), Temel İstatistikler, Araştırma Geliştirme Faaliyetleri İstatistikleri

TUSİAD. (2021). Bilgi ve İletişim Teknolojileri Sektörü 2020 Pazar Verileri ve Trendleri Raporu, Deloitte.

Uçkan, Ö. (2006) Bilgi politikası ve bilgi ekonomisi: verimlilik, istihdam, büyüme ve kalkınma, *Bilgi Dünyası*, 7.

UNCTAD, (2022). Creative Economy Outlook, https://unctad.org/system/files/official-document/ditctsce2022d1_en.pdf

World Economic Forum. (2020a). The Future of Jobs Report 2020. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf

World Economic Forum (2020b), The Future of Work in Europe, <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/featured%20insights/future%20of%20organizations/the%20future%20of%20work%20in%20europe/mgi-the-future-of-work-in-europe-discussion-paper.pdf>

Yaylalı, M., Akan, Y. ve Işık, C. (2010), “Türkiye’de Ar-Ge Yatırım Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eş-Bütünleşme ve Nedensellik İlişkisi: 1990-2009”, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetim Dergisi*, 5(2), ss.13-26.

Yıldırım, C. ve Kaya, Dilek G. (2019). “Ar-Ge Harcamalarının Gelişimi: TR-AB Üzerine Bir Değerlendirme”, *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(3), ss. 791-812.

Yıldız, H. (2005), “Türkiye’de Üniversite-Sanayi İlişkileri ve Kobi’ler (Küçük Sanayi) Açısından Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 31, ss.207-229.

EXTENDED SUMMARY

This study analyzes the harmony between the young labor force and the labor market in the lowest socio-economic development region of a developing economy. The research area is the TRB2 Region, which includes the provinces of Bitlis, Hakkari, Muş, and Van; among the Level-2 regions of the Turkish Statistical Regional Units Classification (NUTS), is at the lowest level of development in the Socio-Economic Development Index. However, the youth population density is above the Turkey average. TRB2 region draws attention to development, labor market problems, and labor market-vocational education mismatch problems compared to surrounding regions and Turkey in general. The high rate of young population in the region is demographically expressed in the literature with the concept of "youth bulge." Youth bloat is an important opportunity on the one hand and a serious threat on the other. If managed correctly, it is an important opportunity that will play an important role in economic development. Establishing an education system compatible with the labor market and a structure where the education-employment relationship works well, especially against youth structural unemployment; There is a widespread consensus both in national action plans and in the academic literature that this is the most important step in turning youth population density into an opportunity.

To raise the potential of the young population in line with the professions of the future and the skills of the 21st century, it is necessary to update the vocational training areas and implement programs that support vocational education. According to the MEB Vocational Secondary Education Map data, it is seen that the field of information technologies ranks first among the education fields in the provinces of the region. Information technologies rank first with 15.5% in Van, fourth with 10.4% in Bitlis, second with 12.8% in Muş, and 14.8% in Hakkari, according to the number of students in the current vocational education fields. It is important in terms of developing the informatics and software skills of the young population in the provinces of the region. However, one of the most important reasons for not keeping the young workforce in the region, frequently mentioned in regional development reports, is related to the incompatibility of education-employment areas. The effective use of the said young population potential is important in triggering regional development. In this context, there is a need for solution proposals on how to use the young people in the region effectively to prevent them from migrating by being employed on-site. Based on this need, this study is important because it aims to develop innovative solutions to effectively use the potential of the young population and support regional development.

In the 2020-21 period, a labor market harmonization project was carried out by the Eastern Anatolia Development Agency (DAKA) in the TRB2 Region, to which the researchers of this study also contributed. During the project, different research topics were discovered while conducting a comprehensive analysis of the workforce in the region. Especially the young people in the region, which has an important potential in terms of young population density; His interest in subjects such as future professions, software, new-generation entrepreneurship, and creative industries was noticed, but these specific issues could not be focused on because the project of that day was carried out with the focus of vocational training-employment. Seeing that the relevant issues are within the Strategic Plan of DAKA during the discussions and evaluations made, strengthened the opinion that it would be beneficial to reveal the potential of

the young people in the region in the fields of future professions, software, creative industries, and new generation entrepreneurship. In this context, a workshop was planned under the leadership of DAKA, and the awareness of the youth in the region was tried to be increased on these four topics, and then research was carried out to determine the expectations, problems, and solution proposals. Expectations from the research; Increasing awareness of future professions and creative industries, identifying the problems faced by young people in the axis of software, new generation entrepreneurship, and innovative professions and developing effective solution proposals, increasing the effectiveness of DAKA activities, increasing the employment of young people on-site and providing support to regional development.

In this context, the study is based on the qualitative data obtained from the results of a focus group study aimed at determining the expectations, problems, and solution proposals of the youth in the region within the scope of the Software and Future Professions workshop organized by the Eastern Anatolia Development Agency (DAKA). The idea tray tool was used in data collection. For focus group discussions, the four topic axes were divided into two, a group for “creative industries and next-generation entrepreneurship” and a group for “future professions and software.” Thus, the level of influence of the participants on each other was reduced.

In the first stage, the form prepared to identify the problems was distributed to the participants, and they were asked to write their opinions by explaining the relevant headings.

The forms were collected from the participants, and a 30-minute break was given; meanwhile, the reporters computerized them. Then, at the beginning of the second session, the problems written by the participants were read publicly, and a discussion was formed to minimize the statements that could be misunderstood. This process has been audio recorded.

Then, in the second session, the work in the first session was performed symmetrically for the solution proposals.

After the participants left, the moderators and reporters brought all the data collected. First, the audio recordings were transferred to the computer for decoding. Then, the problems and solution suggestions transferred to the computer were classified according to the relevant groups, and the data were ready for analysis.

In line with the participants' opinions, the problems and suggestions for solutions were prepared in separate lists. The trials and solutions in the lists were re-read and classified according to the subject headings. Duplicates were used for the density test, and the concentrations in the problem areas were cleaned after determining them. The expressions of the participants were simplified and made understandable by staying true to the original. Classified and organized problems and solutions are matched.

Classified raw data are included in the appendices at the end of the report. Each list was read crosswise and nested, and problems and suggestions were combined and simplified. Since the study's outputs were to present policy recommendations directly to DAKA, the issues and requests were expressed in a way that could be transformed into policy. The problem/suggestion components obtained were clarified by rechecking the raw data to check whether the results were produced for the purpose of the report.

Thematic tables were created, which included detailed problem and solution suggestions of the participants according to the sessions. Relevant data have been simplified and matched to produce concrete and qualified outputs and classified into nine main focus areas. Under each problem focus, the solution proposals obtained from the raw data are listed by removing any

duplications. Thus, the participants' policy recommendations for the problem and solution suggestions were simplified and made understandable.

Relevant problem areas.

- lack of support for business idea development,
- lack of self-confidence and lack of family support,
- problems in accessing finance and not knowing how to access it,
- deficiencies in education and human capital,
- lack of technological facilities and internet infrastructure,
- insufficient physical facilities,
- complexity of procedures and insufficient knowledge of procedures,
- lack of access to networks to establish national cooperation, and
- It has been determined that the production potential of the region cannot be adequately marketed.

The most concentrated issues among the problem areas are respectively; inadequacies in education and human capital, the inadequacy of physical facilities, and the lack of support in developing business ideas. Relatively less important problem areas are technological facilities and internet infrastructure inadequacies, the complexity of the procedures, and the inability to adequately market the production potential of the region. In this context, it is understood that to build a development process through the professions of the future in the region, primarily education, physical facilities, and mentoring supports should be planned.

According to the results obtained; in the region due to the low level of socio-economic development; the effectiveness of combating youth unemployment in the creative industries, software, new generation entrepreneurship, and future professions in general; cannot be used effectively due to inadequacies in education and human capital, the inadequacy of physical facilities and lack of support in developing business ideas. It has been concluded that there is a need for innovative incentive programs in related fields to ensure the competitive advantage of the region.

Bir Disiplin Dili Oluşturmak: ‘Yönetim ve Organizasyon’ Disiplininin Dilsel Gelişimine İlişkin Bir İnceleme

Recai COŞKUN*

Geliş Tarihi (Received): 30.12.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 11.04.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1226876

Öz

Bu çalışmada, 1950’lerden 1980’lere Yönetim ve Organizasyon disiplininin dilsel gelişimi seçilmiş ders kitaplarının belge çözümlemesine tabi tutulması yoluyla incelenmiştir. Farklı kurumları temsil eden yazarların farklı tarihlerde basılmış eserlerindeki dillerinin zamanla değişim gösterip göstermediği sorgulanmıştır. Yapılan çözümlemelerde yazarların özellikle 1950’lerde ve 1960’larda hem İşletme alanının hem de Yönetim ve Organizasyon disiplini dilinin oluşturulmasında iki meydan okumayla karşılaştıkları görülmüştür: Birincisi dilde tam karşılığı olmayan batı kökenli terimlere karşılık bulmak; ikincisi, siyasi gelişmelere bağlı olarak Türkiye’deki dil tartışmalarının etkisi altında disiplin dili kurmaya çalışmak. Yazarların dille ilişkileri açısından şu tavrı geliştirdikleri görülmüştür: (a) Bir bütün olarak Türk dilini ve özelden disiplin dilini yeniden kurmak; (b) yalnızca disiplin dilini kurmaya çalışmak; (c) dille ilgili bir iddia gütmeyen anlaşılabilirliği öncelemek; (d) dille ilgili hiçbir kaygı taşımadan Türkçeyi olduğu haliyle etkili kullanmak. Dil konusu aynı zamanda ideolojik bir tartışma olduğu için, yazarların dönemsel siyasi gelişmeler karşısında dile ilişkin yaklaşımlarında değişiklik olduğuna ilişkin ipuçlarına rastlanmıştır. Yazarların en benzeşen yönü, batı kökenli terimlere eski Türkçe kelimelere oranla daha hoşgörülü olmalarıdır. Dil sorununun ideolojik alandan 1980’lerden itibaren sıyrılmaya başladığı tespit edilmiştir. Ancak, dil üzerinden üretilen siyasi gerilimlerin bir yansıması olarak disiplin dilinin olgunlaşması ve dilsel bütünlüğün sağlanması yolunda hala alınacak mesafe olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yönetim, Organizasyon, Bilimsel disiplin, Disiplin dili

The Construction of a Disciplinary Language: An Examination of the Linguistic Development of the Discipline of ‘Management and Organization’

Abstract

In this study, the linguistic development of the discipline of management and organization from the 1950s to the 1980s was examined through a document analysis of selected textbooks. It has been questioned whether the languages used by authors representing different institutions in their works published at different dates have changed over time. In the analyses conducted, it was found that the authors faced two challenges, especially in the 1950s and 1960s, both in the creation of the field of business and in the language of the discipline of management and organization: the first was to find an answer to the terms originating from the West that had no exact equivalent in the Turkish language. The second was to try to establish a language for the discipline under the influence of the language debates in Türkiye, which depended on political developments. It is observed that the authors developed the following attitude regarding their relationship with the language: (a) restoration of the Turkish language as a whole and the language of the discipline in particular; (b) only attempting to establish the language of discipline; (c) prioritizing understandability without making any claims on the language; (d) those who want to use Turkish effectively as it is without any linguistic concerns. Since the language issue is also an ideological debate, evidence has been found that the authors' approach to the language has changed in light of periodic political developments. The most common aspect of all the authors is that they are more tolerant of terms of Western origin than of old Turkish words. It has been observed that since the 1980s, the language problem has begun to move beyond the ideological realm. However, as a reflection of the political tensions generated by language, it was concluded that there is still a long way to go to mature the language of the discipline and ensure linguistic integrity.

Keywords: Management, Organization, Scientific discipline, disciplinary language

*Prof. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, recai.coskun@bakircay.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5200-6098.

Giriş

Bir disiplinin oluşumunda dil önemli işlevler üstlenmektedir zira disiplinlerin kendine özgü dilleri olmaktadır ve her kavram o disiplinin kendi bağlamı içerisinde anlam bulmaktadır (Benton ve Craib, 2018; Iliffe 2016). Ancak Türkiye’de dil olgusu birkaç nedenden ötürü karmaşık ve sorunludur. Birincisi, ulusal dil henüz güçlü biçimde kurumsallaşamamıştır¹. Ülkede alfabe tartışması, dilin sadeleştirilmesi gibi yaşamsal konular 1800’lü yıllardan günümüze bir uzlaşmaya varamadan ulaşmıştır (Hacıeminoğlu, 1977; Lewis, 1999; Timurtaş, 1964; Yücel, 1968). Cumhuriyetle birlikte gerçekleşen harf devrimi sonrasında öz/arı Türkçeciler ile yaşayan/sade Türkçeciler ve kısmen de Osmanlı Türkçecileri arasındaki kavga dil ve siyaset üzerinden süregelmiştir². Bir başka talihsizlik ise dil devrimi ile üniversite reformunun, yani Darülfünundan Üniversitelere geçişin birbirine yakın zamanlarda gerçekleşmesidir. Bu durum üniversitelerde büyük bir şaşkınlığa neden olmuştur (Hirsch 1985).³ Öyle ki disiplin dilleri oluşturulurken her akademisyen kendilerince bir yaklaşımı benimseyip terimler türetebilmiştir.⁴

Dil kavgasına taraf olmak istemeyenlerin de dil konusunda sorunları vardı. Bunlar yeni oluşan disiplinlere özgü kavramlara Türkçe karşılık bulma konusunda kurumsal destekten yoksundular. Bu nedenle her biri farklı çözümler aradılar⁵ ve disiplin diline ilişkin farklı tavır geliştirdiler. Bu durumun olumsuz sonuçlarının bütün bilimsel disiplinlere ve etkinliklere yansımaları olmuştur. Bunlardan birisi alan dillerinin yeterince olgunlaşmaması; buna bağlı olarak, o alanın üyelerinin ortak bir dil üzerinden tartışma zemini bulamamasıdır. Bu dilsel savruluk ders kitaplarına da sirayet ederek bu kısır döngüyü yeniden üretmektedir. Böylesi bir

¹ Bu sorunun büyüklüğünü Türkçeye verilen adlardan anlamak mümkündür: Osmanlıca, Osmanlı Türkçesi, eski Türkçe, yeni Türkçe, geleneksel Türkçe, sade Türkçe, yaşayan Türkçe, halk Türkçesi, arı Türkçe, öz Türkçe, duru Türkçe, uydurma Türkçe...

² Dilin ne denli ‘sadeleşeceği-arılaşacağı-özleşeceği’ konusu da tartışmalıdır. Farklı görüşler ve ideolojik yaklaşımlara örnek olarak bakınız Dilaçar (1969), Timurtaş (1979), Aksoy (1975).

³ Hirsch (1985: 249-260) hatıralarında üniversitede dil konusunda yaşanan şaşkınlığa ve doğan sorunlara ayrıntılı yer verir. Yine Oğuz Atay (2005: 74) ‘Bir Bilim Adamının Romanı’ adlı kitabında bu durumu şöyle betimler: ‘Her şey her gün değişiyordu. Önce harfler değişmişti, yepyeni bir yazı çıkmıştı. ... Sonra kelimeler değişti. Her gün yüzlerce yeni kelime ortaya atılıyor, bir gün önce ortaya atılan yüzlerce kelime siliniyordu. Bu arada eski kelimeler de yara alıyor, ortadan kalkıyordu. İki taraf da ağır zayıat veriyordu...’

⁴ İktisat kelimesi buna bir örnektir. Nisanyansozluk.com’un İ. Ortaylı’dan aktardığına göre iktisat kelimesi 1870’lerde Fransızca ekonomi karşılığı olarak ilk olarak Ahmet Cevdet Paşa tarafından kullanılmıştır. Ş. Sami kelimeyi 1. itidal üzere hareket, hadd-i vasatıye riayet, 2. tasarruf, idare, ilm-i iktisad: ilm-i idare, ilm-i servet anlamlarında kullanılmıştır. 1930’larda iktisat yerine ekonomi denmeye başlanmıştır (örneğin Alkan, 1937). Kimileri ise iktisat ve ekonomi yerine ‘öz Türkçe’ karşılık aramıştır. Bulunan karşılıklar ‘akçabilim’ (Tomanbay, 2001) ‘tutumbilim’ (Efeoğlu, 2011:40) ve ‘geçimbilim’ (Mihçioğlu, 1985) olmuştur. Bunlardan hiçbiri tutmamıştır. Kazanan ‘ekonomi’ olmuştur.

⁵ Örneğin T. Mengüşoğlu ‘Felsefeye Giriş’ (1959: IX) kitabında: ‘Bu kitabın diğer mühim bir eksikliği de yabancı kelimelerdeki şekil değişikliğinde ortaya çıkmaktadır: meselâ ontologie, ontoloji; anthropologie, anthropoloji ve bunlara benzer tabirler... Bu hususta henüz yerleşmiş, sabit bir karakter kazanmış umumî bir kaidenin mevcut olmamasına ve işin keyfilğe dayanmasına çok üzülüyorum’ demektedir.

ortamda bilgi toplama, aktarma, üretme ve çoğaltma gibi bilimsel etkinliklerin tümü verimsizleşmektedir. Bu çalışmanın odağında da bu sorun yer almaktadır.

Araştırma süresince Yönetim ve Organizasyon (YO) disiplinin dil karmaşasından nasıl etkilediğine ve kendi dilini oluştururken hangi evrelerden geçtiğine ilişkin bir çalışmaya rastlanmamıştır. Burada disiplinin oluşumunda kurucu görev üstlenen akademisyenlerin dile ilişkin yaklaşım ve kaygıları seçilmiş eserler üzerinden tartışılacaktır. Bu yolla disipline özgü dilin oluşumunda daha kurumsal ve ortaklaşa bir tutum geliştirilmesi gereğine dikkat çekilebilecektir. Zira belirttiği gibi, dil toplumsal ve örgütsel inşaların iç yüzünü anlamada analitik işleve sahiptir (Arslan, 2018). O halde denilebilir ki, dilsel bütünlük ve tutarlılık o disiplinin yerleşikliğine ve iletişim gücüne işaret eder.

1. Türkiye’de Yönetim Organizasyon Disiplini Alan Yazını

Türkiye’de, YO, üzerinde en fazla çalışılan disiplinlerden birisidir. Çok sayıda çalışmada disiplin farklı yönleriyle ele alınmıştır [bakınız örneğin Üsdiken (2003; 2004); Öz-Alp ve Artan (1977); Kırkbeşoğlu, vd. (2015); Kurt ve Demir (2015); Üsdiken ve Erden (2001); Berkman (2009); Dirlik (2016); Coşkun (2020); Özen’den (2001); Mendeş-Pakdemir vd. (2016)]. Bütün bu çalışmalara karşılık disiplin dilinin oluşum sürecine ilişkin bir çalışmaya rastlanmamıştır. Özkul ve Şatırer (2020) Oluç’un (1959; 1963) kitabının ilk iki baskısını ‘metin sadeleştirme’ bağlamında inceleyerek 1950’lerde Amerikan etkisiyle gelişen işletmecilik ve yönetim bilgisinin sonucu olarak doğan sadeleştirme arayışı üzerinden tartışmışlardır. Yavuz (2011) ise Cemal Mihçioğlu’nun yönetim bilimlerine yaptığı katkıları incelerken dile ilişkin çalışmalarına da yer vermiştir. Coşkun (2009a) ise günümüz yönetim kitaplarında yazım hataları ile ideolojik tutumun yanısıra çeviri hatalarına dikkat çekmiştir (Coşkun, 2009b). Buna karşılık dizgesel bir yaklaşımla disiplinin dil oluşturma çabalarını ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Oysa bilimsel olanı araştırma konusu edinen çalışmaların Sayer’in (2016:31) deyiimiyle ‘bilginin dilsel ve dilbilimsel karakterine’ mutlaka odaklanmaları gerekir. Bu nedenle, dil konusunun zaman zaman şiddetli siyasi tartışmalara konu olduğu Türkiye’de Fransız, Alman ve Amerikan okullarının etkisi altında yerleşme savaşımı veren YO disiplininin dil kurma çabalarının daha fazla incelenmesi gerekmektedir. Bu araştırma bu türden çalışmalar için bir zemin oluşturmayı amaçlamaktadır.

2. Yöntem

Araştırma, seçili ders kitapları üzerinden belge incelemesi yoluyla yürütülmüştür. Ders kitapları belli ölçütlere gözetilerek azami çeşitliliği sağlayacak biçimde kasti örnekleme (Coşkun, 2022) yoluyla belirlenmiştir. Disiplinin kuruluşunun gerçekleştiği 1950’ler ile

1980'ler arasında az sayıda ders kitabı yayınlandığından azami çeşitlilik örnekleme yapma olanağı sınırlıdır. Eserler seçilirken;

- a) Yazarının disiplinin kuruluş sürecinde görev alması,
 - b) Yazarının dönemin farklı öncü kurumlarını temsil etmesi,
 - c) Telif veya çeviri eserlerin olması,
 - d) Kitapların birden çok baskısının olması yahut yazarın aynı konuda farklı tarihlerde yayınlanmış kitaplarının olması
- ölçütleri gözetilmiştir.

Bu ölçütler ışığında alanın kurucularından Mihçioğlu, Oluç, Tosun, Eser, Hatipoğlu ve Sürgit'in aşağıda ayrıntıları verilen kitapları araştırma için seçilmiştir. Sözü edilen yazarlar aynı zamanda o dönemin öncü akademik kurumlarını temsil ediyorlardı (bakınız Çizelge 1).

Belirlenen ders kitapları bu araştırmanın veri setini oluşturmaktadır. Bunlar belge çözümleme deseni ile incelenmiştir. Belge çözümleme, veri toplamak, çözümlemek, yorumlamak ve çıkarımda bulunmak aşamalarını kapsar (Bowen, 2009). Bulgular belli bir dizgesellikle oluşturulan başlıklar altında düzenlenir. Belge çözümlemeyi tipik bir içerik analizinden ayıran yön, geniş ölçüde doğrudan alıntılarla yürütülmesidir. Bu yolla çıkarımların doğrudan alıntılarla gerekçelendirilmesi olanaklı olur (Coşkun, 2022). Eserlerin incelemesinde şu noktalar gözetilmiştir:

- a) Yazarların genel olarak Türkçeye, özel olarak alan ve disiplin diline ilişkin bir iddiası var mıdır, nasıl?
- b) Yazarlar, Osmanlı Türkçesi, Yaşayan Türkçe yahut Arı Türkçe kullanımı konusunda özel bir tutum geliştirmişler mi?
- c) Yazarların dilleri iktidarların dile ilişkin siyasetlerinden etkilenmiş midir, nasıl?

3. Disiplinin Kurucusu Niteliğindeki Seçili Eserlerin Belirlenmesi⁶

YO disiplininin kuruluşunda telifler kadar çeviri eserler de etkilidir. Kurucular Alman ekolünün yerini Amerikan ekolünün almaya başladığı 1950'lerle akademik kurumlara katılmışlardır. Bu dönem akademisyenleri hem Almancadan İngilizceye geçişten hem de ilk Türkçe eserleri vermekten kaynaklanan dil sorunları yaşıyordu. 1960'larda buna bir de yaşayan Türkçe ile öz Türkçe akımları arasında alevlenen ideolojik dil gerilimleri eklenmişti.

Bu pratik ve ideolojik kökenli dil sorunlarına alan kurucularının dönemselsel olarak nasıl yaklaşıtlarını belirleyebilmek için eserlerinde kullandıkları dil karşılaştırmalı bir yaklaşımla

⁶ Burada eserleri incelenen yazarlara alana ve disipline yaptıkları katkılar nedeniyle minnettarım. Kısıtlı imkân ve güçlükler içinde disiplinin yolunu açtılar. Yapılan eleştiriler yalnızca onların emeklerinin değerini artırır.

incelenmiştir. Eserler belirlenirken kurucu unsurlar olarak İstanbul ve Ankara kökenli akademisyenlerin temsiline özen gösterilmiştir.

Çizelge 1. İncelenen Yazarlar ve Eserleri

Yazar/ Arkaplanı	Eğitim	Çalıştığı Kurum/Alana Katkısı	İncelenen Eserleri
Cemal Mihçioğlu Ankara Siyasal Bilgiler Okulu lisans; İstanbul İktisat doktora. ABD, Belçika, Fransa'da araştırmalar.		Ankara Siyasal Bilgiler, Maliye Bölümünde Araştırma Görevlisi, Maliye Bakanlığı, Çalışma Bakanlığı, Ankara Siyasal ve ODTÜ İİF'de öğretim üyeliği, TODAİE'de idarecilik.	Telif: Personel İdaresinde Beşerî Münasebetler' 1955 ve 1958 baskıları. Çeviri: Simon vd. 'Kamu Yönetimi', 1966, 1973, 1980 ve 1988 baskıları.
Mehmet Oluç Lisans ve doktora İstanbul İktisat. ABD'de eğitim ve araştırma.		İ.Ü. İktisat ve İşletme. Öğretim Üyesi, İdareci, İşletme Fak. Kurucusu. Dekan.	İşletme Organizasyonu ve Yönetimi, 1959, 1963, 1969 ve 1978 baskıları.
Kemal Tosun İ.Ü. İktisat, LSE, Minnesota ve Harvard Üniv. (ABD, doktora sonrası çalışmalar)		İ.Ü. İşletme Kürsüsünde asistan, öğretim üyesi, Dekan, İşletme İktisadi Enstitüsü Müdürü, Vehbi Koç Vakfı İdari Heyeti üyesi.	-İşletme Sevk ve İdaresinde Kontrol ve Revizyon,1959; -İşletme ve Müesseselerde Sevk ve İdare Prensipleri ve Politikası, 1961 İşletme Yönetimi, 1984.
Nevzat Eser Bilgi edinilememiştir ⁷ .		Ankara Ticari İlimler öğretim üyesi Adana Ticari İlimler, "reisi". Sabancı Vakfı İcra Komitesi üyeliği	-Güvenal ve Eser, Ticaret ve Sanayi İşletmeleri ile Bankalarda Sevki İdare, 1961. -İşletmelerde İdarecilik ve İnsan Münasebetleri, 1964. -Eser Genel İşletme İktisadi Dersleri, 1973.
Zeyyat Hatipoğlu Lisans ve doktora İstanbul İktisat. Yurtdışında çalışmalar.		İTÜ'de asistanlık, öğretim üyeliği. 1977 yılında İTÜ İşletme Mühendisliği Fakl. Kurucularından, Dekan.	-İşletmelerde Organizasyon, 1964 -İşletmelerde Yönetim, Organizasyon ve Personel Davranışı, 1986.
Kenan Sürgit Ankara Siyasal Bilgiler		TODAİE'de öğretim üyeliği ve yöneticilik. kitabıdır.	Çeviri: Newman'ın 'Administratve Action: The Techniques of Organizastion and Management' kitabının 1970, 1972, 1979 ve 1985 baskıları.

⁷ Çalışma esnasında kimi akademisyenler hakkında en temel bilgilere dahi ulaşılammıştır. Türkiye'de işletmecilik alanında eser vermiş akademisyenlerle ilgili biyografik çalışmalara ihtiyaç vardır.

4. Bulgular

4.1.Kökten Bir Öz Türkçeci ve Dil Kurucu Olarak Cemal Mihçioğlu

Mihçioğlu akademisyenliğinden öte, çeviri eserleriyle, Arapça, Farsça ve batı kökenli kelimelere önerdiği karşılıklarla ve dil savaşımıyla alanın kurucuları arasında yerini alır. Yıllar geçtikçe ‘dilciliği’ öne çıkar, TDK’nun ‘Yarkurulunda’ görev alır ve tükenmez bir çabayla yeni terim ve sözcükler bulmaya çalışır (Mihçioğlu, 1992). Dile yaklaşımının hayli ideolojik oluşuyla burada eserleri incelenen diğer akademisyenlerden ayrılır. Kendisinin çeviri istek ve becerisinin henüz üniversite yıllarında başladığı ve uzun yıllar sürdüğü bilinmektedir (Mihçioğlu, 1983). Günümüzde alanda kullanılan çok sayıda kavramın önericisi ve ilk kullanıcısıdır. Özellikle 1970’lerde ‘arı Türkçe karşılık’ arayışı uç noktalara ulaşmış ve dostlarıyla ‘daha iyi karşılık bulma’ yarışına girmiştir (1992). 1960’larda çevirdiği Simon vd. (1966, 1967 ve 1968) kitabı bugün oldukça anlaşılabilir olması, bu çevirinin YO ve Kamu Yönetimi disiplinlerinin dilinin oluşumunda üstlendiği önemli görevi göstermektedir. Ancak kitabın sonraki baskılarında dili anlaşılabilir duruma gelmiştir. Mihçioğlu’nun dile yaklaşımında siyasi ortamın etkilerinin izleri vardır.⁸

Çizelge 2. Mihçioğlu’nun Dilinde Evreler: Geleneksel, Anlaşılabilirlik, Aşırılık, Durulma

<p>1960’lardan Önce: Geleneksel Dil</p> <p>1954: ‘Rapor, hizmet içi eğitime müteallik meseleleri, başka bir deyimle, idarenin memurları vazife sırasında yetiştirmek maksadıyla tertip ettiği kursları ve diğer eğitim (talim ve terbiye) programlarını ele almaktadır’ (Kingsbury, 1954:1).</p> <p>1958: Küçük organizasyonlarda maneviyatın büyüklerine nazaran daha yüksek olmasının sebebi, işçilerin birbirlerini tanımak imkanına, daha fazla sahip olmalarıdır (Mihçioğlu, 1958:65).</p>
<p>1960’lar: Anlaşılmayı Önceleyen Sade Bir Dil</p> <p>Simon vd., 1966, Birinci Kitap: ‘Çeviride elden geldiği kadar Türkçe sözcükler kullanmak suretiyle, kitabı genç üniversite öğrencilerinin sıkıntısızca izleyebilecekleri bir üslupla sunmak için çaba harcadık’ (s.IX).</p> <p>Simon vd., 1967, İkinci Kitap: ‘Bu arada değerli asistanlarım çeviri dilinin daha da sadeleştirilmesi amacını güden ve bir kısmını memnunlukla dikkate aldığım birçok tavsiyelerde bulundular. ... bu tavsiyelerin bir kısmını özellikle orta yaşlı ve dilde sadeleşme akımının kenarında kalmış okuyucularda aşırı bir yadırgama duygusu uyandırmamak endişesiyle ... dikkate almadım’ (s.III).</p> <p>Simon vd., 1968: Üçüncü Kitap: ‘... mümkün olduğunca sade bir dil kullanılmaya çalışılmış, fakat eserin çeşitli yaş gruplarındaki kimselerce okunacağı göz önünde bulundurularak dil aşırılıklarına gitmekten kaçınılmıştır’ (s.III).</p>

⁸ Mihçioğlu’nun dile yaklaşımında siyasi gelişmelerin izine rastlanır. Demokrat Parti döneminde dilini sadeleştirmeye yatkın ama geleneksel bir zemine oturmuştur. 1960 darbesi sonrasında darbecilere ve İnönü’ye yakın durur. Aydın ve Nilüfer Yalçın, Erdal İnönü, Bülent ve Raşan Ecevit ile yakın dost olur. Bu dostlukların da muhtemel etkisiyle 1970’lerde köktenci bir arı Türkçeci olacaktır (bakınız Mihçioğlu, 1983).

1970'lerden 1980'lerin ortası: İdeolojik ve Kökten Arı Dillilik

1973 Baskısı: '... çeviriyi yeni baskı için hazırlamaya başladığımızda, kullandığımız dilin arada geçen birkaç yıl içinde şaşılacak ölçüde eskimiş olduğunu gördük⁹. Bunda ... dil konusundaki kişisel bilinçlenmemizin de büyük etkisi olmuştu.

... bu yeni baskıyı düzenlerken metni yabancı sözcüklerden arıtmak üzere özel bir çaba harcadık. ... 1950'lerden bu yana okutulmaya başlanan, dolayısıyla terimleri daha durulup yerleşmemiş olan bu alanda terimler geliştirmeyi bir görev saydığımız için bu konuda da elden geldiğince çaba harcadık. Burada ilk kez yazıya döktüğümüz terimlerden kimini daha önce derslerimizde öğrencilerle de görüşüp tartışarak uygunlukları konusunda görüş birliğine varmaya çalıştık.

Bu baskıyı hazırlarken ilk baskı metni üzerinde yaptığımız değişikliklerin sayısı yaklaşık olarak 30.000'dir. ... Yapıtı dil yönünden gözden geçirirken yalnız Arapça ya da Farsça kökenli sözcüklerin değil, Batı kaynaklı sözcüklerin de Türkçe karşılıklarını bulup kullanmaya çalıştık' (1985: XI-XII).

1980 Baskısı: 'Türkçe köklere Türkçe ekler katarak türettiğimiz sözcüklerden birçoğunun gerekçeleri bu yapıtı oluşturan yüzlemlerin altyazılarında yer almaktadır. ... okuyucuların ... bu yapıtı okurken büyük bir yadırgama duymayacaklarını, ... söyleyebiliriz. ... kılavuza bu son baskıda iki yüz sözcük daha ekledik' (1985:X).

1980'lerden itibaren: Durulma

Artık piyasa, kitap, kalem, müdür, jüri, politika, demokrasi, sınıf, seminer, sayfa, gibi daha önceleri kitaplarından çıkardığı (1973 ve 1980 baskıları) çok sayıda kelimeyi tekrar kullanmak yolunu seçmiştir (Mihçioğlu, 1983, 1992).

Simon vd. kitabının 1973 çevirisinde Mihçioğlu'nu kökten biçimde arı Türkçeye geçişine 'dört yılda dilin şaşılacak ölçüde eskidiğini' ve 'dil konusunda kişisel bilinçlenmesini' gerekçe göstermesi O'nun dile yaklaşımını yansıtır. Hangi dil 'dört yılda' eskir? Eskidiği için dilinden çıkardığı kelimeler kitap, kalem, sayfa, hatıra, hafıza, akıl, zekâ, piyasa, iktisat kaç yüz yıldır bu dildeydi? Eğer konu 'kişisel bilinçlenme' idiye bu süre yine yeterli değildir. Bu durumda akla dönemin siyasi ikliminin bu dönüşümde belirleyici olduğu gelmektedir. Önerdiği terimlerin uygunluğunu 'öğrencileriyle yaptığı tartışmalarla' karara bağlaması dönemin ruhunu yansıtmaktadır.

Çizelge 3. Aynı Kitap ve Mihçioğlu'nun İki Farklı Çeviri Dili

1966, Birinci Kitap, 1. Baskı	1980, Birinci Kitap, 5 Baskı
'Günlük dilde kamu yönetiminden, federal, federe ve yerel yönetimlerin yürütme organları, Kongre'ce ve federe devletlerin meclislerince kurulan bağımsız kurul ve komisyonlar, iktisadi kamu kuruluşları ve diğer bazı uzmanlık kurumları kastedilir.' (s.5).	'Günlük dilde kamu yönetiminden, birleşik generkin, üye generklerin, yerel yönetimlerin yürütme örgenleri, Kurultay'ca, üye generklerin yasama örgenlerince kurulan bağımsız kurullar, geçimsel kamu kuruluşları ile başka birtakım uzmanlık kurumları anlaşılır' (s.5).

Çizelge 4. Mihçioğlu'nun (Simon vd.1985) Çevirisine Eklediği 'Türkçe-Yabancı Kökenli Sözcükler Kılavuzu' İçinde Yer Alan Kelimelere Örnekler

adlam-imza	başkişi-müsteşar	sayımlama-istatistik	enflasyon-şişkinlik
aktöre-ahlak	betik-kitap	gelim-maliyet	lisans-çıkışöncesi
ücret-ödem	uziş-zanaat	elermi-fırsat	enstitü-kurun
başlam-madde	geçimbilim-iktisat	bütçe-geçinge	yazgıç-kalem

⁹ Oysa kitabın baskıları arasında dili bugün anlaşılılmaya en yakın olanı birinci baskısıdır.

Mihçioğlu'nun önerdiği veya kullandığı arı Türkçe sözcüklerden kalıcı olanlarının yanında kaybolanları daha çoktur. Yine de o dönem akademisyenlerinin haklarını, önerdikleri veya kullandıkları alana özgü kimi terimlerle günümüz disiplin dilinin Türkçeleşmesine katkıda buldukları için teslim etmek gerekir. Burada 'keşke halkın dilinde yaşayan kelimelere savaş açmak yerine bilimlerin ve düşüncenin gelişimine bağlı olarak ortaya çıkan yeni kavramlara Türkçe karşılık aransaydı' denilebilir. Elbette bunu için öğrenciler, asistanlar ve dostlardan önce dil uzmanlardan görüş alınmalıydı. Zira Türk Dili önüne gelenin terim ürettiği, karşılık aradığı bir alan olmamalıdır.

4.2. Dilde 'Durulaşma' Kaygısı ve Mehmet Oluç¹⁰

Oluç'un (1959 ve 1963) genelde İşletme özelde YO dilini oluşturmada önemli katkısı olmuştur. Öğrenciler tarafından daha rahat anlaşılacak için 'duru' dil arayışında olduğunu kitabının (1959)¹¹ önsözünde belirtmektedir. 'Durulaşma' arayışı alan dilinin kurucusu bir akademisyenin iyiniyetli çabası olarak görülebilir. Ancak aradan henüz dört yıl geçtikten sonra kitabın ikinci baskısında (1963:IV) Oluç, artık 'Türkçeyi geliştirmek' görevini üstlenmiş ve kitabın adı dahil, bambaşka bir dil kullanmıştır. Bunda muhtemelen siyasi ortamın etkisi vardır. Ancak, Oluç'un dile yaklaşımını salt siyasi bir tavra indirgemek ve 'Menderes iktidarında yaşayan Türkçe, 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında daha arı bir Türkçe' benimsediği kesin olmasa da, dört yıl içindeki bu değişime iktidarların dile yaklaşımlarının etkisi olabileceği ihtimal dahilindedir.¹² Doğrudur, disiplin kurulma aşamasındadır ve yeni sözcüklere gerek duyulmaktadır, ancak terk edilen kelimeler yalnızca 'yeni nesiller tarafından anlaşılması güç' olanlar yahut batı kökenliler değil, halkın dilindedir.

Çizelge 5. Mehmet Oluç'un Dil Kaygısı

1. Baskı Önsöz (1959: III): Bu kitapta kullanılan terimlerin bir kısmının İngilizce karşılıkları belirtilmiştir. İşletme organizasyonu ve sevkü idaresi sahasında her gün yeni yeni mefhumlar ve bunları karşılayan terimler ortaya çıkmaktadır. Gerek bu terimlerin Türkçelerini tespit etmek gerek eskimiş ve genç nesiller tarafından anlaşılmayan bazı terimleri yenilemek için bir hayli gayret sarfedilmiştir. Yazdıklarımızın gelecek nesiller tarafından da anlaşılmasını gönül arzu ediyor (s.III).

2. Baskı, Önsöz (1963: IV): Türkçemizi geliştirmek, oluşturmak ve bilim dili olarak serpilmesine yardım etmek, ... görevi bizim kuşaklara düşmektedir. ... sosyal bir olay olan dilimizin durulaşması işinin daha da çabuklaşması gerekmektedir. Bu inançla kitabımızı elden geldiğince duru bir Türkçe ile yazmaya çalıştık. Eski

¹⁰ Mehmet Oluç İşletme alanının kurucularının başında gelir. Bunu meslektaşları S. Zaim (2007:329) şöyle anlatmaktadır: 'Ben Sosyal Siyaset'te, Ahmet Kılıçbay İktisat'ta, Kemal Tosun da İşletme'de Mehmet Oluç'un kürsüsündeydi. Mehmet Oluç da kürsünün başına şöyle geçmişti. Alfred Izak gidince İşletme kürsüsü Ahmet Ali Özaken'e kalmıştı. Sonra o genç yaşta vefat etti. Bunun üzerine Mehmet Oluç'u İktisadi Coğrafya'nın başından aldılar, İşletme'nin başına geçirdiler. O kürsüyü geliştirdi ve Türkiye'de İşletme kürsüsünü hakikaten İşletme kürsüsü haline getiren kendisidir'. Ayrıntı için Oluç'a (1972) bakılabilir.

¹¹ Oluç'un 1959 ve 1963 yıllarında yapılan ilk iki baskısı arasında içerik benzer kalsa da dil bakımından anlamlı farklar olduğu; ancak kitabın daha sonra 1969 ve 1978 tarihli baskılarda dilin aynı kaldığı görülmektedir.

¹² Gerçi Oluç'un birinci ve ikinci baskısına yazdığı önsözler arasında yalnızca benimsenen sözcüklerin değişmediğini, söylemin de genel olarak zamanın siyasetine uygun olarak dönüştürüldüğünü gösterir izlere de rastlanır.

kuşakların alışık olmadığı bazı sözcüklerin karşılıklarını da kitabın sonundaki bir sözlükçük (lügatçe) de gösterdik.

Görüldüğü üzere Oluç kendini hem alan dilinin kurulması hem de Türkçenin ‘durulaşması’ için sorumlu görmekteydi. Bu nedenle dört yılda kullandığı dil neredeyse başka bir dile dönüşmüştü.

Çizelge 6. Oluç’un Birinci ve İkinci Baskıda Değişen Dili: Kitap Adı ve Altbaşlıkları

Birinci Bası: Başlık ve Alt Başlık: İşletme Organizasyonu ve Sevku İdaresi (1959)
İşletme ilmi, tarifi, tarihi ve tasnifi; Müteşebbis, Sevkü İdareci; Meslek Seçimi; Piyasa Şartları; Maliyet Masrafları; İşletme Büyüklüğü ve Kapasite; Kuruluş Yeri; Kapital ve Kapital ile ilgili mefhumlar; Hukuki Organizasyon ve İşletme içi organizasyon; Finansman Politikası ve Finansman Meseleleri.
İkinci Bası: İşletme Organizasyonu ve Yönetimi (1963)
İşletme Bilimi; Tanımı; Tarihi ve Bölümlendirilmesi; Müteşebbis; Yönetici; Meslek Seçimi; Pazar Şartları; Maliyet Giderleri; İşletme İriliği ve Kapasite; Kuruluş Yeri; Hukuki Organizasyon ve İşletme İçi Organizasyon; Finanslama Politikası ve Meseleleri; Bilanço Analizleri; Sermaye Kaynakları; Ticari Krediler ve Senetler; Hisse Senetleri ve Tahvillerle Finanslama.
Not: Diğer baskılar 1963’ün tıpkıbasımlarıdır.

Ancak açık olan şudur: bilinçli yahut bilinçsiz, Oluç’un yabancı terimlere karşı hoşgörüsü Arapça ve Farsça kökenlilere olduğundan çoktur. Kitabının adının yanında ikinci baskısına (1963) eklediği ‘sözlükçe’ buna ilişkin örnekler içermektedir. Kendisi ilim yerine bilim, tarif yerine tanım, devretmek yerine aktarmak, cihaz yerine aygıt, faaliyet yerine didişme, ihmal etme yerine boşverme, gayri safi yerine katışık, refah yerine genlik, teşekkül yerine örgüt, piyasa yerine pazar kullanmayı önerirken; organizasyon, ofis, amortisman, standart, materyal, fiatlandırma, faktör, politika, karakter, monopol, kapasite, konjonktür, potansiyel, sentetik, socio-psikoloji gibi terimleri kullanmayı sürdürmekte sakınca görmemiştir. ‘Sözlükçe’inde Türkçe karşılık önerdiği batı kökenli terim sayısı beş-altı tanedir. Bunlar arasında lider-önder; prensip-ilke, departman-bölüm sayılabilir.

4.3. Kemal Tosun’un¹³ Melez ve Parantezli Dili

Kemal Tosun kendine özgü bir dil benimsemiştir. Dilde ‘sadelik ve kolaylık’ ilkelerini dile getirse de (Tosun, 1984:6) eserlerinde çokça görülen parantez içerisinde karşılık verme tarzı güçlü bir disiplin dili oluşturmada sorun yaşadığına göstermektedir. Tosun, erken dönem (1959) eserinde çok sayıda batı kökenli kelime kullanır. Alan dili kurmak gibi bir kaygısı yoktur. Yabancı kökenli kavramları kullanırken bunlara karşılık gelebilecek Türkçeleşmiş her seçeneği irdelese de bunlardan yana bir tercihte bulunmaktan kaçınır. Sonraki eserlerinde (1961, 1984, 1990) dilini hem batı kökenli hem de görelî eski kelimelerden arındırmaya çalıştığı görülür. Yine de batı kökenli kavramlara Arapça-Farsça kökenlilerden daha hoşgörülüdür.

¹³ Kemal Tosun’un akademik katkılarına ilişkin ayrıntılar için bakınız (Oluç, 1972).

Cizelge 7: Zaman İçerisinde Kemal Tosun'un Disiplin Dili

Tosun (1959)	Tosun (1984)
... kontrol bir mukayesedir. Bir olan (= fiili durum ve netice) ile olması lazım gelenin (= arzulanın, planlanan) karşılaştırılmasını, aralarındaki farkların tespitini ve bu farkların bertaraf edilmesini tazammum eder. Kontrol, tıpkı ölçme, tartma gibi bir mukayese ameliyesidir. Filhakika, ölçmede, önce, uzunluğu ölçülmesi istenen şey mevcuttur (= fiili durum); saniyen, ölçmeye hizmet edecek bir mikyas, bir kıstas, bir standart vardır ki, bu da metre, yard v.s. olup olması lazım geleni temsil eder (s.21).	Yönetim sürecinin son evresi olan kontrol işlevi aslında bir karşılaştırma işidir. Karşılaştırma yapabilmek için ise, en az iki şeyin var olması gereklidir. Bunlardan birincisi, olması gereken gerçekleşmesi istenen durumdur; ikincisi ise, gerçekten ulaşılmış olan durum, yani çalışma ve faaliyetlerin sonucudur. Bu ikisini karşılaştırmak yoluyla istediğimiz duruma (sonuca) ulaşılmış olup olmadığımızı veya hangi ölçüde ulaşılmış olduğumuzu saptayabiliriz (s.130).

Görüldüğü üzere Tosun zamanla dilini yenilemiş ama bunu saplantıya dönüştürmemiştir. Hala faaliyet, emir, talimat, masraf, fiili, teftiş, iradi, kanaatkâr, gibi kelimeleri kullanmakta sakınca görmemiş hatta motif, saik ve güdüyü birlikte kullanmıştır. Aynı zamanda mekanizma, bottle-necks, kontrolör, moral, realite, otorite, nominal, prestij, likidite, kolektivist gibi batı kökenli terimleri cümlelerine rastgele serpiştirmiştir. Kimi durumlarda ise kelimelerin Türkçe ve İngilizcesini birlikte vermiştir: önderlik (leadership), yönetsel (operational), icrai (executive), dahi (genius), izleyen (followers), yöneticiler devrimi (managerial revolution) gibi. Bu yaklaşım günümüzde de Türkçe karşılıktan emin olunmayan durumlarda başvurulan bir yoldur¹⁴.

Tosun'un kelimelere parantez içerisinde karşılık gösterme tarzı zaman içinde değişmediği gibi bunu belli bir düzende de yapmamıştır. Aynı kelimenin İngilizce karşılığını (örneğin nispet-ratio) defalarca verir. Aynı kavrama yer yer farklı karşılıklar önerir (örneğin rasyonelite, standart). Dahası çeviri yönünde de bir düzen gözetmez. Kimi zaman Türkçeden Türkçeye (örneğin zihinsel-dimağı, talimat-yönerge, haber-bilgi, etkili-tesirli, yalnız-tek başına, fazlalaştırmak-azamileştirmek, manevi-tinsel); kimileyin batı dilinden batı diline (örneğin rasyonellik-efficiency, kontrolör-controller veya comptroller, revizör-internal auditing); kimi durumlarda batı dillerinden Türkçeye (örneğin koordine-uyumlu, patriyarkal-pederşahi); yeri geldiğinde Türkçeden batı dillerine (katkı-contribution, nitelik-kalitatif, manevi-moral, iş psikolojisi-business psychology, işlev-fonksiyon) karşılıklar önerir. Tosun'un önerdiği karşılıkların yazımında da bir düzenlilik görülmez. Kimi zaman batı kökenli karşılıkları özgün yazım biçimleriyle (contibution, efficiency, effectiveness, persuasion, wants,

¹⁴ Örneğin, alanın öncülerinden Koçel'in (2015) dili günümüz ortalamasını yansıtır. Kelimelerin kökeninden çok yerleşikliklerine bakarak organizasyon, örgüt, problem, sorun, unsur, mücadele, aktif, özgüven, ayrıntı kelimeleri bir arada kullanır. Henüz yerleşik olmayan terimlere verdiği karşılıkların anlaşılabilirliği için doğrudan İngilizcelerine yer verir: geribildirim (feedback), koç (coach), kolaylaştırıcı (facilitator), mümkün kılıcı (enabler), destekleyici (sponsor) (Koçel, 2015:90-91).

communication, exceptional); kimi zaman Türkçe telaffuz biçimiyle (prodüktif, kalitatif, rasyonellik, kantite, kontrolör, revizör, spesifik) önerir. Karşılık önerirken bunu kimileyin hem İngilizce hem Fransızca yazım biçimiyle (psychologie, psychology; productivity- productivité); kimileyin batı kökenli kelimenin Türkçe telaffuzuyla İngilizce yazılışı biçiminde (örneğin organizasyon-organization); kimi zaman Fransızca karşılığıyla birlikte (rasyonel-rationnel, içtimai uzuv-corps social) ve kimi zaman Türkçeden Türkçe ve İngilizceye (etkililik-tesirlilik-effectiveness; vazife-duty-ödev) biçiminde yapar (Tosun 1959, 1961, 1984).

Tosun'un bu tarzı disiplinin kuruluşu aşamasında bir ölçüde anlaşılabilir iken son dönem eserlerinde de aynı yolu tutması disiplin dilinin yeterince olgunlaşmadığına, oturmadığına işaret etmektedir.

4.4. Geleneksel Bir Dil Kullanıcısı Olarak Nevzat Eser¹⁵

Nevzat Eser, Fransız geleneğini temsil etmesi, Ankara'da ve Adana'da kurulu akademilerde görev alması ve alanda çok sayıda kitap yazması bakımından diğer kuruculardan ayrılır. Gramer kitabı yazacak kadar Fransızcaya hâkim olmasına karşın disiplin dili konusunda kendisine özel bir görev biçmemiştir. Öyle ki 1960'ların başlarından 1970'lerin sonları arasında disiplin dilinde yaşanan büyük değişime rağmen dil ile ilgili tartışmalara hiç girmemiştir. Eserlerinde nadiren liderlik, büro, organizasyon gibi Batı kökenli kelimeleri kullanırken döneminin ortalama akademik dilini yeğlediği söylenebilir.

Çizelge 8. Nevzat Eser'in Dili

Güvenal ve Eser (1961)	-Planlama, istihisalle ilgili tahminler ve hazırlıklar yapmak demektir. Bu muhtelif faktörler arasındaki durumun istikbalde ne olacağını analizini icap ettirir. -Her ne kadar planlama yukarı kademede idarecilerin vazifesi addolunsa da aşağı kademelerde de planlamaya lüzum vardır. Mühim kararlar vermek selahiyeti yukarı kademede makamlara aitse de alt kademede amirlerin de karar vermeleri gereken meseleler mevcuttur (s.14).
Eser (1964)	-Planlama, istihisalle ilgili tahminler ve hazırlıklar yapmak demektir. ... Plan ise, muhtelif faktörler arasındaki durumun istikbalde de ne olabileceğinin analizler vasıtasıyla tespitidir. -Plan üst kademelerden başlayarak alt kademelere doğru yapılır. Fakat alt kademelerin gereği gibi plan yapabilmeleri için gayenin sarıh olarak tayın ve tespiti icap eder (s.45).
Eser (1973)	-Plan yapmak, üretim ile ilgili tahminler ve hazırlık yapmak demektir. ... Plan ise muhtelif faktörler arasındaki durumun, gelecekte ne olabileceğinin analizler aracılığı ile tespitidir. -Plan üst kademelerden başlayarak alt kademelere doğru yapılır. Fakat alt kademelerin gereği gibi plan yapabilmeleri için gayenin sarıh olarak tayın ve tespiti icap eder (s.127).

¹⁵ Nevzat Eser, İstenografi, Fransız Dili Grameri de dâhil olmak üzere işletme ve iktisadın değişik alanları ile ilgili çok sayıda Fransızca ve Türkçe kitap yazmıştır.

Görüldüğü üzere Eser'in dili 1961'den 1973'e pek değişmemiştir. İstikbal yerine gelecek, istihlal yerine üretim diyerek alanda zamanla oturan kavramları kullanmakta bir sakınca görmediği anlaşılmaktadır. Dahası, diğer yazarların aksine, batı kökenli terimlere zorunlu olmadıkça itibar etmemiştir. Kendisinin yıllar boyunca dilini kökten biçimde değiştirmeden eser vermesi, yukarıda 'öğrenciler anlayamadığı için arı Türkçe kullandıklarını' söyleyen akademisyenlerin gerekçelerinin çok da güçlü olmadığına işaret etmektedir.

4.5. 'Bir Bilginin Dedikleri' ve Dilde 'Hepçi', Kitaplarda 'Derleyici' ve Alanda 'Yenilikçi' Bir Kurucu Olarak Zeyyat Hatipoğlu¹⁶

Hatipoğlu İ.Ü. İktisat Fakültesinden mezun olmasına karşın Alman ekolünün yıldızının solmaya, ABD'ninkinin ise yükselmeye başladığı dönemde tavrını ikinciden yana koymuştur.¹⁷ Bu durumu kitaplarından birinin önsözünde (1964:3) yaptığı 'Kitabın muhtevası çeşitli Amerikan kitaplarından derlenmiştir' açıklamasından anlamak mümkündür. Telif kitaplarının birkaç Amerikan kitabından derleyerek yazdığını bir diğer eserinde şöyle gerekçelenir: '*İşletme Yönetimi ve Organizasyonu*yla ilgili ilk kitabım 1950'lerde basılmıştı. O yıllarda Newman'ın *The Administrative Action* isimli kitabı bu konuda ABD'de en yaygın okutulan ve okunan bir kitaptı. Ben de üst üste basılan kitaplarımda bu kitaptan yararlanıp derlemeler yaptım. 1950'lerden bugüne kadar yıllar geçti. Bu süre içinde her yeni baskısında yeni Amerikan kitaplarında gördüğüm önemli bölümleri kitabıma ekledim' (Hatipoğlu, 1986: VII). Bu 'derleme' hakkı o noktaya uzanır ki, Hatipoğlu anılan kitabının VI. Bölümünü tamamen Mintzberg'in (1979) kitabından özetleyerek yazmakta sakınca görmez (Hatipoğlu, 1986: 77). Ancak belirtmek gerekir ki kendisinin bu kitabı, içeriği, döneminin alandaki en yeni konu ve tartışmalarını içermesi bakımından alanda öncü ve belirleyici bir rol oynamıştır. Kitabın kurgusunun etkisini ardıllarında görmek mümkündür.

Hatipoğlu'nun atıf yapma tarzı da farklıdır. Atıfta bulunmak yerine 'bir bilgine göre' yahut 'bilginlere göre' diyerek, alıntı yaptığı kaynağı belirtmeden konuyu aktarır (Hatipoğlu, 1986): 'Bir iktisatçı firmayı şöyle tarif ediyor... Bir başka iktisatçı işletmeyi şöyle tarif etmektedir (s.4), 'Bazı organizasyon bilginleri, organizasyonların aşağıdaki özelliklerini ortaya koymuşlardır (s.12), 'Bir bilgin bu çabaları şöyle özetlemekte...' (s.21), Bilginler üç çeşit teknolojiyi birbirinden ayırır' (s.154), 'Bir bilgin organizasyondaki iktidarın bağlı bulunduğu etkenleri' (s.167), 'Bilginler otoriteyi aynen iktidarda olduğu gibi üç gruba ayırırlar (s.169),

¹⁶ Hatipoğlu 1977 yılında İTÜ İşletme Mühendisliği Fakültesinin kuruluşuna öncülük etmiştir. İktisat ve işletme konularında kitap yazmıştır. Ayrıntılar için Eren (2004) ve Hatipoğlu'na (1986:IX) bakılabilir.

¹⁷ Bu süreçte İ.Ü. İşletme İktisadi Enstitüsü ile Ford Foundation işbirliğinde Türkiyeli akademisyenler ABD'nin başta Harvard olmak üzere değişik üniversitelerinde doktora sonrası çalışmalar yürüttüler (Oluç, 1972).

‘Karar almayı etkileyebilen kişisel faktörleri bir bilgin şöyle sıralamıştır...’ (s.211), ‘Belirsizliğin ölçülmesi konusunda bilginler şöyle bir ayrım yapar’ (s.213), ‘Bazı kimseler yönetimi şu şekilde ifade ederler...’ (s.234).

Hatipoğlu’nun alan diline ilişkin belirgin bir tavrının olmadığı anlaşılmaktadır. En yeni ve en eski kelimeleri İngilizceleriyle birlikte kullanmaktan sakınmaz. Öyle ki bir yandan ‘tradisyonel organizasyon teorisi’ derken hemen sonrasında ‘istihsal idaresinin temel meseleleri’ ifadelerine yer verir. Yine de 1960’lar ile 1980’lerde yazdığı eserlerde sadeleşmeye doğru dilsel bir dönüşümün izleri belirgin biçimde görülür.

Çizelge 9. Dilde Hepçi ve Sınırlı Bir Sadeleştirme Olarak Hatipoğlu

Hatipoğlu (1964)	Hatipoğlu (1986)
-İyi bir idarecinin vasıfları: Şunu kabul etmek lazımdır ki, bütün teşkilata can veren ve onu muvaffakiyete götüren şey ruhtur. Mekanik olan teşkilata can veren idare sanatı, liderliktir. İyi bir lider, yapılacak şeylerin istenerek yapılmasını temin eder; kontrol ve cezaya lüzum hissettirmez. Lider deyince zannolunmasın ki, işletmenin en büyük şahsiyetini farzediyoruz. Bilakis salahiyet ve mesuliyet bulunan her işletme mensubunda bir dereceye kadar liderlik vasfı aranacaktır (s.29).	-İyi bir yöneticinin nitelikleri (lider, önder): şunu kabul etmek gerekir ki, bütün organizasyona can veren ve onu başarıya götüren şey ruhtur. İyi bir lider, mekanik olan organizasyona can verir. Lider, yapılacak şeylerin istenerek yapılmasını temin eder; kontrole ve cezaya gerek hissettirmez. Lider deyince işletmenin en büyük kişisinden söz edildiği sanılmamalıdır. Aksine, yetki ve sorumluluğu bulunan her işletme personelinde bir dereceye kadar liderlik niteliği aranacaktır (s.159).
-Planlama, en umumi manası ile ileride yapılacak işleri önceden tespit etmektir. Zamanımızda işletme idaresinde planlamanın ehemmiyeti her gün artmaktadır. (s.117).	-Planlama, en genel anlamı ile ileride yapılacak işleri önceden saptamaktır. Zamanımızda işletme yönetiminde planlamanın önemi her gün artmaktadır. (s.35).
-Kontrol büyük ölçüde planlamaya bağlıdır. Modern anlamı ile kontrolün gayesi hadiselerin planlara uyup uymadığını tespit olduğuna göre, plan yapılmaksızın kontrol de olmayacaktır. (s.117).	-Kontrol büyük ölçüde planlamaya bağlıdır. Modern anlamı ile kontrolün amacı olayların planlara uyup uymadığını saptamak olduğuna göre, plan yapılmaksızın kontrol de olmayacaktır. (s.35).
-Politikalar spesifik olmayan umumi ifadelerdir ... Prosedürler ise, muayyen işlerin hangi kronolojik sırada ve ne şekilde yapılacağına dairdir (s.119)	-Politikalar spesifik olmayan genel ifadelerdir ... Prosedürler ise, belirli işlerin hangi kronolojik (zaman) sırada ve ne şekilde yapılacağı ile ilgilidir (s.37).

Görüldüğü üzere Hatipoğlu’nun dilinde 20 yılı aşkın sürede görülen ‘sadeleşme’ çoklukla Türkçeleşmiş Farsça ve Arapça kökenli kelimelerin (mana, gaye, hadise, lüzum, vasıf, tespit vs.) terk edilmesi yoluyla yapılmıştır. Batı kökenli kelimelere (kontrol, prosedür, spesifik, kronoloji, lider vs.) dokunulmadığı gibi zamanla bunların sayısı ve kullanım sıklıkları artmıştır. Karşılaştırılan kitaplar bu durumla ilgili çok sayıda örnek sunmaktadır. İdareci yerine yönetici gelmiş ancak lider her ikisini de bastırmıştır. Teşkilat yerine nadiren örgüt demiş ama sonunda organizasyonda karar kılmıştır. İşletme mensubu girmiş, işletme personeli gelmiştir. Bu arada mesuliyet yerine sorumluluk, lüzum yerine gerek, muvaffakiyet yerine başarı demiştir.

Gerçi Hatipoğlu’nun bu tavrında da bir tutarlılık yoktur. Kimi zaman ‘fiil ve eylem’ der, kimi zaman en eski kelimeleri kullanmakta bir sakınca görmez. Dilini sadeleştirmeye çalıştığı kitabında (1986) müeyyide, yaptırım, umumiyetle, genellikle, seviye, düzey, güdü, saik, vasıta,

araç, tanrı vergisi, charismatic, hukuki, legitimate, akılcı, rasyonel gibi kelimeler birlikte yer alırlar. Bu yönüyle bir ‘hepçi’ olduğu söylenebilir. Anlaşıyor ki dile ideolojik değil, bir araç olarak bakmış ve o koşullarda uygun olan kelimeyi (ama muhtemelen kitapları büyük oranda İngilizceden çevrildiği için batı kökenli olanlara öncelik verilmiştir) benimsemiştir.

4.6. Kenan Sürgit ve Çevirilerde Keyfilik¹⁸

Çeviri eserlerle disiplinin kuruluş ve gelişimine katkıda bulunan Kenan Sürgit TODAİ’de çalışmıştır. Kendisi, alanın henüz yerleşmemiş dilinin yanında kamu ile işletme yönetimi ayrımının henüz belirginleştirilemediği bir dönemde aynı eserlere yaptığı farklı çeviriler ile disiplinin geçtiği dilsel dönüşüme etki etmiştir.

Sürgit ‘arı Türkçe’ kullanmayı yeğlemesine karşın ‘anlaşılmayı’ da önemsedğini vurgulamıştır. İlk çevirilerinden biri ‘Britanya Maliye Nezareti Teşkilat ve Metodlar Dairesi’ tarafından yayınlanan ‘Teşkilat ve Metod İncelemeleri’ (1958) adlı kitaptır. Sürgit (1966) aynı kitabın üçüncü baskısında kitabın yayıncısını ‘İngiltere Maliye Bakanlığı’, adını ise ‘Organizasyon ve Metot Araştırmaları’ olarak değiştirmiştir. Bu baskıda kitabın ilk baskısının başlığındaki ‘teşkilat’ yerine ‘organizasyon’, denmesi zamanın ruhunu yansıtsa gerektir. Ancak ‘incelemeleri’ yerine ‘araştırmaları’ deme gereği duyulması muhtemelen bir çeviri hatasının düzeltilmesidir. Kitabın içeriğinde de düzeltmeler yapılmıştır ki bunun nedeni anlaşılır değildir.

Sürgit’in çeviride keyfilğine bir diğer örnek, Newman’ın ‘Administrative Action: The Techniques of Organization and Management’ adlı kitabının çevirisidir. Bu kitabı 1970’te ‘Sevk ve İdare’ başlığıyla çevirmiştir. Bu başlık o dönemde disiplinin kavramsal zemininin denli kaygan ve değişken olduğunu gösterir. Kitabın adı dört baskısının¹⁹ ilk üçünde farklı çevrilir: 1. baskı (1970) Sevk ve İdare; 2. baskı (1972) İşletmelerde ve Kamu Yönetiminde Sevk ve İdare; 3. baskı (1979) Yönetim: İşletmelerde ve Kamu Yönetiminde Sevk ve İdare. Sürgit, 4. Baskıda (1985) başlıktaki sevk ve idare terimlerine dokunmasa da kitabın içeriğinde bu terime artık yer vermez. Öyle ki, 2. baskıda kitabın sonuç bölümünün başlığı ‘Sevk ve İdare Prensiplerinin Uygulanması’ iken 4. Baskıda ‘Yönetim İlkelerinin Yürürlüğe Konması’ olarak değiştirilir. Sürgit’in kitap başlıklarını çevirirken ‘İncelemeleri yerine Araştırmaları’, ‘Uygulanması yerine Yürürlüğe Konması’ demesi ‘arı Türkçe’ karşılıklardan da emin olmadığını göstermektedir.

¹⁸Kenan Sürgit’in çevirilerinin başında W. H. Newman’ın (1972) ‘Administrative Action: The Techniques of Organization and Management’, İngiltere Maliye Bakanlığı Organizasyon ve Metot Dairesi’nin (1958) Teşkilat ve Metod İncelemeleri gelir. Telif eserleri de vardır (Sürgit, 1972; 1978).

¹⁹ ‘Baskı’ da sorunlu terimlerden birisidir: Şu terimlerin kullanıldığına tesadüf ettik: ‘Bası’, ‘Basım’, ‘Baskı’, ‘Basılış’.

Yine de Sürgit (1970: VI), ‘*eserin dilimize çevrilmesinde arı bir dil kullanılmasına itina gösterilmiş, ancak bu kitap aracılığı ile, alışılmamış yeni sözcük ve terimlerin dilimize girmesine öncülük etmek yerine, genel olarak kullanılan ve anlaşılabilir bir söyleyiş biçimi üstün tutulmuştur*’ diyerek Mihçioğlu’ndan farklı bir yol izlemiştir. Kitabın adının Türkçeye çevrilmesinde yaşadığı sorun dışında (anlaşıldığı kadarıyla bunun bir nedeni de kitabın muhataplarının kamu yönetimi öğrenci ve uygulayıcıları olmasına karşın kitapta verilen örneklerin çoğunlukla özel işletmelerden olmasıydı) 1970’te yapılan birinci baskı ile 1985’te yapılan dördüncü baskı arasında dil bakımından çok büyük fark yoktur. Yine de dilinde yabancı kökenli terimlere daha hoşgörülü yaklaştığının izleri görülür.

Çizelge 10. Sürgit’in Arı Türkçesi

<p>1970 Çevirisi: Karar Verme İşlemi: Birçok faaliyet alanlarında planlamanın nasıl’ı ile meşgul olan bir hayli geniş literatür mevcuttur. Hareket etütleri, sistem analizleri, fabrika ve bürolarda yerleşme, pazar araştırması, işçi davranışları etütleri, maliyet etütleri ve benzeri alanlar bu işlerin nasıl yapılacağını gösteren literatüre sahip bulunmaktadır (s.112).</p> <p>Kitaptaki Başlıklarından ve Alt Başlıklardan Örnekler</p> <p>Bir Temel Sosyal Teknik Olarak İdare İdare Prensiplerinin Gelişmesi Teşkilat Yapısı: Operasyonel Sorumluluğun Tayını: İcra Birimlerinin Koordinasyonu İşletmenin Bütün Kısımlarında Tutarlı Hareket Etme</p>	<p>1985 Çevirisi: Karar Verme Süreci: Birçok etkinlik alanlarında planlamanın nasıl’ı ile uğraşan bir hayli geniş literatür bulunmaktadır. Örneğin, hareket etütleri, sistem analizleri, fabrika ve bürolarda yerleşme, pazar araştırması, işçi davranışları etütleri, maliyet etütleri v.b. alanlar bu işlerin nasıl yapılacağını gösteren literatüre sahip bulunmaktadır (s.115).</p> <p>Kitaptaki Başlıklarından ve Alt Başlıklardan Örnekler</p> <p>Bir Temel Sosyal Teknik Olarak Yönetim Yönetim İlkelerinin Gelişmesi Örgüt Yapısı Operasyonel Sorumluluğun Saptanması: Eylem Birimlerinin Koordinasyonu: İşletmenin Tüm Bölümlerinde Tutarlı Hareket</p>
---	--

Kitabın içeriğinde olduğu gibi başlıklarında da terimler yenilenirken genellikle batı kökenliler kalmış, Arapça-Farsça kökenlilere Türkçe karşılıklar bulunmuştur. Teşkilat örgüt; icra eylem, idare yönetim; faaliyet ise etkinlik olmuştur. Ancak sosyal, koordinasyon, sistem, analiz, büro yerinde kalmıştır. Buna karşılık prensip yerine ilke demeyi tercih etmiştir. Üstte belirtildiği gibi, yeri gelmiş arı Türkçeden arı Türkçeye de değişiklikler yapmış ve uygulanması yerine yürürlüğe konması; işlem yerine süreç demiştir. Bu durum kullanılan arı Türkçe sözcüklerin yeterince olgunlaşmadığı ve oturmadığı ve çevirisinden memnun olmadığı saptamalarına haklılık kazandırmaktadır.

5. Değerlendirmeler ve Sonuç

Yukarıdaki bulgu ve tartışmalardan hareketle YO disiplininin oluşumu ve gelişiminde öncü yazarların dile ilişkin yaklaşımları hakkında şu değerlendirmeler yapılabilir:

Eğitim ve toplumsal arkaplanları, dünya görüşleri gibi nedenlerden ötürü disiplinin kurucularının dile yaklaşımlarında birliktelik yahut bütünsellik görülmemektedir. Kimi alan diliyle kimi genel olarak Türk dili ile ilgili kaygılar taşıırken kiminin önceliği anlaşılabilir ve kalıcı olmaktadır. Kimi ise çalışmalarında dilden söz etmez bile. Bunlar, bildiği yahut alışageldiği dile yeri geldiğince ama çoğunlukla batı kökenli olan yeni sözcükler ekleyerek akademik bir dil kurmayı yeğlemiştir.

Disiplin kurucularının işlerinin pek de kolay olmadığı, özellikle karşılık bulmakta zorlandıkları yahut buldukları karşılıktan memnun olmadıkları batı kökenli terimleri Türkçeleştirirken yaşadıkları sıkıntılardan anlaşılmaktadır. Bu terimleri Türkçe telaffuzları ile mi yoksa köken dildeki biçimiyle mi yazacaklardı? Eğer köken dil benimsenecekse Fransızca, İngilizce, Almanca yoksa Latince biçimiyle mi yazacaklardı? Yukarıda örnekleri verildiği gibi bu seçeneklerden her biri denenmiştir. Bu denemeler gelişigüzel yapıldığından bu yazım seçeneklerinden herhangi birini benimseyenlerin kimi önce batı kökenli kelimeyi ardından parantez içinde Türkçe karşılığını verirken, kimileri tersini yapmış, kimileri de her ikisini rastgele yapmakta sakınca görmemiştir. Bu durum metinlere çokça parantez eklenmesini zorunlu kılmış ve ortaya okunması ve anlaşılması güç metinler çıkmıştır. Bu, günümüzde dahi başvuru bir yol olsa da özellikle 1960'lardan sonra yabancı terimleri Türkçeye aktarmak için onların Türkçe telaffuzunu kullanma yolunu seçenlerin çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Produktivite, kontrolör, kantitatif, otomasyon, operasyon gibi terimler bu yolla 'Türkçeleşti'.

Öncü akademisyenlerin dile yaklaşımlarındaki farklılıklara karşın disiplinin bir zamanlar bel kemiğini oluşturan teşkilat, idare, sevku idare gibi kavramların görece hızlı biçimde kullanımdan kalkmasını açıklamak zordur. Gerçi 'sevk idare' farklı yazım biçimleri olan²⁰ bir kavramdı. Dahası kimine göre idare ile eşanlamlı olduğu, kimine göre de ondan farklı olduğu iddia ediliyordu. Bu sorunlu yönleri yazımının 'sevk ve idare' olarak düzeltilmesi ile kısmen çözülsün de kavramın 1980'lerin sonlarından itibaren kullanımdan tamamen kalktığı görülmektedir.

Eğer dille ilgili kaygılar taşıyan disiplin kurucuları kitap, kalem, hatıra gibi halkın dilinde yer alan sözcükler yerine çabalarını dilde karşılığı olmayan kavramlara karşılık bulmaya

²⁰ Bu çalışmada incelenen eserlerde sevk idare, sevkü idare, sevku idare, sevkü idare, sevk idare, sevk'u idare, sevk'ü idare, sevk-ul-idare, sevk-ül-idare, sevk –ve- idare, sevk ve idare yazım biçimlerine rastlanmıştır.

yöneltselerdi günümüzde artık Türkçeleşmiş görülen plan, program, strateji, makro, mikro, teknoloji, CEO, endüstri gibi kavramların yerine oturmuş Türkçe karşılıkları kullanabilecektik; tıpkı denetim, işveren, işgören gibi. Günümüzde hala yeni yabancı terimlere Türkçe karşılıklar bulma konusunda uzmanlara ve kurumsal bir yapıya gerek duyulduğu açıktır. Dahası, disiplinin dil sorunlarını yeni yabancı terimlere Türkçe karşılık bulmak ile sınırlamak doğru olmaz. Zira Türkçeyi konuşma ve yazma konusu daha büyük bir sorundur. Adnan Adıvar'ın (1954) deyişiyle 'Türkçe konuşanlar Türkçeyi konuşamıyorlar'. Alanla ilgili eserlerdeki ifade bozuklukları sadece ihmalden değil, büyük ölçüde Türkçeyi yeterince kullanamamaktan kaynaklanmaktadır (Coşkun, 2009b).

Disiplin dilinin zamanın siyasi ruhundan etkilendiğine ilişkin kanıtlardan yukarıda söz edildi. Dil, özellikle 1940-1980 arasında ideolojik bir çatışma alanına dönüştürüldü. Günümüzde 1970'lerde olduğu gibi, bir akademisyenin dilinden hangi siyasi görüşte olduğunu kestirebilmek artık olanaklı değildir. Bu olumlu bir gelişmedir. Dahası, alanda bazı kitaplarda (örneğin Sargut ve Sözen, 2010) Türkçe karşılık kullanmaya özen gösterilmektedir. Ancak bu özen, ifade ve yazım yanlışlarını hatta metindeki çeviri izlenimini ortadan kaldırmaya yetmiyor. Telif kitaplarda dahi çeviri dilinin baskın olması; çeviri kitaplarda çevirenlerin konuya yeterince hâkim olmayışları, dil konusunu süreklilik gösteren bir soruna dönüştürmektedir²¹.

Akademisyenlerin dile ilişkin yaklaşımlarında eğitim arkaplanının (Fransız, Alma, ABD gelenekleri) belirleyici olup olmadığı açık değildir. Açık olan, disiplinde son evrede ABD geleneğinin egemenliği altına girdiğidir. Öyle ki dilde yenileşmeyi savunanlar ile gelenekçilerin ortak noktaları kimileyin zorunluluktan (örneğin plan, program) ama çoğunlukla keyfi olarak (örneğin ekonomi, organizasyon) İngilizce terimleri yerleşik Türkçe kelimelere tercih etmeleri olmuştur.

Yüksek öğretimin sıkı biçimde kamuya ve dışsal etmenlere (örneğin dünya savaşları, krizler) ve siyasi bağlama duyarlı oluşu nedeniyle aradan geçen yaklaşık 80 yıllık sürede disiplin dilinde hala önemli sorunlar gözlenmesinin bedeli ağır olmuştur. Oturmuş bir dil olmayınca terimler kavramlara dönüşmemiştir. Böylece zihinde doğal karşılığı olmayan terim

²¹ 2000'lerde yazılmış iki kitaptan çeviri konusunda Coşkun (2009b:4) tarafından yapılan alıntılar bu durumu ortaya koymaktadır: '*...ataları İspanyol ve Hintli karışımı olan Latin işçiler... ekonomik ve politik açıdan en kötü durumdaki yerli Hintliler... Bolivya, Peru, Guatemala dışındaki yerli Hintli nüfus...*'

'*Örneğin; maliyet düşürme diğer bir ifade ile maliyet liderliği stratejisi daha kısa vadeli odaklanan, nispeten tahmin edilebilen, kişisel aktiviteyi içeren, kalite çıktı miktarı ve sonuç ile ilgilenen, düşük risk alan davranışlar ile bu davranışları genel işletme stratejisi ile bütünleştiren etkinliği cesaretlendirecek kısıt iş tasarımları, belirli iş tanımları ve kariyer yolları, performans yönelimli kısa vadeli sonuçları, rekabet kararlarını kullanacak pazar payı düzeylerini yakından izleme, daha düşük düzeyde çalışan eğitimi ve gelişimini içeren insan kaynakları stratejilerini gerektirir.*'

ve ifadeler (örneğin mavi okyanus stratejisi, kraliçe arı sendromu) aracılığıyla iletişim kurmaya çabalayan akademisyenler, bunlara ortak içerik atfedemedikleri için, aslında aynı kelimeleri kullanan ama aynı dili konuşmayan bir topluluğa dönüşmüşlerdir.

Kimi çeviri kitapların dillerinin öğretiliğine karşın, telif kitapların baskın özelliği, birkaç yabancı kitaptan derlendikleri izlenimi vermeleridir. Zaten Hatipoğlu bunu dürüstçe dile getirmiştir. Bu durum kuruluş aşaması için kısmen anlayışla karşılanabilir, ancak benzeri uygulamalara günümüzde hala rastlanması kabul edilebilir değildir. Artık akademisyenler çalışmalarında özgünlüğe daha özen göstermelidirler.

Çizelge 11. Eserleri İncelenen Akademisyenlere ve Disiplin Diline Katkılarına İlişkin Özet Bilgiler

Yazar	Dile Yaklaşımı	Sonuç
<i>Cemal Mithçoğlu</i>	Alanın kurucuları arasında dil kaygısı ve arı Türkçe, iddiası ve pratiği en güçlü olanıdır. Zaman içinde dilinin Osmanlı Türkçesi, sade Türkçe ve köktenci arı Türkçeye evrildiği görülmektedir. Türkçesinin kısmen siyasi gelişmelerden etkilendiği söylenebilir. Sadeleştirmede öncelikle Arapça-Türkçe kökenli kelimelere karşılık aramıştır. Arılaştırmada ise yalnızca alanla ilgili değil, Türk dili için bir savaşım vermeye çalışmıştır. Bu evrede batı kökenli terimlere de arı karşılıklar bulmuştur. 1980 darbesi sonrasında dilde köktencilikte bir yatışma olduğu ve arı olmayan kelimeleri az da olsa tekrar kullanmaya başladığı görülür.	Tutarlı bir <i>arı Türkçeci</i> . Hem Türk Diline hem de alan diline katkı yapmayı amaçlamıştır.
<i>Mehmet Oluç</i>	Disiplin dili kurma kaygısı var. Farsça-Arapça kökenli kelimeler yerine arı Türkçe karşılıkları ölçülü biçimde kullanmış. Batı kökenli terimlere görece hoşgörülü. Siyasi gelişmelerin dilini etkilediği söylenebilir.	<i>Duru Türkçeci</i> . Anlaşılmayı önemsiyor. Batı kökenli kelimelere daha hoşgörülü.
<i>Kemal Tosun</i>	Disiplin dilinin oluşturulması konusunda bir iddiası yoktur. Kelimeleri seçerken kökenlerine çok dikkat ettiği söylenemez. Zaman içinde Arapça-Farsça kökenli kelimeleri eleyerek yerlerine az sayıda 'arı Türkçe' çok sayıda batı kökenli terim eklemiştir. Yazımında en göze batan özellik sözcüklerinin Türkçe yahut Frenkçe karşılıklarını parantez içinde vermesidir.	<i>Hepçi</i> . Yeri geldiğinde sadeleşmeden söz etse de belirgin bir dil tavrı yok.
<i>Zeyyat Hatipoğlu</i>	Alan dili kurma kaygısı yok. Dili en keyfi biçimde kullanan disiplin kurucularındandır. Aynı cümlede en eski kelimeleri, arı Türkçe sözcükleri ve yabancı terimleri kullanmakta sakınca görmez. Yine de dilinin zaman içinde sadeleştiği, kimi eski Türkçe kelimelerin yerine arı Türkçe sözcükleri benimsediği ama bu süreçte eserlerinde yabancı kökenli terimlerin arttığı söylenebilir. Dil ile siyasi gelişmeler konusunda bir bağlantı görülmemiştir.	<i>Hepçi</i> . Sadeleşmeye yatkın ancak genel olarak yabancı kökenli kelimelere eğilimli.

Nevzat Eser	Muhafazakâr ve tutarlı bir dil kullanımı. Yerleşik yeni kelimeleri kullanmaktan kaçınmama. Batı kökenli terimlerden olabildiğince uzak durma.	<i>Türkçeci</i> Batı kökenli kelimelerden uzak.
Kenan Sürgit	Disiplin diline katkısı çeviri eserleriyle. Dile ilişkin kaygı ve iddiası arı Türkçeden yanadır. Çeviri dilinde keyfiliği öne çıkmaktadır. Aynı çeviri kitapların farklı basımlarında sadece benimsenen sözcükleri değil kitap adı ve cümlelerde de farklılıklar görülür. Zaman içinde dili sade Türkçeden arı Türkçeye evrilmiştir.	<i>Tutarsız, Arı Türkçeci.</i> Batı kökenli terimlere ayrıcalık. Çeviride keyfilik.

Çizelge disiplin diline ilişkin akademisyenlerin benimsedikleri yaklaşımlarda bir tutarlılık olmadığını göstermektedir. En belirgin ortak yönleri, Cemal Mıhçıoğlu'nun bir dönemini ve Nevzat Eser'i istisna tutmak koşulu ile, batı kökenli terimlere olan hoşgörüleridir. Bu bazan abartılmış ve 'iyi akademisyen olmanın' göstergesine dönüştürülmüştür. Oysa 'Türkçeleştirmek' çabalarına tam da bu noktada gerek vardır. Sadeleştirmek adına Türkçeleşmiş terimlere savaş açmak yerine her disiplinin kendine özgü gereksinimlerini karşılayabilecek biçimde Türkçe karşılıklar aranmalıydı.

5.1. Kısıtlar ve Öneriler

Araştırma yalnızca YO disiplini üzerinden ve sınırlı sayıda kitap ile yürütülmüştür. Benzeri çalışmalar İşletme alanının diğer disiplinleri (pazarlama, üretim, muhasebe, finans gibi) ve YO'nun alt disiplinleri (İKY, strateji, örgüt kuramları, örgütsel davranış) için yapılabilir. Yeni çalışmalarda belli tarihsel evrelere odaklanılabilir. Örneğin 1940'lar, 1960'lar ve 1970'ler dil tartışmalarının oldukça siyasallaştığı dönemlerdir. Bu dönemlerde genel siyasi iklim ile akademik dilin etkileşimi incelenebilir.

Yine 1950'ler hem demokrasiye geçişi hem ekonomide merkezi planlamadan piyasa mantığına geçişi hem de yüksek öğrenimde Alman geleneğinden ABD sistemine geçişe denk gelmektedir. Bu durumun akademik kurumların gelişimine etkilerine odaklanılabilir. Buna bağlı olarak farklı arkaplana sahip akademisyenlerin bilimsel tutumları hakkında çalışmalar yapılabilir. Ayrıca, farklı kurumsal tarzlar, örneğin Ankara Siyasal, TODAİE, İ. U. İşletme İktisadi Enstitüsü, ODTÜ karşılaştırmalı bir mantıkla incelenebilir. Özellikle eğitim dili İngilizce olan ODTÜ'nin 1960 ve 1970'lerdeki Türkçe yayınlarında arı Türkçe kullanmaya öncülük etmesinin gerekçeleri üzerinde durulabilir. Hatta Ankara Siyasal ile TODAİE'de 'kamu yönetimi' ile 'işletme yönetimi' arasındaki farktan kaynaklı dilsel sorunlar (bunu özellikle Sürgit'in ve Mıhçıoğlu'nun çeviri kitapları üzerinden yapmak mümkündür) ele alınabilir. Yine daha az sayıda yazarın tüm eserleri üzerinden dilsel dönüşümlerine ilişkin tartışmalar yapılabilir. Ayrıca, İstanbul ve Ankara dışında Adana, Erzurum, Bursa, Trabzon,

Konya gibi illerde alanın dilsel gelişimini ele alan çalışmalar yararlı olacaktır. Son olarak, günümüzde alanda tanınırlığı yüksek ders kitaplarının (örneğin en az beş baskı yapanların) dil ve içerik olarak hangi kurucu yazarlardan nasıl beslendikleri (Örneğin ilk bakışta Erol Eren'n Hatipoğlu'ndan güçlü biçimde etkilendiği sezinlenmektedir), basmakalıp ifadelerin (klasikler kapalı sistemi benimser, insan unsuruna önem vermezler gibi) disiplin içerisinde nasıl sorgulanmadan yeniden üretildiği gibi konularda çalışmalar yararlı olacaktır.

Kaynakça

- Adivar, A. A. (1954). *Hakikat Peşinde: Emeklemeler*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1975). *Gelişen ve Özleşen Dilimiz*. Ankara: TDK Yayınları.
- Alkan, İ. (1937). *İşletme Ekonomisi*. Ankara: Köyhocası Basımevi.
- Arslan, S. (2018). *Örgütsel Meşruiyet ile Örgütsel Dil Arasındaki İlişkinin Kurumsal Kuram Açısından İncelenmesi*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü.
- Atay, O. (2005). *Bir Bilim Adamının Romanı*. 24. Baskı, İstanbul: İletişim.
- Benton, T. ve Craib, I. (2018). *Sosyal Bilimler Felsefesi: Toplumbilimsel Düşüncenin Felsefi Temelleri*. (Çev: Ü. Tatlıcan ve B. Binay), 5. Baskı, Bursa: Sentez.
- Berkman, A. Ü. (2009). *Türk Yönetim Yazını ve Türkiye’de Yönetim - Örgüt Alanının Gelişimi: 1990 Yılı Sonrası (Nereden Nereye)*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 4(1), 13-24.
- Britanya Maliye Nezareti, Teşkilat ve Metod Dairesi, (1958). *Teşkilat ve Metod İncelemeleri*. (Çev. K. Sürğit), Ankara: TODAİE.
- Bowen, G. A. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Coşkun, R. (2009a). Yönetim-Organizasyon Ders Kitaplarında Biçim ve İdeoloji. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(1), 239-258.
- Coşkun, R. (2009b). Türkiye’de İnsan Kaynakları Yönetiminin Alanı: İKY Ders Kitapları Üzerinden Bir Tartışma. 17. *Ulusal Yönetim Organizasyon Kongresi*, Eskişehir.
- Coşkun, R. (2020). Klasik Yönetim ve Kapalı Sistem mi? 1925 Yılından Önce Yazılmış Yönetim Ders Kitaplarında Açık Sistem İmalatları, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15 (1), 119-140.
- Coşkun, R. (2022). Nitel Araştırmalarda Sorunlar: Seçilmiş Makalelerin Eleştirel Bir İncelemesi ve Bazı Öneriler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (1), 165-189.
- Dilaçar, A. (1969). *Türkiye’de Dil Özleşmesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Dirlik, S. (2016). Bakmak ya da Görmek: Türk Yönetim Yazınına İnceleyen Çalışmaların Seyri, *Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 79-132.
- Efeoğlu, E. (2011). Tutumbilim ile Yazın. *Milli Eğitim*, 191/Yaz, 55-67.
- Eren, E. (2004). Çok Kıymetli ve Sevgili Hocam Prof. Dr. Zeyyat Hatiboğlu. *Prof. Dr. Zeyyat Hatiboğlu’na Armağan*. (Ed. T. Gürsoy), İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları.
- Eser, N.İ. (1964). *İşletmelerde İdarecilik ve İnsan Münasebetleri*, Ankara: Özel Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Yüksek Okulu, yayın no:1.
- Eser, N. İ. (1973). *Genel İşletme İktisadi Dersleri: Cilt I. 2*. Baskı, İstanbul: Güven Matbaası.
- Güvenal, S. N. ve Eser, İ. N. (1961). *Ticaret ve Sanayi İşletmeleri ile Bankalarda Sevki İdare*. İktisadi ve Ticari İlimler Neşryatı, Ankara: Mars Matbaası.
- Hacıeminoğlu, N. (1977). *Türkçenin Karanlık Günleri*, 4. Baskı, İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Hatipoğlu, Z. (1964). *İşletmelerde Organizasyon*, İstanbul: Anıl Yayınevi.
- Hatipoğlu, Z. (1986). *İşletmelerde Yönetim, Organizasyon ve Personel Davranışı*. Temel Araştırma Yayınları, İstanbul.
- Hirsh, E. (1985). *Hatıralarım: Kayser Dönemi-Weimar Cumhuriyeti-Atatürk Ülkesi. Zaman Sınırlarını Aşan Bir Hayat Hikâyesi*. Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.
- Iliffe, R. (2016). *Bir Disiplinin Gelişim Hikayesi: Bilim Tarihi*. Antalya: Lotus.
- İngiltere Maliye Bakanlığı Organizasyon ve Metot Dairesi (1966). *Organizasyon ve Metot Araştırmaları*. (Çev. K. Sürğit), 3. Baskı, Ankara: TODAİE.
- Kırkbeşoğlu, E., Sözen, H. C. ve Kurt, E. (2015). Türkiye’de Örgüt Kuramı Çalışmalarının Bibliyometrik Profili: Atıf Ağlarının Dönemsel Karşılaştırılması. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 52, 109-136.
- Kingsbury, J. B. ve Mihçioğlu, C. (1954). *Türk Devlet Teşkilatında Personelin Yetiştirilmesi Hakkında Rapor*. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Doğu Ltd. O. Matbaası.
- Koçel, T. (2015). *İşletme Yöneticiliği*. 16. Baskı, İstanbul: Beta.
- Kurt, M. ve Demir, K. (2015). İşletmecilik Tarihi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi: Osmanlı Sanayileşmesi ve Fabrikalar. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13 (2), 114-139.
- Mendeş-Pekdemir, I., Sözüer, A., Toplu-Yaşloğlu, D. ve Ceran, E. B. (2016). Yönetim ve Organizasyon Yazını Üzerine İnceleme: Bir Anabilim Dalı Akademisyenlerinin 2005-2014 Yılları Arasındaki Yayınları. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 45 (özel sayı), 81-93.
- Mihçioğlu, C. (1955). *Personel İdaresinde Beşeri Münasebetler*. Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Mihçioğlu, C. (1958). *Personel İdaresinde Beşeri Münasebetler*. 2. Baskı, Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Mihçioğlu, C. (1983). *Özkaynakça: Bir Deneme*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları:

- Newman, W. H. (1970). *İşletmelerde ve Kamu Yönetiminde Sevk ve İdare*. (Çev. K. Sürgit), Ankara: Sevinç Matbaası.
- Newman, W. H. (1972). *İşletmelerde ve Kamu Yönetiminde Sevk ve İdare*. (Çev. K. Sürgit), 2. Bası, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Newman, W. H. (1979). *İşletmelerde ve Kamu Yönetiminde Sevk ve İdare*. (Çev. K. Sürgit), 3. Bası, Ankara: TODAİE.
- Newman, W. H. (1985). *Yönetim: İşletmelerde ve Kamu Yönetiminde Sevk ve İdare*. (Çev. K. Sürgit), 4. Bası, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Oluç, M. (1959). *İşletme Organizasyonu ve Sevku İdaresi Birinci Cilt*. İstanbul: Sermet Matbaası
- Oluç, M. (1963). *İşletme Organizasyonu ve Yönetimi Birinci Cilt*. 2. Basım, İstanbul Üniversitesi.
- Oluç, M. (1972). İşletme Fakültesinin Kuruluş ve Gelişmesi. *İÜ İşletme Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-14.
- Oluç, M. (1969). *İşletme Organizasyonu ve Yönetimi Birinci Cilt*. 3. Basım, İstanbul: Duran Ofset.
- Oluç, M. (1978). *İşletme Organizasyonu ve Yönetimi Birinci Cilt*. 4. Basım, İstanbul: Duran Ofset.
- Öz-Alp, Ş. ve Artan, Ş. (1977). *Türkiye'de Yayınlanmış İşletmecilik Kitapları*. Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını.
- Özen, Ş. (2001). Türk Yönetim/Organizasyon Yazınında Yöntem Sorunu: Kongre Bildirileri Üzerine Bir İnceleme. *Doğu Akdeniz Üniversitesi Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 89-118.
- Özkuş, A. S. ve Şatırcı, H. (2020). Metin Sadeleştirme Bağlamında Yönetim Kitapları Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme: İşletme Organizasyonu ve Sevku İdaresi (1959) ve İşletme Organizasyonu ve Yönetimi (1963). *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11 (27), 381-402.
- Sayer, A. (2016). *Sosyal Bilimde Yöntem: Realist Bir Yaklaşım*. (Çev. S. Gürses), İstanbul: Küre Yayınları.
- Sevk ve İdare Dergisi (1975). Yazar (Kemal Tosun) Hakkında. *Sevk ve İdare Dergisi*, 78 (Şubat), s.11.
- Simon, H. A. Simithburg, D. W ve Thompson, V. A. (1966). *Kamu Yönetimi: Birinci Kitap*. (Çev. C. Mihçioğlu), Ankara: TODAİE.
- Simon, H. A. Simithburg, D. W ve Thompson, V. A. (1967). *Kamu Yönetimi: İkinci Kitap*. (Çev. C. Mihçioğlu), Ankara: TODAİE.
- Simon, H. A. Simithburg, D. W ve Thompson, V. A. (1968). *Kamu Yönetimi: Üçüncü Kitap*. (Çev. C. Mihçioğlu), Ankara: TODAİE.
- Simon, H. A. Simithburg, D. W ve Thompson, V. A. (1973). *Kamu Yönetimi*. (Çev. C. Mihçioğlu), 2. Basım, Ankara: Ankara Üniversitesi. SBF Yayınları.
- Simon, H. A. Simithburg, D. W ve Thompson, V. A. (1980). *Kamu Yönetimi*. (Çev. C. Mihçioğlu), 4. Basım. Ankara: Ankara Üniversitesi. SBF Yayınları
- Simon, H. A. Simithburg, D. W ve Thompson, V. A. (1988). *Kamu Yönetimi*. (Çev. C. Mihçioğlu), 5. Basım, Ankara: Ankara Üniversitesi. SBF Yayınları
- Sürgit, K. (1972). *Türkiye'de İdari Reformlar*. Ankara: TODAİE.
- Sürgit, K. (1978). *Organizasyon ve Metod Hizmeti*. Ankara: TODAİE.
- Timurtaş, F. (1964). Dil Davası ve Ziya Gökalp. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 0 (5), 71-105.
- Timurtaş, F. K. (1979). *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*. İstanbul: Umur Yayınları.
- Tomanbay, M. (2001). İktisat bilimi ve son ekonomik kriz, *Ekonomik Yaklaşım*, 12(41), 39-50
- Tosun, K. (1959). *İşletme Sevk –ve- İdaresinde Kontrol ve Revizyon*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Tosun, K. (1961). *İşletme ve Müesseselerde Sevk ve İdare Prensipleri ve Politikası*. İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası.
- Tosun, K. (1984). *İşletme Yönetimi*. İstanbul: Mars Yayınları.
- Tosun, K. (1990). *Yönetim ve İşletme Politikası*. İstanbul: İ.Ü. İşletme Fakültesi Yay.
- Üsdiken, B. (2003). Türkiye'de İş Yapmanın ve İşletmenin Akademikleştirilmesi, 1930-1950. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(01), ss.119-147.
- Üsdiken, B. (2004). The French, the German and the American: Higher Education for Business in Turkey, 1883-2003, *New Perspectives on Turkey*, 31 (Fall),5-38.
- Üsdiken, B. ve Erden, Z. (2001). Örnek Alma, Mecbur Tutulma ve Geçmişe Bağımlılık: Türkiye'deki Yönetim Yazınında Değişim. *Amme İdaresi Dergisi*, 34 (4):1-31.
- Yavuz, M. (2011). Yönetim Bilimlerindeki Yeri ve Özgün Katkıları ile Cemal Mihçioğlu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66 (01), 161-187.
- Zaim, S. (2007). İ.Ü. İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümünün Tarihçesi ve Gelişimi, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 52, 321-336.

EXTENDED SUMMARY

The Construction of a Disciplinary Language: An Examination of the Linguistic Development of the Discipline of 'Management and Organization'

This study aims to describe what kind of linguistic transformation has been experienced during the formation and development of the discipline of management and organization, which has emerged as a sub-field of the business administration area in Türkiye since the 1950s. As the linguistic discussions in Türkiye have been a major and highly politicized issue since the 1930s, this study assumes that universities, without a deep-rooted history and scientific tradition, are significantly influenced by political developments, which has a negative impact on the formation of scientific fields and disciplines in the long run. From this point of view, Türkiye offers a unique case. The establishment of universities in Türkiye and the realization of the alphabet and language revolutions were chronically very close to each other. In other words, universities as newly established institutions in the 1930s had to deal not only with the institutional problems but also with other obstacles such as adopting the new alphabet and language policies and, accordingly, producing new educational materials for all disciplines and acting in line with the governing party's ideology and rules. Moreover, the language issue was the subject of political rather than scholarly debate, especially until the 1980s. These linguistic tensions were an important problem in the transition of scientific fields and disciplines from the phase of creating their own languages and transmitting knowledge to the phase of localization, reproduction, and transmission at the international level. Although the subject is so important and unique, and the discipline of management and organization has been studied so much in the field of business administration, there have been almost no studies of the problems encountered in establishing and developing the language of the discipline.

In order to realize the aim of the study, first generation academicians, who can be considered the founders of the field of business administration and the discipline of management and organization, were identified. Afterwards, among these founders, those who had been the authors or the translators of the basic books of the discipline that were published more than once from the 1950s to the 1980s were identified. In addition, care was taken to ensure that these authors represent both Istanbul and Ankara universities and, if possible, higher education institutions outside these cities.

In accordance with the given criteria, selected books by Cemal Mıhçıoğlu, Mehmet Oluç, Kemal Tosun, Zeyyat Hatipoğlu, Nevzat Eser, and Kenan Sürgit were included in the study in order to be reviewed and examined. All these academics have written works on the discipline of management and organization that were published in different time periods. They represent well-known universities and higher education institutions in Türkiye and have made important contributions to the discipline by authoring or translating books that shaped the formation of the discipline. For instance, Cemal Mıhçıoğlu worked at Ankara University, TODAİE, and METU. His major work on the field was published in two editions in 1955 and 1958. Additionally, the book he translated (Simon et al.) were published in 1966, 1973, 1980, and 1988. Mehmet Oluç worked at Istanbul University and its affiliated unit, the "Institute of Business Economics." His book, which is reviewed in this study, was published four times: in 1959, 1963, 1969, and 1978. Likewise, Kemal Tosun, who worked as a faculty member at Istanbul University, was a prominent actor in the discipline of management and organization. Three of his books that were published in 1959, 1961, and 1984 were examined. Zeyyat Hatipoğlu, representing Istanbul Technical University's Business Engineering Faculty, published in both economics and business administration areas. His two books, published in 1964 and 1986, are reviewed for the purpose of this study. The books of Nevzat Eser, who was the dean of the Adana Commercial Sciences Academy, were published in 1961 (with Güvenal), 1964, and 1973, and are also reviewed. Lastly, Kenan Sürgit, who was a manager and lecturer at TODAİE and translated Newman's prominent management book that was published in 1970, 1972, 1979, and 1985, is also included in the study.

The research pattern of this study can be named "document analysis." This research pattern covers the stages of collecting and analyzing data, interpreting findings, and drawing inferences. Findings are organized with a certain systematicity. Document analysis differs from traditional content analysis in that it is mostly done with direct quotations and allows the researcher to justify inferences with quotations.

Initially, the authors were sorted by considering the dates of the publications of their textbooks. Mıhçolu's earliest publications date from 1955 and 1958, so we started with his books. In our examination, first of all, we tried to determine the thoughts of the authors about the Turkish language in general and the language of the field of business administration and the discipline of management and organization in particular. Then, we aimed to understand how the language the authors used in their books evolved over time by considering the words they preferred to use. Here, depending on the relevant literature, we identified three categories of the usage of Turkish: the "Ottoman/Old", "Living/Traditional," and "Pure/Limpid." During our analysis, we identified a fourth category that we named "any/all/Turkish." During our examination of the books, we have observed that some authors have randomly used Arabic, Persian, Pure Turkish, French, and English-origin words in the same works and sentences, and therefore this category has been created. In addition, we tried to understand if there was a linkage between the

language policies of the governing parties and the linguistic preferences of the authors, as between the 1940s and 1980s, language was one of the hottest political issues in Türkiye.

Our findings suggest that there are some differences and similarities in the approaches of each academician to the Turkish Language and the language of the Management and Organization discipline. Moreover, it has been determined that the attitude of the political power towards language has some effects on the language of the academicians, albeit partially. It is certain that Mihçioğlu had been adopted the most fundamentalist approach to the language. His approach to the language differed fundamentally in each decades, in the 1950's, 1960s, and 1970s. Associating himself with some prominent social democrat and left-wing political figures such as Bulent Ecevit who were pioneering the revolution of Turkish language who were labelled as "pure Turkishists" Mihçioğlu and his friends were continuously fabrications new words in order to not use any words that originated from Arabic, Persian or any western languages but "pure Turkish". In this period Mihçioğlu produced words not only for the discipline of business and organization but for all areas of the Turkish language. So much so that the books he wrote or translated in the 1950s and 1960s are much more understandable today than his works in the 1970s. A partial softening was observed in Mihçioğlu's approach to language after the 1980 Military Coup.

Apart from Mihçioğlu, Mehmet Oluç is the most assertive in establishing a disciplinary language. Despite the fact that many of the new disciplinary terms he proposed in the 1960s were never accepted by the public or academics, a number of them have been in use since. Although the pure Turkishism movement in the 1960s and 1970s had an impact on Kemal Tosun, Zeyyat Hatipoğlu and Kenan Sürgit, it can be said that their sensitivity to language is at a lower level. Nevzat Eser, on the other hand, never entered the political debates in the field of language, and there were very limited changes in the language of his works. If we talk about what the authors have in common, they all show more tolerance for Western-based terms than others. This may be due to the fact that the field and the discipline were so nascent that it was easier to use discipline-specific western words than to create a Turkish counterpart to them.

All of these issues persist to this day, preventing the discipline from developing a common language and achieving similar meanings for concepts. Today, it is still possible to sense the effect of translation in even copyrighted works. It is very difficult for researchers, even from the field, to properly understand the languages of most of the translated books and, on many occasions, the books that are authorized by Turkish academics.

Unfortunately, the Turkish language has not been able to complete its institutional and natural development due to being in the middle of political debates for many decades. This creates a national language problem that includes all national units and institutions, educational institutions, and individuals. Individuals who cannot use their own language effectively feel more secure while expressing themselves in their broken foreign language. In order to overcome these problems, more studies on disciplinary language are needed.

Yönetilmekten Kendini Yönetmeye:

Neoliberal Toplumda Öznellik Üretimi Olarak İstihdam Edilebilirlik

Yücel UYANIK¹

Sertaç DEMİRCİ²

Geliş Tarihi (Received) 23.01.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 14.03.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1240868

Öz

İçinde yaşadığımız neoliberal toplum sürekli değişim gösteren ve her geçen gün geçmişle bağını biraz daha fazla koparan bir nitelik arz etmektedir. Toplumsal sistemin üyeleri, sürekli değişim gösteren ve bu değişim temelinde ortaya çıkan belirsizlikler ve risklerle dolu bir yaşamda ayakta kalmaya çalışmaktadır. Bireyin karşı karşıya kaldığı zorluklara yönelik çözümler ve bunların üstesinden gelmesine yönelik pratikler hiç kuşku yok ki günümüz toplumunda giderek artan ölçüde kolektif niteliğini kaybetmektedir. Bireysel düzlemde ve kişinin kendiyle bir muhasebe içerisine girmesine, kendisine dönmesine ve içsel dünyasında çözümler bulmasına dönük zorlamalar içermektedir. Bu çalışma tam da bu noktada bireylerin çalışma hayatında karşı karşıya kaldıkları sorunları bireysel düzlemde çözmeye dönük olarak yöneldikleri temel bir yaklaşım olan “istihdam edilebilirlik” kavramına ışık tutmaktadır. Bu anlamda çalışmanın amacı, Foucault'nun kavram setinden hareketle neoliberal toplumda insanların bireyselleştirilmesinde etkili olan kipliklerden, özneleştirme stratejilerinden biri olduğu savunulan istihdam edilebilirlik kavramının analizinin yapılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: İstihdam Edilebilirlik, Öznellik, Neoliberal Akılsallık, Biyo-politika, Girişimci Birey

From Being Managed to Self-Management:

Employability as the Production of Subjectivity in Neoliberal Society

Abstract

The neoliberal society that we live in poses a characteristic of constantly changing and breaking its ties with the past more and more every day. Social system members are trying to survive in a life that is constantly changing and full of uncertainties and risks that arise on the basis of this change. There is no doubt that the solutions to the difficulties faced by the individual and the practices to overcome them are losing their collective characteristic to an increasing extent in today's society. It includes compulsions for the individual to enter an accounting with himself, return to himself, and to find solutions in his inner world. At this point, this study sheds light on the concept of "employability", which is a basic approach to solving the problems that individuals face in working life on an individual level. In this sense, the aim of the study is to analyze the concept of employability, which is argued to be one of the modalities and subjectivation strategies that are effective in the individualization of people in the neoliberal society, based on Foucault's concept set.

Keywords: Employability, Subjectivity, Neoliberal Rationality, Biopolitics, Entrepreneurial Individual

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, y.uyanik@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6424-3672

² Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, sertac.demirci@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0961-862X

Giriş

İçinde bulunduğumuz toplumu anlamak onu kavramsallaştırmaktan, belli sınırlılıklar içerisinde yer alması muhtemel kategorilere dahil etmekten çok daha zordur. Sürekli değişim gösteren ve bir o kadar da geçmişle bağını her geçen gün koparan günümüz toplumu, üyelerinin kalıcı ilişkiler, alışkanlıklar ve rutinler oluşturmaya izin vermemektedir. Bu anlamda toplumsal sistemin üyeleri, sürekli değişim gösteren ve bu değişim temelinde ortaya çıkan belirsizlikler ve risklerle dolu bir yaşamda ayakta kalmaya çalışmaktadır. Bu yaşam öyle bir yaşamdır ki bireyi sürekli istem üzerinde tutan, mevcut konumunu koruyabilmek için bile sürekli koşmak zorunda bırakan bir yaşamdır.

Bireyin karşı karşıya kaldığı zorluklar ve bunların üstesinden gelmesine yönelik pratikler hiç kuşku yok ki günümüz toplumunda giderek artan ölçüde kolektif niteliğini kaybetmektedir. Bireysel düzlemde ve kişinin kendisiyle bir muhasebe içerisinde girmesine, kendisine dönmesine ve içsel dünyasında çözümler bulmasına dönük zorlamalar içermektedir.

Bu çalışma tam da bu noktada bireylerin çalışma hayatında karşı karşıya kaldıkları sorunları bireysel düzlemde çözmeye dönük olarak yöneldikleri temel bir yaklaşım olan “istihdam edilebilirlik” kavramına ışık tutmaktadır. Bu anlamda çalışmanın amacı, insanların bireyselleştirilmesinde etkili olan kipliklerden, özneleştirme stratejilerinden biri olduğu savunulan istihdam edilebilirlik kavramının analizinin yapılmasıdır. Bu noktada Foucault'nun kendi oluşturduğu kavram seti ve bu kavram seti üzerinden yapmış olduğu günümüz toplumu yani neoliberalizm çözümlemesi hiç kuşku yok ki bir öznellik üretimi olarak istihdam edilebilirlik kavramının anlaşılabilirliği için oldukça kıymetlidir.

Ontolojik olarak eleştirel bir konumlanışa sahip olan Foucault, öznel deneyim biçimlerinin, evrensel söylemlerden, yapılardan yola çıkmak suretiyle açıklanamayacağını savunmaktadır. Ona göre tüm deneyim biçimleri tarihsel süreç içerisinde belli ihtiyaçlara cevap vermek üzere kurulmaktadır ve tekil bir nitelik arz etmektedir. Bu anlamda her deneyim kendi tekillikleri içerisinde bir başka deyişle tarihsel bağlamları dolayımında spesifik olarak ele alınmalı ve incelenmelidir. Bu anlamda evrensellik temelli söylemler anlamsızdır (Keskin, 2019, 12).

Ona göre yapılması gereken en temel şey gizli olanı keşfetmekten ziyade tam da görünür olanı görünür kılmaktır. Bizim açımızdan norm kabul edilen, bize öylesine yakın, öylesine dolaysız görünen ve sıkı sıkıya bağlı olduğumuz gerçekliklerin ortaya çıkarılması temel önemde olmalıdır (Foucault, 2011, 210).

“Görünür olanı görünür kılmak” ifadesi oldukça sarsıcıdır ve bu ifade hiç kuşku yok ki Foucault’nun düşünsel anlayışının temelini oluşturmakta ve Foucault’nun diğer düşünürlerden farklılaştığı noktayı da imlemektedir. Bu katkı, Foucault’da en temel anlamda bir iktidar sorunsalı olarak ele alınmaktadır. “Ne”liğine ilişkin sorularla obsesif bir döngü içerisinde bize o kadar yakın ve bir o kadar da ait olan; aslında “nasıl”ını yaşamın her anında deneyimlediğimiz ancak göremediğimiz iktidar sorunsalını görünür kılmaya dönük bir çabadır (Uluğ, 2018, 7-8).

Çalışmanın ana sorunsalını oluşturan istihdam edilebilirlik de aslında bireylerin günümüz neoliberal toplumunda çalışma yaşamının her anında deneyimlediği bir gerçekliktir. Bu çerçevede Foucault’nun görünür olanı görünür kılma söyleminden hareketle istihdam edilebilirlik yaklaşımına, onun iktidar, bilgi ve öznellik izleğinden bakmak ve bu doğrultuda neoliberal toplumda bir öznellik üretimi bağlamında ele almak oldukça anlamlı olacaktır. Burada amaçlanan; Foucault’nun analizi üzerinden bir iktidar okumasından ziyade, insanların özneye dönüştürülmesi sürecinde etkili olan kipliklerden biri olduğu savunulan istihdam edilebilirlik kavramının ele alınmasıdır.

Çalışmada bu bağlamda ilk olarak Foucault’nun iktidar kavramına yer verilecek olup, sonrasında ise tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan iktidar türlerine değinilecektir. Son olarak ise iktidar biçimleri ve öznellik üretimi arasındaki ilişkinin neoliberal toplumda tezahürüne ve istihdam edilebilirlik yaklaşımı ile bağının kurulmasına yer verilecektir.

1. İktidar Kavramı

İktidarın nasıl kavramsallaştırıldığı hiç kuşku yok ki teorik düzeyde sürdürülen egemen tartışmaların başında gelmektedir. İktidarın bir fenomen olarak varlığından şüphe edilmezken kavram önemli ölçüde belirsizliğini sürdürmektedir. Tarihsel süreç içerisinde birçok düşünür tarafından kavrama farklı anlamlar yüklenmiştir. Bazısı iktidarı baskı temelinde olumsuz bir biçimde okurken bazıları ise iletişimin yapıcı bir unsuru olarak olumlu bir iktidar okuması yapmıştır. Bunların yanı sıra kavramı ekonomik, sosyal, siyasi ve hukuki bağlamlarda ele almak suretiyle birbirleriyle uzlaşmaz bir kavramsallaştırma temelinde ele alan düşünürlerde söz konusu olmuştur (Chul Han, 2020, 7).

Foucault’da iktidarı sorunsallaştıran düşünürlerin başında gelmektedir. Foucault diğer düşünürlerden farklı olarak toplumsal yapı içerisinde var olan iktidar ilişkilerini anlamaya çalışırken iktidarın ne olduğundan ziyade nasılına cevap bulmaya çalışmıştır. Araştırmalarında

problematize ettiği tam olarak bu alandır. İktidarın nasıllığına cevap ararken bunu bireylerin özneleşme deneyimlerinden yola çıkarak ortaya koyma noktasında çaba sarf etmiştir. Bir başka deyişle tarihsel süreç içerisinde iktidar-bilgi-öznelik izleğini takip ederek bireylerin özneleşme deneyimlerine odaklanmıştır.

Ona göre iktidar, “*bireyi kategorize ederek, bireyselliği ile belirleyerek, kimliğine bağlayarak, ona hem kendisinin hem de başkalarının onda tanımak zorunda olduğu bir hakikat yasası dayatarak doğrudan gündelik yaşama müdahale eden, bireyleri doğrudan özne yapan*” bir hükmetme biçimidir (Foucault, 2019d, 62-63).

Bir başka deyişle iktidar, sahip olanlarla ona maruz kalanlar arasında gerçekleşen bir baskı aracı değildir. Aksine iktidar yaşamın her noktasında kendisini gösteren ona sahip olanlar kadar maruz kalanların da içinden geçen dinamik ve bir o kadar da üretken olan bir ilişkiler ağıdır (Uluğ, 2018: 8).

Bu ilişkiler ağı güç temelinde ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle iktidar, uygulandıkları alana içkin olan ve kendi örgütlenmelerini kuran çoğul nitelikte güç ilişkileridir. İktidar aracılığıyla, mücadeleler ve karşı karşıya gelmeler temelinde bu ilişkiler dönüşmekte, güçlenmekte ya da zayıflamaktadır. İktidar tam olarak bunları gerçekleştiren harekettir (Foucault, 2012, 71-72).

İktidar bu bağlamda her yerde hazır ve nazırdır: Ama bu, her şeyin yenilmez birliğinin çatısı altında kümeleştirme ayrıcalığına sahip olmasından değil, her an, her noktada daha doğrusu bir noktayla başka bir nokta arasındaki her bağıntıda ürüyor olmasından kaynaklanmaktadır. İktidar her yerdedir; her şeyi kapsadığından değil, her yerden geldiğinden dolayı her yerdedir. İktidar dolayında ortaya çıkan bu güç ilişkileri, bir zincir ya da sistem şeklinde olabildiği gibi tecrit edici farklılıklar ve karşıtlıklar oluşturacak bir biçimde dayanaklar da oluşturulabilir. Bu anlamda iktidarı anlamak bir bütün halinde bu güç ilişkilerini kavramayı gerektirmektedir (Foucault, 2012, 71-72).

Burada güç kavramını da biraz açmak gerekmektedir. Foucault’ya göre güç, yalnızca tikel veya tekil bir nitelik taşımamaktadır. Heterojen olup toplumsal sistem içerisinde yer alan diğer güç yapıları ile sürekli ilişki halindedir. Bir iktidar aygıtının sahip olduğu homojen bir özellik taşıyan hegemonik bir aracı da değildir. Althusser’in savunduğu gibi devletin ideolojik bir aygıtı olduğunu da söylemek mümkün değildir. Bir özneye ait olmadığı gibi bir nesneye de ait değildir. Herhangi bir nesneyi de hedeflememektedir (Akay, 2016, 10).

Bu anlamda iktidarın kendi içinde bir mikro fiziği bulunmaktadır. İktidarın sahip olduğu bu mikro fizik onun yerinin bulunmamasına, sabit bir biçimde nerede olduğunun belli olmamasına imkân sağlamaktadır. Bu anlamda iktidar bir nevi oynak bir zemin üzerinde ilişkiler doğurmaktadır. İktidarın oynaklığı onun bir devlet formu olmasını ya da bir kurum formuna bağlı kalabilmesini de engellemektedir (Akay, 2016, 12).

Hiç kuşku yok ki böyle bir iktidar kavrayışı, iktidarı eleştirel bir biçimde okuyan ve onu devlet tahakkümü temelinde ele alan Marksizm ve Anarşizm gibi iki büyük ekolden de önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Bir başka deyişle geleneksel iktidar okumalarının ötesine geçmektedir (Özmkas, 2020, 56).

Bu bağlamda ki bir iktidar kavramsallaştırması, salt negatif bir okumayı içerisinde barındırmamaktadır. İktidar, sadece baskı kurmaya dönük hareket eden, sadece kısıtlayan ve maruz kalanlara yönelik sınır çizen bir nitelik taşımamaktadır. Aksine bunu aşan bir nitelikte, kurucu ve düzenleyici bir kip olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda iktidarın doğası, iktidar ilişkilerinden bağımsız değildir. Bu ilişkilerin dönüşümüne paralel olarak biçimlenmektedir (Urhan, 2013).

Yani iktidar için dışlayıcı, kısıtlayıcı ya da yasaklayıcı olmak bir zorunluluk değildir. Aksine iktidar ne kadar çok bu yollara başvurursa o kadar karşıt hareketi doğuracaktır ki bu onun zayıflığının da bir göstergesi olacaktır. Bu anlamda özgürlüğü kendisine temel alan bir iktidar varlığını sürdürme noktasında oldukça başarılı olabilecektir (Chul-Han, 2019, 23).

Bu durum da hiç kuşkusuz iktidarın gücü ile görünürlüğü arasındaki ilişkiyi gündeme getirmektedir. Chul Han'a göre iktidarın gücü ile görünürlüğü arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre iktidar ne kadar sessizse ve derinden bir etki gösteriyorsa o kadar güçlüdür. İktidarın kendini görünür kılmak zorunda kaldığı ya da kendine işaret etmek yükümlülüğünü taşıdığı her yerde aynı zamanda zayıfladığını söylemek mümkündür (Chul Han, 2020, 9). Benzer bir düşüncüyü Ulrich Beck'te de görmek mümkündür. Tıpkı Chul Han gibi Beck'te hiç kimsenin iktidarı ağzına almadığı yerde iktidarın tartışmazlığına vurgu yapmaktadır. İktidarın tartışmazlığı hiç kuşku yok ki onun gücünün en yüksek seviyede olduğuna gönderme yapmaktadır. Buna karşın iktidarın tartışıldığı yerde güçlü bir iktidardan bahsetmek mümkün değildir (Beck, 2011, 105).

İktidarın kendini gizleyebilme becerisi onun toplumsal sistemin en ücra alanlarına kadar sirayet etmesine imkân sağlamaktadır. Buralarda kök salmakta ve bu sayede kendisini yeniden üretmektedir. Kadın-erkek, anne, baba ve çocuk, işçi-işveren, öğrenci-öğretmen vb. tüm ilişki

biçimlerinde iktidarın dilini ve etkisini görmek mümkündür. İktidarın kendini gizleyebilmesi ve merkezsiz oluşu hiç kuşku yok ki onu akışkan kılmakta, değişebilir hale getirmekte ve çoğullandırmaktadır.

Foucault'ya göre iktidar, ona maruz kalanlar üzerinde bilgi ve hakikat temelinde işlerlik kazanmaktadır. Bir başka deyişle iktidarın varlığı, başarısı bilgi ve hakikat üretmekle kurduğu ilişki temelinde biçimlenmektedir.

İktidar ve bilginin eklemlenmesi, hakikat temelinde maddi bir oluşumu ortaya çıkarmaktadır. Kuşkusuz burada kurulan ilişki özü gereği aşkın bir ilişki değildir dahası iktidar ve bilgi birbirinden bağımsız iki alanı da oluşturmamaktadır. Bir başka deyişle, bilgi alanının oluşmasına zemin hazırlayan nesneleştirme süreçleri yaşanmadan bir iktidarın varlığından söz edilemeyeceği gibi bir iktidar alanı da daima kendi tahakküm edici ilişkisini yeniden epistemolojik bağlamda üretecek bilgi alanlarına ihtiyaç duyacaktır (Uluğır, 2018: 44).

Bu bilgi alanları bağlamında biçimlenen hakikat rejimleri hiç kuşku yok ki iktidarın bireyde oluşmasını beklediği özneleşme süreçlerini doğuracaktır (Butler, 2020, 285). Bu bağlamda iktidar hakikat yaratabilme gücü ölçüsünde başarılı olabilecektir. Hakikatin burada ki temel işlevi, iktidarın etkisi ve belirleyiciliği altında toplumsal sistem içerisinde yer alan bireylerin davranış ve tutumlarını sınırlama dahası bu davranış ve tutumların dayandığı normlara dayanak teşkil etmektir. Bu anlamda hakikat bir nevi doğruluk şablonu olarak ortaya çıkmakta ve uyulması gereken kuralları ortaya koymak suretiyle iktidarı meşrulaştırmaktadır (Baştürk, 2012, 66).

Foucault'ya göre *“her toplumun kendine özgü hakikat rejimi, genel bir hakikat politikası vardır. Yani kabul ettiği ve doğru olarak işlerlik kazandırdığı bir söylem türü; doğru ya da yanlış sözceleri ayırtırmayı sağlayan mekanizmaları ve mercileri, birincileri tasvip edip ikincileri cezalandırma tarzı; hakikatin elde edilmesi için geliştirilen teknikleri ve prosedürleri; neyin doğru olarak işlediğini söylemekle yükümlü olanlara bahşettiği belli bir statü vardır.”* (Foucault'dan aktaran Bidet, 2016: 68).

Bu anlamda tarihsel süreç içerisinde farklı toplumsal yapılarda kendine özgü hakikat rejimleri temelinde farklı iktidar, bilgi ve özneleşme pratikleri söz konusudur. Foucault'nun iktidara ilişkin yapmış olduğu bu kavramsallaştırma ve bu özgün katkı hiç kuşku yok ki, herhangi bir egemene gönderme yapmaksızın iktidar-bilgi-özneleşme pratiği içerisinde toplumsal sistemde yer alan bireylerin maddi olarak nasıl kurulduğuna ulaşma noktasında oldukça önem taşımaktadır.

2. İktidarın Türleri

Foucault'ya göre tarih sahnesine çıkan üç farklı iktidar biçimi ve bu bağlamda üç farklı iktidar kavramsallaştırması söz konusudur. Bunlardan ilki, egemenlik/hükümlanlık temelinde ortaya çıkan iktidar, ikincisi, disiplinci iktidar, üçüncü ve sonuncu ise düzenleyici iktidardır.

Hiç kuşku yok ki tarih sahnesine çıkan her yeni iktidar anlayışı beraberinde yeni yönetim teknikleri ortaya koymakla birlikte kendisinden önceki iktidar tekniklerini tasfiye etmemektedir (Bidet, 2016: 50).

2.1. Egemenlik/Hükümlanlık İktidarı

Yukarıda da belirtildiği üzere Foucault'nun yapmış olduğu analizde üç farklı iktidar kavramsallaştırması bulunmaktadır. Bunlardan ilki, egemenlik temelinde ortaya çıkan iktidardır. İktidar alanı ile toplumsal alanı birbirinden ayıran, iktidarı toplumsalın üzerinde hâkim kılmayı hedefleyen ve bunu gerçekleştirme noktasında şiddetli cezalandırmalara başvuran egemenlik anlayışı, hiç kuşku yok ki klasik iktidar anlayışına denk düşmektedir. Yaptırımlar ve kanunlara uygunluğun sağlanması yoluyla işlerlik kazanan egemenlik iktidarının yaptırım tekniği, kanunlarla suç ve ceza kategorilerinin sistemli bir biçimde ilişkilendirilmesine dayanmaktadır (Gambetti, 2020: 25).

Bu anlamda egemenlik iktidarı, “tasarruf” biçiminde işleyen güç ve iktidar ilişkileri tarafından biçimlenmektedir. İktidarın biricik niteliği hiç kuşku yok ki en uç durumlarda öznenin hayatını ortadan kaldıracak gerçeğidir. Buradaki egemen “hayat ve ölüm üzerinde hakka” yalnızca ilkel bir biçimde sahip olmaktadır. Bu anlamda iktidarın aşırı bir noktasını simgelemektedir (Lemke, 2014: 55)

Modern öncesi döneme denk düşen bu iktidar biçimi yasaklayan, sınır koyan, baskı kuran ve kısıtlayan bir nitelik taşımaktadır. Bu anlamda negatif bir iktidar anlayışını içinde barındırmaktadır. Bireyin toplumla kurduğu ilişkide iktidar “evet”den ziyade “hayır”ı ön plana çıkarmaktadır. Bunu ise meşruluk ve gayri meşruluk üzerinden yani hukuk sistemi üzerinden okumakta ve biçimlendirmektedir.

Bu bağlamda diğer iktidar türlerinden farklı olarak risk oluşturacak herhangi bir durumu doğmadan önlemeye çalışmaktadır. Bunu gerçekleştirebilmek için de kendini sürekli görünür kılmaktadır. Çünkü görünür olduğu ölçüde tahakküm edici ilişkileri etkili bir biçimde kurabilir.

Bu anlamda egemenlik iktidarı doğrudan doğruya egemende vücut bulmaktadır. Bir başka deyişle egemenlik iktidarında karşı çıkma, direniş gösterme bir bütün halinde egemene yönelik

bir niteliğe bürünmektedir. İktidarın etkisini zayıflatmaya dönük bu tarz tutum ve davranışlar doğrudan şiddetle cezalandırılmaktadır.(Gambetti, 2020: 30).

Egemenlik iktidarında var oluşun ve yok oluşun temel belirleyicisi egemende vücut bulan hukuk ve yasa olmaktadır. Feodal dönemde uygulama alanı bulan egemenlik iktidarı taşıdığı negatif nitelik ve yasa dolayımında belirleyiciliği onun öznellik üretiminin sınırını çizmektedir.

Egemenlik iktidarı diğer iktidar biçimlerinden farklı olarak doğrudan egemende vücut bulduğu için merkezi bir nitelik taşımaktadır. İktidarın görünürlüğü yukarıdan aşağıya hiyerarşik ve kapsayıcı bir biçimde kütleli olarak işlemektedir (Foucault, 2012, 66).

Egemenlik iktidarı bedenler ve bedenlerin yaptığı şeylerden çok daha fazla yeryüzü ve yeryüzünün nimetleri üzerinden işleyen bir iktidar biçimiyle ilintilidir. Hiç kuşku yok ki sürekli bir gözetlemeyi görmeyi ve kontrol etmeyi dönük bir nitelik taşımamaktadır. İktidar bizzat egemenin fiziksel varlığından hareketle ve onun çevresinde temellenmektedir (Foucault, 2011, 113) .

Toplumsal sistem içinde yaşayan kişi egemenlik iktidarı ile itaat temelinde ilişki kurmaktadır. Bir başka deyişle burada kişiden beklenen öznellik en temel anlamda egemene ve yasaya itaat etmesidir. Bireyin yasa dolayımında kurduğu ilişki özellikle sanayi devrimi sonrası önemli bir değişime uğrayacak ve yasanın yerini piyasa kavramı alacaktır. Ancak o zamana kadar iktidara yönelik genel boyun eğme biçimi itaattir. Bir yanda yasa koyucu egemen diğer yanda ise itaat eden uyruk söz konusudur (Foucault, 2012, 67).

2.2. Disiplinci İktidar

Foucault'ya göre, 17. yüzyıldan itibaren iktidar anlayışında önemli bir kırılma meydana gelmiştir. Özellikle çitleme hareketi gibi kırdan kente göçü, üretim ilişkilerini ve nüfusun niceliğini dönüştürmeye dönük uygulamalar beraberinde egemenlik iktidarının sürdürülebilir olmasının altını oymuştur.

Bu kırılma, hükümdarın yasaklayıcı ya da emredici nitelikteki gücüne bağlı yasa ve itaat sistemine dayanan ve gücünü cezalandırmaktan, öldürmekten alan negatif iktidar anlayışının yerini yaşatmaya, toplumsal sistem içerisinde yer alan bireylerin yaşamını geliştirmeye, onların yaşamsal güçlerini iyileştirmeye odaklanan bir iktidara bırakmasında görülmektedir. Yeni iktidar anlayışı, insanın bedenini bir makine biçiminde ele almakta onun yeteneklerini geliştirmeye dönük çaba sarf etmektedir. Yaşama müdahale etmeye dönük bir perspektif

taşıyan bu iktidar anlayışı, kapitalizmin bedenleri üretim aygıtı olarak kavramasında, insanın işgücüne dönüştürülmesinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır (Coşkun, 2019: 14).

Disiplinci iktidar olarak adlandırılan bu iktidar biçimi gözetim, kontrol, ayrıştırma, mekânsal boyutta denetim, hesaplama, kategorileştirme ve akılcılaştırma teknikleri ile kendisini ortaya koymakta ve bu nitelikleri temelinde egemenlik paradigmasından farklılaşmaktadır. Egemen iktidar, korku iklimi yaratıp bu iklim üzerinden gücünü tahakküm ederken ve bu niteliğinden ötürü sürekli kendini görünür kılarken, disiplinci iktidar ve bu iktidar dolayımında ortaya çıkan teknikler, bakışın yönünü değiştirmektedir. Artık bakılan, görünür olan, egemen değil iktidara tabi olması istenen, beklenen öznelerdir. Bakışın merkezine oturan öznelerden iktidarı kendi özneliği ile yeniden üreten özneler haline gelmesi istenmektedir (Gambetti, 2020, 25).

Bu anlamda disiplinci iktidar, norma sokma bir diğer deyişle normalleştirme temelinde işleyen bir iktidardır. Bireyi, normlardan, emirlerden ve sınırlamalardan oluşan bir kural örgüsüne tabi kılarak her türden sapma ve anormalliği ortadan kaldırmak suretiyle özneleştirmektedir (Chul-Han, 2019; 29). Bir diğer deyişle bu iktidar, hakikatler üretmekte ve bu ürettiği hakikatler temelinde normal olanı inşa etmektedir. Kendi arzu ettiği özneliği üretecek hakikatlerin dışında kalan söylemleri ise anormal olarak tanımlamak suretiyle de dışlamaktadır.

Disiplinci iktidar, bireyleri norma sokmayı yani arzu ettiği özneliğin üretimini kapatma kurumları temelinde gerçekleştirmektedir. Foucault'ya göre ordu, okul, hapisane, akıl hastanesi, hastane ya da fabrika bu dönemde ortaya çıkmış ve gelişim göstermiş kapatma kurumları olup tüm bu kapatma kurumları, en temel anlamda iktidar pratiğine bağlı söylemler üretmektedir. Bu söylemler uzaktan bakıldığında farklılaşmış bir nitelik taşıyor gibi görülmekte. Aynı zamanda bu kurumlar, iktidarın kendisini daha görünür kıldığı yerlerdir.

Kapatma kurumları bu anlamda bir yandan iktidarın egemenlik temelinde işlediği dönemde ortaya çıkan sorunlara bir cevap üretirken aynı zamanda bütünü ve bu bütüne bağlı kısımları birbirine eklemek suretiyle disipline edici bir etki yaratmaktadır. Bu sayede modern toplumun mikrokozmosu olarak bireyin yeniden üretimi kapatma kurumları aracılığıyla gerçekleşmektedir. Birey üzerinde, kapatma kurumları temelinde nesneleştirme ve özneleştirme süreçleri bir arada yaşanmaktadır (Akay, 2016, 116). Bunu ise beden üzerinden kalkarak gerçekleştirmektedir. Yani disiplinci iktidar beden üzerinde kendini gösteren, siyasetini beden üzerinden kuran iktidardır. İktidarın nesnesi bedendir.

Foucault'ya göre disipline edici iktidarı en iyi ortaya koyan soru neyin, nasıl, ne zaman, hangi miktarda ve zaman diliminde yapılacağına dairdir (Foucault, güvenlik, toprak ve nüfus 10). Bu anlamda disiplin bize her an neyin yapılması gerektiğini, onu nasıl ve hangi koşullar dolayımında ve süre içerisinde yapmamız gerektiğini bildiren ve bunu yapmaya zorlayan bir nitelik taşıyan bir politika olma özelliğini içerisinde barındırmaktadır (Koloş, 2016, 270).

Foucault, insan bedeni üzerine eğilen disipline edici iktidar anlayışının bu politikasını “anatomo-politika” olarak adlandırmaktadır. Bu teknik, yok etmekten, bastırmaktan ya da gizlemekten ziyade bedensel alışkanlıklar temelinde işlerlik kazanmaktadır. Kölelik ya da serflik gibi tahakküm edici ilişkilerin çok daha geleneksel görünüşlerinin aksine anatomo-politika, bedenin ekonomik üretimselliğinin artmasına imkan sağlarken, aynı zamanda siyasi tabiyeti garanti altına almaya dönük güçleri de zayıflatmaktadır (Lemke, 2014, 57). Bir başka deyişle “anatomo-politika ile bedene odaklanma bir yandan insanı itaatkar bir niteliğe büründürürken aynı zamanda fiziksel alışkanlıklar temelinde de yararlı hale getirmektedir (Foucault, 2019a, 137-138). İnsan bedeni, disiplinci iktidar temelinde bir nevi makine biçiminde ele alınmaktadır.

Daha öncede belirtildiği üzere disiplinci iktidar anlayışı kapatma kurumları temelinde işlemektedir. Bir başka deyişle bireyde arzu edilen özneleşme, bu yapılar bağlamında kurulmaktadır. Foucault'ya göre bunun gerçekleşmesinde uygulanan en önemli teknik hiç kuşku yok ki Bentham tarafından ortaya atılan “Panoptikon” adlı mimari şemadır. Bu şema zamanla bir ideoloji formuna bürünmüş ve tüm kapatma kurumlarına temel teşkil etmiştir.

Panoptikon en temel anlamda merkezde bir kulenin olduğu ve bu kulenin etrafında ve onu saran bir nitelikte hücrelerin bulunduğu simetrik nitelik taşıyan bir yapıdır. Bentham tarafından hapisanedeki mahkûmlar için tasarlanan bu mimari anlayış tek bir görevli personelin tüm hücreleri görebilmesine, onlar üzerinde tahakküm kurabilmesine ve fakat mahkûmların gözetleyeni görememesine imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda panoptikon iki yönlü bir etkide bulunmaktadır. Bir yandan mahkûmların bir başka deyişle gözetlenenin hareketini kısıtlarken diğer yandan gardiyana yani gözetleyene hareket kolaylığı sağlamaktadır. Hiç kuşku yok ki bu doğrudan gözetleyenin kendisini gizlemesi sonucunu doğurmamaktadır. Gözetleyen bir boyutu ile orda olmalı ve varlığını belirli aralıklarla da olsa somut olarak göstermelidir. Ancak bir önceki dönemden farklı olarak iktidar denetim kurma noktasında biraz olsun esneklik kazanmıştır (Bauman ve Lyon, 2020, 14).

Gözetleyene tek taraflı bir kontrol imkânı sunan bu mimari yapı bir taraftan mahkumlar üzerinde bir düzen sağlarken diğer yandan ise bireyin nesneleşmesinin zeminini oluşturmaktadır. Görülme ama görememe ikiliği bireyde gözetlendiği noktada bir emin olamama durumunu doğurmaktadır. Tam da bu etkiden dolayı iktidar disipline edici anlayış çerçevesinde gözleyene değil gözetlenene devredilmektedir. Birey otomatik bir biçimde kontrol edilip edilmediğinden bihaber sürekli kendisine arzu edilen bir biçimde çekidüzen vermek zorundadır (Foucault, 2019a, 200-201).

Foucault'ya göre panoptikon, disiplinci iktidar anlayışında öyle ki bir siyasal teknoloji figürü haline gelmiştir. İhtiyaç duyulan her yerde ve zamanda kitlesel olarak arzu edilen davranış biçimlerinin oluşturulmasında etkili bir araç niteliğine dönüşmüştür (Foucault, 2019a, 205).

2.3. Düzenleyici İktidar

Disiplinci iktidar anlayışı sahip olduğu niteliğini 17. yüzyıldan sanayi devrimine kadar ki süreç içerisinde önemli ölçüde sürdürmüştür. Ancak sanayi devrimi, egemenlik paradigmasının yerini disiplinci iktidar ile paylaşan yeni bir iktidar biçiminin ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur. Bu iktidar düzenleyici iktidardır. Yukarıda da belirtildiği üzere disiplinci iktidar beden üzerinde kendisini gösteren iktidardır, siyasetini beden üzerinden kurar. Buna karşın düzenleyici iktidarın nesnesi nüfustur (Gambetti, 2020, 26).

Lemke'ye göre nüfus kavramı ile ifade edilmek istenen yasal ya da politik bir kendilik değildir. Burada ifade edilmek istenen, doğum ve ölüm oranları, yaşam süresi, hastalık ve sağlık, refahın yaratımı, üretimi ve dolaşımı gibi kendi süreçleri ve fenomenleri temelinde karakterize edilen bir "toplumsal beden"dir (Lemke, 2014, 36). Tekil bir bireyin bedeninden ziyade bir bütün halinde yaşamın düzenlenmesine dönük toplumsal beden yani nüfusun kendisi düzenleyici iktidarda nesneleşmektedir.

Düzenleyici iktidar bunu güvenlik sağlayıcı mekanizmalar aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Bir başka deyişle iktidara ismini veren düzen, disiplinden farklı olarak, suni kurumlar inşa etmek ve inşa edilen bu kurumlar temelinde öznellik üretmekle sağlanamaz. Aksine var olanı veri alır, dahası almak zorundadır. Burada riski sifıra indirme gibi bir durum söz konusu değildir, çünkü gerçekleşmesi mümkün değildir. Bunun yerine dolaşımı düzenlemeyi, iyi dolaşımı kötüsünden ayırıştırarak olasılıklar üzerinden etki etmeyi amaçlamaktadır. Bu anlamda egemenlik iktidarı uzamı aktifleştirmeye çalışırken, disiplinci iktidar uzamı yapılandırmakta ve içerisinde bulunan öğeleri bir yandan fonksiyonel diğer yandan ise hiyerarşik bir dağılıma tabi tutmaya çalışmaktadır. Buna karşın düzenleyici iktidar ise, güvenlikle, belirli bir uzam

içerisindeki zamansal ve değişken öğeleri hesaplamakta ve bu anlamda uzamdan daha çok çevre ve ortamı dikkate almaktadır (Gambetti, 2020, 27-28).

Foucault'ya göre düzenleyici iktidarın temel politikası “Biyo-politika”dır. Biyo-politikanın temel enstürmanları hiç kuşku yok ki doğum oranı, ölüm oranı, ortalama yaşam süresi gibi istatistiki değerler ve bunlarla ilişkili çeşitli siyasal ve ekonomik değişkenlerdir (Foucault, 2018, 244).

Bu anlamda düzenleyici iktidar dolayımında ortaya çıkan biyo-politika bedenle değil doğrudan doğruya nüfusla ilgilenir; nüfusun aynı anda hem siyasetin hem de bilimin temel sorunsalı biçiminde gelişim gösterdiği bir iktidar teknolojisini imlemektedir (Koyuncu, 2016, 40). Öyle ki, nüfusa özgü kitle etmenlerini bir araya getiren, canlı bir kitlede meydana gelebilen tehlikeli olaylar dizisini denetlemeye ve her koşulda etkilerini gidermeye çalışan bir iktidar teknolojisi söz konusudur (Foucault, 2018, 255).

Bu anlamda biyo-politika, geleneksel siyasetin yapılarına eklemlenen yeni bir alan veya yeni bir sorunlar manzumesi değildir. Biyo-politika bunun aşan bir nitelikte daha ziyade siyasetin çekirdeğindeki bir değişimi imlemektedir. Biyo-politika ile birlikte, siyasal egemenliğe ilişkin kavram setleri yeniden ele alınmakta ve bu kavramlar siyasal bilginin yeni biçimlerine tabi kılınmaktadır (Lemke, 2014, 33). Bu anlamda biyo-politika, siyasetin yeni bir uzama açılması suretiyle yeni sorunların ve çözümlerin ele alınması değildir. Doğrudan siyasetin nesnesinde bir değişimdir (Özmkas, 2020; 53).

Foucault'ya göre, bu değişimin en temel nedeni hiç kuşku yok ki kapitalizmdir. Bu anlamda biyo-politikanın gelişimi kapitalizmin gelişiminin bir gerekliliğini oluşturmaktadır. Kapitalizm bir yandan bedenlerin denetlenmesine ve üretim aygıtına sokulmasına diğer yandan ise nüfusun değişiminin ekonomik süreçlere göre ayarlanmasına ihtiyaç duymaktadır. Anato-mo-politika ve biyo-politika tam da kapitalizmin ihtiyaç duyduğu biçimde bedenin ve nüfusun denetlenmesine ve ayarlanmasına imkân sağlamaktadır. Bu sayede bedenin gelişimi ve nüfusun büyümesi ve üretkenlik bakımından işler kılınması sağlanmıştır. Bu anlamda düzenleyici iktidar, biyo-politika aracılığıyla insan birikimini bir nevi sermaye birikimine uygun kılmaktadır (Foucault, 2012, 103-104).

Foucault, liberalizmin temel mantrası olan “Laisser Faire, Laisser Passer” sloganının da bu çerçeveden okunmasının anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, disiplinli iktidar içine aldığı hiçbir şeyin dışına çıkmasına yani kaçmasına izin vermez ve bu bağlamda hiçbir şeyi kendi haline bırakmaz. En küçük noktaya kadar ayrıntılı bir analiz yapmakta ve müdahale etmektedir. Buna karşın düzenleyici iktidar her şeyi oluruna bırakma eğilimindedir (Foucault, 2019c, 45).

Burada oluruna bırakma hiç kuşku yok ki liberal akılsallığın piyasa kavramı ve bu kavram temelinde ortaya çıkan pratikler bütünü ile anlamlıdır. Bir başka deyişle meydana gelen değişimin temelinde, piyasa ilişkileri ve bu ilişkilerin bir iktidar biçimi olarak bir yandan devletin işleyişine bir yandan da toplumsallığın işleyişine yerleştirilen söylemsel pratikler temelinde gerçekleşmesinde yatmaktadır. Yeni dönemde piyasanın merkezde olduğu ve söylemler ürettiği ve bu söylemlerin bir nevi “nasıl olması gerekir”i imlediği bir akıl yürütme biçimi ön plana çıkmaktadır. Piyasanın egemen dili bu anlamda normal olanı ve anormal olanı belirlemek suretiyle normun oluşmasına temel teşkil etmektedir.

Hiç kuşku yok ki iktidarın doğasında meydana gelen bu değişim bir diğer önemli farklılaşmayı da beraberinde getirmektedir: Meşruluk ya da gayrimeşruluktan, başarı ya da başarısızlığa geçiş. Foucault’ya göre düzenleyici iktidar ve bu iktidarın biçimlendirdiği liberal akılsallık, modern öncesi döneme özgü olan egemenlik iktidarının kendisini biçimlendirdiği ve temellendirdiği meşruluk-gayrimeşruluk söylemini terk ederek yönetsel eylemin ölçütünü başarı ya da başarısızlık temelinde ele almaya başlamıştır (Foucault, Biyopolitikanın Doğuşu, 16). Yani artık iktidarın eylemlerinin temel dayanağı olan meşruluğu bir tarafa bırakılmış ve merkeze başarı/başarısızlık oturmuştur (Özmkas, 2020, 63).

Yeni dönemde başarıyı daim kılabilmek ve çıkarı maksimize edebilmek için nüfusla temas eden ya da edebilme ihtimali olan her süreç denetim altına alınması gerekmektedir. Nüfus, başarı ve çıkar arasında kurulan bu ilişki aynı zamanda devletin de yüksek çıkarı haline gelir ve modern devlet bu temelden hareketle ekonomik alana müdahale eder. Müdahaleyi biçimlendiren söylem ise, “nüfusun yararına ya da nüfus için” şeklinde dile getirilmektedir (Özmkas, 2020 65).

Modern devlet bu müdahaleyi özgürlük temelinde gerçekleştirmektedir. Bir başka deyişle buradaki müdahale modern öncesi dönemde olduğu gibi el koyma biçiminde değil aksine özgürlük söylemi üzerinden gerçekleşmektedir. Liberal ideoloji, ürettiği özgürlük söylemi ile nüfusu oluşturan bireylere doğrudan müdahaleye gerek duymaksızın arzu ettiği bir biçimde dönüşümü ve denetimi sağlamaktadır. Foucault bunu şu sözlerle ifade etmektedir (2019c, 63);

“Yeni yönetsel akıl özgürlüğe gereksinim duyar; bu nedenle yeni yönetim sanatı özgürlüğü tüketir. Üretmek zorunda olduğu özgürlüğü tüketir. Özgürlüğü üretmek, düzenlemek zorundadır. Böylelikle yeni yönetim sanatı özgürlüğün düzenlenmesi olarak görünür, “özgür ol” emri anlamında değil. Liberalizmin formülü “özgür ol” değildir. Liberalizm basit bir şekilde şunu formüle eder: “Özgür olman için gerekeni üreteceğim”.”

Chul Han'a göre, özgürlük içinde gerçekleşmesi muhtemel bir teslimiyet veyahut itaat hiç kuşku yok ki süreklilik arz edecek bir nitelik taşımaktadır. Bu süreklilik istikrarlıdır. Buna karşın baskının, şiddetin merkezde olduğu bir iktidar anlayışı ve bu iktidar anlayışı dolayımında ortaya çıkması muhtemel bir teslimiyet veyahut itaat hiç kuşku yok ki kırılıgandır. Baskının ve şiddetin olduğu bir ortamda, bireyler pasif ve bağımlı bir konumda kendisini bulur. Böyle bir ortam üzerinden iktidarın kendisini yeniden üretmesi zordur. Pasif bir konumda kalan bireyler üzerinde hiçbir iktidar mümkün değildir. Dolayısıyla iktidarın devamlılığı ve gücü bu ilişkiyi ne kadar özgürlükler üzerinden ürettiği ile doğru orantılıdır. Daha fazla özgürlük ya da bunu sağlayacak, üretecek özgürlük hissi iktidarın söylemlerinin o kadar içselleştirilmesini doğuracaktır (Chul Han, 2020: 14).

Liberal akılsallığın başarısı tam da burada yatmaktadır. Bireyleri mübadele ve çıkar temelinde yeniden üretecek ilişki biçimlerini yaratmakta ve bu temel üzerinden öznellik üretimini gerçekleştirmektedir. Öznelğin üretimi noktasında mübadele ve çıkarı imleyen hakikat söylemlerini devreye sokmak suretiyle özgürlüğün var olduğu bir dünyaya gönderme yapmaktadır.

Bu anlamda hakikat, norm ve söylem bir bütün halinde işlerlik göstermektedir. Toplumsal yapı içinde yer alan bireyler, bu temelde ortaya çıkan hakikat oyunları aracılığıyla, araçsallaşmakta, özgürlük yanılsamasına kapılmakta ve iktidarın arzu ettiği öznelliklerin üretimini gerçekleştirmektedir (Bidet, 2016: 70).

Özgürlük bu bağlamda, toplumsal sistem içerisinde yer alan bireyleri yaşamla olumlu bir boyutta ilişkilendirmek onları yaşama bağlamak ve yaşamın zenginliğinden yararlandırmak için üretilmemektedir. Aksine insanın varoluşsal bir niteliği olan gelecekle bağ kurma, ileriye görme ve bu sayede şimdiki şekillendirme yeteneğinin elinden alınması için gereklilik taşımaktadır (Özmkas, 2020: 67).

Liberalizm özgürlüğü ürettiği ölçüde aynı anda sınırların belirlenmesi, denetimler, yeni baskı biçimleri ve güç ilişkilerine dayalı zorunlulukları da üretmektedir. Bu anlamda liberal ideoloji özgürlüklerin tanınması ya da kabul edilmesinden ziyade özgürlüğün sürekli olarak üretildiği ve bu üretimin temelinde de nüfusu oluşturan kitlelerin denetim altına alınması düşüncesi yatmaktadır (Foucault, 2019c, 64-65).

3. Neoliberal Toplumda İktidar ve Akılsallık

Wendy Brown'a göre neoliberalizm, *“varoluşun tüm boyutlarını ekonomik ölçülere göre düzenleyen kendine has bir akılsallıktır”* (Brown, 2017, 17). Bu anlamda neoliberalizm hiç kuşku yok ki sadece bir ideoloji değildir. Bir başka deyişle bunu aşan bir nitelik taşımaktadır. Neoliberalizmi, ideolojinin hem koşulları hem de bu koşullar dolayında ortaya çıkacak etkileri bakımından dönüşüm geçirmiş bir hali şeklinde yorumlamak yerinde olacaktır. Koşulları, piyasanın deneyimleri temelinde üretilen, sonrasında ise bir imge oluşturacak şekilde toplumsal yapı içerisinde var olan tüm alanları kapsayacak bir biçimde yayılma gösteren bir özellik taşımaktadır. Bu yayılma insanın varoluşsal tüm boyutlarına sirayet etmektedir. Bu anlamda neoliberalizmi salt bir ekonomi politikalarında değişim ya da siyasal programda bir yenileme üzerinden okumak yanlış olacaktır. Onun söylemsel konumlanışında insanın doğasını ve toplumsal varoluşunu hedef alan bir amaç bulunmaktadır (Read, 2020: 83-84).

Foucault'ya göre liberalizm ile neoliberalizm arasındaki fark, ekonomik faaliyete yoğunlaşma biçimlerinde ortaya çıkmaktadır. Klasik anlamda liberalizm, niteliği itibariyle mübadeleyi ve çıkar ilişkilerini merkezine almaktadır. Yani değiş tokuş ve takas temelinde kurulan ilişkiler liberalizmi imlemektedir. Bu anlamda liberalizm bir homoloji bir başka deyişle anlaşma alanı yaratır. Bu homoloji özünde piyasa dolayımında ortaya çıkan hak ve serbestlik karşılığında belirli özgürlüklerin verilmesi şeklinde tesis eder (Foucault, 2019b, 12). Buna karşılık neoliberalizm ise iktisadi faaliyeti, daha önce de vurgulandığı gibi varoluşsal tüm alanlara doğru genişletmek arzusundadır. Bunu da liberal ideolojiden farklı olarak mübadele ve çıkar temelinde değil rekabet temelinde gerçekleştirir. Mübadele ve rekabete dayalı olarak bu farklı konumlanış beraberinde toplumsal sistem içerisinde yer alan bireylerin özneleşme süreçlerine de sirayet etmektedir.

Mübadeleden rekabete doğru gerçekleşen bu değişim önemli bir kaymayı da beraberinde getirmektedir. Neoliberal akılsallık ile birlikte artık hem birey-birey hem de birey-toplum dolayımında ortaya çıkan tüm ilişki biçimlerinde verilecek kararların temel belirleyicisi ekonomi olacaktır. Birey her adımda fayda maliyet analizi yapacak ve atacağı adımın kendisine hangi noktada karşılık yaratacağını görmeyi amaçlayacaktır. Bu husus insan doğasının varoluşsal her noktasında söz konusu hale gelecektir. Anne babanın çocuklarıyla kurduğu ilişki, işçi işveren ilişkisi, suç işleme, evlilik vb. tüm alanlarda iktisadi düşünüş ve bunu biçimlendiren rekabet olgusu belirleyici olacaktır.

Birey, iktisadi olguların onun varoluşsal temellerine sızması nedeniyle tıpkı bir şirket, bir işyeri gibi hareket etmeye başlayacaktır. Artık birey kendisine yatırım yapan, aldığı kararlarda fayda

maliyet analizini kullanan daha da önemlisi risk alan ve aldığı bu riskin sonuçlarına bireysel düzlemde katlanan, bir nevi şirkete özgü tüm nitelikleri bünyesinde barındırma çabası içerisinde olacaktır.

Foucault bu yeni bireyi, “girişimci birey” olarak tanımlamaktadır. Neoliberalizm temelinde ortaya çıkan akılsallık ve bu akılsallığın özneleştirdiği girişimci birey, kendi çıkarlarına göre hareket eden ya da hareket ettiği düşünülen bireydir. Bireyin özneleşme sürecinde doğrudan merkezde yer alan rekabet güdüsü olduğundan siyasal otorite de bunu tesis edecek yapılar oluşturmaktadır. Yani disiplinci iktidarda olduğu gibi doğrudan bedeni hedeflememektedir. Bu anlamda liberal akılsallığa benzer bir biçimde bireyin eylemlerine sınır koymaz. Aksine bunları aşan bir nitelikte eylemlerin koşullarına etki etmeyi amaçlar. Neoliberal iktidarın bu farklılığı hiç kuşku yok ki kendisini yeniden kolaylıkla üretmesine de imkan sağlayacak çok önemli bir sonuca yol açmaktadır.

İktidar, kendinden öncekilere nazaran daha az yasaklayıcı daha az sınırlayıcı davrandıkça görünmezlik zırhı kazanmaktadır. Onun görünmezliği ise bireylerin aldığı kararlarda bizzat kendi düşüncelerinin egemen olduğu yanılsamasına kapılmalarına yol açar. Karar alma süreçlerinde ortaya çıkan bu yanılsama neoliberalizmin kendisini yeniden üretmesi noktasında kolaylık sağlamaktadır.

Bu anlamda neoliberal akılsallık temelinde üretilen girişimcilik kültürü, beşeri sermaye, yatırım, fayda maliyet, risk alma gibi strateji ve pratikler sermayenin sınırlarını aşmak suretiyle gündelik her türlü ilişkiyi kapsayacak türde yaygınlaştırılmaktadır. Bu durum ise kaçınılmaz bir biçimde sömürü gerçeğinin gizlenmesine önemli bir zemin oluşturmaktadır. Bu anlamda neoliberalizm bir “*kapitalizmsiz kapitalizm*”dir. Emek ve sermaye arasındaki antagonistik ilişki üretim şeklinin değiştirilmesi ya da refahın üretiminde ve bölüşümünde yeni bir yöntemin bulunmasıyla değil tabi olma kipiyle bir başka deyişle yeni bir öznellik üretimiyle yok edilmiştir. Kapitalizmsiz kapitalizm tam bu noktaya denk düşmektedir: değişim yanılsaması. Değişen tek şey yukarıda da ifade edildiği üzere yeni öznelliktir (Read, 2020, 89).

Neoliberal sistem bu anlamda kristalleşmiş bir normlar hiyerarşisi oluşturmaktadır. Bu normlar öyle bir bileşim sağlamıştır ki toplumsal özneler belirlenmiş olan bu normlara doğrudan dışarıdan bir müdahale olmaksızın uygun bir biçimde davranmaya yönelmektedir. Yani bir başka deyişle bireylerin patika bağımlılığına kapılmasına yönelik tüm alanlar oluşturulmuştur (Dardot, Laval, 2017: 9). Bu anlamda toplumsal özneyi performatif bir özne konumuna çekerek hayatın her noktasında ister üretim alanı isterse yeniden üretim alanı olsun performans

kültürünü ve kendini aşmaya dönük eylem içinde olmayı sürekli kılacak nitelikte yapıların oluşmasını sağlamaktadır (Dardot, Laval, 2017: 16).

Neoliberal akılsallık bunu yukarıda da ifade edildiği üzere şirket örneği çerçevesinde insan söyleminin homojenleşmesi bağlamında gerçekleştirmektedir. Artık bir önceki döneme egemen olan bedenlerin denetimi ve bu sayede uysal ve arzu edilen davranışların dışsal baskı temelinde işlediği teknikler ve bu teknikleri üreten kurumsal yapıların etkinliği bitmiştir. Şimdi söz konusu olan, gerçekleştirmesi istenen tüm eylem kiplerine bütün öznelliği ile katılması beklenen ve gereken bir varlığın yönetilmesidir. Bu anlamda neoliberal akılsallığın büyük yeniliğini *“insanın “yönetilme” tarzını kendini “yönetme” tarzına doğrudan bağlaması”* şeklinde ifade etmek mümkündür (Dardot; Laval, 2018: 367-371).

Bireyin yönetilmesinden onun kendisini yönetmesine doğru meydana gelen bu değişim neoliberal toplum aşamasında hiç kuşku yok ki birey üzerinde çok ciddi olumsuz etkiler doğurmaktadır. Neoliberal toplum kendinden önceki toplumsal yapılardan oluşum bakımından önemli farklılıklar taşımaktadır. Bunu en net toplumsal biçimlerin yenilerinin oluşumuna imkân doğmadan büyük bir hızla çözülmesinde kendisini göstermektedir. Kısa sürede yaşanan bu değişimler, toplumsal biçimlerin ne şekillerini korumalarına ne de insanın eylemlerine ve bu eylemler dolayımında ortaya çıkacak ve karakter oluşumuna zemin oluşturacak referans noktaları halinde katılaşmasına izin vermektedir (Bauman, Lyon; 2020: 13). Bauman bunu “akışkan modernite” kavramıyla ifade etmektedir. Onun burada akışkanlıkla ifade ettiği, toplumsal sistem içerisinde yer alan bireylerin davranışlarını alışkanlıklara ve rutinlere dönüştürme imkanı bulamadan bunların değişmesi ve bu değişimin süreklilik arz etmesidir. Bu anlamda bireysel başarılar katlaşıp kalıcı nitelikteki varlıklara dönüşemez çünkü toplumun akışkanlığı çok kısa bir sürede varlıkları yükümlülüklerle ve becerileri ise engellere dönüştürmektedir. Bireylerin hedeflediği şeyler doğrultusunda gerçekleştirdiği eylemlerin koşulları ve bunlara karşılık gelen stratejiler gün geçmeden ortadan kalkmakta ve modası geçmektedir. Bir başka deyişle geçmişle olan bağ her geçen gün kopmakta ve geçmişte başarılı olmuş stratejilere dayalı bir deneyim üzerinden bugünü üretmek hatalar doğurmaktadır. (Bauman; 2020: 7-8).

Bu anlamda günümüzde yaşayan birey mevcut konumunu koruyabilmek için bile sürekli değişmek zorundadır. Sürekli kendisiyle bir muhasebe içerisine girmeli, kendisini eleştirmeli ve yaşanan değişime uyum sağlamaya dönük çaba içerisine girmelidir. Bir başka deyişle neoliberal akılsallığın yapmış olduğu “kendini gerçekleştirme” davetine koşulsuz icap etmek zorundadır.

Öyle ki neoliberalizm insanları bir yandan kendilerini gerçekleştirmeye davet ederken aynı anda ve paralel bir biçimde iktisadi rasyonalite ve kar güdüsü temelli davranış kalıplarının insan doğasına uygunluğu noktasında da yoğun bir bilgi üretimi gerçekleştirilmektedir. Bir başka deyişle arzu ettiği biçimde neoliberal öznenin inşası noktasında bir yandan hakikat söylemleri dile getirilmekte diğer yandan ise bu söylemler temelinde bireylerin eylemde bulunmaları teşvik edilmektedir.

Neoliberal akılsallık üyelerine belirsizlikler ve risklerle dolu bir yaşam sunmaktadır. Bu yaşam öylesine bir yaşamdır ki sürekli kaygılar içerisinde, hızla akıp giden olaylara yetişememenin, arkada kalma, arkada bırakılma, arzulanmama, geç kalma gibi bireyi anı ıskalayacağını düşündüren korkularla, risklerle bezelidir (Bauman; 2020, 8). Hiç kuşku yok ki bu riskler toplumsalın içinde eritilecek nitelikte değildir. Dahası günümüz akılsallığı bireyleri karşı karşıya kaldığı riskleri doğallaştırmak suretiyle doğrudan onların üzerine yıkmaktadır (Dardot; Laval, 2018, 368).

Risklerin bireyin omuzlarına yıkılması ve sonuçlarından bizzat bireyin sorumlu olması neoliberal akılsallık temelinde arzu edilen özneleştirme pratiklerinin bireyler tarafından çok daha kolay benimsenmesine imkân doğurmaktadır. Riskin doğasında meydana gelen bu değişim kaçınılmaz bir biçimde bireyin “kendini meta haline getirme” sonucunu doğurmaktadır. Günümüz neoliberal öznesi beşeri sermayesini maksimize etmek amacıyla sürekli kendini yeni kılmaya uğraşmasının altında yatan en temel sebep budur.

4. Öznellik Üretimi Olarak İstihdam Edilebilirlik

Riskin doğasının değişimi ve bireyin kendini meta haline getirmesinin çalışma hayatındaki en önemli uğrağı hiç kuşku yok ki “istihdam edilebilirlik” söylemidir. Neoliberal akılsallık çalışma hayatında “istihdam edilebilirlik” söylemi ile öznenliğin üretilmesi noktasında önemli bir görevi yerine getirmektedir (Bauman, Lyon; 2020: 47).

İstihdam edilebilir olma en temel anlamda, çalışma hayatında meydana gelen değişimleri ön görme ve bu değişimlere hızlı ve etkin bir biçimde yanıt vermeye dönük istek ve mesleki kapasiteyi imlemektedir (Clarke, 2008). Bu bağlamda istihdam edilebilirlik hem işgücü piyasalarında yer alan hem de işsiz olup da istihdam edilen bireyler açısından anlam ifade etmektedir. Bir başka deyişle bireyin istihdamı kazanma ve sürdürme kapasitesine gönderme yapmaktadır (Sanders; Grip, 2004).

Görüldüğü üzere istihdam edilebilirlik doğrudan doğruya işgücü arzına karşılık gelmektedir. Ancak kavramın tarihsel süreç içerisinde gelişimi şüphesiz bu şekilde gerçekleşmemiştir. Geleneksel anlamda istihdam edilebilirlik, başlangıçta talep odaklı bir model olarak gelişim göstermiştir. Özellikle çalışabilir olanlarla olmayanların ayırımına dayanan bu model bireylerin işgücü piyasasına girmesinde işverenlerin yapması gerekenlere odaklanan bir siyasi nitelik taşımıştır. Sonrası dönemde ise özellikle doksanlı yılların başına kadar yine talep odaklı olmakla birlikte performansa dayalı bir yapıya evrilmiştir. Burada odak noktası bireye kaymakla birlikte istihdamın tek başına bireyin üstlenmesi gereken bir sorumluluk olmadığı düşüncesi varlığını sürdürmüştür. Bir başka deyişle bireysel bir mesele olarak görülmemiştir. Günümüzdeki anlamıyla istihdam edilebilirlik ise doksanlı yılların sonu itibarıyla kendine yer bulmaya başlamıştır. Neoliberal akılsallığın giderek yerleşik bir hal almaya başlamasıyla birlikte istihdam da bu akılsallığın bir gerçekliği temelinde bireysel bir sorun olarak görülmüş ve bireylerin sorumluluğuna bırakılmıştır. Bir başka deyişle bir önceki dönemde talep odaklı ve işverenlerin bireyleri işgücü piyasasına çekmeye dönük bir modelden bireylerin kendilerini piyasada anlamlı kılmaya dönük çaba sarf etmelerine dayanan arz yönlü bir modele bırakmış ve bir önceki dönemde var olan siyasi niteliğinden soyutlanmıştır (Cederström, Spicer; 2017: 107-109).

İstihdam edilebilirliğin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği bu dönüşüm yukarıda da belirtildiği üzere neoliberal akılsallık ile doğrudan ilintilidir. Öyle ki neoliberal dönemde istihdam edilebilirlik çalışma hayatında bir nevi mantra konumuna yükselmiştir. Bir başka deyişle sanki insan doğasına özgü evrensel yasalar temelinde biçimlenmiş bir düşünsel zemin üzerinden yükseliyor hissiyatı kazandırılmıştır. Bir nevi ahlaki bir buyruk olarak her koşulda vurgulanmaktadır.

Bu anlamda çalışma hayatında istihdam edilebilirliğin içini dolduran temel önermelere ilişkin bir karşı pozisyon alma ya da bu önermeleri gerçekleştirilememeye doğrudan sistem tarafından norm dışı davranış kalıpları çerçevesinde ele alınmakta ve birey, tembel, yetersiz ve değişime ayak uydurma noktasında başarısız olarak addedilmektedir. Bir başka açıdan yaklaşacak olursak istihdam edilebilirlik sistem tarafından ne kadar empoze edilirse buna ayak uydurma noktasında sorun yaşayan birey de o kadar değersizleşmektedir.

Burada sorulması gereken temel bir soru bulunmaktadır: Neden neoliberal akılsallık istihdam edilebilirliğe bu kadar sarılmıştır? Bir başka deyişle arzu ettiği öznelliklerin üretiminde istihdam edilebilirlik söylemi nasıl bir katkı sunmaktadır?

Bu soruya bir önceki başlıkta da vurgulandığı üzere yönetilme ve kendini yönetme yaklaşımı üzerinden cevap vermek anlamlı olacaktır. Chul Han'a göre insanın kendi bedeni ve zihniyle kurduğu ilişki temelinde ortaya çıkan sömürü biçimi hiç kuşku yok ki en sert sömürüdür. Neoliberal akılsallığın da arzu ettiği tam olarak budur. Chul Han, bir önceki dönemde var olan ve dışsal bir denetime dayalı çalışma anlayışının mottosunun "Yapmalısın" olduğunu ifade ederken günümüzde bunun "Yapabilirsin"e evirildiğini söylemektedir. Yapmalısın ifadesi temelinde ortaya çıkan eylem biçimi bireye dışarıdan kaynaklı bir denetime yani yönetilme kavramına gönderme yapmaktadır. Buna karşın yapabilirsin ifadesi doğrudan doğruya insanın kendi içsel dünyasından hareketle gelişim gösteren ve onun kendisini sömürmesine dayanan bir ilişki biçimini imlemektedir. Bir başka deyişle yönetilme yerine kendini yönetmeye vurgu yapmaktadır. Dışsal bir baskıya dayalı denetim temelinde ortaya çıkan üretkenliğin bir sınırı olduğunu söylemek mümkündür. Yani bir başka deyişle, insan dışarıdan kaynaklı denetime bir noktaya kadar olumlu yanıt vermektedir. Dışsal denetime bağlı olarak o noktanın üzerinde bir verimlilik bir üretkenlik artışının insandan beklenmesi çok mümkün değildir. Denetimin daha baskıcı bir niteliğe bürünmesi de bunun üzerinde anlamlı bir etki doğurmaz. Buna karşın denetimin içsel yani özdenetim temelinde gerçekleşmesi üretkenlik ve verimlilik temelinde var olan bu sınırın ortadan kalkması noktasında çok önemli etkiler doğurur (Chul Han, 2019, 11).

Günümüzde "istihdam edilebilirlik" mantrası tam da buraya denk düşmektedir. Çünkü insana dışarıdan bir baskı yerine kendi içsel dünyası üzerinden özdenetim temelinde daha fazla sorumluluk almasının sağlanması kendisini bir önceki döneme nazaran daha fazla sömürmesi ile sonuçlanacaktır.

Bunun gerçekleşmesinde hiç kuşku yok ki içinde bulunduğumuz dönemde zaman ve mekan ayrımı temelinde çalışma ve boş zamanın giderek silikleşmiş olması oldukça etkili olmaktadır. Bir başka deyişle, zaman-mekân ayrımının kaybolduğu bu dönem beraberinde çalışmaya atfedilen anlamın da değişmesi ile birlikte öznellik üretimi noktasında önemli etkiler doğurmuştur. İnsanın kendisini gerçekleştirmesinin çalışma hayatı ile ilişkilendirildiği neoliberal akılsallık ortaya koyduğu bu özne üretim süreci ile çalışmayı varoluşsal bir nitelik yüklemektedir. Bir başka deyişle kendini gerçekleştirme ve çalışma arasında hakikat ilişkisi kurulmaktadır. Hakikatin bu bağlamda kurulduğu bir akılsallık içerisinde kaçınılmaz olarak bireyler gerek üretim alanında gerekse yeniden üretim alanında varoluşsal ilişkiyi güçlendirme adına kendilerini aktif ve etkin özneler olarak konumlandırmaktadırlar.

Bu anlamda neoliberal akılsallık işgücü piyasalarından başlayarak yaşamın her noktasına sirayet eden bir özneleştirme sürecini yaratmaktadır. Artık çalışmanın gerçekleştirildiği her yer

birer performans alanına dönüşmekte ve kurulan her ilişki biçimi bu noktadan hareketle öznelğin yeniden üretimine neden olmaktadır.

Neoliberal akılsallığın üretimi noktasında kapitalist sistemin içinde bulunduğu koşullarda son derece etkilidir. Güvencesizleştirme, esnekleştirme, kuralsızlaştırma, özelleştirme ve sendikasızlaştırma arzu edilen öznenin üretimi noktasında önemli katkılar sunmaktadır. Çalışanların artan ölçüde kolektif ve dayanışma temelli uygulamalardan uzaklaşmaları, yoksun bırakılmaları onları kaçınılmaz bir biçimde zorunlu olarak işyerine hem bağlı hem de bağımlı hale getirmiştir. Burada bir yandan istihdam oranı matematiksel ve istatistiksel hesaplamalar üzerinden belirleyen iktisadi bir akılsallık ve gerçeklik alanı diğer yandan ise istihdam edilmeye uygunluğu belirlemeye dönük niteliksel ve söylemsel normaler ve normalleştirme düzenekleri üzerinden öznellikler üreten mekanizmalar söz konusudur. Şüphesiz bu durum bireyi ikili bir sıkıştırmaya tabi tutmaktadır. Kendilerini her geçen gün giderek güçlenen bir o kadar da sertleşen rekabet ortamında istihdam edilebilir kılmak bu anlamda bir yandan zorunluluk diğer yandan ise seçim haline gelmektedir. Seçim ve zorunluluk üst üste binmektedir. Böylelikle çalışmaya ve performansa dönük adanma seçim/zorunluluk temelinde işlemektedir (Coşkun, 2019: 79). Bir başka deyişle, kapitalist sistemin ürettiği koşullar ki bu doğrudan neoliberal akılsallığın bir gereği olarak ortaya çıkmakta yani ilişkisellik taşıyan bir nitelik bağlamında okunması gereken bu durum temelinde istihdam edilebilirlik, bireyler tarafından bir yandan seçim bir yandan da zorunluluk biçiminde kendisini ortaya koymaktadır. Çalışma hayatının özneleri, kendilerini kaçınılmaz bir biçimde sistemin arzu ettiği tutum ve davranışlar geliştirmeye itmektedir.

Bu anlamda neoliberal toplumda birey, en temel anlamda sosyal hakların aşındığı bir yapı ile kendini gerçekleştirme etiğinin birleşmesine dayalı yeni bir dönemi tecrübe etmektedirler. Bir başka deyişle birey bir taraftan kendisini her geçen gün daha fazla zorlayan güvencesizlik koşullarını tecrübe ederken diğer yandan da bu koşullar içerisinde pozitif olma ve kendini performans öznesi haline getirmek suretiyle istihdamda kalabilmeyi garanti altına almaya çalışmaktadır.

Neoliberal dönemin girişimci bireyi bu anlamda çalışma hayatında istihdam edilebilirlik üzerinden kendini görünür kılmaktadır. Birey, çalışma hayatının doğurduğu belirsizliklerle ya da risklerle baş etme noktasında bir şirket gibi hareket etmek, yani yaşamını hedefleri doğrultusunda planlamak, bu plana bağlı bir biçimde kendisine yatırımlarda bulunmak, risk almak ve kar peşinde koşmak zorundadır (Salecl, 2016, 23).

Birey bu zihinsel dönüşümü sağladığı ölçüde bir neoliberal özne olarak kendini inşa etmekte ve sistemin ona dayattığı, bu anlamda karşı karşıya kaldığı tüm sorunları bireyselleştirmektedir. Çalışma hayatında neoliberal mantra olarak kendi gerçekleştirme, başarı ya da ilerleme hedefleri peşinde koşan birey aynı zamanda işyerinde kendisini de özneleştirmekte ve inşa etmektedir. Neoliberal özne olduğu ölçüde nesneleşme süreci de beraberinde gerçekleşmektedir (Coşkun, 2019: 23-24).

Tüm sorunların bireyselleşmesi tam da neoliberal akılsallığın bireyde arzu ettiği özneleştirmenin bir sonucudur. Read'e göre yaşanan bu özneleştirme beraberinde sınıf ilişkileri üzerinde de kaçınılmaz etkiler doğurmaktadır. Bu etkilerin en görünürü neoliberal bireyin çalışma hayatında kendisini, dayanışma ve kolektif örgütlenmelerden fayda sağlayacak “siyasi işçiler” olarak değil de “tek kişilik şirketler” olarak kurmaya başlamasında ortaya çıkmaktadır. İşgücü artık yeni dönemde yaptığı işle ilgili yeni bir program öğrenmekle dışlarını beyazlatmaya kadar her eylemi kendisini geliştirme bu anlamda beşeri sermayesine yatırım oluşturacak bir biçimde anlamaya başlar (Read, 2020: 87).

Eylemlerinin dinamizmini bu saikler belirlemeye başlar. Hiç kuşku yok ki bu temelde yani rekabet temelinde biçimlenen insan doğası beraberinde toplumsal yapı dolayında ortaya çıkması muhtemel tüm ilişki biçimlerinin geçici, yüzergezer ve çıkar odaklı olması ile sonuçlanacaktır. Artık insanlar bir diğeri ile ilişki kurduğunda temel soru şu olacaktır: Ben bu ilişkiden ne kazanırım? Bana faydası ne olacak? Hiç kuşku yok ki liberalizmden neoliberalizme geçişte değişen bu öznellik kipleri ve bu kipler dolayımında ortaya çıkan yeni birey, bir önceki dönemde var olan emek sermaye çelişmesini de dikkate almamaya başlayacaktır. İşgücü artık üretim sürecinin belirli alanlarıyla sınırlanmış öznesi değildir. İktisadi bakışın ve rekabet olgusunun varoluşsal tüm noktalara sirayet etmesi ile birlikte artık arzulanan amaçları elde etme yolunda bir eyleme dönüşmüştür. Bu anlamda “emek” ve “beşeri sermaye” kavramları arasında geçmişten beri gelen karşıtlık temelindeki ilişki ilginç bir biçimde aşılarak birbirini kesen bir boyuta gelmiştir. Emek eyleme, beşeri sermaye ise bu eylem temelinde ortaya çıkan faaliyetlere bir başka deyişle emeğin tarihine dönüşür. Eğitim, evlilik, iş, suç gibi her eylem emek, bu eylemlere dönük faaliyetlerde beşeri sermayeye dönüşür ve yatırım olarak ele alınmaya başlanır (Read, 2020: 89).

Bir başka deyişle kendi kendinin girişimcisi olan bu anlamda kendini sömüren birey, emek-sermaye çelişkesinin yarattığı etkileri bu temel üzerinden deneyimlemekten uzaklaşır. Gerek üretim gerekse de yeniden üretim alanında karşı karşıya kaldığı birçok sorunu içselleştirir.

Böylelikle de sınıf mücadelesi bir nevi bireyin kendisiyle iç savaşı haline dönmektedir (Chul-Han, 2019: 15)

Kendisini bu şekilde konumlandıran ve kuran neoliberal performans öznesi hiç kuşku yok ki başarısız olduğunda, toplumu ya da sistemi sorgulama yoluna gitmeyecektir. Başarısızlığının nedenini doğrudan kendinde arayacaktır. Bireye göre sistem başarılı olabilme noktasında her türlü imkânı özgürlük alanlarını yaratmış, bireyin emrine sunmuştur. Bir başarısızlık varsa o bireyin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Hiç kuşku yok ki neoliberal rejimin kendine has zekâsı burada ortaya çıkmaktadır. Bireylerde yarattığı bu mantra ile bireyden sisteme yönelecek her türlü eleştiriyi etkisiz hale getirir ve direnişe izin vermez. Kolektif hareketlerin önünü tıkar ve ortaya çıkması muhtemel öfkeyi bireyin kendine yöneltir. İnsanın kendisine dönük beslediği bu öfke sömürülen bireyi devrimci değil depresif yapmaktadır (Chul-Han, 2019: 16).

Kendi içine dönen birey çalışma yaşamında karşı karşıya kaldığı sorunları çözmeye dönük olarak da kendini istihdam edilebilir kılma durumunda bulmaktadır. Neoliberal akılsallığın bireyi özneleştirme gücü burada net bir biçimde görünmektedir.

Burada sorulması gereken bir diğer soru ise şudur: neoliberal performans öznesi çalışma hayatında kendisini istihdam edilebilir kılma noktasında neler yapmaktadır? Bu soruya verilecek cevap hiç kuşku yok ki kişinin yaptığı işin bilgisini üretmeye dönük mesleki eğitim temelli çalışmalardan kişisel gelişim temelli bireyin zihinsel dünyasını biçimlendirmeye dönük çalışmalara kadar çok çeşitli uygulamalar söz konusudur. Çalışmanın bağlamı neoliberal öznelliklerin üretimi noktasında istihdam edilebilirlik kavramının etkisini ne olduğundan dolayı günümüz çalışma yaşamında bu öznellik üretimini pekiştirecek uygulamalara değinmek daha anlamlı olacaktır. Bu bağlamda değinilmesi gereken uygulamalar;

- Kendilerini ölçülebilir kılmaya dönük uygulamalar,
- Yaşam ve çalışma koçluğu uygulamaları,
- Spiritüel uygulamalar,
- Sağlık harcamalarıdır.

Günümüzde bireyler, istihdam edilebilirliklerini artırmak amacıyla artan ölçüde kendi öztakiplerini yapmaktadırlar. Literatürde nicelleştirilmiş benlik hareketi (Quantified Self Movement) olarak kavramsallaştırılan bu uygulama, bireyin yaşamının her noktasını ölçülebilir kılmasına ve buradan elde ettiği veriler ile sistem tarafından eksiklik olarak adlandırılan noktalarını düzeltme yoluna giderek işgücü piyasasında rekabetçi avantajlar sağlamaya çalışmaktadır. Birey kendisini, sistemin arzu ettiği öznellikler temelinde sayılar dolayımında

tanımaya dönük çaba sarf etmektedir. Hiç kuşku yok ki bireyin kendisine dair her türlü veriyi kaydetmesi zamanla saplantılı bir durum ile karşı karşıya kalınmasına yol açacaktır. Öyle ki zamanla bu deneyim, başlangıçta kusurları düzeltme temelinde hareket etmeye izin verirken sonrasında bir bütün halinde kişiliği, bireyin benliğini merkeze alacak ve kişiliğin öznellikler temelinde yeniden inşasını zorunlu kılacaktır. “*Life-Logging*” yani “*yaşam kaydı tutma*”ya dönük çaba gösteren bireyler, bunun neoliberal akılsallığın bir dayatmasından ziyade kendi özgür iradeleri ile alınmış bir karar olarak düşünmekteledir. Bu durum bir nevi Taylor’un fabrika tipi üretimde verimliliği artırmak üzere uygulamaya koştığı ölçme metodlarının, “bilimsel yollarla yönetmenin” yaşamın tüm sathına birey merkezli yayılması anlamına gelmektedir (Cederström, Spicer; 2017: 117-121).

Yine benzer bir biçimde bireyler istihdam edilebilirliklerini artırmak amacıyla “koçluk” gibi uygulamalara da yönelmektedirler. Bireyin daha önceden kendi arayışları dolayımında gerçekleştirdiği ya da bulduğu yaşamla ve çalışma ile bağı günümüzde yaşam koçları marifetiyle elde etmeye çalışmaktadır. Hochschild’e göre yaşamın mahrem alanının bu şekilde çalışan profesyonellere teslim edilmesi çok temel bir sorunun da doğmasına yol açmaktadır: “Mükemmelliğin Kısır Döngüsü”. Birey yaşam koçu ile kurduğu ilişkide daha fazla tavsiye alabilmenin maliyetini karşılama noktasında daha fazla çalışmaya yönelmektedir. Yani birey, sıkıntılarına çözüm bulmak amacıyla yaşam koçuna başvurmakta ve ondan daha fazla tavsiye alabilmek için de kendisini çalışma hayatına bir bütün şekilde adanarak suretiyle belki de daha fazla yalnızlaşmakta ve kaygı yüklenmektedir (Hochschild, 2012).

Hiç kuşku yok ki koçluk gibi uygulamalarla sadece mahrem alan “profesyonel”lerin eline teslim edilmekle kalmamakta aynı zamanda tüm sorumluluk da bireye yüklenmektedir. Yaşam koçlarının çoğu, çalışmanın, yaşamın ve mutluluğun biricik sorumlusu olarak bireyi görmektedir. Bir başka deyişle işsizlik dahil olmak üzere yaşamda karşılaşılan tüm sorunların ana kaynağı bireyin yetersizlikleridir. Bireyin her bir eylemi bir seçim niteliği taşıdığından verilen kararlardaki yanlışlar da bu doğrultuda bireyi bağlamaktadır (Cederström, Spicer: 2017, 23).

Spiritüel uygulamalar da tıpkı öztakip ve koçluk uygulamaları gibi günümüzde bireylerin kendilerini istihdam edilebilir kılmaya dönük olarak başvurdukları yöntemlerin başında gelmektedir. Spiritüel nitelikteki düşünceler ve bu düşünceler temelinde ortaya çıkan uygulamalar ve teknikler hiç kuşku yok ki binlerce yıllık bir geçmişe dayanmaktadır. Ancak buradaki kritik soru şudur: Neden içinde bulunduğumuz dönemde bu tarz düşünceler giderek önem kazandı ve bunun neoliberalizm ve onun öznellik üretimi noktasında etkisi nedir?

Günümüzde bu tarz uygulamalara yönelmenin temel sebebi olarak bireyin kendisini daha üretken kılması ileri sürülmektedir. Yani spirüal temelli uygulamalar ve teknikler aracılığıyla bireyin farkındalığı artacak, birey kendisiyle ve çevresiyle daha derin ve daha manevi bir ilişki kuracak hiç kuşku yok ki "kendisini keşfeden" birey daha üretken bir hale gelecektir. Bu söylem çok uzun bir süredir zaten varlığını sürdürmektedir. Neoliberal dönemde değişen nedir peki? Neoliberalizm'in yaptığı, spirüal düşüncenin bu binlerce yıldır varlığını sürdüren söylemine bilimsel bir kıyafet giydirmek olmuştur. Bu düşünceyi bilimsel verilerle desteklemek, bireylerde doğruymuş hissi uyandırmak ve bu anlamda bir hakikat üretmeye dönük çaba sarf etmektedir. Peki neoliberal yönetimselliğin bundan çıkarı nedir? Neoliberal dönemde giderek gelişim gösteren bu tarz uygulamalar aracılığıyla bireylerin sistemin yarattığı sorunlarla karşı karşıya kalmaları durumunda bunun dışsal bir etkiden ziyade içsel bir yetersizlik temelinde ortaya çıktığına inanmalarını sağlamaktadır. Bu sayede bir yandan sisteme yönelik eleştiriler baskılanmakta diğer yandan da sistemin bireysellik temelinde ihtiyaç duyduğu öznelğin üretilmesi sağlanmaktadır. Günümüzde şirketlerinde artan ölçüde bu tarz farkındalık temelindeki uygulama ve tekniklere başvurmasının altında bu yatmaktadır. Sistemin birey üzerinde yarattığı varoluşsal kaygılar ve bunun en önemli yansıtıcısı olan günümüz şirketleri, artan ölçüde bu uygulamalara başvurmak suretiyle mikro düzeyde öznelik üretimine yönelmektedir. Bu sayede birçok sorun doğrudan çalışanlarla ilişkilendirilmekte ve sorumluluk çalışanların sırtına yüklenmektedir. Birey makro düzeyde neoliberal toplumda ve mikro düzeyde şirkette karşılaştığı ve üzerinde derin psikolojik etkiler bırakan bu sorunları anlamak yerine kişisel gelişim araçlarıyla ilişkilendirilmek suretiyle karşı karşıya kaldığı sorunlar dışsal bir etkiden ziyade yanlış seçimler ve kendi zihinsel tembelliğinin yani içsel etkilerden kaynaklandığı yanılsamasına kapılır. İçinde bulunduğumuz dönemde neoliberalizmin spirüal uygulamaları araçsallaştırmak suretiyle ortaya koyduğu bu söylem neredeyse insan doğasına ilişkin ontolojik bir nitelik boyutuna gelmiştir (Cederström, Spicer; 2017: 35-36).

Benzer bir biçimde günümüzde sağlık harcamalarında meydana gelen artış da bireylerin çalışma yaşamında yer kapma ya da mevcut konumlarını korumaya dönük başvurdukları yöntemlerin başında gelmektedir. Neoliberal performans öznesinin böyle bir yöneme yönelmesinin altında yatan sebep kuşkusuz tek başına esenlik ve mutluluk değildir. Günümüzde çalıştığı yerin arzu ettiği biçimde bedenini biçimlendiremeyen birey başarısızdır. Bir başka deyişle işletmeler bireylerden artık bedenlerini işletmelerin amaç ve hedeflerine dönük bir biçimde üretmelerini beklemektedir. Performans öznesi bunu başarabildiği ölçüde verimli ve etkin olabilmektedir. Bu anlamda bireyden bedeni ile araçsallaştırıcı nitelikte bir ilişki kurması istenmektedir.

Bauman, bireylerin bu şekilde kendilerini dönüştürmeye dönük çabalarının nafile bir çaba olduğu belirtmektedir. Bu tarz bir yaşam biçiminin bireyde yol açtığı en temel şey olarak, sürekli kendini gözden geçirme, kendisini sorgulama ve bu sorgulama temelinde kaçınılmaz olarak suçlama ve en nihayetinde kendi gözünde kendisini değersizleştirdiği bir sonuca götürmektedir. Çünkü sürekli değişen bir dünyaya ve çalışma yaşamına kendini koşulsuz uydurmaya çalışma düşüncesi, tamamlanamama temelinde olumsuz etkiler doğurmaktadır (Bauman, 2020, 78).

Sonuç Yerine

Foucault'nun yapmış olduğu iktidar kavramsallaştırması hiç kuşku yok ki onu diğer düşünürlerden ayıran önemli bir nitelik taşımaktadır. İktidarın nasıllığına cevap ararken bunu bireylerin özneleşme deneyimlerinden yola çıkarak ortaya koyması bir başka deyişle tarihsel süreç içerisinde iktidar, bilgi ve bilgi dolayımında ortaya çıkan hakikat söylemleri ve öznellik izleği içinde ele alması içinde bulunduğumuz neoliberal toplumu anlama noktasında da oldukça önemli katkılar sunmaktadır.

Yaşamın tüm boyutlarını ekonomikleştiren ve ekonomikleştirdiği ölçüde de bunun insan doğasına özgü olduğuna dönük söylemler üreten ve bu sayede bireylerde arzu ettiği öznellikleri kuran kendine has bir akılsallık olan neoliberalizm, benzer bir söylemi çalışma hayatında da gerçekleştirmektedir. Bu öznellik üretiminin günümüz işgücü piyasalarındaki karşılığı kuşkusuz “istihdam edilebilirlik” söylemidir.

Günümüzde istihdam edilebilirlik çalışma hayatında bir nevi mantra konumuna yükselmiştir. Bir başka deyişle sanki insan doğasına özgü evrensel yasalar temelinde biçimlenmiş bir düşünsel zemin üzerinden yükseliyor hissiyatı kazandırılmıştır. Bunun arkasında hiç kuşku yok ki neoliberal akılsallık bulunmaktadır.

Bir bütün halinde bakıldığında günümüz neoliberal toplumunda bireylerin kendilerini istihdam edilebilir kılmaya dönük olarak gerçekleştirdikleri çaba tam da sistemin arzu ettiği öznelliklerin üretimi ve yeniden üretimi noktasında önemli katkılar sunmaktadır. İstihdam edilebilirlik dolayımında, neoliberal özneler birbirleriyle rekabete girmekte, girişimcilik kültürü altında kendilerini nesneleştirmekte, bireyselleştirmekte ve giderek içinden çıkılmaz kısır bir döngünün içine sıkışmaktadır.

Peki, neoliberal özne bu kısır döngüden çıkmak için ne yapmalıdır? Foucault bu sorunun cevabını direniş üzerinden vermektedir. Ona göre, *“iktidar ilişkisinin tamamen dengesiz olduğu, birinin diğeri üzerinde gerçekten tüm iktidara sahip olduğu söylenebildiği zaman bile,*

bir iktidar başkası üzerinde yalnızca o başkası için kendini öldürme, pencereden atlama ya da ötekini öldürme imkânı açık olduğunda uygulanabilir. Bu demektir ki, iktidar ilişkilerinde mutlaka direniş imkânı vardır, zira hiç direniş imkânı (şiddetli direniş gösterme, kaçıp kurtulma, hileye başvurma, durumu tersine çeviren stratejiler) olmasaydı, iktidar ilişkisi de olmazdı” (Foucault, 2019d, 236).

Bu anlamda neoliberal öznenin çıkış noktası bu öznellik üretimine karşı direniş göstermesinde yatmaktadır. Buradaki direnme devlete ya da tahakküm edici bir sınıfa direnmeden ziyade akılsallık temelinde üretilen hakikat söylemlerine yönelik bir direnmedir. Direniş, bireyin o ana kadar kendisini biçimlendiren ve kuran tüm ilişki biçimlerini reddetmesi ile başlamaktadır. Kuşkusuz kişinin kendisini kuran tüm ilişki biçimleri, doğrudan sistemin ürettiği yeni öznelliklerden türemektedir. Bireyin kendisini kuran ilişkileri reddetmesi aynı zamanda akılsallık temelinde üretilen öznelliklerin de reddedilmesi anlamına gelecektir.

Kaynakça

Akay, A. (2016). *Michel Foucault'da İktidar ve Direnme Odakları*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Baştürk, E. (2012). Michel Foucault'da Liberalizm Eleştirisi: İktidar, Yönetimsellik Ve Güvenlik. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 65-78. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/803757>

Bauman, Z. (2020). *Akışkan Modernite*. (Sinan Okan Çavuş, Çev.), İstanbul: Can Yayınları.

Bauman, Z., & David L. (2018). *Akışkan Gözetim*. (Elçin Yılmaz, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Beck, U. (2011). *Risk Toplumu Başka Bir Modernliğe Doğru*. (B. Doğan, Çev.), İstanbul: İthaki Yayınları.

Berardi, F. B. (2012). *Ruh İşbaşında*. (F. Genç, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Bidet, J. (2016). *Foucault'yu Marx'la Okumak*, (Zehra Cunillere, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Brown, W. (2017). *Halkın Çözülüşü*. (Barış Engin Aksoy, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Butler, J. (2020). *Bedenler ve İktidar, Tekrar, Cogito*, 70-71, 258-274.

Cederström, C., & Spicer, A. (2017). *Sağlık Hastalığı, Güncel Bir Sendrom*. (Erdem Gökyaran, Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Chul-Han, B. (2015). *Yorgunluk Toplumu*. (Samet Yalçın, Çev.), İstanbul: Açılımkitap.
- Chul-Han, B. (2018). *Şeffaflık Toplumu*. (Haluk Barışcan, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Chul-Han, B. (2019). *Psikopolitika: Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri*. (Haluk Barışcan, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Chul-Han, B. (2020). *İktidar Nedir*. (Mustafa Özdemir, Çev.), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Clarke, M. (2008). Understanding And Managing Employability in Changing Career Contexts. *Journal of European Industrial Training*, 32(4), 258–284. <https://doi.org/10.1108/03090590810871379>
- Cogito Dergi, (2020). *Michel Foucault*. Sayı:70-71, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Coşkun, B. (2019). *Neoliberal İktidar ve Özne*. İstanbul: Notabene Yayınları.
- Dardot, P., & Laval, C. (2018). *Dünyanın Yeni Aklı, Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*. (Işık Ergüden, Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Deleuze, G. (2019). *Foucault*. (Ayşegül Baran, Çev.), İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Foucault, M. (2007). *İktidarın Gözü (Seçme Yazılar 4)*. (Işık Ergüden, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2011). *Entelektüelin Siyasi İşlevi*. (I. Ergüden, O. Akınhay, F. Keskin, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2012). *Cinselliğin Tarihi*. (Hülya Uğur Tanrıöver, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2015). *Büyük Kapatılma (Seçme Yazılar 3)*. (Işık Ergüden, Ferda Keskin, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2018). *Toplumu Savunmak Gerekir*. (Şehsuvar Aktaş, Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Foucault, M. (2019a). *Hapishanenin Doğuşu*. (Mehmet Ali Kılıçbay Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2019b). *Biyopolitikanın Doğuşu*. (Alican Tayla, Çev.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2019c). *Güvenlik, Toprak, Nüfus*. (Ferhat Taylan, Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Foucault, M. (2019d). *Özne ve İktidar (Seçme Yazılar 2)*. (Işık Ergüden, Osman Akınhay, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gambetti, Z. (2020). Foucault'dan Agamben'e Olağanüstü Halin Sıradanlığına Dair Bir Yanıt Denemesi. *Cogito*, 70-71, 21-38.

Keskin, Ferda (2019). "Özne ve İktidar", *Özne ve İktidar Seçme Yazılar 2*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Koloş, U. (2016). *Foucault, İktidar ve Hukuk, Modern Hukukun Soybilimi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Koyuncu, U. (2016). Foucault'nun Siyaset Felsefesinde Biyopolitikanın Doğuşu, Onur Kartal (ed.), *Biyopolitika*, İstanbul: Notabene Yayınları, 21-60.

Lemke, Thomas (2014). *Biyopolitika*. (Utku Özmakas, Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Özmakas, U. (2020). Foucault: İktidardan Biyoiktidara. *Cogito*, 70-71, 53-81.

Read, J. (2020). Homo Economicus'un Bir Soykütüğü: Neoliberalizm ve Öznelliğin Üretimi. *Cogito*, 70-71, 82-95.

Salecl, R. (2016). *Seçme İkilemi*. (Barış Engin Aksoy, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Sanders J., & De Grip A. (2004). Training, Task Flexibility And The Employability Of Low-Skilled Workers. *International Journal of Manpower* 25(1): 73-89. <https://doi.org/10.1108/01437720410525009>

Uluğır, M. Ç. (2018). *Etik Bir Özneleşme Politikası: Foucault'da İktidar İlişkileri Bağlamında Deleuze ve Guattari'nin Arzu Mikropolitikası*, (Doktora Tezi) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Urhan, Veli (2013). *Michel Foucault ve Düşünce Sistemleri Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.

EXTENDED SUMMARY

At this point, this study sheds light on the concept of "employability", which is a basic approach to solving the problems that individuals face in working life on an individual level. In this sense, the aim of the study is to analyze the concept of employability, which is argued to be one of the modalities and subjectivation strategies that are effective in the individualization of people in the neoliberal society. At this point, Foucault's own set of concepts and the analysis of today's society, namely neoliberalism, based on this set of concepts, are undoubtedly very valuable for understanding the concept of employability as a production of subjectivity.

Foucault, who has an ontologically critical position, argues that subjective experience forms cannot be explained by starting from universal discourses and structures. According to him, all forms of experience are established to respond to certain needs in the historical process and have a singular quality. In this sense, each experience should be specifically addressed and examined in its singularity, in other words, through its historical context.

According to him, the most basic thing to do is to make visible what is visible rather than discover what is hidden. It is of fundamental importance to uncover the realities that are accepted as the norm for us, that seem so close to us, so immediate, and to which we are firmly attached.

The expression "to make the visible visible" is quite shocking and this expression undoubtedly forms the basis of Foucault's intellectual understanding and also imagines the point where Foucault differs from other thinkers. This contribution is handled as a power problematic in the most fundamental sense in Foucault. In an obsessive circle with questions about its "what", it is so close and so belongs to us; in fact, it is an effort to make visible the problematic of power, the "how" of which we experience but cannot see in every moment of life.

According to him, power is a form of ruling that "interferes directly with daily life by categorizing the individual, determining it with his individuality, attaching it to his identity, imposing a law of truth that both himself and others must recognize in him, and makes individuals directly subjects".

When we look at neoliberalism based on Foucault's conceptualizations, a unique rationality emerges that organizes all dimensions of existence according to economic measures. In this sense, neoliberalism is no doubt not just an ideology. In other words, it goes beyond that. It would be appropriate to interpret neoliberalism as a transformed state of ideology in terms of both its conditions and its effects. Its conditions have a feature that is produced on the basis of

the experiences of the market and then spreads to cover all areas in the social structure to form an image. This spread feeds into all existential dimensions of man. In this sense, it would be wrong to read neoliberalism only as a change in economic policies or a renewal of the political program. His discursive positioning has a purpose targeting human nature and social existence. According to Foucault, the difference between liberalism and neoliberalism emerges in the way they focus on economic activity. In the classical sense, liberalism, by its nature, focuses on exchange and relations of interest. In other words, relations established on the basis of exchange and barter imply liberalism. In this sense, liberalism creates a homology, in other words, an area of agreement. This homology essentially establishes it in the form of giving certain freedoms in return for the rights and freedoms that arise in the mediation of the market. On the other hand, neoliberalism seeks to expand economic activity into all existential fields, as mentioned before. Unlike liberal ideology, it does this on the basis of competition, not exchange and interest. This different positioning based on exchange and competition also affects the subjectivization processes of individuals in the social system.

This change from exchange to competition brings an important shift with it. With neoliberal rationality, the economy will be the main determinant of the decisions to be made in all forms of relations that arise both through the individual-individual and the individual-society mediation. The individual will make a cost-benefit analysis at each step and aim to see at what point the step he will take will create a response for him. This issue will come into question at every existential point of man's nature.

Foucault defines this new individual as the "entrepreneurial individual". The rationality that emerged on the basis of neoliberalism and the entrepreneurial individuals subject to this rationality are the individuals who act or are thought to act according to their own interests. Neoliberal rationality does this in the context of the homogenization of human discourse within the framework of the corporate example. The control of the bodies that dominated the previous period, and thus the techniques in which docile and desired behaviors operate on the basis of external pressure, and the effectiveness of the institutional structures that produce these techniques are over. What is at issue now is the management of a being that is expected and required to participate with all its subjectivity in all modes of action desired to be realized. In this sense, it is possible to express the great novelty of neoliberal rationality as "man's direct linking of the way of being governed to the way of "managing himself".

Undoubtedly, the most important moment of the cult of the entrepreneurial individual in working life is the discourse of "employability". Neoliberal rationality fulfills an important task at the point of producing subjectivity with the discourse of "employability" in working life.

In the most basic sense, being employable implies the willingness and professional capacity to foresee the changes in working life and to respond to these changes quickly and effectively. In this context, employability makes sense both for individuals in the labour market and for individuals who are unemployed and employed. In other words, it refers to the individual's capacity to gain and maintain employment.

In the neoliberal era, employability has become a kind of mantra in working life. In other words, the feeling of rising on an intellectual ground formed on the basis of universal laws specific to human nature has been gained. It is emphasized in all circumstances as a kind of moral imperative. There is a fundamental question to be asked here: Why is neoliberal rationality so wrapped up in employability? In other words, how does the discourse of employability contribute to the production of the subjectivities it desires?

As emphasized in the previous title, it would be meaningful to answer this question through the approach of being managed and self-management. According to Chul Han, the form of exploitation that emerges on the basis of a person's relationship with his own body and mind is undoubtedly the most severe exploitation. This is exactly what neoliberal rationality desires. While Chul Han stated that the motto of the understanding of working based on external control, which existed in the previous period, was "you should", he says that today it has evolved into "you can". The form of action that emerges on the basis of the expression must refer to external control of the individual, namely the concept of being managed. On the other hand, the expression you can do implies a relationship that develops directly from the inner world of an individual and is based on his exploitation of himself. In other words, it emphasizes self-management rather than being managed. It is possible to say that there is a limit to productivity that emerges on the basis of control based on external pressure. So, people respond positively to external control up to a point. Depending on external control, it is not possible to expect an increase in productivity above that point from man beings. A more oppressive nature of control does not have a significant effect on this either. On the other hand, the realization of control on the basis of internal, that is, self-control, has very important effects on the elimination of this limit that exists on the basis of productivity and efficiency.

Türkçe Literatürde Yer Alan Nitel İşletme Çalışmalar Üzerine Bir Sistematik Literatür İncelemesi

Ayşe YILDIZ¹

Geliş Tarihi (Received) 12.10.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 31.08.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1188185

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkçe literatürde yayımlanan nitel işletme makalelerine ilişkin hem niceliksel hem de niteliksel bir değerlendirme yapmaktır. Bu amaç çerçevesinde üç temel soruya odaklanılmıştır. Birinci soru, “nitel makalelerin işletme alanları bazında öne çıkan özelliklerinin nelerdir?”; ikinci soru, “işletme alanları ile desen, örneklem vb. nitel araştırma bileşenleri arasında nasıl bir ilişki görülmektedir?” ve üçüncü soru “incelenen makalelerin niteliklerine ilişkin neler söylenebilir?”. Bu soruların cevaplandırılmasında sistematik literatür tarama tekniğinden faydalanılmıştır. Bunun için öncelikle “işletme ve nitel araştırma” kavramları altında yer alan arama terimleri belirlenmiştir. Bu terimler kullanılarak Google Akademi ve DergiPark veritabanlarında yer alan ve 2015 - 2021 yılları arasında yayınlanan makaleler incelenmiştir. Bu makalelerden dahil edilme kriterlerini sağlayan 42 çalışma değerlendirme kapsamına alınmıştır. Birinci soru için makalelerin yayın bilgilerini ve içeriklerinin yer aldığı bilgi formlarından; ikinci soru için nitel içerik analizinden ve üçüncü soru için ise nitel araştırma süreci için geliştirilen kontrol listesi ile literatürde yer alan değerlendirmelerden faydalanılmıştır. Birinci soruya yönelik elde edilen sonuçlar, nitel araştırmayı en fazla kullanan işletme alanının insan kaynakları yönetimi, daha sonra muhasebe alanı olduğunu gösterirken, finans alanında kayda değer bir çalışma olmadığını ortaya koymuştur. En fazla çalışmanın 2021 yılında gerçekleştirildiği ve insan kaynakları ile muhasebe alanı başta olmak üzere bu çalışmaların büyük bir kısmının da Covid-19 pandemi süreciyle ilişkilendirilerek ele alındığı belirlenmiştir. İkinci soru için elde edilen analiz sonuçları işletme alanları bazında farklı nitel araştırma bileşenlerinin öne çıktığını göstermiştir. Örneğin insan kaynakları yönetimi alanında en fazla fenomenolojinin, muhasebe alanında ise durum çalışmasının (vaka analizi / örnek olay) kullanıldığı belirlenmiştir. Üçüncü soruya yönelik değerlendirme sonuçları, Türkiye’de araştırmacıların nitel araştırma konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıklarını, birçok çalışmanın araştırma sürecini açıklamada ve kullanılan tekniklere ilişkin doğru bilgi vermede yeterince başarılı olmadıklarını ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Nitel araştırma, nitel işletme araştırması, sistematik literatür incelemesi

A Systematic Literature Review on Qualitative Business Studies in Turkish Literature

Abstract

The aim of this study is to make an evaluation of the qualitative business articles published in the Turkish literature, both quantitatively and qualitatively. Within the framework of this aim, three basic questions are tried to be answered. The first question is “what are the prominent features of qualitative articles on the basis of business areas”; The second question is “what is the relationship between the qualitative research components such as design, sampling and business areas” and the third question “What can be said about the qualities of the articles examined?”. The systematic literature review technique was used to answer these questions. For this, firstly, the search terms under the concepts of "business and qualitative research" were determined. Using these terms, the articles in Google Academy and DergiPark databases and published between 2015 - 2021 were examined. Of these articles, 42 studies that satisfied the inclusion criteria were included in the evaluation. The results obtained for the first question indicated that the field of business in which qualitative research was used the most is human resources management, followed by accounting, and no significant work has been found in the field of finance. It was determined that the most studies were carried out in 2021 and these studies were mostly dealt with in the field of human resources and accounting regarding the Covid-19 pandemic process. The analysis results obtained for the second question revealed that different qualitative research components came to the fore on the basis of business areas. For example, it has been determined that phenomenology was mostly used in the field of human resources management, and case study was used in the field of accounting. The results of the evaluation for the third question demonstrated that the researchers in Turkey did not have competent knowledge about qualitative research and that many studies were not successful enough in explaining the research process and giving accurate information about the techniques used.

Keywords: Qualitative research, qualitative business research, systematic literature review

¹ Doç Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ay.yildiz@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1165-3915.

Giriş

Nitel araştırma yöntemleri eğitim, sağlık, psikoloji gibi sosyal bilim alanlarında uzun bir süredir yaygın olarak kullanılmaktadır. Nitel araştırmanın arkasındaki ana fikir; insanları, onların söylediklerini, yaptıklarını yaşadıkları kültürel ve sosyal bağlamında değerlendirmektir. Nitel araştırma nicel araştırmadan farklı olarak, “sosyal dünyada doğal olarak meydana gelen belirli olguların sıklığını ölçmek yerine bu olguları tanımlamaya, çözmeye, tercüme etmeye ve başka bir şekilde anlamlandırmaya çalışan bir dizi yorumlayıcı teknikleri içermektedir. Bu tekniklerle aşağıda belirtilen sorulara cevap aranmaktadır (Creswell, J. W. ve Creswell, J. D., 2018, s. 236-237):

- Burada ne olmuştur?
- Neden olmuştur?
- Nasıl bu hale gelmiştir?
- Ne zaman olmuştur?

Bu soruların cevaplarının verilmesiyle araştırmacının, kararların verildiği ve eylemlerin gerçekleştirildiği bağlamı görmesi ve anlaması sağlanmış olmaktadır. Ayrıca, karar vericilerin davranışlarını açıklayabilmek için içinde bulunduğu bağlamın etkisi de dikkate alınmış olmaktadır (Myers, 2013, s. 24).

Nitel araştırma şu anda iş dünyası tarafından yapılan araştırma harcamalarının yaklaşık %20'sini oluşturuyor olsa da bu durumun değişeceği ifade edilmektedir. Teknolojinin; sosyal medya analizinden (netnografi), çevrimiçi pazarlama araştırması topluluklarından ve sanal gruplardan elde edilen içgörülerini hızlı bir şekilde değerlendirmesiyle birlikte, nitel işletme araştırmalarında beklenenden daha yüksek bir oranda artışın gerçekleşeceği öngörülmektedir (Keegan, 2009, s. 50).

Nitel araştırma çalışmalarındaki yükselişle birlikte, bu alana ilişkin olarak literatür incelemesi çalışmalarında da bir artış olduğu görülmüştür. Bu çalışmalarda genel yapıyı ortaya koymak amacıyla sistematik literatür incelemeleri (SLİ) gerçekleştirilmeye başlanmıştır. SLİ; ilgili literatür gözden geçirilerek literatürün özetlenmesini, analiz edilmesini, sentezlenmesini sağlayarak hipotez ve/veya yeni teorilerin gelişmesine katkıda bulunan ve bu şekilde elde edilen sonuçları var olan bilgi tabanına ekleyerek önemli katkı sağlayan bir araştırma tekniğidir (Xiao ve Watson, 2019). Bu teknik kullanılarak mevcut bilgi tabanının genişliği ile derinliğinin ortaya çıkarılabileceği, mevcut literatürdeki sinerjinin ortaya konabileceği ve keşfedilecek boşluklar belirlenerek bilgi ile “ilim” arasındaki fark daraltılabileceği ifade edilmektedir (Callahan, 2014; Xiao ve Watson, 2019). SLİ'ler sağlık ve eğitim alanında uzun süredir kullanılan araştırma tekniğidir. Daha sonra Tranfield vd., (2003)

bu tekniğin yönetim alanında kullanılmasına ilişkin bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Yazarlar, SLİ'nin bir olguyla ilgili olarak tek tek bireysel çalışmalar yerine kitlesel çalışmalarını birlikte değerlendirdiğinden (sentezlediğinden), kanıta dayalı karar vermeyi geliştirdiğini ifade etmişlerdir.

Türkiye'de de nitel işletme araştırmalarına yönelik bazı literatür incelemeleri yapılmıştır. Bu literatür incelemelerinin de genelde muhasebe, insan kaynakları yönetimi (İKY) gibi belirli bir işletme fonksiyonu ya da fenomenoloji (olgubilim), vaka çalışmaları gibi belirli bir nitel araştırma deseni üzerinden gerçekleştiği görülmektedir. Yılmaz ve Şahin (2018) muhasebe-kültür ilişkisine ilişkin kavramsal bir çerçeve sunmuş ve daha sonra bu ilişkinin UFRS'ye geçiş veya uyum sürecinde etkisini sürdürüp sürdürmediğini belirlemek amacıyla ulusal ve uluslararası literatürdeki çalışmaları incelemişlerdir. Bu çalışmaların değerlendirilmesinde içerik analizini kullanmışlardır. Şener (2019) yaptığı çalışmada gömülü teori yaklaşımına ilişkin bilgiler vermiş, kullanımına yönelik değerlendirmeler ile eleştiriler yapmıştır. Ayrıca Türkiye'de yönetim alanında gömülü teoriye dayalı gerçekleştirilen çalışmalara ilişkin de açıklamalarda bulunmuştur. Emir vd., (2020) muhasebe-finansman alanında 2015-2019 arasında Türkiye'de yapılan nitel ve nicel yayınları incelemişler ve içerik analizi gerçekleştirmişlerdir. Bunun sonucunda Gömülü kurama yönelik çalışmaların en fazla olduğunu tespit etmişlerdir. Keskin vd., (2021) yorumlayıcı fenomenoloji analiz yöntemine ilişkin bilgiler vererek Web of Science veri tabanında Mart-Nisan 2021 tarihlerinde bu yöntemi kullanan yönetim ve organizasyon çalışmalarının sistematik bir incelenmesini gerçekleştirmişlerdir. Tiltay ve Akpınar (2021) yalnızca pazarlama odaklı yayınlar yapan beş adet ulusal dergide yayınlanan nitel makalelere odaklanmışlardır. Bu makale çalışmalarının değerlendirilmesinde bibliyografik ve içerik analizinden faydalanmışlardır. Bibliyografik çalışmanın sonucunda, inceledikleri 332 makaleden sadece 33 tanesinde nitel yöntem kullanıldığını tespit ettiklerini belirterek, nitel araştırmaların göreceli olarak hala daha az tercih edildiğini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte pazarlama alanında nitel çalışmaların gerekliliğine ilişkin açıklamalarda bulunarak, öneminin fark edilmeye ve yurt dışında bu alana yönelik nitel araştırma dergilerinin çıkarılmaya başlandığını belirtmişlerdir. Ayrıca çalışmada nitel araştırmada karşılaşılabilecek olası sorunları ve çözümleri ele almışlardır. Urfa ve Arslantaş (2022) da uluslararası girişimsel yönelim ile ilgili eleştirel literatür çalışması gerçekleştirmişlerdir.

Bu çalışmada ise tüm işletme fonksiyonları kapsamında gerçekleştirilen nitel araştırma makalelerine yönelik bir sistematik literatür çalışması gerçekleştirilmiştir. Böylece işletme alanında gerçekleştirilen makale çalışmalarına ilişkin genel ve bütüncül bir yapının ortaya

konması amaçlanmıştır. Bu kapsamda çalışma beş temel bölümü içermektedir. Devam eden ikinci bölümde işletme alanında neden nitel araştırma yapılması gerektiğine ilişkin görüşlere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde yöntemle ilişkin açıklamalarda bulunulmuştur. Bu bölümde cevaplanmaya çalışılan sorular ortaya konmuş ve bu soruları cevaplamak için gerçekleştirilen SLİ sürecindeki adımlar açıklanmıştır. Dördüncü bölümde elde edilen bulgular sunulmuştur. Beşinci ve son bölümde ise genel değerlendirmelere, tartışma kısmına ve gelecekte bu çalışmanın uzantısına ilişkin önerilere yer verilmiştir.

2. İşletme Alanında Nitel Araştırmalar

Nitel araştırmanın öznel, insan hatasına duyarlı, veri toplama ve yorumlamanın bireysel olarak değerlendirilmesinden dolayı işletme yönetiminde bu araştırma türüne uzun yıllar temkinli yaklaşılmıştır. Ancak zamanla insanların deneyimlerine yükledikleri farklı anlamları ortaya çıkarmak; insanların gizli yorumlarını, anlayışlarını ve motivasyonlarını daha derinlemesine inceleyebilmek için nicel araştırmanın dışında başka bir araştırma türüne yönelmenin gerekliliği fark edilmiştir. Ayrıca insanlardan oluşan organizasyonları insanlardan ayırmak, onların davranışlarını, motivasyonlarını, mutluluklarını sayısallaştırmak ve bu kavramları derinlemesine incelememek özellikle günümüz iş dünyasında doğru bir yaklaşım olmayacağı ifade edilmektedir. Bu bakış açılarıyla insanların duygularının, motivasyonlarının, algılarının, müşteri dilinin veya kendini tanımlamanın ortaya çıkarılmasında nitel araştırma gibi tekniklerini kullanmanın gerekliliği öne sürülmektedir (Cooper ve Schindler, 2014; Greener, 2008, s. 80). Bu tekniğin ayrıca üst yönetim de dahil olmak üzere çalışanlarla yapılan araştırmalarda kullanılması ile işletmelerde ihtiyaç duyulan, gerekli görülen değişikliklerin nasıl gerçekleştirilebileceği, değişikliklerin farklı gruplar için etkileri, değişime karşı dirençlerin neler olabileceği ve bunların nasıl aşılabileceği konusunda bilgi sağlayabileceği belirtilmektedir. Bu şekilde olayların nasıl ve neden meydana geldiğini de anlamanın daha kolay olabileceği ifade edilmektedir (Keegan, 2009; Myers, 2013).

Tüm bunlar yönetim kararlarında daha karmaşık, içerik odaklı, kişiselleştirilmiş ve bulanık olgularla ilgilenilmesi gereğini ve bu faktörler arasındaki çok boyutluluğun ve karmaşık ilişkilerin dikkate alınması zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Bunların bir ağ şeklinde düşünülmesi ve bu ağın içinde olanlara odaklanması gerektiği öne sürülmektedir (Gummesson, 2006). Nicel araştırmalarda olduğu gibi birçok etkileyici faktörü sabit tutarak, belirli sayıda belirlenmiş değişkenler üzerinden değerlendirmeler yapmanın günümüz iş dünyasının karmaşık, küresel, dijital ortamında yeterli gelmeyeceği ifade edilmektedir. Ayrıca benzersiz, yapısal olmayan, türbulans ortamındaki organizasyon kararlarında bir dizi bakış

açısının karar sürecine dahil edilmesi gerektiğinde de nicel araştırmanın yetersiz kalabileceği öne sürülmektedir. Bu araştırmaların pozitivist bir yaklaşımla olayları yüzeysel olarak açıkladığı, altta nelerin olup bittiği konusunda yeterince veri üretmediği ve verinin de bilgiye dönüştürülmesinde ve gerçekleri olduğu gibi açıklamada yeterince başarılı olmadığı öne sürülmüştür (Lanka vd., 2021). Bu durumda nitel araştırma metodolojisinin yaratıcı, esnek ve anlık yapısıyla etkili bir araç olabileceği ortaya konmuştur (Milliken, 2001). Ayrıca internet içeriğinin etkileşimli yönlerinin (özellikle sosyal ağlarda vurgulanan) nitel araştırmalar için kayda değer fırsatlar sunacağı belirtilmektedir (Guercini, 2014).

Akademik dünyada da bu araştırmanın etkililiğini ortaya koymak amacıyla prestijli dergilerde sadece işletme yönetimine yönelik özel sayılar çıkarılmaya başlanmıştır. Cassell vd., (2006) tarafından Management Science dergisinde “Yönetim araştırmalarında nitel yöntemler” başlıklı editöryel bir çalışma sunulmuştur. Bu çalışmada birçok küçük işletmenin fonksiyonlarının doğrusal bir yapıda olmadığı, beklenmedik olaylardan dolayı geçmişe dayalı olarak geleceğe yönelik tahminin zorlaştığı, farklı ülkelerde faaliyet gösteren işletmelerin olaylara farklı boyutlarda bakması gerektiği ve yönetim kararlarında çok yönlü ve çok disiplinli yaklaşımların daha etkili olabileceği öne sürülmüştür. Cassell ve Symon (2006) ise gerçekleştirdikleri editöryel çalışmada yönetim ve organizasyon çalışmalarında nitel metodların daha fazla dikkate alınması gerektiğini belirtmişlerdir.

Ayrıca yurt dışı yayınlar incelendiğinde organizasyon ve yönetim alanında sadece nitel çalışmaların yer aldığı dergilerin de yayınlanmaya başladığı görülmektedir. Bu yayınlarda işletme sorunlarının, olgularının ve vakalarının nitel araştırma yaklaşımıyla ele alınmasına yönelik çalışmalara yer verilmektedir. Türkiye’de de genel nitel araştırma dergilerinin yanısıra², işletme yönetimi özelinde yayınların gerçekleştirilmesiyle bu tekniğin hem akademik camıda hem de uygulamada kullanılabilirliğinin artması sağlanabilir.

² Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi 2013 yılından itibaren, Nitel Sosyal Bilimler Dergisi 2019 yılından beri ve Türk Nitel Araştırmalar Dergisi 2021 yılı itibarıyla nitel araştırma çalışmalarını yayımlanan dergiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Yöntem

Çalışma SLİ tekniğine dayalı keşifsel bir araştırmadır. SLİ dokümantasyon veri toplama tekniğini kullanarak seçilen çalışmaların sistematik bir süreç dahilinde incelenmesine olanak tanıyan ve belirli aşamaları içeren bir tekniktir (Tranfield vd., 2003, s. 14; Xiao ve Watson, 2019, s 103). Çalışmada bu aşamalar devam eden kısımda belirtildiği şekilde ele alınmıştır:

1. *İnceleme Amaç ve Sorularının Belirlenmesi*

SLİ'nin ilk aşamasında araştırmanın amacı belirtilmelidir. Araştırma amacının açık bir şekilde ortaya konması, tüm inceleme sürecine yön vereceğinden oldukça önemlidir. Bu çalışmada amaç Türkiye'de Türkçe olarak gerçekleştirilen nitel işletme makale çalışmaları için sistematik bir literatür incelemesi gerçekleştirmek ve elde edilen sonuç ve bulgular çerçevesinde çalışmaların genel yapısını ortaya koymak, niteliklerine ilişkin değerlendirmelerde bulunmak ve gelecek dönemlerde bu çalışmaların ne yöne doğru evrilebileceğine yönelik çıkarımlarda bulunmaktır. Bu amaç çerçevesinde Türkiye'de gerçekleştirilen nitel işletme makaleleri ile ilgili üç temel soruya ilişkin cevap aranmıştır.

- “Birinci soru, bu makalelerin işletme alanları bazında öne çıkan özellikleri nelerdir?”,
- “İkinci soru, bu makalelerde işletme alanları ile nitel araştırma bileşenlerinin arasında nasıl bir ilişki gözlemlenmektedir?”,
- “Üçüncü soru, makalelerin nitelikleri (kaliteleri) hakkında neler söylenebilir?”.

2. *Arama Stratejisinin (Protokolünün) Belirlenmesi*

Araştırma aracı olarak SLİ'nde yaygın olarak kullanılan protokol süreci kullanılmıştır. Protokol sürecinde arama terimlerini belirleme ve uygun veri tabanlarını seçme ve bu kapsamda dahil etme ile dışlama (hariç tutma) kriterlerine karar verilmesi gerekmektedir (Snyder, 2019, s. 337). Çalışmada anahtar kelimeler olarak “işletme ve nitel” kavramları kullanılmıştır. Bu kapsamda birinci kısımdaki arama terimleri nitel kavramı ile işletme alanları birlikte ele alınarak yönetim-nitel, İKY-nitel, muhasebe-nitel, pazarlama-nitel, finansman-nitel olarak belirlenmiştir. Ayrıca makale taramaları sırasında karşılaşılan ve üretim/lojistik /tedarik/hizmet üretimi/turizm gibi işletme yönetimi ile ilgili alanlara ilişkin makalelerden arama kriterlerine uygun olanlar da değerlendirmeye dahil edilmiş ve “Diğer” kategorisi altında gösterilmişlerdir. İkinci kısımdaki arama terimleri ise işletme ile nitel araştırma desenleri ilişkilendirilerek fenomoloji-işletme, vaka analizi-işletme- örnek olay-işletme şeklinde olmasına karar verilmiştir. Bu arama terimleri kullanılarak Google Akademi ve DergiPark veritabanında yer

alan ve 2015 - 2021 dönemleri arasında gerçekleştirilen nitel işletme makale çalışmaları seçilmiştir.

Bu kapsamda dahil edilme ve dışlama kriterleri aşağıdaki şekilde belirlenmiştir.

Dahil Edilen Çalışmalar

- Tam erişim sağlanan
- Arama terimleri ile uyumlu olanlar
- Google Akademi ve DergiPark veri tabanında yer alan makaleler

Dahil Edilmeyen Çalışmalar

- İçeriği uygun olmayanlar
- Tekrar eden çalışmalar
- Örnekleme, veri toplama, desen, analiz ve yazılım açısından sayıca az olanlar
- Yurtdışı yayınlar
- Diğer veri tabanları
- Nitel olarak düşünülüp sayısal analiz yapan çalışmalar
- İşletme konularıyla ilişkilendirilemeyenler
- Yüksek lisans ve doktora tezleri
- Sempozyum ve kongre sunumları

Bu çerçevede 57 makale incelenmiş, incelenen makalelerden dahil edilme kriterlerini sağlayanlar değerlendirmeye dahil edilirken ve dahil edilmeme kriterlerinden en azından birini sağlayan makaleler değerlendirme dışında tutulmuştur. Örneğin finansman alanında çok az sayıda makale tespit edildiğinden, bu alana ilişkin gerçekleştirilen makaleler değerlendirmeye alınmamıştır. Böylece 42 tane makale dahil edilme kriterlerini sağladığından değerlendirmeye alınmıştır.

3. Aşama: Veri Çıkarma

Veri çıkarma, araştırmacıların dahil edilen çalışmaların bulguları ve karakteristikleri hakkındaki gerekli bilgileri elde ettikleri aşamadır (Karaçam, 2013, s. 28). İnsan hatasını ve önyargıyı azaltmak için sistematik incelemelerde çalışmalara ilişkin genel bilgilere (başlık, yazar, yayın detayları), çalışma özelliklerine ve özel bilgilere (detaylar ve yöntemler) yer veren bilgi formlarının hazırlanabileceği önerilmektedir. Bu çalışmada da makalelere ilişkin yayın bilgileri ve makale içerikleri için bu bilgi formları oluşturulmuştur. Bu formlar her bir işletme alanı için ayrı ayrı hazırlanıp sunulmuştur.

4. Veri Sentezleme

Veri sentezleme; bir konu veya araştırma sorusu üzerine farklı çalışmaların bulgularını özetlemek, bütünleştirmek ve mümkünse bir araya getirmek için birden fazla yöntemi içeren genel bir terim olup, elde edilen bulguların yorumlanmasını ifade etmektedir (Torraco, 2016, s. 19). Bu bulgular; incelenen çalışmaların yayınlanan yıllar, konu veya çalışma türü gibi tanımlayıcı bilgileri ve/veya bunlar arasındaki ilişkileri göstermektedir (Synder, 2019). Bu çalışmada veri sentezleme için makalelerin ortaya koyduğu sonuçlar, nitel içerik analizi (sözcük sıklığı çözümlemesini) kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu içerik analizinde Excel programından faydalanılmış ve işletme alanı ile Creswell J. W ve J. D (2018, s. 122) tarafından nitel araştırma bileşenleri olarak ifade edilen desen, örneklem, veri toplama, veri analizi ve yazılım açısından makaleler ilişkilendirilmiş ve bu ilişkilere ilişkin sıklık (frekans) değerleri elde edilmiştir. Bu şekilde her bir işletme alanı özelinde hangi nitel bileşenlerin öne çıktığının belirlenmesi amaçlanmıştır.

5. Nitelik (Kalite) Değerlendirmesi

SLİ aracılığıyla mevcut çalışmaların geçerliği ve kalitesi de değerlendirilip, alandaki zayıflıklar, tutarsızlıklar ve çelişkiler ortaya konabilmektedir (Xiao ve Watson, 2019). İncelenen makalelerin nitelikleri, Creswell, J. W., ve Creswell, J. D (2018, s. 255) tarafından ortaya konan ve Tablo 1’de gösterilen kaliteli nitel araştırma sürecinin tasarımına ilişkin oluşturulan kontrol listesi çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Tablo 1

Kaliteli Nitel Araştırma Sürecinin Tasarımı için Kontrol Listesi

I. Araştırma Desenine İlişkin Soru

1. Araştırmada kullanılan belirli bir nitel desen türü belirtilmiş midir?

II. Araştırmacı Rolüne İlişkin Soru

2. Okuyucu, araştırmacının çalışmadaki rolü veya durumu (geçmişi, sosyal, kültürel deneyimleri, ortamla ve insanlarla kişisel bağlantıları, katılmaya ilişkin adımları ve hassas etik konular ve bunlara ilişkin yapılan yorumlar) hakkında bir bilgi vermiş midir?

III. Örnekleme Sürecine İlişkin Sorular

3. Ortamlar ve bireyler için amaçlı örnekleme stratejisi tanımlanmış mı?

4. Katılımcıların katılım gerekçelerine ilişkin geliştirilmiş bir stratejiden bahsediliyor mu?

IV. Veri Toplama Sürecine İlişkin Sorular

5. Veri toplama biçimlerinden söz ediliyor mu ve kullanımlarının gerekçesi veriliyor mu?

6. Veri toplama sırasında protokoller gibi bilgi kaydetme prosedürleriyle ilgili açıklama yapılmış mı?

V. Veri Analizine İlişkin Sorular

7. Veri analiz adımları tanımlanmış mı?

8. Araştırmacının verileri analiz için düzenlediğine dair kanıt var mı?

9. Verilerin temsil edilmesinde tablolar, grafikler ve şekillerden yararlanılmış mı?

10. Araştırmacı verileri kodlamış mı?

11. Kodlar bir açıklama oluşturmak ve/veya temaları belirlemek için geliştirilmiş mi?

12. Temalar, daha üst düzeyde bir analiz ve soyutlama için birbiriyle ilişkilendirilmiş mi?

VI. Bulguların Yorumlanmasına İlişkin Sorular

13. Araştırmacı çalışmanın sonucundan bahsetmiş mi (bir teori geliştirmesi, temaların karmaşık bir resmini sağlaması gibi)?

14. Bulguları doğrulamak için birden fazla stratejiden bahsedilmiş mi?

Kaynak: Creswell, J. W., ve Creswell, J. D, 2018, s. 255'ten uyarlanmıştır.

4. Bulgular

Çalışmadan elde edilen bulgular; işletme yönetimindeki fonksiyonel sınıflandırmalara dayalı olarak yönetim, İKY, pazarlama, muhasebe ve bunun yanısıra “Diğer” başlığı altında turizm, hastane işletmeciliği gibi işletme yönetiminin uzantıları olan alanlar bazında ortaya konmuştur. İşletme yönetiminin fonksiyonlarından finans alanına ilişkin kayda değer sayıda çalışmaya rastlanmadığından değerlendirmeye dahil edilmemiştir. Bu alandaki incelemeler sonucunda finans alanında daha çok sayısal verilerin kullanıldığı, davranışsal finans gibi yatırımcıların görüş ve duygularını dikkate alınan konularda da anket türü gibi nicel araştırmalara dayalı değerlendirmelerden yararlanıldığı gözlemlenmiştir.

Bu kapsamda bulgular; incelenen makalelere ilişkin işletme alanları bazında genel bilgilerin verildiği birinci kısım, işletme alanları ile nitel araştırma bileşenlerinin (desen,

örneklem, veri toplama vb.) ilişkilendirildiği ikinci kısım ve çalışmaların niteliklerine yönelik genel değerlendirmelerin yapıldığı üçüncü kısım olarak üç farklı şekilde ortaya konmuştur.

4.1. Nitel İşletme Çalışmalarının İşletme Alanları Bazında Öne Çıkan Özellikleri

Bu kısımda, “Türkiye’de gerçekleştirilen nitel işletme çalışmalarının işletme alanları bazında öne çıkan özellikleri nelerdir?” şeklinde ifade edilen birinci soru cevaplandırılmaya çalışılmıştır³. Bunun için makaleler işletme alanları bazında ele alınmış ve bunlara ilişkin bilgiler SLİ’de kullanılan bilgi formları aracılığıyla sunulmuştur.

Oluşturulan formlardan birincisi yönetim alanında gerçekleştirilen makalelere yönelik olup, bunlara ilişkin bilgilere Tablo 2’de yer verilmiştir. Buna göre yönetim alanında nitel araştırmaların daha çok örgüt teorisi konularıyla ilişkili olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Fenomenoloji en fazla tercih edilen desen olarak belirlenmiştir. Yazılıma ilişkin bilgi verilmeyen çalışmalarda analizlerin elle gerçekleştirildiği varsayılmıştır.

Tablo 2

Yönetim Alanında Gerçekleştirilen Çalışmalara Ait Bilgiler

Başlık	Yazar Bilgileri	Yıl	Kullanılan Desen	Örnekleme	Veri Toplama	Kullanılan Analiz	Kullanılan Yazılım
Vizyon çekirdeği, stratejik vizyon ve vizyoner liderlik: Mintzberg tipolojisiyle nitel bir alan araştırması	Acar, P. ve Acar, Z.	2019	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Gömülü kuram	NVivo
Örgütsel çatışma yönetiminin incelenmesine yönelik fenomenolojik bir araştırma	İlhan.	2020	Fenomenoloji	Belirtilmemiş	Görüşme	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
Örgütsel dışlanmanın öncülleri ve sonuçları üzerine fenomenolojik bir inceleme	Tutar vd.	2021	Fenomenoloji	Ölçüt örnekleme	Görüşme	Betimsel / İçerik	Belirtilmemiş

Tablo 3 ise İKY alanında gerçekleştirilen makalelerden bir kesiti yansıtmaktadır. Tablodaki çalışmalar incelendiğinde öncelikle bize bu alanda nitel çalışmaların oldukça fazla olduğunu ve bunun geçen zaman içinde arttığını göstermektedir. Ayrıca gömülü kuramın hem araştırma deseni olarak hem de analiz olarak incelenen makalelerde yaygın olarak kullanıldığı

³ Formda yer alan bilgilerin orijinal çalışmada ifade edildiği şekilde tablolara aktarıldığını belirtmekte fayda vardır. Bu nedenle örneğin “içerik analizi” tekniği, ilgili çalışmada “içerik deseni” olarak ifade edildiğiyle ilgili tablolarda bu şekilde belirtilmiştir.

görülmektedir. Hemen tüm makalelerde görüşme tekniğiyle veri toplamanın tercih edildiği göze çarpmaktadır.

Tablo 3

İnsan Kaynakları Alanında Gerçekleştirilen Çalışmalara Ait Bilgiler

Başlık	Yazar Bilgileri	Yıl	Kullanılan Desen	Örnekleme	Veri Toplama	Kullanılan Analiz	Kullanılan Yazılım
ERP uygulamalarının çalışma yaşamı kalitesine etkisi: Nitel bir araştırma	Türk ve Yıldız	2015	Fenomenoloji	Ölçüt örnekleme	Yarı yapılandırılmış	Betimsel / Yorumsal	Belirtilmemiş
Bir dünya şirketinin Türkiye'deki çalışanlarına göre çeşitliliklerinin yönetimi: Gömülü Kuram analiziyle modelleme	Vatansever vd.	2015	Gömülü kuram	Belirtilmemiş	Yarı yapılandırılmış	Gömülü kuram	MaxQDA
Performans Değerlendirme yöntemleri üzerine nitel bir araştırma: Kocaeli ili örneği	Üzüm ve Uçkun.	2018	Nitel /Mülakat	Kolayda örneklem	Yarı- yapılandırılmış	İçerik analizi	Belirtilmemiş
İşletmelerde uzaktan çalışanların yönetilmesi: Lojistik sektöründe nitel bir alan araştırması	Acar ve Acar	2019	Gömülü kuram	Belirtilmemiş	Derinlemesine	İçerik / Gömülü kuram	NVivo
Koronavirüsün çalışma alışkanlıkları üzerine etkileri: Muhasebe meslek mensuplarına yönelik bir araştırma	Tugay ve Dokur	2020	Durum çalışması	Maksimum Çeşitlilik	Yarı- yapılandırılmış görüşme	İçerik	MaxQDA
İşe alım uzmanlarının kendi mesleklerine ilişkin metaforik algılarının bir analizi	Bak vd.	2020	Fenomenoloji	Diğer	Görüşme	İçerik	Belirtilmemiş
İmalat sektöründe faaliyet gösteren KOBİ'lerde insan kaynakları yönetimi uygulamalarının belirleyicileri: Eskişehir örneği	Tokgöz vd.	2020	Örnek olay	Maksimum çeşitlilik	Yarı yapılandırılmış	İçerik	Belirtilmemiş
Covid-19 pandemi sürecinde bankaların insan kaynakları stratejilerinin içerik analizi ile belirlenmesi	Gültekin.	2021	Nitel araştırma	Belirtilmemiş	Doküman	İçerik	SPSS
Esnek çalışma modelinde sosyal hızlanma beklentisi: Nitel Ampirik bir testin sunumu	Nerse.	2021	Gömülü kuram	Kolay ulaşılabilir	Derinlemesine	Gömülü kuram	MaxQDA
Stratejik insan kaynakları yönetimi üzerine profesyonel uygulamalar: Nitel bir araştırma	Yeşilkuş.	2021	Fenomenoloji	Ölçüt örnekleme	Derinlemesine	Betimsel / İçerik	NVivo

Covid-19'un kafe ve restoranlar üzerindeki etkilerinin incelenmesi: İğdir Örneği	Yıldız.	2021	Fenomenoloji	Maksimum çeşitlilik	Görüşme	İçerik	Belirtilmemiş
Yeni ekonomi ve bilgi toplumunda entelektüel sermayenin firma performansına etkileri ve bir uygulama	Ölmez ve Ertemel	2021	Gömülü kuram	Ölçüt örnekleme	Doküman	Gömülü kuram	Belirtilmemiş
İşletme yöneticilerinin endüstri 4.0 ve insan kaynakları yönetimi algılarının belirlenmesine yönelik bir araştırma	Yelkikalan vd.	2021	Gömülü teori	Amaçlı örnekleme	Yarı yapılandırılmış /görüşme	İçerik analizi	NVivo
İşyeri mutluluğunun öncülleri ve sonuçları üzerine nitel bir araştırma	Erer.	2021	Fenomenoloji	Maksimum Çeşitlilik	Yarı yapılandırılmış görüşme	İçerik analizi	Belirtilmemiş
Çalışma yaşamında X ve Y kuşağının motivasyonunu etkileyen faktörler üzerine nitel bir araştırma	Yıldız.	2021	Fenomenoloji	Maksimum Çeşitlilik	Görüşme	İçerik analizi	Belirtilmemiş

Tablo 4 ise pazarlama alanında gerçekleştirilen makale çalışmalarından bazılarını göstermektedir. Bu makalelerde tüketicileri anlamak, pazarlama alanındaki yeni yaklaşımlara tepkilerini belirlemek amacıyla nitel çalışmaların gerçekleştirildiği görülmektedir. Farklı araştırma desenlerinin, örneklem tekniklerinin ve analizlerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca görüşme veri toplama tekniğinin en çok tercih edilen teknik olduğu belirlenirken, bir makale dışında hiçbir çalışmada kullanılan yazılıma ilişkin bilgi verilmediği belirlenmiştir.

Tablo 4

Pazarlama Alanında Gerçekleştirilen Çalışmalara Ait Bilgiler

Başlık	Yazar Bilgileri	Yıl	Kullanılan Desen	Örnekleme	Veri Toplama	Kullanılan Analiz	Kullanılan Yazılım
Bir tüketici davranışı olarak bireysel bağış: Gönüllü hizmet sağlayanlar üzerinde bir odak grup çalışması	Tilta ve Torlak.	2015	Gömülü kuram	Belirtilmemiş	Odak grup-Yarı yapılandırılmış	Gömülü teori	Belirtilmemiş
Destinasyon markalaşmasında festival turizmin rolü: Alaçatı ot festivali üzerine bir araştırma	Çoban ve Süer	2018	Durum çalışması	Kolay ulaşılabilir / Kartopu	Yarı yapılandırılmış / Derinlemesine	Betimsel	Belirtilmemiş
Dijital pazarlama ekseninde influencer marketing uygulamaları	Mert.	2018	Belirtilmemiş	Tipik durum örnekleme	Derinlemesine görüşme	İçerik analizi	Belirtilmemiş

Müşteri affeder mi? (Zincir süpermarketlerde hizmet hataları ve telafileri üzerine nitel bir araştırma)	Özdemir ve Avcı.	2019	Nitel	Amaçlı örnekleme	Yarı-yapılandırılmış ve derinlemesine	Betimsel	Belirtilmemiş
İlişkisel pazarlama bilinirliğinin ve uygulamalarının belirlenmesi üzerine hizmet sektörlerinde nitel bir araştırma	Karaman.	2020	Olgubilim	Amaçlı örnekleme	Yarı-yapılandırılmış	Katılımcı teyidi	Belirtilmemiş
Destinasyon pazarlama araçlarından web sitelerinin değerlendirilmesine yönelik nitel bir araştırma: Akdeniz destinasyonlar örneği	Ünal ve Çelen.	2020	İçerik	Belirtilmemiş	Web siteleri	İçerik Analizi	SPSS
Türkiye'de Fijital (Phygital) pazarlama uygulamaları üzerine nitel bir araştırma: Bref'le hijyene yolculuk projesi	Şeker.	2021	Örnek olay	Belirtilmemiş	Derinlemesine görüşme / yarı yapılandırılmış	Betimsel analiz	Belirtilmemiş

Tablo 5 muhasebe alanında gerçekleştirilen nitel makalelerden bir kısmını göstermektedir. Özellikle muhasebe meslek mensuplarının görüşlerini belirlemek gerektiğinde bu tür çalışmalara başvurulduğu görülmektedir. Bu makalelerden 2020 ve 2021 yılında yapılan çalışmaların Covid-19 pandemisiyle ilişkilendirilerek gerçekleştirilmesi de dikkat çeken bir noktadır. Makalelerde durum çalışması desenin en fazla tercih edilen desen olduğu, diğer makalelerde olduğu gibi görüşmenin de en çok tercih edilen veri toplama tekniği olduğu belirlenmiştir. Bu alandaki makaleler yazılıma ilişkin en fazla bilgiyi veren alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 5

Muhasebe Alanında Gerçekleştirilen Çalışmalara Ait Bilgiler

Başlık	Yazar Bilgileri	Yıl	Kullanılan Desen	Örnekleme	Veri Toplama	Kullanılan Analiz	Kullanılan Yazılım
Konaklama işletmelerinde etkin bir iç kontrol sistemin tesisi bağlamında muhasebe sistem organizasyonu: Bir vaka analizi	Aktürk.	2015	Durum çalışması	Belirtilmemiş	Görüşme	Betimsel	Belirtilmemiş
Vergi bilinci ve vergi ahlakı: Muhasebe ve vergi uygulamaları lise ve ön lisans öğrencileri üzerinde nitel bir çalışma	Erge.	2016	Fenomenoloji	Belirtilmemiş	Yarı-yapılandırılmış	İçerik	Belirtilmemiş

Türkiye'de muhasebe meslek mensupları ile mükellefler arasında gerçekleşen etkileşimlerin vergi uyumu bağlamında incelenmesi	Bişgin, ve Ünlüer.	2019	Durum çalışması	Kartopu örnekleme	Yarı yapılandırılmış	Yorumsal	NVivo
Koronavirüs (KOVID-19) salgının muhasebe meslek mensuplarının çalışma alışkanlıkları üzerine etkileri: Bir araştırma	Tugay ve Dokur.	2020	Durum çalışması	Maksimum çeşitlilik	Yarı yapılandırılmış	İçerik	MaxQDA
Muhasebe meslek mensuplarının haksız rekabet algıları üzerine Karaman ilinde bir araştırma	Erdemir ve Kazak.	2021	Durum çalışması	Kolay ulaşılabilir	Yarı yapılandırılmış	Yorumsal	NVivo
Adli muhasebe perspektifinden bankacılık hileleri: Banka muhasebe hilelerinde hilekâr profili ve hilenin nitelikleri	Küçük.	2021	Durum çalışması	Belirtilmemiş	Doküman	İçerik	MaxQDA
Covid 19'un kafe ve restoranlar üzerindeki etkilerinin incelenmesi: Iğdır örneği	Gürçam ve Güneş.	2021	Fenomenoloji	Belirtilmemiş	Yarı yapılandırılmış	Betimsel	MaxQDA

Tablo 6 “Diğer” alanlarda gerçekleştirilen nitel makalelerden bazılarını göstermektedir. Bu alanlar turizm işletmeciliğinden, hastane yönetimi, tedarik yönetimi gibi işletme yönetimi ile ilişkilendirilebilen geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Bu yelpazede gerçekleştirilen nitel çalışma sayısındaki artış da bu alanlardaki gelişmeleri yansıtmaları açısından önemlidir. Bu çalışmalar incelendiğinde farklı araştırma desenlerinin ve analizlerin kullanıldığı, örnekleme ilişkin net bilgilerin verilmediği ve en fazla MaxQDA yazılımının tercih edildiği görülmektedir.

Tablo 6

Diğer İşletme Alanlarında Gerçekleştirilen Çalışmalara Ait Bilgiler

Başlık	Yazar Bilgileri	Yıl	Kullanılan Desen	Örnekleme	Veri Toplama	Kullanılan Analiz	Kullanılan Yazılım
İşletme bölümü yüksek lisans öğrencilerinin yöneylem araştırması lisans dersine bakışı: Nitel bir araştırma	Sert.	2019	Nitel	Amaçsal	Yarı-yapılandırılmış	İçerik analizi	Excel
Teolojik ve deontolojik kuram bağlamında işletmelerin etik çalışmalarının analizi	Esen.	2020	Gömülü kuram	Belirtilmemiş	Doküman	Betimsel / İçerik	MaxQDA

İşveren markası açısından kariyer gelişimi ve iş-yaşam dengesi: Nitel bir çalışma	Öksüz.	2020	Gömülü teori	Belirtilmemiş	Odak grup görüşmesi ve derinlemesine görüşme- yarı yapılandırılmış	Gömülü teori analizi	Belirtilmemiş
Sanayi işletmelerinin tedarik zinciri fonksiyonlarının dijital dönüşümü	Çallı ve Özer C.	2021	Fenomenoloji	Belirtilmemiş	Yarı yapılandırılmış	İçerik	MaxQDA
Havayolu operasyon yönetiminde stratejilerin entegrasyonu ile ilgili balanced score card uygulaması	Akbaba.	2021	Fenomenoloji	Belirtilmemiş	Görüşme	Betimsel / Yorumsal	Belirtilmemiş
Dijital işletmeler ve kullanıcı deneyimi: Nitel Bir araştırma	Özmen vd.	2021	Nitel	Maksimum Çeşitlilik	Yapılandırılmamış/web sayfaları	İçerik /tutarlılık	MaxQDA
COVID-19 salgının turistik restoranlara etkisi üzerine nitel bir çalışma	Etyemez ve Kemer, E.	2021	Olgubilim	Maksimum Çeşitlilik	Yarı-yapılandırılmış (ön analiz soru formu)	İçerik (kodlama) ve betimsel analiz	Belirtilmemiş
Kozmetik zincir mağazalarda etnografik kullanıcı deneyimleri: Heyecan veren, aranan bulunan ve rastgele uğranılan	Akın.	2021	Etnografya	Belirtilmemiş	Yarı yapılandırılmış	Etnografik mülakat protokolü	Belirtilmemiş

4.2. İşletme Alanları Bazında Nitel Araştırma Bileşenlerinin Değerlendirilmesi

Bu kısımda veri sentezleme (gruplandırma) yoluyla ““Türkiye’de gerçekleştirilen nitel işletme makalelerinde, işletme alanları ile nitel araştırma bileşenleri arasında nasıl bir ilişki gözlemlenmektedir?” şeklindeki ikinci sorunun cevaplandırılması amaçlanmıştır.

İlk olarak araştırma desenleri incelenmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 7’de gösterilmiştir. Tablo 7’deki sonuçlar ilk sırada fenomenoloji deseninin, ikinci sırada da vaka analizinin en fazla başvurulan araştırma deseni olduğunu göstermiştir. Muhasebe alanı da vaka analizinin en fazla kullanıldığı işletme alanı olarak belirlenmiştir. Bu çalışmaların içeriği incelendiğinde genellikle muhasebe mensupları gibi belirli bir kesime veya bankacılık gibi özel bir sektöre odaklanıldığı ve bunların karşılaştığı sorun veya problemlerin bir vaka olarak incelendiği görülmektedir. İKY alanında görülen gömülü kuram çalışmaları ise insanlarla ilgili çalışmaları teori boyutuna taşımayı hedefleyen araştırmalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 7*İşletme Alanları Bazında Kullanılan Araştırma Desenlerinin Sıklık Değerleri*

İşletme alanı / Desen	Olgubilim / Fenomenoloji	Durum çalışması	Gömülü (dayanaklı) kuram	Etnografya / Kültür araştırması	Diğer	TOPLAM
Yönetim	3	-	-	-	İçerik:1	4
İKY	6	2	5	-	Nitel:2	15
Pazarlama	1	2	1	-	Belirtilmemiş:3 İçerik:1	8
Muhasebe	2	5	-	-	-	7
Diğer	3	-	2	1	Nitel:2	8
TOPLAM	15	9	8	1	9	42

Tablo 8 ise işletme alanları bazında nitel çalışmalarda kullanılan örnekleme tekniklerine ilişkin sonuçları göstermektedir. Bu tabloda dikkati çeken ilk sonuç örnekleme tekniğini belirtmeyen çalışmalardaki sayının çok fazla oluşudur. Çalışmalar incelendiğinde örneklemin nasıl elde edildiğine, kimleri veya neyi kapsadığı belirtilmesine rağmen bu sürecin bir teknik olarak ifade edilmediği görülmektedir. Bazı çalışmalarda ise sadece amaçlı örnekleme ifadesi kullanılmış, ancak hangi tekniğin kullanıldığının açıklanmadığı belirlenmiştir. Tablo 8’de dikkati çeken diğer nokta ise maksimum çeşitlilik tekniğinin en fazla kullanılan örnekleme tekniği olduğudur.

Tablo 8*İşletme Alanları Bazında Kullanılan Örnekleme Tekniklerinin Sıklık Değerleri*

İşletme alanı / Örnekleme	Kolay ulaşılabilir	Maksimum çeşitlilik	Ölçüt	Amaçlı	Diğer	Belirtilmemiş	TOPLAM
Yönetim	1	-	1	-	-	2	4
İKY	2	5	3	1	1	3	15
Pazarlama	-	-	-	1	Tipik durum: 1 Kartopu ve kolayda örn.:1	5	8
Muhasebe	1	1	-	-	Kartopu:1	4	7
Diğer		2	-	1		5	8
TOPLAM	3	8	4	3	4	20	42

Tablo 9 veri toplama tekniklerine ilişkin değerleri vermektedir. Bu tabloda da dikkati çeken ilk nokta yarı-yapılandırılmış tekniğinin en fazla başvurulan veri toplama tekniği olduğudur. Aslında görüşme tekniklerinin soru formuna ve katılımcı sayısına göre iki kategoriye ayrıldığı düşünöldüğünde; soru formlarına yönelik ayırma dikkat edilirken, katılımcı sayısına dayalı ayırımın biraz daha gözardı edildiği ve odak görüşmenin daha az tercih edildiği görölmektedir. Ayrıca doküman kaynaklarından birini oluşturan web sayfalarının da çalışmalarda kullanılması dikkate değer diğer bir noktadır.

Tablo 9

İşletme Alanları Bazında Kullanılan Veri Toplama Tekniklerinin Sıklık Değerleri

İşletme alanı / Veri toplama	Yarı-yapılandırılmış	Görüşme	Doküman	Belirtilmemiş	TOPLAM
Yönetim	-	3	-	1	4
İKY	7	3	2	-	15
Pazarlama	2		Web sitesi: 1	2	8
Muhasebe	5	1	1	-	7
Diğer	4	1	1	-	8
			Yapılandırılmamış ve web sayfası:1		
TOPLAM	18	15	6	3	42

Tablo 10 çalışmalarda kullanılan analiz tekniklerine ilişkin sonuçları göstermektedir. Bu tekniklerden en fazla kullanılan analiz içerik analizi olarak belirlenmiştir. İçerik analizi çalışma sonuçlarını kategori-kod-tema sürecinde verileri inceleyerek sistematik bir sürece dayalı olduğundan çalışmalarda tercih edilmektedir. Gömülü kuram analizinin İKY’de daha fazla kullanıldığı görölmektedir.

Tablo 10

İşletme Alanları Bazında Kullanılan Analiz Tekniklerinin Sıklık Değerleri

İşletme alanı /Analiz	Gömülü kuram	İçerik	Betimsel	Betimsel ve içerik	Diğer	Belirtilmemiş	TOPLAM
Yönetim	1	2	-	-	-	1	4
					Betimsel ve yorumsal:1		
İKY	3	9	-	1	İçerik ve Gömülü kuram:1	-	15
Pazarlama	1	2	2	-	-	3	8

Muhasebe	-	3	2	-	Yorumsal:2 Betimsel ve yorumsal:1 Etnografik mülakat 1	-	7
Diğer	1	3		2		-	8
TOPLAM	6	19	4	3	6	4	42

Tablo 11 nitel işletme çalışmalarının kullanılan bilgisayar yazılımlarına ilişkin bilgileri vermektedir. Buna göre MaxQDA yazılımının en fazla tercih edilen program olduğu görülmektedir. SPSS yazılımını kullanan makaleler incelendiğinde de programın daha çok katılımcının demografik özelliklerini belirlemek amacıyla kullandıkları anlaşılmaktadır. Excel programını kullanan bir tane makaleye rastlanılmıştır. Alan bazında incelendiğinde pazarlama alanında gerçekleştirilen makalelerde yazılıma ilişkin herhangi bir açıklamanın yapılmamış olması dikkat çekicidir.

Tablo 11

İşletme Alanları Bazında Kullanılan Yazılımların Sıklık Değerleri

İşletme alanı / Yazılım	NVivo	MaxQDA	Diğer	Belirtilmemiş	TOPLAM
Yönetim	1	-	-	3	4
İKY	3	3	SPSS:1	8	15
Pazarlama	-	-	SPSS:1	7	8
Muhasebe	2	3		2	7
Diğer	-	3	Excel:1	4	8
TOPLAM	6	9	3	24	42

4.3. Çalışmaların Niteliklerine İlişkin Değerlendirmeler

Bu kısımda araştırma sorularından üçüncüsü olan ““Türkiye’de gerçekleştirilen nitel işletme makalelerinin nitelikleri hakkında neler söylenebilir?” sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır.

Bu değerlendirme Tablo 1’de yer alan kalite kontrol listesindeki süreç çerçevesinde yapılmıştır. Elde edilen bulguların daha kolay yorumlanması amacıyla da makaleler araştırma sürecindeki akışa göre gruplandırılmıştır. Birinci grupta yer alan desen belirleme kriteri açısından makaleler incelendiğinde, bazılarının araştırma deseninden hiç bahsetmediği görülmüştür (Acar ve Acar, 2019; Gürbüz ve Çetinkaya, 2018; Mert, 2018; Özdemir ve Avcı, 2020). Bazı makalelerde ise araştırma deseni olarak sadece nitel araştırma kavramının

kullanıldığı, ancak spesifik desenin belirtilmediği tespit edilmiştir (Gültekin, 2021; Sert, 2019; Özmen vd., 2021; Üzüm ve Uçkur, 2018). İkinci kriter olan araştırmacı rolünü belirten tek makale ise Özmen vd., (2021) tarafından yapılan makale olduğu belirlenmiştir. Makaleler üçüncü kriter açısından değerlendirildiğinde örneklem şekline ilişkin bilgiye çok azında yer verildiği görülmüştür. Yazarlar örnekleme ilişkin bilgiyi katılımcıları tanıtmaya ve özelliklerini açıklama şeklinde ele almışlardır. Diğer bir deyişle, kriter örnekleme doğrudan açıklanmamış olmakla birlikte, dolaylı olarak kriter örnekleme yönteminin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dördüncü kriter olan veri toplama açısından genelde teknik doğrudan belirtilmese de detaylı açıklamaların yapıldığı ve gerekçelendirildiği belirlenmiştir. Araştırma protokolü olarak sadece Akın (2021) tarafından gerçekleştirilen etnografik makalede etnografik mülakat protokolünün kullanıldığı tespit edilmiştir. Makaleler beşinci kriter olan veri analizi açısından incelendiğinde çok azında güven vericilik konusunun ele alındığı belirlenmiştir (İlhan, 2020; Özmen vd., 2021; Tilita, 2015; Tugay ve Dokur, 2020; Yıldız, 2021). Pilot çalışma yapan çalışmaların sayısı da oldukça sınırlı kalmıştır. İncelenen makalelerde görülen bir problem de yöntem, desen, veri toplama tekniği ve analiz kısmındaki açıklamalarda tutarsızlıkların olmasıdır. Birçok çalışmada veri toplama yönteminin veya kullanılan analizin araştırma deseni olarak belirtildiği tespit edilmiştir. Bulguların yorumlanması kısmını belirten yedinci kritere ilişkin olarak çok sayıda makalenin yeterince çeşitleme sağlayamadığı anlaşılmıştır. Etik çerçeve ile ilgili açıklamaya sadece Özmen vd., (2021) tarafından gerçekleştirilen makalede yer verildiği belirlenmiştir.

Dolayısıyla elde edilen bulgular birarada değerlendirildiğinde, Tablo 1’de yer alan kaliteli nitel araştırma sürecinin tasarımı için oluşturulan kontrol listesinde yer alan birçok kriterin karşılanmadığı görülmektedir. Burada dikkati çeken bir nokta geliştirilen araştırma sürecine ve kullanılan tekniklere ilişkin net açıklamaların yapılmamış olmaması ve/veya yanlış şekilde ifade edilmesidir. Ayrıca incelenen makalelerde yöntem, desen, veri toplama tekniği ve analiz kısmındaki açıklamalarda tutarsızlıklar olduğu göze çarpmaktadır.

5. Sonuç ve Genel Değerlendirme

Bu çalışmada 2015-2021 dönemleri arasında Türkçe literatürde yer alan nitel işletme makalelerine ilişkin genel durumu ortaya konması amacıyla sistematik bir literatür incelemesi gerçekleştirilmiştir. Bu incelemede, diğer çalışmalardan farklı olarak konu belirli bir alan veya desen ile sınırlandırılmamış ve belirlenen araştırma terimleri çerçevesinde bu dönem içinde Google akademi ve DergiPark’da yer alan nitel işletme makaleleri değerlendirme kapsamına alınmıştır.

Bu değerlendirme kapsamında ilk olarak nitel işletme bazında makalelerde görülen özellikler ortaya konmuştur. Buna göre yönetim alanında örgüt teorisi konularının ağırlıklı olarak ele alındığı görülmüştür. Fenomenoloji en fazla tercih edilen desen olarak belirlenirken, yazılıma ilişkin bilgi veren makale sayısının azlığı dikkat çekicidir. İKY alanında nitel makalelerin oldukça fazla kullanıldığı ve bunun geçen zaman içinde arttığı gözlemlenmiştir. Ayrıca gömülü kuramın hem araştırma deseni olarak hem de analiz olarak İKY makalelerinde yaygın olarak kullanıldığı göze çarpmaktadır. Pazarlama alanı için farklı araştırma desenlerinin, örneklem tekniklerinin ve analizlerin kullanıldığı belirlenmiştir. Muhasebe alanının özellikle muhasebe meslek mensuplarının görüşlerini belirlemek amacıyla bu tekniği etkin olarak kullandığı göze çarpmaktadır. Çalışmalarda durum çalışması desenin yoğun olarak kullanıldığı görülmüştür. Finans alanında kayda değer bir sayıda çalışmaya ulaşılamaması dikkati çeken bir nokta olmuştur. Turizm, hastane işletmeciliği, tedarik yönetimi gibi işletme yönetiminin uzantıları olan alanlar incelendiğinde farklı araştırma desenlerinin ve analizlerin kullanıldığı, örnekleme ilişkin net bilgilerin verilmediği ve en fazla MaxQDA yazılımının tercih edildiği belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar literatürde ortaya konan sonuçlarla uyumlu bulunmuştur. Örneğin fenomenolojinin en fazla tercih edilen araştırma deseni (Yıldırım ve Şimşek, 2021); yarı-yapılandırılmış görüşmenin en çok kullanılan veri toplama tekniği (Coşkun, 2022, s.165) ve içerik analizinin en fazla kullanılan analiz türü olduğu tespit edilmiştir (Tiltay ve Akpınar, 2021). Aslında nitel çalışmaların insanları yakından tanımayı amaçlayan bir yöntem olduğu düşünüldüğünde fenomenoloji desenin ve görüşme tekniği ile veri toplamanın beklentilerle uyumlu bir sonuç olduğu söylenebilir. Ayrıca yayınlanan makale sayısında gözlemlenen artış Coşkun (2019) ile Yıldırım ve Şimşek (2021) tarafından da ifade edilmiştir. Elde edilen sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde ise makalelere ilişkin farklı çıkarımlar elde edilmiştir. Özellikle pandemi sürecinde nitel araştırmaların işletme yöneticilerinin sorunlarını anlamak ve gelişen durumlar hakkında görüşlerini tespit edebilmek ve teknoloji ile ilişkili uzaktan çalışma gibi yeni olguların kabullenebilirliğini belirlemek için kullanılabilir bir yöntem olabildiği ortaya çıkmıştır. Bu sonuç, Keegan (2009) ve Myers (2013)'in grupların farklı değerlendirme, tepkilere ve algılara sahip olduğunu ve bunların derinlemesine anlaşılmasının ve her biri bazında farklı çözümler sağlanmasının ancak nitel araştırma gibi bir yöntemle mümkün olabileceği görüşünü doğrular niteliktedir. Ayrıca bu durum Milliken (2001)'in benzersiz, yapısal olmayan ve kriz (türbülans) dönemlerinde çalışanların, müşterilerin ve tüm ilgili paydaşların davranışlarının önceden sahip olunan bilgilerle çok öngörülemez olduğu ve nitel araştırmaların bu gibi durumlarda uygun bir araştırma tekniği olacağı görüşünü destekler nitelikte bir sonuçtur.

Çalışmanın ikinci kısmında nitel araştırma bileşenleri işletme alanları ile ilişkilendirilmiştir. Buna göre araştırma desenleri açısından makaleler incelendiğinde yönetim, İKY ve diğer alanlarda fenomenoloji / olgubilim tercih edilirken, muhasebe ve pazarlama alanında durum çalışmasının daha çok tercih edildiği göze çarpmaktadır. Örneklem tekniği olarak İKY alanı başta olmak üzere maksimum çeşitliliğin tercih edildiği, ancak muhasebe, pazarlama ve diğer alanlardaki makalelerde bu konuyla ilgili açıklama yapan makalelerin sınırlı kaldığı belirlenmiştir. Veri toplama tekniği ile ilgili bilgiler incelendiğinde yarı-yapılandırılmış görüşme tekniğinin yönetim alanı dışında tercih edildiği tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra olarak web tabanlı dokümanların da kullanıldığı görülmüştür. Analiz teknikleri ile ilgili açıklamalar bakıldığında İKY ve muhasebe makalelerinin birçoğunda analiz teknikleri açıkça belirtilmişken, pazarlama alanında az sayıda makalede buna ilişkin bilgi verildiği göze çarpmaktadır. Kullanılan yazımlara ilişkin sonuçlar değerlendirildiğinde, muhasebe hariç olmak üzere diğer işletme alanlarında yazılıma ilişkin net açıklamaların yapılmadığı görülmüştür.

Çalışmanın üçüncü kısmında makalelerin niteliklerine ilişkin değerlendirmelere de yer verilmiştir. Bu makaleler Tablo 1’de yer alan kriterler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Çalışmalara ilişkin genel değerlendirme yapıldığında birçok çalışmanın araştırma sürecini açıklamada ve kullanılan tekniklere ilişkin bilgi vermede yeterince başarılı olamadıkları görülmüştür. Örneğin yarı-yapılandırılmış görüşme sonucunda elde edilen açıklamalar için betimsel analizin kullanıldığı, ancak bunun açık şekilde ifade edilmediği belirlenmiştir. Ayrıca, bazı çalışmalarda araştırma yönteminin sadece nitel araştırma yöntemi olarak belirtilmiş olması, ancak spesifik desenin belirtilmemesi dikkat çekici bir noktadır. Benzer şekilde birçok makalede analizlerin bir yazılımla gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğine dair bir açıklama görülmemiştir. Yazarların örnekleme ilişkin bilgiyi katılımcıları tanıtmaya ve özelliklerini açıklama şeklinde ele aldıkları, doğrudan kriter örnekleme olarak ifade etmedikleri tespit edilmiştir. Veri çeşidi ve veri çözümlemesi konularına ilişkin açıklamaların çok sınırlı kaldığı, çalışmaların incelenen olguya ilişkin örüntülerin ortaya konmasında ve işleyişinin açıklanmasında yetersiz kaldıkları görülmüştür. Ayrıca inandırıcılık, aktarılabilirlik, tutarlılık ve teyit edilebilirlik gibi çalışmanın güvenilirlik ve geçerliğini sağlayacak açıklamalara çok az makalede yer verildiği gözlemlenmiştir. Bu makalelerde sonuçların inandırıcılığı yapılan literatür incelemesi ile ilişkilendirilerek ortaya konmuştur. Çalışma sonuçlarının inandırıcılığının (iç geçerlik karşılığı); araştırmacıların birden fazla olmasına ve elde edilen sonuçların karşılaştırılarak ortak noktalar bulunmasına ve ayrıca elde edilen sonuçların katılımcılarla veya bu konuda uzman olan kişilerle paylaşımına dayandırıldığı belirlenmiştir.

Sonuç olarak, değerlendirmelerden elde edilen bulgular literatürde bu konuyla ilgili gerçekleştirilen diğer çalışmaların değerlendirmelerine benzer sonuçlar ortaya koymuştur. Yıldırım ve Şimşek (2021) Türkiye’de araştırmacıların nitel araştırma konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Bu nedenle derinlemesine ve ayrıntılı inceleme olanağı sunan nitel araştırma yöntem ve süreçlerinin sağladığı esnekliğin yanlış değerlendirildiğini ve birtakım hataların yapıldığını ifade etmişlerdir. Bu hataların önlenmesine yönelik olarak hataları; araştırma problemi ve deseni, örneklem, veri toplama ve analizi, sonuçların yorumlanması ve çıkarımlarda bulunulması, geçerlik ve güvenilirlik gibi ayrı başlıklar altında toplamışlar ve geçerlik ve güvenilirlik konularının nicel araştırma tekniğinden farklı olarak ele alınması gerektiğine vurgu yapmışlardır. Ayrıca yazarlar bu hataları minimize edilebilecek bazı önerilerde bulunmuşlardır. Coşkun nitel araştırmaların niteliklerine ilişkin değerlendirmeler yapmak amacıyla iki farklı çalışma gerçekleştirmiştir. Birinci çalışma 2019 yılında 2014-2018 döneminde ve ikinci çalışma 2022 yılında 2015-2021 döneminde gerçekleştirilen nitel çalışmaları incelenmesine yöneliktir. Bu incelemeler sonucunda yazar Türkçe nitel çalışmalarında yerleşik bir “nitel” terminolojisinin olmadığını, Türk araştırmacılar tarafından araştırmayı “nitel” yapma özelliğinin anlaşılmadığını ve bu çalışmalarda temel nitelik sorunlarının olduğunu ortaya koymuştur. Tiltay ve Akpınar (2021) ise pazarlama alanı özelinde belirledikleri beş pazarlama dergisinde yer alan nitel araştırma makalelerini incelemişlerdir. Yazarlar gözlemledikleri hataları anlatım yetersizliği, teoriye yeterince katkı yapılamaması, verinin gösterimi ve yorumlanması arasındaki dengenin sağlanamaması, değerlendirme standartlarının olmaması olarak ortaya koymuşlardır. Çalışmada yazarlar ayrıca sonuç ve tartışma bölümünde pazarlama bilimindeki temel sorunların önemi yerine metodoloji ve veriye dayalı analizlere çok fazla odaklanıldığını ve nitel çalışmaların nicel çalışma şeklinde ele alınmaya çalışıldığını belirtmişlerdir. Ancak pazarlama biliminin merkezinde insanı anlamının ve insanla etkileşim içinde olmanın önemli olduğu belirtilerek, nitel araştırmaların bu kapsamda ele alınması gereğine vurgu yapmışlardır. Bu sorunların çözümü için de makale incelemelerinin daha titizlikle yapılması, nitel araştırma kontrol listelerinin takibi gibi olası çözüm önerileri de sunmuşlardır. Yazarlar tarafından pazarlama alanı için belirttikleri sorunların aslında diğer işletme alanları için de geçerli olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak birbirini destekleyici bu bulgular ve çıkarımlar nitel işletme çalışmaları da dahil olmak üzere, Türkiye’de nitel araştırma çalışmalarında eksikliklerin, yanlış anlamlandırmaların ve hataların olduğunu ortaya koymaktadır. Gerçekleştirilecek nitel çalışmalarda Tablo 1’de yer alan kriterlerin gözönünde bulundurulması ve bu çerçevede kaliteli nitel çalışmaların gerçekleştirilmesi bu yönde atılacak ilk adım olabilir. Ayrıca nitel makale

araştırmalarına yönelik dergilerin sayısının artırılması ve yurtdışında olduğu gibi nitel yönetim çalışmaları gibi daha spesifik alanlarda dergilerin basılması, bu araştırma tekniğinin sahip olduğu bilimsel ve uygulamaya yönelik potansiyel gücünün ortaya çıkmasına destek olacaktır.

Bu çalışmanın uzantısı olarak yurtdışı çalışmalar değerlendirmelere dahil edilerek kapsam genişletilebilir ve Türkiye'deki nitel işletme araştırmaları ile ilişkilendirilmeleri ve karşılaştırmaları mümkün olabilir. Bu şekilde gerçekleştirilen nitel araştırmalara yönelik değerlendirmeler, bu alanın daha iyi anlaşılmasını ve algılanması sağlayabilir. Bununla birlikte nitel çalışmalar devam ettiği sürece bu tür sorunlarla karşılaşılacağı, ancak yapılan her bir kaliteli çalışmanın da bu sorunların ortadan kaldırılmasına katkı sağlayacağı unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Callahan, J. L. (2014). Writing Literature Reviews: A Reprise and Update. *Human Resource Development Review*, 13(3), 271–275. <https://doi.org/10.1177/1534484314536705>
- Cassell, C. Symon, G., Buehring, A. & Johnson, P. (2006). The role of status of qualitative methods in management research: an empirical account. *Management Decision*. 44(2). 290-303. DOI 10.1108/00251740610650256
- Cassell, C. & Symon, G. (2006). Editorial: Taking qualitative methods in organization and management seriously. *Qualitative Research in Organizations and Management: An International Journal*. 1(1). DOI 10.1108/17465640610666606.
- Cooper, R. D. & Schindler, P.S. (2014). *Business research methods*, The McGraw-Hill.
- Coşkun, R. (2022). Nitel araştırmalarda sorunlar: Seçilmiş makalelerin eleştirel bir incelemesi ve bazı öneriler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 165-189.
- Coşkun, R. (2019, Nisan). *Türkçe nitel araştırmalarda nitelik sorunu: Nitel araştırmalar ne kadar bilimsel?*. 6. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi: Multicongress, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Gaziantep.
- Creswell, J. W. & Creswell, J. D. (2018). *Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches*, SAGE Publishing Inc. 5. Baskı.
- Emir, S., Kıymık, H. & Apalı, A. (2020). Muhasebe alanında yürütülen çalışmaların nitel içerik analizi tekniğiyle değerlendirilmesi (2015-2019). *Mali Çözüm*, 30 (162). 95-126.
- Greener, S. (2008). *Business research methods*. SAGE Yayınları. International publication.
- Guercini, S. (2014). *Editorial: New Qualitative research methodologies in management*. *Management Decision*. 52(4). 662-674. DOI 10.1108/MD-11-2013-0592.
- Gummesson, E. (2006). Qualitative research in management: addressing complexity, context and persona. *Management Decision*. 44(2). 167-179. DOI 10.1108/00251740610650175

- Karaçam, Z. (2013). Sistematik derleme metodolojisi: Sistematik derleme hazırlamak için bir rehber. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(1), 26-33. <http://www.deuhedergi.org>
- Keegan, S. (2009). *Qualitative research: Good decision making through understanding people, cultures and markets*. Kogan Page Publishers.
- Keskin, H., Aksoy, Z. & Fidan, S. Ş. (2021). Yönetim ve organizasyon araştırmalarında yorumlayıcı fenomenolojik analiz yönteminin kullanılması: Sistematik bir inceleme. *Business & Management Studies: An International Journal*, 9(4), 1437-1451.
- Lanka, E., Lanka, S., Rostron, A. & Singh, P. (2021). Why we need qualitative research in management studies. *Revista de Administração Contemporânea*, 25(2), e200297. <https://doi.org/10.1590/1982-7849rac2021200297>
- Milliken, J. (2001). Qualitative research and marketing management. *Management Decision*, 39(1), 71-77
- Myers, D. M. (2013). *Qualitative research in business and management*, SAGE.
- Pati, D. & Lorusso, L. N. (2017). How to write a systematic review of the literature. *HERD: Health Environments Research & Design Journal*, 11(1), 15-3. <https://doi.org/10.1177/1937586717747384>
- Snyder, H. (2019). Literature review a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 104, 333-339. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>
- Şener, E. (2019). Gömülü teori yaklaşımının yönetim araştırmalarında kullanımı. *Nitel Sosyal Bilimler*, 1(1), 22-47.
- Tiltay, M.A. & Akpınar, A. (2021). Ulusal Pazarlama Yazımında Yer Alan Nitel Makalelerin İncelenmesi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 994-1015.
- Torraco, R. (2016). Writing integrative literature reviews: Using the past and present to explore the future. *Human Resource Development Review*, 15(4), 1-25. <https://doi.org/10.1177/1534484316671606>
- Tranfield, D., Denyer, D. & Smart, P. (2003). Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review. *British Journal of Management*, 14(3), 207-222. doi: 10.1111/1467-8551.00375
- Urfa, A M. & Arslantaş, C. C. (2022). Uluslararası girişimsel yönelim üzerine eleştirel bir literatür incelemesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 181-208.
- Xiao, Y. & Watson, M. (2019). Guidance on conducting a systematic literature review. *Journal of planning education and research*, 39(1), 93-112.
- Yıldırım, A. ve Şimsek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, Z. ve Şahin, Z. (2018). Muhasebe-kültür ilişkisi ile ilgili çalışmaların içerik analizi yöntemi ile incelenmesi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20 (Özel Sayı), ös107-ös128

EXTENDED SUMMARY

Purpose

Since businesses are organizations made up of people, it is seen that qualitative research studies are gaining more and more importance in today's business world in order to think about organizations together with people and to examine these concepts in depth instead of digitizing their behaviors, motivations and happiness. In addition, it is now accepted by many top managers that qualitative research techniques are an effective research approach to tell the researcher how (process) and why (meaning) events occur and to analyze the environment of the business such as product, customer and competitors. With this increase in qualitative research studies, it is observed that systematic literature review studies on this field are carried out in the national and international literature. It is seen that the literature reviews carried out in Turkey has been generally conducted through a certain business functions or a specific type of qualitative research designs. In this study, a systematic literature study was made for qualitative articles in all business functions with all qualitative research designs. Thus, it is aimed to reveal a general and holistic structure regarding the qualitative business studies in Turkish literature.

Design and Methodology

The study is an exploratory study based on the systematic literature review (SLR) technique. This technique includes the following stages:

1. Determining the Purpose and Questions of the Investigation

The aim of this study is to conduct a SLR for qualitative business articles published in Turkish literature. Within this framework of the stated purpose, the following three basic questions are asked to answer:

- “What are the prominent features on the basis of business fields in the qualitative business articles conducted in Turkey?”,
- “What are the relationship between the qualitative research components and business fields in qualitative business articles conducted in Turkey?”,
- “What can be said about the qualities of the qualitative business articles conducted in Turkey?”.

2. Determination of Search Strategy (Protocol)

The search strategy was based upon "business and qualitative" concepts as keywords and the search terms such as management-qualitative, accounting-qualitative or business-qualitative research design such as case study. Using these search terms, qualitative business article studies contained in the Google Academy and DergiPark database and carried out between 2015-2021 were searched. In this context, 57 articles were found initially and 42 articles that met the inclusion criteria were selected to evaluate eventually.

3. Data Extraction

In this study, the publication information and content of the articles were examined on the basis of business fields for data extraction and presented through the knowledge forms used in the SLR.

4. Data Synthesis

Data synthesis were conducted using qualitative content analysis (word frequency analysis) to relate business fields and qualitative research components. In this way, it is aimed to determine which qualitative components stand out for each business field.

5. Quality Evaluation

For quality evaluation, the articles were evaluated within the framework of the checklist created for the design of the qualitative research process. The conclusions presented using interpretive analysis.

Findings

Findings were presented in three different parts. In the first part, outstanding features of qualitative business studies on the basis of business fields were presented; The second part revealed the relationship between different dimensions of qualitative research (pattern, sample, data collection, etc.) and business fields, and the third part evaluations were made about the qualities of the studies.

1. Outstanding Features of Qualitative Business Studies on the Basis of Business Fields

In this section, the first question expressed as "What are the prominent features of qualitative business studies conducted in Turkey on the basis of business fields?" was replied. It is observed that the articles in the field of management was mostly related to the topics of organization theory. Phenomenology was determined as the most preferred pattern. It was a remarkable point that there were quite a lot of qualitative articles in the field of HRM and they are increasing day by day. In the field of marketing, it has been determined that different research designs, The results regarding the field of accounting demonstrated that the number of

qualitative studies was high. It was determined that the case study design was the most preferred design, and the interview was the most preferred data collection technique, as in other articles. This field provided the most information regarding the software. In addition, it is seen that the embedded theory was widely used both as a research design and as an analysis. It is striking that almost all articles preferred interview as data collection technique. The increase in the number of qualitative studies in other business fields was also noteworthy. When these studies are examined, it was seen that different research designs and analyzes were used, explicit information about sampling was not given, and MAXQDA software was mostly preferred.

2. Evaluation of Qualitative Research Components Based on Business Fields

In this section “What is the relationship between the qualitative research components and business fields in qualitative business articles conducted in Turkey?” question was replied as for the second question by synthesizing (grouping) data.

Firstly, the research designs were examined. The results indicated that the phenomenology design was the most frequently used and followed by the case study design. Embedded theory studies in the field of HRM appear as studies that aim to carry human studies to the theoretical dimension. When the results of the sampling techniques are examined, it was founded that the number of studies not specifying the sampling technique was too high. Regarding data collection technique, the semi-structured technique was revealed as the most used technique. In addition, the use of web pages, which constitute one of the document sources, was another noteworthy point. Results on analysis techniques showed that content analysis was used the most. It is seen that the embedded theory analysis was used more in HRM. The results of the software usage indicate that MAXQDA software was the most preferred program.

3. Evaluations of the Qualifications of the Studies

In this part, the third question of the research which is the quality of the articles was tried to reply. This evaluation was carried out within the framework of the criteria in the checklist created for the quality of the qualitative research process. When the findings were evaluated together, it was seen that many criteria in the checklist were not met. A striking point here was that many articles did not explain the research process in detail with clearly. The authors explained the sampling process by introducing the participants and explaining their characteristics. Also, the studies were not convincing to reveal the patterns related to the examined phenomenon. In addition, very few articles provided some explanations regarding the reliability and validity of the study, such as credibility, transferability, consistency and confirmability. The credibility of the results in these articles was based on the literature review. The credibility of study results (corresponding to internal validity) was made with related to

more than one researchers and the participants or experts in this field. In addition, there were inconsistencies in the explanations regarding method, design, data collection technique and analysis section of the articles examined.

Results

When the articles were evaluated in general, different inferences could be made. Especially during the pandemic process, it has emerged that it can be a more available method to understand the problems of business managers and to determine their views on developing situations and the acceptability of new phenomena such as technology-related remote work.

In conclusion, results and inferences that support each other revealed that there are some explanation problems, misunderstandings and errors in qualitative research studies in Turkey, including qualitative business studies. It is necessary to achieve high quality qualitative researches by making useful suggestions for the elimination of these. For this, increasing the number of journals for qualitative article research and publishing journals in more specific fields such as qualitative management studies like abroad publication will support the emergence of the scientific and practical potential power of this research technique.

Evsel Atık Ayırma Davranışlarının Araştırılması: Genişletilmiş Atık Ayırma Modeli

Erkan ARI*

Murat ALTIN**

Veysel YILMAZ***

Geliş Tarihi (Received) 13.01.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 10.08.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1233576

Öz

Evlerde, halka açık yerlerde ve iş yerlerinde kullanılmayan veya çöp durumunda olan maddelere evsel atık denir. Evsel atıklara kâğıt, poşet, kutu, yiyecek, pil, metaller, plastikler, giysiler, mobilyalar, şişe, su, sıvı yağ, sıvı deterjanlar, karton, ambalaj, ilaç şişesi ve kutusu, eski elektronik araçlar, maske, eldiven örnek olarak verilebilir. Evsel atıkların ayrıştırılması doğal kaynakların korunması, temiz bir çevrede yaşama imkânı oluşturması ve enerji tasarrufu nedeniyle ekonomiye katkı sağlaması açısından son derece önemlidir. Bu çalışmada, Ajzen'in Planlı Davranış Teorisi (PDT) modeli temel alınarak modele evsel atık ayırma bilgisi, çevresel kaygı, suçluluk hissi, evsel atık ayırmaya yönelik teşvik ve evsel atık ayırma bilgisini ölçmek amacıyla 4 faktör ilave edilmiştir. Ayrıca bireylerin atık ayırmaya yönelik davranışlarını araştırmak amacıyla Genişletilmiş Atık Ayırma Modeli (GAAM) önerilmiştir. Önerilen model yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak test edilmiş ve modelin uygunluğu çeşitli uyum ölçütlerine göre değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Evsel Atık Ayırma, Planlı Davranış Teorisi, Çevresel Kaygı, Suçluluk Hissi, Evsel Atık Ayırmaya Yönelik Teşvik

Investigation of Household Waste Separation Behaviors: Extended Waste Separation Model

Abstract

Substances that are no longer used in homes, public places and workplaces or that are in the form of garbage are called household waste. Examples of household waste are paper, bags, boxes, food, batteries, metals, plastics, clothes, furniture, bottles, water, oil, liquid detergents, cardboard, packaging, medicine bottles and boxes, old electronic tools, masks, gloves. Separation of household waste is extremely important in terms of protecting natural resources, creating the opportunity to live in a clean environment and contributing to the economy due to energy savings. In this study, based on Ajzen's Theory of Planned Behavior (PDT) model, 4 factors were added to the model in order to measure domestic waste sorting information, environmental concern, guilt, incentives for household waste separation, and household waste separation knowledge. In addition, the Extended Waste Separation Model (GAAM) has been proposed to investigate the behaviors of individuals towards waste separation. The proposed model was tested using structural equation modeling and the fit of the model was evaluated according to various fit criteria.

Keywords: Household Waste Separation, Theory of Planned Behaviour, Environmental Concern, Feeling of Guilt, Incentives for Household Waste Separation

* Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, İİB, Ekonometri Bölümü, İstatistik ABD, erkan.ari@dpu.edu.tr. ORCID: 0000-0001-6012-0619

** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstatistik ABD, mrtaltn26@yandex.com. ORCID: 0000-0002-0601-6770

*** Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü, vyilmaz@ogu.edu.tr. ORCID: 0000-0001-5147-5047

Giriş

Günümüzde verimli atık yönetimi her zamankinden daha önemli bir hale gelmiştir. Küresel olarak büyüyen ekonomi ve gelişen yaşam standartları, hem sanayilerin hem de hanelerin atık üretimlerinin hızla artmasına sebep olmaktadır. (Grazhdani, 2016; Steova & Alriksson, 2017). Büyüyen ekonominin çevre üzerindeki negatif etkilerini giderebilmek için atıkları bir kaynak olarak kullanma düşüncesi atık yönetiminde benimsenen bir yaklaşımdır (Ghisellinia vd. 2016; Arı & Yılmaz, 2019).

Nüfus artışı ve sanayi alanında yaşanan gelişmeler beraberinde atık sorununu getirmektedir. Atık oluşumunun önüne geçilemiyorsa, mümkün olabildiği kadar atık malzeme geri dönüşüm yoluyla geri kazandırılmalıdır. Atıkların bu denli artması bunların bir sistem dahilinde geri dönüşümlerini zorunlu hale getirmektedir. Atık miktarının belirlenip mümkün olan en yüksek miktarda geri kazandırılması, toplum ve çevreye karşı zararın minimize edilmesi geri dönüşümün hedefleridir (Bekmezci & Çetin, 2020).

En iyimser tahminlere göre bile, mevcut dünya belediye katı atığı yılda 2 milyar tonu aşmaktadır (Wilson vd. 2015). Önümüzdeki on yılda, kentsel nüfusun önemli ölçüde artmasının yanında aynı zamanda her bir kişinin ürettiği atıkların iki katından fazla artacağı tahmin edilmektedir. (Dünya Bankası, 2012). Bu istatistikler, ciddi sağlık ve çevresel risklere yol açan kontrolsüz atık bertarafını önlemek için belediyelerin geri dönüşüm programlarını öncelikli gündemlerine almaları gerektiğini vurgulamaktadır (Azar & Azar, 2016; Marshall & Farahbakhsh, 2013; Sorkun, 2018).

Genel anlamda nüfusun atık yönetimine karşı tutum ve davranışları bir ülkenin sosyo-ekonomik koşulları, gelir kaynakları, eğitim ve gelişmişlik düzeyi, kültürü ve yaşam tarzından etkilenebilir. Gelişmekte olan ülkeler arasında olan Türkiye’de son yıllarda evsel atık ayırma ve geri dönüşüme yönelik ilgi artmaktadır (Arı & Yılmaz, 2016).

2018 verilerine göre, Türkiye’de bulunan 1399 belediyeden 1395’inde atık hizmeti verildiği tespit edilmiştir. Atık hizmeti veren belediyelerin toplam 32.209.000 ton atık topladığı belirlenmiştir. 2018 yılında, belediyelerde toplanan kişi başına düşen günlük ortalama atık miktarı 1,16 kg olarak hesaplanmıştır. Üç büyük şehirde ise toplanan kişi başına düşen günlük ortalama atık miktarı İstanbul için 1,28 kg, Ankara için 1,18 kg ve İzmir için 1,36 kg olarak belirlenmiştir. Atık hizmeti veren belediyelerde toplanan 32.209.000 ton atığın %67.2’si düzenli depolama tesislerine, %20.2’si belediyeye ait çöplüklere ve %12.3’ü geri dönüşüm

tesislerine gönderilirken, %0.2'si ise yakılarak, gömülerek, dere veya araziye dökülerek bertaraf edilmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Belediye Atık İstatistikleri, 2019).

2. Literatür Taraması

Akdoğan ve Solak (2005), Türkiye'deki il merkez belediyelerinin katı atık yönetimi kapsamındaki çalışmalarını belirlemeyi amaçlamıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular katı atıkların, belediyelerin sınırları içerisinde yaşanan en önemli çevre sorunu olduğunu göstermektedir. Belediyelerin temizlik işleri birimleri tarafından sunulan katı atık hizmetlerinin, finansal kaynak yetersizliği sebebiyle etkin bir şekilde verilemediği, araştırma sonucunda elde edilen bulgular arasındadır. Bununla birlikte, entegre katı atık tesisleriyle ilgili projeler hazırlanmakta ve bu projelerin finansmanında da uluslararası krediler kullanılmaktadır. Elde edilen bulgular, katı atık yönetiminin öneminin henüz tam olarak anlaşılmadığını ve konuyla ilgili çalışmaların başlangıç seviyesinde olduğunu göstermektedir.

Hanay ve Koçer (2006), Elazığ ilinden kaynaklanan katı atıkların geri dönüşüm potansiyelini araştırmak amacıyla ildeki farklı sosyo-ekonomik düzeylere sahip bölgelerde geri dönüşüm oranları araştırmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre; geri dönüşüm oranı en yüksek % 8.85, en düşük % 4.25 olarak tespit edilmiş ve il genelinde ise ortalama % 6.65 olarak bulunmuştur. Ayrıca Elazığ ilinde yılda geri dönüştürülebilir atık miktarı yaklaşık 6070 ton olarak belirlenmiştir.

Akdoğan ve Güleç (2007), belediyelerde yöneticilerin katı atık yönetimiyle ilgili tutum ve düşünceleri incelemiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular katı atık yönetiminin öneminin tam olarak anlaşılmadığını ve bu konuyla ilgili çalışmaların başlangıç düzeyinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu sonuçlar, katı atık yönetiminin öneminin yeterince anlaşılması durumunda katı atık yönetiminde sürdürülebilirliğin gerçekleşebileceğini göstermektedir.

Demirbağ ve Güngörmüş (2012), Trabzon'da insanların evsel katı atık yönetimine ilişkin bireylerin tutumlarını incelemek amacıyla 651 anket toplamıştır. Veriler SPSS programı kullanılarak Ki-Kare analizi ve yüzdeler olarak incelenmiştir. Bireylerin %73.1'i evsel atıklarını ayırmanın önemli olduğunu düşünmesine rağmen %50.4'ü evsel atıklarını ayırmayıp karışık olarak biriktirdiği ve ayırmanın ise genelde kağıt atıklarını diğer atıklardan ayırmak için iki farklı çöp kutusu (% 34.6) bulundurduğu belirlenmiştir. İnsanların % 60.5'inin evsel atıkların geri dönüşümü hakkında bilgi sahibi olduğunu, % 31.5'inin ise atıkları ayırmanın çevreye faydalı olduğunu düşündükleri belirlenmiştir.

Ramayah vd. (2012) tarafından yapılan “Geri dönüşüm yoluyla çevreyi korumak” çalışmasında üniversite öğrencilerinin geri dönüşüm davranışlarını incelemek amacıyla 200 üniversite öğrencisine anket uygulanmıştır. Yapısal eşitlik modeli analizi sonucunda çevre bilincinin, geri dönüşüme yönelik tutumla önemli ölçüde ilişkisi olduğunu, tutum ve sosyal normun ise geri dönüşüm davranışını etkilediği belirlenmiştir.

Sorkun (2018), Türkiye’de sosyal normların evsel atık geri dönüşüm davranışı üzerinde etkisini araştırmak amacıyla İzmir’in Seferihisar ilçesinde anket uygulanmıştır. Yapısal eşitlik modeli (YEM) analizi sonucunda bulgular sosyal normların, evsel atık geri dönüşüm davranışı üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir.

Liao vd. (2018), paket servis atıklarına ilişkin atık ayırma niyetini incelemek amacıyla Çin halkından 487 anket toplamıştır. Yapılan analizler sonucunda tutum, algılanan davranış kontrolü ve tesislerin, atık ayırma niyeti ile anlamlı ve pozitif bir şekilde ilişkili olduğu belirlenmiştir.

Yılmaz ve Arı (2019), evsel atık ayırmaya ilişkin tutum ve davranışları ortaya koydukları çalışmada, tutum ve öznel norm faktörlerinin evsel atık ayırma niyetini istatistiksel olarak pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir.

Kumar (2019), gençlerin atık ayırma davranışlarını tutum, algılanan davranış kontrolü, öznel norm ve kişisel sorumluluğunun anlamlı olarak etkilediği belirlenmiştir. Kolaylık ve sonuçsal biliş faktörlerinin ise atık ayırma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi bulunamamıştır.

Kılıç (2019), Bursa’daki katı atık durumunu incelemek amacıyla Yıldırım, Osmangazi ve Nilüfer ilçelerinden 600 anket toplanmıştır. Anket sonucunda evlerden çıkan katı atıkların Osmangazi ve Nilüfer ilçelerinde doğrudan çöpe atıldığı, Yıldırım ilçesinde ise geri dönüşüm için biriktirilmediği, kızartmadan sonra oluşan atık yağlar, her üç ilçede de ayrı olarak toplanmadan direkt çöpe döküldüğü ve her üç ilçede de atık pil çalışmalarının yeterli düzeyde olmadığı belirlenmiştir.

Issock vd. (2020) tarafından “Güney Afrika’da evsel atık ayrımını anlamak” amacıyla yapılan çalışmada, Johannesburg metropol bölgesinden 350 anket toplanmıştır. Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) analizi sonucunda evsel atık ayırma niyetinin, sonuçların bilincinden, ihtiyati ve kişisel normatif baskılardan etkilendiğini göstermektedir. Atık ayırma niyeti ve geçmiş alışkanlıkların, atık ayırma davranışı üzerinde doğrudan bir etkisi olduğu bulunmuştur.

Güneysu (2020) tarafından “İstanbul’da Evsel Atık Gıda ve Ambalajlarının COVID-19 Sürecindeki Değişiminin İncelenmesi” amacıyla İstanbul’da çevrimiçi ve yüzyüze anket

yöntemiyle orta gelirli bölgelerde yaşayan halktan 320 anket toplanmıştır. Bu çalışmanın sonucunda artan evsel gıda atıklarının %47.8'ini sebze ve meyvelerin oluşturduğu, bozulmuş veya bayatlamış gıda atıklarının ise COVID-19 öncesine göre azaldığı belirlenmiştir. Bununla birlikte evsel ambalaj atıklarındaki artışın gıda için yapılan harcamalarla paralel olarak arttığı görülmüştür.

Wang vd. (2020), atık ayırma niyetini ve davranış oluşturma sürecini anlamak amacıyla Çin halkından 397 anket toplamıştır. Yapılan analizler sonucu tutum, öznel norm, algılanan davranış kontrolü, kişisel ahlaki norm ve atık ayırma bilgisinin, atık ayırma niyetini doğrudan etkilediği görülmüştür.

Shi vd. (2021), atık ayırma niyeti ve davranışlarının incelenmesi amacıyla yerel Çin halkından 241 anket toplamıştır. Kovaryans temelli yapısal eşitlik modeli analizi sonucunda davranışsal tutum ve algılanan davranışsal kontrol, israf niyetini ve davranışını ayırmanın en önemli yordayıcıları olarak belirlenmiştir. Ayrıca, kişisel ahlaki normlar ve öznel normlar da davranışsal niyet üzerinde olumlu etkiler göstermiştir.

Zhang vd. (2021), bireylerin evsel atık ayırma niyeti ve davranışlarını incelemek amacıyla Çin'in Chengdu şehrinden 584 anket toplamıştır. Yapısal eşitlik modeli analizi sonucunda tutum, algılanan davranış kontrolü ve sınıflandırma bilgisinin atık ayırma niyetiyle önemli ölçüde ilişkili olduğu belirlenmiştir. Ayrıca belediye tanıtımı ve altyapı faktörlerinin evsel atık ayırma davranışı üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir.

Hu vd. (2021), atık ayırma davranışını etkileyen faktörleri analiz etme ve anlama amacıyla iki farklı zamanda 354 ve 331 olmak üzere toplamda 685 anket toplamıştır. Yapısal eşitlik modeli analizi sonucunda bulgular, çevre eğitimini ve kural koymayı hedefleyen politikaların, bölge sakinlerinin atık ayırmaya yönelik daha olumlu niyetler oluşturmasında etkili olduğu belirlenmiştir.

Detaylı olarak taranan literatürden, evsel atık ayırma konusunun birçok araştırmacı tarafından çalışıldığı ve Planlı Davranış Teorisi (PDT) modeli temel alınarak Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) kullanıldığı görülmüştür. Bu çalışmada ise literatüre katkı olarak, bireylerin evsel atık ayırmaya yönelik davranışlarını araştırmak amacıyla Planlı Davranış Teorisi'ne evsel atık ayırmaya ilişkin bilgi, çevresel kaygı, suçluluk hissi ve atık ayırmaya yönelik teşvik faktörleri eklenerek yeni bir araştırma modeli önerilmiş ve bu model Genişletilmiş Atık Ayırma Modeli (GAAM) olarak isimlendirilmiştir.

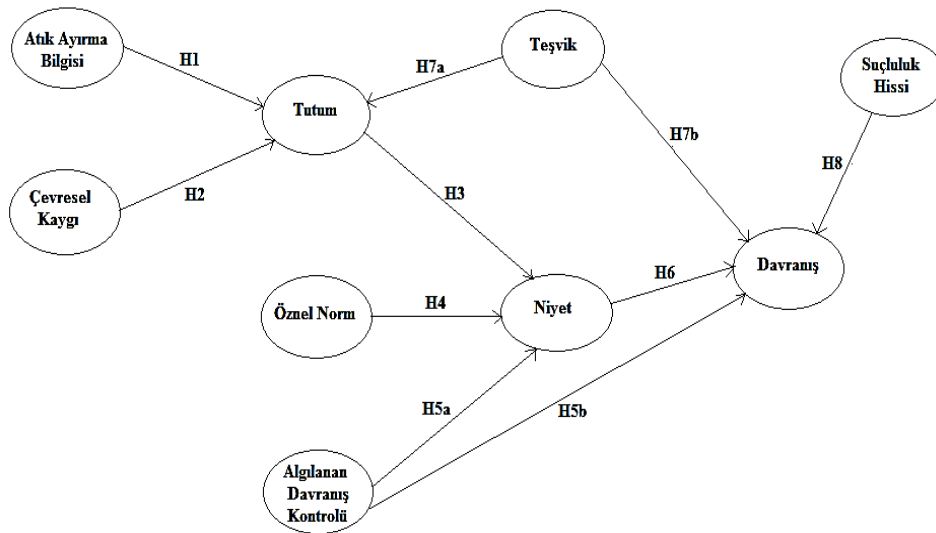
3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Amacı

Geçmişte “çöp” kavramı adı altında sıkıştırılmaya alıştırdığımız atıklar artan çevre sorunlarıyla beraber günümüzde planlı ve programlı olarak yönetimi gereken sosyal bir kavram haline gelmiştir. Günümüzde birçok ülkede yaygın olan evsel atık ayırma davranışının Türkiye’de yaygın olmadığı söylenebilmektedir. Bu çalışmanın amacı, bireylerin evsel atık ayırma davranışlarını etkileyen faktörleri önerilen Genişletilmiş Atık Ayırma Modeli (GAAM) yardımıyla araştırmak ve bu davranışların artırılabilmesi için neler yapılabileceğini incelemektir.

3.2. Araştırma Modeli ve Hipotezler

Literatür incelendiğinde, Evsel atık ayırmaya yönelik bilginin, çevresel kaygının, suçluluk hissinin ve atık ayırmaya yönelik teşviğin Planlı Davranış Teorisi modeline bağımsız değişkenler olarak eklenebilmelerinin uygun olabileceği görülmüştür. Önerilen GAAM’de evsel atık bilgisi ve çevresel kaygı, tutumu etkileyeceği varsayımıyla dışsal değişkenler olarak eklenmiştir. Özellikle atık ayırmada çevresel kaygının etkisi olduğu düşünülerek bu kaygının atık ayırma davranışı rolünde önemli katkısı olacağı düşünüldüğünden önerilen modele ilave edilmiştir. Ayrıca önerilen modele tutum ve davranışı etkileyebileceği düşünülen atık ayırmaya yönelik teşvik ve davranışı etkileyebileceği düşünülen suçluluk hissi dışsal değişkenler olarak eklenmiştir. Sonuçta, Planlı Davranış Teorisi temel alınarak oluşturulan bir Genişletilmiş Atık Ayırma Modeli (GAAM) önerilmiştir. Araştırma modelinin oluşturulmasında Isoack vd. (2020), Wang vd. (2020), Liao vd. (2018) ve Ramayah vd. (2012) çalışmalarından yararlanılmıştır.

Şekil 1. Genişletilmiş Atık Ayırma Modeli (GAAM)

Önceki araştırmalar, davranışla ilgili bilgi ile belirli davranışlar arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Wang vd. (2017), müşterilerin elektrikli araçlarla ilgili bilgilerinin, elektrikli araçları kullanma niyetleri üzerinde önemli bir etkisi olduğunu belirtmiştir. Hu vd. (2018), turistlerin çevresel bilgilerinin, turistik bölgelerdeki atık azaltma faaliyetlerine katılma isteklerini doğrudan etkilediğini belirtmiştir. Li vd. (2018), müteahhit çalışanlarının inşaat atıkları hakkında yeterli bilgiye sahip olduklarında inşaat atıklarını azaltmaya daha istekli olduklarını öne sürmüştür. Buna göre, birey atıkları doğru bir şekilde nasıl ayıracağı konusunda bilgi sahibi olduğunda, atık ayırmanın olumlu sonuçlarını ve atıkları ayırmadan bertaraf etmenin olumsuz sonuçlarını anladığında, atıkları ayırma niyetinin besleneceği tahmin edilebilir. (Wang vd. 2020)

Bireyler, atıkları doğru bir şekilde nasıl ayıracakları konusunda yeterli bilgiye sahip olduklarında, atıkları doğru şekilde ayrıştırmak için yeterli beceri ve yeteneklere sahip olduklarını hissedebilirler, bu da algılanan zorlukları azaltabilir ve atık ayırma davranışını tamamlama konusundaki özgüvenlerini arttırabilir (Liu vd. 2019). Ayrıca bireyler atık ayrıştırma konusunda yeterli bilgiye sahip olduklarında, atık ayrıştırmanın değerini ve atıkları ayrıştırmadan elden çıkarmanın olumsuz etkilerini daha kolay anlayabilmekte ve bu sayede atık ayrıştırma faaliyetlerini desteklemekte ve atık ayrıştırma konusunda olumlu tutumlar geliştirmektedir. (Wang vd. 2020)

H1: Evsel atık ayırmaya ilişkin bilgi, tutumu pozitif ve anlamlı olarak etkiler.

Çevresel kaygı, çevrenin korunmasına yönelik genel algıyı ifade eder (Crosby vd. 1981). Değer temeli teorisi (Stern & Dietz, 1994), evre sorunlarına ilişkin tutumun daha genel olarak temel değerlere dayanmasını sağlamıştır. Yüksek düzeyde çevresel kaygıya sahip bireyler, evre yanlısı davranışlar sergilemeye eğilimlidirler. Bununla birlikte, çevresel kaygı, davranışı dolaylı olarak etkiler. Normalde, Planlı davranış teorisi (PDT)'deki tutum her zaman belirli bir davranış bağlamında tanımlanır ve tutumsal ve davranışsal ölçüler birbirine uyduğunda iyi sonuç verir. Dolayısıyla, tüketicilerin genel evre koruma inancının, PDT modelinin orijinal formundaki üç yapı aracılığıyla niyet üzerinde dolaylı etkisi olduğu tahmin edilmektedir (Ajzen & Fishbein, 1980; Liao vd. 2018)

H2: Çevresel kaygı, evsel atık ayırmaya yönelik tutumu pozitif ve anlamlı olarak etkiler.

Planlı Davranış Teorisi'nde bireylerin davranışları, niyetleri ve inançları arasında her zaman bir köprü görevi görecek biçimde modellenmiştir. Herhangi bir bireyin bir davranışı yapma konusundaki tavrı, o bireyin davranışta bulunma konusundaki niyetini, niyeti ise gerçek davranışta bulunma durumunu etkilemektedir (Lee vd. 2007). Öznел norm, bireye yakın olan

veya onun için değerli olan kişi veya grupların (dost, komşu gibi) algılanan beklentilerinin ve bireyin bu beklentileri karşılama konusundaki arzusunun bir fonksiyonudur (Fishbein & Ajzen, 1975). Niyet, sosyal psikolojide davranışın en önemli parçasıdır (Abraham & Sheeran, 2003; Yılmaz & Arı, 2019).

H3: Evsel atık ayırmaya ilişkin; tutum, niyeti pozitif ve anlamlı olarak etkiler.

H4: Öznel norm, evsel atık ayırmaya yönelik niyeti pozitif ve anlamlı olarak etkiler.

H5a: Evsel atık ayırmaya ilişkin; algılanan davranış kontrolü, niyeti pozitif ve anlamlı olarak etkiler.

H5b: Evsel atık ayırmaya ilişkin; algılanan davranış kontrolü, davranışı pozitif ve anlamlı olarak etkiler.

H6: Evsel atık ayırmaya ilişkin; niyet, davranışı pozitif ve anlamlı olarak etkiler.

Bireyler, günlük yaşamlarında atık ayırma faaliyetlerine katılma ve atıkları ayırma konusunda herhangi bir planı veya istekliliği olmamasına rağmen, ilgili teşvik önlemleri sağlandığında atıkları doğaçlama olarak da ayırabilmektedir. (Zhang vd, 2019). Bazı bireylerin ise, atıkları ayırmadaki asıl amacının belirli ödüller elde etmek olduğu yadsınamaz. Yani, teşvik önlemleri, bireylerin atık ayırma davranışı üzerinde doğrudan ve olumlu bir etkiye sahiptir. Refah ekonomisi teorisine göre, bireyleri sürekli olarak toplum yanlısı ve özgecil (fedakâr) davranışlar sergilemeye yönlendirmek için, feda ettikleri kişisel çıkarlarını dengelemek için teşvik önlemleri gibi müdahale önlemleri uygulanmalıdır (Ostrom, 2000). Müdahale önlemleri, bireyin bu davranışı gerçekleştirme hevesini tetikleyebilir (Ostrom, 2000). Bu nedenle, teşvik önlemleri sağlandığında sakinlerin atık ayırma davranışının beslenebileceği tahmin edilmektedir (Wang vd. 2020).

H7a: Evsel atık ayırmaya ilişkin; teşvik, tutumu pozitif ve anlamlı olarak etkiler.

H7b: Evsel atık ayırmaya ilişkin; teşvik, davranışı pozitif ve anlamlı olarak etkiler.

Suçluluk, bireyin olumsuz bir sonuçtan sorumlu hissettiğinde yaşanan, hoş olmayan duygusal bir durumdur (Antonetti & Maklan, 2014; Lwin & Phau, 2014). Kişilerarası davranış teorisi, duyguların belirli bir davranışı benimseme kararında bir girdi olarak hizmet ettiğini varsaymaktadır (Triandis, 1980). Bu görüş, güçlü ampirik kanıtların suçluluk duygularının davranışsal niyet ve gerçek davranış üzerindeki etkisini doğruladığı çevre yanlısı literatürde tekrarlanmıştır (Chatelain vd. 2018; White vd. 2019). Elgaaied (2012), geri dönüşümle ilgili olarak, çevreyi geri dönüşüm yoluyla koruyamadığında yaşanan suçluluk deneyimlerinin, bireylerin geri dönüşüm faaliyetlerine katılma niyetlerini artırdığını savunmuştur. (Issock vd. 2020).

H8: Suçluluk hissi, evsel atık ayırmaya yönelik davranışı pozitif ve anlamlı olarak etkiler.

3.3 Veri Toplama Aracı

Bu çalışmada veri toplama aracı olarak Google Forms üzerinden oluşturulan çevrimiçi anket yöntemi kullanılmıştır. Veriler Mayıs - Haziran 2022 tarihleri arasında toplanmıştır. Anket, üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, katılımcıların demografik özelliklerini (cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu, meslek, katılımcının yaşadığı ilin plaka kodu vs.) belirlemek amacıyla oluşturulan sorular yer almaktadır. İkinci bölümde, katılımcıların evsel atık bilgilerini ölçmek amacıyla oluşturulan sorular yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise, 5'li Likert tipi (1-Kesinlikle Katılmıyorum, 2- Katılmıyorum, 3- Kısmen Katılıyorum/Katılmıyorum 4- Katılıyorum 5- Kesinlikle Katılıyorum) ölçek kullanılarak oluşturulmuştur. Tablo 1'de veri derleme aracında kullanılan ifadeler ve bu ifadelerin oluşturulmasında yararlanılan kaynaklar verilmiştir.

Tablo 1. Faktörler ve İfadeler

Evsel Atık Ayırma Bilgisi (AB)	S15: Evsel atıkların ayrıştırılması, çevre kirliliğini azaltmanın önemli bir yoludur. (Ramayah vd. 2012) S23: Evsel atıkların ayrıştırılması, doğal kaynakları korumanın önemli bir yoludur. (Ramayah vd. 2012) S31: Evsel atıkların ayrıştırılması, atık depolama alanlarının israfını azaltmanın önemli bir yoludur. (Ramayah vd. 2012)
Çevresel Kaygı (CK)	S16: Çevre kirliliğinin dünyayı yaşanmaz bir ortama sürüklemesinden korkuyorum. (Yılmaz & Arı, 2021) S24: Gelecek nesillere temiz bir dünya bırakmama düşüncesi beni endişelendiriyor. (Yılmaz & Arı, 2021) S33: Çevre kirliliğinin benim ve ailem üzerindeki etkileri konusunda endişeliyim. (Yılmaz & Arı, 2021)
Algılanan Davranış Kontrolü (ADK)	S17: Evsel atıklarımı ayırmak kendi isteğime bağlıdır. (Shi vd. 2021) S25: Evsel atıklarımı ayırmak benim için kolaydır. (Shi vd. 2021) S32: Evsel atıklarımı ayırmak benim için zordur. S39: Evsel atıkların nasıl ayrılacağını biliyorum. (Shi vd. 2021)
Tutum (TUT)	S18: Evsel atıklarımı ayırdığımda kendimi daha iyi hissedirim. (Ramayah vd. 2012) S26: Evsel atıkların ayrıştırılması çevresel sorunları azaltır. (Wang vd. 2020) S34: Evsel atıkların ayrıştırılması insanlar için daha uygun bir yaşam alanı oluşturur. (Wang vd. 2020)
Öznel Norm (ON)	S19: Ailem evsel atıklarımı ayırmamı teşvik eder. (Wang vd. 2020) S27: Arkadaşlarım benden evsel atıklarımı ayırmamı bekler. (Wang vd. 2020) S35: Komşularım benden evsel atıklarımı ayırmamı bekler. (Wang vd. 2020)
Niyet (NIY)	S20: Yakın gelecekte evsel atıklarımı ayırmayı planlıyorum. (Wang vd. 2020) S28: Evsel atıklarımı ayırmaya devam edeceğim (Shi vd. 2021) S36: Evsel atıklarımı düzenli olarak ayırma niyetindeyim. (Shi vd. 2021)
Suçluluk Hissi (SH)	S21: Evimdeki atıkları ayırmadığımda kendimi sorumsuz biri gibi hissediyorum. (Issock vd. 2020) S29: Evimdeki atıkları ayırmadığımda yanlış bir şey yapmış gibi hissediyorum. (Issock vd. 2020) S37: Evimdeki atıkları ayırmazsam kendimi suçlu hissediyorum. (Issock vd. 2020)
Faktör, Teşvik (TES)	S22: Online alışverişte kullanabileceğim bir bonus puan alırsam, günlük hayatımda atıkları ayırıyorum.

	<p>S30: Daha sonra istediğim bir ürünü satın almak için kullanabileceğim bir bonus puan alırsam, günlük hayatımda atıkları ayırırım. (Wang vd. 2020)</p> <p>S38: Daha sonra nakit paraya çevirebileceğim bir bonus puan alırsam, günlük hayatımda atıkları ayırırım.</p>
Davranış (DAV)	<p>S39: Evsel atıklarımı çöpe atmadan önce evde ayırırım.</p> <p>S40: Tüm geri dönüştürülebilir materyalleri sınıflandırarak uygun geri dönüşüm kutularına atarım. (Ramayah vd. 2012)</p> <p>S41: Geri dönüşüm faaliyetlerine katılırım. (Ramayah vd. 2012)</p>

Anket formu tasarlandıktan sonra 70 kişi ile pilot çalışma yapılmış ve Cronbach Alfa (CA) değeri 0,866 olarak hesaplanmıştır. Bu değer, anketin iç tutarlılığının oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. İfade (item) ortalamalarının eşitliğini (H0) sınanan Hotelling $T^2=899,151(F=22,053; sd1=26, sd2=44; p<0,01)$ istatistiği sonucuna göre sıfır hipotezi ret edilir ve madde ortalamaları arasında fark olduğu dolayısıyla veri derleme aracındaki ifadelerin aynı şeyi ölçmediği, istenilen fenomeni ölçtüğüne karar verilir.

3.4. Örneklem Tasarımı

Sosyal medyaya sahip 18 yaş üzeri tüm bireyler araştırma evreni olarak tanımlanırken, Google forms yardımıyla oluşturulan anketi sosyal medyada görüp gönüllü olarak cevaplayanlar araştırma örneklemini oluşturmuştur. Bu nedenle araştırma örneklemini, kolayda örneklemini olarak tanımlanabilir.

Genel olarak örnekleme türleri, olasılıklı ve olasılıklı olmayan örnekleme olarak iki şekilde sınıflandırılır. Basit tesadüfi örnekleme, sistematik örnekleme, tabakalı örnekleme ve küme örnekleme olasılıklı örnekleme türlerinden, gelişigüzel örnekleme, kota örnekleme, amaçlı örnekleme ve kartopu örnekleme ise olasılıklı olmayan örnekleme türlerindedir. Örneklem hacminin belirlenmesinde iki durum söz konusudur. Bunlar anakütle hacminin kesin olarak bilindiği ve anakütle hacminin kesin olarak bilinemediği durumlardır. Örneklem hacminin hesaplanmasında öncelikle güven düzeyi ve duyarlılık belirlenir. Anakütlerdeki birim sayısı bilinemediğinde eşitlik 1'den yararlanır. Eşitlik 1'de, α : anlam düzeyinde standart normal dağılımdan elde edilen değeri, p : incelenen olayın görülme oranını, q : incelenen olayın görülmemeye oranını ($p + q = 1$), d : Duyarlılık (hata payı) değerini ve z : belirlenen güven düzeyine ilişkin değeri gösterir (Yılmaz & Doğan, 2016).

$$n = \frac{z^2 \cdot p \cdot q}{d^2} \quad (1)$$

Bu çalışmada, anakütledeki birim sayısı bilinemediğinden örneklem hacminin hesaplanmasında eşitlik 1'den yararlanılmıştır. Eşitlik 1'de z , %95 güven düzeyi için 1.96, $p=0.5$, $q=0.5$ ve % 5 duyarlılık değeriyle örneklem hacmi;

$$n = \frac{1.96^2 \times 0.5 \times 0.5}{0.05^2} = 384.16 \quad (2)$$

olarak bulunmuştur. Anket uygulaması 390 kişiye yapılmıştır, ancak eksik doldurma ve güvenilir olmayan cevaplar nedeniyle analiz 321 katılımcıdan toplanan verilere dayanmıştır. Bu nedenle eşitlik 2'de %5 olarak belirlenen hata payı (duyarlılık), 321 örneklem hacmi için 0,055 yükselmiştir.

3.5. Açıklayıcı Faktör Analizi

Elde edilen veri setinin faktör sayısı ve yapısını araştırmak amacıyla Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) yapılmıştır. Analiz sonucunda, KMO incelendiğinde örneklemin AFA için yeterli olduğu ($KMO=0,910>0,60$) ve Bartlett testi sonuçlarına göre değişkenler arası ilişkilerin AFA için uygun olduğu görülmüştür. AFA sonucunda 9 faktörlü yapının, toplam varyansın % 82,962'sini açıkladığı görülmüştür. Tablo 2'te evsel atık ayırma anketi için döndürülmüş faktör analizi sonuçları verilmiştir.

Tablo 2. Döndürülmüş (Varimax) Faktör Analizi Sonuçları

	Faktörler								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
s29_SH	0,820	0,282	0,161	0,094	0,180	0,097	0,225	0,128	0,137
s21_SH	0,813	0,245	0,151	0,067	0,229	0,103	0,211	0,096	0,135
s37_SH	0,808	0,257	0,148	0,122	0,239	0,087	0,178	0,139	0,119
s20_NIY	0,278	0,793	0,132	0,050	0,169	0,182	0,154	0,121	0,059
s28_NIY	0,262	0,784	0,139	0,092	0,246	0,172	0,172	0,100	0,065
s36_NIY	0,275	0,754	0,157	0,106	0,238	0,197	0,167	0,132	0,071
s17_ADK	0,028	-0,116	0,799	0,171	-0,021	0,187	0,080	0,176	0,162
s39_ADK	0,237	0,223	0,757	0,140	0,259	0,053	0,162	0,159	0,020
s25_ADK	0,242	0,239	0,754	0,109	0,202	0,092	0,238	0,144	0,023
s30_TES	0,050	0,093	0,094	0,889	0,037	0,162	0,093	0,076	0,132
s38_TES	0,083	0,054	0,101	0,885	0,093	0,151	0,102	0,084	0,099
s22_TES	0,094	0,053	0,147	0,877	0,022	0,142	0,083	0,072	0,082
s42_DAV	0,194	0,223	0,104	-0,006	0,816	0,054	0,172	0,024	-0,033
s41_DAV	0,253	0,224	0,221	0,081	0,798	0,114	0,176	0,154	0,126
s40_DAV	0,230	0,205	0,245	0,146	0,718	0,159	0,169	0,171	0,245

s23_CB	-0,011	0,085	0,056	0,165	0,054	0,854	0,025	0,128	0,173
s15_CB	0,146	0,156	0,089	0,175	0,080	0,822	0,107	0,170	0,173
s31_CB	0,118	0,201	0,164	0,160	0,118	0,815	0,145	0,062	0,085
s35_ON	0,214	0,185	0,148	0,124	0,191	0,105	0,775	0,166	0,062
s19_ON	0,138	0,042	0,237	0,183	0,148	0,141	0,761	0,182	0,189
s27_ON	0,257	0,293	0,166	0,052	0,170	0,064	0,761	0,111	0,008
s33_CK	0,069	-0,068	0,223	0,140	0,005	0,091	0,085	0,822	0,191
s24_CK	0,191	0,303	0,131	0,074	0,156	0,130	0,202	0,757	0,095
s16_CK	0,122	0,237	0,178	0,057	0,189	0,225	0,198	0,743	0,191
s34_TUT	0,099	0,076	0,090	0,138	0,080	0,200	0,050	0,212	0,855
s26_TUT	0,185	0,051	0,115	0,172	0,082	0,231	0,124	0,159	0,828
s18_TUT	0,244	0,242	0,112	0,142	0,234	0,023	0,193	0,186	0,545

Faktör Çıkarma Yöntemi: Temel Bileşen Analizi.

Döndürme Yöntemi: Kaiser Normalleştirme ile Varimax.

Rotasyon 7 yinelemede birleşti.

4. Bulgular

Katılımcıların %43'ü (f=138) kadın, %57'si (f=183) erkektir. Katılımcıların %6,5'i (f=21) evli, 93,5'i (f=300) bekarıdır. Katılımcıların %79,1'i (f=254) lisans öğrencisi veya mezunudur. Katılımcıların %64,2'si (f=206) öğrencilerden oluşmaktadır. Katılımcıların yaş ortalaması 23,96 olarak bulunmuştur. Katılımcıların %61,1'i (f=196) Eskişehir, %12,5'i Ankara, %11,2'si İstanbul ve %5,6'sı İzmir ilinde yaşamaktadır.

4.1. Ölçüm Modelinin Geçerlilik ve Güvenilirliği

Ölçüm modelinin geçerlilik ve güvenilirliğinin sağlanabilmesi için üç koşul gereklidir. Bunlardan ilki, her bir gözlenen gizil değişkene ilişkin standart yüklerin 0,50'den büyük ve istatistiksel olarak anlamlı olmasıdır. Standart yükler 0-1 arasında değerler alır ve bu değerler 1'e yaklaşması, ifadeler ve ifadelerin ait olduğu faktörler arasındaki ilişkinin yüksek olduğunu gösterir (Fornell & Larcker, 1981; Yılmaz & Güleç, 2021). İkinci koşul, faktörlere ilişkin Yapı Güvenilirliği (CR) ve Cronbach Alfa (CA) değerlerinin 0,70'den büyük olmasıdır. Cronbach Alfa (CA), 0-1 arasında değerler alır ve bu değerler 1'e yaklaşması güvenilirliğin yüksek olduğunu gösterir (Hair vd. 1998; Yılmaz & Güleç, 2021). Üçüncü ve son koşul olarak, faktörlere ilişkin Ortalama Açıklanan Varyans (AVE) değerlerinin 0,50'den büyük olması gerekmektedir (Fornell & Larcker, 1981; Yılmaz & Güleç, 2021).

Tablo 5'de PLS-SEM yapısal eşitlik modellemesinden elde edilen standart yükler, Yapı Güvenilirliği (CR), Cronbach Alfa (CA) ve Ortalama Açıklanan Varyans (AVE) değerleri verilmiştir. Standart yükler incelendiğinde, yüklerin 0,728-0,957 arasında olduğu

görülmektedir. Faktörlere ilişkin Cronbach Alfa (CA) değerleri 0,829-0,944 arasında olduğundan faktörlerin güvenilir bir şekilde ölçüldüğü görülmektedir. Yapı Güvenilirliği (CR) değerleri 0,895-0,964 arasında olduğundan yapıların yakınsaklık geçerliliği sağladığı görülmektedir. Faktörlere ilişkin Ortalama Açıklanan Varyans (AVE) değerleri incelendiğinde ise, tüm değerlerin 0,50'den büyük oldukları görülmektedir. Tablo 3'de yer alan değerler, modelin geçerlilik ve güvenilirliğinin sağlandığını göstermektedir.

Tablo 3. Faktörlere Ait Standart Yükler, CA, CR ve AVE Değerleri

Faktörler	Maddeler	Standart Yükler	CA	CR	AVE
Evsel Atık Bilgisi (A)	S15	0,926	0,884	0,928	0,811
	S23	0,878			
	S31	0,897			
Çevresel Kaygı (B)	S16	0,921	0,849	0,909	0,769
	S24	0,898			
	S33	0,807			
Tutum (C)	S18	0,852	0,829	0,895	0,740
	S26	0,878			
	S34	0,850			
Öznel Norm (D)	S19	0,850	0,857	0,912	0,776
	S27	0,897			
	S35	0,895			
Algılanan Davranış Kontrolü (E)	S17	0,728	0,848	0,903	0,758
	S25	0,933			
	S39	0,934			
Niyet (F)	S20	0,916	0,917	0,947	0,857
	S28	0,928			
	S36	0,933			
Suçluluk Hissi (N)	S21	0,938	0,944	0,964	0,899
	S29	0,957			
	S37	0,949			
Teşvik (M)	S22	0,914	0,916	0,947	0,856
	S30	0,932			
	S38	0,930			
Davranış (G)	S40	0,921	0,888	0,931	0,818
	S41	0,955			
	S42	0,834			

Ölçüm modeline ilişkin ayırt edici geçerlilik (Discriminant Validity), her bir yapıya ait AVE değerinin karekökünün, o yapı ile diğer yapılar arasındaki korelasyonun karşılaştırılması ile kontrol edilir. Karşılaştırma sonucunda AVE'nin karekök değerleri daha büyük ise ayırt edici geçerliliğin sağlandığı söylenebilir (Fornell & Larcker, 1981; Yılmaz & Kınaş, 2020).

Tablo 6’da ele alınan modele ilişkin ayırt edici geçerlilik değerleri verilmiştir. Tablo 4’de köşegen elemanlar AVE’nin karekökü, köşegen dışındaki elemanlar ise gizil değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarını göstermektedir.

Tablo 4. Ayırt Edici Geçerlilik

	A	B	C	D	E	F	G	M	N
A	0,901								
B	0,431	0,877							
C	0,465	0,557	0,860						
D	0,356	0,504	0,468	0,881					
E	0,346	0,501	0,427	0,544	0,870				
F	0,445	0,468	0,505	0,540	0,505	0,926			
G	0,356	0,456	0,539	0,545	0,556	0,614	0,905		
M	0,408	0,295	0,387	0,322	0,344	0,268	0,260	0,925	
N	0,342	0,452	0,595	0,582	0,517	0,656	0,609	0,283	0,948
AVE	0,811	0,769	0,740	0,776	0,758	0,857	0,818	0,856	0,899

4.3. Yapısal Modelin Değerlendirilmesi

4.3.1. Uyum Ölçütleri

Ölçüm modelinin geçerliliği ve güvenilirliğinin sağlanmasından sonra yapısal model değerlendirilir. Yapısal modelin değerlendirilmesinde genellikle belirlilik katsayısı R^2 , etki büyüklüğü f^2 , tahmin edicinin geçerliliği Q^2 ve uyum iyiliği (goodness-of-fit index) ölçütleri kullanılır. Bunun dışında SmartPLS programından elde edilen Standartlaştırılmış Hata Kareler Ortalamasının Karekökü (SRMR), Karesel Öklidyen Uzaklık (d_ ULS), Geodesic Uzaklık (d_ G), Ki Kare ve Normlandırılmış Uyum İndeksi (NFI) ölçülerine ilişkin değerler kullanılır.

Q^2 ölçüsü modelin tahmininin geçerliliğini gösterir. Yapısal modelin Q^2 değerlerinin sıfırdan büyük olması tahmin geçerliliğinin sağlandığını gösterir (Chin, 1998; Yılmaz & Kınaş, 2020). Yapılan analiz sonucunda Q^2 değerleri C=0,282, F=0,338 ve G=0,400 olarak elde edilmiştir. Ölçüm modeli, orijinal gözlenen değişkenleri iyi bir şekilde tahmin etmektedir.

Etki büyüklüğü (f^2), tüm içsel gizil değişkenlerin R^2 değerlerinin değerlendirilmesinin dışında, belirli bir dışsal gizil değişkenin modelden çıkarılması durumunda R^2 değerindeki değişim, çıkarılan bu yapının içsel gizil değişkenler üzerinde önemli bir etkiye sahip olup olmadığını değerlendirmek amacıyla kullanılır (Yılmaz & Kınaş, 2020). Etki ölçüsü (f^2), bir gizil değişkenin yapısal düzeyde zayıf ($0,02 < f^2 < 0,14$), orta ($0,15 < f^2 < 0,34$) ve yüksek ($f^2 > 0,34$) bir etkiye sahip olduğunu ifade eder (Cohen, 1988; Yılmaz & Kınaş, 2020). Analiz sonucunda elde edilen etki büyüklüğü (f^2) değerlerine göre; A dışsal gizil değişkeni; C(0,056) zayıf düzeyde etkilemektedir. B dışsal gizil değişkeni; C(0,225) yüksek düzeyde

etkilemektedir. M dışsal gizil değişkeni; C(0,043) zayıf düzeyde etkilemektedir. N dışsal gizil değişkeni ise; G(0,079) zayıf düzeyde etkilemektedir.

Modelin kabul edilebilir bir uyuma sahip olması için SRMR değeri 0,10'den küçük, NFI değerinin ise 0-1 arasında değerler alması istenir. NFI değerinin 1'e yakın olması modelin iyi uyuma sahip olduğunu gösterir. Çalışmadaki model için SRMR değeri 0,078 ve NFI değeri 0,813 olarak hesaplanmıştır.

Son olarak modelin değerlendirilmesinde gizil değişkenler arasında çoklu iç ilişki (collinearity) olup olmadığı belirlenmelidir. Bu durumun belirlenmesinde Varyans Şişkinlik Faktörü (VIF) değerleri incelenir. VIF değerinin 5 veya daha küçük bir değere sahip olması gerekmektedir (Hair vd. 2017; Büyükyılmaz & Kaya, 2022). SmartPLS programından elde edilen gizil değişkenler arasındaki VIF değerleri Tablo 5'de verilmiştir. Hesaplanan VIF değerleri incelendiğinde tüm değerlerin 5'ten küçük olduğu, gizil değişkenler arasında çoklu iç ilişki sorununun olmadığı görülmektedir.

Tablo 5. Gizil Değişkenler İçin VIF Değerleri

	C	F	G
A	1,373		
B	1,254		
C		1,355	
D		1,572	
E		1,501	1,535
F			1,884
G			
M	1,225		1,157
N			1,922

4.3.2. Yol Katsayıları ve Hipotez Testi

SmartPLS programı kullanılarak elde edilen yapısal model Şekil 2'de verilmiştir. Analiz sonuçları incelendiğinde, atık ayırma bilgisi ile tutum arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu değer, atık ayırma bilgisindeki bir puan artışın tutumda 0,22 puanlık artışa neden olacağını göstermektedir.

Çevresel kaygı ile tutum arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Çevresel kaygıdaki bir puanlık artış, tutumda 0,41 puanlık artışa neden olmaktadır. Tutum ile evsel atık ayırma niyeti arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Tutumdaki bir puanlık artış, evsel atık ayırma niyetinde 0,27 puanlık bir artışa neden olmaktadır.

Öznel norm ile evsel atık ayırma niyeti arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Öznel normdaki bir puanlık artış, evsel atık ayırma niyetinde 0,29 puanlık bir artışa neden olmaktadır. Algılanan davranış kontrolü ile evsel atık ayırma niyeti arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Algılanan davranış kontrolündeki bir puanlık artış, evsel atık ayırma niyetinde 0,23 puanlık bir artışa neden olmaktadır.

Algılanan davranış kontrolü ile evsel atık ayırma davranışı arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Algılanan davranış kontrolündeki bir puanlık artış, evsel atık ayırma davranışında 0,26 puanlık bir artışa neden olmaktadır. Evsel atık ayırma niyeti ile evsel atık ayırma davranışı arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

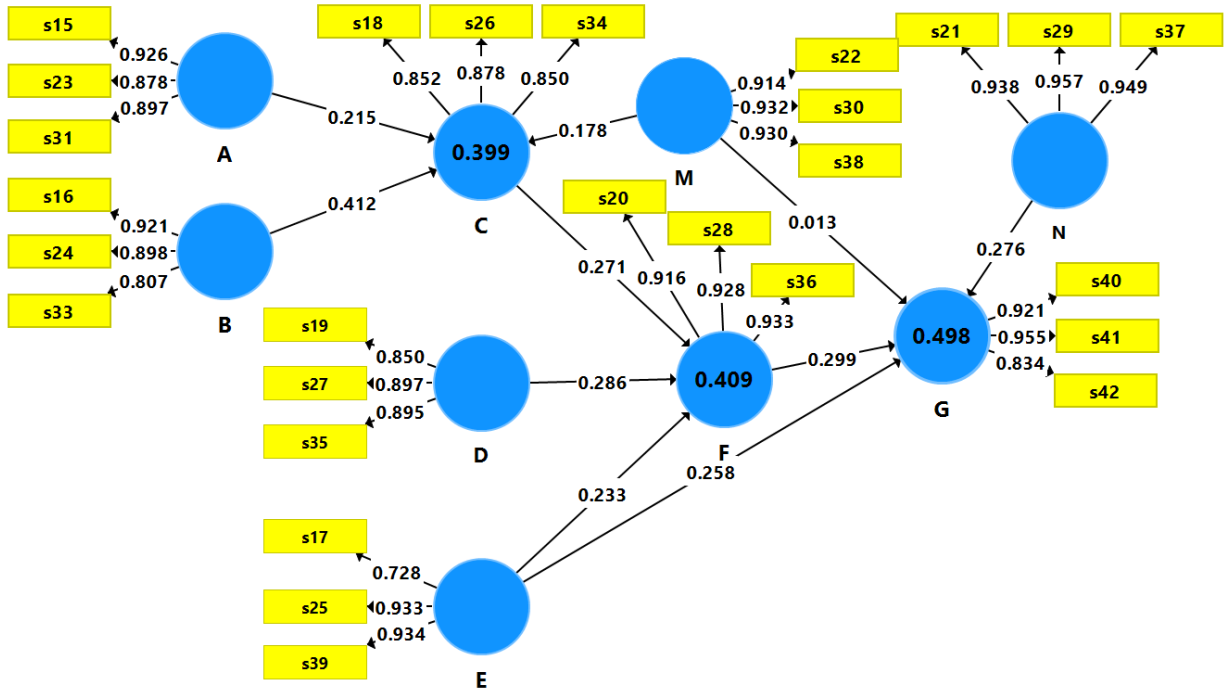
Evsel atık ayırma niyetindeki bir puanlık artış, evsel atık ayırma davranışında 0,30 puanlık bir artışa neden olmaktadır. Evsel atık ayırmaya yönelik teşvik ile tutum arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Teşvikteki bir puanlık artış, tutumda 0,18 puanlık bir artışa neden olmaktadır.

Suçluluk hissi ile evsel atık ayırma davranışı arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Suçluluk hissindeki bir puanlık artış, evsel atık ayırma davranışında 0,28 puanlık bir artışa neden olmaktadır. Standartlaştırılmış parametre tahminleri, t değerleri ve hipotez testi sonuçları Tablo 6'de gösterilmiştir. Tablo 6'de verilen sonuçlara göre bir hipotez dışındaki tüm hipotezlerin desteklendiği görülmüştür

Tablo 6. Standartlaştırılmış Parametre Tahminleri ve Hipotez Testi Sonuçları,

Hipotez	İlişki	Standartlaştırılmış Parametre Tahminleri	t-değeri	Sonuç
H1	A → C	0,22	3,00**	Desteklendi
H2	B → C	0,41	7,23**	Desteklendi
H3	C → F	0,27	4,27**	Desteklendi
H4	D → F	0,29	4,95**	Desteklendi
H5a	E → F	0,23	3,60**	Desteklendi
H5b	E → G	0,26	4,70**	Desteklendi
H6	F → G	0,30	5,48**	Desteklendi
H7a	M → C	0,18	2,60**	Desteklendi
H7b	M → G	0,01	0,29	Desteklenmedi
H8	N → G	0,28	4,82**	Desteklendi

*p<0,05; **p<0,01

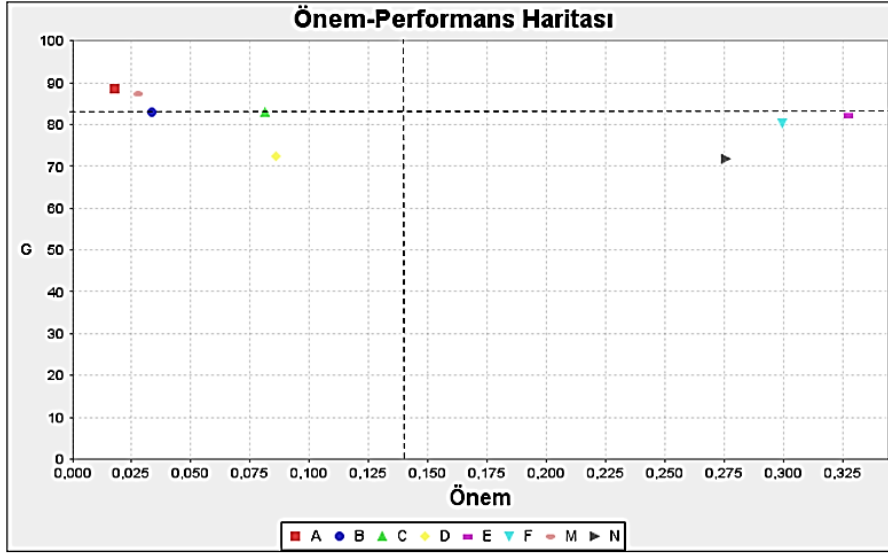
Şekil 2. Yapısal Model

Atık Ayırma Bilgisi (A), Çevresel Kaygı (B), Tutum (C), Özne Norm (D), Algılanan Davranış Kontrolü (E), Niyet (F), Suçluluk Hissi (N), Teşvik (M), Davranış (G)

4.3.3.Önem-performans haritası (Importance-Performance Map -IPMA)

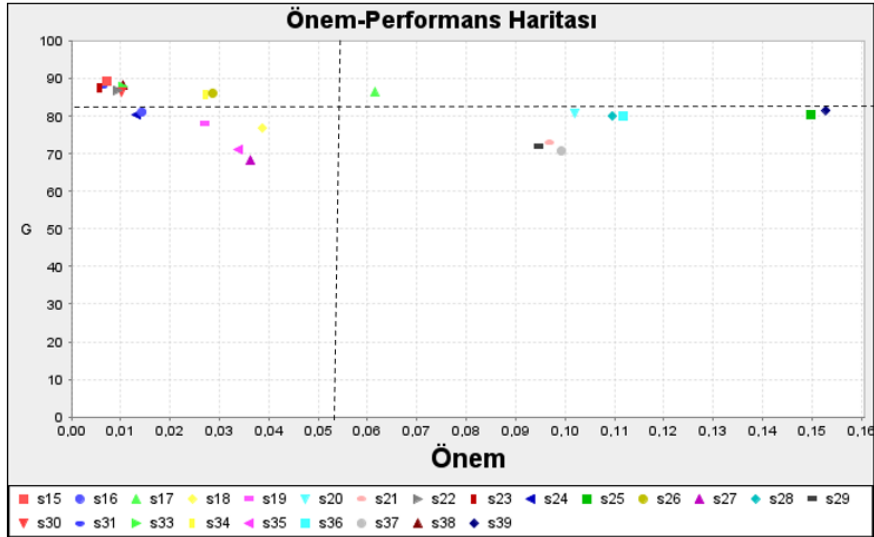
Çalışmada önem-performans haritası (IPMA) analizi yapılmıştır. PLS-SEM'deki kullanışlı bir analiz yaklaşımı olan IPMA, önem-performans matrisi, önem-performans haritası veya öncelik haritası analizi olarak da adlandırılır. IPMA, yapıların belirli bir hedef yapıyı (içsel gizil değişken) şekillendirmedeki önemini temsil eden toplam etkileri, performanslarını gösteren ortalama gizli değişken puanlarıyla karşılaştırır. Amaç, hedef yapı için nispeten yüksek öneme sahip olan (güçlü bir toplam etkiye sahip olanlar) fakat aynı zamanda nispeten düşük bir performansa sahip olan (yani, düşük ortalama gizli değişken puanları) yapıları belirlemektir (Ringle and Sarstedt, 2016).

Şekil 3'den görülebileceği gibi evsel atık ayrıştırma davranışında en yüksek öneme sahip olup performansı düşük olan değişkenler sırasıyla Algılanan Davranış Kontrolü (E), Niyet (F) ve Suçluluk Hissi (N) dir. Evde atıkların ayrıştırılmaması sonucunda hissedilen suçluluk hissi atık ayırma davranışının açıklanmasında yüksek öneme sahipken davranış üzerindeki performansı düşüktür. Buradan bu suçluluk his düzeyindeki artışların atık ayrıştırma davranışlarını arttıracığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu haritadan atık ayırma bilgisine(A) verilen önemin çok düşük olduğu, ancak performansa etkisinin yüksek olduğu da belirlenmiştir.

Şekil 3. Gizil değişkenler için önem-performans haritası

Şekil 4’de gözlenen değişkenlerin önem-performans haritası yer almaktadır. Verilen haritadan yüksek öneme sahip, ancak ortalamanın altında performansı olan ifadelerin S29: “Evimdeki atıkları ayırmadığımda yanlış bir şey yapmış gibi hissediyorum”, S25: “Evsel atıklarımı ayırmak benim için kolaydır” olduğu görülmektedir. Katılımcı cevaplarından atık ayırma davranış performansı düşük ve önem düzeyi yüksek olması nedeniyle ilk öncelikle ele alınması gereken tutumlar olacağı değerlendirilmiştir.

Şekil 4. Gözlenen değişkenler için önem-performans haritası

5. Sonuç

Yapısal eşitlik modeli, nedensel ilişkilerin tahmininde ve test edilmesinde kullanılan bir teori geliştirme ve test etme yaklaşımıdır. Bu çalışmada, bireylerin evsel atık ayırmaya yönelik davranışlarının araştırılması amaçlanmıştır. Bu amaçla, evsel atık ayırma davranışında bulunma durumunu etkileyen faktörler araştırılmış ve literatür yardımıyla bir yapısal eşitlik modeli önerilmiştir. Önerilen modelin analizinde PLS-SEM yönteminden yararlanılmıştır. Önerilen ölçüm modelinin geçerlilik ve güvenilirliği sağladığı ve modelin iyi uyuma sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Atık ayırma bilgisi ile tutum değişkenleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuç, bireylerin evsel atık ayırma bilgileri arttıkça, evsel atık ayırmaya yönelik tutumlarının olumlu yönde değiştiği anlamına gelir. Çalışma sonucunu destekler nitelikte; Wang vd. (2020), atık ayırma bilgisinin atık ayırmaya yönelik tutum üzerinde önemli olduğunu tespit etmiştir. Çevresel kaygı ile tutum arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuç, bireylerin çevreye yönelik kaygılarının fazla olmasının, evsel atık ayırmaya yönelik tutumlarında olumlu etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Liao vd. (2018), çevresel kaygının; tutum, öznel norm ve algılanan davranış kontrolü üzerinde önemli olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Tutum ile evsel atık ayırma niyeti arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu bulgu, evsel atık ayırmaya yönelik tutumların olumlu yönde artmasının, bireylerin evsel atık ayırma niyetini de olumlu yönde etkileyeceğini göstermektedir. Öznel norm ile evsel atık ayırma niyeti arasında olumlu bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuç, bireylerin sahip oldukları öznel normların, evsel atık ayırma niyetlerini etkileyeceğini göstermektedir. Algılanan davranış kontrolü ile evsel atık ayırma niyeti arasında da olumlu bir ilişki elde edilmiştir. Bu sonuç, bireylerin algıladıkları davranışsal kontrolün, evsel atık ayırma niyetlerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlara benzer şekilde, Wang vd. (2020), Kumar (2019) ve Shi vd. (2021), tutum, öznel norm ve algılanan davranış kontrolünün atık ayırma niyeti üzerinde önemli olduğunu tespit etmişlerdir.

Algılanan davranış kontrolü ile evsel atık ayırma davranışı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu bulgu, bireylerin algıladıkları davranışsal kontrolün, evsel atık ayırma davranışında bulunmalarını etkileyeceğini göstermektedir. Evsel atık ayırma niyeti ile evsel atık ayırma davranışı arasında olumlu yönde bir ilişki bulunmuştur. Bu bulgu, bireylerin evsel atık ayırma niyetlerinin olumlu yönde artmasının, evsel atık ayırma davranışında bulunmalarını arttıracaklarını göstermektedir. Bu sonuçları destekler nitelikte, Shi vd. (2021) ve Wang vd.

(2021), algılanan davranış kontrolü ve atık ayırma niyetinin, atık ayırma davranışında önemli olduğu sonucuna varmışlardır.

Evsel atık ayırmaya yönelik teşvik ile tutum arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuç, bireylere yönelik evsel atık ayırma teşviğinde bulunulduğunda, bireylerin evsel atık ayırma tutumlarını olumlu yönde etkileyeceğini göstermektedir. Evsel atık ayırmaya yönelik teşvik ile evsel atık ayırma davranışı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu sonuç beklenmedik bir durum olsa da benzer şekilde Zhang vd. (2021), teşvik önlemlerinin atık ayırma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı, bireylerin atık ayırma niyetlerinin fazla olması durumunda teşvik önlemlerine gerek kalmadan atık ayırma davranışında buldukları sonucuna ulaşmıştır.

Suçluluk hissi ile evsel atık ayırma davranışı arasında olumlu bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuç, suçluluk hissini fazla hisseden bireylerin, daha fazla evsel atık ayırma davranışında bulunacaklarını göstermektedir. Benzer şekilde Elgaaid (2012), suçluluk hissini, bireylerin evsel atık ayırmaya yönelik niyet ve davranışlarını olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Kaynakça

- Abraham, C., & Sheeran, P. (2003). Acting on Intentions: The role of anticipated regret. *British Journal of Social Psychology*, 42, 495-511.
- Ajzen, I., Fishbein, M. (1980). Understanding attitudes and predicting social behaviour.
- Akdoğan, A., & Güleç, S. (2007). Sürdürülebilir Katı Atık Yönetimi ve Belediyelerde Yöneticilerin Katı Atık Yönetimiyle İlgili Tutum ve Düşüncelerinin Analizine Yönelik Bir Araştırma. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1 (25), 39-69.
- Akdoğan, A., & Solak, S. (2005). Belediyelerde Katı Atık Yönetimi ve İl Belediyelerinde Gerçekleştirilen Ampirik Bir Çalışma. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 4 (14), 51-78.
- Antonetti, P. and Maklan, S. (2014). Feelings that make a difference: how guilt and pride convince consumers of the effectiveness of sustainable consumption choices. *Journal of Business Ethics*, 124 (1), 117-134.
- Arı, E., & Yılmaz, V. (2019). Üniversite öğrencilerinin evsel atık ayırma davranışlarının planlı davranış teorisi yardımıyla araştırılması. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 9,1, 53-67.
- Arı E., & Yılmaz V. (2016). A proposed structural model for housewives' recycling behavior: A case study from Turkey. *Ecological Economics* 129, 132-142.

- Azar, S.K., Azar, S.S., (2016). Waste related pollutions and their potential effect on cancer incidences in Lebanon. *Journal of Environmental Protection*, 7 (6), 778-783.
- Bekmezci, H., & Çetin, H. (2020). Kentsel Katı Atıklar ve Geri Kazanımlarının Faydaları; Eskişehir Örneği. *Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Bilimleri Dergisi*, 9 (3), 1415-1424.
- Büyükyılmaz, O., & Kaya, H.C. (2022). İş Stresini Azaltmada Kadınların ve Erkeklerin Sosyal Destek Kaynakları Değişir Mi? Araştırma Görevlileri Üzerine Bir İnceleme. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 217-237.
- Chatelain, G., Hille, S.L., Sander, D., Patel, M., Hahnel, U.J.J. and Brosch, T. (2018). Feel good, stay green: positive affect promotes pro-environmental behaviors and mitigates compensatory ‘mental bookkeeping’ effects. *Journal of Environmental Psychology*, 56, 3-11.
- Chin, W.W. (1998). The partial least squares approach to structural equation modeling. *Moder Methods for Business Research*, 2, 295-336.
- Cohen, J. (1988). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences* (2nd ed.), Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Crosby, L., A., Gill, J.D., Taylor J.R. (1981). Consumer/voter behaviour in the passage of the Michigan container law. *The Journal of Marketing*, 19-32.
- Demirbağ, B., & Güngörmüş, Z. (2012). Bireylerin Evsel Katı Atık Yönetimine İlişkin Bilgi ve Davranışları. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1 (3), 127-137.
- Elgaaied, L. (2012). Exploring the role of anticipated guilt on pro-environmental behavior: a suggested typology of residents in France based on their recycling patterns. *Journal of Consumer Marketing*, 29 (5), 369-377.
- Fischbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief Attitude, Intention and Behavior. An Introduction to Theory and Research*, Reading, MA: Addison- Wesley Publishing Company.
- Fornell, C., Larcker, D.F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18, 39-50.
- Ghisellinia, P., Cialanib, C., Ulgiatic, S. (2016). A review on circular economy: the expected transition to a balanced interplay of environmental and economic systems. *Journal of Cleaner Production*, 114, 11-32.
- Grazhdani, D. (2016). Assessing the variables affecting on the rate of solid waste generation and recycling: an empirical analysis in Prespa Park. *Waste Management*, 48, 3-13.

- Güneysu, S. (2020). İstanbul'da Evsel Atık Gıda ve Ambalajlarının COVID-19 Sürecindeki Değişimi. *Ulusal Çevre Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı 3 (4), 175-180.
- Hair, Jr., J.F., Anderson, R.E., Tatham, R.L., Black, W.C. (1998). *Multivariate data analysis* (5th ed.), Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall
- Hanay, Ö., & Koçer, N., (2006). Elazığ Kenti Katı Atıkları Geri Kazanım Potansiyelinin Belirlenmesi. *Fırat Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 18 (4), 507-511.
- Hu, J., Tang, K., Qian, X., Sun, F., Zhou, W. (2021). Behavioral change in waste separation at source in an international community: An application of the theory of planned behavior. *Waste Management*, 135, 397-408.
- Hu, H., Zhang, J., Chu, G., Yang, J., Yu, P. (2018). Factors influencing tourists' litter management behavior in mountainous tourism areas in China. *Waste Management*, 79, 273-286.
- Issock, P., Roberts-Lombart, M., Mpinganjira, M. (2020). Understanding household waste separation in South Africa. *Management of Environmental Quality*, 31, 3, 530-547.
- Kılıç, M. (2019). Evsel Katı Atık Yönetiminde Halkın Yaklaşımı: Bursa İli Örneği. *Karaelmas Fen ve Mühendisli Dergisi*, 9 (1), 41-50.
- Kumar, A. (2019). Exploring young adults' e-waste recycling behaviour using an extended theory of planned behaviour model: A cross-cultural study. *Resources, Conservation & Recycling*, 141, 378-389.
- Lee, H.Y., Qu, H., Kim, Y.S. (2007). A Study of Personal Innovativeness on Online Travel Shopping Behaviour: A Case Study of Korean Travelers. *Tourism Management*, 886-897.
- Li, J., Zuo, J., Cai, H., Zillante, G. (2018). Construction waste reduction behaviour of contractor employees: An extended theory of planned behaviour model approach. *Journal of Cleaner Production*, 172, 1399-1408.
- Liao, C., Zhao, D., Zhang, S. (2018). Psychological and conditional factors influencing staff's takeaway waste separation intention: An application of the extended theory of planned behavior. *Sustainable Cities and Society*, 41, 186-194.
- Liu, X., Wang, Z., Li, G., Zhang, Y. (2019). Mechanism of public education influencing waste classification willingness of urban residents. *Resources, Conservation & Recycling*, 149, 381-390.
- Lwin, M. and Phau, I. (2014). An exploratory study of existential guilt appeals in charitable advertisements. *Journal of Marketing Management*, 30, 1467-1485.

- Marshall, R.E., Farahbakhsh, K. (2013). Systems approaches to integrated solid waste management in developing countries. *Waste Management*, 33 (4), 988-1003.
- Ostrom, E. (2000). Collective action and the evolution of social norms. *Journal of Economic Perspectives*, 14 (3), 137–158.
- Ramayah, T., Lee, J., Lim, S. (2012). Sustaining the environment through recycling: An empirical study. *Journal of Environmental Management*, 102, 141-147.
- Ringle, C.M. and Sarstedt, M. (2016). Gain more insight from your PLS-SEM results: The importance-performance map analysis, *Industrial Management & Data Systems*, 116 (9), 1865-1886. <https://doi.org/10.1108/IMDS-10-2015-0449>
- Shi, J., Xu, K., Si, H., Song, L., Duan, K. (2021). Investigating intention and behaviour towards sorting household waste in Chinese rural and urban-rural integration areas. *Journal of Cleaner Production*, 298, 126827.
- Sorkun, M. (2018). How do social norms influence recycling behavior in a collectivistic society? A case study from Turkey. *Waste Management*, 80, 359-370.
- Stem, P.C., Dietz, T. (1994). The value basis of environmental concern. *Journal of Social Issues*, 50, 65-84.
- Steova, K., Alriksson, S. (2017). Influence of recycling programmes on waste separation behaviour. *Waste Management*, 68, 732-741.
- Triandis, H.C. (1980). “Values, attitudes, and interpersonal behavior” in Howe, H.E. and Page, M.M. (Eds), *Nebraska Symposium on Motivation 1979*, University of Nebraska Press, Lincoln, 195-259.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. (2019). Belediye Atık İstatistikleri. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Belediye-Atik-Istatistikleri-2018-30666>. Erişim tarihi: 20.04.2022.
- Wang, S., Li, J., Zhao, D. (2017). The impact of policy measures on consumer intention to adopt electric vehicles: Evidence from China Transport Res. *Part A: Policy Pract.*, 105, 14-26.
- Wang, S., Wang, J., Yang, S., Li, J., Zhou, K. (2020). From intention to behavior: Comprehending residents’ waste sorting intention and behavior formation process. *Waste Management*, 113, 41-50.
- Wang, Y., Long, X., Li, L., Wang, Q., Ding, X., Cai, S. (2021). Extending theory of planned behaviour in household waste sorting in China: the moderating effect of knowledge,

- personal involvement and moral responsibility. *Environment, Development and Sustainability*, 23, 7230-7250.
- Wilson, D., Rodic, L., Modak, P., Soos, R., Carpintero, A., Velis, K., Iyer, M., Simonett, O. (2015). Global Waste Management Outlook; United Nations Environment Programme (UNEP) & International Solid Waste Association (ISWA): Nairobi.
- World Bank (2012). What a waste: A global review of solid waste management. World Bank, Washington, DC.
- Yılmaz, V., & Arı, E. (2021). the effect of environmental concern on renewable energy awareness, perceived benefit and intention to use, *Journal of Fundamental and Applied Sciences*, 13(2), 995-1013.
- Yılmaz, V., & Doğan, M. (2016). Planlanmış Davranış Teorisi Kullanılarak Önerilen Bir Yapısal Eşitlik Modeli İle Geri Dönüşüm Davranışlarının Araştırılması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 191-206.
- Yılmaz, V., & Güleç, P.A. (2021). Üniversite öğrencilerinin küresel iklim değişikliğine yönelik görüşlerinin araştırılması: Bir yapısal eşitlik model önerisi. *İzmir İktisat Dergisi*, 1(32), 1-12.
- Yılmaz, V., & Kınaş, Y. (2020). Kısmi En Küçük Kareler Yapısal Eşitlik Modellemesiyle Bir Elektrik Dağıtım Şirketinin Hizmet Kalitesinin Araştırılması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15 (2), 437-456.
- Zhang, S., Hu, D., Lin, T., Li, W., Zhao, R., Yang, H., Pei, Y., Jiang, L. (2021). Determinants affecting residents' waste classification intention and behavior: A study based on TPB and A-B-C methodology. *Journal of Environmental Management*, 290, 112591.
- Zhang, B., Lai, K.H., Wang, B., Wang, Z. (2019). From intention to action: How do personal attitudes, facilities accessibility, and government stimulus matter for household waste sorting? *Journal of Environmental Management*, 233, 447-458.

EXTENDED SUMMARY

In general, the attitudes and behaviors of the population towards waste management can be affected by the socio-economic conditions, income sources, education and development level, culture and lifestyle of a country. In Turkey, which is among the developing countries, interest in domestic waste separation and recycling has been increasing in recent years .

According to 2018 data, it has been determined that 1395 out of 1399 municipalities in Turkey provide waste services. It has been determined that municipalities providing waste services collect a total of 32,209,000 tons of waste. In 2018, the average daily amount of waste per capita collected in municipalities was calculated as 1.16 kg. In the three big cities, the average daily amount of waste collected per capita was determined as 1.28 kg for Istanbul, 1.18 kg for Ankara and 1.36 kg for İzmir. While 67.2% of the 32,209,000 tons of waste collected in municipalities providing waste services is sent to landfills, 20.2% to municipal dumps and 12.3% to recycling facilities, 0.2% is disposed of by incineration, burial, dumping into streams or land.

Waste, which we used to compress under the name of "garbage" in the past, has become a social concept that needs to be managed in a planned and programmed way, together with increasing environmental problems. It can be said that domestic waste separation behavior, which is common in many countries today, is not common in Turkey. The aim of this study is to investigate the factors affecting the household waste separation behavior of individuals with the help of the proposed Extended Waste Separation Model (GAAM) and to examine what can be done to increase these behaviors.

When the literature is examined, it has been seen that it may be appropriate to add knowledge about household waste sorting, environmental concern, feelings of guilt, and incentives for waste sorting as independent variables to the Planned Behavior Theory model. In the proposed GAAM, household waste information and environmental concern were added as exogenous variables, assuming that they would affect attitude. Considering that environmental concern has an impact especially on waste separation, it has been added to the proposed model since it is thought that this concern will have an important contribution to the role of waste separation behavior. In addition, incentives for waste separation, which are thought to affect attitudes and behaviors, and guilt, which are thought to affect behavior, were added to the proposed model as exogenous variables. As a result, an Extended Waste Separation Model (GAAM) based on Planned Behavior Theory has been proposed.

In the study, the online survey method created via Google Forms was used as a data collection tool. Data were collected between May and June 2022. The survey consists of three parts. In the first part, there are questions created to determine the demographic characteristics of the participants (gender, age, marital status, educational status, occupation, plate code of the province where the participant lives, etc.). In the second part, there are questions created to measure the household waste knowledge of the participants. In the third part, a 5-point Likert type scale (1-Strongly Disagree, 2- Disagree, 3- Partially Agree/Disagree 4- Agree 5- Strongly Agree) was created. While all individuals over the age of 18 who have social media are defined as the research population, those who saw the questionnaire created with the help of Google forms on social media and voluntarily answered it constituted the research sample. Therefore, the research sample can be defined as the convenience sample.

The structural equation modeling is a theory development and testing approach used to predict and test causal relationships. In this study, it was aimed to investigate the behaviors of individuals towards household waste sorting. For this purpose, the factors affecting the household waste sorting behavior were investigated and a structural equation model was proposed with the help of the literature. PLS-SEM method was used in the analysis of the proposed model. It is concluded that the proposed measurement model provides validity and reliability and the model has good fit.

After ensuring the validity and reliability of the measurement model, the structural model is evaluated. In the evaluation of the structural model, the coefficient of determination R^2 , the effect size f^2 , the validity of the estimator Q^2 and the goodness-of-fit index are used. Apart from this, values of Standardized Root of Square Mean Error (SRMR), Square Euclidean Distance (d_{ULS}), Geodesic Distance (d_G), Chi-Square and Normed Fit Index (NFI) measures obtained from the SmartPLS program are used.

The Q^2 measure shows the validity of the model's prediction. The fact that the Q^2 values of the structural model are greater than zero indicates that the predictive validity is provided. As a result of the analysis, Q^2 values were obtained as C=0.282, F=0.338 and G=0.400. The measurement model well predicts the original observed variables.

Effect size (f^2), apart from evaluating the R^2 values of all endogenous latent variables, is used to evaluate the change in R^2 value if a certain exogenous latent variable is excluded from the model, to evaluate whether this extracted structure has a significant effect on the endogenous latent variables. The effect size (f^2) indicates that a latent variable has a weak ($0.02 < f^2 < 0.14$), medium ($0.15 < f^2 < 0.34$) and high ($f^2 > 0.34$) effect at the structural level. it does. According

to the effect size (f^2) values obtained as a result of the analysis; A exogenous latent variable; C(0.056) affects weakly. B exogenous latent variable; C(0.225) is highly influencing. M exogenous latent variable; C(0.043) affects weakly. If N is an extrinsic latent variable; G(0.079) affects weakly.

In order for the model to have an acceptable fit, the SRMR value should be less than 0.10 and the NFI value should be between 0-1. NFI value close to 1 indicates that the model has a good fit. The SRMR value for the model in the study was calculated as 0.078 and the NFI value as 0.813.

Finally, in the evaluation of the model, it should be determined whether there is a multicollinearity between the latent variables. In determining this situation, Variance Inflation Factor (VIF) values are examined. The VIF value must have a value of 5 or less. The VIF values between the latent variables obtained from the SmartPLS program were calculated. When the calculated VIF values are examined, it is seen that all values are less than 5 and there is no problem of multiple interrelationships between latent variables.

A significant relationship was found between waste sorting knowledge and attitude variables. This result means that as individuals' knowledge of household waste sorting increases, their attitudes towards household waste sorting change positively. A significant relationship was found between environmental anxiety and attitude. This result shows that individuals' high environmental concerns have a positive effect on their attitudes towards household waste sorting. A significant relationship was found between attitude and intention to separate household waste. This finding shows that an increase in attitudes towards household waste sorting will also positively affect individuals' intention to sort household waste. A positive relationship was found between the subjective norm and the intention to separate household waste. This result shows that the subjective norms of individuals will affect their intention to separate household waste. A positive relationship was also obtained between perceived behavioral control and household waste separation intention. This result shows that individuals' perceived behavioral control is effective in their intention to separate household waste.

A statistically significant positive correlation was found between the incentive for household waste sorting and the attitude. This result shows that when domestic waste sorting is encouraged for individuals, it will positively affect the household waste sorting attitudes of individuals. No significant relationship was found between incentives for household waste sorting and domestic waste sorting behavior. A positive relationship was found between the feeling of guilt and the

behavior of household waste sorting. This result shows that individuals who feel more guilty will engage in more household waste sorting behavior.

Importance-performance map (IPMA) analysis was performed in the study. A useful analysis approach in PLS-SEM, IPMA is also called importance-performance matrix, importance-performance map, or priority map analysis. IPMA compares the overall effects, representing the importance of constructs in shaping a particular target construct (internal latent variable), with the average latent variable scores indicating their performance. The aim is to identify constructs that are of relatively high importance to the target construct (those with a strong overall effect) but also have a relatively low performance (ie, low mean latent variable scores).

When the results are examined, the variables that have the highest importance in household waste sorting behavior and have low performance are Perceived Behavior Control (E), Intention (F) and Guilt (N), respectively. While the feeling of guilt felt as a result of not separating the waste at home has a high importance in explaining the waste sorting behavior, its performance on the behavior is low. From this, it has been revealed that the increase in the level of guilt will increase the waste sorting behaviors. It has also been determined from this map that the importance given to waste separation information (A) is very low, but it has a high effect on performance.

The Impact of Political and Economic Developments on Stock Investors' Decisions: Evidence from Türkiye¹

Abdulmuttalip PİLATİN*

Geliş Tarihi (Received) 24.09.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 24.08.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1179683

Abstract

The aim of this study is to determine whether political and economic developments influence the current investment decisions of BIST investors. Although Prospect Theory says that investors are rational, behavioral finance shows that investors cannot act rationally. This study contains evidence that political and economic developments increase individuals' irrational behavioral tendencies. The data set of the research was obtained from surveys made in Investing, MyNet Borsa, TreadingView, Twitter, and blocks. In this context, an online survey was conducted with 576 active stock market investors. Five hypotheses created within the scope of the research were tested with the structural equation model. According to the results of the study, H1, H2 and H4 hypotheses, which measure the effect of investment advice, election and presidential debates, and economic and political statements on investors' investment decisions, were accepted, while H3, H5 hypotheses, which measure the variables of self-efficacy, the state of the stock market, were rejected. Accordingly, while it was determined that the stock market situation and self-efficacy variables did not significantly affect investor behavior, it was concluded that investment advice, election and presidential debates, and economic and political statements had a significant and significant effect on investors' stock investments. Among these three variables, it was understood that the economic and political explanations (0.432) were the variable that most affected the investment decisions of the investors, followed by the election and presidential debates (0.226), and the investment recommendations (0.130) as the third.

Keywords: Investor, Stock Exchange, Behavioral Finance, Elections, Politic

JEL Classification: G11, G4

Siyasi ve Ekonomik Gelişmelerin BİST Yatırımcı Kararlarına Etkisi: Türkiye'den Kanıtlar

Öz

Bu çalışmanın amacı siyasi ve ekonomik gelişmelerin BİST yatırımcılarının mevcut yatırım kararları üzerinde etkili olup olmadığını belirlemektir. Rasyonel Beklenti Teorisi yatırımcıların rasyonel olduğunu söylese de davranışsal finans yatırımcıların çok da rasyonel davranmadığını göstermektedir. Bu çalışma, siyasi ve ekonomik gelişmelerin bireylerin rasyonel olmayan davranışsal eğilimlerini artırdığı yönünde kanıtlar içermektedir. Araştırmanın veri seti Investing, MyNet Borsa, TreadingView, Twitter ve bloklarda yapılan anketlerden elde edilmiştir. Bu kapsamda 576 aktif borsa yatırımcısına online anket yapılmıştır. Araştırma kapsamında oluşturulan beş hipotez yapısal eşitlik modeli ile test edilmiştir. Çalışma sonuçlarına göre, yatırım tavsiyesi, seçim ve başkanlık tartışmaları ile ekonomik ve siyasi açıklamaların yatırımcıların yatırım kararları üzerindeki etkisini ölçen H1, H2 ve H4 hipotezleri kabul edilirken öz yeterlilik, borsanın durumunu değişkenlerini ölçen H3, H5, hipotezleri reddedilmiştir. Buna göre borsanın durumu ve öz-yeterlik değişkenlerinin yatırımcı davranışını önemli ölçüde etkilemediği tespit edilirken yatırım tavsiyesi, seçim ve başkanlık tartışmaları ile ekonomik ve siyasi açıklamaların yatırımcıların hisse senedi yatırımları üzerinde anlamlı ve önemli bir etkisinin olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Bu üç değişkenden yatırımcıların yatırım kararlarını en fazla etkileyen ekonomik ve siyasi açıklamalar (0.432) değişkeni olmuş ardından seçim ve başkanlık tartışmalarının (0.226) üçüncü olarak ise yatırım tavsiyelerinin (0.130) olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yatırımcı, Borsa, Davranışsal Finans, Seçimler, Siyaset

JEL Kodları: G11, G4

¹ This article is an improved version of the paper presented at the "2 nd International Congress on Digital Business, Management & Economics" held in Mersin on 9 - 11 September 2022.

* Assoc. Prof., Recep Tayyip Erdoğan University, Department of Finance and Banking, abdulmuttalip.pilatin@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2293-2808

Introduction

Although traditional finance theories say that investors act rationally, studies on behavioral finance show that investors do not act rationally (Hopland et al., 2016; Suchanek, 2021). Behavioral finance states that investor decisions can be affected by behavioral, emotional, and cognitive aspects and make irrational decisions (Flores & Vieira, 2014; Schmid, 2004; Pilatin, 2019; Phan et. al. 2021). In addition to these, there are some variables that affect the decisions of investors, especially in developing countries. (Kumari, & Mahakud, 2015; Yalçiner, Atan, & Boztosun, 2005; Youssef, and Mokni, 2018; Yurttadur & Ozcelik; 2019). These indirectly affect investors behaviorally, emotionally and cognitively. Despite learning the same information, news and event, different behavioral tendencies may be exhibited by investors. In this study, it is assumed that the level of individual investors' exposure to political statements, elections, news, the course of the stock market index and their self-efficacy may be higher than that of developed countries. The connection of this study with behavioral finance emerges in this context.

Behavioral finance is expressed as a field that examines the psychological, sociological, economic and financial effects of investors' investment decisions with the effect of different perceptions in terms of emotions and cognitive behavior (Ergör, 2017: 9). Each person has a different level of financial literacy, educational level, culture, understanding capacity, knowledge, emotional intensity and intuition. Because the human brain has the ability to process information at certain and different levels, to learn, and to manage emotional and intuitive behaviors (Schmid, 2004: 29). Expressing this situation as emotional, reflexive, uncontrolled and fast is the 1st system. The system that evaluates, calculates, strives, and therefore decides more slowly than the 1st system is called the 2nd system. (Kahneman, 2011: 27). Individuals' decision-making differs depending on which system is involved. On the other hand, they have difficulty in making rational decisions under the influence of cognitive and mental prejudices and deceptions. In developing countries, the system is not fully settled and political and economic explanations may cause investors to decrease this degree of rationality.

With the effect of investor behavior on markets and asset prices, the importance of behavioral finance has been understood and the number of studies on investor behavior has increased (Eser, & Toigonbaeva, 2011; De Bondt, Mayoral, & Vallelado, 2013; Aren, 2018; Pilatin, 2019; Fang, Yuan, Yang & Ying, 2022). The first and important work on behavioral finance is the "expectancy theory. which has guided many studies. (Kahneman and Tversky, 1979, 1981). Prospect theory states that individuals may show different preferences for developments or news that are presented to them in different ways but are essentially the same.

As a result of different expressions of the same developments and news by individuals, different emotions arise in investors, and the reflection of these feelings on investors' decisions is called the "framing effect" (Kahneman, 2011: 88).

One of the important determinants of the financial development of countries is the political factors, which are considered among the systematic risks. In addition to having direct effects on financial functioning, political developments also have indirect effects on determinants such as economic and legal institutions, disclosures, commercial and financial openness and financial freedom (Gärtner & Wellershoff, 1995; Voghouei et al., 2011; Torun, & Ilgun, 2018). In addition, political processes such as election and presidential system debates, cabinet changes and legislative debates cause excessive volatility in stock markets (Białkowski et al., 2008). The basis of this situation emerging in the stock markets is the influence of investor decisions. Investors who are affected by the political and economic statements of politicians and the general trend may start to make investment decisions in a different and irrational way.

Considering these, the effect of political and economic developments, which are not included in the literature, on investor decisions has been tried to be explained through the structural equation model. However, since there is not enough work on this subject, it is an important necessity to carry out more studies. In addition, this study, unlike the others, is one of the first studies conducted on survey data, which deals with the impact of political and economic developments on investor decisions. The continuation of study continues in the form of the literature summary which similar studies are mentioned, the hypothesis development part where the research hypotheses and the model are given, the data set and method, then the findings and finally the conclusion.

1. Literature Review and Hypothesis

When the studies in the literature are examined, it is seen that most studies on behavioral finance are conducted. In addition to these studies, studies were also conducted on financial markets, the course of stock markets and volatility during election periods (Lobo, 1999, Nippani ve Arize, 2005; Wong ve McAleer, 2009; Colón-De-Armas, Rodriguez, & Romero, 2017; Chia & Jiun, 2018). In addition, there are few studies on the effects of economic developments and the stock market trend on investor behavior and stock markets (Białkowski ve diğerleri, 2008; Birz, & Lott Jr, 2011; Medovikov, 2016). It is seen that these studies are based on stock market, index and market data. In this section, hypotheses will be formed by mentioning similar studies. At this point, it has been understood that there are very few empirical studies with investors in the literature. In addition, the absence of a study based on survey data conducted with individual investors in a developing country is one of the main motivations of this study.

In their study, Gärtner & Wellershoff (1995) found strong evidence to support the view that there has been a robust and quantitatively significant election cycle in US stock return data over the past 30 years. Asteriou & Siriopoulos (2000) empirically examine the relationship between the development of the stock market, political developments and economic growth in Greece. The empirical results indicate the existence of a strong negative relationship between uncertain socio-political conditions and the Athens Stock Exchange (ASE) overall index.

In the study of Döpke & Pierdzioch, (2006), in which they analyzed the stock market movements and political developments in Germany, it was understood that, contrary to the empirical evidence obtained for the USA, German stock market returns were not higher during the liberal government period than during the conservative governments. Also, unlike the results in the US, no election-period evidence was found in German stock returns. However, the estimated popularity functions and VARs show that stock market returns do have an impact on the popularity of German governments.

Białkowski et al., (2008) examined a sample of 27 OECD countries to test whether national elections cause higher stock market volatility. It has been found that the country-specific component of the index return variance can easily double during the week of an election. This may be due to the surprise of investors by the election results. Various factors such as narrowly winning elections, lack of compulsory voting laws, changes in the political orientation of the government, and failure to form a government significantly affect the magnitude of the shock during the election period. There is also some evidence that markets with shorter operating histories react more strongly.

In the work of Pastor and Veronesi (2013), we develop an equilibrium model to determine whether stock prices move according to political news and elections. The model shows that political uncertainty governs a greater risk premium in weaker economic conditions. Political uncertainty diminishes the value of the covert sales protection that the government provides to the market. In their study, Torun and İlgün (2018) used dynamic panel data analysis method to analyze 48 underdeveloped and developing countries in the 1985-2012 period in order to determine the effect of political factors. According to the results of the analysis, the level of democracy has a significant inverted-U-shaped effect on financial development. It has been revealed that the government's vote rate on financial development is positive, the effect of coalition governments is negative, and the developments that limit the powers of the executive organs do not have a significant effect. According to the variables that are the indicators of political stability, it is understood that the variables such as political crisis, cabinet change, parliamentary elections, and the level of political corruption hinder financial development.

These studies deal with the impact of political developments on financial markets and the stock market, based on existing data sets. What causes this effect on the financial situation and the stock market is the change in investor decisions. In this study, the effect of political and economic developments on investor decisions is discussed in the context of behavioral finance.

Considering the studies in the literature, the factors affecting investor decisions are mostly focused on behavioral finance, which criticizes the efficient market hypothesis (Fama, 1970) and rational expectations theory (Mandeville, 1970) and states that investors do not act rationally (Kahneman and Tversky, 1979; Thaler, 1999). In other studies, as stated in the literature, the effect of political decisions and developments on financial markets and stock market indexes. This study differs from the aforementioned studies in terms of both the subject and the method of obtaining the data, and the questionnaires made to the stock market investors. In addition to the fact that political and economic factors are more variable in developing countries, it is thought that Turkiye's geopolitical position and being a developing country make this study more important. For this reason, the need to fill the gap in this field has been the main motivation for this study due to the inadequacy of studies on economic and political developments that affect the decisions of investors.

The above-mentioned and similar studies try to explain investor behavior through stock market indices and market data. In these studies, which are based on stock market and market data sets, the effect of political developments on financial markets and stock market index is discussed. Investor decisions that cause these effects on the financial situation and the stock market index are changed by being affected by the political and economic situation. Although investors have the same level of knowledge, investment decisions can be different from each other, contrary to the rational behavior hypothesis.

In this study, it is examined whether the investment decisions of individuals who have relatively the same level of knowledge and have been stock investors for a while are affected by political and economic factors. At this point, the lack of a study in this direction through the surveys made with investors in the literature constitutes the main motivation source of the study. The study, which was carried out by considering newspaper news, shows that news about GDP and unemployment affect investor decisions, affecting stock trading and returns (Birz, & Lott Jr, 2011). In a similar study, by controlling the economic conditions related to the release of economic data, it was observed that the market reacted strongly and negatively to negative macroeconomic news, but did not take the good news into account too much. It has been determined that negative news causes prices to decrease (Medovikov, 2016). The study in China shows that positive news improves stock market performance and individual stock trading,

while negative news reduces them. It has been understood that the news about the government has more impact on the stock market and stocks than other news (Li, 2018).

Evidence supporting the effects of news about the economic and political situation on the stock market is not clear. This may partly be due to the difficulty of measuring how investors interpret macroeconomic news in different economic environments. Flannery and Protopadakis (2002) examined the market impact of major economic developments and found that news about industrial production, unemployment, and real GNP, among other key variables, did not have a significant impact on stock prices. Similarly, studies by Pearce and Roley (1985), Jain (1988) and Ghent (2010) indicate that economic and political news do not have a significant impact on the stock market. Medovikov (2016) states in his study that the economic situation and developments affect investor decisions.

From this point of view, the hypothesis about political and economic news in Turkiye is formed as follows.

H₁: Political and economic explanations have a significant impact on investors' investment decisions.

Bialkowski et al. get. (2008), it has been determined that individual investors and especially the stock market are more volatile during election events during the national elections, which are known to trigger high stock market volatility. Li and Born (2006) show that stock market volatility increases during the US presidential election, especially if no candidate is a dominant leader in pre-election polls. Jens (2017) provides evidence of higher volatility in stocks during the years of governor elections.

Elections can be decisive, especially in developing countries, so that investors can see their way, determine their investment areas and do their long-term business. For this reason, investors in developing countries follow the developments regarding the elections and may exhibit investment behavior accordingly. Based on the studies, it is seen that the elections affect the stock market significantly by affecting the investor behavior trends (Lobo, 1999, Nippani ve Arize, 2005; ve Wong ve McAleer, 2009). Almost all of the studies are based on empirical studies. In the study conducted in the USA (Colón-De-Armas et. al. 2017), there is evidence that the presidential elections increase the investor optimism, thus increasing the share prices and increasing the stock market index.

When developing countries are examined, not much work has been done except Wang and Lin (2009) in the Taiwan stock market, Lean (2010) and Chia & Jiun (2018) in the Malaysian stock market. The findings in the studies show that the political uncertainty surrounding the elections significantly affects the reaction of the investors. This effect may be

higher in developing countries. The effect of the elections on the stock market performance varies greatly according to the expectations of the investors (Białkowski, Gottschalk and Wisniewski, 2008). If investors are optimistic about the future of the country and economy, they tend to invest in the stock market. Otherwise, they tend to give up or invest less (Chia & Jiun, 2018). It may also raise the expectation that government changes will have an impact on stock markets for investors. In the study conducted in Turkiye, it was determined that abnormal return opportunities emerged in the BIST-100 index during the dates of political elections (Yılmaz and Elmas, 2019). Before the elections, the public and investors can be affected by the election campaign discourses and debates. In addition, the presidential debates put into practice in Turkiye can also affect investor decisions by influencing these discourses and discussions.

From this point of view, the hypothesis about the election and presidential debates was formed as follows.

H₂: Election and presidential debates have a significant impact on investors' investment decisions.

Compared to institutional investors, individual investors trade more in volatile markets (Chuang and Susmel, 2011). There is also evidence that volatile stocks are more attractive to individual investors (Kumar, 2009).

Based on this, the following hypotheses about the stock market situation were formed.

H₃: The state of the stock market has a significant effect on investors' investment decisions.

The usefulness of investment advice depends on the quality of the advice and the investor's portfolio. Brokers help participants with a referral request bear market risk, but offer options with higher commissions. Investment recommendations have a reducing effect on behavioral tendencies. But the higher the stock market premium and the lower the broker fees, the more likely advice seekers will benefit from conflicting advice (Chalmers, & Reuter, 2020). Women are evaluated as less knowledgeable and more controlled in their investments than equivalent men. They also receive portfolio advice with slightly lower risk profiles. Investors who receive investment advice tend to follow them (Baeckström, Marsh, & Silvester, 2021). Similarly, combining investment advice and asset management leads to higher agency costs, but positively and statistically significantly affects portfolios (Hlobil, & Van Leuvensteijn, 2020; Brenner and Meyll, 2020).

From this point of view, the hypothesis about the investment advice was formed as follows.

H₄: Investment advice has a significant effect on investors' investment decisions.

When economic data and current economic conditions are taken into account in different economic conjunctures and different countries, the market effect of the news becomes evident (Medovikov, 2016; Gültekin and Umutlu, 2016). It shows that the news has a negative effect on stock prices in times of economic contractions and increased unemployment. In the expansion period of the economy, it has a positive effect as it gives a growth signal to investors Boyd et al. (2005). McQueen and Roley, (1993) and Birz and Lott (2011) found that the stock market responds significantly to important economic developments in their study by considering market expectations. Of course, the self-efficacy levels of these investors should be at a sufficient level. Kostopoulos, Meyer, & Uhr (2022) show in their study that the increase in uncertainty in the market is associated with increased investor activity. Investors who try to avoid uncertainty in relation to investors' self-efficacy are more prone to uncertainty shocks. These results indicate that professional investors are more proficient in long-term investment (Kostopoulos, Meyer, & Uhr, 2022). Phan, et. get. (2021) shows that investor self-efficacy reflects the market return, and the rate of return is more important after a long period of pessimism. It is easier for investors to have self-efficacy, to have high financial literacy levels, to have stock market experience and to know how to invest, to read economic data, and thus to invest.

From this point of view, the following hypothesis was formed regarding self-efficacy.

H₅: Self-Sufficient has a significant effect on investors' investment decisions.

In the study, 5 different hypotheses have been developed considering the studies in the literature in order to determine whether the studies in the field of behavioral finance and the effects of political developments on financial markets and stock markets are meaningfully effective on the investment decisions of investors.

Figure 1. Research Model

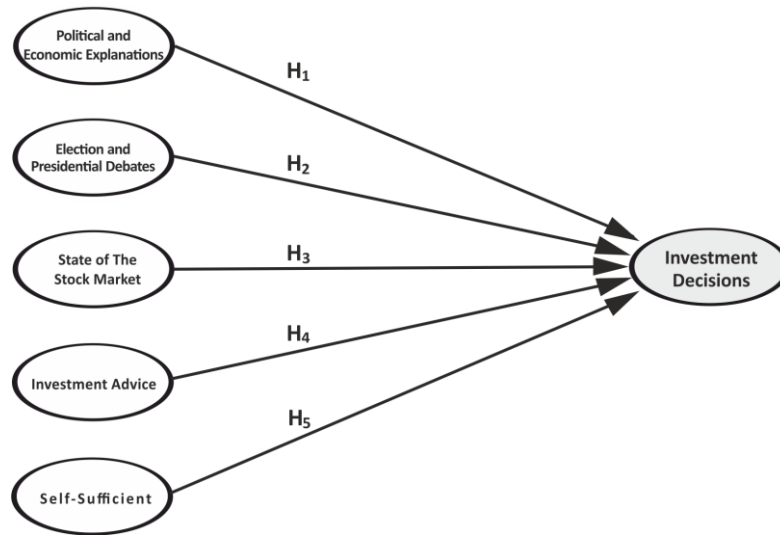

Figure 1 shows the research model used in the study. In this context, the effect of each dimension on the investment decision is examined. For this purpose, 5 hypotheses determined within the scope of the model are tested.

3. Dataset and Methodology

The data set of the research consists of a cross-sectional data set obtained from the surveys conducted throughout Türkiye. This data set consists of the results of the online survey conducted in Türkiye between March 2021 and April 2022 due to the Covid-19 pandemic. All of the surveys were made to individuals who are active stock market investors as a result of the announcements made on Investing, MyNet Borsa, TradingView, Twitter and blocks.

For this questionnaire, the ethics committee approval of Recep Tayyip Erdoğan University Social and Human Sciences Ethics Committee, dated 15.03.2022 and numbered 50 was obtained. The questionnaire form used in the study consists of 34 questions and 2 parts. In the first part, it consists of questions about the demographic characteristics of the investors, and in the second part, it consists of questions to determine the level of the participants' exposure to economic and political developments. It reports that the number of active investors investing in the BIST as of the end of 2021 is 2 million 335 thousand (MKK, 2022). Since the study was made for BIST investors, it was calculated with the formula below in order to find the sample size of this mass (Oktay vd., 2007: 64).

$$n = \frac{N * P * Q * Z^2}{(N - 1)d^2 + P * Q * Z^2}$$

Accordingly, it was determined that the sufficient sample size to represent the main mass with 5% significance level and 5% margin of error was approximately 384. Despite this, 576 survey data were used in the study to provide a better representation of the population. In

order to test the intelligibility and appropriateness of the questions in the survey, a preliminary survey was conducted with 25 people and the questions in the survey were arranged according to the suggestions received.

In the research, a scale related to the political and economic decisions that affect the investment decisions of individuals has been developed. Then, confirmatory factor analysis was performed with the AMOS 24 program and then five hypotheses created with structural equation modeling (SEM) were tested. Considering that the values of goodness of fit obtained as a result of confirmatory factor analysis were not within the recommended values, necessary modifications offered by AMOS 24 were applied to ensure that the model took place among the recommended values.

4. Scale Development and Analytics

In this study, which was carried out in order to determine whether and how investors are affected by economic and political developments in Türkiye, firstly the necessary scale was developed and then the effect was tried to be determined with the structural equation model. The answers to the scale developed for the research were applied on a 5-point Likert scale, which was determined as “1=Strongly Disagree, 2- Disagree, 3-No idea, 4-Agree, 5=Strongly Agree”. The scale of the effect of economic and political developments on the investment decisions of the investors consists of 24 questions. Since there is no theoretically accepted basic scale in the literature that measures the impact of economic and political developments on investors' investment decisions, the statements in the scale have been adapted by making use of studies affecting investor decisions and studies on behavioral finance (Medovikov, 2016; Jiun, 2018; Birz, 2017).

First of all, the skewness and kurtosis values of the variables are important. When the skewness and kurtosis values are between -1.5 and 1.5, it is understood that the distribution is normally distributed (Tabachnick & Fidell, 2007: 67). In this study, it was seen that the normal distribution assumption was met; since the skewness and kurtosis values (Kolmogorov-Smirnov 0.187/ sig=0.000) were within the desired limits.

4.1. Factor Analysis

In this section, the factor analysis results of the factors affecting the participation banking use of the participants and shown in Table 7 are included. The validity of the scales used to determine the participation banking use of individuals was tested by factor analysis. The factor analysis performed to determine the factor structure and load of the scale used in the research is given below.

Table 1. KMO and Barlett Test

	Kaiser-Meyer-Olkin Compliance Measure	0,858
Barlett Test of Sphericity	Approximate chi-square	4633.577
	D.f.	210
	Significance Level	.000

According to the results of the analysis, Bartlett's Test of Sphericity proves that there is a relationship between the variables at a level suitable for using factor analysis ($p=.000$). In addition, it was found that the Kaiser-Meyer-Olkin Compliance Measure was 0.895 above the recommended value ($0.60 \geq$). These results show that the scales are suitable for factor analysis. After the explanatory factor analysis, confirmatory factor analysis (CFA) was applied using the AMOS-24 program in order to test the accuracy of the scale created.

Table 2 shows the results of the explanatory factor analysis conducted to determine the participation banking use of individuals.

Table 2. Explanatory Factor Analysis

	Components					
	Factor 1 Investment Decision	Factor 2 Political and Economic Statements of Politicians	Factor 3 Election and Presidential Debates	Factor 4 Investment Advice	Factor 5 State of the Stock Exchange	Factor 6 Self- Sufficien cy
V14	.822					
V13	.778					
V12	.745					
V11	.727					
V10	.641					
V9	.624					
V8	.528					
V23		.745				
V24		.720				
V22		.672				
V16			.718			
V17			.701			
V18			.690			
V6				.784		
V7				.701		
V5				.690		
V15					.750	
V20					.647	
V2						.779
V1						.650
V21						.504
Exp. Variance	30.237	11.509	9.136	6.634	5.330	4.805
Cronbach Alpha	.864	.723	.868	.765	.894	.713
Total Explained Variance						67.651
Cronbach Alpha						.843

Table 2 shows the results of the factor analysis made to determine the political and economic developments that affect the investors' stock investments. When the table is examined, it is seen that a total of six factors emerged, namely the effect on the Investment Decision, Political and Economic Statements of Politicians, the Election and Presidency Debates, the Investment Advice, the State of the Stock Exchange and the Self-Efficacy factor. At this stage, in order to determine how accurately a question measures a structure or factor, the coefficients of factor loadings should be at least 0.30 or above this coefficient (Igbaria et al., 1995; Tabachnick et al., 2007). While performing the factor analysis, the eigenvalue is greater than one and the maximum loading size is 0.50.

Cronbach's alpha (α) coefficient was taken into account in determining the reliability of the created scale. Cronbach Alpha test is higher than 0.70 indicating that the scale is reliable. The fact that the coefficient value is lower than 0.40 indicates that the measuring tool used is not reliable (Gürbüz & Şahin, 2017). In this research, the Cronbach's Alpha coefficient of the 5-point Likert scale, which was conducted to determine the economic and political developments that affect the investors' stock investments, emerged as 0.924. The coefficient in question is higher than the acceptable value of 0.70 for descriptive studies. Since these results are above the acceptable value of "0.70," they show that the scale used in the survey is reliable (Sipahi, Yurtkoru, Çinko, 2008: 89; Coşkun et al., 2015: 126). These conditions are met in the factor structure created in the study.

The determined factors explain 67.651% of the factors that cause investors to be affected by economic and political developments. As a result of the reliability test, Cronbach's Alpha value was found to be 0.864 for the first factor, 0.723 for the second factor, 0.868 for the third factor, 0.765 for the fourth factor, 0.894 for the fifth factor and 0.713 for the sixth factor. The general reliability of the factors was 0.843. Since the reliability values of each factor are above the lower limit of 0.70, it can be said that the scale is reliable. In the exploratory factor application, it is aimed to reveal the factor structure of the variables. According to the results of exploratory factor analysis, removing the questions with low loading level from the scale makes the scale more valid. For this reason, questions V3, V4 and V19 with low factor loading (<0.50) were removed from the scale.

The survey results were interpreted with frequency analysis showing the demographic characteristics of the participants, and then the economic and political developments affecting the investment decisions of the investors were analyzed by establishing a structural equation model. Explanatory factor analysis was performed to determine the factors and test the validity of the scale. SPSS 23 package program was used in all analyzes made during the scale

development stage, and AMOS 24 program was used in the structural equation modeling afterwards.

5. Findings

In this section, first of all, the demographic characteristics of the investors participating in the survey are summarized. Then the structural equation model is explained and finally the results are given.

5.1. Socio-Economic Features

As seen in Table 3, 91% of the participants are male and 9% are female. In terms of marital status, 75.2% of them are married and 24.8% are single. Looking at the age ranges; 10.4% are 18-27, 36.5% are 28-37, 37.1% are 39-47, 16.7% are 48 and over. 18.2% of the participants are high school or below, 64.4% are undergraduate and associate degree graduates, and 17.4% are postgraduate degrees. When the occupations are examined, 36.2% are public personnel, 24.3% are artisan, 17.9% are senior employees, 15.5% are workers (public+private), 7.5% are retired/unemployed, it was determined that 5.4% of them were students.

Table 3. The Socio-Economic Features of the Participants

		Frequency	%			Frequency	%	
Gender	Woman	52	9.0	Income	3.000/under	136	23.8	
	Man	524	91.0		3.001-4.500	125	21.7	
Marital Status	Married	433	75.2		4.501-6.000	140	24.2	
	Single	143	24.8		6.001-7.500	129	22.4	
Age	18-27	90	10.4		7.501- 9.000	46	8.0	
	28-37	209	36.5		Most Invested Asset	Stock	476	82.6
	39-47	211	37.1			Gold	47	8.2
	48+	96	16.7			Currency	53	9.2
Educational Status	High school and below	105	18.2			< 1 Years	99	17.2
	Associate, Undergraduate	371	64.4		1-3 Years	163	28.3	
	Graduate	100	17.4		3-6 Years	115	20.0	
Job	Public Personnel	209	36.2		Stock Exchange Experience	6-12 Years	91	15.8
	Artisan	140	24.3	12 Years		108	18.8	
	Student	31	5.4	Annual Investment Amount (TL)		30.000 under	147	25.5
	Retired	43	7.5			30-60.000	151	26.3
	Senior Employee	103	17.9			60-150.000	125	21.7
	Worker	50	15.5			150.000 +	153	26.5

1\$=14.50 Turkish Lira(TL) 8.03.2022

Considering their income levels, 23.8% of them are 3.000 TL and below, 21.7% of them are 3.001-4.500 TL, 24.2% of them are 4.501- 6.000 TL, 22.4% of them are 6.000-7.500 TL and 8% It is seen that the price is between 7.501-9.000 TL. It was understood that 82.6% of the participants mostly invested in stocks, 8.2% in gold and 9.3% in foreign currency.

17.2% of the participants have been investing for less than 1 year, 28.3% have been investing for 1-3 years, 20% have been investing for 3-6 years, 15.8% have been investing for 6-12 years and 18.8% have been investing in stocks for more than 12 years.

Finally, 25.5% of the investors invested less than 30.000 TL, 26.3% invested between 30.000-60.000 TL, 21.7% invested between 60.000-150.000 TL, the remaining 26.5% has got an investment of 150.000 TL or more.

5.2. Structural Equation Model Results

Confirmatory factor analysis (CFA) was performed with the AMOS 24 program to verify the factor structure consisting of 21 items and six sub-dimensions. The factor loads and other DFA values of the created model are shown in Table 3.

After these results, confirmatory factor analysis was performed with AMOS 24 program and then hypotheses were tested with structural equation modeling (SEM). It was determined that the goodness of fit values obtained as a result of confirmatory factor analysis were not within the recommended values (Doll et al., 1994: 456; Mishra & Datta, 2011: 40). For this reason, covariance has been added between the error terms e1-e3, e3-e4, e6-e7 and e12-e13 from the modifications suggested by the AMOS program. In addition, the error term e17 was removed from the model. The goodness-of-fit values obtained as a result of the modifications were within the recommended values. The relevant results are shown in table 4.

Table 4. Goodness of Fit Values of the Research Model

Criteria	Results	Goodness of Fit Value Ranges
χ^2/df	4.381	$0 < \chi^2/df \leq 5$
GFI	.880	$.80 \leq GFI \leq 1$
RMSEA	.077	$0 \leq RMSEA \leq .08$
CFI	.922	$.90 \leq CFI \leq 1$
TLI	.903	$.90 \leq TLI \leq 1$
AGFI	.837	$.80 < AGFI \leq 1$

Goodness of Fit Value Ranges: (Doll vd.,1994: 456; Mishra ve Datta, 2011: 40)

In the tests performed to determine the reliability of the structural equation model, it is required that the mean variance extracted (AVE) value of the dimension is greater than 0.50 (Fornell and Larcker, 1981) and the CR value of the dimension is greater than 0.70 (Bagozzi and Yi, 1988; Hair et al., 2014).

As seen in Table 5, the AVE and CR values of the dimensions meet these conditions.

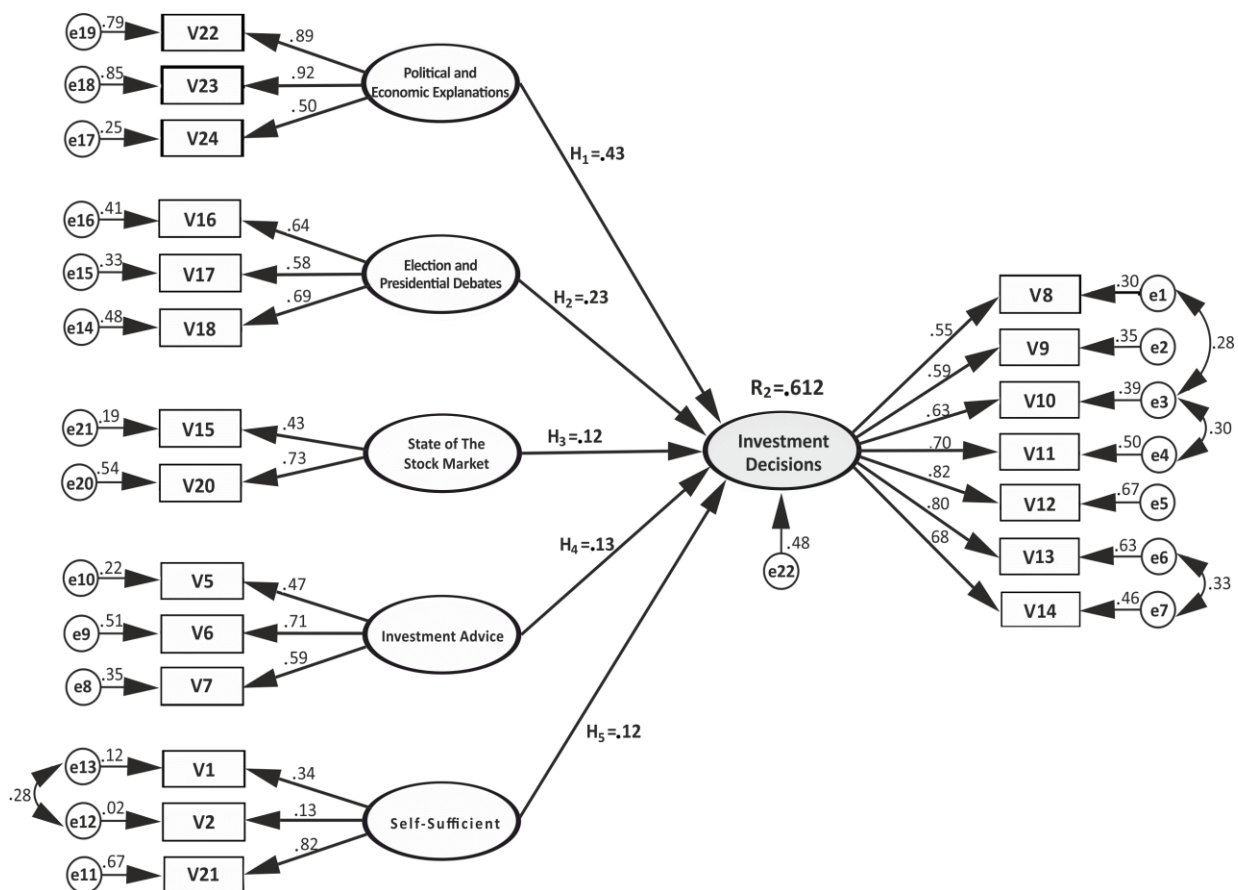
Table 5. Reliability and Validity Test Results

Variables	CR = Composite Reliability	AVE=Average Variance Extracted
Status of the Stock Exchange (SSE)	0.717	0.563
Statements by Politicians (SP)	0.830	0.684
Election and Presidential Debates (EPD)	0.723	0.535
Self-sufficiency (SS)	0.762	0.501
Investment Advice (IA)	0.708	0.519
Impact on Investment Decision (IID)	0.876	0.622

CA> .40, CR >.70 and AVE > .50

The results of confirmatory factor analysis and reliability tests to be used in this study show that it is suitable for analysis with SEM. In this framework, the analyzes were made with the AMOS 24 program. Structural model results for the relationship between variables are shown in Figure 3.

Figure 2. Structural Equation Model Result

The loads of the estimators of the variables of election and presidential debates, economic and political statements, self-efficacy, investment advice and stock market situation in the structural model are shown in Table 6. Accordingly, it has been understood that the Economic and Political Disclosures of Politicians have the highest impact (0.43) on investment decisions. Afterwards, discussions on the Election and Presidency system became the second

largest dimension (0.23) affecting investment decisions. Thirdly, it has been understood that the Investment Advice dimension (0.13) affects investor decisions.

Tablo 6. Structural Model Results

Questions	Dimension	Estimate
V8- Positive or negative news about the economy may cause me to change my investment decision.	<--- Impact on Investment Decision	0.546
V9- Unemployment data influences may cause me to change my investment decision.	<--- Impact on Investment Decision	0.593
V10- Political statements or political crises affect my investment decision.	<--- Impact on Investment Decision	0.628
V11- Conjuncturel risks may cause me to change my investment decision.	<--- Impact on Investment Decision	0.704
V12- Statements from the EU may cause me to change my investment decision.	<--- Impact on Investment Decision	0.818
V13- Crises with neighboring countries may cause me to change my investment decision.	<--- Impact on Investment Decision	0.795
V14- Political instability in the Middle East may cause me to change investment decisions.	<--- Impact on Investment Decision	0.678
V7- Recommendations of brokerage houses affect my investment decision	<--- Investment Advice	0.595
V6- The information I get from newspapers and television affects my investment decisions.	<--- Investment Advice	0.713
V5- My close environment influences my investment decisions.	<--- Investment Advice	0.465
V21- The increase in exchange rates affects my investment decisions.	<--- Self-Sufficiency	0.818
V2- I can interpret economic data.	<--- Self-Sufficiency	0.433
V1- I follow the market every day.	<--- Self-Sufficiency	0.543
V18- Presidential debates affect my investment decisions.	<--- Election and Presidential Debates	0.689
V17- In periods when the probability of a coalition is higher, my investment decision is affected by this.	<--- Election and Presidential Debates	0.575
V16- During election periods, my investment decisions are affected by this situation.	<--- Election and Presidential Debates	0.639
V24- The opposition's economic and political statements influence my investment decision.	<--- Economic and Political Statements of Politicians	0.502
V23- Prime Minister's economic and political statements affect my investment decision.	<--- Economic and Political Statements of Politicians	0.925
V22- The President's economic and political statements affect my investment decision.	<--- Economic and Political Statements of Politicians	0.890
V20- The uptrend in the stock market affects my investment decision.	<--- State of the Stock Exchange	0.735
V15- The increase in foreign share in the stock market affects my investment decisions.	<--- State of the Stock Exchange	0.432

In this section, the hypotheses for the existence of the relationship between the variables in the structural model are evaluated. For this purpose, p values showing the direction and strength of the relationship, standardized regression weights and R2 values showing the extent to which independent variables explain the dependent variable were examined. These results are shown in table 7.

Table 7. Hypothesis Results

Hypotheses	R ²	B1	S.E.	P	Sonuç
H ₁ Investment Decision <--- Economic and Political Statements of Politicians	0.612	0.432	0.045	0.000**	Acceptance
H ₂ Investment Decision <--- Election and Presidential Debates		0.226	0.037	0.006***	Acceptance
H ₃ Investment Decision <--- State of the Stock Exchange		0.119	0.070	0.309	Rejection
H ₄ Investment Decision <--- Investment Advice		0.130	0.041	0.035***	Acceptance
H ₅ Investment Decision <--- Self-Sufficiency		0.121	0.057	0.300	Rejection

p < 0.05

The R² value indicates the extent to which the independent variables explain the dependent variable. Accordingly, the intention variable of the variables of election and presidential debates, economic and political statements, economic situation, investment advice and stock market situation explains 61.2%.

According to the results of SEM, H₁, H₂ and H₄ hypotheses, which measure the effect of investment advice, election and presidential debates, and economic and political statements of politicians on investors' investment decisions, were accepted, while H₃, H₅, hypotheses that measure the variables of self-efficacy, stock market status were rejected. It has been concluded that these three variables have a significant and positive effect on investors' stock investments. From these three variables, it was understood that the variable of economic and political explanations (0.432) most affected the investment decisions of the investors. Afterward, it was seen that the election and presidential debates affected investment decisions (0,226). Finally, it was seen that investment advice was effective with (0,130). These results are important in that they show that political and economic developments and explanations have a negative impact on current investment decisions by affecting more rational decision-making of investors in the context of behavioral finance.

While some studies conducted in developed countries during election periods may provide a higher return (Gärtner & Wellershoff 1995; Białkowski, et al., 2008), it is known that there is no such opportunity in some (Pierdzioch & Döpke, 2004). On the other hand, some studies indicate the existence of a strong negative relationship between uncertain socio-political conditions and the stock market general index (Asteriou and Siriopoulos, 2000). While the mentioned studies are based on stock market index data, this study is also important in terms of showing the results of a study made with stock market investors.

6. Conclusions and Recommendations

In this study, it is examined whether political and economic developments affect the stock investments of investors in Türkiye. The data set was obtained from online surveys conducted in Türkiye between January 2022 and March 2022 due to the Covid-19 pandemic. All surveys were announced to active stock market investors on Investing, MyNet Stock Exchange, TradingView, Twitter and blocks. Although the sufficient sample size is approximately 384, the study was conducted with 576 survey results in order to provide a better representation of the population. In the research, a scale related to the political and economic decisions that affect the investment decisions of individuals has been developed. Then, five hypotheses created by structural equation modeling (SEM) made in AMOS 24 program were tested. Considering that the values of the goodness of fit obtained as a result of confirmatory factor analysis were not within the recommended values, necessary modifications offered by AMOS 24 were applied to ensure that the model took place among the recommended values.

The results of the research show that the H₁, H₂ and H₄ hypotheses, which measure the effect of investment advice, election and presidential debates, and the economic and political explanations of the politicians, on the investment decisions of the investors, are accepted, while the H₃, H₅, hypotheses are rejected. Three variables were found to have a significant and positive effect on investors' stock investment decisions. Among these three variables, economic and political explanations (0.432) were the variables that most affected the investment decisions of the investors. Afterward, it was seen that the election and presidential debates affected investment decisions (0.226). In the third place, investment recommendations (0.130) were seen. These results by Białkowski et. get. (2008), Wong and McAleer, (2009) and Chia & Jiun, (2018) support the study results. In the third place, it was seen that the investment advice variable. Investment advice is mostly used by institutional investors. The results show that investment advice is received and listened to by individual investors in Türkiye. The results support similar studies (Hlobil, & Van Leuvensteijn, 2020; (Baeckström, Marsh, & Silvester, 2021).

It is an understandable result that the most influential factor in investor decisions in Türkiye, a developing country, is economic and political statements. Because the number and speed of changes in economic practices and decisions are higher than in developed countries. In addition, higher uncertainty and its effects make investors more sensitive to political and economic news. This situation also increases the effect of behavioral tendencies. These results are important in that they show that political and economic developments and explanations affect the current investment decisions by influencing investors' more rational decision making

in the context of behavioral finance. In addition, according to the literature reviewed, it can be said that this study is one of the first studies in this direction. This article contributes to the working literature influencing investor decisions. In addition, the results are consistent with studies conducted with time series and panel data sets, which obtained evidence that political and economic developments affect stock market indices (Białkowski et al. 2008; Asteriou and Siriopoulos, 2000; Pastor and Veronesi, 2013).

On the other hand, it has been determined that the status of the stock market and the variables of self-efficacy do not significantly affect investor behavior. Although there is evidence that volatile stocks are more attractive to individual investors (Kumar, 2009), this situation does not affect investor decisions much in Turkiye. This result may be due to the BIST, which is more volatile than the stock markets of developed countries. Professional investors have more self-efficacy in terms of long-term investment (Kostopoulos, Meyer, & Uhr, 2022; Pilatin, 2022). Although investor self-efficacy has been noted to reflect the market return, Phan et. al. (2021), in this study, it was concluded that the variable of self-efficacy does not affect investor decisions. Investors' self-efficacy makes it easier for them to have a high level of financial literacy, to have stock market experience, to read economic data, and thus to invest. During the Covid-19 pandemic, the number of BIST investors increased by more than 1 million and approached 2.3 million (Pilatin, 2022). Due to these new and inexperienced investors, it may not be right to expect the self-efficacy of individual investors investing in the BIST to be very high. This results in individual investors in Turkiye being less professional and having lower self-efficacy. For this reason, it is thought that self-efficacy does not significantly affect investor behavior. The results of the study show that the framing theory (Kahneman, 2011), which emerged as a result of the elections, political and economic news and developments, and investor recommendations arousing different emotions in investors and these emotions affecting investor decisions, is valid.

These research findings can be enriched by studies with different variables. The results can provide important contributions to policy makers, politicians, portfolio and fund managers, researchers and savers in terms of determining the factors affecting investor decisions in Turkiye, a developing country.

References

- Aren, S. (2018), Davranışsal Finansa Kurumsal Bakış. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(3), 141-160.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. and Yıldırım, E. (2005), *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı*, 4. Baskı. İstanbul: Sakarya Yayıncılık.
- Asteriou, D. and Siriopoulos, C. (2000), The role of political instability in stock market development and economic growth: The case of Greece. *Economic Notes*, 29(3), 355-374.
- Baeckström, Y., Marsh, I. W., and Silvester, J. (2021), Variations in investment advice provision), A study of financial advisors of millionaire investors. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 188, 716-735.
- Bagozzi, R. and Yi, Y. (1988), On the Evaluation of Structural Equation Models. *Journal of the Academy of Marketing Sciences*, 16, 74-94. <http://dx.doi.org/10.1007/BF02723327>
- Białkowski J, Gottschalk K, Wisniewski TP. (2008), Stock market volatility around national elections. *Journal of Banking & Finance*, 32(9), 1941-53.
- Białkowski, G. and Wisniewski, P. (2008), Stock Market Volatility Around National Elections. *Journal of Banking & Finance*, 32(9), 1941-1953.
- Birz, G. (2017), Stale Economic News, Media and the Stock Market. *Journal of Economic Psychology*, 61, 87–102 <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2136291>
- Birz, G., and Lott Jr, J. R. (2011), The effect of macroeconomic news on stock returns), New evidence from newspaper coverage. *Journal of Banking & Finance*, 35(11), 2791-2800.
- Brenner, L., and Meyll, T. (2020), Robo-advisors), A substitute for human financial advice?. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 25, 100275.
- Chalmers, J., and Reuter, J. (2020), Is conflicted investment advice better than no advice?. *Journal of Financial Economics*, 138(2), 366-387.
- Chia, R., and Jiun, C. (2018), The effect of political elections on stock market volatility in Malaysia. *International Journal of Engineering & Technology*, 7(3), 114-119.
- Colón-De-Armas, C., Rodriguez, J., and Romero, H. (2017), Investor sentiment and US presidential elections. *Review of Behavioral Finance*. 9(3), 227-241 DOI 10.1108/RBF-02-2016-0003
- De Bondt, W., Mayoral, R. M., and Vallelado, E. (2013), Behavioral decision-making in finance), An overview and assessment of selected research. *Spanish Journal of Finance and Accounting/Revista Española de Financiación y Contabilidad*, 42(157), 99-118 (10.1080/02102412.2013.10779742)
- Doll, W., Xia, W. and Torkzadeh, G. (1994), A confirmatory factor analysis of the end-user computing satisfaction instrument. *MIS Quarterly*, 18(4), 453-461.
- Döpke, J., and Pierdzioch, C. (2006), Politics and The Stock Market), Evidence from Germany. *European Journal of Political Economy*, 22(4), 925-943.
- Ergör, Z. B. (2017), Yatırımcı Davranışları ve Karar Vermede Çerçeveleme Etkisi), Türkiye’de Yaşayan Karar Vericiler Üzerine Bir Çalışma. *Bankacılık ve Sigortacılık Araştırmaları Dergisi*, 2(11), 8-20.

- Eser, R. and Toigonbaeva, D. (2011), Psikoloji ve İktisadın Birleşimi Olarak, Davranışsal İktisat. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(1), 287-321.
- Fama, E. F. (1970), Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *The Journal of Finance*, 25(2), 383-417.
- Fang, Y., Yuan, J., Yang, J. J., and Ying, S. (2022), Crash-based quantitative trading strategies. *Perspective of behavioral finance. Finance Research Letters*, 45, 102185.
- Flores, S. A. M., and Vieira, K. M. (2014), Propensity toward indebtedness), An analysis using behavioral factors. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 3, 1-10.
- Fornell, C. and Larcker, D. F. (1981), Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Gartner, M. W, and Wellershoff, K. W. (1995), Is there an election cycle in american stock returns? *International Review of Economics & Finance*, 4(4), 387-410.
- Gültekin, M., & Umutlu, M. (2016), Çesitli yatirimci gruplarının hisse senedi net alım işlem hacimleri ve pazar getirisi arasindaki etkileşim (Interaction between Equity Trading of Various Investor Types and Market Return). *Ege Academic Review*, 16(3), 451-460.
- Gürbüz, S., and Şahin, F. (2017), Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hair, Jr, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., and Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis*. 7. Baskı. Prentice Hall.
- Hlobil, T. M., and Van Leuvensteijn, M. (2020), Combining investment advice and asset management. *Economics Letters*, 197, 109627.
- Hopland, A. O., Matsen, E., and Strøm, B. (2016), Income and choice under risk. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 12, 55-64.
- Igbaria, M., Guimaraes, T., and Davis, G. B. (1995), Testing the determinants of microcomputer usage via a structural equation model. *Journal of management information systems*, 11(4), 87-114.
- Jiun, R.C.C. (2018), The Effect of Political Elections on Stock Market Volatility in Malaysia. *International Journal of Engineering & Technology*, 7(3), 114-119.
- Kahneman, D. (2011), *Hızlı ve Yavaş Düşünme*, O.Ç. Deniztekin & F.N. Deniztekin (Çev.), 7. Baskı, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Kahneman, D., and Tversky, A. (1979), Prospect theory. An analysis of decision under risk. *Econometrical Journal of the Econometric Society*, 47(2), 263-291.
- Kahneman, D., and Tversky, A. (2013), *Choices, values, and frames*. In *Handbook of the fundamentals of financial decision making: Part I* (pp. 269-278).
- Kostopoulos, D., Meyer, S., and Uhr, C. (2022), Ambiguity about volatility and investor behavior. *Journal of Financial Economics*, 145(1), 277-296.
- Kumari, J., and Mahakud, J. (2015), Does investor sentiment predict the asset volatility? Evidence from emerging stock market India. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 8, 25-39.

- Lean, H. (2010), Political general election ad stock performance),The Malaysian evidence. *Research in Mathematics and Economics Penang: Universiti Sains Malaysia*, 111:120.
- Li, K. (2018), Reaction to news in the Chinese stock market: A study on Xiong'an New Area Strategy. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 19, 36-38.
- Lobo, B. J. (1999), Jump risk in the US stock market: Evidence using political information. *Review of Financial Economics*, 8(2), 149-63.
- Medovikov, I. (2016), When does the stock market listen to economic news? New evidence from copulas and news wires. *Journal of Banking & Finance*, 65(C), 27-40.
- Mishra P. and Datta, B. (2011), Perpetual asset management of customer-based brand equity-ThePAM evaluator. *Current Research Journal of Social Science*, 3(1), 34-43.
- Nippani, S., and Arize, A. C. (2005), US presidential election impact on Canadian and Mexican stock markets. *Journal of Economics and Finance*, 29(2), 271-9.
- Pástor, L., and Veronesi, P. (2013), Political uncertainty and risk premia. *Journal of financial Economics*, 110(3), 520-545.
- Phan, T. N. T., Bertrand, P., Phan, H. H., and Vo, X. V. (2021), The role of investor behavior in emerging stock markets: Evidence from Vietnam. *The Quarterly Review of Economics and Finance*.
- Pilatin, A. (2019), Behavioural Finance and Anomalies: A Theoretical Framework. Selected Writings on Financial and Economical Behaviours in the New Economy, (Ed. S.E. Pelenk), 29-44.
- Pilatin, A. (2022), In the context of behavioral finance, do investor characteristics affect stock holding period?. *KAÜİİBFD*, 13(25), 244-266.
- Reiter-Gavish, L., Qadan, M., and Yagil, J. (2021), Financial advice: Who Exactly Follows It?. *Research in Economics*, 75(3), 244-258.
- Schmid, A. A. (2004), *Conflict and Cooperation*), *Institutional and Behavioral Economics*, 1. Baskı, UK: Blackwell Publishing.
- Sipahi, B., Yurtkoru, E. S., and Cinko, M. (2008), *Sosyal Bilimlerde SPSS'le Veri Analizi.*, 2. Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi.
- Suchanek, M. (2021), The dark triad and investment behavior. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 29, 100457.
- Tabachnick, BG., Fidell, LS. and Ullman, JB. (2007), *Using multivariate statistics*, Boston, MA: Pearson.
- Thaler, R. (1999), Mental Accounting Matters. *Journal of Behavioral Decision Making*, 12(3), 183-206.
- Torun, T., and İlgün, M. F. (2018), Finansal gelişme üzerinde politik faktörlerin etkisi),Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yönelik bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(3), 181-204.
- Voghouei, H. Azali, M. and Law, S.H. (2011), Does The Political Institution Matter for Financial Development?. *Economic Papers: A Journal of Applied Economics and Policy*, 30(1), 77-98.

- Wang Y-H, and Lin C-T. (2009), The political uncertainty and stock market behavior in emerging democracy: the case of Taiwan. *Quality & Quantity*, 43(2), 237-48.
- Wong W-K., and McAleer, M. (2009), Mapping the Presidential Election Cycle in US stock markets. *Mathematics and Computers in Simulation*, 79(11), 3267-77.
- Yalçın, K., Atan, M., & Boztosun, D. (2005), Finansal oranlarla hisse senedi getirileri arasındaki ilişki. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 27, 176-187.
- Yılmaz, Y., and Elmas, B. (2019), Politik Seçim Tarihleri Etrafında Anormal Getiri Hareketleri),Borsa İstanbul Örneği. *Ekev Akademi Dergisi*, 23(80), 569-581.
- Youssef, M., and Mokni, K. (2018), On the effect of herding behavior on dependence structure between stock markets: Evidence from GCC countries. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 20, 52-63.
- Yurttadur, M., and Ozcelik, H. (2019), Evaluation of the financial investment preferences of individual investors from behavioral finance: The case of Istanbul. *Procedia Computer Science*, 158, 761-765.

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Geleneksel finans teorileri yatırımcıların rasyonel davrandığını söylemesine rağmen davranışsal finans üzerine yapılan çalışmalar yatırımcıların çok da rasyonel davranmadığını göstermektedir (Hopland et al., 2016; Suchanek, 2021; Strömbäck et al., 2017). Davranışsal finans yatırımcı kararlarının davranışsal, duygusal ve bilişsel açıdan etkilenecek rasyonel olmayan kararlar alabildiğini söylemektedir (Schmid, 2004; Pilatin, 2019). Bunların yanı sıra özellikle gelişmekte olan ülkelerde yatırımcıların kararlarını etkileyen bazı değişkenler vardır (Yurttadur & Ozcelik; 2019). Bunlar dolaylı olarak yatırımcıları davranışsal, duygusal ve bilişsel açıdan etkilemektedir. Aynı bilgiyi, haberi ve olayı öğrenmelerine rağmen yatırımcılar tarafından farklı davranış eğilimleri sergilenebilmektedir. Bu çalışmada, bireysel yatırımcıların siyasi açıklamalardan, seçimlerden, haberlerden, borsa endeksinin seyrinden ve öz yeterliliklerinden etkilenme düzeylerinin gelişmiş ülkelere göre yüksek olabileceği varsayımıyla yola çıkılmıştır. Bu çalışmanın davranışsal finansla bağlantısı bu çerçevede ortaya çıkmaktadır.

Davranışsal finans, duygusal ve bilişsel açıdan farklı algılamaların etkisiyle yatırımcıların yatırım kararları almasının, psikolojik, sosyolojik, ekonomik ve finansal açıdan etkilenmesini davranışsal açıdan inceleyen bir alan olarak ifade edilmektedir (Ergör, 2017: 9). Her insan farklı seviyede finansal okuryazarlığa, eğitim seviyesine, kültüre, anlama kapasitesine, bilgi birikimine, duygu yoğunluğuna ve sezgi gücüne sahiptir. Çünkü insan beyninin belli ve farklı düzeylerde bilgi işleyebilme, öğrenebilme, duygusal ve sezgisel davranışları yönetebilme becerisi vardır (Schmid, 2004: 29). Bu durumun, duygusal, refleksif, kontrolsüz ve hızlı olarak ifade edilmesi 1. Sistem, değerlendiren, hesaplayan, çabalayan ve bu sebeple 1. Sisteme göre daha yavaş karar veren ise 2. Sistem olarak adlandırılmaktadır (Kahneman, 2011: 27). Bireylerin karar almaları, hangi sistemin devreye girdiğine göre değişirken, diğer taraftan bilişsel ve zihinsel önyargı ve aldatmacaların etkisiyle rasyonel karar almakta zorlanmaktadır. Gelişmekte olan ülkelere göre siyasi ve ekonomik açıklamalar da yatırımcıların bu rasyonellik derecesinin azalmasına sebep olabilmektedir.

Yatırımcı davranışlarının piyasalara ve varlık fiyatlarına etkisinin görülmesiyle, davranışsal finans biliminin önemi anlaşılmış ve yatırımcı davranışları konusunda yapılan çalışmaların sayısında artış görülmüştür (Eser, & Toigonbaeva, 2011; De Bondt, Mayoral, & Vallelado, 2013; Aren, 2018; Pilatin, 2019; Fang, Yuan, Yang, & Ying, 2022). Davranışsal finans konusunda ilk ve önemli çalışma olan ve birçok çalışma için yol gösterici olan “beklenti teorisi”dir (Kahneman ve Tversky, 1979, 1981). Beklenti teorisi, bireylerin kendilerine farklı şekillerde sunulan fakat aslında aynı olan gelişmelere veya haberlerle ilgili olarak birbirinden

farklı tercihler gösterebileceğini söyler. Aynı gelişme ve haberlerin bireyler tarafından farklı olarak ifade edilmesi sonucu yatırımcılarda değişik duygular uyandırır ve bu duyguların yatırımcıların kararlarına yansımaları durumuna “çerçeveleme etkisi” denilmektedir (Kahneman, 2011: 88).

Ülkelerin finansal gelişmişliklerinin önemli belirleyicilerinden birisi de sistematik riskler arasında sayılan politik faktörlerdir. Politik gelişmelerin, finansal işleyiş üzerinde doğrudan etkilerinin olmasının yanı sıra ekonomik ve yasal kurumlar, açıklamalar, ticari ve finansal dışı açıklık ile finansal özgürlük gibi belirleyicilerle dolaylı etkide de bulunur (Gärtner & Wellershoff, 1995; Voghouei, Azali & Jamali, 2011; Torun, & İlgün, 2018). Ayrıca seçim ve başkanlık sistemi tartışmaları, kabine değişimleri ve yasama tartışmaları gibi politik süreçler borsalarda aşırı volatilitelerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Białkowski, Gottschalk ve Wisniewski, 2008). Borsalarda ortaya çıkan bu durumun temelinde yatırımcı kararlarının etkilenmesi yatmaktadır. Politikacıların siyasi ve ekonomik açıklamalarından ve genel gidişattan etkilenen yatırımcılar daha farklı ve rasyonel olmayan şekilde yatırım kararı vermeye başlayabilir.

Bunları göz önünde bulundurarak literatürde çok fazla yer almayan siyasi ve ekonomik gelişmelerin yatırımcı kararları üzerinde etkisi yapısal eşitlik modeli üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Fakat bu konuda yeterli çalışma olmadığından daha fazla çalışmaların yapılması önem bir gerekliliktir. Ayrıca bu çalışma ise diğerlerinden farklı olarak siyasi ve ekonomik gelişmelerin yatırımcı kararları üzerindeki etkisini ele alan anket verileri üzerinden yapılmış ilk çalışmalardandır.

Araştırmanın veri seti, Türkiye genelinde yapılan anketlerden elde edilen yatay kesit bir veri setinden oluşmaktadır. Bu veri seti, Ocak 2021-Mart 2022 tarihleri arasında Covid-19 pandemisi sebebiyle Türkiye’de online olarak yapılan anket sonuçlarından oluşmaktadır. Anketlerin tamamı aktif borsa yatırımcısı olan bireylere Investing, MyNet Borsa, TredingView, Twitter ve bloklar üzerinde yapılan duyurular neticesinde yapılmıştır. Çalışmada kullanılan anket formu 34 sorudan ve 2 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yatırımcıların demografik özellikleri ile ilgili, ikinci bölümde ise katılımcıların ekonomik ve siyasi gelişmelerden etkilenme düzeylerini belirlemeye yönelik sorulardan oluşmaktadır.

2021 yıl sonu itibariyle BİST’te yatırım yapan aktif yatırımcı sayısının 2 milyon 335 bin olduğunu bildirmektedir (MKK, 2022). Çalışma BİST yatırımcılarına yapıldığı için bu kütleye ait örnek kütle büyüklüğünün bulunabilmesi amacıyla;

$$n = \frac{N * P * Q * Z^2}{(N - 1)d^2 + P * Q * Z^2}$$

şeklinde ifade edilen örneklem büyüklük formülü kullanılmıştır (Oktay vd., 2007: 64). Buna göre %5 önem düzeyi ve %5 hata payıyla ana kütle temsil edebilecek yeterli örnek büyüklüğünün yaklaşık 384 olduğu belirlenmiştir. Buna rağmen daha iyi bir ana kütle temsilinin sağlanabilmesi için çalışmada 576 anket verisi kullanılmıştır. Ankette yer alan soruların anlaşılabilirliğini ve uygunluğunu test etmek için 25 kişiyle ön anket çalışması yapılmış gelen önerilere göre ankette yer alan sorular düzenlenmiştir.

Araştırmada bireylerin yatırım kararlarını etkileyen siyasi ve ekonomik kararlarla ilgili ölçek geliştirilmiştir. Ardından AMOS 24 programıyla önce doğrulayıcı faktör analizi yapılmış ve ardından yapısal eşitlik modellemesi (YEM) ile oluşturulan beş hipotezler test edilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizleri sonucu elde edilen uyumun iyiliği değerlerinin tavsiye edilen değerler aralığında olmadığına bakılarak AMOS 24 tarafından sunulan gerekli modifikasyonlar uygulanarak modelin tavsiye edilen değerler arasından yer alması sağlanmıştır.

Çalışmada, siyasi ve ekonomik gelişmelerin Türkiye'deki yatırımcıların hisse senedi yatırımlarını etkileyip etkilemediği incelenmiştir. Araştırmada bireylerin yatırım kararlarını etkileyen siyasi ve ekonomik kararlarla ilgili bir ölçek geliştirilmiştir. Ardından AMOS 24 programında yapılan yapısal eşitlik modellemesi (YEM) ile oluşturulan beş hipotezler test edilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizleri sonucu elde edilen uyumun iyiliği değerlerinin tavsiye edilen değerler aralığında olmadığına bakılarak AMOS 24 tarafından sunulan gerekli modifikasyonlar uygulanarak modelin tavsiye edilen değerler arasından yer alması sağlanmıştır.

Araştırma sonuçları, sırasıyla yatırım tavsiyesi, seçim ve başkanlık tartışmaları ile siyasilerin ekonomik ve siyasi açıklamaları değişkenlerinin yatırımcıların yatırım kararları üzerindeki etkisini ölçen H1, H4 ve H5 hipotezlerinin kabul edildiğini gösterirken H2, H3, hipotezlerinin reddedildiğini göstermektedir. Yatırımcıların hisse senedi yatırım kararlarında üç değişkenin anlamlı ve pozitif etkili olduğu görülmüştür. Bu üç değişkenden yatırımcıların yatırım kararlarını en fazla etkileyen ekonomik ve siyasi açıklamalar (0,432) değişkeni olmuştur. Sonuçlar Li, (2018) ile Birz, & Lott Jr, (2011) çalışmaları ile örtüşmektedir. Ardından seçim ve başkanlık tartışmalarının yatırım kararlarını etkilediği (0,225) görülmüştür. Bu sonuçlar Białkowski et. al. (2008), Wong ve McAleer, (2009) ve Chia & Jiun, (2018) çalışma sonuçlarını desteklemektedir. Üçüncü sırada ise yatırım tavsiyeleri değişkeninin olduğu görülmüştür. Yatırım tavsiyesi özellikle kurumsal yatırımcılar açısından daha çok kullanılsa da bireysel yatırımcılar tarafından kullanıldığı ve tavsiyelerin dinlendiği anlaşılmaktadır. Sonular benzer çalışmaları desteklemektedir (Hlobil, & Van Leuvensteijn, 2020; (Baeckström, Marsh, & Silvester, 2021).

Gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye’de yatırımcı kararlarını en fazla etkileyen faktörün ekonomik ve siyasi açıklamalar olması anlaşılabilir bir sonuçtur. Çünkü ekonomik uygulamalar ile kararların değişme hızı gelişmiş ülkelere göre daha yüksektir. Ayrıca daha yüksek belirsizlik ve bunların etkileri yatırımcıları siyasi ve ekonomik haberlere daha duyarlı hale getirmektedir. Bu durum davranışsal eğilimlerin de etkisini artırmaktadır. Bu sonuçlar, siyasi ve ekonomik gelişmeler ve açıklamaların davranışsal finans bağlamında yatırımcıların daha rasyonel karar vermelerini etkileyerek mevcut yatırım kararlarını etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca incelenen literatüre göre bu çalışmanın, bu yönde yapılmış olan ilk çalışmalardan olduğu söylenebilir. Bu makale yatırımcı kararlarına etki eden çalışma literatürüne katkıda bulunmaktadır. Ayrıca sonuçlar, siyasi ve ekonomik gelişmelerin borsa endekslerini etkilediğine dair kanıtlar elde eden (Białkowski et al. 2008; Asteriou and Siriopoulos, 2000; Pastor ve Veronesi, 2013) zaman serisi ve panel veri seti ile yapılmış çalışmalar ile de tutarlıdır.

Diğer taraftan borsanın durumu ve öz yeterlilik değişkenlerinin yatırımcı davranışlarını anlamlı etkilemediği belirlenmiştir. Her ne kadar volatil hisse senetlerinin bireysel yatırımcılara daha cazip geldiği yönünde kanıtlar olsa da (Kumar, 2009) Türkiye’de bu durum yatırımcı kararlarını çok fazla etkilememektedir. Bu sonuç gelişmiş ülke borsalarına göre daha volatil olan BİST’ten kaynaklanıyor olabilir.

Profesyonel yatırımcılar uzun vadeli yatırım açısından daha fazla öz yeterliliğe sahiptir (Kostopoulos, Meyer, & Uhr, 2022; Pilatin, 2022). Yatırımcı öz yeterliliğinin, piyasa getirisini yansıttığı belirtilmesine rağmen Phan, et. al. (2021), bu çalışmada öz yeterlilik değişkeninin yatırımcı kararlarını etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Yatırımcıların öz yeterliliği, finansal okur yazarlık seviyelerinin yüksek olmasını, borsa tecrübesi olmasını, ekonomik verileri okuyabilmesini ve bu sayede yatırım yapabilmelerini kolaylaştırır. Covid-19 pandemisinin olduğu dönemde BİST yatırımcı sayısı 1 milyondan fazla artarak 2.3 milyon seviyelerine yaklaşmıştır (Pilatin, 2022). Bu yeni ve tecrübesiz yatırımcılar sebebiyle BİST’te yatırım yapan bireysel yatırımcıların öz yeterliliklerinin çok yüksek olmasını beklmek doğru olmayabilir. Bu durum, Türkiye’deki bireysel yatırımcıların daha az profesyonel ve daha düşük bir öz yeterliliğe sahip olması sonucunu doğurur. Bu sebeple öz yeterliliğin yatırımcı davranışlarını anlamlı şekilde etkilemediği düşünülmektedir. Çalışma sonuçları siyasi ve ekonomik haber ve gelişmeler ile yatırımcı tavsiyelerinin yatırımcılarda farklı duygular uyandırması ve bu duyguların yatırımcı kararlarını etkilemesi olan “çerçeveleme etkisi” nin geçerli olduğunu göstermektedir (Kahneman, 2011: 88).

Bu araştırma bulguları farklı değişkenlerin olduğu çalışmalarla zenginleştirilebilir. Sonuçlar gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye’de yatırımcı kararlarını etkileyen faktörlerin belirlenmesi açısından, politika yapıcılara, siyasilere, portföy ve fon yöneticilerine, araştırmacılara, tasarruf sahiplerine önemli katkılar sağlayabilir.

Bankalarda Sermayenin Rolü, Belirleyicileri ve Sermaye Yapısının Yönetimi: Türkiye Örneği

Adnan GÜZEL¹

Geliş Tarihi (Received) 12.03.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 01.09.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1264152

Öz

Bankalar, faaliyetlerini kendi özkaynaklarının yanı sıra büyük oranda dış kaynaklarla sürdürmektedirler. Bankaların finansal yapıları ve faaliyetlerine göre bulundurmaları gereken sermaye miktarı, kaynaklarının yapısı, kredi portföyünün kalitesi, risk yönetiminin etkinliği ve finansal sağlamlığının en önemli göstergelerindedir. Bu nedenle çalışmada; Türk Bankacılık sisteminde sermayenin rolü, önemi ve sermaye yönetiminin ilkeleri incelenmiş, bankaların optimal sermaye gereksiniminin belirleyicileri ve sermaye yönetimi analiz edilmiştir.

Araştırma, Türk bankacılık sisteminde faaliyet gösteren ve aktif büyüklüğü yönünden sektörde en yüksek paya sahip 15 bankanın 2002Q1-2021Q4 dönemini kapsayan üçer aylık dönemler halinde sağlanan veriler panel veri analizi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Oluşturulan modelde bankaların sermaye yeterlik rasyoları bağımlı değişken; net faiz marjı, aktif ve özkaynak kârlılığı, tahsili gecikmiş alacaklar oranı, likidite oranı, kaldıraç oranı, kredi/mevduat oranı, faaliyet giderleri oranı, toplam varlıklar vb bağımsız içsel değişken; ortalama yıllık tüketici enflasyon oranı, ABD Dolar alış kuru, yıllık ekonomik büyüme oranı ile ortalama kredi-mevduat faiz oranları makro ekonomik değişkenler olarak alınmıştır.

Yapılan analiz sonucunda; sermaye yeterlilik rasyosu ile net faiz marjı, bankanın sektör içindeki payı, faiz dışı gelirlerin faiz dışı giderlere oranı ve ortalama dolar faizi arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Yine aktif getirisi, likidite oranı, toplam mevduat/toplam kaynaklar oranı, tahsili gecikmiş alacaklar (brüt)/toplam kredi ve alacaklar oranı, likit varlıklar/toplam varlıklar oranı, kaldıraç oranı ve ortalama TL kredi faizi değişkenleri ile sermaye yeterlilik rasyosu arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü etki belirlenmiştir. Ancak, toplam varlık büyüklüğü, ortalama yıllık büyüme oranı ve enflasyon oranı ile sermaye yeterlilik rasyosu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Bankacılık Sektörü, Sermaye Yeterlik Oranı, Finansal Sağlamlık, Sermaye Yapısı, Panel Veri Analizi.

The Role of Capital in Banks, Its Determinants and Management of Capital Structure: The Case of Türkiye

Abstract

Banks maintain their activities mostly with external resources as well as their own equity. Determining the amount of capital that banks should hold according to their financial structures and activities is one of the most important indicators of the efficiency of resources, credit, risk management, and financial soundness. In this study, firstly the role and importance of capital in banks and the principles of capital management are examined, then the determinants of banks' optimal capital requirement and capital management are analyzed.

The research was realized by using panel data analysis of the period 2002Q1-2021Q4 of the 15 banks having the highest share in the Turkish Banking System. In the model created, the capital adequacy ratio is the dependent variable; net interest margin, return on assets and equity, non-performing loans ratio, liquidity ratio, leverage ratio, loan/deposit ratio, operating expenses ratio, total assets, etc. independent endogenous variable; The inflation rate, USDollar buying rate, growth rate, and average loan-deposit interest rates are taken as macroeconomic variables. A statistically significant and positive relationship was found between the capital adequacy ratio and the net interest margin, the share of the bank in the sector, the ratio of non-interest incomes to non-interest expenses, and the average dollar interest. Again, there is a statistically significant and negative relationship between the return on assets, liquidity ratio, total deposits/total resources ratio, non-performing loans (gross)/total loans and receivables ratio, liquid assets/total assets ratio, leverage ratio and average TL loan interest variables and capital adequacy ratio. However, no statistically significant relationship was found between total asset size, average annual growth rate, inflation rate and capital adequacy ratio.

Key Words: Banking Sector, Capital Adequacy Ratio, Financial Soundness, Capital Structure, Panel Data Analysis.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Türk Hava Kurumu Üniversitesi, İşletme Bölümü, aguzel@thk.edu.tr.
ORCID: 0000-0002-0055-712X.

Giriş

Bankalar, ekonominin tüm alanlarına kaynak sağlayan en büyük finansal aracı kurumlardan biri olup, fon fazlası olan ekonomik birimlerden fon ihtiyacı olan kurum veya birimlere kaynak aktarımında önemli bir faaliyet yürütmektedirler. Sağlam ve sürdürülebilir bir ekonomik yapı, gelişmiş ve sağlam bir finansal sistemin varlığını zorunlu kılmaktadır. Bankacılık sektörünün gelişmiş, sürdürülebilir ve güçlü bir sermaye yapısına sahip olması finansal istikrarın sağlanması ve korunmasında da önemli bir katkıya sahiptir.

Bankaların faaliyetlerini etkin ve verimli bir şekilde yerine getirebilmeleri için sağlam bir mali bünyeye sahip olmaları gerekir. Mali bünyenin sağlamlığına ilişkin en önemli gösterge veya düzenleme ise sermaye yeterliliğidir. Bankacılık sektöründe sermaye ve özkaynaklar banka finansal sağlamlığının, diğer bir ifade ile bankaların iflas riskinin azaltılmasının en önemli unsurudur. Bankalar kendi özkaynaklarından çok daha fazla dış kaynak kullanarak faaliyetlerini sürdürmektedirler. Banka dışı işletmelerde özellikle üretim işletmelerinde sermaye yapısı ile ilgili olarak Modigliani ve Miller'in (1958) öncü çalışması sonrasında çok sayıda çalışma yapılmış olmasına rağmen finansal kurumlarda özellikle de bankalarda sermaye yapısı ve sermaye maliyeti ile ilgili çalışmalar sınırlı kalmıştır (Marques ve Santos 2004; Afşar ve Karaçayır 2018). Bankalar için sermaye ve özkaynaklarını güçlü tutmak risk ve kârlılık yönetimi açısından da önemlidir. Ancak, borçlanma maliyetlerinin yüksek olduğu dönemlerde, daha düşük bir sermaye ile faaliyetini sürdürmüş, bunun sonucu olarak maruz kaldığı riskler artmıştır (CGFS 2018; De Jonghe ve Öztekin 2015). Ekonomik ve finansal alanda yaşanan krizler sonrasında bazı banka ve banka benzeri kredi kurumlarının (2001'de Türkiye krizinde 24 banka, 2008 küresel krizinde ABD'de aralarında Lehman Brothers, Berar Stearns, Merrill Lynch olduğu çok sayıda banka, 2023 yılında yine ABD'de Silicon Valley Bank vb) iflas etmeleri bankalarda sermaye yapısının yönetilmesinin önemini daha da artırmış, gerek ulusal ve gerekse uluslararası alanda finansal kurumların sermaye yeterliliğinin belirli kriterlere bağlı olarak oluşturulması, düzenlenmesi ve denetlenmesini gerektirmiştir. Bankalarda sermaye yönetimi aslında risk yönetiminin de önemli bir alanını oluşturmaktadır.

Banka sermayesinin banka performansını nasıl etkilediğini bilmek, gerek banka yöneticileri ve gerekse düzenleyici otoriteler açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle, sermaye yapısının bankaların piyasa değerini, pazar payını, rekabet gücünü ve kârlılık performansını nasıl etkilediği, sermaye yapısındaki değişmelerin bu göstergeler üzerinde nasıl bir etki oluşturduğu, normal dönemlerin yanı sıra olağanüstü dönemlerinde sermaye yapısının bankaları ne oranda koruyabildiği önemli araştırma konuları olmuştur (Baik vd 2022; Marques ve Santos 2004; Flannery ve Rangan 2008; Schaeck ve Cihak, 2012).

Küreselleşme ve uluslararası finansal sisteme en fazla entegre olmuş sektör olan bankacılık sektörü, uluslararası kaynak hareketi, sermaye akımları ve kredi arzı yönünden etkileşim içerisindedir. Bu yönüyle bankalar, yalnızca ülkemiz için değil, küresel ekonomik düzen ve istikrar açısından da son derece önemli kurumlardandır. Türkiye'de bankacılık sistemi, uluslararası yapı ve düzenleyici kurumlarla koordineli olarak sermaye düzenlemesine sahip ilk kurum olma özelliğine sahiptir. Bu nedenle bankacılık sistemi uluslararası ekonomik gelişmelerden, uygulanan para ve maliye politikalarından en hızlı etkilenen kurumlardır. Bankaların özellikle uluslararası alandaki rekabet gücünü koruyabilmesi, para, kredi ve sermaye piyasalarında faaliyet gösterebilmesi ve uluslararası sermaye akımlarından pay alması sermaye yapılarının güçlü olmasını gerektirmektedir. Aslında aşağıdaki bölümde ayrıntılı olarak incelenen Basel uluslararası sermaye düzenlemeleri bankacılık sisteminin ulusal alandaki sağlıklı işlemesine katkı yapmanın yanı sıra, uluslararası finansal yapının sürdürülebilirliği ve ulusal ve uluslararası finansal istikrarın sağlanmasını da amaçlamaktadır.

Bu çalışmada; Türkiye’de finans ve bankacılık sisteminin hakim kurumları olan ticari bankalarda sermayenin rolü, önemi, sermaye yönetiminin ilkeleri düzenleyici otoritelerin belirlediği sermaye yeterlik oranı ile piyasa gerekliliği olarak bankaların sağlamaya özen gösterdikleri sermaye düzeyi, optimal sermaye yapısının belirlenmesi, optimal sermaye gereksiniminin ölçülmesi ve bankalarda sermaye yeterliliğinin belirleyicileri üzerine odaklanılmıştır. Bankacılık sektöründe sermayenin finansal yapıya etkisi ve rolü tartışılmış, bankacılık faaliyetleri ile sermaye yapısı arasındaki ilişki değerlendirilmiş, sermaye yapısının yönetimi ve sermaye yeterliliğini belirleyen faktörler bankalara özgü içsel değişkenlerin yanı sıra enflasyon, faiz oranları, büyüme gibi makro ekonomik göstergeler aracılığıyla sistematik ve analitik olarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

1. Türk Bankacılık Sektörü Genel Görünümü

Türk bankacılık sektöründe 2022 yılı sonu itibariyle 51’i ticari (35 mevduat, 16 kalkınma ve yatırım bankası), 6’sı katılım bankası olmak üzere (Türk Ticaret Bankası, Birleşik Fon Bankası ve Adabank dahil) toplam 57 banka faaliyet göstermektedir. Sektörün toplam aktif büyüklüğü 14.344.402 Milyon TL olup, gayri safi yurt içi hâsılaya oranı %114.57 olarak gerçekleşmiştir (2022 yılı 3.çeyrek GSYH verileri kullanılmıştır). Türk bankacılık sektörü küresel belirsizliklere ve olumsuz piyasa koşullarına rağmen son bir yıllık dönemde %55.7 oranında büyüme göstermiş olup, görece düşük olan penetrasyonu nedeniyle büyüme potansiyelini sürdürmeye devam etmektedir (TBB 2023, BDDK 2023).

Sektörün toplam aktiflerinin %86’sını ticari bankalar oluşturmaktadır. Bankacılık sektörünün özkaynakları 1.407 milyar TL’ye, mevduat toplamı 8.862 milyar TL’ye, kredi hacmi 7.581 milyar TL’ye, tahsili gecikmiş alacakları 163.4 Milyar TL’ye ve dönem brüt kârı 433.5 Milyar TL’ye ulaşmıştır. Sektörün aktif büyüklüğünün %52.9’unu krediler, %16.5’ini menkul değerler portföyü, %11.6’sını nakit rezervler ve %19.1’ini diğer aktiflerden; kaynakların ise %61.8’i mevduat, %28.4’ü mevduat dışı kaynaklar ve % 9.8’i ise özkaynaklardan oluşmaktadır. Mevduatların yükselişinde Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) tarafından TL mevduatı desteklemek için alınan kararların ve kur korumalı mevduat hesaplarının önemli katkısı olmuştur. Kaynak maliyetindeki düşüşe bağlı olarak kârdaki yükseliş özkaynakları artırmış, 2022 yılında kur ve enflasyon oranlarındaki yükselmenin borçlanma talebini artırmasıyla özel bankaların öncülüğünde hızlı bir kredi büyümesi yaşanmıştır (TBB 2023, BDDK 2023).

Tablo 1. Türk Bankacılık Sektörü Seçilmiş Rasyolar

Rasyolar (%)	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Toplam Kredi/Toplam Mevduat	119.2	119.3	122.6	117.6	103.5	103.5	92.4	85.5
Tahsili Gec.Alacaklar/Top.Krediler	3.2	3.4	3.0	4.0	5.7	4.3	3.3	2.2
Likit Aktifler/Toplam Aktifler	16.8	17.3	16.7	17.7	18.8	19.8	23.6	21.0
Faiz Dışı Gelirler/Toplam Gelirler	13.6	12.6	12.0	10.1	12.5	11.2	10.1	10.2
Özkaynaklar/Toplam Aktifler	11.1	10.1	11.0	10.1	10.1	9.8	7.8	9.8
Özkaynak Kârlılığı	9.9	12.5	13.7	12.8	10.0	9.8	13.0	30.8
Aktif Kârlılığı	1.1	1.4	1.5	1.4	1.1	1.0	1.0	3.0
Net Faiz Marjı	3.9	4.0	4.1	4.5	4.3	4.2	3.6	6.7
Sermaye Yeterliliği Rasyosu	16.6	15.6	16.9	17.3	18.4	18.7	18.4	19.5

Kaynak: TBB 2023, BDDK 2023.

Sektörde özellikle son yıl aktif kârlılığı ve özkaynak kârlılığında belirgin bir artış görülmektedir. Pandemi sonrası dönemde, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın hızlı faiz indirimlerinin ardından bankaların yurt içinde fonlama maliyetinin hızla gerilemesi, bankaların fonlama maliyeti ile kredilerin faiz oranları arasındaki farkın yükselmesi, enflasyona endeksli tahvillerdeki artış ve menkul kıymetler portföyündeki değerlendirme artışları sektörde kârın hızla yükselmesini sağlamış, sektörün aktif kârlılığı %3.02'ye, özkaynak kârlılığı ise %30.81'e ulaşmıştır. Türk Bankacılık sektörü Temmuz 2022 itibarıyla 203.811 personel, 11.100 şube ile faaliyet göstermektedir (TBB 2023, BDDK 2023). Dijitalleşme ve müşteri tercihlerindeki değişime paralel olarak açık bankacılık faaliyetleri hızla gelişmekte ve bankaların şube ve çalışan sayısı düşmektedir. Dağıtım kanallarının çeşitlenmesine rağmen, Türkiye'de şube bankacılığı en etkin dağıtım kanalı konumundadır. Kredi mevduat oranı uygulanan politikalar nedeniyle gerilemekte, tahvil, uluslararası piyasalardan borçlanma gibi mevduat dışı kaynakların toplam kaynaklar içindeki payı yükselmektedir. Kârlılık enflasyon ve risksiz getirinin altında olduğundan toplam kaynaklar içindeki özkaynakların oranı düşmektedir.

2. Bankalarda Sermayenin Rolü ve Önemi

Bankacılık faaliyeti fon fazlası olan birimlerden toplanan kaynakların fon ihtiyacı olan bireysel tüketicilere veya yatırımcılara aktarılması yoluyla net faiz marjı ve bankacılık hizmetlerinden kazanç sağlanması faaliyetidir. Bankaların temel amaçları varlıklarını sürdürmek, piyasa değerini artırmak, kâr maksimizasyonunu sağlamak ve piyasa payını yükseltmektir. Bu nedenle bankacılık sektöründe sermaye, finansal yapı ve finansal sağlamlığın en önemli unsuru olduğu gibi aynı zamanda önemli bir performans göstergesidir. Bankalar genel ekonomik ve finansal istikrarın, ekonomilerin ihtiyacı olan etkin kaynak dağılımının sağlanması ve sürdürülebilmesi yönünden vazgeçilmez kurumlar olduğundan, bankaların sermaye yapısı veya finansal sağlamlığı banka yöneticilerinin yanı sıra bankacılık ve finansal istikrarın korunmasını amaçlayan düzenleyici ve denetleyici otoritelerin de en fazla önem verdiği konulardır (Baik vd 2022; Berger and Bouwman, 2013).

Geleneksel olarak, bankaların birincil işlevi kredi kullandırma yani borç verme işlevidir. Kredi büyümesini etkileyen en önemli faktörler ise, banka kaynaklarının büyüklüğü, vadesi, türü, sermayesi yapısı ve likiditesidir. Sermaye yeterliliğinin en önemli fonksiyonu ise bankaların üstlenmiş oldukları riskler nedeniyle olası zararların karşılanması olduğu kadar, bankaların borç ödeme gücü, kredibilitesi ve likidite yeterliliğinin sağlanması ve korunmasıdır.

Bankalarda sermaye yapısı veya sermaye yeterliliği teorik olarak dar ve geniş anlamda olmak üzere iki şekilde tanımlanabilir. Banka faaliyetlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi olağanüstü dönemlerde ortaya çıkabilecek olan zararların karşılanması amacıyla finansal sağlamlığın korunması amacıyla düzenleyici otoriteler tarafından belirlenen ve bankaların yasal olarak bulundurmaları gereken sermaye yapısı dar anlamda sermaye yeterliliğini ifade etmektedir (BCBS 2022).

Bankalarda sermaye yeterlik oranı yasal olarak % 8 olarak belirlenmiş olmakla birlikte, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu tarafından Türkiye'de bankaların finansal sağlamlığı açısından da % 12 düzeyinin korunması önerilmektedir (BDDK 2023). Bunun yanı sıra, bankaların faaliyetlerine, ülkenin ekonomik yapısına, bankanın büyüklüğüne, piyasa payına göre 'gereksinimi' olan ve bankanın değerini maksimize etmeyi amaçlayan sermaye oranı geniş anlamda sermaye olarak tanımlanabilir (BCBS 2021).

Yasal sermaye oranı her banka için aynı olmakla birlikte piyasa gereksinimini yansıtan sermaye oranı bankaların piyasa payı ve faaliyet büyüklüklerine göre farklılık gösterebilmektedir. Düzenleyici otoriteler tarafından belirlenen sermaye muhtemel zararları karşılamayı amaçlamakta iken, piyasa gereksiniminin gerektirdiği sermaye ise bankaların uzun vadeli kârlılık performansının korunması, rekabette üstünlük sağlanması, pazar payının

artırılması ve piyasa değerinin maksimizasyonuna yöneliktir. Bununla birlikte her iki sermaye yapısındaki sapmalar iki taraflı olarak, yani sermayesinin çok az veya çok fazla olması durumuna göre bankaların kısa ve uzun vadede kârlılığını ve piyasa değerini etkileyecektir (Berger, Herring ve Szegö 1995).

Bu bağlamda; bankaların toplam kaynakları içerisinde sermaye varlıklarının yüksek olmasının genel olarak bankaların ödeme gücü ve finansal sağlamlığı yönünden önemli bir gösterge olduğu, iflas riskini azalttığı, iş hacmini artırdığı, kârlılığını olumlu yönde etkilediği söylenebilir. Diğer yandan özkaynakların yüksek olması, özellikle finansal kriz dönemlerinde banka pay sahiplerinin kayıplarını artırabilecek, banka yöneticilerinin getirisi düşük, az riskli faaliyetlere yönelmelerine neden olabilecek, sermayeye bağlı kaldıraç oranının düşük olması özkaynak getirisini azaltabilecek, toplam kaynaklar içerisinde mevduatın payının düşmesine neden olabilecek, mevduat tabanını zayıflatacak ve sermayenin maliyetine bağlı olarak banka kârlılığını olumsuz yönde etkileyebilecektir. Bankalarda Basel I, Basel II ve Basel III standartları ile öngörülmuş, banka varlıklarının risklilik durumuna göre ağırlıklandırılarak optimal sermaye yapısının belirlenmesi bankaların hedef getiri oranlarına ulaşma yönünde daha doğru adımlar atmasına katkı sağlayacaktır.

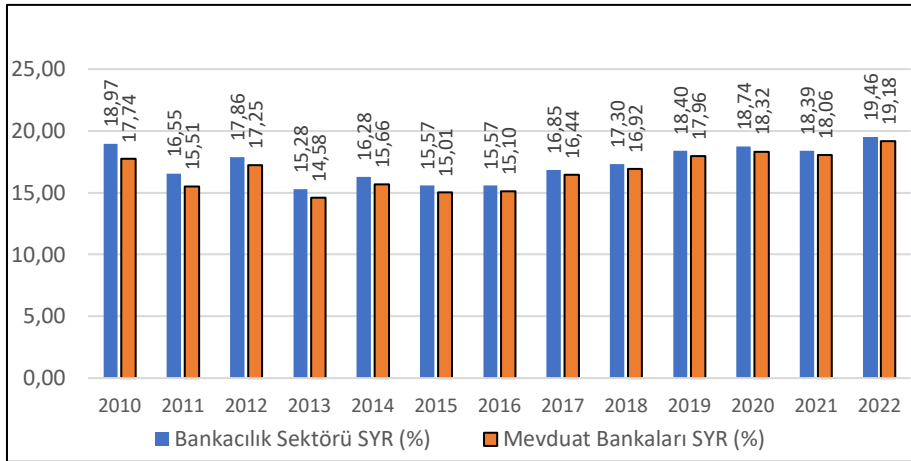
Bankalarda sermayenin optimal düzeyinin belirlenmesi banka yöneticileri, pay sahipleri, yatırımcılar, mevduat yani bankaya borç verenlerin de en fazla önem verdikleri konulardandır. Çünkü, bankaların sahip oldukları sermaye ve özkaynaklarının da bir maliyeti vardır. Bankalarda kaynakların maliyetinin hesaplanması, kredi ve diğer plasmanların fiyatlanması kolaydır ve genellikle sabit bir oranının belirlenmesi mümkündür. Ancak, bankalarda özkaynak maliyeti sabit bir rakam olmayıp, bankanın gelir getiren varlıklarının risk düzeyi ve sermaye yapısındaki kaldıraç derecesinin bir fonksiyonu olarak değişkenlik gösterebilmektedir.

Bankalarda sermaye yapısı ile ilişkili grupların beklentileri arasında da her zaman bir çatışma sözkonusudur. Pay sahipleri düşük sermaye ile yüksek getiri beklerken, banka yöneticileri yüksek özkaynak ile çalışmayı tercih edeceklerdir. Banka paylarına yatırım yapan yatırımcılar ise banka hisselerini fiyatlarken bankanın varlıklarının gelecekteki ortalama getirisini tahmin etmeye çalışmaktadırlar. Bankanın sermayesinin yüksek olması nedeniyle hisse başına beklenen kazancının düşük olması durumunda bankanın piyasa değeri defter değerinin altında kalabilecektir. Bunun yanı sıra bankaların aldıkları risk seviyesi, kaldıraç kullanımını, hisse başına beklenen kazancı artırabileceği gibi olası kayıplar için sermaye yapısının güçlü olmasını gerektirmektedir.

Son olarak bankaların makro ekonomik gelişmelerden kaynaklanacak piyasa riski (faiz oranı riski ve kur riski), politik risk, enflasyon riski vb sistematik riskler ile endüstri, piyasa ve genel olarak ekonomiyi etkileyen faktörlerden bağımsız bankaların kendilerine özgü sistematik olmayan özellikle finansal kriz dönemlerinde etkisi daha da ağırlaşacak olan risklerin etkin yönetimi açısından, yüksek sermaye ile çalışmasının bankaların iflas riskini azaltacağı ve verimliliğini artırabileceği değerlendirilmektedir (Admati vd 2013, Calomiris ve Herring, 2011, Hart ve Zingales, 2011). Bununla birlikte, bazı çalışmalarda ise fazla sermaye tutmanın banka performansını azaltacağı, banka kredilerini düşürebileceği öne sürülmüştür (Aiyar vd. 2014)

Dolayısıyla bankalarda optimum sermaye seviyesine ilişkin kesin bir hesaplama sözkonusu olamayacağından; bankaların faaliyetlerine, bilanço içi ve dışı varlıklarına ve risk yapılarına göre düzenleyici ve denetleyici otoriteler tarafından belirlenen asgari sermaye oranı da gözetilerek bulundurmaları gereken sermaye veya özkaynak büyüklüğü sermaye yeterliliği oranı ile belirlenmektedir. Türk bankacılık sektörü ve sektörde önemli bir paya sahip mevduat bankalarının sermaye yeterlik rasyoları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Grafik 1. Türk Bankacılık Sektörü ve Mevduat Bankalarının Sermaye Yeterlik Oranları

Kaynak: BDDK (2022) Aylık Bülten verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Son on yıllık dönemde gerek sektörün gerekse mevduat bankalarının sermaye yeterlilik oranları ulusal ve uluslararası düzenlemelerin öngördüğü sınırın üzerinde bulunmaktadır.

3. Bankalarda Sermaye Yapısının Yasal Çerçevesi

Bankaların kullandırabilecekleri krediler, alabilecekleri riskler, bilançolarının yapısı ve kaldıraç kullanma oranları sermaye yapılarının yeterliliğine bağlıdır. Bankalarda sermaye yeterliliği standart oranı, genel olarak kredi riskine, faiz oranı ve döviz kurlarındaki dalgalanmalardan kaynaklanacak piyasa riski ve operasyonel riske esas tutarların toplamının özkaynaklara oranı şeklinde hesaplanmaktadır. Diğer yandan bankaların finansal sağlamlığı ile finansal sistemin istikrarı arasında doğrusal bir ilişki olduğu söylenebilir. Finansal sistemin istikrarını sürdürebilmek açısından bankalarda sermaye yönetiminin etkinliği önemli bir konu olup, bu alanda önemli düzenlemeler yapılmakta ve izlenmektedir. Türkiye’de 5411 sayılı Bankacılık Kanunu’nun 45’inci maddesine göre “maruz kalınan riskler nedeniyle oluşabilecek zararlara karşı yeterli özkaynak bulundurulması sermaye yeterliliğini” ifade etmektedir. Bu nedenle sermaye yeterliliğine ilişkin düzenlemeler, olası zararların banka özkaynakları ile karşılanması ve bankanın yükümlülüklerine yansımaması esasına dayanmaktadır. Bankalar faaliyetlerini sürdürürken piyasa, kredi, likidite vb maruz kaldıkları riskler için yeterli miktarda sermaye bulundurmaları zorunludur. Bankaların bulundurmaları gereken asgari sermaye yeterliliği oranı (SYR) % 8 olarak belirlenmiştir. Türkiye’de bankaların sermaye yeterliliği “Bankaların Sermaye Yeterliliğinin Ölçülmesine ve Değerlendirilmesine İlişkin Yönetmelik” kapsamında hesaplanmakta, izlenmekte ve denetlenmektedir (BDDK 2023).

Bankacılık sisteminde sermaye gerekliliği bankaların varlık ve yükümlülüklerine göre öncelikle 1974 yılında kurulmuş olan Uluslararası Ödemeler Bankası (BIS) standartlarına uygun olarak sınıflandırılmaktadır. Bu düzenlemeler BASEL Standartları olarak da tanımlanmakta olup, finansal istikrarı koruyabilmek amacıyla uluslararası düzeyde bankaların düzenleme, denetim ve uygulamalarını güçlendirmek ve üye ülkeler arasında tutarlı ve karşılaştırılabilir bir bankacılık düzenleme çerçevesi oluşturmayı amaçlamaktadır (BDDK 2023). Bu kapsamda ilk düzenleme 1988 yılında “Sermaye Uzlaşısı” olarak bilinen Basel I standartlarıdır. Bu düzenleme ile bir bankanın sermayesi tanımlanmış, banka varlıkları ve bilanço dışı kalemleri en az riskliden en riskliye doğru %0, %20, %50 ve %100 olmak üzere risk ağırlıkları ile çarpılarak bir hesaplama önerilmiş ve “Sermayenin Risk Ağırlıklı Varlıklara Oranı” için %8’lik alt sınır belirlenmiştir (İnan vd 2013).

Basel II düzenlemesine ilişkin 1996 yılında yapılan revizyonla, sermaye yeterlilik rasyosu “Toplam Sermaye/(Kredi Riski + Piyasa Riski)” olarak güncellenmiş, bununla birlikte

%8'lik asgari oran değiştirilmemiştir. Ancak, türev araçların gelişimi, bilanço dışı işlemlerin yaygınlaşması ve piyasa gelişimine göre sermaye yeterliliği analizinde kullanılan risk ağırlıklarının düşük kaldığı görüşünün yaygınlık kazanması üzerine belirlenen sermaye yeterliliği düzenlemesinin yetersiz kaldığı görüşü oluşmuş, bunun üzerine Haziran 2004'te Basel II uzlaşısı yayınlanmıştır. Basel II, sermaye yeterliliği hesaplamasında Basel I'e kıyasla temel iyileştirmeler önermiştir. Basel II düzenlemeleri ile bankacılık sisteminde daha etkin bir risk yönetimi yapısının kurulması, denetimin güçlendirilmesi, böylece güçlü bir bankacılık ve finansal sistemin kurulması ve finansal istikrarın desteklenmesi amaçlanmıştır.

Basel II düzenlemelerinde, üç yapısal blok belirtilmektedir. Birinci yapısal blok, bankanın kredi riski, piyasa riski ve operasyonel risk gibi ölçülebilen risklerinden kaynaklanabilecek zarar veya kayıplara karşı bulundurması gereken asgari sermaye gerekliliğini göstermekte olup, asgari sermaye yeterliliği oranı değiştirilmeyerek % 8 olarak öngörülmüştür. İkinci yapısal blok yoğunlaşma riski vb. sayısallaştırılamayan riskler gözetilerek bankaların sermaye yeterliliği ve iç sistemlerinin kendi organları ve denetim otoriteleri tarafından değerlendirilerek ana sermayeye ilave olarak tutulacak sermaye miktarının belirlenmesini ifade etmektedir. Üçüncü yapısal blok ise bankanın maruz kalabileceği risklerin ve bilanço yapısının belirli dönemlerde ve belirli standartlarda kamuya açıklanarak şeffaflığın ve piyasa disiplininin sağlanması amaçlanmaktadır.

Küresel piyasalarda 2008 yılında başlayan finansal kriz sonrasında Basel III Sermaye Anlaşması, Aralık 2010'da, sermayenin her seviyesinde çok daha yüksek asgari gerekliliklerle çıkarılmış, buna bağlı olarak bankaların sermaye büyüklükleri önemli ölçüde artmıştır. Basel III, mevcut Basel II düzenlemelerinin bir devamı olup, tüm bankacılık ve finans sektörünün düzenleme, denetim ve risk yönetimini güçlendirmek için yeni sermaye ve likidite standartları getirmektedir. Temel amaç, bankaların kaldırabileceklerinden daha fazla risk alarak ekonomiye zarar vermelerinin önlenmesidir. Bankalarda etkin bir risk yönetimi ve denetim ile finansal piyasalarda istikrarın korunmasına yönelik 2006 yılında Basel II standartlarında kapsamlı bir revizyon yapılmış, 2008 Küresel finansal krizi sonrasında ise bankacılık ve finans sektöründeki finansal şoklara karşı sektörün dayanıklılığını amaçlayan Basel III çalışmaları başlatılmıştır. Basel III düzenlemeleri riske duyarlılığı esas alan, asgari sermaye gereklilikleri, etkin denetim ve piyasa disiplini kapsayan üç yapısal bloktan oluşmaktadır.

- Basel III sermaye düzenlemeleri kapsamında bankaların iki tür sermaye yapısı vardır: Temel olarak bir bankanın ana sermayesi, öz sermayesi ile bankanın mali tablolarında görünen rezervlerini ifade etmektedir. Tier 1 sermaye olarak adlandırılan bu tutar, bankanın kriz dönemlerinde karşılaştacağı kayıpları karşılamak ve faaliyetlerinin sürekliliğini sağlamak amacıyla tutulmaktadır. Bankaların diğer rezervleri ile sermaye benzeri borçlanma araçları ise Tier 2 ya da ek sermaye olarak tanımlanmaktadır. Tier 1 sermaye, Tier 2 sermayeden daha likit varlıklardan oluşmakta olup, toplam sermaye ikisinin toplamından oluşmaktadır. Basel III kapsamında, bir bankanın sürdürmesi gereken minimum toplam sermaye oranı, risk ağırlıklı varlıklarının %8'i olup, bunun en az %6' sının Tier 1 sermaye yapısında olması gerekmektedir.

Basel III'ün diğer ek düzenlemeleri de bulunmaktadır:

- Basel III düzenlemesi, bankaların konjonktürel olarak finansal ve ekonomik dalgalanma dönemlerinde olası kayıpları karşılamak amacıyla "sermaye tamponları" olarak tanımlanan ek rezervleri tutması tasarlanmıştır. Sermaye tamponu, bir bankanın risk ağırlıklı varlıklarının %2,5'ine kadar ulaşabilmektedir. Böylece, bankaların büyük potansiyel kayıplarla karşı karşıya kaldıkları durumunda veya ekonomik daralma dönemlerinde %10,5'e ulaşabilen bir rezerv tutmaları sağlanmaktadır.

- Basel III ile bankaların olağanüstü dönemlerde ortaya çıkabilecek olan finansal kayıpları karşılayabilmek amacıyla ancak riske dayalı olarak hesaplanmayan ve % 3'ün

üzerinde tutulması zorunlu olan “kaldıraç oranı” yükümlülüğü getirmiştir. Riske dayalı olmayan kaldıraç oranı, Tier 1 olarak tanımlanan ana sermayenin bankanın ortalama toplam konsolide varlıklarına bölünmesiyle hesaplanmaktadır.

- Basel III standardının diğer bir yeni düzenlemesi de stres dönemlerinde bankaların yeterli likidite yapısının koruyabilmelerine destek sağlamak amacıyla iki yeni likidite oranı kriteri öngörülmektedir. Bankaların ciddi bir stres durumunda 30 günlük fonlama ihtiyacını karşılayabilecek yeterli düzeyde yüksek kaliteli likit varlıkların mevcut olmasını sağlamak amacıyla “Likidite Karşılama Oranı”; öte yandan, bankaların bir yıllık uzun süreli stres dönemi boyunca faaliyetlerini düşük maliyetli ancak kısa vadeli fon kaynakları yerine sürekli olarak daha istikrarlı fon kaynakları ile finanse etmeleri ve likidite uyumsuzluklarını gidermek amacıyla “Net İstikrarlı Fonlama Oranı” tasarlanmıştır. Böylece, konsolide ve konsolide olmayan toplam likidite karşılama oranının % 100’den az olmaması öngörülmektedir.

Günümüzde Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), Basel III ile uyumlu olarak % 12 SYR hedeflenmekle birlikte yasal olarak %8 asgari sermaye yeterlilik oranı uygulanmaktadır. Ancak, bazı bankaların çok aşırı büyümesi, uluslararasılaşması ve oldukça karmaşık bir yapıya ulaşmaları üzerine Basel III düzenlemeleri ile bu tür bankalar “sistemik öneme sahip bankalar” olarak tanımlanmış ve bu bankalara yönelik farklı ve daha ihtiyatlı bir düzenleme geliştirilmiştir. Bu kapsamda, bu bankaların daha sıkı denetlenmeleri, kamu kaynaklarına başvurulmaksızın öngörülecek ilave sermaye oranı ile daha yüksek sermaye bulundurmaları, bu şekilde kriz dönemlerinde kendi kaynakları ile olası zararları karşılayarak iflas riskinin azaltılması öngörülmektedir.

4. Literatür Araştırması

Bankacılık sektöründe sermaye yapısı ve sermayenin yeterliliği hem düzenleyici otoritelerin hem de akademik araştırmacıların en fazla inceleme yaptıkları alanlardan birisidir. Bu alanda yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu bankaların sermaye yapıları ile bankaların kârlılık performansı, finansal sağlamlığı arasındaki ilişki, likidite düzeyine etkisi, risk yönetimi açısından önemi, optimal sermaye yapısının belirleyicileri üzerine odaklanmıştır. Ulusal ve uluslararası akademik alanda yapılan bu çalışmalardan önemlileri ve elde edilen sonuçlar özel olarak ve toplulaştırılmış halde aşağıda özetlenmiştir:

Stiglitz ve Weiss (1981), bankalarda optimal finansal yapının sektördeki rekabetin şiddetine, kredi borçlularının niteliklerine ve bankanın ortaklarınca konulabilecek sermaye miktarına bağlı olduğunu ifade etmiştir.

Jacques ve Nigro (1997), mutlak sermaye miktarının bankaların sermaye yeterliliğini gösteremeyeceğini, bir bankanın portföyündeki risk düzeyine göre sahip olduğu sermaye miktarının, sermaye yeterliliğinin değerlendirilmesinde daha önemli olduğunu belirtmişlerdir.

Marques ve Santos (2004), Portekiz bankalarında 1989-1998 döneminde görevde olan CEO'larının yaklaşık % 90'ına uygulanan bir anket aracılığıyla toplanan veriler ile yaptıkları çalışmada, bankaların sermaye yapısında, banka düzeyinde borç ve borç dışı belirleyicilerin yanı sıra yönetsel karar alma süreçlerinin de etkili olabileceğini belirtmişlerdir.

Berger vd (2008), sermayenin bir bankanın performansını (varlığını ve kârlılığını sürdürmesi ve pazar payını koruması) nasıl etkilediğini ve bu etkinin bankacılık krizleri, piyasa krizleri ve son çeyrek yüzyılda normal zamanlarda ABD'de nasıl değiştiğini ampirik olarak incelemektedir. Sermayenin küçük bankaların hayatta kalma olasılıklarını ve pazar paylarını artırmalarına her zaman yardımcı olduğu (bankacılık krizleri, piyasa krizleri veya normal zamanlarda) ancak bazı orta ve büyük ölçekli bankaların özellikle bankacılık krizleri sırasında performansını arttırdığı yönünde iki ana sonuç belirlenmiştir.

Oviedo ve Sikdar (2008), tarafından yapılan çalışmada Türkiye’de de 1994, 2000 ve 2001 finansal krizlerinden sonra TMSF tarafından uygulanan banka yeniden yapılandırma veya yeniden sermayelendirme gibi programlarının optimal yolu veya sonucu analiz edilmiştir. Bankacılık krizinin, krizden etkilenen gelişmekte olan ülkelerde kredi kesintisine ve çıktıda bir düşüşe neden olacağı, krizden hemen sonra ise bankacılık sisteminin tam olarak yeniden sermayelendirilmesinin, ancak uluslararası kredi olanağının olması halinde optimal olacağı, hükümetin vergi imkanı olmasına rağmen yerel olarak finanse edilen programlarda bir defalık yeniden kapitalizasyonun optimal olmadığı, bir krizin refah maliyetinin oldukça fazla olduğu belirtilmiştir.

Aiyar vd (2014), Birleşik Krallık bankalarının 1999-2006 verileri ile bankaya özgü sermaye yapısının sınır ötesi banka kredisi arzı üzerindeki etkisini incelemişler, bankaların sermaye gereksinimlerindeki değişikliklerin sınır ötesi kredilendirme üzerinde olumsuz etkisi olduğunu, örneğin sermaye miktarındaki 100 baz puanlık bir artışın, sınır ötesi kredi büyüme oranında % 5,5 puanlık bir azalmaya neden olduğunu saptamışlardır.

De Jonghe ve Öztekin (2015) tarafından sermaye yapısının değişen koşul veya düzenlemelere uyum hızlarının düzenleyici, denetleyici ve makroekonomik belirleyicileri 64 ülkeden 1994-2010 dönemine ilişkin 17 yıllık bir veri seti ile incelenmiştir. Bu alanda yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri olup araştırma sonucunda; sermaye yapısının uyum hızının ülkeler arasında heterojen olduğu, katı sermaye gereksinimi olan, iyi denetlenen, gelişmiş sermaye piyasalarına, yüksek enflasyona sahip ülkelerde ve kriz zamanlarında daha hızlı sermaye yapısı ayarlamalarının gerçekleştiği, makroekonomik koşulların banka sermayesi dinamiklerini ve şoklara karşı dayanıklılığını veya yayılımını etkilediği belirlenmiştir. Bu bulgulara bağlı olarak; Basel II ve Basel III’ün, her ülke için aynı yaklaşımı öngördüğü, ancak ülke özelliklerinin banka sermaye yapısını etkilediği belirtilerek, bu nedenle yasal ve zorunlu bir sermaye politikasının olması gerektiğini vurgulamışlardır.

Beccalli, Anolli ve Borello (2015); Avrupa’da bankaların “batmayacak kadar büyük” olduğu tartışması üzerine 2000-2011 yılları arasında Avrupa’da faaliyet gösteren 103 banka için ölçek ekonomilerine ilişkin bulguları araştırmışlardır. Stokastik sınır yaklaşımı analizi kullanılarak yapılan incelemede; ölçek ekonomilerinin farklı büyüklükteki banka sınıflarında yaygın olduğu ve özellikle en büyük bankalar için ölçek ekonomilerinin daha etkin olduğu belirlenmiştir. Finansal sistemi küçük olan ülkelerde bankaların finansal krizlerden daha fazla etkilendiklerini, ölçek ekonomilerinin belirleyicilerinin ağırlıklı olarak yatırım bankacılığına yönelik, likiditesi yüksek, Tier 1 sermayesi düşük, kriz dönemlerinde sistemik riske daha az katkıda bulunan ve batmayacak kadar büyük statüsündeki bankalardan kaynaklandığını belirlemişlerdir.

Bu alanda farklı bir çalışma da Dahir, Mahat, Razak ve Bany-Ariffin (2019), tarafından yapılmıştır. Çalışmada, 2006 ile 2015 arasındaki dönemde düzeltilmiş dinamik en küçük kareler yaklaşımı kullanılarak BRICS ülkelerinde banka sermayesi ve fonlama likiditesinin banka kredisi büyümesi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Ampirik sonuçlar, banka sermayesinin banka kredi büyümesini artırdığını ancak, fonlama likiditesinin banka kredisi büyümesini azalttığını göstermiştir.

Boissay vd. (2019), banka sermayesindeki ortalama %1’lik bir artışın, bankanın finansal krize maruz kalma olasılığının %1 azalmasına neden olduğunu saptamıştır.

Conlon, Huan ve Ongena (2020), Operasyonel riskle ilgili yeni bir sermaye gereksinimi kuralının getirilmesine bankaların tepkisini incelemişler, 2007’den itibaren operasyonel risk için sermaye gerekliliğinin iyileştirme çalışmaları devam etmekte olan bankaların işlem sonrası operasyonel risk kayıplarında belirgin bir azalma meydana geldiği, bunun yanı sıra küçük

bankalar ve bağlayıcı düzenleyici sermaye kısıtlamaları olmayan bankalar için de önemli ölçüde kayıp azalmasına neden olduğu belirlenmiştir.

Baik vd (2022), banka sermaye yapısının optimal veya hedef seviyesine tahmini bir zaman sürecinde ulaşması için banka davranışını incelemekte, bankaların sermaye oranlarını finansal krizden önce hedef seviyesine çıkarmakta yavaşça ayarladıklarını, krizden sonra ise düzenleyici reformların da etkisiyle sermaye oranlarını daha hızlı bir şekilde yukarı doğru ayarladıklarını göstermektedir.

Martin vd (2022), Avrupa Birliği'nde banka sermayesinin toplam varlıklara oranı ile banka düzenleyici sermayesinin risk ağırlıklı varlıklara oranı olarak hesaplanan sermaye oranlarının bankacılık krizlerinin oluşumunu azaltıp azaltmadığını 1998-2017 dönemi verileri esas alınarak incelenmiş, banka sermayesinin risk ağırlıklı varlıklara oranının bankacılık krizi olasılığını azaltmak için etkili olduğu, Basel III sermaye gereksinimlerinin bankacılık krizi olasılığı üzerindeki etkisi nedeniyle finansal istikrarı güçlendireceği sonucuna varılmıştır.

De-Ramon, Francis ve Harris (2022), sermaye gereksiniminin, 1989-2013 döneminde bankaların sermaye yeterlilik oranlarını ve bilanço kompozisyonunu nasıl etkilediğini incelemişler, yüksek sermaye gerekliliğinin varlık küçültme, risk azaltma ve sermaye artırma stratejilerinin bir kombinasyonuna bağlı olduğunu, 2007-09 mali krizinden sonra bu dönemin öncesine göre bankaların sermaye artırmaya daha fazla önem verdiklerini belirlemişlerdir.

Alves, Citterio ve Marques (2023); Avrupa Merkez Bankası denetiminde olan bankaların 2016-2021 yılları arasını kapsayan verilerle bir duyarlılık analizi gerçekleştirmişler; sermaye gereksinimlerinin kısa ve uzun dönemli belirleyicilerini incelemişler, bankaların sermaye gereksinimlerinin uzun vadede kredi riski, itibar riski ve fonlama riski ile pozitif yönlü bir ilişkiye sahip olduğunu, kısa vadede ise sermaye gereksiniminin banka kârlılığı ile negatif, piyasa riskine maruz kalma yönünden ise pozitif bir ilişkiye sahip olduğunu, kârlılık ve piyasa riskinin sermayenin kısa vadeli belirleyicileri gibi görüldüğünü, banka büyüklüğü ile sermaye yapısı arasında çoğunlukla negatif veya heterojen bir ilişki olduğunu belirlemişlerdir.

Sarıtaş ve Gökçe (2012) tarafından yapılan analizde; Türk bankacılık sektöründe yabancı sermayeli bankalar ile ulusal bankalar sermaye yeterliliği yönünden incelenmiştir. Çalışmada; 12 ulusal, 4 yabancı sermayeli bankanın 2005-2010 yıllarını kapsayan verileri esas alınarak karşılaştırmalı olarak incelenmiş, “banka sermayesinin kaynağı ile sermaye yeterlilik oranı ve kullanılan kredi miktarı arasında bir ilişki bulunmadığı, ancak finans sektöründeki güçlü rekabet nedeniyle bankacılık sektöründe finansal yapının, sermaye yapısının güçlü olmasının önemi” vurgulanmıştır.

Okuyan (2013) Türk bankalarının sermaye yeterlilik oranlarını etkileyen faktörler 2002:Q4-2012Q1 tarihleri arasındaki 23 bankanın üçer aylık verileri panel yöntemlerle incelenmiş, SYR ile bankanın büyüklüğü, mevduat ve kredilerin aktif toplamına oranı arasında negatif, ekonomik büyüme ve aktif getirisi arasında pozitif bir ilişki olduğu, ancak özkaynak kârlılığı ile anlamlı bir ilişki olmadığı saptanmıştır.

Reis ve Kötüoğlu (2016), Türk bankacılık sisteminde sermaye yapısını 2009-2015 dönemi verilerini esas alarak en küçük kareler yöntemi ile analiz etmişler, yapılan analiz sonucunda incelenen dönemde sermaye yeterliliği ile aktif ve özkaynak kârlılığı, kredi ve likidite arasında pozitif bir ilişki belirlenmiştir. İncelemeye katılan diğer bir değişken olan banka büyüklüğü ile sermaye yeterlilik oranı arasında ise anlamlı bir ilişki belirlenmemiştir.

Koç ve Karahan (2017) bankacılık sisteminde bir finansal sağlamlık göstergesi olan sermaye yeterliliğinin en önemli belirleyicilerinin aktif kalitesi, faiz dışı gelirler, net aktif kârlılığı ve likidite olduğunu, sermaye yapısının bankacılık sisteminde finansal kırılganlığı önlediği ve rekabet yapısını olumlu yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Tahir vd (2017) tarafından 1990-2016 dönemi verileri ile bankaların yeniden sermayelendirilmesinin ülkelerin ekonomileri üzerindeki etkinliği incelenmekte, sermaye yeterliliği ve bankaların yeniden sermayelendirilmesinin önemli bir konu olduğu belirtilmekle birlikte, finansal kriz dönemlerinde, bankaların sermaye yeterliliği koşuluna tam olarak uyması durumunda bile finansal sağlamlık açısından yeterli bir koruma sağlamadığı vurgulanmaktadır.

Afşar ve Karaçayır (2017); Türk bankacılık sektöründe sermaye yeterlilik oranının belirleyicilerine yönelik 2002-2017 dönemi verileri ile bir analiz gerçekleştirmişler, bu çalışma sonucunda sermaye yeterlilik oranının belirlenmesinde Basel kriterlerinin tek faktör olmadığını, banka sermaye yeterliliği rasyosunun kredi ve mevduat oranının toplam varlıklar içindeki payı ile bankalarının varlık büyüklüklerinin negatif, varlık getirisinin ise pozitif yönlü etkilendiğini belirlemişlerdir.

Aydın (2019), Türk bankacılık sektöründe sermaye yapısını etkileyen faktörleri, 22 mevduat bankasının 2006-2016 dönemi verilerini sabit etkili panel veri yöntemi ile incelemiş; banka büyüklüğü, bankaların sermaye yeterlilik oranı ile aktif kârlılığı ve kredi riski arasında pozitif, likidite riski ve mevduat payı ile negatif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Kılıcı (2019) Türk Bankacılık Sektörü sermaye yeterliliğine ve kârlılığa ilişkin 1980-2017 dönemi yıllık verilerini kullanarak, sermaye yeterliliği ile sektör kârlılığı arasındaki ilişkiyi incelemiş, sermaye yeterliliğini temsil eden “özsermaye/toplam varlıklar” ve “özsermaye/mevduat+mevduat dışı kaynaklar” oranları ile banka kârlılığını temsil eden özkaynak kârlılığı ve net faiz marjı arasında uzun dönemli ilişki olduğunu belirlemiştir.

Citak ve Kandil-Göker (2020), tarafından finansal krizlerin sıklıkla yaşandığı Türkiye’de risk ve kârlılık yönetimi açısından SYR’nin belirleyicileri 2002-2017 dönemi mevduat bankalarına ilişkin veriler esas alınarak panel veri analizi ile incelenmiş, bankaların büyüklüğü, net faiz marjı, mevduat ve kredilerin toplam aktiflere oranı ile SYR arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Bankalarda optimal sermaye yapısının belirlenmesi ve sermaye yönetimine yönelik olarak özellikli olarak gördüğümüz bu çalışmaların yanı sıra, diğer bazı araştırmalar sonucu belirlenen görüşler de aşağıda kısaca vurgulanmıştır:

- Türk bankacılık sektöründe sermaye oranları ile aktif kârlılığı, özkaynak kârlılığı ve net faiz marjı arasında pozitif bir ilişki olduğu, sektörde yüksek sermaye oranının dış borçlanmaya olan ihtiyacı azalttığı; düşük sermaye oranının ise kaldırıcı arttırarak iflas riskini arttırdığı, bankaların borçlanma maliyetini yükselttiği, bu nedenle yüksek sermaye yeterlilik rasyosu ile kârlılık yapısı arasında pozitif bir ilişki olması gerektiği (Aysan ve Ceyhan 2008, Sayılğan ve Yıldırım 2009, Tunay ve Silpar 2006);

- Güçlü sermaye yapısının bankacılık krizi olasılığını azalttığı (BCBS 2022),

- Sermayenin bankaların ödeme gücünün bir göstergesi olarak özellikle küçük bankaların temerrüde düşme olasılıklarını düşürdüğü (Acosta-Smith vd., 2020),

-Bankalarda risk yönetiminin etkinliğini artırdığı, yüksek maliyetli finansman yöntemleri yerine sermaye artırımlarında birikmiş kârlara dayalı otofinansman modelinin kullanılmasının banka kârlılığını artırdığı, kârlılığı yüksek olan bankaların dış sermaye ihtiyacının az olduğu (Kleff ve Weber 2004, Büyüksalvarcı ve Abdioğlu 2011),

- Finansal krizin oluşumunun önlenmesi veya etkilerinin hafifletilmesinde sermaye düzenlemelerinin öneminin büyük olduğu (Asarkaya ve Özcan 2007);

- Bankalarda aktif ve özkaynak kârlılığının en önemli belirleyicisinin sermaye yeterliliği olduğu (Güneş 2015);

- Türk bankacılık sektöründe portföy riskinin, ekonomik büyümenin, sektörün ortalama sermayesinin ve sermaye getirisinin tutulan sermaye ile pozitif, varlık büyüklüğü ve mevduat payının negatif ilişkili olduğu (Aysan ve Ceyhan (2008);

- Banka sermayesinin bir bankadaki mevduat miktarının artmasını sağlayan bir mevduat sigortası işlevi gördüğü, sermaye yeterlilik oranı üzerinde kaldıracın negatif etkisinin olduğu (Büyükşalvarcı ve Abdioğlu 2011)

sonuçlarına ulaşılmıştır.

Görüldüğü üzere; gerek uluslararası alanda ve gerekse Türk bankacılık sektöründe faaliyette bulunan bankaların sermaye yapısını belirleyen faktörlerin neler olduğu, sermaye yapısı ile bankalara özgü veya makro ekonomik faktörler arasındaki ilişkinin yönünün belirlenmesine yönelik çok sayıda çalışma yapılmış, inceleme yapılan dönemlerin veya analiz yöntemlerinin farklı olması nedeniyle elde edilen sonuçlar farklılaşmakla birlikte, çok sayıda çalışmada benzer sonuçlar elde edilmiştir. Diğer yandan, bankalarda sermaye yapısının önemi, rolü ve sermaye yapısının bankacılık faaliyetlerine etkisi, Basel I, Basel II ve Basel III düzenlemelerinin bankaların sermaye yapısının belirlenmesindeki rolü, bankaların yüksek sermaye yeterliliğine sahip olmalarının sonuçları gibi teorik çalışmalar da yapılmıştır.

Bu çalışmanın, bankacılık sektörü finansal sağlamlığının en önemli göstergesi olan sermaye yapısının belirleyicileri, sektörün hakim kurumları olan ticari bankaların yaklaşık son yirmi yıllık geniş bir dönemini kapsayan güncel veri seti esas alınarak gerçekleştirilmiş olması, sermaye yapısı üzerinde etkili olabilecek bankalara özgü içsel ve makro ekonomik değişkenlerin birlikte kullanılmış olması ve uygulanan yöntem ve modelin uygunluğu yönünden bu alandaki özgün çalışmalardan biri olma özelliğine sahip olması nedeniyle, güncel bankacılık literatürüne önemli bir katkı sağlayacağı amaçlanmıştır.

5. Bankalarda Sermaye Yapısının Yönetimi ve Sermaye Yapısının Belirleyicileri

Basel komitesi tarafından yapılan en önemli düzenleyici standart, sermaye yeterlilik oranıdır. Sermaye tamponları riski azalttığı ve finansal istikrarı desteklediği için, bankaların sermaye yapılarını sağlamlaştırmaktadır. Çalışmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenler aşağıda kısaca açıklanmış olup, bazı çalışmalar bankaya özgü değişkenlerin sermaye yapısının belirlenmesinde etkili olduğunu savunurken, bazı çalışmalar ise makroekonomik ya da dışsal değişkenlerin daha önemli olduğuna dikkat çekmektedir.

Bağımlı Değişken

Bu çalışmada, bağımlı değişken yani banka sermayesinin yeterliliği ölçütü olarak ***Sermaye Yeterliliği Rasyosu*** (SYR) kullanılmıştır. **SYR**, bankalarda finansal sağlamlığın en önemli göstergelerinden biridir. Bankalar faaliyetlerini kendi özkaynaklarının yanı sıra mevduat, menkul kıymet ihracı, kredi gibi çeşitli borçlanma kaynakları ile fonlamaktadırlar. Bunun yanı sıra bankalar olası zararlarını özkaynakları ile karşılayacaklarından yasal olarak belirli bir oranda özkaynak bulundurmak zorundadır. SYR, banka özkaynaklarının risk ağırlıklı varlık toplamına bölünmesi yoluyla hesaplanmaktadır. Bu nedenle, bir bankanın sahip olduğu sermaye miktarı varlık portföyündeki risk düzeyini yansıtmaktadır.

Bir finansal sağlamlık göstergesi olarak SYR'nin kullanılmasının tercih edilmesinde; SYR'nin tüm ülkelerin bankacılık sistemlerinde ortak bir ölçüt olması, kamuya açık bilgilerden kolaylıkla elde edilebilmesi, banka kârlılığı ve rekabet gücüne katkısı gibi faktörler etkili olmaktadır.

Bağımsız Değişkenler

Bankanın sermaye yapısını belirleyen bağımsız değişkenler olarak hem bankaya özgü hem de makroekonomik faktörler kullanılarak açıklanmaktadır.

- ***Net Faiz Marjı (NIM)***; net faiz gelirin'in toplam varlıklara bölünmesiyle hesaplanmaktadır. De Jonghe ve Öztekin (2015), Bankaların net faiz gelirleri ile sermaye yeterliliği arasında pozitif bir ilişki beklenmektedir. Bu durum, artan faiz marjı ile bankalarda dağıtılmayan kâr tutarının artması ve dağıtılmayan kârların bankaların sermayelerine eklenmesi ile daha yüksek bir sermaye yeterlilik rasyosuna sahip olmaları ile açıklanabilmektedir. Ancak, banka gelirlerinin çeşitlendirilmesi, toplam gelirler içinde faiz dışı gelirlerin payının azalması durumunda bankaların sermaye gereksinimleri de azalabilir.

- ***Aktif Getirisi (ROA)***; Aktif getirisi, vergi sonrası net kârın toplam varlıklara bölünmesi şeklinde hesaplanmakta ve en önemli kârlılık göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kısaca banka varlıklarının getirisini ifade etmektedir. ROA'sı yüksek, yani kârlı olan bankalar, banka sermayesini içkaynaklarıyla artırabileceğinden bu durum bankanın yabancı kaynak ihtiyacını azaltacaktır. Nitekim, özellikle Türkiye'de ticari banka sermayelerinin artırılmasında banka kârlarının önemli bir ofinansman kaynağı olduğunu, banka kârlılıklarındaki artışta bankaların sermaye ve özkaynak büyüklüklerinin önemli bir paya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, bankaların varlık büyümesinin kârlılık büyümesinden yüksek olduğu durumlarda da ROA ile SYR arasında pozitif bir ilişki görülecektir. Bu nedenle de kârlılık oranı yükseldikçe bankaların iç kaynakları güçleneceğinden sermaye ihtiyacı azalacaktır. Diğer yandan, düşük karlılığa sahip bankalar, yeni hisse senedi ihraç etmek gibi sermaye gereksinimleri kısıtlanırsa bankalar aktif büyümesini azaltacaktır.

- ***Likidite Oranı (Toplam kredi ve alacaklar/Toplam varlıklar-TLTTA)***; bu oranın yüksekliği düşük likiditenin ve yüksek riskin bir göstergesidir. Likidite riskinin artması, kredi temerrüt riskini de artırdığından sermaye yeterlilik oranı düşecektir. Likidite riski arttıkça bankaların, kredi portföyündeki kredi riskine maruz kalma durumuna uygun olarak sermaye yapılarını güçlendirmeleri gerektiğinden likidite riskinin yükselmesi sermaye ihtiyacını doğuracaktır.

- ***Toplam Mevduat/Toplam Kaynaklar (TD TTL)***; Bu değişken toplam mevduatların toplam yükümlülöklere bölünmesiyle hesaplanmakta olup, banka faaliyetlerinin sermaye ve borç dışı perakende kaynaklarla fonlanma payını göstermektedir. Tabana yayılmış mevduat yapısı bankaların en en düşük maliyetli ve en önemli fon kaynağıdır. Bankaların mevduat kaynaklarının azalması durumunda bankalar yurtiçi veya yurtdışında sendikasyon veya menkul kıymetleştirme, doğrudan borç veya pay senedi gibi menkul kıymet ihracı veya para piyasalarından borçlanılması yoluyla mevduat dışı ve mevduata göre yüksek maliyetli kaynaklarla fon sağlamaya yönelecek, bu durum banka kârlılık performansını olumsuz yönde etkileyeceğinden bankanın sermaye yeterliliği düşecektir. Mevduat oranı azaldıkça kaynak maliyeti artacağından ve bu maliyet artışı bankanın sermaye ihtiyacını artıracığından sermaye yeterlilik oranının artırılması gerekir. Bankaların toplam kaynakları içinde mevduatın payı arttıkça, bankanın sermaye ihtiyacı azalacağından sermaye yeterlilik oranının yükselmesi beklenir. Dolayısıyla bu oran ile sermaye yeterliliği arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu söylenebilir.

- ***Tahsili Gecikmiş Alacaklar/Toplam Krediler (NPLGL)***; bankaların kredi kullandırdıkları müşterilerinden iki veya üç dönem tahsil edemedikleri, bu nedenle bilançolarında özel hesaplarda izlenen ve bu tutarlar için karşılık ayrıldığı için özkaynakları azaltıcı bir etkiye neden olan kredi riskini ifade etmektedir. Bankalarda aktif ve kredi kalitesinin ölçülmesine yönelik olarak yapılan bazı çalışmalarda tahsili gecikmiş alacakların sermaye

yeterliliği rasyosunu genellikle olumsuz yönde etkilediği ve sermaye ihtiyacı yarattığından kredi riskindeki artışıya bağlı olarak sermayenin artırılması gerekir.

- Likit Varlıklar / Toplam Varlıklar (LATTA);

Banka kaynaklarının likit varlıklara (nakit ve nakit benzerleri ile kısa vadede nakde çevrilebilecek menkul kıymetlere) bağlanan fonların artması likidite riskini düşürecek, azalması ise likidite riskini artıracaktır. Ancak, toplam varlıklar içerisinde likit varlıkların payının yükselmesi bankaların sermaye ihtiyacını azaltacağından düşük düzeyde sermaye yeterliliği ile faaliyet göstermelerine neden olacaktır. Piyasa yapısına bağlı olarak bazen bu oranın yüksek olması banka piyasa değerini olumlu etkileyebileceğinden, banka yönetimi düşük sermaye yapısını tercih edebilecektir.

- Toplam Varlıklar (LnAktif); toplam varlıkların doğal logaritması olup, bir bankanın büyüklüğü sermaye gereksinimini artıracığından pozitif bir ilişki beklenebilir. Ancak, bankanın büyüklüğü ile sermaye oranının ters orantılı olduğunu belirleyen çalışmalar da bulunmaktadır (Gropp ve Heider 2010). Büyük bankalar küçük bankalara oranla daha fazla portföy çeşitlendirmesi yapabileceklerinden veya gerektiğinde ulusal veya uluslararası piyasalardan kolaylıkla ve düşük maliyetle fon, yabancı kaynak veya sermaye sağlayabileceklerinden daha az sermaye yapısı ile faaliyetlerini sürdürebileceklerdir.

- Bankanın Toplam Aktifleri /Toplam Bankacılık Sektörü Aktifleri (PIYPA);

Bu oran bankaların sektör içindeki payını göstermektedir. Bankanın sektör içindeki payı arttıkça, piyasa gücünü koruyabilmesi amacıyla bankanın sermaye yeterlilik oranının da artırılması gerekmektedir.

- Toplam Faiz Dışı Gelirler – Toplam Faiz Dışı Giderler (NIRNIE);

Faiz dışı giderlerin faiz dışı gelirlerle karşılanıyor olması, banka kârlılık performansını olumlu yönde etkileyeceğinden, bu oran ile sermaye yeterliliği arasında pozitif bir ilişki beklenmektedir.

- Kaldıraç Oranı=Top.Borç(Toplam Kaynaklar-Özkaynaklar)/Toplam Varlıklar (KLD);

Bu oran aynı zamanda özkaynakların toplam yükümlülükler oranının tersini göstermektedir. Özkaynakların toplam yükümlülükler oranı sermaye yeterliliğini pozitif yönde etkilerken, kaldıraç oranı ile sermaye yeterlik oranı arasında negatif yönlü bir ilişki vardır. Banka borçları arttıkça sermaye yeterliği azalmakta, toplam varlıklar içinde borçlanmanın payı azaldıkça sermaye yeterlik oranı artmaktadır.

- Makroekonomik değişkenler

Makroekonomik değişkenler olarak, ortalama yıllık reel büyüme oranı, ortalama yıllık enflasyon oranı, ortalama TL kredi faiz oranı, ortalama USD faiz oranı ile ortalama USD/TL kuru modele eklenmiştir.

- Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH), bir ülkenin ekonomik büyüme oranları, bir bankanın sermaye oranını hem olumlu hem de olumsuz yönde etkileyebilir. Daha yüksek ekonomik büyüme oranları, bankacılık sektöründe daha fazla büyüme olasılığını yansıtıyorsa, bankalar bu olasılıkları karşılamak için hedef sermaye oranlarını artırabilirler. Bununla birlikte, banka varlıkları dahili olarak üretilen sermayeden daha hızlı büyüyorsa, daha yüksek ekonomik büyüme oranları, banka sermaye oranlarıyla negatif olarak ilişkilendirilebilir. Daha düşük ekonomik büyüme oranları, daha düşük sermaye oranlarıyla da ilişkili olabilir, çünkü bir durgunluk sırasında banka kredilerindeki temerrüde düşme oranındaki artış, banka sermayesine yüklenen daha yüksek zararlara yol açarak bankaların sermaye oranlarını düşürür. Büyüklük ile

sermaye yeterlilik oranı arasındaki negatif ilişki bankaların daha düşük sermaye ile çalıştıklarını, pozitif ilişki ise bankaların daha fazla sermaye ile çalıştıklarını ifade edecektir.

- Enflasyon oranı arttıkça bankalarda sermaye ihtiyacı artacaktır. Bu nedenle Enflasyon oranı ile sermaye yeterlilik oranı arasında pozitif bir ilişki vardır. Enflasyon oranı arttıkça sermaye yeterlilik oranı düşecek, bu durum sermaye yapısının güçlendirilmesini gerektirecek enflasyon oranı azaldıkça sermaye yeterlilik oranı artacak, bu durumda bankada sermaye ihtiyacını azaltacaktır.

- Türk Lirası veya Yabancı Para cinsinden kredi faiz oranları arttıkça sermaye yeterlilik oranının düşmesi beklenir. Ancak, faiz oranlarındaki yükseliş Net faiz marjına bağlı olarak sermaye yeterlilik rasyosunu pozitif veya negatif olarak etkileyebilir.

- Bankaların açık döviz pozisyonları belirli bir oranla sınırlı olduğundan döviz kurlarındaki değişim bankaların döviz pozisyonu açığı olup olmaması durumuna göre değişmektedir. Normal olarak döviz kuru artış oranı ile sermaye yeterliliği oranı arasında pozitif bir ilişki beklenmekle birlikte, bankanın bilanço yapısına yöre pozitif veya negatif yönlü bir etki belirlenebilecektir.

6. Veri Seti, Ekonometrik Metodoloji ve Ampirik Bulgular

Bu çalışmanın veri seti, 2002:Q1-2021:Q4 dönemi Türk Bankacılık Sisteminde faaliyet gösteren ve aktif büyüklüğü Türk Bankacılık sektörünün % 88'ini oluşturan piyasa payı en yüksek 15 bankayı (Akbank, Alternatifbank, Denizbank, Fibabanka, HSBC, ING Bank, QNB Finansbank, Şekerbank, TEB, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, Türkiye Halk Bankası, Türkiye Vakıflar Bankası, Türkiye İş Bankası, Garanti Bankası, Yapı Kredi Bankası) kapsamaktadır. Çalışmada bankalara ilişkin finansal veriler üçer aylık dönemler halinde Türkiye Bankalar Birliği ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu resmi internet sitesinden sınanarak elde edilmiştir. Ekonometrik analizlerde kullanılacak değişkenlere ait kısaltmalar, tanımlamalar ve veri dönemleri Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Kullanılan Değişkenler, Açıklamalar ve SYR Üzerine Beklenen Etkisi

Değişken	Tanım	Teorik Beklenti
SYR	Risk Ağırlıklı Varlıklar / Toplam Varlıklar	
NIM	Net Faiz Marjı (Net Faiz Geliri (Faiz Gelirleri-Faiz Giderleri)/Toplam Varlıklar)	+
ROA	Aktif Getirisi (Aktif Kârlılığı) (Vergi Sonrası Net Kâr/Toplam Aktifler)	+, -
TLTTA	Likidite oranı=Toplam Kredi ve Alacaklar / Toplam Varlıklar	-
TDTTL	Toplam Mevduat/Toplam Kaynaklar	-
NPLGL	Tahsili Gecikmiş Alacaklar (Brüt) / Toplam Kredi ve Alacaklar	+, -
LATTA	Likit Varlıklar/Toplam Varlıklar	-
PİYPA	Bankanın Toplam Aktifleri/Toplam Bankacılık Sektörü Aktifleri	+
lnAktif	Toplam Varlıklar	+, -
NIRNIE	Faiz Dışı Gelirler/Faiz Dışı Giderler	+
KLD	Kaldıraç Oranı=Borç Toplamı (Toplam Pasif-Özkaynaklar)/Toplam Varlıklar	-
GSYH	Ortalama Yıllık Büyüme Oranı	+, -
TÜFE	Ortalama Yıllık Enf. TÜFE	+
KRDF	Ortalama Kredi Faizi (TL)	+, -
USDF	Ortalama Dolar Faizi	+, -
KUR	USD/TL Ortalama Kuru	+

Çalışmanın bağımlı değişkeni olan sermaye yapısını etkileyen faktörlerin belirlenmesi amacıyla oluşturulan ve tahmin edilecek model (1) nolu eşitlikte gösterilmektedir.

$$SYR_{it} = \beta_0 + \beta_1 roa_{it} + \beta_2 nfm_{it} + \beta_3 tlta_{it} + \beta_4 tdttl_{it} + \beta_5 nplgl_{it} + \beta_6 latta_{it} + \beta_7 piypa_{it} + \beta_8 lnaktif_{it} + \beta_9 nirmie_{it} + \beta_{10} kld_{it} + \beta_{11} gsyh_{it} + \beta_{12} tufe_{it} + \beta_{13} kur_{it} + \beta_{14} krdf_{it} + \beta_{15} usdf_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkilerini ayrı ayrı ölçmek için çoklu doğrusal regresyon analizi kullanılmaktadır. Ancak ampirik analizlerde kullanılan bağımsız değişkenlerin birbirlerini etkilemesinden dolayı ortak bir etkinin varlığından söz etmek mümkündür. Bu kapsamda çalışmada bağımsız değişkenlerin birbirleriyle yüksek doğrusal korelasyona sahip olmadığının tespit edilmesinde kullanılan yöntemlerden VIF'den (Varyans Şişirme Faktörü) yararlanılmıştır. Bağımsız değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağıntıya ilişkin sonuçlar Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Bağımsız Değişkenlerin VIF Değerleri

Model	Değişkenler	VIF
<i>Model 1 (SYR)</i>	NIM	1,30
	ROA	1,38
	TLTTA	1,77
	TDTTL	1,41
	NPLGL	1,73
	LATTA	1,77
	PİYPA	4,41
	LNAKTİF	3,97
	NIRNIE	1,34
	KLD	1,31
	<i>Mean VIF</i>	<i>2,25</i>

Tablo 3'te yer alan sonuçlar incelendiğinde; VIF değerlerinin 10'dan küçük olduğu görülmektedir. Elde edilen bu sonuçlara dayanarak modelde çoklu doğrusal bağıntı probleminin olmadığını söylemek mümkündür.

6.1. Yatay Kesit Bağımlılığının Test Edilmesi

Panel veri analizinde karşılaşılabilecek sorunlardan biri paneli oluşturan serilerin yatay kesit bağımlılığı içerip içermediğidir. Bu nedenle panel veri analizinde öncelikle değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı içerip içermediği sınanıp elde edilecek sonuçlar doğrultusunda, değişkenlerin durağanlık sınavının da birinci ve ikinci nesil birim kök testlerinden hangisinin uygulanacağına karar verilmesi gerekmektedir. Yatay kesit test sonucuna göre yatay kesit bağımlılığı tespit edilmemişse birinci nesil, yatay kesit bağımlılığı tespit edilmişse ikinci nesil birim kök testlerinin uygulanması gerekmektedir (Turgut ve Uçan, 2019, s. 9). Panel birim kök ve panel eşbütünleşme testlerinin seçiminde yatay kesit bağımsızlığının dikkate alınmaması veya göz ardı edilmesi analizlerde sapmalı ve tutarsız sonuçlar elde edilmesine neden olabilmektedir.

Ampirik literatürde yatay kesit bağımlılığı N ve T'nin durumuna göre birden çok test ile sınanabilmektedir. Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığının sınanmasında Pesaran (2004) CDLM testi kullanılmıştır. Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CDLM testinde yatay kesitler arası korelasyonu test etmek için ADF regresyonun tahmininden elde edilen kalıntılar

kullanılmaktadır. Her birimin kendisi dışında kalan tüm birimlerle korelasyonu hesaplanmakta ve N birim boyutu için N*N-1 adet korelasyon hesaplanmaktadır. Pesaran (2004) CDLM testinden hipotezler aşağıdaki gibi kurulmaktadır (Tatoğlu, 2017, s. 105);

$$H_0: \rho_{ij} = 0$$

$$H_1: \rho_{ij} \neq 0$$

Burada ρ_{ij} : i, j. i ve j birimlerinin kalıntıları arasındaki korelasyon katsayısını ifade etmektedir. Pesaran birimler arası korelasyonun sınanmasında dengeli paneller için eşitlik (2) dengesiz paneller için eşitlik (3)'ü önermiştir (Pesaran, 2004, s. 5-9):

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (2)$$

$$CD = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \sqrt{T_{ij}} \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (3)$$

Eşitliklerde yer alan $\hat{\rho}_{ij}$, aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

$$\hat{\rho}_{ij} = \hat{\rho}_{ij} = \frac{\sum_{t=1}^T e_{it} e_{jt}}{\left(\sum_{t=1}^T e_{it}^2 \right)^{1/2} \left(\sum_{t=1}^T e_{jt}^2 \right)^{1/2}} \quad (4)$$

Eşitlik (4)'te yer alan e_{it} , her birimden uygun yöntemle hesaplanan kalıntıları gösterirken, e_{jt} korelasyon hesaplanan gözlem sayısını göstermektedir. Birimler arası korelasyon olmadığını ifade eden sıfır hipotezi altında test istatistiği standart normal dağılım göstermektedir.

Bu çalışmada tüm kesitleri (bankaları) etkileyen ortak şokların varlığının göz ardı edilmemesi gerekliliğinden hareketle panel veri modellerinde yatay kesit bağımlılığını test etmek için Pesaran (2004) CDLM testi olmak uygulanmış ve sonuçları aşağıda raporlanmıştır. Ayrıca eşbütünleşme denkleminde de yatay kesit bağımlılığı sınanmış ve sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4: Birimler Arası Korelasyon (Pesaran 2004) Testi Sonuçları

<i>Değişkenler</i>	<i>CD_{LM} Testi (Pesaran 2004)</i>	<i>Sonuç</i>
SYO	16,90[0,000] *	H ₀ RED
ROA	24,36[0,000] *	H ₀ RED
NFM	59,84[0,000] *	H ₀ RED
TLTTA	59,55[0,000] *	H ₀ RED
TDTTL	24,02[0,000]	H ₀ RED
NPLGL	26,27[0,000] *	H ₀ RED
LATTA	21,75[0,000] *	H ₀ RED
PİYPA	20,51[0,000] *	H ₀ RED
LnAKTİF	85,01[0,000] *	H ₀ RED
NİRNİE	19,59[0,000] *	H ₀ RED
KLD	16,76[0,000] *	H ₀ RED
<i>Eş Bütünleşme Denklemi (Model)</i>	<i>12,69[0,000] *</i>	H ₀ RED

Not: Tablo 4'teki köşeli parantez içindeki değerler test istatistiklerinin olasılık değerlerini göstermektedir. *,** ve *** ilgili istatistiklerde sıfır hipotezinin sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde reddedildiğini göstermektedir.

Tablo 4'te yer alan Pesaran (2004) CDLM testi sonuçlarına göre değişkenlere ait olasılık değerleri 0.05'ten küçük olduğu için, yatay kesit bağımlılığı olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmiş ve elde edilen bu sonuçlara göre değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olduğuna karar verilmiştir. Başka bir ifadeyle, yatay kesit bağımlılık testi hem serilerde hem de eşbütünleşme denkleminde yatay kesit bağımlılığının geçerli olduğu sonucunu işaret etmektedir. Buradan hareketle, çalışmanın ilerleyen aşamalarında yatay kesit bağımlılığını dikkate alan test yöntemlerinin kullanılması modelin anlamlılığı açısından büyük önem taşımaktadır. Yatay kesit test sonucuna göre değişkenlerin durağan olduğu seviyeyi belirlemek için ikinci nesil panel birim kök testi kullanılması gerekmektedir.

6.2. Panel Birim Kök Testi ve Bulgular

Yatay kesit bağımlılığı testi sonucunda yatay kesit birimler arası korelasyon varsa, birinci nesil panel birim kök testler bu korelasyonu dikkate almadıkları için analizlere ikinci nesil panel birim kök testlerle devam edilmesi gerekmektedir. İkinci nesil panel birim kök testler yatay kesitsel bağımlılığı dikkate alarak durağanlığı incelemektedir.

Bu çalışmada değişkenlerde birim kökün varlığını tespit etmek için Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF testi kullanılmıştır. Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF testinde bireysel serilerin gecikmeli düzeylerinin ve birinci farklarının yatay kesit ortalamaları DF ya da ADF regresyonuna faktörler ilave edilmiştir. Bu yöntemde ADF regresyonunun gecikmeli yatay kesit ortalamaları ile genişletilmiş hali kullanılmaktadır ve bu regresyonun birinci farkı birimler arası korelasyonu ortadan kaldırmaktadır. Bu test, “yatay kesit genişletilmiş Dickey Fuller (CADF)” olarak adlandırılmıştır (Tatoğlu, 2017, s. 84).

Heterojen bir test olan Pesaran CADF panel birim kök testi aşağıdaki modele dayanmaktadır (Pesaran, 2007, s. 268):

$$y_{it} = (1 - \phi_i)\mu_i + \phi_i y_{i,t-1} + u_{it}, \quad i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T \quad (5)$$

Eşitlikte yer alan ve hata terimini gösteren U_{it} tek faktör yapısına sahiptir ve aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$u_{it} = \gamma_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

Eşitlik (6)'da yer alan f_t gözlenemeyen faktörleri temsil etmektedir ve sürekli olarak durağan olduğu varsayılmaktadır. Eşitlik (5) aşağıdaki gibi yeniden yazıldığında,

$$\Delta y_{it} = a_i + \beta_i y_{i,t-1} + \gamma_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

Burada, $a_i = (1 - \phi_i)\mu_i$, $\beta_i = -(1 - \phi_i)$ ve $\Delta y_{it} = y_{it} - y_{i,t-1}$ dir. $\phi_i = 1$ olmak üzere CADF testinin durağanlığı sınavacak hipotezleri aşağıdaki gibidir:

$H_0: \beta_i = 0$ tüm i 'ler için (seri durağan değildir)

$H_0: \beta_i < 0 \quad i=1,2,\dots,N_1, \beta_i = 0, \quad i= N_{1+1}, N_{2+2}, \dots, N$ (seri durağandır)

CADF testinde her bir serinin basit aritmetik ortalaması alınarak CIPS istatistiği hesaplanmaktadır. Pesaran CIPS (Cross-Sectionally Augmented IPS) istatistiğini aşağıdaki gibi formüle etmiştir:

$$CIPS(N,T) = t - bar = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N,T) \quad (8)$$

CIPS test istatistiği normal dağılıma sahip olmadığı için kritik değerler Pesaran (2007) tarafından simülasyon yoluyla elde edilmiş ve tablolaştırılmıştır. Hesaplanan CADF değeri Pesaran kritik değerden büyükse temel hipotez olan H_0 reddedilir ve o banka serisinin durağan olduğu sonucuna ulaşılır. Pesaran CADF testi ile her bir banka değişkeninin birim kök içerip içermediği incelenmiş ve Tablo 5'te raporlanmıştır.

Tablo 5: Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	t-bar	cv10	cv5	cv1	Z[t-bar]	Olasılık
SYR	-3,270	-2,150	-2,250	-2,420	-6,341	0,000
NIM	-3,965	-2,150	-2,250	-2,420	-9,302	0,000
ROA	-3,480	-2,150	-2,250	-2,420	-7,234	0,000
TLTTA	-2,668	-2,150	-2,250	-2,420	-3,780	0,000
TDTTL	-3,241	-2,150	-2,250	-2,420	-6,218	0,000
NPLGL	-3,269	-2,150	-2,250	-2,420	-6,338	0,000
LATTA	-2,613	-2,150	-2,250	-2,420	-2,822	0,000
PİYPA	-2,462	-2,150	-2,250	-2,420	-2,721	0,000
lnAktif	-2,406	-2,150	-2,250	-2,420	-5,012	0,000
NIRNIE	-2,723	-2,150	-2,250	-2,420	-4,014	0,000
KLD	-2,743	-2,150	-2,250	-2,420	-2,719	0,000

Tablo 5'te yer alan Pesaran CADF test sonuçlarına göre t-bar (CIPS) istatistiği, %90 (cv10), %95 (cv5) ve %99 (cv1) güven düzeyinde verilen kritik değerlerden mutlak değerce büyük olduğu için seriler durağandır. Ayrıca Z[t-bar] istatistiğinin olasılık değerlerine göre de değişkenlerin durağan olduğu görülmektedir. Panel birim kök testi sonucuna göre serilerin düzeyde durağan oldukları tespit edilmiştir.

Çalışmada ikinci nesil panel birim kök testi ile düzey değerlerinde durağan oldukları tespit edilen serilerin panel veri analizi yapabilmek için öncelikle serilerin klasik model, sabit etkiler ve rassal etkiler modellerinden hangisine uygun olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Ampirik literatürde F testi klasik modelin geçerliliğini sınamak için kullanılmaktadır (Tatoğlu, 2013, s. 164). Çalışmada model belirlemeye yönelik yapılan test sonuçları Tablo 6'da yer almaktadır. Klasik modelin uygun olmadığı F testi sonucuna göre karar verilmiştir. Hausman (1978) tanımlama test istatistiğine göre, sıfır hipotezi reddedilmiş ve rassal etkiler modelinin varsayımlarının karşılanmadığı tahmin sürecine sabit etkiler modeline ait tahminci ile devam edilmesine karar verilmiştir.

Tablo 6: Model Belirleme Test Sonuçları

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri		
F Testi	45,43	0,000		
Hausman Testi	48,99	0,000		
Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Birimler Arası Korelasyon Test Sonuçları				
Varsayım	Değişen Varyans	Otokorelasyon		Birimler Arası Korelasyon
Test	Değiştirilmiş Wald Testi	Modifi ed Bhargava et al. D-W	Baltagi-Wu LBI	Pesaran CD
SYO	1584,15 (0,000)	0,73292	0,79834	12,229 (0,000)

Havuzlanmış en küçük kareler, sabit etkiler ve rassal etkiler modeli panel veri analizinde kullanılan modellerdir. Her üç model yapısı da temelde yatay kesit bağımlılığı, otokorelasyon ve değişen varyans problemlerinin olmadığı varsayımlarına dayanmaktadır. Bahsedilen bu modellerin bu kısıtlardan bir ya da birkaçına sahip olması durumunda tahmin edilen parametrelerde etkinlik kaybına ve standart hataların yanlış tahmin edilmesine neden olmaktadır. Ampirik analizlerde bu kısıtlar dikkate alınmaz ise regresyon katsayıları tutarlı olmaya devam edecek ancak bu tahminler etkin olmayacaktır. Panel veri analizinde böyle durumlarda analizlere dirençli tahminciler ile devam edilmesi gerekmektedir (Güriş, 2015, s. 71). Çalışmanın ampirik analiz kısmında tahmini gerçekleştirilecek model heteroskedasite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon problemlerine sahip olduğundan dolayı bu problemlere karşı dirençli bir tahmin yöntemi olarak tanımlanan Driscoll ve Kraay (1998) tahmincisi ile Model tahmini yapılmıştır.

Tablo 7. Driscoll-Kraay Panel Regresyon Tahmin Sonuçları

SYO (Model 1)	Katsayı	Driscoll-Kraay/ Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
Bağımsız Değişkenler				
NIM	1,141411**	0,5089469	2,24	0,028
ROA	-0,5286816**	0,2220721	-2,38	0,020
TLTTA	-0,3887248*	0,0772605	-5,03	0,000
TDTTL	-0,2676177**	0,1274666	-2,10	0,039
NPLGL	-0,9652235*	0,0992987	-9,72	0,000
LATTA	-0,159566**	0,0610013	-2,62	0,011
PİYPA	1,972082*	0,324272	6,08	0,000
lnAktif	-0,172942	0,6822102	-0,25	0,801
NIRNIE	0,0097776***	0,0049892	1,96	0,054
KLD	-1,235395*	0,2036905	-6,07	0,000
GSYH	0,0293309	0,0469876	0,62	0,534
TÜFE	0,0257549	0,1126066	0,23	0,820
KRDF	-0,1094915**	0,0546702	-2,00	0,045
USDF	0,7684555**	0,3856123	1,99	0,050
KUR	0,9529583*	0,3192244	2,99	0,004
Gözlem Sayısı		1080		
Banka		15		
F-Testi		237,49		
Olasılık>F		0.0000		
R²		0,7924		

*, ** ve ***, sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeylerinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 7’de yer alan sonuçlar incelendiğinde F testi sonucunda tahmin edilen modelin anlamlı çıktığı görülmektedir. Yine tablodaki sonuçlara göre bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücünü göstere R² değeri %79 hesaplanmıştır. Dirençli standart hatalar ile hesaplanan t istatistiklerine göre, sermaye yeterlilik rasyosu (SYR) ile net faiz marjı (NIM), bankanın toplam aktifleri/toplam bankacılık sektörü aktifleri oranı (PİYPA), faiz dışı gelirler/faiz dışı giderler oranı (NIRNIE) ve ortalama dolar faizi (USDF) arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde ve pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır.

Yine tabloda raporlanan Driscoll ve Kraay tahmin sonuçlarına göre aktif getirisi (ROA), likidite oranı (TLTTA), toplam mevduat/toplam kaynaklar oranı (TDTTL), tahsili gecikmiş alacaklar (brüt)/toplam kredi ve alacaklar oranı (NPLGL), likit varlıklar/toplam varlıklar oranı (LATTA), kaldıraç oranı (KLD) ve ortalama TL kredi faizi (KRDF) değişkenleri sermaye yeterlilik rasyosunu (SYR) istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü etkilemektedir. Ayrıca

dirençli standart hatalar ile hesaplanan t istatistiklerine göre, toplam varlıkların (lnAktif), ortalama yıllık büyüme oranının (GSYH) ve ortalama yıllık enflasyon oranının (TÜFE) sermaye yeterlilik rasyosu (SYR) üzerindeki etkisini istatistiksel olarak anlamlılık seviyesinde olmadığı tespit edilmiştir.

7. Sonuç ve Değerlendirme

Bankalarda sermaye, ödünç verilen fonlara ve risk oranına kıyasla tutmaları gereken likit varlıkları ifade etmekte olup, ödenmiş sermaye, yedekler ve birikmiş kârlardan oluşan, pay sahipleri tarafından sağlanan fonlardan oluşmaktadır. Diğer bir ifade ile; bankalarda sermaye, net varlıklarının (toplam varlıklar-toplam yükümlülükler) değeri olarak ya da bankanın gelecekteki kazançlarının bugünkü değerine indirgenmiş öz sermaye değeri olarak da tanımlanabilir. Bir bankanın üstlendiği riske göre yeterli düzeyde sermayeye sahip olması "Sermaye yeterliliği" olarak tanımlanmakta olup, bankanın toplam sermayesinin, varlıklarından, bilanço dışı işlemlerinden, alım satım işlemlerinden ve faaliyetleriyle ilgili diğer tüm risklerden kaynaklanan zarar olasılığını karşılama yeterliliğini ifade etmektedir. Özellikle 1980'lerden sonra gelişen ekonomik ve finansal küreselleşme, serbest bankacılık ve dalgalı kur sisteminin bankacılık risklerini daha fazla artırması ve 1980'lerden itibaren birçok ülke ve piyasada yaşanan ekonomik veya finansal krizler, ulusal ve uluslararası bankacılık otoritelerinin bu konuya özel önem vermesini gerektirmiştir.

Günümüzde Türkiye'de bankaların sermaye yeterlilik oranları yasal gerekliliklerin oldukça üzerinde bulunmakla birlikte; bu çalışmada sektörde en büyük paya sahip, sermaye yapısının oldukça önemli olduğu ticari bankalar üzerine geniş bir veri seti ile bankalara özgü olan ve bankalara özgü olmayan değişkenlerin birlikte değerlendirilmesi nedeniyle Türk bankacılık sisteminde yer alan ticari bankaların sermaye yapısının belirleyicileri 2002-2021 dönemi verileri esas alınarak özgün bir yaklaşımla incelenmiştir. Çalışmada panel veri setini oluşturan bankalar (yatay kesitler) arasında yatay kesit bağımlılığı Pesaran (2004) CDLM testi ile sınanmış ve hem değişkenlerde hem de eşbütünleşme denkleminde yatay kesit bağımlılığını işaret eden sonuçlar tespit edilmiştir. Analizlerde serilerin durağanlık düzeyi yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF (Cross-Sectionally Augmented Dickey Fuller) ikinci nesil panel birim kök testi ile düzeyde durağan I(0) olarak belirlenmiştir. Düzey değerlerinde durağan oldukları tespit edilen serilerin panel veri analizi için model belirlemeye yönelik testleri yapılmış ve F test istatistiği sonucuna göre klasik modelin uygun olmadığına, Hausman tanımlama testine göre sabit etkiler modeli tahmincisinin uygun olduğuna karar verilmiştir. Tahmini gerçekleştirilecek modelde heteroskedasite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon problemleri tespit edildiğinden bu problemlere karşı dirençli bir tahmin yöntemi olan Driscoll ve Kraay tahmincisi ile Model 1'in tahmini yapılmıştır.

Model 1 için yapılan Driscoll ve Kraay tahmincisi sonuçlarına göre; aşağıda belirtilen bulgulara ulaşılmıştır:

- Sermaye Yeterlilik Rasyosu (SYR) ile; net faiz marjı (NIM), bankanın toplam aktifleri/toplam bankacılık sektörü aktiflerine oranı (PİYP), faiz dışı gelirler/faiz dışı giderler oranı (NIRNIE) ve ortalama dolar faizi (USDF) arasında anlamlı ve pozitif yönlü; aktif getirisi (ROA), likidite oranı (TLTTA), toplam mevduat/toplam kaynaklar oranı (TDTTL), tahsili gecikmiş alacaklar(brüt)/toplam kredi ve alacaklar oranı (NPLGL), likit varlıklar/toplam varlıklar oranı (LATTA), kaldıraç oranı (KLD) ve ortalama TL kredi faizi (KRDF) değişkenleri ile sermaye yeterlilik rasyosu (SYR) arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki belirlenmiştir. Toplam varlıklar (lnAktif), ortalama yıllık büyüme oranının (GSYH) ve

ortalama yıllık enflasyon oranı (TÜFE) değişkenlerinin sermaye yeterlilik rasyosu (SYR) üzerinde anlamlılık seviyesinde bir ilişki tespit edilmiştir.

- Uluslararası alanda yapılan araştırmalarda sermaye yeterlilik rasyosu ile bankaların sektör içindeki payı, yani bankaların büyüklüğü arasında negatif ve pozitif yönlü ilişkinin belirlendiği birçok çalışma bulunmaktadır. Banka büyüklüğüne göre düşük sermaye yeterliliğinin olduğu bankaların, finansal gelişmişlik düzeyi yüksek, finansal istikrarın uzun yıllar korunabildiği, banka iflaslarının sıklıkla yaşanmadığı ülkelerin bankacılık sistemlerinde olduğu görülmektedir. Bu çalışmada bankaların büyüklüğü ile sermaye yapısı arasında pozitif bir ilişki belirlenmiştir. Türkiye’de yakın geçmişte çok sayıda finansal kriz yaşanmış olması, birçok bankanın iflas riski ile karşılaşmış ve hatta iflas ederek sistemden çıkmış olmasının bir sonucu olarak bankaların sermaye yapılarının güçlü tutulmasının önemsendiği söylenebilir.

- Türkiye’de bankaların varlık büyümesi sermaye artışından daha hızlı gerçekleştiğinden ROA ile SYR arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmektedir. Bankaların özellikle düşük kârlılık oranına sahip bankaların varlık büyümesini azaltması durumunda, kârlılık performansı ile banka sermaye yeterlik oranı pozitif olarak ilişkilendirilebilmektedir.

- Bankacılık sektörünün artan kârlılığı, banka özkaynaklarını artırmasına rağmen, kredi büyümesindeki yavaşlama risk ağırlıklı varlık büyümesini sınırlandırmakta olduğundan, bu durum bankacılık sektörünün sermaye yeterliliğini yükseltmektedir.

- Bir ülkenin ekonomik büyüme düzeyi, bankanın sermaye yeterlilik oranını hem olumlu hem de olumsuz yönde etkileyebilir. Ekonomik büyüme hızlandığında; bankacılık sektöründe kredi ve mevduat başta olmak üzere bankacılık faaliyetleri hızla büyüyeceğinden, bankalar bu büyüme sonucu yasal gereklilikleri karşılamak için sermaye oranlarını artıracaklardır. Ancak, yüksek ekonomik büyüme sürecinde, banka varlıklarının sermayeden daha hızlı büyümesi durumunda banka sermaye oranlarıyla negatif yönlü bir ilişki ortaya çıkabilir. Düşük ekonomik büyüme oranları bir durgunluğu ifade ettiğinden, bu dönemde banka kredileri azalacak, banka kredi geri dönüşlerinde temerrüt oranı artacak, tahsili gecikmiş alacakların artmasına bağlı olarak karşılık ayrılması gerekeceğinden bankaların sermaye yeterlik oranları azalacaktır.

Bankacılık sektörünün sermaye yapısı ve finansal sağlamlığı, gerek finansal ve gerekse makro-ekonomik istikrar açısından banka yöneticileri, düzenleyiciler ve politika yapıcılarının en fazla önem verdikleri konulardandır. Diğer yandan ölçek ekonomilerinin gereği olarak, finansal kurumların aşırı büyümelerini önlemek amacıyla banka büyüklüklerine göre sermaye ve likidite bulundurulması zorunluluğu bankaları riskli faaliyet alanlarına girmekten alıkoymakta, sistematik riski azaltmakta, likidite riskini düşürmekte ve bankaların “batamayacak kadar büyük” duruma gelmesini önleyebilmektedir. Bu yönüyle Basel III gerekliliklerinin, aşırı büyüyen finansal kurumların başarısızlığı durumunda ülke ekonomisinin zarar görmemesi için bankalarda sermaye yapısının düzenlenmesinde ölçek ekonomileri yönünden olumlu katkısı olmaktadır.

Türk bankacılık sektörü; orta ve uzun vadede, kaynakların dağılımında etkinlik ve verimliliğin sağlanması, tasarrufların artırılması, kredi politikaları ile reel sektörün, üretim ve yatırımların desteklenmesi, ülkemizin refah düzeyinin artırılması ve sürdürülebilir kalkınmasında en temel kurumlarından biridir. Bu amaçla, sektörün güçlü bir risk ve likidite yönetimi yapması, etkin denetim ve güçlü bir teknolojik alt yapı kurması ve finansal sağlamlığını korumak için yüksek sermaye yeterliliğine sahip olması önemlidir. Türk Bankacılık sektörünün özkaynaklarının yüksek olması, bankaları güçlü kılmaktadır. Bununla birlikte, bankalarda sermaye yeterlilik oranını belirleyen faktörlerin yalnızca yasal yükümlülüklerle sınırlı olmadığı, optimal sermaye yapısının belirlenmesinde birincil olarak bankaya özgü değişkenler olmak üzere makroekonomik değişkenlerin de etkili olduğunun vurgulanması gerekmektedir. Bankalarda sermaye yapısının önemi ve yeterliliğine yönelik

yapılan bir çok çalışmada da yukarıda belirtilen görüşlerimizi destekleyen sonuçlar elde edilmiştir.

Sonuç olarak; bankaların içsel değişkenlerinde meydana gelebilecek olumlu gelişmelerin bankanın sermaye gereksinimini genel olarak azalttığı, BASEL III sermaye düzenlemelerinin ana çerçevesini oluşturan banka sermayesinin bankaların finansal sağlamlığı yönünden etkin bir faktör olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Acosta-Smith, J., Grill, M., Lang, J.H., (2020). The leverage ratio, risk-taking and banks stability. *J. Financial Stability*, 100833. <https://doi.org/10.1016/j.jfs.2020.100833>
- Admati, A.R., DeMarzo, P.M., Hellwig, M.F. ve Pfleiderer, P.C., (2013). Fallacies, Irrelevant Facts, and Myths in the Discussion of Capital Regulation: Why Bank Equity is Not Socially Expensive. *Max Planck Institute for Research on Collective Goods* 2013/23,
- Afşar, A. ve Karaçayır, E. (2017). Türk Bankacılık Sektöründe Sermaye Yeterlilik Oranının Belirleyicileri, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (2) , 149-160.
- Aiyar, S., Calomiris, C.W., Hooley, J., Korniyenko, Y., Wieladek, T. (2014); The int. transmission of bank capital requirements: evidence from the UK. *J. Financ. Econ.* 113/3, p. 368.
- Alves, C.F., Citterio, A., Marques, B.P., (2023); Bank-specific capital requirements: Short and long-run determinants, *Finance Research Letters*, Volume 52, 103558, ISSN 1544-6123.
- Asarkaya Y. ve Özcan S. (2007). Determinants of Capital Structure in Financial Institutions: The Case of Turkey, *Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 1 (1): 91-109.
- Aydın, Y. (2019). Türk mevduat bankalarının sermaye yapısını etkileyen faktörler. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 21 (1), 155-170.
- Aysan, A. F., ve Ceyhan, Ş. P. (2008). What determines the banking sector performance in globalized financial markets? The case of Turkey. *Physica A*, 387, 1593-1602.
- Baik, H., Han, S., Joo, S. ve Lee, K., (2022). "A bank's optimal capital ratio: A time-varying parameter model to the partial adjustment framework," *Journal of Banking & Finance*, Elsevier, vol. 19, 393-430.
- BCBS (2010), Basel Committee on Banking Supervision, An Assessment of the Long-Term Economic Impact of Stronger Capital and Liquidity Requirements. Interim Report Bank for International Settlements.
- BCBS (2021), Basel Committee on Banking Supervision, Assessing the Impact of Basel III: Evidence from Macroeconomic Models: Literature Review and Simulations, p. 38. Working Paper.
- BCBS (2022), The Basel Committee on Banking Supervision, www.bis.org/bcbs/ 20.12.2022

- Beccalli, E., Anolli, M., Borello, G., (2015); Are European banks too big? Evidence on economies of scale, *Journal of Banking and Finance*, Volume 58, Pages 232-246.
- Berger, A.N., Bouwman, C.H., (2013). How does capital affect bank performance during financial crises? *J. Financ. Econ.* 109, 146–176.
- Berger, A.N., Herring, R.J., Szegö, G.P. (1995), The role of capital in financial institutions, *Journal of Banking and Finance*, Elsevier, vol. 142(C).
- BDDK, (2022), Aylık Bülten, <https://www.bddk.org.tr/BultenAylik/tr/Home/Gelismis> (Erişim Tarihi: 25/11/2022)
- BDDK (2023), Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/Liste/50> E.T: 15.02.2023.
- Boissay, F., Cantú G.C., Claessens, S., ve Villegas, A., (2019) “Impact of Financial Regulations: Insights from an Online Repository of Studies (March). *BIS Quarterly Rev.*
- Büyükaşvarcı,A., ve Abdioğlu,H. (2011). Determinants of capital adequacy ratio in Turkish banks:A panel data analysis. *African Journal of Business Management*,5(27), 11199.
- Citak,F., ve Kandil-Goker, I.E. (2020). Bankacılık sektöründe sermaye yeterlilik rasyosunu belirleyen faktörlerin analizi. *Business and Economics Research Journal*,11(1),169-185.
- Calomiris, C.W., Herring, R.J., (2011). Why and how to design a contingent convertible debt requirement. Unpublished working paper. Columbia University and University of Pennsylvania, New York, NY, and Philadelphia, PA.
- CGFS. (2018). Structural Changes in Banking After The Crisis. Committee on The Global Financial System, Bank For International Settlements, January 2018, No: 60.
- Conlon, T., Huan, X. Ve Ongena, S. (2020), Operational Risk Capital. CEPR Discussion Paper No. DP15096, Swiss Finance Institute Research Paper Series N°20-550.
- Dahir A.M., Mahat, F., Razak, N.H.A. ve Bany-Ariffin, A.N. (2019). "Capital, funding liquidity, and bank lending in emerging economies: An application of the LSDVC approach," *Borsa Istanbul Review*, *Borsa Istanbul*, vol. 19(2), pages 139-148, June.
- De Jonghe, O., ve Öztekin, O. (2015). Bank Capital Management: International Evidence. *Journal of Financial Intermediation*, 24.
- De-Ramon, S.J.A., Francis, W.B. ve Harris, Q. (2022). "Bank-specific capital requirements and capital management from 1989-2013: Further evidence from the UK," *Journal of Banking & Finance*, Elsevier, vol. 138(C).

- Driscoll, J. C. ve Kraay, A. C. (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent panel data. *Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549–559.
- Flannery, M.J. ve Rangan, K.P., (2008). What caused the bank capital build-up of the 1990s? *Rev. Financ.* 12, 391–429.
- Güneş, N., (2015). Banka Kârlılığının Belirleyicileri: 2002-2012 Dönemi Türk Mevduat Bankaları Üzerine Bir Inc., Süleyman Demirel Üni. İİBF Dergisi, C.20, S.3, s.265-282.
- Güriş, S. (2015). *Stata ile Panel Veri Modelleri*. İstanbul: DER Kitabevi ve Dağıtım.
- Gropp, R., Heider, F., (2010). The determinants of bank capital structure. *Rev. Finance*, 14, s.587.
- Hart, O. ve Zingales, L., (2011) A New Capital Regulation for Large Financial Institutions *American Law and Economics Review*, (2011), vol. 13, issue 2, 453-490
- Hausman, J.A. (1978). Specification Tests in Econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251–1271.
- İnan, A.A., Sağkol, E., Çetinkaya, E., Mazmancı, H., Yalım, Y., Kayci, İ., Işıklı, K., Çelik, M., Cangürel, O., Atalay, S., Sağut, S., Güngör, S., Dizdar, S., Sevinç, V.U. (2013), *Sermaye Yeterliliği Şerhi*, Türkiye Bankalar Birliği, Yayın No:299 s.3-19
- Jacques, K., Nigro, P., (1997). Risk-based capital, portfolio risk, and bank capital: A simultaneous equations approach. *J. Econ. Bus.* 49, 533–547.
- Kılıcı, E.N. (2019) "Türk Bankacılık Sektöründe 1980-2017 Döneminde Sermaye Yeterliliği ve Karlılık Arasındaki İlişkinin Analizi Fourier Yaklaşımı," *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , vol.59, pp.61-73.
- Kleff, V., & Weber, M. (2008). How do banks determine capital? Evidence from Germany. *German Economic Review*, 9(3), 354-372.
- Koç, Y.D. ve Karahan, F. (2017). "Türk Bankacılık Sektöründe Finansal Sağlamlığın Belirleyicileri", *Vol:3, Issue:15; pp:148-153 (ISSN:2149-8598)*
- Marques, O.M., ve dos Santos, MJC (2004), *Capital Structure Policy and Determinants: Theory and Managerial Evidence EFMA 2004 Basel Meetings Paper*, 53 Pages.
- Martin, R.C., Labondance, F., Alexandre, C.R., (2022) *Capital ratios and banking crises in the European Union*, *International Economics*, Volume 172, P.389-402.
- Modigliani, F. ve Miller, H.M. (1958). The Cost of Capital, Corporation Finance and The Theory of Investment. *American Economic Review*, 48(3), 261-297.
- Okuyan, H.A. (2013). *Türk Bankacılık Sektöründe Sermaye Yapısı*, Ege Akademik Bakış; İzmir Vol. 13, Iss. 3, 295-302.

- Oviedo, P. M. ve Sikdar, S.(2008). "Optimal banking sector recapitalization," ISU General Staff Papers 200810230700001161, Iowa State University, Department of Economics.
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross-section Dependence in Panels. Faculty of Economics. doi:10.17863/CAM.5113
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. Journal of Applied Econometrics, 22(2), 265–312. doi:10.1002/jae.951
- Reis, G. ve R. Kötüoğlu. (2016). “Türk Bankacılık Sektörünün Sermaye Yeterliliği Davranışı”, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 14(3).
- Sarıtaş, H. ve Gökçe, A. (2012). Türkiye’de Faaliyet Gösteren Ulusal ve Yabancı Sermayeli Bankaların Sermaye Yeterlilik Oranı Açısından Değerlendirilmesi, Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar, (571), 33-33.
- Sayılgan, G., ve Yıldırım, O. (2009). Determinants of profitability in Turkish banking sector: 2002-2007. International Research Journal of Finance and Economists, 28, 208-214.
- Schaeck, K. ve Cihak, M., 2012. Banking competition and capital ratios. Eur. Financ. Manage. 18, 836–866.
- Stiglitz, J. ve Weiss, A. (1981) Credit Rationing in Markets with Imperfect Information. The American Economic Review, 71, 393-410.
- Tahir, S., Adegbite, E., Güney, Y., (2017). An international examination of the economic effectiveness of banking recapitalization, Int.Busin. Review, Vol.26, Issue 3, P.417-434,
- TBB (2023), Türkiye Bankalar Birliği, <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> E.T: Temmuz 2023.
- Tatoğlu, Y. F. (2013). İleri Panel Veri Analizi-Stata Uygulamalı (2.Baskı), İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş.
- Tatoğlu, Y.F.(2017). Panel Zaman Serileri Analizi. İst.: Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş.
- Tunay, K. B, ve Silpar, A. M. (2006). Türk ticari bankacılık sektöründe karlılığa dayalı performans analizi-I. TBB Araştırma Tebliği Serisi, 2006/I.
- Turgut,E. ve Uçan, O. (2019). Yolsuzluğun Vergi Oranları ile Olan İlişkisinin OECD Ülkeleri Örneğinde İncelenmesi. Niğde Ömer Halisdemir Üni.SBE Dergisi, 1(3), 1–17.

EXTENDED SUMMARY

Banks are the largest financial intermediaries providing resources to all areas of the economy. Since banks carry out an important activity in transferring funds from economic units with surplus funds to units in need of funds, a sustainable economic structure necessitates the existence of a developed and robust financial system. The fact that the banking sector has a developed, sustainable and strong capital structure also has an important contribution to ensuring financial stability.

As of the end of 2022, a total of 57 banks operates in the Turkish banking system, 51 of which are commercial banks and 6 are participation banks. The total asset size of the sector is 14,344.402 Million TL and its ratio to gross domestic product is 114.57%.

The loans to be extended by banks, the risks they can take, the structure of their balance sheets, the leverage ratios depend on the adequacy of their capital structures. The capital adequacy standard ratio in banks is generally calculated as the ratio of the sum of the amounts subject to credit risk, market risk and operational risk arising from fluctuations in interest rates and foreign exchange rates to equity. The minimum capital adequacy ratio required by banks in Turkey has been determined as a minimum of 8%.

The capital requirement in the banking system is classified according to the assets and liabilities of the banks in accordance with the Bank for International Settlements (BIS) standards. In this context, the first regulation was the Basel I standards, known as the "Capital Accord" in 1988. With this regulation, the capital adequacy of a bank was defined, a calculation was proposed by multiplying the bank assets and off-balance sheet items by the risk weights 0%, 20%, 50% and 100% from the least risky to the riskiest, and a calculation was proposed for the "Ratio of Capital to Risk Weighted Assets". A lower limit of 8 has been set.

With the revision made in 1996, the capital adequacy ratio "Total Capital/(Credit Risk + Market Risk)" was updated as Basel II, however, the minimum rate of 8% was not changed. However, due to the development of derivative instruments and the widespread use of off-balance sheet transactions, the view that the risk weights used in the capital adequacy analysis remained low became widespread. Thereupon, the Basel II consensus was published in June 2004. In Basel II, three pillars are specified, and the minimum capital adequacy ratio is set at 8% without changing it.

Capital structure and adequacy of capital in the banking sector is one of the most studied areas by both regulatory authorities and academic researchers:

Stiglitz and Weiss (1981) stated that the optimal financial structure in banks depends on the severity of competition in the sector, the characteristics of loan borrowers and the amount of capital that can be invested by the bank's partners, Jacques and Nigro (1997) in evaluating the capital adequacy of the amount of capital a bank has according to the risk level in its portfolio instead of the absolute amount of capital. Berger et al (2008), capital helps small banks increase their market share, large and medium-sized banks only improve their performance during banking crises, Aiyar et al (2014), changes in banks' capital requirements have a negative impact on cross-border lending, De Jonghe and Öztekin (2015) stated that Basel II and Basel III predict the same approach for each country, but country characteristics affect the bank capital structure, Boissay et al. (2019), an average of 1 percent increase in bank capital structure results in a 1 percent decrease in the bank's exposure to a financial crisis, Conlon, Huan and Ongena (2020), capital requirement for operational risk creates a significant reduction in banks' operational risk losses.

In the Turkish banking sector, Sarıtaş and Gökçe (2012) state that the capital structure of foreign banks and national banks is not effective in terms of loan amount, Okuyan (2013)

states that there is a negative relationship between CAR and the size of the bank, the ratio of deposits and loans to total assets, and a positive relationship between economic growth and return on assets. Reis and Kötüoğlu (2016) stated that there is a positive relationship between CAR and return on assets and equity, credit and liquidity, there is no relationship between bank size and capital adequacy ratio, Koç and Karahan (2017) stated that the most important determinants of financial soundness in the banking system are asset quality, non-interest incomes, net asset profitability and liquidity, Aydın (2019) stated that bank size, banks' CAR ratio and return on assets and credit risk are positively correlated with liquidity risk and deposit share. Citak and Kandil-Goker (2020), the size of banks ü determined that there is a significant relationship between the net interest margin, the ratio of deposits and loans to total assets and CAR.

In this study; The role and importance of capital in the Turkish banking system and the principles of capital management are examined, the determinants of optimal capital requirements of banks and capital management are analyzed. The research was carried out by using panel data analysis of quarterly data covering the 2002-2021 period of the 15 banks operating in the Turkish banking system with the highest market share, constituting 88% of the sector's asset size. In the model created, the capital adequacy ratio of the banks is the dependent variable; net interest margin, return on assets and equity, non-performing loans ratio, liquidity ratio, leverage ratio, loan/deposit ratio, operating expenses ratio, total assets etc. independent endogenous variable; The average annual consumer inflation rate, US Dollar buying rate, annual economic growth rate and average loan-deposit interest rates are taken as macroeconomic variables.

The model that was created and estimated to determine the factors affecting the capital structure, which is the dependent variable of the study, is shown in the equation (1).

$$SYR_{it} = \beta_0 + \beta_1 roa_{it} + \beta_2 nfm_{it} + \beta_3 tlta_{it} + \beta_4 tdttl_{it} + \beta_5 nplgl_{it} + \beta_6 latta_{it} + \beta_7 piypa_{it} + \beta_8 lnaktif_{it} + \beta_9 nirmie_{it} + \beta_{10} kld_{it} + \beta_{11} gsyh_{it} + \beta_{12} tufe_{it} + \beta_{13} kur_{it} + \beta_{14} krdf_{it} + \beta_{15} usdf_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Multiple linear regression analysis is used to measure the effects of independent variables on the dependent variable separately.

According to the results of the analysis; There is a statistically positive relationship between capital adequacy ratio (CAR) and net interest margin (NIM), bank's total assets/total banking sector assets ratio (PIYPA), non-interest income/non-interest expenses ratio (NIRNIE) and average dollar interest (USDF) there is a relationship. Again, according to Driscoll and Kraay estimation results, return on assets (ROA), liquidity ratio (TLTTA), total deposits/total resources ratio (TDTTL), non-performing loans (gross)/total loans and receivables ratio (NPLGL), liquid assets/total assets rate (LATTA), leverage ratio (KLD) and average TL loan interest (KRDF) variables affect the capital adequacy ratio (CAR) statistically negatively. In addition, it has been determined that total assets (Inactive), average annual growth rate (GDP) and average annual inflation rate (CPI) have no effect on capital adequacy ratio (CAR).

The high equity capital of the Turkish banking system makes banks strong. However, it should be emphasized that the factors determining the capital adequacy ratio in banks are not limited to legal obligations, but also macroeconomic variables, primarily bank-specific variables, in determining the optimal capital structure.

Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi Mobil Uygulamasının Sistem Kullanılabilirlik Değerlendirilmesi

Dilek USLU¹

Gamze ARIKAN²

Geliş Tarihi (Received) 05.06.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 04.08.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1310058

Öz

Bu çalışmanın amacı işitme engelli bireyler için tasarlanmış Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (ESİM) mobil uygulamasının sistem kullanılabilirlik değerlendirmesini gerçekleştirmektir. İşitme engelli bireyler için tasarlanmış ESİM mobil uygulamasının sistem kullanılabilirlik düzeyin belirlenmeye çalışılacağı bu çalışmada betimsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu amaçla Brooke (1996) tarafından geliştirilen Sistem Kullanılabilirlik Ölçeği kullanılmıştır. Bu çalışma kapsamında ESİM mobil uygulamasını kullanan 8 işitme engelli birey ile ESİM sistem kullanılabilirlik değerlendirilmesi gerçekleştirilmiştir. Sistem Kullanılabilirlik Ölçeği'nin Cronbach's Alpha katsayısı 0,78'dir. Araştırma sonucunda elde edilen demografik verilere ait tanımlayıcı istatistikler yüzde olarak verilmiş olup, sistem kullanılabilirlik düzeyi skor olarak hesaplanarak yorumda bulunulmuştur. ESİM mobil uygulamasını kullanan işitme engelli bireyler tarafından verilen yanıtlara göre toplam sistem kullanılabilirlik puanına ait ortalama 54,4'tür. Bu ortalamanın sistem kullanılabilirlik ölçeği için eşik değer olarak kabul edilen 68 puanın altında olduğu belirlenmiştir. Bu değer aralıklarına göre çalışma kapsamında ele alınan ESİM mobil uygulamasının sistem kullanılabilirlik düzeyine ait puan ortalamasının ortalamanın altında kaldığı ve geliştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sistem, Kullanılabilirlik, Mobil Uygulama, İşitme Engelli Bireyler, ESİM.

System Usability Evaluation Of Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi Mobile Application

Abstract

The aim of this study is to conduct the system usability evaluation of the Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (ESİM) mobile application designed for individuals with hearing-impaired. In this study, the descriptive research method has been used to determine the system usability level of the ESİM mobile application designed for hearing-impaired individuals. For this purpose, the System Usability Scale developed by Brooke (1996) was used. Within the scope of this study, ESİM system usability evaluation was carried out with 8 hearing impaired individuals using the ESİM mobile application. The Cronbach's Alpha coefficient of the System Usability Scale is 0.78. The descriptive statistics of the demographic data obtained as a result of the research were given as a percentage, and the system usability level was calculated as a score and interpreted. According to the answer hearing-impaired individuals using the ESİM mobile application, average of total system usability score is 54,4. It has been determined that this average is below 68 points, which is accepted as the threshold value for the system usability scale. According to these value ranges, it has been concluded that the average score of the system usability level of the ESİM mobile application, which is considered within the scope of the study, is below the average and needs to be improved.

Keywords: System, Usability, Mobile Application, Hearing Impaired Individuals, ESİM.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, dilek.uslu@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9430-2453

² Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, gamze.arikan@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2911-2412

Giriş

Son yıllarda cep telefonları, taşınabilirlikleri ve kullanılabilirlikleri nedeniyle insanların günlük yaşamlarında özel bir rol bulmuştur. Cep telefonları sağlık alanında da farklı amaçlarla kullanılmaktadır (Kao ve Liebovitz, 2017). Kullanılabilirlik, ISO (2018) 9241-11 tarafından “bir ürünün belirli kullanıcılar tarafından belirli hedeflere etkinlik, verimlilik ve memnuniyetle ulaşabilmesi” olarak tanımlanmaktadır. Nielsen'e göre (1993), kullanılabilirlik, kullanıcı arayüzlerinin kullanımının ne kadar kolay olduğunu değerlendiren bir kalite özelliğidir. Kullanılabilirlik kelimesi aynı zamanda tasarım sürecinde kullanım kolaylığını iyileştirmeye yönelik yöntemleri ifade eder (Hyzy vd., 2022). Nielsen'in (1993) modelinde kullanılabilirlik, sistemin öğrenilebilirliği, verimliliği, akılda kalıcılığı, hataları ve tatmini dahil olmak üzere bir dizi bileşenden oluşur. Weichbroth (2020) çalışmasında, mobil uygulamaların kullanılabilirliğini değerlendiren çalışmaların yaklaşık %88'inin kullanılabilirlik tanımına uygun bir şekilde kullanıldığını göstermiştir. Kullanılabilirlik uzmanları için bir ürün veya hizmetin kullanılabilirliğini değerlendirmede yardımcı olacak çok sayıda anket mevcuttur. Brooke (1996), tarafından geliştirilen Sistem Kullanılabilirlik Ölçeği (System Usability Scale [SUS]) çeşitli ürün veya hizmetlerin kullanılabilirliğini değerlendirmek için kullanılacak anketlerden birisidir.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızla yaygınlaşmasıyla birlikte bu teknolojilerin sağlık sektöründe de kullanımı artmaktadır. Sama ve arkadaşları (2014), akıllı telefonlar ve tablet bilgisayarlar gibi mobil iletişim cihazlarının gelişiminin, mobil sağlık, sağlık hizmetleri bilgilerini ve verilerini toplayan veya ileten mobil özellikli uygulamaların kullanımı alanında hızlı bir büyümeyi teşvik ettiğini ifade etmişlerdir. Bu uygulamalar, hastaların ve sağlayıcıların sağlık hizmetlerine dinamik katılımı için potansiyel ve sağlık sonuçlarını iyileştirmenin yeni bir yolunu sunmaktadır (Sama vd., 2014). Örneğin, tele-tıp uygulamaları, şu anda büyük ölçüde cep telefonlarını kullanıcı terminalleri olarak kullanmaya dayanmaktadır. Tıbbi ölçüm cihazlarını bilgi sistemlerine bağlamak için mobil uygulama kullanılır. Sınırlı işlem gücü ve kullanıcı arayüzü işlevselliği nedeniyle, kullanılabilirlik, mobil sağlık uygulamaları için dikkate değer bir zorluktur (Laakko vd., 2008). Alanyazın incelendiğinde mobil sağlık uygulamalarına yönelik birçok çalışma mevcuttur (Barton, 2012; Martínez-Pérez vd., 2013; Williams vd., 2014; Banos vd., 2014; Bol vd., 2018; Kopmaz ve Arslanoğlu, 2018; Arslan ve Demir, 2017; Liu vd., 2011). Sağlık Bakanlığı, Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü kapsamındaki mobil uygulamalara yönelik çalışmaların ise Merkezi Hastane Randevu Sistemi (MHRS), e-Nabız, Hayat Eve Sığar (HES), Sağlık Bakanlığı İletişim Merkezi (SABİM) yönelik çalışmalar olduğu

görülmüştür (Yıldızbaşı vd., 2016; İleri ve Uludağ, 2017; Kurşun ve Kaygısız, 2018; Korkmaz ve Arıkan, 2021; Alkış ve Coşkunçay, 2021; Yorulmaz vd., 2018; Bostan vd., 2014; Demir ve Uslu, 2022). Buradan hareketle dezavantajlı gruplara yönelik olan Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (ESİM) mobil uygulaması ile ilgili çalışmaların olmadığı belirlenmiştir.

Bu çalışmada, ESİM mobil uygulamasını kullanan işitme engelli bireylerin sisteme yönelik kullanılabilirlik değerlendirmesinin yapılması amaçlanmıştır. ESİM kullanıcıların uygulamayı nasıl değerlendirdikleri hususunda politika yapıcılara, karar vericilere ve kullanıcılara faydalı bilgiler sağlayacağı düşünülmektedir.

1.Kavramsal Çerçeve

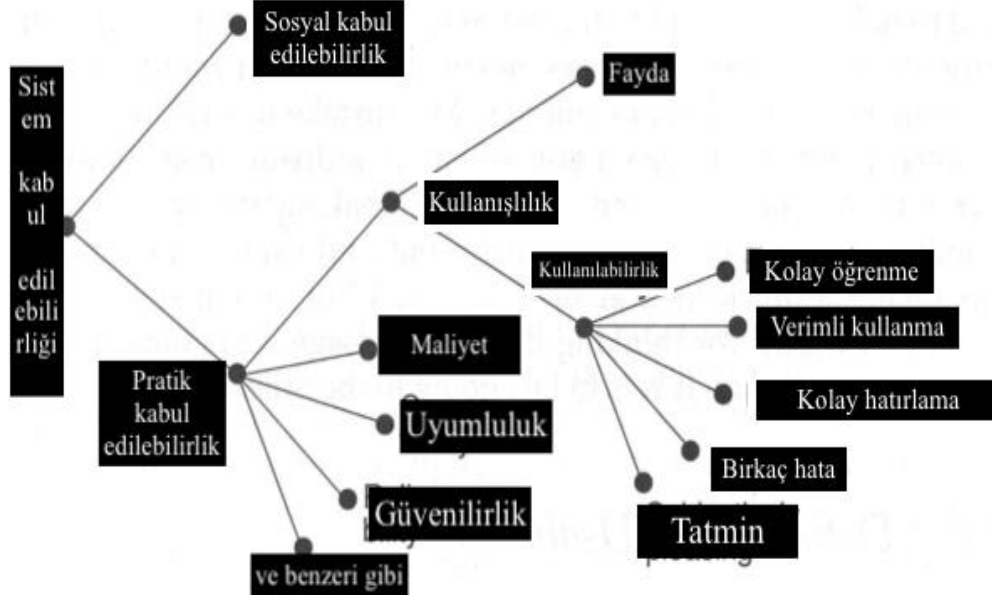
1.1.Kullanılabilirlik

Günümüzde teknolojinin birçok yönden yaşantımıza girmesiyle birlikte “kullanılabilirlik” kavramının önemi artmıştır. Kullanılabilirlik, bir sistem yeteneğinin kullanıcıların ihtiyaçlarını karşılama açısından ne ölçüde cevap verdiği olarak tanımlanmıştır. Kullanılabilirlik, bir sistemin amacına uygunluğu olarak özetlenebilir (Brooke, 1996). Sistemler, kullanımı, öğrenmesi ve hatırlanması açısından basit arayüz özelliklerine sahip olmalıdır. Tanımına göre kullanılabilirlik, insanları bir sisteme eriştiklerinde hedefleri ve görevleri yerine getirmeleri açısından etkilemektedir (Battal ve Çağiltay, 2015). Bu nedenle kullanılabilirliğin değerlendirilmesi sürecinde sistemin hedef kitlenin ihtiyaçlarını ne düzeyde karşıladığının tespit edilmesi amaçlanmaktadır (Gülbahar vd., 2008).

Kullanılabilirlik, temel olarak bir sistemin kullanıcılarının tüm ihtiyaç ve gereksinimlerini karşılayacak kadar iyi olup olmadığı sorusudur. Bir bilgisayar sisteminin genel kabul edilebilirliği yine onun sosyal kabul edilebilirliği ile pratik kabul edilebilirliğinin bir birleşimidir (Nielsen, 1993). Bir sistemin sosyal olarak kabul edilebilir olduğu göz önüne alındığında, pratikte kabul edilebilirliğini, maliyet, destek, güvenilirlik, mevcut sistemlerle uyumluluk gibi geleneksel kategoriler ve kullanışlılık kategorisi dahil olmak üzere çeşitli kategorilerde daha fazla analiz edilebilir (Nielsen, 1993). Kullanışlılık, sistemin istenen bir amaca ulaşmak için kullanılıp kullanılmayacağı konusudur. Kullanışlılık, fayda ve yine kullanılabilirlik (Grudin, 1992) olmak üzere iki kategoriye ayrılabilir; burada fayda, temelde sistemin işlevselliğinin ihtiyaç duyulan şeyi yapıp yapamayacağı sorusudur ve kullanılabilirlik, kullanıcıların bu işlevselliği ne kadar iyi kullanabilecekleri sorusudur (Nielsen, 1993).

Aşağıdaki şekilde, özetlenen basit sistem kabul edilebilirlik modeli gösterilmektedir. Şekilden anlaşılacağı üzere, sistem kabul edilebilirliğinin birçok bileşeni vardır ve

kullanılabilirliğin bir geliştirme projesinde diğer birçok hususa karşı değişmesi gerekir. Kullanılabilirlik, kurulum ve bakım prosedürleri de dahil olmak üzere, bir insanın etkileşime girebileceği bir sistemin tüm yönleri için geçerlidir (Nielsen, 1993).

Şekil 1. Sistem kabul edilebilirlik özelliklerinin bir modeli (Nielsen, 1993)

Kullanılabilirliğin bir kullanıcı arayüzünün tek boyutlu bir özelliği olmadığını fark etmek önemli bir husustur. Kullanılabilirlik birden fazla bileşene sahiptir ve geleneksel olarak aşağıdaki beş kullanılabilirlik özelliğiyle ilişkilendirilmektedir (Nielsen, 1993);

- **Öğrenilebilirlik:** Kullanıcının sistemle ilgili bazı işlemleri hızla yapmaya başlayabilmesi için sistemin öğrenilmesi kolay olmalıdır.
- **Verimlilik:** Sistemin kullanımı verimli olmalıdır, böylece kullanıcı sistemi bir kez öğrendikten sonra yüksek düzeyde üretkenlik mümkün olabilir.
- **Akılda Kalıcılık:** Sistemin hatırlanması kolay olmalıdır, böylece sıradan kullanıcı bir süre sistemi kullanmadıktan sonra her şeyi yeniden öğrenmek zorunda kalmadan sisteme geri dönebilir.
- **Hatalar:** Kullanıcıların sistem kullanımı sırasında daha az hata yapmaları ve hata yaptıklarında kolayca düzeltebilmeleri için sistemin hata oranı düşük olmalıdır. Ayrıca, yıkıcı hatalar meydana gelmemelidir.
- **Tatmin:** Kullanıcıların subjektif olarak memnun kalmaları için sistemin kullanımı hoş olmalıdır. Kullanıcılar sistemi beğenmelidir.

Sistem Kullanılabilirlik Ölçeği, 1996'da John Brooke tarafından geliştirilmiştir. Ölçek, kullanıcıların bir sistemin kullanılabilirliğine (yani algılanan kullanılabilirliğine) ilişkin öznel değerlendirmelerini ölçmek için tasarlanmış hızlı ve güvenilir olacak şekilde oluşturulmuştur (Brooke, 1996; Peres vd., 2013). Sistem Kullanılabilirlik Ölçeği, algılanan kullanılabilirlik değerlendirmesi için yaygın olarak kullanılan bir ankettir. Orfanou ve arkadaşları (2015) çalışmalarında, öğrenme yönetim sistemlerinin algılanan kullanılabilirliğini değerlendirmek için sistem kullanılabilirlik ölçeğini kullanmıştır.

Sistem Kullanılabilirlik Ölçeği ifadeleri, ISO (2018) 9241-11 tarafından tanımlanan üç kullanılabilirlik kriterine göre geliştirilmiştir (Borsci vd., 2009; Kortum ve Bangor, 2013):

- (1) Kullanıcıların sistemi kullanarak görevleri tamamlama yeteneği ve bu görevlerin çıktısının kalitesi (etkililik),
- (2) Görevleri yerine getirirken tüketilen kaynak seviyesi (verimlilik) ve
- (3) Kullanıcıların sistem kullanımıyla ilgili öznel tepkileri (memnuniyet).

Sistem kullanılabilirlik ölçeğinin kullanımını ilgi çekici kılan çeşitli özellikleri bulunmaktadır. Birincisi, ölçek kesinlikle katılmıyorum ile kesinlikle katılıyorum arasında değişen beş puanlık bir ölçekte derecelendirilecek yalnızca on ifadeden oluşur; bunlardan beşi olumlu, geri kalanı olumsuz ifadelerdir. Bu nedenle çalışma, katılımcılarının tamamlaması ve yöneticilerin puanlaması bakımından nispeten hızlı ve kolaydır. İkincisi, tescilli değildir, bu nedenle kullanımı uygun maliyetlidir ve tamamlandıktan hemen sonra çok hızlı bir şekilde puanlanabilir. Üçüncüsü, sistem kullanılabilirlik ölçeği teknolojiden bağımsızdır, yani geniş bir kullanılabilirlik uygulayıcıları grubu tarafından web siteleri, cep telefonları, etkileşimli sesli yanıt (Interactive Voice Response [IVR]) sistemleri (her ikisi de dokunmatik ve konuşma), TV uygulamaları ve daha fazlası için kullanılabilir. Son olarak, anketin sonucu 0 ile 100 arasında değişen tek bir puandır ve proje ekiplerinde çalışan diğer disiplinlerden geniş bir yelpazedeki insanlar tarafından anlaşılması nispeten kolaydır. Bununla birlikte küçük bir örneklem boyutuyla bile sistem kullanılabilirliğinin oldukça sağlam bir ölçüsü olduğu bulunmuştur (Lewis ve Sauro, 2009; Bangor vd., 2009).

Lewis ve Sauro (2009), sistem kullanılabilirlik ölçeğinin endüstriyel kullanılabilirlik çalışmaları üzerine yaptıkları bir çalışmada, Sistem Kullanılabilirlik Ölçeğinin test sonrası anket kullanımının %43'ünü oluşturduğunu ifade etmişlerdir. Kullanılabilirlik ölçümü, kullanıcıların belirli bir ürün veya hizmetle ne kadar iyi etkileşime girebileceğini ölçtüğü için

fayda sağlamaktadır. Bir sistem, teknik işlevini yerine getirirse bile, bir kullanıcı sistemi çalıştıramazsa, kullanamazsa o sistem başarısız olmuştur (Kortum ve Bangor, 2013).

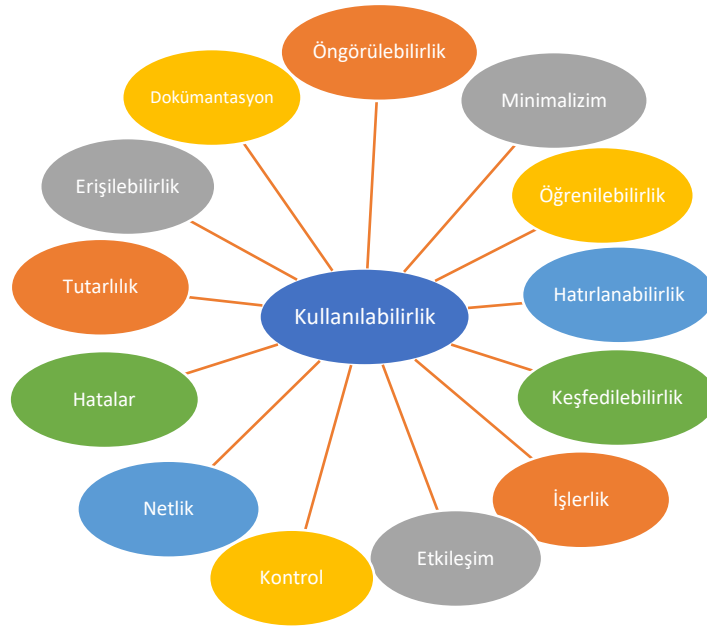
İlgili alan yazın incelendiğinde sistem kullanılabilirlik ölçeği ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır (Demirkol vd., 2019; Hyzy vd., 2022; Lourenço vd., 2022; Hägglund ve Scandurra, 2021; Islam vd., 2021; Hvidt vd., 2020; Mol vd., 2020; Holden, 2020; Sevilla-Gonzalez vd., 2020; Liang vd., 2018; AlGhannam vd., 2018). Kadirhan ve arkadaşları (2015) çalışmalarında, sistem kullanılabilirlik ölçeğinin psikometrik özelliklerini inceleyerek, geçerlik ve güvenilirliğini belirlemeyi amaçlamıştır.

Bu noktadan hareketle, sistem kullanılabilirlik ölçeğinin ülkemizde sağlık alanında az sayıda çalışma kullanıldığı görülmüştür (Tarcan Yorgancıoğlu, 2020; Akçay vd., 2016; Özel vd., 2010). Bu bağlamda, engelsiz sağlık iletişim merkezi mobil uygulamasının sistem kullanılabilirliği değerlendirilmiştir.

1.2.Mobil Uygulama

Cep telefonlarının kullanımı son zamanlarda giderek artmaktadır. Bu telefonlar, dokunmatik ekrana sahip olup, iletişim dahil olmak üzere pek çok işlevi yerine getirmektedir ve cepte veya çantada taşınabilecek kadar küçüktür (Inostroza vd., 2016). Günümüzde insanlar bu cihazları çoğunlukla mobil cihazlar veya akıllı telefon olarak da nitelendirmekte, cep telefonu olarak adlandırmaktadır (Güler, 2019). Bu cihazların çoğu, özellikle yeni olanlar, ekran boyutları dışında hem donanım hem de yazılım olarak kişisel bilgisayarlarla rekabet edebilmektedir. Bazı bireyler tüm bilgi ve iletişim ihtiyaçları için akıllı telefonları kullanmayı tercih etmekte ve notebook ya da tablet bilgisayarlardan daha pratik bulmaktadır (Al-Otaibi vd., 2016; Kim, 2010). Bu tür cihazların kullanımının artması beraberinde mobil uygulamaların kullanım artışını da getirmektedir (Attard vd., 2016; Kim, 2010; Jou vd., 2016). Bu artış, mobil uygulama sayısındaki artış takip etmektedir (Díaz vd., 2017). Mobil uygulama kullanıcılarının sayısındaki artış, mobil uygulama geliştirme alanını gelecek vaat eden bir alan haline getirmiştir (Shwetha vd., 2023: 1). Bu nedenle kullanıcılar, herhangi bir işlev/görev için birçok uygulama bulabilir. Ancak bu uygulamalardan sadece bir kısmı önemli sayıda kullanıcı tarafından kullanılmaya devam etmektedir. Diğer taraftan kullanıcıların mobil uygulamalara yönelik kullanım kapsamları ve talepleri her geçen gün artmaktadır (Díaz vd., 2017). Bu nedenle, kullanıcıların ihtiyaç ve taleplerine hitap eden mobil uygulamalar geliştirmek, yeni yaklaşımlar veya araçlar gerektirebilir (Güler, 2019).

Bu çalışmada, mobil uygulamanın temel özelliklerinden biri olarak kullanılabilirlik tartışılmaktadır. Karmaşık mobil uygulamalar, kullanıcıların modern yaşamlarına girmenin yolunu bulmuştur. Sonuç olarak, mobil geliştiriciler, uygulamalarını teknoloji odaklı yöntemler yerine kullanıcı bakış açısıyla tasarlamının ve geliştirmenin faydalarını görebilirler (Sarrab vd., 2021: 63). Bir mobil uygulamanın kullanılabilirliğini yansıtan temel özellikler; öngörülebilirlik, minimalizm, öğrenilebilirlik, hatırlanabilirlik, keşfedilebilirlik, işlerlik, etkileşim, kontrol, netlik, hatalar, tutarlılık, erişilebilirlik ve dokümantasyondur. Aşağıdaki Şekil 2’de mobil uygulama kullanılabilirlik faktörleri gösterilmiştir (Sarrab vd., 2021 : 64).

Şekil 2. Mobil uygulama kullanılabilirlik faktörleri (Sarrab vd., 2021: 64)

Öngörülebilir mobil uygulama, kullanıcı dostu bir arayüze sahip olmak gibi kullanıcıların beklentilerini dikkate almaktadır. *Minimalizm*, tamamen ürünün içeriğindeki veya görünümündeki fazlalıklarla ilgilidir. *Öğrenilebilirlik*, kullanıcının mobil uygulama kullanımını öğrenmesinin ne kadar hızlı veya kolay olduğunu dikkate almaktadır. *Hatırlanabilirlik*, mobil uygulamayı kullanarak öğrenilenleri hatırlama becerisine odaklanmaktadır. *Keşfedilebilirlik*, uygulamanın yeteneklerine ve kullanıcı arayüzünü keşfederek, keşfedilebilen bilgilere odaklanmaktadır (Sarrab vd., 2021: 64). *İşlerlik*, deneyimli kullanıcıların ortak görevleri gerçekleştirme hızıyla ilgilidir. *Etkileşim*, diğer uygulamalarla etkileşimin anlaşılması kolay olasılıkları ile ilgilidir. *Kontrol*, kullanıcının mobil uygulamanın işlemleri üzerinde kontrol sahibi olma hissiyle ilgilidir. *Netlik*, her ayrıntıyı net bir dille açıkça

belirtmeye odaklanmaktadır. *Hatalar*, hata yapmanın ne kadar zor olduğu ve herhangi bir hata yapıldığında kolayca düzeltilebildiği ile ilgilidir. *Tutarlılık*, uygulama boyunca aynı şekilde davranmakla ilgilidir. *Erişilebilirlik*, mobil uygulamalar için geçerli olan erişilebilirlik standartlarını karşılamaya odaklanmaktadır. *Dokümantasyon*, yardım sağlama ve işlevsellik ile eşleştirme ile ilgilidir (Sarrab vd., 2021: 64-65).

Mobil uygulama kullanılabilirlik faktörlerin her biri, uygulamanın kullanılabilirlik özelliğini değerlendirmek için kullanılabilen mobil uygulamanın genel kullanılabilirliği üzerinde bir etkiye sahiptir. Küçük boyutlu mobil cihazların sınırlı etkileşim yolları bulunmaktadır. Sınırlı giriş yöntemleri, zayıf bağlantı ve küçük ekran boyutu gibi sorunlar da mobil uygulamaların kullanılabilirlik özelliğini etkiler (Sarrab vd., 2021: 65). Mobil cihazların ve uygulamalarının kullanılabilirliği, mobil bilgi işlemin başarısı için önemli bir faktördür (Kim, 2010). Bu bağlamda Sağlık Bakanlığı'nın Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü kapsamında, bireylerin sağlıkları ile ilgili takip edebilecekleri birçok mobil uygulama bulunmaktadır. Bunlar; SABİM, MHRS, HES, e-Nabız, e-Rapor, Tele-tıp, Sağlık Bilişim Ağı (SBA), Aşıla Uygulaması, Ruh Sağlığı Destek Sistemi (RUHSAD), Özel Çocuk Destek Sistemi, Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (ESİM) gibi mobil uygulamalardır. Çalışma kapsamında ele alınan ESİM mobil uygulaması aşağıda detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (ESİM)

Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi, işaret dili bilen personelden oluşan iletişim merkezi ile mobil uygulama üzerinden tüm işitme engelli bireylere işaret dilinde 7/24 görüntülü olarak hizmet veren bir uygulamadır (Sağlık Bakanlığı, 2020). Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü bünyesinde geliştirilen ESİM projesi “sağlık hakkına herkesin kolayca erişebilmesi” ilkesinden esinlenerek hayata geçirilmiştir (Birinci ve Akbudak, 2019). ESİM projesiyle işitme engelli bireyler, kişisel akıllı telefonlarına ücretsiz olarak indirebilecekleri mobil uygulamada yer alan özellikler aracılığıyla 112 acil servise anında bildirimde bulunabilmekte, işaret dili ile görüntülü konuşma yapabilmekte, GPS kullanarak konum ve olay yeri fotoğrafı gönderebilmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2020).

ESİM uygulamasının kullanım alanları aşağıda belirtilmektedir (Birinci ve Akbudak, 2019);

- İşitme engelli bireylerin acil durumlarda ambulans hizmetine erişebilmektedir.
- İşitme engelli bireylerin sağlık hizmeti sunan kurum ve kuruluşlardan randevu alma işlemini gerçekleştirebilmektedir.

- İşitme engelli bireylerle hekim arasında sağlıklı iletişimin kurulabilmesi için hekimler ve bireyler, komuta merkezinde bulunan sağlık profesyoneli ekiplerden iletişim desteği alabilmektedir.
- Sağlık Kurulları işitme engelli bireylerin rapor taleplerini değerlendirirken ESİM uygulaması aracılığı ile işaret dili tercümanlarından destek alarak süreci çok daha hızlı ve sağlıklı şekilde yönetebilmektedir.

ESİM mobil uygulamasıyla, işitme engelli bireylerin çevrelerine olan bağımlılığı büyük oranda azaltılacağı düşünülmektedir. Böylelikle memnuniyet düzeyinin artmasına imkân sağlamaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2020). Ayrıca Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK) ile yapılan resmi yazışmalar sonucunda kurulun aldığı karar gereği 01/04/2019 tarihi itibari ile ESİM uygulaması engelli tarifesinden faydalanan hatlar üzerinden yapılacak veri haberleşmesi tarife/paket/kota vb. kapsamda değerlendirilmeyip ücretsiz olarak kullanılabilir (Engelliler.biz platformu, 2019).

Onuncu Kalkınma Planının (Kalkınma Bakanlığı, 2013) 401. maddesi *“Etkin, katılımcı, şeffaf ve hesap verebilir kamu yönetimine katkı sağlamak üzere; dezavantajlı kesimler de dâhil kullanıcı ihtiyaçlarına göre tasarlanmış hizmetlerin, kişisel bilgi mahremiyeti ve bilgi güvenliği sağlanarak, çeşitli platformlardan, kullanıcı odaklı, birlikte işler, bütünleşik ve güvenilir şekilde sunulacağı bir e-devlet yapısının oluşturulması temel amaçtır.”* ve 275. maddesinde de yer alan ifadeler *“Sosyal hizmet ve yardımlar alanında hizmet standartlarının oluşturulması, nitelikli personel istihdamı ve denetimin geliştirilmesi, korunmaya muhtaç çocuklara yönelik kurum bakımı dışında alternatif modeller geliştirilmesi yanında fiziki çevre şartlarının engellilere uygun hale getirilmesi, engellilerin eğitime ve işgücü piyasasına katılımının artırılması ve bakım hizmetlerinin niteliğinin yükseltilmesi, artan yaşlı nüfusa yönelik hizmetlerin çeşitlendirilmesi ve yaygınlaştırılması ihtiyacı önemini korumaktadır.”* ESİM mobil uygulaması onuncu kalkınma planının hedeflerini destekler niteliktedir.

Bu çalışma kapsamında işitme engelli bireylerin ESİM mobil uygulamasını kullanılabilirlik açısından değerlendirmeleri amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda *‘ESİM’in kullanılabilirliği ne düzeydedir?’* sorusuna cevap aranmaya çalışılmıştır.

2. Metodoloji

2.1. Araştırmanın Amacı

Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü, 112 Acil Çağrı Merkezini kullanamayan işitme engelli bireylerin sağlık hizmetlerine erişimini kolaylaştırmak ve sağlık hizmeti sunumunda oluşabilecek iletişim sorunlarını ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada, ESİM mobil uygulamasını kullanan işitme engelli bireylerin sisteme yönelik kullanılabilirlik değerlendirmesinin yapılması amaçlanmıştır.

2.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırma evrenini ESİM mobil uygulamasını kullanan işitme engelli bireyler oluşturmaktadır. Araştırmada örneklem seçimine gidilmeyip çalışmaya katılmaya gönüllü olan, 8 ESİM kullanıcısı dahil edilmiştir. Yakın çevrede bulunan ve ESİM mobil uygulamasını kullanan bireylere ulaşılarak 01/07/2021-28/07/2021 tarihleri arasında anket formu yüz yüze yaptırılmıştır. Anket formuna verilen yanıtlardan kullanılabilir olan ilk 8 tanesi seçilerek veriler elde edilmiştir. Veriler Excel'e aktarılarak gerekli analizler gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi etik kurulundan izin alınmıştır (26.05.2021 tarihli 05 sayılı numaralı).

2.3. Veri Toplama Aracı

Bu çalışmada Brooke (1996) tarafından geliştirilen, Çağltay (2011) tarafından Türkçe'ye uyarlanan ve Kadirhan ve arkadaşları (2015) tarafından ise geçerlik ve güvenirlik çalışması yapılmış olan "Sistem Kullanılabilirlik Ölçeği" kullanılmıştır. Sistem kullanılabilirlik ölçeği; farklı teknolojiler, ürünler ve arayüzlerin test edilmesi amacıyla geniş bir çalışma alanında kullanılmaktadır. Kullanılabilirlik testlerinde çeşitli ölçme araçları için genellikle çok büyük bir örnekleme ihtiyaç duyulurken, bu ölçeğin uygulanması için 8-10 kişilik küçük bir örneklem grubu yeterli sayılmaktadır. Ayrıca sistem memnuniyetine ait verilerin hızlı ve basit bir şekilde toplanarak analizinin yapılmasına olanak tanınması bu ölçeğin bu çalışmada kullanılmasında etkili olmuştur. Bu ölçekte tek numaralı maddelerin pozitif, çift numaralı maddelerin ise negatif olarak değerlendirildiği 10 soru bulunmaktadır. Katılımcıların sistem kullanılabilirliğine ait her bir maddeye 1 ile 5 arasında (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3=Kararsızım, 4=Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum) puan vermeleri gerekmektedir. Her tek numaralı (olumlu) ifade için, skordan 1 çıkartılır (X-1). Her çift numaralı (olumsuz) ifade için skor 5'ten (5-X) çıkartılır. Son olarak çift ve tek numaralı

ifadelerden gelen puanlar toplanır ve ardından 2,5 ile çarpılarak 100 üzerinden ürünün sistem kullanılabilirlik skoru elde edilir. Sistem Kullanılabilirlik Ölçeği için 68 puan eşik değer olarak kabul görmektedir. 68 puanın üzerinde bir değer alan sistemin, kullanılabilirliğinin ortalamanın üstü olduğu ifade edilebilmekte; 68 puanın altı ise ortalamanın altı olarak kabul edilerek, ilgili referanslara göre sonuçlar yorumlanmaktadır (Brooke, 1996; Kadirhan, vd., 2015). Sistem Kullanılabilirlik Ölçeği'nin Cronbach's Alpha katsayısı 0,78'dir. Araştırma verilerini toplamada Children of Deaf Adults (CODA*) olarak nitelendirilen işitme engelli bireylerin çocukları, aynı zamanda işaret dili tercümanından yararlanmışlardır.

Tablo 1. Sistem Kullanılabilirlik Ölçeğine Ait İfadeler

İfadeler	Değer
1. "Bu sistemi sıklıkla kullanmak isteyeceğimi düşünüyorum."	Pozitif
2. "Bu sistemi gereksiz bir şekilde karmaşık buldum."	Negatif
3. "Bu sistemin kullanımının kolay olduğunu düşündüm."	Pozitif
4. "Bu sistemi kullanabilmek için daha teknik bir kişinin desteğine ihtiyaç duyacağımı düşünüyorum."	Negatif
5. "Bu sistemdeki çeşitli fonksiyonları iyi entegre edilmiş buldum."	Pozitif
6. "Bu sistemde çok fazla tutarsızlık olduğunu düşündüm."	Negatif
7. "Birçok insanın bu sistemi kullanmayı çok çabuk öğreneceğini sanıyorum."	Pozitif
8. "Bu sistemin kullanımını çok elverişsiz buldum."	Negatif
9. "Bu sistemi kullanırken kendimden çok emin hissettim."	Pozitif
10. "Bu sistemde bir şeyler yapabilmek için öncelikle birçok şey öğrenmem gerekti."	Negatif

Tablo 1'de görüldüğü üzere Sistem Kullanılabilirlik Ölçeği tek numaralı ifadelerin pozitif, çift numaralı ifadelerin ise negatif olarak değerlendirildiği 10 ifadeden oluşmaktadır.

2.4.Araştırmanın Varsayım ve Sınırlılıkları

Bu araştırmada, ESİM mobil uygulaması işitme engellilere yönelik bir uygulama olduğu için yalnızca işitme engelli bireylerin uygulamaya ilişkin görüşleri alınmıştır. Katılımcıların ankete verdikleri yanıtların objektif olduğu ve dürüst davrandıkları varsayılmıştır.

3.Bulgular

Araştırmaya katılan bireylerin sosyo-demografik özelliklerine ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de yer almaktadır.

* İngilizce deyiminin kısaltması olan CODA terimi bir veya birden fazla işitme engelli yetişkin tarafından yetiştirilen çocukları tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu tanım dahilinde CODA olarak ifade edilen kişilerin işitme engeli bulunmamaktadır (Erdoğan vd., 2018).

Tablo 2. Bireylerin Sosyo-Demografik Özellikleri

Sosyo-Demografik Özellikler		Sayı	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	3	37,5
	Erkek	5	62,5
Medeni Durum	Evli	6	75,0
	Bekar	2	25,0
Yaş	31-40 yaş	1	12,5
	41-50 yaş	4	50,0
	51 üzeri	3	37,5
Eğitim	İlköğretim	2	25,0
	Lise	4	50,0
	Yüksekokul	2	25,0
Kronik Rahatsızlık	Evet	3	37,5
	Hayır	5	62,5
Sürekli İlaç Kullanımı	Evet	3	37,5
	Hayır	5	62,5
Toplam		8	100

Katılımcıların %62,5'i erkek, %75'i evli, %50'si 41-50 yaş aralığında, %50'si lise mezunu, %62,5'inin kronik bir rahatsızlığı bulunmuyor ve %62,5'i sürekli bir ilaç kullanmıyor.

Tablo 3. ESİM'e Yönelik Sistem Kullanılabilirlik Puanları

Katılımcılar	ESİM SKÖ Puanı
1. Katılımcı	40,0
2. Katılımcı	45,0
3. Katılımcı	57,5
4. Katılımcı	57,5
5. Katılımcı	67,5
6. Katılımcı	70,0
7. Katılımcı	47,5
8. Katılımcı	50,0
Toplam Puan Ortalaması	54,4

Tablo 3'te görüldüğü üzere sistem kullanılabilirlik puanının hesaplanabilmesi için çalışma sonucunda elde edilen veriler her bir kullanıcı için ayrı ayrı analiz edilmiştir. ESİM mobil uygulamasını kullanan işitme engelli bireyler tarafından verilen yanıtlara göre toplam sistem kullanılabilirlik puanına ait ortalama 54,4'tür (Minimum: 40, Maksimum 70). Bu değer aralıklarına göre çalışma kapsamında ele alınan ESİM mobil uygulamasının sistem kullanılabilirlik düzeyine ait puan ortalamasının ortalamanın altında kaldığı ve geliştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

4.Sonuç ve Öneriler

İşitme engelli bireylerin sağlık hizmetlerine erişimini kolaylaştırmayı ve sağlık hizmeti sunumunda oluşabilecek iletişim sorunlarını ortadan kaldırmayı amaçlayan ESİM mobil uygulaması ile işitme engelli bireylerin daha kaliteli sağlık hizmeti sunumuna ulaşması hedeflenmektedir. Bu amaçla geliştirilen ESİM mobil uygulaması ile sağlık hizmeti sunumuna erişim ve sağlık hizmeti sunumu esnasında zorluklarla karşılaşan işitme engelli bireylerin, yaşadıkları bu engeller en aza indirilmeye çalışılmaktadır. Sağlık hizmetlerin sunumunda, işitme engelli bireylerle iletişim oldukça önemli bir yere sahiptir. Özellikle işitme engelli bireylerin doğru bilgiye ulaşmasında ve kendilerini ifade etmesinde iletişim büyük bir önem arz etmektedir. İşitme engelli bireylerle kurulacak etkili iletişim, bireylerin sağlık hizmetlerinden faydalanmasını sağlayarak, erken teşhis ve tedavi ile sağlığın korunması ve geliştirilmesine katkıda bulunacaktır. Bu nedenle politika yapıcıların ve karar vericilerin, engelli bireylere yönelik mobil uygulamaları daha etkin kullanmaları gerekmektedir.

Bu çalışma, mobil uygulama tabanlı müdahalelerin, sağlık hizmetlerine erişimi kolaylaştırma, kullanıcıların sağlık hizmeti alırken sağlık çalışanlarıyla iletişim kurabilme, sağlığı geliştirme davranışlarını iyileştirmek için yararlı olabileceğini göstermiştir. Bununla birlikte mobil uygulamanın tasarımında ve kullanılabilirlik geliştirmelerinde rehberlik edebilecek değerli bilgiler sunmaktadır. Araştırmamızda, ESİM mobil uygulama kullanıcılarının sistemle ilgili kullanılabilirlik düzeylerinin istenen seviyede olmadığı saptanmıştır. Bu duruma yönelik ESİM mobil uygulamasının daha etkin ve verimli kullanılabilmesi için kullanıcılara yönelik uygulama üzerinden bildirimler gönderilmelidir. Kullanıcı dostu bir arayüzün geliştirilmesi önerilmektedir. ESİM mobil uygulamasının daha fazla kişiye ulaşması için düzenli olarak tanıtımı yapılmalıdır.

Bilişim projelerinde ESİM gibi sağlık alanında geliştirilen mobil uygulamaların, beklenen başarıyı elde edebilmek için sistemin geliştirilme aşamasında sistemin kullanıcıları tarafından kullanılabilirlik değerlendirilmesinin yapılmasının hedeflenen başarıya en kısa sürede ulaşmada faydalı olacağı düşünülmektedir. Sistemin kullanıcıları tarafından yapılacak olumlu ya da olumsuz geribildirimler daha kullanılabilir sistemlerin geliştirilmesinde faydalı olacaktır. Böylelikle hem zamandan hem de maliyetten tasarruf sağlanarak istenilen başarıya kısa sürede ulaşmak mümkün olabilecektir.

Gelecekteki araştırmalar, gelişmekte olan ülkelerde dezavantajlı gruplar için sağlığın teşviki ve geliştirilmesi için mobil uygulamaların etkinliğini ele almalıdır. Mobil uygulamaların

ortak amacı sağlık hizmetlerine erişimi kolaylaştırmaktır. Bu nedenle işitme engelli bireylerle, mobil uygulamalar konusunda daha fazla analitik çalışmaların yapılması, mobil uygulamaların kullanılabilirliği hakkında daha fazla fikir verecektir. Ülkemizde birçok alanda engellilere yönelik çalışmalar yapılmış olsa da engelli bireylerin sağlık hizmetlerine erişilebilirliklerinin araştırılmasına yönelik sınırlı sayıda çalışmanın yapıldığı, bu nedenle sağlık alanında mobil uygulamalarla ilgili engelli bireylerle yapılan çalışmaların artırılması önerilmektedir. Bununla birlikte dezavantajlı gruplara yönelik elektronik sağlık okuryazarlığı çalışmaları da yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- AlGhannam, B. A., Albustan, S. A., Al-Hassan, A. A., & Albustan, L. A. (2018). Towards a standard arabic system usability scale: Psychometric evaluation using communication disorder app. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 34(9), 799-804.
- Al-Otaibi, H. M., AlAmer, R. A., & Al-Khalifa, H. S. (2016). The next generation of language labs: Can mobiles help? A case study. *Computers in Human Behavior*, 59, 342-349.
- Alkiş, N., & Coşkunçay, D. F. (2021). Covid-19 salgınında Hayat Eve Sığar (HES) uygulamasının kullanıcılar tarafından benimsenmesi: ampirik bir çalışma. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 14(4), 367-376.
- Akçay, G., Özkaraca, O., & Güney, B. (2016). Teleradyoloji web uygulaması ile güçlendirilmiş açık kaynak kodlu yazılım kullanarak uzaktan konsültasyon: Gerçek bir hastane uygulaması. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 3(1), 50-55.
- Arslan, E. T., & Demir, H. (2017). Üniversite öğrencilerinin mobil sağlık ve kişisel sağlık kaydı yönetimine ilişkin görüşleri. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 17-36.
- Attard, C., Mountain, G., & Romano, D. M. (2016). Problem solving, confidence and frustration when carrying out familiar tasks on non-familiar mobile devices. *Computers in Human Behavior*, 61, 300-312.
- Bangor, A., Kortum, P., & Miller, J. (2009). Determining what individual SUS scores mean: Adding an adjective rating scale. *Journal of Usability Studies*, 4(3), 114-123.
- Banos, O., Garcia, R., Holgado-Terriza, J. A., Damas, M., Pomares, H., Rojas, I., ... & Villalonga, C. (2014). mHealthDroid: a novel framework for agile development of mobile health applications. In *Ambient Assisted Living and Daily Activities: 6th International Work-*

- Conference, IWAAL 2014, Belfast, UK, December 2-5, 2014. Proceedings 6* (pp. 91-98). Springer International Publishing.
- Barton, A. J. (2012). The regulation of mobile health applications. *BMC Medicine*, *10*, 1-4.
- Battal, A., & Çağiltay, K. (2015). Investigation of usage frequency and department on usability issues with the online examination system (OSSİ). *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *11*(3).
- Birinci, Ş. ve Akbudak, Ö. (2019). Dijitalleşme yolunda Türkiye'nin Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (ESİM). *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Platformu Dergisi*. Erişim adresi: <https://www.sdplatform.com/Dergi/1170/Dijitallesme-yolunda-Turkiyenin-Engelsiz-Saglik-Iletisim-Merkezi-ESIM.aspx>.
- Bol, N., Helberger, N., & Weert, J. C. (2018). Differences in mobile health app use: a source of new digital inequalities. *The Information Society*, *34*(3), 183-193.
- Borsci, S., Federici, S., & Lauriola, M. (2009). On the dimensionality of the System Usability Scale: a test of alternative measurement models. *Cognitive Processing*, *10*(3), 193-197.
- Bostan, S., Kılıç, T., & Çiftçi, F. (2014). Sağlık Bakanlığı 184 sabim hattına yapılan şikâyetlerin karşılaştırmalı analizi. *Global Journal of Economics and Business Studies*, *3*(5), 32-40.
- Brooke, J. (1996). SUS: a "quick and dirty usability scale. *Usability Evaluation in Industry*, *189*(194), 4-7.
- Çağiltay, K. (2011). İnsan bilgisayar etkileşimi ve kullanılabilirlik mühendisliği: Teoriden pratiğe. *Human Computer Interaction and Usability Engineering: from Theory to Practice*. Ankara: ODTU Press.
- Demir, Ö. & Uslu, D. (2022). Bireylerin mobil sağlık uygulamalarına ilişkin görüşleri. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, *8* (3), 394-407.
- Demirkol, D., Kartal, E., Şeneler, Ç., & Gülseçen, S. (2019). Bir öğrenci bilgi sisteminin kullanılabilirliğinin makine öğrenmesi teknikleriyle tahmin edilmesi. *Veri Bilimi*, *2*(1), 10-18.
- Díaz, J., Rusu, C., & Collazos, C. A. (2017). Experimental validation of a set of cultural-oriented usability heuristics: e-Commerce websites evaluation. *Computer Standards & Interfaces*, *50*, 160-178.
- Engelliler.biz platformu (2019). Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (ESİM) işitme engelliler için hizmet verecek. Erişim adresi: <https://www.engelliler.biz/forum/saglik-genel/207471->

engelsiz-saglik-iletisim-merkezi-esim-isitme-engeliler-icin-hizmetverecek.html adresinden 20.03.2023 tarihinde alınmıştır.

- Erdoğdu, F., Arı, E., & Cin, F. M. (2018). İki dünya arasında: işitme engelli ebeveynlerin işiten çocuklarının (CODA'ların) kimlik gelişimleri. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 16(35), 91-139.
- Grudin, J. (1992). Utility and usability: research issues and development contexts. *Interacting with Computers*, 4(2), 209-217.
- Gülbahar, Y., Kalelioğlu, F., & Madran, O. (2008). Öğretim ve değerlendirme yöntemi olarak web macerasının kullanılabilirlik açısından değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 41(2), 209-236.
- Güler, Ç. (2019). A structural equation model to examine mobile application usability and use. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 12(3), 169-181.
- Hägglund, M., & Scandurra, I. (2021). User evaluation of the swedish patient accessible electronic health record: system usability scale. *JMIR Human Factors*, 8(3), e24927.
- Holden, R. J. (2020, September). A simplified system usability scale (SUS) for cognitively impaired and older adults. In *Proceedings of the International Symposium on Human Factors and Ergonomics in Health Care* (Vol. 9, No. 1, pp. 180-182). Sage CA: Los Angeles, CA: SAGE Publications.
- Hvidt, J. C. S., Christensen, L. F., Sibbersen, C., Helweg-Jørgensen, S., Hansen, J. P., & Lichtenstein, M. B. (2020). Translation and validation of the system usability scale in a Danish mental health setting using digital technologies in treatment interventions. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 36(8), 709-716.
- Hyzy, M., Bond, R., Mulvenna, M., Bai, L., Dix, A., Leigh, S., & Hunt, S. (2022). System usability scale benchmarking for digital health apps: meta-analysis. *JMIR mHealth and uHealth*, 10(8), e37290.
- Inostroza, R., Rusu, C., Roncagliolo, S., Rusu, V., & Collazos, C. A. (2016). Developing SMASH: A set of smartphone's usability heuristics. *Computer Standards & Interfaces*, 43, 40-52.
- Islam, M. N., Khan, S. R., Islam, N. N., Rezwani-A-Rownok, M., Zaman, S. R., & Zaman, S. R. (2021). A mobile application for mental health care during covid-19 pandemic: Development and usability evaluation with system usability scale. In *Computational Intelligence in Information Systems: Proceedings of the Computational Intelligence in Information Systems Conference (CIIS 2020)* (pp. 33-42). Springer International Publishing.

- ISO (2018). 9241-11. *Ergonomics of Human-System Interaction-Part 11: Usability: Definition and Concepts*. ISO: Washington, DC, USA.
- İleri, Y. Y., & Uludağ, A. (2017). e-Nabız uygulamasının yönetim bilişim sistemleri ve hasta mahremiyeti açısından değerlendirilmesi. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 3(3), 318-325.
- Jou, M., Tennyson, R. D., Wang, J., & Huang, S. Y. (2016). A study on the usability of e-books and APP in engineering courses: A case study on mechanical drawing. *Computers & Education*, 92, 181-193.
- Kadirhan, Z., Gül, A., & Battal, A. (2015). Sistem kullanılabilirlik ölçeği: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Eğitim Bilimleri ve Uygulama*, 14(28), 149-167.
- Kalkınma Bakanlığı (2013). Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018.
- Kao, C. K., & Liebovitz, D. M. (2017). Consumer mobile health apps: current state, barriers, and future directions. *PM&R*, 9(5), S106-S115.
- Kim, Y. B. (2010). Real-time analysis of time-based usability and accessibility for human mobile-web interactions in the ubiquitous internet. *Journal of Universal Computer Science*, 16(15), 1953-1972.
- Kopmaz, B., & Arslanoğlu, A. (2018). Mobil sağlık ve akıllı sağlık uygulamaları. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 5(4), 251-255.
- Korkmaz, S., & Arıkan, G. (2021). e-Nabız uygulamasını değerlendirmek için kullanılan yeni bir araç: mobil uygulama derecelendirme ölçeği. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(3), 625-636.
- Kortum, P. T., & Bangor, A. (2013). Usability ratings for everyday products measured with the system usability scale. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 29(2), 67-76.
- Kurşun, A., & Kaygısız, E. G. (2018). Merkezi Hekim Randevu Sistemi MHRS uygulamalarına yönelik memnuniyet ve erişilebilirlik düzeyinin belirlenmesi. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, (4), 401-409.
- Laakko, T., Leppänen, J., Lähteenmäki, J., & Nummiahho, A. (2008). Mobile health and wellness application framework. *Methods of Information in Medicine*, 47(03), 217-222.
- Lewis, J. R., & Sauro, J. (2009). The factor structure of the system usability scale. In *Human Centered Design: First International Conference, HCD 2009, Held as Part of HCI*

- International 2009, San Diego, CA, USA, July 19-24, 2009 Proceedings 1* (pp. 94-103). Springer Berlin Heidelberg.
- Liang, J., Xian, D., Liu, X., Fu, J., Zhang, X., Tang, B., & Lei, J. (2018). Usability study of mainstream wearable fitness devices: feature analysis and system usability scale evaluation. *JMIR mHealth and uHealth*, 6(11), e11066.
- Liu, C., Zhu, Q., Holroyd, K. A., & Seng, E. K. (2011). Status and trends of mobile-health applications for iOS devices: A developer's perspective. *Journal of Systems and Software*, 84(11), 2022-2033.
- Lourenço, D. F., Carmona, E. V., & Lopes, M. H. B. D. M. (2022). Translation and cross-cultural adaptation of the System Usability Scale to Brazilian Portuguese. *Aquichan*, 22(2).
- Martínez-Pérez, B., De La Torre-Díez, I., & López-Coronado, M. (2013). Mobile health applications for the most prevalent conditions by the World Health Organization: review and analysis. *Journal of Medical Internet Research*, 15(6), e120.
- Mol, M., van Schaik, A., Dozeman, E., Ruwaard, J., Vis, C., Ebert, D. D., ... & Smit, J. H. (2020). Dimensionality of the system usability scale among professionals using internet-based interventions for depression: a confirmatory factor analysis. *BMC Psychiatry*, 20(1), 1-10.
- Nielsen, J. (1993). *Usability Engineering*. Morgan Kaufmann, Academic Press.
- Orfanou, K., Tselios, N., & Katsanos, C. (2015). Perceived usability evaluation of learning management systems: Empirical evaluation of the System Usability Scale. *The International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 16(2), 227-246.
- Özel, D., Bilge, U., Zayim, N., Cengiz, M., Özbek, F., & Saka, O. (2010). Web tabanlı yoğun bakım karar destek sistemi. *VII. Ulusal Tıp Bilişimi Kongresi Bildirileri*, 26-36.
- Peres, S. C., Pham, T., & Phillips, R. (2013, September). Validation of the system usability scale (SUS) SUS in the wild. In *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting* (Vol. 57, No. 1, pp. 192-196). Sage CA: Los Angeles, CA: SAGE Publications.
- Sağlık Bakanlığı (2020). <https://denizliism.saglik.gov.tr/TR,81767/engelsiz-saglik-iletisim-merkezi-esim-uygulamasi.html> adresinden 20.04.2023 tarihinde alınmıştır.
- Sama, P. R., Eapen, Z. J., Weinfurt, K. P., Shah, B. R., & Schulman, K. A. (2014). An evaluation of mobile health application tools. *JMIR mHealth and uHealth*, 2(2), e3088.

- Sarrab, M., Al-Shihi, H., & Safia, N. (2021). *Handbook of Mobile Application Development: A Guide to Selecting the right Engineering and Quality Features*. Bentham Science Publishers.
- Sevilla-Gonzalez, M. D. R., Loaeza, L. M., Lazaro-Carrera, L. S., Ramirez, B. B., Rodríguez, A. V., Peralta-Pedrero, M. L., & Almeda-Valdes, P. (2020). Spanish version of the system usability scale for the assessment of electronic tools: development and validation. *JMIR Human Factors*, 7(4), e21161.
- Tarcan Yorgancıoğlu, G. (2020). Hemşirelerin bireysel özellikleri ile hastane bilgi sistemi kullanılabilirliğinin iş doyumuna etkisi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 23(1), 41-54.
- Yıldızbaşı, E., Öztaş, D., Sanisoğlu, Y., Fırat, H., Yalçın, N., Şeker, E. D., ... & Akçay, M. (2016). Bir eğitim ve araştırma hastanesinde merkezi hekim randevu sistemini kullanan hastaların memnuniyet düzeylerinin ölçülmesi. *Ankara Medical Journal*, 16(3), 293-302.
- Yorulmaz, M., Odacı, Ş., & Akkan, M. (2018). Dijital sağlık ve e-nabız farkındalık düzeyi belirleme çalışması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, (16), 1-11.
- Weichbroth, P. (2020). Usability of mobile applications: a systematic literature study. *Ieee Access*, 8, 55563-55577.
- Williams, V., Price, J., Hardinge, M., Tarassenko, L., & Farmer, A. (2014). Using a mobile health application to support self-management in COPD: a qualitative study. *British Journal of General Practice*, 64(624), e392-400.

EXTENDED SUMMARY

With the rapid spread of information and communication technologies, the use of these technologies in the health sector is also increasing. Sama et al. (2014) stated that the development of mobile communication devices such as smartphones and tablet computers has spurred rapid growth in the use of mobile-enabled applications that collect or transmit mobile health, healthcare information, and data. These apps offer the potential for dynamic engagement of patients and providers in healthcare and a new way to improve health outcomes. In this study, usability as one of the main features of the mobile application is discussed. Complex mobile apps have found their way into users' modern lives. As a result, mobile developers can see the benefits of designing and developing their applications from a user perspective rather than technology-oriented methods (Sarrab et al., 2021: 63). Key features that reflect the usability of a mobile application; predictability, minimalism, learnability, memorability, discoverability, operability, interaction, control, clarity, errors, consistency, accessibility, and documentation (Sarrab vd., 2021: 64).

The Republic of Turkey Ministry of Health General Directorate of Health Information Systems established the “Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi” (ESIM), which provides 24/7 visual support in sign language, in order to facilitate the access of Hearing-Impaired individuals who cannot use the 112 Emergency Call Center to health services and to eliminate communication problems that may occur in the provision of health services. put into service. With the ESIM Project of the Ministry of Health, hearing-impaired individuals can instantly notify the 112 Emergency Service through the features included in the mobile application that they can download to their personal smartphones free of charge, and they can make video calls in sign language. It is also possible to send location and crime scene photos using GPS. The usage areas of ESIM application are given below (Birinci ve Akbudak, 2019);

- Hearing impaired individuals can access ambulance services in case of emergency.
- Hearing-impaired individuals can make appointments from institutions and organizations that provide health services.
- To establish healthy communication between hearing-impaired individuals and physicians, physicians and individuals can receive communication support from healthcare professional teams in the command center.

- While evaluating the report requests of hearing-impaired individuals, Medical Boards can manage the process much faster and healthier by getting support from sign language interpreters through the ESIM application.

With the ESIM mobile application, it is thought that the dependence of hearing-impaired individuals on their environment will be greatly reduced. Thus, it provides an opportunity to increase the level of satisfaction (Ministry of Health, 2020). In addition, as of 01/04/2019, as per the decision taken by the board as a result of official correspondence with the Information Technologies and Communications Authority (BTK), data communication to be made over the lines that benefit from the ESIM application disabled tariff, tariff/packet/quota, etc. It can be used free of charge without being evaluated in scope (Engelliler.biz platformu, 2019).

The aim of this study is to evaluate the system usability of the ESIM mobile application designed for hearing-impaired individuals. For this purpose, an answer was sought to the question "What is the usability level of ESIM?".

In this study, which will try to determine the system usability level of the ESIM mobile application designed for hearing-impaired individuals, the descriptive research method was used. For this purpose, a 5-point Likert System Usability Scale consisting of 10 items developed by Brooke (1996) was used. System Usability Scale, which is one of the most used scales in usability research; is used in a wide range of workspaces to test different technologies, products, and interfaces. While a very large sample is usually needed for various measurement tools in usability tests, a small sample of 8-10 people is needed for the application of this scale. The fact that data can be collected in a short time with this scale, that it is applied and analyzed in a simple and fast way, that it measures the satisfaction of system usability, and that it can be performed with a small number of samples at the same time has been effective in the use of this scale in this study. Within the scope of this study, ESIM system usability evaluation was carried out with 8 hearing impaired individuals using the ESIM mobile application. In collecting the research data, children of hearing-impaired individuals, who are described as Children of Deaf Adults (CODA), also benefited from a sign language interpreter. The Cronbach's Alpha coefficient of the System Usability Scale is 0,78. The descriptive statistics of the demographic data obtained as a result of the research were given as a percentage, and the system usability level was calculated as a score and interpreted. %62,5 of the participants are male, %75 are married, %50 are between the ages of 41-50, %50 are high school graduates, %62,5 do not have a chronic disease, and %62,5 are constantly He is not using any medicine.

In order to calculate the system usability score, the data obtained as a result of the study were analyzed separately for each user. The System Usability Scale consists of 10 questions ranging from 1-Strongly Disagree, 5-Strongly Agree, in which participants can express themselves about the system. For each odd-numbered (positive) question, 1 is subtracted from the score ($X-1$). For each even-numbered (negative) question, the score is subtracted from 5 ($5-X$). Finally, the scores from the even and odd-numbered questions are summed up and then multiplied by 2,5 to obtain the system usability score of the product out of 100. For the System Usability Scale, 68 points are accepted as the threshold value. It can be stated that a system with a value above 68 points is above the average in terms of usability; A score below 68 is considered as below the average, and the results are evaluated according to the relevant references. According to the answers given by the hearing-impaired individuals using the ESIM mobile application, the average of total system usability score is 54,1 (Minimum: 15, Maximum 100). According to these value ranges, it has been concluded that the average score of the system usability level of the ESIM mobile application, which is considered within the scope of the study, is below the average and needs to be improved. In order for the ESIM mobile application to be used more effectively and efficiently for this situation, notifications should be sent to users via the application. In order for the ESIM mobile application to reach more people, it should be promoted regularly. Future research should address the effectiveness of mobile apps for health promotion for disadvantaged groups in developing countries. In addition, it is recommended to conduct electronic health literacy studies for disadvantaged groups.

In order to achieve the expected success in informatics projects developed in the field of health such as ESIM, it is thought that it will be useful to evaluate the usability by the users of the system during the development phase of the system, to achieve the targeted success as soon as possible. Positive or negative feedback from the users of the system will be beneficial in the development of more usable systems. Thus, it will be possible to achieve the desired success in a short time by saving both time and cost.

Güvenlik Sorunu Olarak Yönetişim Zafiyeti: Özbekistan Örneği

İbrahim İRDEM*

Samet BAŞAK**

Geliş Tarihi (Received) 23.02.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 25.05.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1255521

Öz

Bireylerin, örgütlerin veya toplumların ortak amaç ve hedefler etrafında birleşmesinde ve müşterek çıkarların belirlenmesinde farklı paydaş gruplarının etkileşimini esas alan yönetim etkili bir güvenlik yönetimi yapısının inşasında temel unsurlardan birisidir. Çok aktörlü, hesap verebilir, şeffaf, adil, etkili ve katılımcılığa dayanan yönetim anlayışının tatbiki başta iç güvenlik olmak üzere güvenliğe ilişkin farklı veçhelerin itici gücünü oluşturmaktadır. Bu çalışma, yönetim kavramı ile güvenlik ilişkisine odaklanarak Özbekistan örneği üzerinden yönetim zafiyetinin güvenlik sorunlarının ortaya çıkmasındaki etkisini ele almayı amaçlamaktadır. Bağımsızlık sonrası dönemden bugüne Özbekistan özelinde yaşanan gelişmeler yönetim ve güvenlik ilişkisinin anlaşılabilmesi bakımından önemli tespitler sunmaktadır. Türkiye ile olan yakın diplomatik ilişkileri yanında jeopolitik ve jeostratejik açıdan Orta Asya'da önemli bir konuma sahip olan Özbekistan'ın günümüzde karşılaştığı güvenlik sorunları yönetim sürecinin sağlam bir yapıya kavuşturulamamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle çalışmada yönetim ve güvenlik ilişkisi Özbekistan örneği üzerinden ele alınarak alan yazınına katkı sunulması amaçlanmaktadır. Toplumsal katılım, adalet, demokrasi, hesap verebilirlik, şeffaflık gibi ilkeler temelinde şekillenen yönetim esaslı idare tarzının günümüzde Özbekistan'ın karşılaştığı güvenlik tehditlerinin en aza indirilmesinde faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yönetişim, Güvenlik Yönetimi, Özbekistan

Governance Weakness As a Security Problem: The Case of Uzbekistan

Abstract

Governance, which is based on the interaction of different stakeholder groups in the unification of individuals, organizations or societies around common goals and objectives, and in determining common interests, is one of the basic elements in the construction of an effective security management structure. The application of a multi-actor, accountable, transparent, fair, effective and participation-based governance approach constitutes the driving force of different aspects of security, especially internal security. This study focuses on the relationship between the concepts of governance and security and aims to address the impact of governance weakness on the emergence of security problems through the Uzbekistan case. The developments in Uzbekistan since the post-independence period present important findings in terms of understanding the relationship between governance and security. In addition to its close diplomatic relations with Turkey, the security problems faced by Uzbekistan, which has an important geopolitical and geostrategic position in Central Asia, depend on the establishment of a solid governance process. Therefore, this study aims to contribute to the literature by considering the relationship between governance and security through the case of Uzbekistan. It is considered that the governance-based administration style, which is shaped based on principles such as social participation, justice, democracy, accountability and transparency, will be beneficial in minimizing the security threats that Uzbekistan faces today.

Keywords: Governance, Security Governance, Uzbekistan.

* Dr. Öğr. Üyesi, Polis Akademisi Başkanlığı Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi A.B.D., ibrhkim.irdem@pa.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0559-3418.

** Uzman, Polis Akademisi Başkanlığı Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi A.B.D. Kamu Güvenliği Programı Yüksek Lisans Öğrencisi, sametbasak2@gmail.com, ORCID: 0000-00016359-6348.

Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması ile çift kutuplu dünya düzeni sona ermiş ve dünya çok kutuplu bir sisteme kapılarını aralamıştır. Bu yeni durumda, özellikle Sovyetler Birliği hâkimiyetinin olduğu coğrafyada ortaya çıkan yeni devletler bağımsızlıklarını kazanma çabası içerisinde girmişlerdir. Rus olmayan ve sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan farklı özelliklere sahip olan devletlerin kendi egemenliklerini kazanma mücadelesinde devlet otoritesini tesis etmede yaşanan gecikmeler ve sorunlar sonucunda devlet-dışı aktörler/radikal dini gruplar otorite boşluğundan faydalanarak kendilerine yeni alan arayışı içerisinde olmuşlardır. Bu durum istikrarsız kriz alanlarının oluşmasına ve bölgesel gerilimlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bölgesel kriz alanlarının ortaya çıkışı ise terörist organizasyonlara yayılma alanı ve etki potansiyeli açısından fırsatlar sunmuştur.

Soğuk Savaş sonrası dönemde karşı karşıya kalınan önemli bir sorunu güvenlik tehditlerinin asimetrik bir şekilde artması oluşturmuştur. Geleneksel anlamda güvenlik sorunlarının yerini çok daha yeni ve geniş güvenlik riskleri almıştır. Böylesi yeni ve geniş tehditler ağının varlığı, güvenlik kavramının dar anlamından çıkarılmasını ve güvenliğin muhtevasını yeniden düşünmeyi zorunlu kılmıştır. Devletlerin sınırlarının korunması ve devlet egemenliğinin tesis edilmesinin yanında bireylerin yaşamının her alanında etkiler doğurabilecek faaliyetler de güvenlik riski olarak ele alınmaya başlanmış; ekonomi, siyaset, çevre, sağlık gibi olgular da güvenlik riskleri kategorisine dâhil edilmiştir.

Yeni güvenlik anlayışı, küreselleşme olgusundan da etkilenmiştir. İktisadi, politik ve toplumsal hareketlerin ulus devletlerin sınırlarını aşması, dünyanın herhangi bir yerinde yaşanan çatışmaların veya krizlerin diğer ülkeleri hızla etkisi altına alması, devlet dışı aktörlerin veya çok uluslu şirketlerin devletlerin egemenlik alanını aşındırması küreselleşmeden kaynaklanmaktadır. Sınır aşan özelliği sebebiyle, iletişim ve ulaşım teknolojilerinin gelişmiş yapısı temelinde yükselen küreselleşme olgusu risk haritalarının karmaşıklaşması sonucunu doğurmuştur.

Özellikle 11 Eylül Saldırıları sonucunda her ülkenin pek çok farklı organizasyonun hedefi olabileceği, tehdidin sınır aşan gücü ve mobilize olmuş insan topluluklarının yaratabileceği riskler güvenlik anlayışında önemli kırılmalara yol açmıştır. Bu doğrultuda önem kazanan husus; çeşitlenen sorunlara ve risklere karşı alınacak önlemlerdir. Küresel etki doğurabilecek yeni tehditlere karşı alınacak önlemlerin de küresel boyutta olması ve politika üretme aşamasında küresel iş birliğinin göz önünde bulundurulması kaçınılmazdır. Bir tehdidin birden çok ülkeyi ya da bölgeyi etkileyebilme potansiyeli dikkate alındığında, güvenlik tehditlerine karşı küresel, bölgesel ve devlet-dışı aktörlerin de dâhil olduğu bir önlemler sistemi kurulması zorunluluk olmuştur. Güvenliğe yönelik tehditlerin değişen doğası ve mekânsal genişlemesi tek bir aktör yerine çoklu

aktörler demetinin güvenlik politikası belirleme ve uygulama sürecini birlikte yürütmelerini gerekli kılmıştır. Bu bağlamda küresel ve bölgesel düzeylerde güvenliğe dair yönetim politikası, bir başka ifadeyle güvenlik yönetimi, önem kazanmıştır.

Uluslararası sistemde varlık gösteren egemen devletlerin güvenliklerini sağlarken ve güvenlik politikası inşa süreçlerinde gerek iç gerek dış aktörlerle birlikte dayanışma içinde olması, salt askeri değil güvenliğin ekonomik, sosyolojik ve kültürel formlarını da hesaba katarak politikalar belirlemesi artık kaçınılmaz bir durum haline gelmiştir. Böylesi bir politika seti ve uygulama mekanizması üretemeyen ülkeler yeni güvenlik tehditleri bakımından da hedef olma riski içerisindeyler. Özellikle Sovyetler Birliği sonrası dönemde bağımsızlığını kazanmış ülkeler açısından kurumsallaşamamış devlet yapısı ve çağın gereklerine uygun çok aktörlü karar alma ve uygulama mekanizması üretememe hali tehditlere yönelik güçlü bir karşı çıkışın önündeki en büyük engellerden biri olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda bir devlet yönetim ilkelerini uygulayabildiği, piyasa ve sivil toplum ile uluslararası kuruluş aktörlerini yönetim sürecine doğru bir şekilde dâhil ettiği oranda güvenlik alanında istikrarlı adımlar atabilmektedir.

Yönetimi dışlayan bir devlet idare sistemi güvenlik sorunu olarak başlı başına ele alınmalıdır. Özbekistan gibi stratejik ve jeopolitik öneme sahip bir ülkenin radikal dini hareketler, sınır sorunları, sınır ötesi terör tehditleri başta olmak üzere çok çeşitli güvenlik sorunları ile karşı karşıya kalmasının müsebbibi yönetim zafiyetinde aranmalıdır.

Bu makalede öncelikle yönetim ve güvenlik yönetimi kavramları ele alınacak; çalışmaya ilişkin teorik zemin inşa edildikten sonra Özbekistan'ın siyasal ve yönetsel yapısı irdelenecektir. Akabinde ise Özbekistan'ın güvenlik politikası yönetim çerçevesinde değerlendirilerek, yönetimden kaynaklanan açmazların güvenlik sorunları bakımından ne gibi risk potansiyelleri barındırdığı incelenecektir.

1. Yönetim

1990'lı yıllar itibariyle kamu yönetimi literatüründe yönetim kavramından söz edilmeye başlanmış; yönetim kavramı bilhassa Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı gibi uluslararası kuruluşlar tarafından akademik tartışmaların merkez noktalarından birisini oluşturmuştur (Parlak, 2016: 305).

Yönetim kavramı üzerinde çok sayıda tanım yapılmaktadır. Edwards vd. (2021) tarafından kamu sektöründe yönetimin boyutları hakkında yapılmış olan bir çalışma, yönetim kavramının tüm boyutlarıyla anlaşılabilmesi ve kavranmasında oldukça öğreticidir. Onlara göre yönetim; toplumların, hükümetlerin ve kuruluşların nasıl yönetildiği ile ilgilidir. Daha da önemlisi, işlerini nasıl yapılandırdıklarını ve düzenlediklerini, nasıl karar verdiklerini, yetkilerini nasıl kullandıklarını, ilişkilerini, sorumluluklarını nasıl yönettiklerini içeren bir kavramdır.

Yönetişim yönetimin daha iyi bir şekilde gerçekleştirilmesi amacıyla yeniden yapılandırmaya vurgu yapan bir süreç olarak telakki edilebilir (Özer, 2021: 539). Yönetişimin çeşitli anlamları ve unsurları, sektörel bağlamları, çeşitli boyutları ve biçimleri vardır. Bu farklılıklar sadece terminoloji meselelerine indirgenememektedir. Örneğin; ulusal veya küresel kamu politikası sorunlarına karşı yanıtlarını koordine etmeye çalışan hükümetler ve diğer aktörler için yönetişimin odak noktası, herhangi belirli bir kuruluşun kendi işlerini yönetme veya daha büyük bir işletmede rol oynama odağından çok farklıdır. Benzer şekilde, yönetişimin kökenleri ve tezahürleri ulusal, sektörel ve organizasyonel sınırlar arasında farklılık gösterir. Ayrıca, yönetişim çalışmasının ve uygulamasının odak noktası, yönetişimin incelendiği kurumsal veya bireysel bakış açısına göre de değişmektedir. Kısacası yönetişim; her türden sistemin nasıl ve neden oluşturulduğu ve işletildiği ile ilgilenir. Yönetişim hakkındaki güncel tartışmalar, yönetişimin ne ölçüde hükümet odaklı (toplum merkezli olmaktan farklı olarak ve dolayısıyla devlet dışı katılımcıları içerir), ilişki odaklı (hiyerarşik ve otorite temelli olmaktan farklı olarak) ve ağ odaklı (organizasyon temelli olmaktan farklı olarak) olduğu üzerine odaklanmıştır (Edwards vd., 2012: 9-11). Yönetişim yönetsel gücün yereli ve küreseli içerecek şekilde düzenlenmesini konu alır. Yani yukarıdan aşağı doğru hiyerarşik biçimde yönetme anlayışı yerine yönlendirmeyi esas alır.

Yönetişimi ağ yapısına dayandıran Rhodes'e göre yönetişim; karşılıklı bağımlılığı, karşılıklı etkileşimi, aktörlerin kendi aralarında istişare ederek ortaya koydukları belli kuralları ve devletin ağları dolaylı olarak yönlendirdiği bir düzeni simgelemektedir (Orhan ve Yalçın, 2015: 181). Bu haliyle yönetişim çok aktörlü bir sistemin etkisiyle karşılıklı etkileşimi esas alan, yönlendirmeyi öngören, desantralize bir yapıyı öne çıkaran ve sorumluluğu devletten sivil topluma doğru aktaran bir kavrama işaret etmektedir (Tekeli, 2012: 667). Yönetişim tarihsel olarak, devlet, piyasa ve sivil toplum arasındaki ayırım bakımından ele alındığında, devlet müdahalesinin aşırılışması ve merkeziliği ile piyasanın kötüye kullanımı arasında dengeleyici bir unsur olarak sivil toplumun güçlendirilmesini öne çıkarmaktadır. Kamu işletmeciliği yaklaşımının yönetim krizi yaşaması ve piyasanın tıkanması halinde çözüm üretmez bir duruma gelmesi ihtimalinde gerekli düzenlemelerin yapılması için devletin konumu yeniden ön plana çıkarılmış ve piyasada kısıtlayıcı etki göstermemesi için sivil toplum kuruluşları etkin bir aktör olarak ivme kazanmıştır (Kalfa ve Ataay, 2008: 234). Bu çerçevede yönetişim; devlet-devlet dışı, özel-kamu ve yerel-uluslararası kurum, kuruluş ve aktörler tarafından yürütülen bir yönetim biçimidir. Yönetişimle yönetimin salt devlete ait bir fonksiyon olmadığı, ulusal yönetimlere indirgenemeyeceği, devletin rolünün yeniden tanımlanması gerektiği ve çoklu aktörler evrenine geçiş yapılması zorunluluğu vurgulanmaktadır (Kalfa ve Ataay, 2008: 235). Çok aktörlü, hem dikey hem de yatay ağ ilişkilerine dayanan, otoritenin, sorumluluğun veya yetkinin devlet, özel sektör ve sivil toplum aktörleri arasında

paylaştırıldığı bir yönetsel süreci işaret etmektedir. Yönetişim yaklaşımına göre devlet ya da yönetsel otorite karar verme sürecinde, politika oluşturma veya uygulama aşamalarında, karşılaşılan problemlerin çözümlenmesinde tekel konumunda olmayıp, diğer aktörlerle iş birliği içerisinde.

Yükselen küreselleşme dalgası sonucunda küresel düzlemdeki fırsat ve tehditler bakımından devletin dengeli bir konum benimseyebilmesi açısından iyi bir yönetim yapısına ihtiyaç duyulduğu kabul edilmektedir (Özer, 2006: 59). Katılımcılık, hesap verebilirlik, etkililik, verimlilik, adillik, hukukun üstünlüğü gibi ilkeleri içeren *iyi yönetim* kavramına ise ilk defa 1989'da Dünya Bankası tarafından yer verilmiştir. 1992 yılında çıkarılan “*Yönetişim ve Kalkınma*” isimli raporda ve 1997'de düzenlenen Rio Zirvesi ve Habitat II toplantılarında da iyi yönetimden bahsedilmiştir. İyi yönetim; yolsuzluğun en aza indirilmesi, azınlıkların görüşlerinin dikkate alınması, karar alma sürecinde toplumda savunmasız durumda olanların göz ardı edilmemesi, toplumun mevcut ve gelecekteki ihtiyaçlarının gözetilmesi gibi amaçları içermektedir (UNESCAP, 2023). İyi yönetim terimi ülkelerin iktisadi ve sosyal kaynaklarının yönetiminde sürdürülebilir kalkınma aracı olarak ortaya atılmıştır.

Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin iyi yönetim sağlama başarısının ve devlet idaresini optimize etme faaliyetinin önündeki en önemli sorun vatandaşların ülke içerisindeki kamu politikalarının belirlenmesine ve yürütülmesine olan düşük katılımı, şeffaflık, hesap verebilirlik konusunda yaşanan sıkıntılar, yönetimlerin adil olmayan bir hukuk süreci işleterek ülkedeki vatandaşlar üzerinde güven tesis edememesi ve halkın yaşam standardını iyileştirememesidir. Bu nedenle iyi yönetimin sağlanması için kamu hizmet sunumunda adalet, şeffaflık, hesap verebilirlik, iyi hizmet standartları yakalanmalı, karşılaşılan sorunlara çözüm geliştirirken etkileşim ve katılım çerçevesinde yaklaşılmalı, yasalardan kaynaklanan hak ve yükümlülükler devletler tarafından etkin bir şekilde yerine getirilmelidir.

Küresel boyutta ise küresel yönetim kavramı ile karşılaşılmaktadır. Küresel yönetim, egemen otorite olmadan, ulusal sınırları aşan ilişkileri yönetmektir. Bir başka ifade ile küresel yönetim hükümetlerin kendi sınırları dahilinde yaptıklarını uluslararası düzeye taşımalarıdır (Finkelstein, 1995: 369). Küresel yönetim üzerinde mutabık kalınmış standartları, paylaşılan değerleri ve normları; uyumlaştırılmış yasaları, devlet, özel sektör ve hibrit kurumlar arasında iş birliğini kapsamaktadır (Benedict, 2015: 155). Uluslararası düzlemde ulusal hükümetleri etkileyen, karşılıklı etkileşime dayanan, küresel konular ve meselelerle ilgili uzlaşma oluşturmaya sağlamaktadır.

Yönetişim kavramı tarihsel süreç içinde yaşanan gelişmeler ve neoliberal sistemin yaşadığı aksaklıkların giderilebilmesinde yönetsel bir çözüm aracı olarak ortaya atılmış; yönetme eylemini devlet merkezli değil, piyasa ve sivil toplum aktörlerini de dahil eden

katılımcı bir bakış açısıyla ele almıştır. Yönetişim en genel haliyle yerel ve küresel ilişkileri öne çıkaran, katılımcı, iş birlikçi, hesap verebilir, şeffaflığa dayalı demokratik bir yönetsel yaklaşım olarak telakki edilmektedir.

2. Güvenlik Yönetişimi

Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası güvenlik için tehdit oluşturan etmenler ve uluslararası politikaya ivme kazandıran unsurlar bireylerden uluslararası örgütlere, azınlıklardan yasadışı örgütlere kadar değişim geçirmiştir (Tokatlı, 2022: 379). Soğuk Savaş sonrası dönemin çok kutuplu dünya düzeninde uluslararası güvenliği sağlamaya yönelik çabalarda yalnızca devletler değil, artan çeşitlilikte kamu ve özel sektör aktörlerinin ortak ve yarışan çıkarları aracılığıyla bölgesel ve bölge altı yapılar gündeme gelmiştir (Krahmann, 2003: 5). Güvenlik risklerinin ve tehditlerinin karmaşıklaşan ve artan yapısı, güvenlik anlayışının devlet merkezli anlayışın ötesinde düşünülmesi zorunluluğu, Soğuk Savaş sonrası dönemde güvenliğin idamesine devlet dışı aktörleri de müdahil kılmıştır. Soğuk Savaş sonrasında güvenliğin öznesinin ve kapsamının devlet ile sınırlı kalması fikri ile devletin güvende olmasının birey, bölge ve dünya güvenliğinin ana şartı olduğu düşüncesi aşınmaya uğramıştır (Çıtak, 2017: 41). Çeperi birey güvenliği anlayışına doğru kayan yeni güvenlik anlayışında devlet dışı aktörler birey güvenliğini artırmada ve azaltmada kritik rol oynamaya başlamışlardır.

Güvenlik paradigmasının dönüşümünde Soğuk Savaş sonrası dönem etkili olmakla birlikte 11 Eylül 2001'de Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) yaşanan terör saldırıları başta ABD olmak üzere ulusal güvenlik anlayışının değişmesine kaynaklık etmiştir. Sıcak çatışma yaşanma ihtimalinin gittikçe düşerek devletler karşısındaki tehditlerin yoğunlaştığı, tehditleri belirlemenin oldukça zorlaştığı, terör, göç, etnik-kültürel yapılardan kaynaklanan problemlerin güvenlik sorunlarına yol açtığı yeni ortam güvenlik politikalarında köklü değişimlere neden olmuştur (Acar, 2019: 12-13). Askeri olmayan meseleler güvenikleştirilerek güvenlik krizlerinin etki alanı genişletilmiştir (Hänggi, 2003: 5). Terör, göç, hem devlet güvenliğine hem de birey güvenliğine meydan okuyan suç örgütleri, iklim değişikliği, siber saldırılar, halk sağlığına yönelik tehditler yeni güvenlik tehditleri olarak algılanmaya başlamıştır. Böylece güvenlik kavramının muhtevası devletlerden toplumlara ve bireylere, ordulardan askeri olmayan unsurlara kadar bir derinleşme ve genişleme yaşamıştır (Krahmann, 2003: 10). Bu durum devletlerin güvenliklerini sağlamaya yönelik politikalarda izleyecekleri argümanları yeniden gözden geçirmelerini, uluslararası ve toplumsal destek almalarını gerekli kılmıştır. Risklerin en aza indirilmesi ve karşılaşılabilecek güvenlik tehditlerinin bertaraf edilmesi için güvenlik yönetişimi düşüncesi önem kazanmıştır.

Güvenlik yönetişimi; kararların alınması ve uygulanması, kaynak kullanımı, devletler arasında çıkara dayanan ilişkilerin tehditlerin küreselleşmesi nedeniyle iş birliğini de gerekli kılması

sebebiyle güvenlik sorunları ile mücadelede çok aktörlü, ulusal, uluslararası ve ulus altı yapıların birlikteliğinden oluşan bir model olarak ortaya çıkmaktadır. Yönetişim kavramı ile güvenlik olgusunun yeni, derinleşen ve genişleyen anlam dünyasının birlikteliği, tehditlerin tanımlanmasında ve çözümlerin üretilmesinde uygulanacak yöntemin yapısı ve süreçlerin işleyişi güvenlik yönetişimi kavramını betimlemektedir. Güvenlik yönetişimi güvenlik politikalarının oluşturulmasında tek karar alıcı mercinin devletler olmadığını, devletin ötesinde devlet dışı aktörlerin, yani güvenlikle ilgili farklı paydaşların da (kamu, özel, gönüllü kuruluşlar vb.) güvenlik yönetimi sürecindeki rolünü önemsemektedir. Güvenlik yönetişiminin temel unsurlarını a) uyumlu çabalar, b) koordineli yönetim, c) farklı düzeylerde otorite ve aktörler (özel ve kamu), d) resmi-gayri resmi düzenlemeler ve e) çatışmaları düzenlemeye ve/veya çözmeye yönelik ortak hedefler oluşturmaktadır (Kircher, 2014: 3). Güvenlik yönetişimi küresel anlamda uluslararası güvenliğin etkili bir şekilde sağlanmasını hedeflerken; ulusal düzeyde ise devletin güvenlik politikalarının belirlenmesinden uygulanmasına kadar çeşitli aktörlerle iş birliğini ve sorumluluk paylaşımını esas alarak ülke içinde güvenlik politikalarının etkililiğini amaçlamaktadır. Bölgesel düzeyde ise bölgesel güvenlik yönetişimi kavramı ile karşılaşılmaktadır. Bölgesel güvenlik yönetişimi “*güvenlik alanındaki anlayışları, kuralları ve uygulamaları paylaşan bölgesel ve alt bölgesel örgütler aracılığıyla kurumsallaşan, belirli bir bölgede güvenlik düzenlemelerinin dinamiklerinin geliştirilmesidir*” (Kacowicz ve Press-Barnathan, 2016: 401-402). O halde; güvenlik yönetişimini küresel, ulusal ve bölgesel düzlemde ele almak mümkündür. Küresel düzeyde güvenlik yönetişimine örnek olarak uluslararası barış ve güvenliği idame etmekte görevli BM verilebilir. Güvenlik Konseyi kararı doğrultusunda, barışın korunması amacıyla BM’nin barış gücü göndermesi, çatışma halindeki tarafları barış yapmaya davet etmesi, ateşkes direktifi yayınlaması, barışın devamını temin etmeye yönelik düzenlemeler ve faaliyetlerde bulunması küresel düzeyde güvenlik yönetişimi ile ilişkilendirilebilir. Ulusal düzeyde güvenlik yönetişiminde ise devletlerin ülke içinde güvenlik sağlayan tüm kurumlar ve diğer ilgili paydaşlarla güvenliği katılımcı bir şekilde yönetmesi faaliyeti aranır. Ulusal düzeyde güvenlikle ilgili örgütlenmeden düzenlemelere kadar iş birlikçi çaba öne çıkmaktadır. Bölgesel güvenlik yönetişimi ise bölgesel güvenlik gündeminin belirlenmesinde ve çözümlenmesinde ikili ilişkileri, diplomatik çabaları, küresel düzeyin altında ancak ulusal düzeyin ötesinde çözülebilen, üzerinde anlaşmaya varılmış ve paylaşılan sorun tanımlarının olduğu güvenlik yönetişimi uygulamalarını tasavvur eder (Breslin ve Croft, 2012: 29-31).

Teorik bağlamda ele alınması gereken bir diğer kavram “Güvenlik Sektörü Reformu (Security Sector Reform - SSR)” terimidir. Bu kavram; ülkelerin güvenlik politika ve kurumlarının yeni güvenlik tanımlaması çerçevesinde ele alınması, değişen şartlar altında ortaya çıkan yeni ve

çeşitli riskler karşısında bunlara uygun politikalar üretilebilmesi amacıyla yönetim çerçevesinde bir yaklaşım benimsenmesini hedeflemektedir. SSR'nin, geçiş, kalkınma ve çatışma sonrası ülkeler bakımından güvenlik sektörü yönetişiminin gelişimi açısından kilit bir rol oynadığı ifade edilmektedir (Hänggi ve Tanner, 2005: 11). SSR'nin temel mantığı basittir: Güvenlik sektörü, etkinlik ve verimliliğini, kurumlarını realist tehdit senaryoları ve ulusal güvenlik öncelikleri ile eşleştirdiğinde güvenlik kurumlarının devlete ve devlet dışı paydaşlara ve dolayısıyla genel olarak topluma hesap verebilirliğini sağlayarak geliştirilebilir kılar; sonuç olarak, bir ulusun istikrarı, güvenliği ve gelişme beklentileri iyileştirilir ve SSR, iyi bir güvenlik sektörü yönetişimi sağlamaya yönelik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır (Schnabel, 2014: 101). SSR, 1980 sonrası dönemde ekonomik, politik ve toplumsal gelişmelerin etkisiyle biçimlenmiştir (Barbak, 2015: 426-427). SSR'de temel amaç; devletin dönüşümü olup gelişmemiş, az gelişmiş ülkeler ve geçiş ülkelerini hedeflemektedir. SSR, yeni sağ düşüncenin devletin güvenlik alanına yönelmesinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Devletin, piyasanın özgürleşmesi önünde bir engel olduğu düşüncesi çerçevesinde, bunu sağlayan bir yapı olarak görülen silahlı kuvvetlerin demokratikleşme süreciyle dönüşümü üzerinden okunabilir. Kalkınma ile güvenlik ilişkisi üzerinden kurgulanan zemin, kalkınma için güvenli bir ortamın gerektiğine vurgu yaparak, devlet aygıtının silahlı güçlerini ve devlet-dışı silahlı güçleri bunun önünde bir engel olarak kodlar ve söz konusu ülkelerin serbest piyasa ekonomisinin oluşması, küresel piyasalara eklemlenebilmesi bakımından kamu, özel sektör ve sivil toplum aktörlerinin birlikteliğiyle bir güvenlik sektörü tasarlaması gerektiğini savunur (Barbak, 2015: 426-427). O halde yönetim; karar alma sürecine resmi aktörler yanında gayri resmi aktörleri ve değerleri dahil eden genel ve kapsayıcı bir terime işaret ederken; güvenlik yönetişimi ise güvenliğin nasıl işler hale geldiği ile ilgilenmektedir. SSR'den anlaşılması gereken şey ise güvenliğin sağlanmasında ulusal ve yerel düzeyde etkili olan aktör, yapı ve kurumların etkilerine odaklanmasıdır.

3. Özbekistan'ın Toplumsal, Siyasal ve Yönetimsel Yapısı

Kuzeyinde Kazakistan, güneyinde Afganistan, güneybatısında Türkmenistan, güneydoğusunda Tacikistan ve Kırgızistan yer alan Özbekistan 447.400 km² yüz ölçümü ile Orta Asya'da bulunan dört bağımsız Türk devletinden birisidir. Kuzeydoğudaki Seyhun Nehri (Syr Dary- Antik Jaxartes Nehri) ve Güneybatıdaki Ceyhun Nehri (Amu Darya -Antik OXus Nehri) arasına sınırları uzanan Özbekistan altın, kömür, doğal gaz, bakır ve çinko gibi rezervler bakımından zengin bir ülkedir (Britannica, 2023). Demografik yapı itibarıyla nüfusun büyük çoğunluğu Özbekler tarafından oluşmakta; Özbekler yanında etnik olarak Rus, Tacik, Kazak, Karakalpak, Tatar ve diğer etnik gruplar yaşamaktadır. Ülkede inanç mensubiyetine bakıldığında toplumun büyük kesiminin (%88) Müslüman olduğu, %9'unun Ortodoks

Hristiyan ve %3'ünün de diğer dini gruplardan oluştuğu görülmektedir (One World-Nations Online, 2023). Ülkede iktisadi yapıya bakıldığında önceleri Sovyet etkisiyle komuta edilen ekonomik düzenin bağımsızlık sonrasında piyasa ekonomisine geçişi hedeflediği; ancak ekonominin büyük ölçüde hükümet tarafından idare edildiği karma bir ekonomik yapı oluşturulduğu dikkat çekmektedir. Tarım arazilerinin devlete ait olduğu, tarım dışı arazilerin ise özelleştirilmesinin mümkün olduğu sosyo-ekonomik yapıda taşınmaz mülkiyetine genel olarak saygı gösterilmesine rağmen yaygın yolsuzluk nedeniyle mülkiyet haklarının uygulanması zayıftır (The Heritage Foundation, 2022).

1917 yılında yaşanan Ekim Devrimi ile birlikte günümüzde Özbekistan'ın bulunduğu coğrafya önce Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içerisinde yer almış, 1924 yılına gelindiğinde ise bu bölge bölünerek, Buhara Halk Cumhuriyeti ile Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin eklenmesiyle Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur (Gürbüz, 2019: 282). Sovyetler Birliği'nin dağılması neticesinde Orta Asya'daki Türk cumhuriyetleri olan Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Kendi özgün devlet geleneklerinin bir devamı niteliğinde sayılan cumhuriyetler modern ulus-devlet olarak kendilerini yeniden teşkil etmişlerdir (Ercan, 2022: 52-53). Sayılan devletlerden Özbekistan 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Orta Asya'da bağımsız Türk devletlerinden birisi olarak Özbekistan, 1989'dan 2016'ya kadar otoriter lider İslam Kerimov tarafından yönetilmiştir.

Özbekistan bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte anayasa hazırlıklarına başlamıştır. Özbekistan'ın 8 Aralık 1992'de kabul edilen anayasasında Özbekistan'daki siyasi sistemin çekirdeği devletin başı olarak yürütme gücünün yoğunlaştığı bir başkanlık hükümet biçiminden oluşmaktadır. Üniter bir devlet olan ve kuvvetler ayrılığına dayanan yönetim yapısında başkanın (cumhurbaşkanının) güçlü olduğu, parlamentonun ise başkan karşısında zayıf kaldığı bir sistem öngörülmektedir.

SSCB'nin dağılması sonrası Özbekistan yönünü Batı'ya doğru çevirmiş, ancak liberal ve demokratik bir Özbekistan ideali uzun soluklu olamamıştır. Kerimov önceleri demokrasiye, seçimlere, serbest piyasa ekonomisine, insan hakları, laiklik gibi kavramlara vurgu yapsa da ilerleyen zaman diliminde Batı tipi siyasal modelin Özbekistan için çok uygun düşmeyeceğini vurgulamıştır (Babaoğlu, 2020). Kerimov ülkede baskıcı bir yönetim uygulayarak muhalif hareketleri kısıtlamış¹, farklı etnik veya dini fikirlere sıcak bakmamıştır (Kodaman ve Birsell, 2006: 417). Ülke içerisindeki siyasi baskılar Özbekistan'ın dış dünyadan kopuk bir duruş sergilemesini beraberinde getirmiştir (Budulgan, 2020: 173). Kerimov döneminde Özbekistan dış politikası

¹ Kerimov döneminde Birlik Hareketi ve Erk Partisi gibi farklı muhalif gruplara kapatma kararı verilmiş, haklarında suçlamalar yapılmıştır.

incelendiğinde dış politika doktrinlerinin askeri veya siyasi bloklara karşı mesafeli olduğu, Özbekistan askeri personelinin yurtdışındaki barışı koruma operasyonlarına veya askeri çatışmalara katılmasını engelleyen bir tutum sergilediği, dış politikada karşılıklı yararı/menfaati gözeten bir strateji izlendiği ve Orta Asya'daki bölgesel çatışmaların çözümünde herhangi bir dış gücün arabuluculuğunu reddeden bir tavır takındığı değerlendirilmektedir (Kelkitli, 2022: 26). Rusya, Çin ve ABD ile ilişkilere eşit mesafede yaklaşan Özbekistan Kerimov yönetimi sürecinde büyük devletlerle dengeli bir ilişki kurmayı tercih etmiştir. Bunda şüphesiz Özbekistan'ın jeopolitik ve jeostratejik konum itibarıyla Orta Asya'da önemli bir yere sahip olmasının etkisi büyüktür. Başka bir devletin siyasi ya da ekonomik müdahalesi altında olmadan Özbekistan'ın kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesi fikri dış politikada diğer devletlere mesafeli reaksiyon gösterme eylemini meşrulaştırmıştır.

İslam Kerimov'un 2016 yılında vefat etmesi sonrası 4 Aralık 2016 tarihinde yapılan seçimleri Şevket Mirziyoyev kazanmış ve Özbekistan Cumhurbaşkanı olarak göreve gelmiştir. Mirziyoyev dış politika hedefi olarak stabilizasyonu terk ederek Özbekistan'ın aktif bir diplomasi izleyeceğini vurgulamış, çok yönlülüğü gözeten bir dış politika vizyonu ortaya koymuştur (Alizada, 2021). Bölge ülkeleri başta olmak üzere dış ilişkilerin geliştirilmesi, Özbekistan-Kazakistan arasındaki sınır anlaşmazlığı ile Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan arasındaki sınır aşan su kaynaklarının kullanımına ve enerji sorunlarına yönelik çözüm geliştirilmesi Mirziyoyev'in dikkat çektiği konular olmuştur (Abdukerimov, 2017). Rusya ile başta nükleer santral inşası olmak üzere ekonomi odaklı anlaşmalar yapılmış, 'Kuşak ve Yol Girişimi' Projesi kapsamında Çin için oldukça kritik önemi haiz olan Özbekistan ile ikili iş birliğinin geliştirilmesi yolunda önemli adımlar atılmıştır.

Özbekistan'da kamu yönetimi teşkilatlanmasına bakıldığında iki kademeli bir yapı ile karşılaşılmaktadır. Merkezi yönetim yanında yerel idarelerin olduğu Özbekistan'da yerel yönetimler bölge, ilçe ve şehir yönetimleri olarak alt bölümlere ayrılmıştır. Bunun yanında topluluk özyönetimleri merkezi kamu idaresi sisteminin bir parçası olmasalar da yerel olarak faaliyet göstermektedirler (Bektemirov ve Rahimov, 2002: 473). Özbekistan idari yapısı incelendiğinde on üç bölge ve bir özerk cumhuriyetten oluşmaktadır. Başkent'in Taşkent olduğu Özbekistan'da ilk çok partili siyasal hayata 1994 yılında geçilmiş ve günümüzdeki meclis yapısının temelleri atılmıştır. 2004 yılında gerçekleştirilen düzenlemeyle birlikte meclis; yüz elli üyeli Yasama Meclisi ve yüz üyeden oluşan Senato olarak oluşturulmuştur. Senato'ya Karakalpakistan Cumhuriyeti, Taşkent şehri ve diğer on iki ilden altışar senatör olmak üzere toplam seksen dört senatör seçilmekte; diğer on altı senatör ise devlet başkanı tarafından tayin edilmektedir. Bunun yanında yüz elli kişilik yasama meclisinde boş bulunan milletvekili koltuğuna yüz otuz beş milletvekili siyasi partilerin

seçimlerdeki aldıkları oya göre belirlenmekte, kalan on beş koltuk ise Özbekistan Ekoloji Hareketi'ne temin edilmektedir (Bandırma Ticaret Borsası, 2020). Hükümeti yönetmek görevi, devlet başkanının tavsiyesi üzerine meclis tarafından aday gösterilen başbakan ve başkanlığındaki Bakanlar Kurulu tarafından gerçekleştirilmektedir. Özbekistan uygulamada gücün güçlü bir şekilde cumhurbaşkanına verildiği otoriter bir rejime dayanmaktadır (Economist Intelligence, 2022).

Özbekistan siyasal sisteminde kırsal alanlarda yaşayan geniş ailelerin, aşiretlerin devlet yönetiminde önemli etkisi bulunmaktadır. Milli bağlardan ziyade kendi gelenek ve göreneklerine bağlı olan, resmi düzenlemelerden ziyade kendi iç normlarına uymakla yükümlü olan klanlar iktidar ilişkilerinde oldukça belirleyici rol oynamaktadırlar (Kerimoğlu, 2016). Siyaset klanlar arasındaki güç mücadelesine dayanmakta, devlet idaresinde klanlar etkili bir konuma sahip olmaktadır. Toplumsal hayatta bir klan-politiğin varlığı görülmekte, klanlar arası ittifakların Özbekistan'da demokrasiden ziyade otoriterliği desteklediği; böylece demokrasi ve insan haklarının geri planda kaldığı anlaşılmaktadır (Ateş ve Ateş, 2015: 130-131). Hatta ulusal güvenliği ilgilendiren stratejik kurumlara klan ilişkilerinin yoğun olduğu Fergânâ, Semerkant ve Buhara gibi bölgelerden atama yapılması klanların ülkenin güvenlik politikasında özgün ağırlığının olduğunu ortaya koymaktadır.

Sivil toplum kültürünün zayıf olduğu Özbekistan'da bağımsızlığının üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen halen ülkede sivil toplumun canlı olmadığı görülmektedir. 1990'larda ve 2000'lerin başında ülkede bulunan çok sayıda yabancı ve uluslararası sivil toplum kuruluşu (STK) kapatılmış ve temsilcileri ülkeden gönderilmiştir. 2005 yılında STK'lar için kayıt şartı getirilmiş ve ülkedeki STK sayısında azalma olmuştur. Ayrıca, 2013 yılında STK'ların Adalet Bakanlığı ve vergi makamları tarafından denetime tabi tutulacağı bildirilmiştir (International Center for Not-For-Profit Law, 2023). 2022 yılında gerçekleştirilen bir düzenlemede ise Özbek hükümeti tarafından dış finansman alan STK projelerinin uygulanmasına ilişkin prosedürleri düzenleyen bir kararname çıkarılmış; herhangi bir yabancı fon alan Özbek STK'ları, kararnamede "ulusal ortaklar" olarak anılan ve Adalet Bakanlığı tarafından kendilerine önerilen devlet kurumlarının çalışanlarını dâhil etmekle yükümlü kılınmıştır. Burada ulusal ortaktan bahsedilen projelerin etkili bir şekilde yürütülmesi gerekçesiyle bir devlet kurumu çalışanının STK'nın fon aldığı projenin tatbik edilmesi için ortak kuruluşların çalışmalarını koordine etmekle görevli olması ve devlet kurumlarıyla karşılıklı iş birliği çerçevesinde projenin değerlendirilmesinden analiz edilmesine kadar sorumlu tutulmasıdır (Niyazova ve Schweisfurth, 2022). Yani bir başka ifadeyle ülkede bağımsız sivil toplum faaliyetine alan açmak yerine hükümet dışı faaliyetlerin sınırlandırılmasına yönelik tutum izlenmiştir.

Özbekistan'ın uluslararası sivil toplum kuruluşları ile iş birliğinin yeterli düzeyde olmamasının önemli bir sonucu kamu yönetiminin karşılaştığı sorunlarla da ilişkilidir. Uluslararası

sivil toplum kuruluşlarının durum analizi yapma, yasal alan çerçevesinde soruna çözüm sunma, kontrol kuruluşları vasıtasıyla veya ortak çalışmalar ya da iş birliği ile tavsiyelerde bulunma fonksiyonu düşünüldüğünde arazi temini, kadastro, gümrük, bankacılık hizmetleri, ruhsatlandırma ve kamu alımları gibi alanlarda ülkede karşılaşılan yolsuzluk problemlerinin çözümü noktasında da STK'ların faaliyeti üzerinden fırsatlar yaratılamamaktadır (Zukhriddinovich, 2022: 54). Mirziyoyev döneminde yayımlanan ve 2022-2026 dönemini içeren kalkınma stratejisinde devlet kurumları ile sivil toplumun ilişkilerinin güçlendirilmesi, yasama sürecinde sivil toplum kuruluşlarıyla istişare mekanizmasının iyileştirilmesi, vatandaşı ilgilendiren sorunların çözümünde vatandaşın aktif katılımının sağlanması, kâr amacı gütmeyen STK'lara devlet desteği miktarının artırılması gibi hedeflere yer verilse de (Development Strategy Center, 2020); Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasından uzun yıllar geçmesine rağmen sivil toplum kültürü halen gelişme aşamasındadır.

4. Özbekistan'da Güvenlik Sorunları

Orta Asya'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği sonrası Rusya'nın bölgeden kısmi olarak çekilmesi ve otorite mücadelesinden kaynaklı olarak görece büyük devletlerin ve bölgesel aktörlerin nüfuz mücadelesi güvenlikle ilgili önemli sorunları beraberinde getirmiştir. Orta Asya genelinde temelde ülkelerin iç istikrar sorunları ve dış çevrenin etkilerinden kaynaklanan güvenlik tehditleri ile karşılaşmaktadır. Kırılgan devlet yapısına bağlı siyasi istikrarsızlıklar, din temelli aşırıcılık, terörizm, radikalleşme, ekonomik darboğazlar, sınır ihtilafları, etnik çatışmalar, uyuşturucu kaçakçılığı, iklim değişikliğine bağlı problemler Orta Asya'nın temel sorun alanları olmuştur. Orta Asya'da sınır ötesi aşırılık yanlısı ağların büyümesiyle ve bölgeyi Afganistan'daki problemlere açık hale getirme ile ilgili endişeler, Rusya'nın bölgeye askerî açıdan ilgisini artırması, Çin'in kendisi ile mukayese edildiğinde ekonomisi zayıf olan; ancak doğalgaz, petrol, uranyum, altın vb. gibi hammadde açısından zengin Orta Asya ülkelerine yönelik stratejisi bölgeyi tehditlere açık hale getirmiştir.

Dini faaliyetlerin hükümetler tarafından bastırılmasının yarattığı etki bölge devletlerinde din temelli militanlık için elverişli bir alan yaratmış, aşırı dini gruplar sadece bölge güvenliği için değil Orta Asya'daki siyasi rejimler için de bir tehdit olarak ortaya çıkmıştır. Siyasi rejimlerin meşruiyetinin vatandaş güveninin sağlanması olduğu düşünüldüğünde, toplumun önemli bir kesiminde radikalleşmeyi tetikleyen temel unsurun düşük sosyo-ekonomik şartlar, ülke içi ekonomik kalkınmanın dengesiz yapısı, katı devlet müdahalesi, hükümetlerdeki yolsuzluklara yönelik bir tepki olduğu değerlendirilebilir (Kukeyeva vd., 2016: 858-859).

Sovyet sonrası dönemde Türk cumhuriyetlerinde liberal sisteme geçiş ve ekonomik reformlar beklenen olumlu sonucu verememiş, özellikle orta sınıfın gelir düzeyinin düştüğü

gözlemlenmiştir. Süreç içinde radikal İslamcı hareketler halkta oluşan hoşnutsuzluklardan beslenmiştir. Radikal İslamcı hareketler etnik, bölgesel, aşirete dayalı ayrımlar ve patronaj ilişkileri üzerinden siyasi istikrarsızlıkları arttırmıştır (Bodur, 2004: 195-197).

2021 yılında ABD ve NATO güçlerinin Afganistan'dan çekilmesi ile birlikte iktidar Taliban kontrolüne geçmiştir. Komşu ülkede yaşanan iktidar değişimi ve Özbekistan İslami Hareketi'nin (ÖİH) artan etkinliği Özbekistan açısından önemli bir güvenlik sorunu doğurmuştur. 2014'te ÖİH lideri tarafından ÖİH'in DAES'e (Irak ve Şam İslam Devleti) katıldığı açıklamasının yapılması Özbekistan'da siyasi rejim açısından riskleri arttırmıştır. ÖİH tarafından İslam Kerimov rejiminin devrilmesi ve Orta Asya'da İslam hilafeti kurulması çağrısında bulunulmuştur. Gelir dağılımı adaletsizliğinin yüksek olması Özbekistan'da İslami görünümlü radikal hareketlerin sosyal adalet teması etrafında toplumsal protestolarla birleşmesini tetiklemiştir. Bununla birlikte Özbekistan'da Kırgızistan ve Tacikistan'dan farklı olarak daha katı ve dikey bir iktidar yapılanması olması radikal hareketlerin ve vatandaşlar arasında oluşturulan dini grupların sert bir şekilde bastırılmasına imkan vermektedir. Böylece din üzerindeki kısıtlamalar, camiler üzerindeki sıkı denetim, devlet ideolojisi çerçevesinde uygun bulunmayan mollalara, muhalif gruplara ve örgütlere yönelik ayrımcılık, özellikle Kerimov Özbekistan'ının gerçekleri olarak ortaya çıkmıştır (Kukeyeva vd., 2016: 861).

ÖİH; DAES ve Taliban ile ilişkilerini yürütürken bir ikilem içerisinde kalmaktadır. Taliban ile DAES arasındaki gergin ilişki ve ÖİH'nin DAES'e destek beyanı dikkate alındığında, ÖİH'nin iki rakip grubun arasında kalma ihtimali bulunmaktadır. ÖİH, DAES ile ilişkisinde radikal Selefilik ve küresel cihat ideolojisi değerlerini temele alırken Taliban ile ilişkilerinde coğrafi konum ağırlıklı karşılıklı değişim temelinde hareket etmektedir (Azamy, 2015: 32). Bu durum başlı başına bölgedeki radikal dini gruplar ve küresel çapta etki doğuran terörist yapıların Özbekistan'ı coğrafi konum açısından ne kadar zorlu bir güvenlik tehditleri sarmalına soktuğunu göstermektedir. Ülke içindeki bir yapı -ki bu yapının oluşumuna ve güçlenmesine sebebiyet veren ülkeye özgü dinamikler de oldukça önemlidir - ülke dışındaki radikal yapılarla böylesi bir iş birliği içindeyken sınırda ve ülke içinde güvenlik sağlamak oldukça hayati ve önemli bir hedef haline gelmektedir.

Özbekistan'ın bölgedeki hakimiyeti açısından önemli bir sorun alanı Fergana Vadisi'dir. Bu bölge Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın dahil olduğu, etnik ve dini karmaşıklık başta olmak üzere sınır sorunları, dini hareketler, su sorunu, uyuşturucu trafiği konularında önemli bir sorun alanı olarak ortaya çıkmaktadır.

Kadim bir geçmişe sahip Fergana Vadisi; Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan devletlerinin kesişim noktasında bulunmaktadır. Her üç ülke de bu bölgedeki bazı şehirleri

idareleri altında bulundurmaktadır. Bölgede yoğun bir nüfustan bahsetmek mümkündür. Irmaklar tarafından sulanan verimli topraklara, zengin maden kaynaklarına, çoğunluğu köylerde yaşayan kalabalık ve heterodoksik bir nüfusa sahiptir (Yazıcı, t.y.: 375-377). Fergana Vadisi bölgesi Özbekistan açısından ciddi bir güvenlik riski barındırmakta ve sorunu çözmeye yönelik politikaların geliştirilmesi tarihsel süreçte önemli bir güvenlik meselesi olarak öne çıkmaktadır. Temel güvenlik riskleri; aşırı/radikal dini akımların sosyolojik taban bulabilmesi ve toplumsal örgütlenmeyi sağlaması, toprak sorunları, kimlik sorunu, su ve enerji kaynaklarına ilişkin sorunlar (Özbekistan ve Kırgızistan arasındaki enerji sorunu), Afganistan'da üretilen uyuşturucunun dağıtım trafiği güzergahı üzerinde olması gibi bölge özelinde ortaya çıkan güvenlik sorunları olarak sıralanabilmektedir (Demirci, 2012: 36-56).

Benzer bir bölgesel sorun alanı ise Karakalpakistan'dır. Karakalpakistan Özbekistan sınırlarında özerk bir bölgedir. Ekonomik ve zengin yer altı kaynakları bakımından öne çıkmaktadır. Karakalpakistan, Sovyet sonrası dönemde bağımsızlık yolunda girişimlerde bulunmuş ve bağımsızlık ilanı çabasına girişmiştir. Kerimov tarafından Özbekistan sınırları içinde kalmalarına yönelik çeşitli adımlar atılmış olmakla birlikte bu adımlar gelinen noktada beklentileri karşılayamamış, Karakalpakistan açısından bağımsızlık yeniden bir gündem haline gelmiştir. Özellikle Karakalpakların Özbekistan devleti nezdinde birinci sınıf vatandaş olarak görülmemesi ve bölge kaynaklarının ülke ekonomisine yüksek katkısına rağmen bölgede yoğun bir yoksulluk yaşanması bu süreçte etkili olmuş ve Karakalpaklara ait STK ile politik mekanizmaların etkisizleştirilmesi Özbekistan ile ilişkilerde belirleyici olmuştur (İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, 2023). Yeni yönetimin Kerimov sonrasında Karakalpakistan'daki ayrılıkçı hareketi dikkate alması ve buna uygun politikalar geliştirmesi gerekmektedir (Rodriguez, 2016: 39). Sorunların kaynağında yer alan gerilimler, yönetim bağlamında ele alınabilmektedir. Yönetimsel kapsamda ele alındığında katılımcılık, şeffaflık, sivil toplum, gelir dağılımı adaleti ve politik temsil konularında atılacak adımlar önem kazanmaktadır. Bu konular ise doğrudan yönetişim olgusu çerçevesinde değerlendirilebilecek özelliktedir.

Özbekistan bakımından önemli bir güvenlik konusu da ülke sınırlarının korunmasına ilişkin ortaya çıkmıştır. Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere Özbekistan, Sovyet sonrası dönemde bağımsızlığını kazanmış ve devletleşme sürecini gerçekleştirmeye çalışan Türk cumhuriyetlerinden biridir. Sovyet sistemi içinde oluşturulmuş sınırların politik arka planı ve Fergana Vadisi ve Karakalpakistan örneklerinde görüldüğü üzere tartışmalı yapısı Özbekistan'ın sınır güvenliği bakımından riskler barındırmaktadır. DAESH teröristlerinin Kırgız-Özbek sınırı üzerinden ülkeye sızması (Yuldasheva'dan akt. Kukeyeva vd., 2016: 861) ve Afgan-Özbek sınırının da Talibana karşı mücadele bakımından öne çıkması (Central Asia

Online 2015'ten akt. Kukeyeva vd., 2016: 861) Özbekistan'ın sınır güvenliğini arttırıcı önlemler alması bakımından bir hayati öneme sahiptir. Bu nedenle Özbekistan tarafından tatbik edilen sınır güvenlik politikaları devlet merkezli ve askeri uygulamalar yoğun olarak değerlendirilebilir. Terörle mücadele ve sınır güvenliği politikalarının yönetim bağlamında paydaşlarla ortak hareket edilen zeminde belirlenmesi bir gereklilik haline gelmiştir.

Özellikle su ve tarımsal alanlarda meydana gelen kuraklık ile tarımsal üretim sorunu Özbekistan'ın karşı karşıya kaldığı önemli güvenlik tehditlerinden bir diğeridir. Küresel bir sorun halini almaya başlayan temiz su kaynaklarına erişim ve tarım alanlarının kullanılamaması meselesi yıllar içinde Özbekistan açısından da ortaya çıkmıştır. Karakalpakistan ve Özbekistan arasında adaletsiz su paylaşımı konusu ilişkilerin şiddetlenmesine sebebiyet vermiş, Aral Gölü'nün kuruyarak küçülmesi tarıma elverişli alanların yok olmasına neden olmuş, özellikle son 15 yılda baş gösteren kuraklık içme suyunun ve tarımsal ürünlerin yok olmasına yol açmıştır (Rodriguez, 2016: 41). Bu sorun ulusal bir mahiyette görünse de aslında küresel yönleri olan bir sorundur. Sulama politikaları muhakkak Özbekistan özelinde su ve tarımsal alan açısından sorunlara sebebiyet vermektedir; ancak konu iklim krizi çerçevesinde ele alınması gereken bir boyutu da ihtiva etmektedir. Bölgede yaşanan su kıtlığı enfeksiyon hastalıklarının yayılmasına zemin hazırlamaktadır (Rodriguez, 2016: 41). Bu durum bölgesel çapta sağlık sorunlarının ortaya çıkması sonucunu doğurmaktadır. Küresel pandemi tecrübesinin izlerinin halen devam ettiği düşünüldüğünde sağlık konusunun da özellikle güvenlik kavramının genişleyen kapsamı bakımından bir güvenlik tehdidi olarak ele alınması gerekmektedir. Su kaynakları açısından Özbekistan özelindeki bir diğer husus kaynakların paylaşımı sebebiyle ülkeler arası tartışmaların ortaya çıkmasıdır. Ceyhun Nehri; Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan arasında bir tartışma konusu olup bölge ülkeleri arasındaki ilişkiler bakımından su kaynakları temelinde sorunlu bir alan yaratmaktadır (Rodriguez, 2016: 41). Tarım alanlarının yok olması, su kaynaklarının kuruması, temiz su kaynaklarına erişim ve sağlık alanında yaşanabilecek krizlerin çözümü tek bir devletin çözebileceği sorunlar değildir. Bölgesel ve küresel mekanizmaların birlikte hareket etmesi ile etkili politikalar üretilebilir ve uygulamalar geliştirilebilir. Uluslararası ve bölgesel kuruluşlar, devletlerarası istişare mekanizmaları, sivil toplum ve piyasa aktörleri birlikte hareket ederek çözümler üretmelidir.

Bu çerçevede Özbekistan, sınır güvenliği, radikal dini hareketler, terör yapıları, ülke içinde radikalleşme eğilimi olan muhalif hareketler, ekonomik yapının tam anlamıyla oturmamış olması, su ve enerji kaynaklarının paylaşımı ve toplumun beklediği liberal değerlerin Sovyet sonrası dönemde gerçekleşmesinde meydana gelen aksaklıklar bakımından

ele alındığında oldukça ciddi güvenlik tehditleri ile karşı karşıya kalmakta ve bu tehditler yapısal ve sürekli bir görünümde karşımıza çıkmaktadır.

5. Güvenlik Yönetişimi Çerçevesinde Özbekistan’da Güvenlik Politikalarının Değerlendirilmesi

Güvenlik politikaları ülkelerin yönetim yapıları tarafından belirlenir. Yönetim yapısının kimliği ve özellikleri güvenlik politika ve uygulamalarının doğasını belirler. Yönetişim ilkelerine uygunluk ya da yönetim bakış açısının yönetim alanında ne ölçüde uygulandığı güvenlik politikalarının etkinliği üzerinde doğrudan belirleyicidir. Yönetişimin temel özellikleri olarak demokratik, katılımcı, çoğulcu, hesap verebilir, şeffaf, paydaş odaklı olmak öne çıkmaktadır. Yönetişim, ülkedeki yönetme eyleminin nasıl olduğuyula, kararların nasıl verildiğiyle, hangi aktörlerin hangi yöntemlerle bu süreçte bulunduğuyula ilgilidir. Bu çerçevede, Özbekistan’ın, bugün karşı karşıya kaldığı güvenlik tehditlerinin ortaya çıkmasında yönetim ilkelerini benimsememesinin büyük bir etkisinin olduğu görülmektedir. Toplumun karar alma süreçlerine katılımının zayıf olması, sivil toplumun kendine alan bulamaması, devletin dini yapılara topyekün güvenlik perpektifinden bakması, ülkedeki ekonomik kaynakların topluma fayda sağlayacak şekilde kullanılmaması ve refahın adil paylaşılmaması güvenlik tehditlerini arttırıcı etkiler doğurmaktadır. Özbekistan’ın yönetişimin temel değerlerini benimseyen bir yönetim anlayışına ihtiyaç duyduğu açıktır. Toplumdaki aktörlerin yönetim sürecine katılımları toplumsal anlamda sorumluluk bilincinin artmasına imkan verecektir. Sorumluluk bilinci yüksek vatandaşlar ise ülkedeki güvenlik riski yaratabilecek oluşumları berteraf etmede büyük önem taşımaktadır.

Radikalleşen dini yapılarla mücadele ve devletin bu düzlemdeki rolü dikkat çekicidir. Eski Cumhurbaşkanı İslam Kerimov döneminde radikal dini hareketlerle mücadelede sert, otoriter ve kısıtlayıcı bir politika seti benimsenmiştir. Bağımsızlık sonrası dönemde Özbekistan yönetimi özellikle İslami oluşumlara karşı otoriter bir tutum içinde olmuştur. 1991 yılındaki bağımsızlık sonrası dönemde insan hakları ve dini özgürlükler açısından eleştirilerle karşılaşmış olan Özbekistan yönetimi, İslam ve güvenlik kavramlarını birlikte düşünmüş ve resmi bir İslam düşüncesi oluşturarak topluma devletçe belirlenen bir İslam inaniş biçimi dayatmıştır. Böylece muhalif İslami akımları tehdit olarak algılamış, din eğitimi ve dini kıyafetlerin kamusal alanda kullanımı konularında katı kısıtlamalara gitmiştir. Devlet yönetimi istihbarat faaliyetlerini bu alanda yoğunlaştırmış ve meşru muhalefete yeterli bir alan bırakmamıştır (Çaman ve Dağcı, 2014: 13-16). ÖİH başta olmak üzere radikal islami hareketler uluslararası topluma, piyasa ekonomisine tam anlamıyla entegre olma amacı güden Özbekistan’da marjinalleşme ihtimalini açığa çıkarmıştır (Çaman ve Dağcı, 2014: 20). Bu

kapsamda, radikal İslami terör örgütlerinin hedefinde bir ülke olması sebebiyle Özbekistan'ın demokratikleşme ve küresel ekonomik sisteme uyum sağlayacak adımlar atması ve toplumun da bu çerçevede dönüşmesi bahse konu örgütlerin kamuoyu nezdinde meşru olmayan bir konuma indirgenmesi açısından etkili olacaktır. Toplumsal desteği azalan bir radikal yapının varlığını muhafaza etmesi mümkün olamayacaktır.

Orta Asya ülkelerinin pek çoğu açısından bakıldığında başkanlık seçimlerinin yürütülme biçimi ve ekonomik kalkınmanın eşitsiz ve dengesiz dağılımı toplumda sosyal rahatsızlıklar ve muhalif topluluklar yaratma bakımından önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır (Kukeyeva vd., 2016: 859). Özbekistan örneği de esasında bu yapısal özellikleri taşımaktadır. Yönetişim kavramının en önemli unsurlarından birisi karar alma sürecinin merkezi devlet gücü tekelden ziyade paydaşlarla birlikte kullanılması ve toplumsal dinamiklerin karar alma sürecine dâhil edilmesidir. Bu bağlamda sivil toplum kuruluşları ve piyasa aktörleri öne çıkmaktadır. Vatandaşların ulusal ve yerel siyasete aktif katılımı büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte mevcut yönetim yapısı itibariyle Özbekistan'ın çoğulcu ve katılımcı bir siyasi sisteme sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Muhafazakar bir toplumsal yapı olan Özbekistan'da rejimin ve liderin gücünün korunması temel değerlerden birisidir. Bu sebeple, örneğin ABD ile terörle mücadele konsepti çerçevesinde ilişkiler geliştirilmiş olsa da, demokrasi ve özgürlük tartışmasına yer verildiğinde ilişkiler askıya alınabilmektedir. Temelinde otoriter rejimin kendini koruma refleksi içinde olması söz konusu ülkelerle ilişkileri ve iş birliğini çıkmaza sokabilmektedir. Hükümet otoriter yapısının sorgulanmasından kaçınmakta ve dış politika ilişkilerinde yönetsel değerlerinin aksine bir söylem ya da davranışı kabullenmemektedir. Bu bakış açısı, demokratik ve küresel piyasa aktörleri ile sağlıklı ilişkiler kurulmasının önünde engeller yaratmaktadır. Yönetişim ilkelerine uygun bir iktidar mekanizması için demokratik katılımın mümkün olduğu, meşru toplumsal muhalafetin kendine alan bulabildiği bir politik iklimin yaratılması elzemdir. Bu çerçevede gerekli demokratikleşme adımlarının atılması Özbekistan açısından kaçınılmazdır.

İktisadi açıdan bakıldığında, gaz ve altın konusunda zengin olan ülkenin toplumda adaletli bir gelir dağılımı mekanizması işletmek yerine oligarklara yönelik zenginleştirme yolunu seçmesi toplumun önemli kesimlerinde rahatsızlıklar yaratmıştır. Temeline rejimi ve lideri korumayı esas alan, bu doğrultuda da baskıcı politikalar uygulamaktan çekinmeyen, zaman zaman insan hakları ihlalleri ile gündeme gelen Özbekistan Batı ile ilişkilerde sorunlar yaşayabilmektedir. Bu durum gerekli yönetsel reformların yapılamayışı ve ülke içindeki belirsizlik unsurları yüzünden yabancı yatırımcıların ülkeye gelmesinde çekincelere sebebiyet verebilmekte, böylece ekonomik kalkınma açısından ülke darboğazlar yaşamaktadır (Sönmez, 2013a: 411). Bağımsızlık sonrasında vatandaşlar tarafından beklenen ekonomik gelişmenin

gerçekleştirilemeyişi ve küresel liberal ekonomik sistemle gerekli uyumun yakalanamayışı toplumsal rahatsızlığın artmasına neden olmaktadır. Ekonomik kaynaklarını etkin şekilde kullanan, bu sayede toplumsal zenginliği arttıran ve gelir dağılımında adaletli yaklaşımı benimseyen bir yönetim şemsiyesi altında toplumun devletle kuracağı ilişkide güven artacak ve mevcut güvenlik risklerine sebebiyet veren etmenlerden biri etkisizleştirilebilecektir. Bu da ancak ekonomi yönetimi ve kaynak paylaşımı konusunda kurumsallaşmanın arttırılması ve bağımsız kurumların inşa edilmesiyle mümkün olmaktadır.

Özbekistan'ın devlet merkezli yönetim yapısının kendini gösterdiği en somut alanlardan birisi terörle mücadeledir. Radikalleşen dini yapılar, sınırlarını tehdit eden terör unsurları ve sorunlu bölgelerdeki radikal toplumsal eğilimler Özbekistan'ın terörle mücadele politikaları bakımından önemli unsurlardır. Bu doğrultuda Özbekistan yönetimi tarafından, terörle mücadeleye yönelik geniş anti-terör programları ve yasal düzenlemeler hazırlanmış, 2014 yılında parlamentoda radikal içeriklere erişimi engelleme ve internet kullanımına müdahale edebilme konusunda düzenleme kabul edilmiştir (Soliev, 2015: 56). Bu süreçte özellikle 11 Eylül saldırıları sonrasında ABD'nin terörizme karşı mücadelesinde önemli bir müttefik olarak ortaya çıkan Özbekistan, bu müttefiklikte ÖİH de dahil terörist unsurlara karşı çabalarında ABD'ye lojistik destek sunan bir ortaklık sağlamıştır. Müteakip yıllarda, ABD desteği ve katı güvenlik uygulamalarıyla güvenlik sağlama konusunda önemli mesafeler katetmiş Özbekistan yönetimi, insan hakları gözlem raporları sonucunda vatandaşlarına yönelik insan hakları ihlalleri ile suçlanmıştır (Rodriguez, 2016: 39). Terörle mücadele kapsamında bireysel özgürlükleri ve meşru toplumsal muhalefeti bastırmaya yönelik şiddet içeren yaklaşımlar ve otoriter yasal düzenlemeler bir açıdan mücadele edilen radikal unsurların kendilerini var etmelerini sağlayan toplumsal damarları da beslemiştir. Bu sebeple terörle mücadele ile bireysel özgürlükler arasındaki dengenin doğru bir şekilde kurulması, meşru toplumsal muhalefete karşı onların sanki terörist bir unsurmuş gibi değerlendirilmeyip, muhalefete yönelik terörle mücadele politika ve uygulamalarına girişilmemesi büyük önem taşımaktadır. Kamu düzeninin net bir şekilde tanımlanması ve bunun rejimin yönetici elitlerinin çıkarları ile özdeşleştirilmekten uzak tutulması gerekmektedir. Demokratik haklar muhalif yapılara tanınabildiği ölçüde radikalleşmeyle mücadele etmek mümkün olacaktır.

Özbekistan'da SSR bağlamında güvenlik yönetiminin revizyonu yönetim ilkelerinin uygulanabilmesi açısından önemli bir adım olacaktır. Özbekistan'da güvenlik sektörünün reforma tabi tutulması önemli bir gerekliliktir. Kuşkusuz bulunduğu coğrafi konum bakımından tehditlere karşı askeri bir güce sahip olması önemlidir ancak toplumsal muhalefetin bastırılması noktasında, geçmişte yaşanan olaylarda gözlemlendiği üzere, orantısız şiddet uygulayan ve kendi vatandaşını hedefe koyan bir kolluk yapılması, ülkenin demokratikleşmesi açısından büyük bir engel

oluşturmaktadır. Otoriter rejimin koruyucusu olarak algılanan bir kolluk yapısı yerine görev alanı belirli ve kanunlara uygun hareket eden, hesap verebilir, şeffaf bir güvenlik örgütlenmesinin ve kurumsallaşmanın var olduğu güvenlik yönetimi sürecine ihtiyaç duyulmaktadır.

Özbekistan özelinde dikkat çekilmesi gereken bir başka husus uluslararası sistemle uyumlu küresel politika ve bölgesel aktörlerle ilişkilerde muhafaza edilmek istenen dengeye ilişkindir. Batı ile ilişkilerini geliştirmek ve bu doğrultuda adımlar atmak isteyen bir Özbekistan'ın Rusya ile yaşayabileceği sorunlar ve Rus müdahalesinin söz konusu olabilme ihtimali uluslararası kamuoyunu meşgul eden konular arasındadır (Sönmez, 2013b: 336). Özbekistan'ın bölgesel anlamda böylesine zorlu bir güç denkleminin içinde yer alması, özellikle küresel sisteme entegre olması ve liberal ekonomik değerleri benimsemesi açısından bir ikileme sebebiyet vermektedir. Bu nedenle dengeli, bölgedeki ilişkileri koruyarak ve evrensel değerlere uygun politikalar geliştirme amacı zor olmakla birlikte bir zaruret halini almıştır. Bu çerçevede; örneğin; Putin ile birlikte Rusya Federasyonu'nun Batı ve NATO ile tarihsel mücadelesi devam etmesine rağmen kurmuş olduğu ekonomik ve politik ilişkilerde olduğu gibi Özbekistan yönetimi dengeli ve etkin bir dış politika stratejisi izlemelidir. İslam Kerimov döneminde Renkli Devrimler sonrasında uluslararası kuruluşlar, STK'lar ve ABD'nin bölgede oluşmaya başlayan etkisine temkinli yaklaşmış, özellikle Andican olayları (Akdağ, 2022)² sonrasında ABD tarafından olayların ve hükümetin soruşturulmasına yönelik tutum takınılınca hükümet ile ABD ilişkileri bozulmuş, bu süreçte Kerimov yönetimini destekleyen Çin ile ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır (Rodriguez, 2016: 39). Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, İran ve ABD Orta Asya'daki güç ilişkileri bakımından öne çıkan ülkelerdir. Bu ülkelerle ikili ilişkiler önümüzdeki dönemlerde de kaçınılmaz olarak değişiklikler gösterebilir. Politika değişikliklerinin potansiyel varlığı devam etmekle birlikte, istikrarlı, küresel aktörlerle ilişkilere açık, işbirliği ve istişare mekanizmalarını işletmeye eğilimli ve evrensel değerleri benimsemeye kapalı olmayan bir küresel yönetim düşüncesi uluslararası alandaki etkinlik bakımından Özbekistan'ın elini güçlendirecek araçlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Özbekistan, Türk cumhuriyetleri arasında, doğal kaynakları, coğrafi ve jeopolitik konumu, nüfus yapısı gibi özellikleri itibarıyla en önemli ülkelerden birisidir. Özellikle radikal İslami terör örgütlerinin doğrudan hedefinde olan sınırları, ülke içinde var olan çeşitli dini silahlı yapılar, toplumun heterodoksik yapısı, otoriter rejimin iktidar gücünün paylaşılmasına yönelik talepleri olan toplumsal muhalefet unsurları, ekonomik kaynakların paylaşılmasında

² Andican Olayları, 2005 yılında Özbekistan'ın Andican kentinde, dışlandığını düşünen toplumsal muhalefetin protestoları sonucunda gerçekleşen, halkın haksız yere tutuklanan iş adamlarının serbest bırakılması talebinin gerçekleştirilmemesi sonucunda yaşanan ve devlet güçleri tarafından sert müdahale ile bastırılan olaylardır.

toplumsal ve mekansal bağlamda yaşanan adaletsizlikler, terörle mücadele sürecinde yürütülen devlet merkezli politikalar, bağımsızlık arayışındaki sorunlu bölgeler, komşu ülkelerle yaşanan sınır sorunları, enerji kaynakları ve su kaynakları üzerinde sürdürülen hakimiyet mücadelesi ve küresel aktörlerin bölgesel politikaları sonucunda şekillenen uluslararası politik iklim Özbekistan'ın güvenlik anlayışının şekillenmesinde belirleyici olmaktadır.

Ülkenin yönetim geleneği ise Sovyet sonrası dönemden miras kalan otoriter, rejim ve lider odaklı bir yapıya dayanmaktadır. Özellikle Kerimov döneminde muhafazakar yapıyı korumak yönetimin en belirgin özelliği olmuştur. Bu yönetim anlayışı ekonomik kaynakların paylaşımı, bireysel özgürlük, siyasi katılım, toplumsal muhalefetin kendine alan bulabilmesi konularında baskıcı uygulamaları beraberinde getirmiştir.

Özbekistan'da yönetişimin temel ilkeleri olan demokrasi, şeffaflık, hesap verebilirlik, katılımcılık, sivil toplumu ve piyasa aktörlerini karar alma süreçlerine dahil eden bir yönetim anlayışından söz etmek mümkün değildir. Bu durum ülkenin karşı karşıya olduğu özellikle radikal İslami oluşumların toplumsal destek bulabilmesine sebebiyet vermektedir. Toplumsal karşıtıların kendini ifade edecek demokratik bir alan bulamaması, kaynaklara erişimin kısıtlı oluşu ve baskıcı yönetim yapısı, İslami değerleri benimsemiş olan toplumsal yapının radikal oluşumlar etrafında toplanmasına sebebiyet vermektedir.

Özbekistan'ın maruz kaldığı güvenlik sorunlarının çözümü yönetişim pratiklerinin uygulamaya aktarılmasına bağlıdır. Hem ülke içinde piyasa ile sivil toplum aktörleriyle hem de başta Orta Asya devletleri olmak üzere bölgesel ve küresel aktörlerle iş birliği ve koordinasyon geliştirilmelidir. Uluslararası diplomatik ilişkilerde 'ortak faydalar' üzerine odaklanılmalı, karşılıklı güveni tesis etmeye yönelik adımlar atılmalı, Orta Asya devletleri ile etkin bölgesel işbirliği mekanizması inşa edilmelidir. Bölgesel istikrarın ve refahın sağlanması adına güvenlik sorunlarına katılımcı yaklaşım benimsenmesi esasında sadece Özbekistan'ın değil Sovyetler Birliği'nden günümüze aktarılan bölgesel sorunların çözümünde diğer Orta Asya devletleri açısından da bir zaruret olarak ortaya çıkmaktadır. Bu minvalde yönetişim ilkeleri ve unsurları Özbekistan yönetim yapısında kendine yer bulabildiği ölçüde güvenlik tehditlerinin içsel tetikleyicileri kontrol altında alınabilecektir. Toplumsal katılım, ekonomik kaynakların bölüşümünde adalet, demokrasi, hesap verebilirlik, şeffaflık gibi ilkelerle şekillenen yönetişim esaslı idare tarzı günümüzde karşılaşılan güvenlik tehditlerinin en aza indirilmesi açısından Özbekistan'a büyük yarar sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abdukerimov, B. (2017, 23 Ekim). *Özbekistan dış politikasında açıklık ve iyi komşuluk dönemi*. Anadolu Ajansı. 30 Ocak 2023 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-dis-politikasinda-aciklik-ve-iyi-komsuluk-donemi/945184> adresinden erişildi.
- Acar, H. (2019). Kamu güvenliği kavramı ve küresel terörün etkisiyle güvenlik politikalarında yeni paradigma arayışı. Acar, H. (Ed.), *Kamu güvenliği politikaları yerelden küresele* içinde (ss. 3-21). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Akdağ, E. (2022). Özbekistan'ın Kırılgan Ülkeler Endeksi'nde uyumluluk ve politik göstergelerinin 2006 yılı değerlendirmesi. *Uluslararası İlişkiler ve Politika Dergisi*, 2(1), 67-73.
- Alizada, N. (2021, 8 Mart). *Özbekistan dış politikasında Mirziyoyev etkisi*. ANKASAM. 29 Ocak 2023 tarihinde <https://www.ankasam.org/ozbekistan-dis-politikasinda-mirziyoyev-etkisi/> adresinden erişildi.
- Ateş, S., & Ateş, A. (2015). Geçmişten günümüze Orta Asya klan politikası, elit klanlar, rejim değişimi ve klan dengesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 117-134.
- Azamy, H. (2015). Will the Islamic Movement of Uzbekistan (IMU) trade the Taliban for ISIS? *Counter Terrorist Trends and Analyses*, 7(6), 30-35.
- Babaoğlu, S. (2020, 30 Aralık). *Bağımsızlıktan günümüze Özbekistan'ın serüveni*. GZT. 28 Ocak 2023 tarihinde <https://www.gzt.com/mecra/bagimsizliktan-gunumuze-ozbekistanin-seruveni-3461920> adresinden erişildi.
- Bandırma Ticaret Borsası. (2020). *Özbekistan ülke profili*. 30 Ocak 2023 tarihinde <https://www.bantb.org.tr/wp-content/uploads/2021/10/Ulke-Profil-11.pdf> adresinden erişildi.
- Barbak, A. (2015). Güvenlik sektörü reformu: Devletin meşru güç kullanma tekelinin terki ve küresel güvenlik yönetimi ile bütünleşme. *Akademik Bakış Dergisi*, 48, 426-444.
- Bektemirov, K., & Rahimov, E. (2002). Local government in Uzbekistan. In Alymkulov, E., & Kulatov, M. (Eds.), *Local governments in Eastern Europe, in the Caucasus and Central Asia* (pp. 469-520). World Bank Publications.
- Benedict, K. (2015). Good governance. In Wright, J.D. (Ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (pp. 155-161). Elsevier.
- Birleşmiş Milletler Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (UNESCAP). (2023). *What is good governance?*. Birleşmiş Milletler. 27 Ocak 2023 tarihinde <https://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf> adresinden erişildi.

- Bodur, H. E. (2004). Orta Asya'da militan İslamcı hareketler ve vahhabilik. *Dini Araştırmalar*, 7(20), 195-204.
- Breslin, S., & Croft, S. (2012). Researching regional security governance: Dimensions, debates and discourses. In Breslin, S., & Stuart, C. (Eds.), *Comparative regional security governance* (pp. 1-22). Routledge.
- Britannica. (2023). *Tashkent*. 29 Ocak 2023 tarihinde <https://www.britannica.com/place/Uzbekistan> adresinden erişildi.
- Budulgan, S. A. (2020). Özbekistan'ın Jeopolitik önemi. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 167-184.
- Çaman, E., & Dağcı, K. (2014). Özbekistan'da İslam, siyasi sistem ve radikalizm. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 8-22.
- Çıtak, E. (2017). *Yeni güvenlik politikaları ve Türkiye'de istihbaratın dönüşümü – Güvenlik ve istihbarat*. Yeni Yüzyıl.
- Demirci, L. (2012). Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın kesişimindeki sorunlu vadi: Fergana. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 11(2), 33-69.
- Development Strategy Center. (2020). *Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026*. 2 Şubat 2023 tarihinde <https://uzembassy.kz/upload/userfiles/files/Development%20Strategy%20of%20Uzbekistan.pdf> adresinden erişildi.
- Economist Intelligence. (2022). *Uzbekistan*. 30 Ocak 2023 tarihinde <https://country.eiu.com/article.aspx?articleid=1082186091&Country=Uzbekistan&topic=Summary&subtopic=Political+structure> adresinden erişildi.
- Edwards, M., Halligan, J., Horrigan, B., & Nicoll, G. (2012). *Public sector governance in Australia*. ANU E Press.
- Ercan, O. (2022). Geçmişten günümüze Orta Asya'da devlet ve yönetim geleneği. Çınar, Y. (Ed.), *Asya'da devlet ve askeri darbeler - ekonomik, toplumsal ve siyasal değişim içinde* (ss. 31-56). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Finkelstein, L. S. (1995). What is global governance? *Global Governance*, 1(3), 367-372.
- Gürbüz, Y. E. (2019). Özbekistan'da tarih yazıcılığı ve millî kimlik:Özbeklerin göçü ve Timur örneğinde. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19(2), 277-301.
- Hänggi, H. (2003). Making sense of security sector governance. In Hänggi, H., & Winkler, T. H. (Eds.), *Challenges of security sector governance* (pp. 4-17). LIT Verlag.
- Hänggi, H., & Tanner, F. (2005). *Promoting security sector governance*. European Union Institute for Security Studies (EUISS).

- International Center for Not-For-Profit Law. (2023). *Uzbekistan*. 31 Ocak 2023 tarihinde (<https://www.icnl.org/resources/civic-freedom-monitor/uzbekistan> adresinden erişildi.
- İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İNSAMER). (2023). *Karakalpakistan sorunu*. 1 Şubat 2023 tarihinde <https://www.insamer.com/tr/?output=pdf&type=post&id=4466> adresinden erişildi.
- Kacowicz, A. M., & Press-Barnathan, G. (2016). Regional security governance. In Börzel, T. A., & Risse, T. (Eds.), *The Oxford handbook of comparative regionalism* (pp. 297-322). Oxford University Press.
- Kalfa, C., & Ataay, F. (2008). Yönetişim: Devlet-toplum ilişkilerinde yeni bir aşama. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(3), 229-240.
- Kelkitli, F. A. (2022). Uzbekistan's foreign policy under the Leadership of Mirziyoyev: Struggle to sustain autonomy. *Marmara University Journal of Turkology*, 9(1), 25-43.
- Kerimoğlu, Y. (2016). *Özbekistan'ın Kerimov'suz döneme geçişi*. İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İNSAMER). 31 Ocak 2023 tarihinde https://www.insamer.com/tr/uzbekistanin-kerimovsuz-doneme-gecisi_434.html adresinden erişildi.
- Kircher, E. J. (2014). *Theoretical debates on regional security governance*. EUI Working Paper RSCAS 2014/40.
- Kodaman, T., & Birsal, H. (2006). Bağımsızlık sonrası Özbekistan ve dış politikası. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 413-442.
- Krahmann, E. (2003). Conceptualizing security governance. *Cooperation and Conflict*, 38(1), 5-26.
- Kukeyeva, F., Delovarova, L., Ormysheva, T., & Chukubayev, Y. (2016). Security threats and challenges in the post-soviet Central Asia: religion-based extremism on case study of ISIS. *Global Journal on Humanities & Social Sciences*, 4, 857-864.
- Niyazova, U., & Schweisfurth, L. (2022, 26 Ağustos). New regulations in Uzbekistan effectively impose government control on NGOs. *The Diplomat*. 16 Şubat 2023 tarihinde <https://thediplomat.com/2022/08/new-regulations-in-uzbekistan-effectively-impose-government-control-on-ngos/> adresinden alındı.
- One World-Nations Online. (2023). *Uzbekistan*. 29 Ocak 2023 tarihinde <https://www.nationsonline.org/oneworld/uzbekistan.htm> adresinden erişildi.
- Orhan, G., & Yalçın, L. (2015). Ağlar, yönetim ve ağ yönetimi: Tarihsel ve kavramsal bir değerlendirme. Köseoğlu, Ö., & Sobacı, M. Z. (Eds.), *Kamu yönetiminde paradigma arayışları yeni kamu işletmeciliği ve ötesi içinde* (ss. 171-204). Dora Basım Yayın.

- Özer, M. A. (2006). Yönetişim üzerine notlar. *Sayıştay Dergisi*, 63, 59-89.
- Özer, M. A. (2021). *Kamu ve özel sektör yönetimi için yönetim sözlüğü*. Lykeion Yayınları.
- Parlak, B. (2016). *Yönetim bilimi ve çağdaş yönetim teknikleri*. Beta Basım Yayın.
- Rodriguez, A. (2016). The road ahead: What the death of Islam Karimov means for Uzbekistan and Central Asia. *Harvard International Review*, 38(1), 39-41.
- Schnabel, A. (2014). Security sector governance and reform: Back to basics. *Security and Peace*, 32(2), 97-102.
- Soliev, N. (2015). Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan. *Counter Terrorist Trends and Analysis*, 7(1), 50-57.
- Sönmez, A. S. (2013a). Özbekistan dış politikasını oluşturan temel faktörler. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 387-415.
- Sönmez, A. S. (2013b). Güvenlik sorunları ve bağımsızlaşma kısılcığında Özbekistan-Rusya İlişkileri (1991-2013). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(28), 318-339.
- Tekeli, İ. (2012). Yönetim kavramı yanısıra yönetişim kavramının gelişmesinin nedenleri üzerine. Aykaç, B., Durgun, Ş., & Yayman, H. (Eds.), *Türkiye'de kamu yönetimi içinde* (ss. 661-672). Nobel Akademik Yayıncılık.
- The Heritage Foundation. (2022). *Uzbekistan – 2022 Index Economic Freedom*. 29 Ocak 2023 tarihinde <https://www.heritage.org/index/country/uzbekistan> adresinden erişildi.
- Tokatlı, S. G. (2022). Soğuk Savaş Dönemi güvenlik algısında yaşanan değişim ve uluslararası sistemin değişen dinamikleri. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 376-406.
- Yazıcı, T. (t.y.). Fergana. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (ss. 375-377). TDV Yayınları.
- Zukhriddinovich, E. D. (2022). The participation of civil society institutions in anti-corruption policy of Uzbekistan. *Global Journal of Human-Social Sciences*, 22(2), 50-56.

EXTENDED SUMMARY

With the end of the Cold War and the disintegration of the Soviet Union, the bipolar world order came to an end and the world opened its doors to a multipolar system. In this new world order, many new states in the post-Soviet space gained their independence. Delays and a series of problems in establishing public authority in the struggle of non-Russian states with different socio-economic and cultural characteristics in their struggle to gain their sovereignty have revealed security problems. This atmosphere led to the formation of authority crises and regional tensions. The emergence of new and wide-ranging security threats necessitated broadening the scope of the concept of security. Factors such as economy, politics, environment and health are also included in the category of security risks.

The new understanding of security has also been affected by the phenomenon of globalization. The development of communication and transportation technologies has revealed globalization, and security risks have also diversified. How to take measures against new security risks has gained importance. Measures to be taken against global security threats should also be on a global scale and cooperation should be developed within this framework. In this context, security governance policy at global and regional levels, in other words, security governance, has gained importance. While developing their security policies, states should consider the concept of security not only in terms of the military but also in economic, social and cultural aspects. Countries that fail to achieve this will have difficulty in finding solutions to new security problems. Especially for the countries that gained their independence in the post-Soviet period, the state structure that has not been institutionalized and the inability to produce multi-actor decision-making and implementation mechanisms in line with the requirements of the era can be considered as one of the biggest obstacles to strong countermeasures to threats. In this context, a state can take stable steps in the field of security to the extent that it can apply the principles of governance and correctly include the actors of the market economy, civil society and international organizations in the administration process. A state administration system that excludes governance should be treated as a security issue on its own. The reason why a country of strategic and geopolitical importance like Uzbekistan is faced with a wide variety of security problems, especially radical religious movements, border problems, and cross-border terrorist threats, should be sought in the weakness of governance. In this article, the concepts of governance and security governance will be discussed first; After the theoretical ground for the study is built, the political and administrative structure of Uzbekistan will be examined. Afterwards, Uzbekistan's security policy will be evaluated within

the framework of governance and the kinds of risk sources and the dilemmas arising from the lack of governance.

Governance deals with the regulation of administrative power to include the local and global scales. In other words, it is based on directing instead of a top-down hierarchical administration approach. It indicates a multi-actor administrative process based on both vertical and horizontal network relations, in which authority, responsibility or authority is shared among the state, private sector and civil society actors. According to the governance approach, the state or administrative authority is not in a monopoly position in the decision-making process and implementation stages in solving the problems encountered, but in cooperation with other actors. While security governance aims to provide effective international security globally; At the national level, it aims at the effectiveness of security policies within the country, based on cooperation and responsibility sharing with various actors, from the determination of the state's security policies to their implementation. At the regional level, the concept of regional security governance is encountered.

Although it aimed to adopt Western values as a result of the collapse of the Soviet Union, Uzbekistan could not fully achieve a liberal and democratic structure. Karimov adopted an oppressive attitude towards the opposition and ruled the country in an authoritarian manner. Clans were influential in the country's administrative structure in Uzbekistan, civil society remained weak, foreign non-governmental organizations in the country were also closed and their representatives were deported. An important consequence of the inadequacy of cooperation between Uzbekistan and international non-governmental organizations is related to the problems faced by the public administration. Partial withdrawal of Russia from the region after the Soviet Union in Central Asia and the struggle for the influence of relatively large states and regional actors due to the struggle for authority brought along important security-related problems.

The effect of the suppression of religious activities by the governments has created a suitable area for religion-based militancy in the states of the region, and extremist religious groups have emerged as a threat not only to the security of the region but also to the political regimes in Central Asia. Radical religious militancy has created an important security problem for Uzbekistan, especially the change in power in the neighbouring country and the increasing activity of the Islamic Movement of Uzbekistan (ÖIH). An important problem area for Uzbekistan's dominance in the region is the Fergana Valley. This region, including Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan, emerges as an important problem area in terms of ethnic and religious complexity, border problems, religious movements, water problems, and drug

trafficking. A similar regional problem area is Karakalpakstan. Karakalpakstan is an autonomous region on the borders of Uzbekistan. Another important security issue for Uzbekistan has emerged regarding the protection of the country's borders. Border security policies have the potential to be presented as a justification in terms of state-centred and military practices. It is necessary to remove the issue from this perspective and to determine the fight against terrorism and border security policies based on common action with stakeholders in the context of governance. Drought, especially in agricultural areas, and the problem of agricultural production are other important security threats faced by Uzbekistan. The issue of access to clean water resources and the inability to use agricultural lands, which has started to become a global problem, has also emerged in Uzbekistan over the years. The destruction of agricultural areas, the drying up of water resources, access to clean water resources and the solution of crises in the field of health are not problems that a single state can solve. These are the issues where regional and global mechanisms can produce policies and implement practices by acting together. This situation brings to mind the concept of direct governance. International and regional organizations, interstate consultation mechanisms, civil society and market economy actors should work together to produce solutions. Democratic participation, injustice in income distribution, and lack of social opposition are other prominent security areas for Uzbekistan.

The tensions at the source of the problems can be handled in the context of management. When considered in the administrative context, the steps to be taken in the fields of participation, transparency, civil society, income distribution justice and political representation gain importance. These issues, on the other hand, can be evaluated within the framework of the direct governance phenomenon. In this context, since Uzbekistan is a country targeted by radical Islamic terrorist organizations, democratization and taking steps to adapt to the global economic system and the transformation of the society within this framework will be effective as a result of the reduction of these organizations to an illegitimate position in the eyes of the public. It will not be possible for a radical structure whose social support has decreased to maintain its existence. The active participation of citizens in national and local politics is of great importance. However, it is not possible to say that Uzbekistan has a pluralistic and participatory political system due to its current administrative structure. It is of great importance to take democratization steps under the principles of governance. Institutionalization in economy management and resource sharing needs to be increased and independent institutions should be built. It is of great importance that the balance between the fight against terrorism and individual freedoms should be established correctly. Reforming the security sector emerges as a necessity for the state of Uzbekistan, which looks at the issues from a security perspective.

The fact that Uzbekistan is in such a difficult regional power equation causes a dilemma, especially in terms of integrating into the global system and adopting liberal economic values. For this reason, it has become a necessity, despite the difficulties ahead, to develop balanced policies, preserve relations in the region and conform to universal values.

The solution to the security problems that Uzbekistan is exposed to depends on the implementation of governance practices. Cooperation and coordination should be developed with the market economy and non-governmental actors within the country and with regional and global actors, especially with the Central Asian states.

Role of Social Innovation in Alleviating Poverty and Achieving Sustainable Development

Muradiye ATEŞ*

Geliş Tarihi (Received) 10.03.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 23.05.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1259836

Abstract

Poverty reduction and sustainable development are among the most pressing global challenges today. Governments, local institutions, civil society organizations, academia, and companies are all working towards alleviating poverty and achieving sustainable development. However, despite these efforts, it is evident that traditional approaches to addressing poverty and sustainability are insufficient, given the ever-changing and evolving world. Thus, there is a need to evaluate and solve these issues with an "innovative perspective." In this context, countries have started using social innovation, defined as "new ways of solving social problems," to reduce poverty and achieve sustainable development. This study aims to examine the concept of social innovation as a tool that can be used for poverty reduction and regional development, by exploring successful case studies of its application. This qualitative research first evaluates what social innovation means in the context of poverty and development, including its features and processes. The study also assesses the role of social innovation solutions in poverty reduction and sustainable rural development, by analyzing two case studies of successful applications: the KIVA Microcredit System, which provides small-scale credit to poor or low-income individuals, and Community-Supported Agriculture, which offers farmers pre-purchase guarantees for their produce. These two case studies are analyzed in terms of innovation, sustainability, social impact, target audience, and institutional structure. In conclusion, it is revealed that the cases mentioned above contribute to poverty reduction and regional development in terms of innovation, target audience, sustainability, and social impact.

Keywords: Social innovation, poverty, sustainable development, KIVA microcredit, community-supported agriculture

Yoksullukla Mücadele Etme ve Sürdürülebilir Kalkınmaya Ulaşmada Sosyal İnovatif Uygulamaların Rolü

Öz

Günümüzde yoksullukla mücadele ve sürdürülebilir kalkınma konuları çözülmesi gereken en önemli sorunların başında gelmektedir. Başta devletler olmak üzere, yerel kurum ve kuruluşlar, sivil toplum kuruluşları, akademi ve şirketler yoksulluğun azaltılması ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında çaba göstermektedirler. Her anlamda değişen ve gelişen dünyada, tüm bu çabaların istenilen seviyeye çıkamadığı görülmektedir. Dolayısıyla geleneksel yollarla çözülmeye çalışılan bu meselenin "yenilikçi bakış açıları ile" değerlendirilmesi ve çözüme kavuşturulması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda ülkeler, en geniş manada "toplumsal sorunların çözümünde yeni yollar" şeklinde tanımlanan sosyal inovasyonu yoksulluğun azaltılması ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada bir araç olarak kullanmaya başlamıştır. Bu çalışmanın amacı, genelde toplumsal sorunlara çözüm üreten bir bakış açısı, özelde ise yoksullukla mücadele ve bölgesel kalkınmada bir araç olarak kullanılacak sosyal inovasyon konseptini başarılı uygulama örnekleri ile ele almaktadır. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı bu çalışmada, öncelikle sosyal inovasyonun yoksulluk ve kalkınmada alanında ne anlama geldiği, özellikleri ve süreçleri değerlendirilmiştir. Bu çalışma ayrıca sosyal inovasyon uygulama ve çözümlerinin yoksulluğun azaltılması ve sürdürülebilir kırsal kalkınmadaki rolünü iki iyi uygulama vakası analiz ederek değerlendirmektedir. Bu kapsamda yoksul veya düşük gelirli kişilere küçük ölçekli kredi sağlayan "KİVA Mikrokredi" sistemi ve çiftçilere ürettiklerini önceden alım garantisi imkânı sunan "Toplum Destekli Tarım" uygulamaları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu iki iyi uygulama örneği yenilikçilik, sürdürülebilirlik, sosyal etki, hedef kitle ve kurumsal yapı açısından incelenmiş ve analiz edilmiştir. Sonuç olarak bahsekonu vaka örneklerinin hem yenilikçilik ve hedef kitle hem de sürdürülebilirlik ve sosyal etki açısından yoksulluğun azaltılmasına ve bölgesel gelişime katkı sundukları söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: sosyal inovasyon, yoksulluk, sürdürülebilir kalkınma, KİVA mikrokredi, toplum destekli tarım

* Assistant Professor, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, muradiye.ates@hbv.edu.tr ORCID No: 0000-0003-2893-2662.

Introduction

Identification and application of the most suitable strategies to alleviate poverty and achieving sustainable development are some of the hot topics discussed widely by politicians, pundits, and practitioners around the world. Conventional tools have proved to be not sufficient to overcome this challenge as it entails, along with the high-level bottom-up initiative, innovative grassroots approaches, namely social innovations.

Social innovation as a concept dates to the early twentieth century whereas its practice reaches back to ancient history. In recent decades, the concept has increasingly appeared in a variety of sectors, including the private, public, household, and third sectors. In terms of public policy, the issue of social innovation is gradually gaining more attention. Rapid changes in technology, competitiveness, and ideas are triggering innovation in many areas (O'Sullivan & Dooley, 2008). As a result, new products and services in many fields, practices, methods, and forms of collaboration have emerged, contributing to the enhanced quality of life and welfare of individuals and communities. In other words, “these innovative solutions” play an essential role in achieving sustainable development worldwide and alleviating the poverty that humanity faces today. The elimination of poverty has always been an important unsolved problem of countries' social policies. Thus, innovative ways that could offer more effective solutions are needed to overcome these challenges and enable a better life for humanity.

From the perspective of international literature, the ‘social’ dimension of innovation has been previously considered mostly in technological and economic areas. However, since the 1990s, various studies have been conducted on the theory and practice of ‘social innovation’. Within this context, the concept of social innovation is beginning to appear more and more in public policies for/to growth and poverty reduction in many developed countries, too. In this sense, countries are aiming to use a social innovation approach in regional, national, and international policies to secure and consolidate social justice and welfare (Ateş, 2019). However, in terms of poverty eradication and promoting sustainable development, the potential of social innovation has been largely overlooked by decision-makers (Jeremy Millard et al., 2016).

Social innovation can be broadly described as new ways of doing things (products, services, collaborations, combinations, processes) that aim to find effective and efficient solutions to address the challenges of societies. Some examples of social innovation that have been successful in the recent past and have reached large numbers of people include the fair-trade movement, the promulgation of international labor standards (ILO), microcredit, charter

schools, community-based planning, and corporate social responsibility programs (Phills et al., 2008). This work aims to discuss the social innovation notion in terms of poverty and development. This work would also make explicit the successful innovative cases in the field of poverty reduction as well as sustainable development. The plan of the work is as follows: The first chapter deals with defining Social Innovation in the field of poverty alleviation and sustainable development. The second chapter discusses the case analysis of poverty eradication and sustainable development. Finally, the last part involves discussion and conclusion.

1 Defining Social Innovation in the Field of Poverty Alleviation and Sustainable Development

Poverty is one of the crucial challenges for almost all developing as well as developed countries. The main goal of the social innovation approach is to provide innovative and effective solutions to social, environmental, and economic problems with a particular emphasis on poverty, unemployment, environmental pollution, and the rapid depletion of existing resources. Existing literature on social innovation and poverty alleviation points out three distinctive characteristics of original solutions. The first characteristic is about the extent to which new solutions are applied and spread out (Cooperrider & Pasmore, 1991; Mulgan et al., 2007). The original solution for a social problem is considered new and original as long as it is more convenient, advantageous in terms of cost, and easier to implement than existing solutions that provide the same service (Christensen, 2006). The Aravind Eyecare System initiative in India, for example, meets the needs of more than 300,000 poor people around the world by executing eye surgery and reducing the cost of lens production from around \$200 to \$3 (Dodgson et al., 2013).

According to literature, there is no commonly agreed definition on social innovation. However, to explore the concept of social innovation in various fields and perspectives, some selected definitions are listed as follows:

Table 1: Definitions of social Innovation from Various Perspectives

	Author	Definition
Sociological Perspective	(Heiskala, 2007, p.52)	"...social innovations that would transform the regulative, normative, and cultural aspects of social systems, and their interplay with each other..."
	(Howaldt & Schwarz, 2010, p.54)	"[Social innovation is] an intentional, targeted recombination or reconfiguration of social practices based on specific actors or groups of actors"
	(Nicholls & Ziegler, 2014, p. 4)	"The development and delivery of new ideas and solutions (products, services, models, modes of provision, processes) at different socio-structural levels that intentionally seek to change power relations and improve human capabilities, as well as the processes via which these solutions are carried out"
User-led Perspective	(Hochgerner, 2012, p.91)	"Social innovation may be considered any activity that expands the capability to act (of parts or the whole of society), and enables or leads to concrete action"
	(Pol & Ville, 2009, p.881)	"...an innovation is termed a social innovation if the implied new idea has the potential to improve either the quality or the quantity of life"
	(Mulgan, et al./Young Foundation, 2007, p.8)	"..innovative activities and services that are motivated by the goal of meeting a social need and that are predominantly developed and diffused through organizations whose primary purposes are social"
	(Hubert et.al., 2010, p.9)	"...social innovations as new ideas (products, services, and models) that simultaneously meet social needs (more effectively than alternatives) and create new social relationships or collaborations. They are innovations that are not only good for society but also enhance society's capacity to act"
Creativity Perspective	(Mumford, 2002, p.253)	"[Social innovation] refers to the generation and implementation of new ideas about how people should organize interpersonal activities, or social interactions, to meet one or more common goals"
	(Marcy & Mumford, 2007, p.123)	"New ideas about social systems and social interactions, while rare, can have a tremendous impact on our lives and our world"
Entrepreneurship Perspective	(Phills et al., 2008, p.36)	"Social innovation is a novel solution to a social problem that is more effective, efficient, sustainable, or just than existing solutions and for which the value created accrues primarily to society as a whole rather than private individuals"
	(Westley, 2008, p.1)	"Social innovation is an initiative, product or process or program that profoundly changes the basic routines, resource and authority flows or beliefs of any social system"

Source: (Ates, 2020)

Regarding socially innovative solutions to combat poverty, association with technology is pointed out as the second characteristic feature. Production and use of low battery-power laptops for children's education in poor areas without proper electricity connection might be an example of this kind of social innovation. The Internet, as another example, plays a crucial role both in developing and dissemination new solutions. On the other hand, digital media also supports the production and dissemination of many new and original solutions in various areas such as the emergence of social communication networks, the creation of online support networks that bring together friends and families of disadvantaged people, access to information or providing distance education, and so on (Huddart, 2010).

The third characteristic that is emphasized when designing socially innovative solutions is the participation of people in the process of developing and implementing the solution. People who are exposed to the problem are seen as the most competent person in giving feedback and suggestions about the product or services (Mulgan et al., 2007). In this context, it is crucial to specify the general characteristics of social innovation, which are of interest to many different disciplines and approaches and emerge in different dimensions. Many of these features, some of which are inclusive and some of which are tightly interconnected, do not need to be present at the same time in social innovation, but at least a few of them are expected to be present.

Although the characteristics of social innovation are not precise and complete, they can be listed as follows (Murray, Mulgan, & Caulier-Grice, 2009);

- Cross-sectoral (cross-sectoral)
- Open to diverse collaborations,
- Grassroots or bottom-up
- Enabling co-production,
- Mutualism,
- Establishing/creating new roles and relationships,
- Allow better use of capital and resources,
- Improving personal skills and social capital.

Concerning the potential of grassroots innovations to overcome poverty, EU Commission considers social innovations as 'new ideas that meet social needs, create social relationships, and form new collaborations which can be products, services, or models addressing unmet needs more effectively' related official EU papers outline actions to facilitate

the inducement, uptake, and scaling-up of social innovation solutions. The main objectives are: Promoting social innovation as a source of growth and jobs, sharing information about social innovation in Europe, supporting innovative entrepreneurs, and mobilizing investors and public organizations.

In line with this view, the EU has created a new funding mechanism called as Employment and Social Innovation Fund (EaSI) which strives to promote sustainable and high-quality employment, combat poverty, and social exclusion, guarantee adequate social protection, and improve working conditions. Besides, through the EU Structural and Financial Investment Funds, financial resources are provided for social innovations related to poverty and social inclusion.[†]

Social innovation actors focus also on the contribution of socially innovative goods or services to sustainable development. (J. Millard, 2017) names economic, social, environmental, and cross-cutting aspects of sustainable development as follows;

- Economic; financial security, income, jobs, and vocational training, etc.
- Social; tackling social exclusion, inequity, and quality of life issues like health, education, knowledge, skills and capabilities, and capacities, etc.
- Environmental; the human-constructed environment (habitation, infrastructures, utilities) and the natural environment (pollution, climate change, and biodiversity).
- Cross-cutting: given that most poor and marginalized people experience multiple challenges (low employment, poor education and health, financial insecurity, and so on).

2 Case Analysis in the Field of Poverty Eradication and Sustainable Development

The quest towards understanding how to increase the role of civil society in solving social problems, sustaining, and improving the wellbeing of the people beyond increasing profits has triggered interest in the concept (Ates et al., 2019). For some developed countries, including the EU, U.S.A., Great Britain, and Japan, social innovation is considered to be key to realizing sustainable and inclusive growth (Eriksson et al., 2014; Fujisawa et al., 2015). For a more systemic diffusion of social innovation notion, theories, methods, and practices, we need to understand the power of social innovation perspective. In this sense, there are many successful innovative practices, particularly in reducing poverty and empowering

[†] Retrieved from “EU Programme for Employment and Social Innovation (EaSI)”, Avrupa Komisyonu, <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1081>, 18 August 2022.

disadvantaged groups. Unlike the more traditional top-down implications, social innovation is more likely to be bottom-up and driven by civil society and/or with social actors' collaborations (Jeremy Millard et al., 2016).

To further understand the extent to which social innovation contributes to overcoming poverty and achieving sustainable development, this study aims at analyzing two initiatives, namely the KIVA microcredit system and Community Supported Agriculture from the various perspectives including innovativeness, sustainability, social impact, target group, and institutional structure.

2.1 KIVA Microcredit System

The microcredit system was first initiated in the 1970s by a Bangladeshi economist Mohammed Yunus who was awarded the Nobel Peace Prize. Today different forms of the Grameen Bank model are applied in many countries, especially in Asia. As of 2013, there are 211 million members of the microcredit community worldwide, 114 million of whom are living in extreme poverty. In contrast to conventional finance and loan systems, microfinance extends usually small loans to poor people with no collateral. It is designed to promote entrepreneurial activities of vulnerable people combatting poverty. With the help of microcredit, poor people can provide their livelihoods against potential risks and shocks to build more resilience in the community.

As a non-profit organization, Kiva.org(KIVA) creatively improves the existing microcredit system and enables people to take small loans, which can be counted as a successful example of social innovation. As a successful social innovation, KIVA envisages bringing together people who seek to establish their small-scale businesses and volunteers (individuals or groups) who are committed to supporting them financially. The main problem for poor people is the lack of access to obtain small amounts of capital from conventional banking and related services. On the other hand, there is a crowd ready to financially support (they can also ask for their credit back) their start-ups/ventures. At this point, KIVA creatively combines with available supply and demand by bringing backers and poor people together. Throughout this system, many people in need can reach out for support to their small and medium-sized initiatives. Thus, KIVA is an efficient instrument for alleviating poverty and contributing to sustainable development, especially in poor/marginalized regions.

a. Innovativeness

As far as innovativeness concerned, KIVA differs from other forms of similar systems by using internet facilities efficiently, enabling small amounts of aid or loan, and combining

the online crowdfunding methods with the microcredit system (Ates, 2020). The innovative characteristics of the KIVA Crowdlending platform include:

- Using online Informational Technologies(IT) effectively to extend its services to a great number of people in need across the globe
- Peer to peer support/aid model that allows the lender to find directly entrepreneurs
- Enabling interaction and communication between lender and borrower (i.e. KIVA Zip model) compared to the traditional KIVA model

These innovative functions of this grassroots crowdlending strategy involve elements and features on social innovation such as better use of resources, developing capacities and assets, mutualism, effective, open, and collaborative. It also enhances society's capacity to act, create new relationships as well as creatively meet social needs.

b. Sustainability

As a unique lending system, KIVA collects capital from individuals and groups from wealthy countries and transfers them via its local partners in the form of microcredit loans. These partners sometimes require a proportion of interest payments for their costs to sustain their operations. Although providing direct free loans or food aid makes receivers more aid independent, this model provides sustainable local solutions to the societies by teaching them how to catch fish instead of just giving it out.

With the help of KIVA micro-credit model, poor people can start their own businesses and provide childcare, micro-farms, grocery stores, etc. acquire the necessary capital for such businesses. These borrowers tend to be low-income individuals, who are mostly both financially and socially excluded, especially come from less-developed regions and countries (Africa, the Middle East, and Asia). In this sense, KIVA provides loans inspiring its borrowers to create something to get a better life. Both KIVA and its local partner allow the borrower to use their fund by building local micro enterprises. The increased capital they created stays within the local economy and thus more capital is cycling through the local economy.

In contrast to the traditional funding mechanism, the online lending platform KIVA acts more sustainably and better. The sustainability of the KIVA requires a related business model to help the system become more efficient and reach a greater number of borrowers in need. In this case, all of the administrative costs are compensated by the optional transaction fees from backers, the revenue from expired gift certificates, and the float (the revenue from the interest accruing in KIVA's bank account) (Flannery, 2009). Moreover, according to achieving the U.N.

Millennium Development Goal: To Reduce by Half Extreme Poverty by 2015, such a non-profit lending system has been seen as a great instrument to contribute to for-profit structures and businesses to reduce poverty around the world.

c. Social impact

First of all, KIVI has both economic and social impacts. Thanks to this grassroots practice, improving the welfare of low-income individuals and families due to financial contributions in every corner of the world. As of 2016, Kiva operates in approximately 80 countries. KIVA has delivered so far over \$800 million of small scale credits to people in need through crowdfunding methods. The number of people who have benefited from these funds provided by KIVA is around \$1.4 million. Although limited access to the internet and repayment risk of credits, this innovative crowd lending system makes a significant contribution to the improvement of people's quality of life and well-being, especially in developing countries and emerging economies, borrowers. In this respect, Kiva creates not only economic value but also social impact beyond the aforementioned numbers.

d. Target Audience

KIVA's services are not limited to any particular geographic region or demographic group, and that individuals from all backgrounds and locations may benefit from their microfinance lending platform. However, the main target group of KIVA is mainly fragile groups and individuals located mainly in developing or underdeveloped countries. In other words, KIVA's commitment to empowering vulnerable individuals and communities, particularly women in developing and underdeveloped countries.

e. Structure

Kiva is mainly an online platform bringing together various stakeholders. It collaborates with NGOs around the world which are called “field partners.”

Figure 1: The Kiva model

On Kiva, prospective individual lenders can browse through entrepreneurs' profiles and create a user account (formally becoming a "Kiva lender") to lend. It also contributes to funding projects where Kiva acts as an intermediary between individual lenders and the field partners who aggregate funds on behalf of their entrepreneurs. (Ly & Mason, 2012). Field partners are expected to analyze the eligibility of people seeking funding and later on post their projects and profiles on the KIVA platform.

2.2 Community-Supported Agriculture

Community-Supported Agriculture (CSA) approach has its origins in the 1960s in various countries such as Japan and Europe (Cone & Myhre, 2000). CSA is gathering rural farmers (producers) and non-farmers (consumers). A growing number of CSA initiatives worldwide vary depending on the local political-economic and cultural context (Plank et al., 2020). It represents a regular trading system created in line with common requests between the consumer and the farmer both economically and socially. Moreover, in contrast to conventional farming, the CSA movement is envisioned by some authors as a "social movement" (Allen & Kovach, 2000; Ostrom, 2007; Volz et al., 2016).

The statistical data of the U.S. Department of Agriculture shows that 7,398 farms in the United States sold products directly to consumers through a CSA arrangement, accounted for \$226 million (or 7 percent) of the \$3 billion in direct-to-consumer sales by farms. ‡ According to (Volz et al., 2016), in 2015 the estimated number of CSAs 2,783 operate in Europe, producing food for almost half a million (474,455) consumers. Another data indicate these figures to approximately 6,300 CSA initiatives and one million consumers in Europa.

In the CSA crops sharing model, consumers pay typically seasonal fees in advance for a weekly proportion of seasonal crops that farmers can afford to plant safely. On the other side, a weekly supply of fresh vegetables and fruits is offered to them by farmers. Consumers can also join in everyday activities and special events (share pick-ups, harvesting, potluck, field trip, meetings, etc.) on the farm. Thus, CSA as a new and alternative concept of fair agriculture, meets some characteristics of the social innovation approach. In this sense, the concept will be evaluated in terms of innovativeness, sustainability, social impact, target group, and institutionalizing.

‡ https://www.nass.usda.gov/Publications/Highlights/2016/LocalFoodsMarketingPractices_Highlights.pdf, Accessed date: 09.09.2022

a. Innovativeness

The way CSA markets its products and interacts with customers is considered as a new social form of agriculture given that CSA as a food production and distribution system directly connects farmers and consumers, presents a “new social form of agriculture” (Volz et al., 2016). It has thereby the potential to create “new markets” for products of local farmers and earn higher profits by bypassing all intermediaries of the existing market system (like fair trade). Additionally, Krul & Ho (2017) indicate CSA as an innovative farming model for tackling food safety issues, addressing sustainability. It builds consumer’s trust and guarantees that products are produced in an environmentally friendly way. This innovative agriculture model including its marketing and distribution channels refers to the main issues of countries’ conventional food system (Krul & Ho, 2017);

- food safety issues (by re-establishing trust and thus making more institutionalized mechanisms efficient),
- environmental issues (by proposing organic and environmentally-friendly standards to the farming process),
- Fulfilling the more demanding diets of growing urban populations by operating close to urban centers and utilizing a diverse set of distribution channels.

These aforementioned issues (new market, new distribution channels, new processes, and collaborations) give support/contribute to the innovative characteristics of the CSA model.

b. Sustainability

The concept of sustainability in the business sector considers mainly the integration between three dimensions; environmental, social, and economic (Carew & Mitchell, 2008). In the context of sustainable agriculture, the CSA model ensures regional and organic vegetables and fruits, the promotion of shorter supply chains, healthy diets, and consumer awareness of ecological food production. In other words, the social, environmental, and economic objectives of sustainability notion promote a healthy diet, sustainable agriculture, and social transformation to producers and consumers. With the CSA business model, consumers associate farmers as members before harvest. In the food production process, farmers and non-farmers generally share potential risks and benefits (Ernst & Woods, 2013; Henderson & Van En, 2007). By promoting higher incomes and avoiding rural exodus, farmers help to sustain local communities through consumer associations and contracts. Additionally, by ensuring safe working conditions and diversifying production to meet the needs of non-farmers, farmers can

increase their autonomy and contribute to a more sustainable and equitable food system (Matzembacher & Meira, 2019a).

CSA concept might be seen as a learning field where experiences can be transferred to other fields (Plank et al., 2020). The education aspect of sustainability for consumers is also strongly emphasized. It happens basically through face-to-face contact between participants, visits during production, and on-site interaction activities (information exchange, cooking classes, and healthy recipes, etc.) on farms and online interactions among them (Matzembacher & Meira, 2019b).

c. Social impact

CSA farming model has recently gained more attention due to its potential in affecting food consumption behaviors and health outcomes. However, more studies on many aspects of CSA are needed, especially considering its potential environmental and social impacts (Brown & Miller, 2008). Along with the gain in cooking skills to prepare and consume CSA products, there is also the emergence of behavior that supports the decision on sustainable choices (Matzembacher & Meira, 2019b).

CSA demands a new set of knowledge and skills which refers to the term “social capital”. Social capital is information, trust, and norms of reciprocity derived from one’s social networks. CSA's social capital is based on values such as solidarity or a clear connection with society (Plank et al., 2020). In other words, CSA builds a stronger “community” and “environment” among farmers and non-farmers. Enhancing consumer confidence in local food systems and farmers can contribute to reducing conflict and increasing social awareness among Community-Supported Agriculture (CSA) participants at the rural-urban interface (Sharp et al., 2002). This, in turn, can lead to a more transparent, sustainable, and resilient food system in the country. By promoting a greater sense of ownership and control over the local food market, communities can work towards creating a more equitable and environmentally conscious food system.

d. Target Audience

In the context of sustainable development, CSA offers benefits to both consumers and farmers. On the one hand, consumers could eat fresh healthy local food and learn new skills in farming, cooking, etc. On the other side, farmers benefit by receiving a more stable and secure income and building a closer connection with their community. In this sense, the target group of the CSA business model is local farmers as vulnerable groups for many countries and consumers who can reach healthy and organic foods.

e. Institutional Structure

As stated above, CSA is a social movement initiated by farmers and consumers. CSA initiations have been started either by farmers, by consumers, or by both. Sometimes they are initiated by associations, foundations, businesses, or institutions. Many CSA initiations operate as individual enterprise and need institutionalized structure over the long term. Institutionalized structures can provide CSA initiatives with various benefits, such as access to resources, legal protections, and funding opportunities. By setting a formalized framework, CSA initiatives can better manage their operations and coordinate with other partners. Moreover, it contributes to CSA initiatives' ability to scale up and expand their impact, so they can more easily attract new members, partner with other organizations, and secure funding for growth and development.

2.3 Results

This study explored the potential of social innovation in poverty alleviation and sustainable development through the examination of two cases, KIVA Microcredit System and Community-Supported Agriculture (CSA). The analysis reveals these socially innovative initiatives can open up new horizons for understanding and addressing poverty and development in innovative ways. The table summarizes the findings on the innovativeness, sustainability, social impact, target audience, and institutional structure of KIVA and CSA.

Table 2: Some Criteria of KIVA and CSA

Criteria	KIVA (Microcredit)	CSA (Community- Supported Agriculture)
Innovativeness	Collaboration, a new form of financing, create new market, enhancing societies' capacity to act	New relationships, fair trade, effectiveness
Sustainability	Collaboration with local actors, working method, corporate structure, professionalism, due diligence by third parties.	Enabling co-creation, improving institutionalization, business strategy (payment in advance), information flow/sharing among farmers, improving efficiency, increase in employment technology, Investment in social capital, improving production processes
Social impact	Empowering, alleviating poverty, and fighting inequality	Promoting farmers and sustainable development of regions, healthy lifestyle, change consumer behavior

Target audience	Poor, marginalized, vulnerable, disadvantaged groups, mostly women	Consumers from the urban area, farmers in rural areas, especially poor regions
Institutional Structure	Social entrepreneurs, non-profit organizations	Cooperatives, individual efforts, social entrepreneurs

Given the numbers, \$800 million of small-scale credits to around \$1.4 million, KIVA played a vital role globally by incorporating technological advances, bringing together small amounts borrowed by average citizens innovatively and transparently. When it comes to Community-Supported Agriculture, the social fabric of rural communities around the world is continuing to change, become vulnerable given the immense change in the structure of food production and delivery which is mainly provided by large enterprises. CSA seems to be a socially innovative response to these challenges which eventually increased the wellbeing of the farmers and rural communities, contributed to their vitality and sustainability.

The growing interest in both KIVA and CSA shows that grassroots initiatives seem to be embraced by the people around the world and have proved to be productive, efficient, and sustainable alternatives when compared to the conventional means provided by the public bodies and other institutions. In other words, these cases can be regarded as successful social innovation practices in the field of poverty reduction and sustainable development for emerging economies and developing countries in particular.

3 Conclusion

Poverty reduction and achieving sustainable development are complex and ongoing challenges faced by societies worldwide. While governments, organizations, and institutions have made progress in addressing these challenges, traditional approaches alone may not be sufficient in the ever-changing world. Therefore, it is necessary to adopt innovative perspectives to evaluate and solve these issues. This is where social innovation comes into play, offering new ways of solving social problems to reduce poverty and achieve sustainable development.

This study evaluates successful case studies of social innovation in poverty reduction and regional development, using the KIVA Microcredit System and Community-Supported Agriculture as examples. There is a growing interest in these types of initiatives from various stakeholders around the world, including actors of private market, governmental bodies, non-profit organizations, and civil society. The analysis reveals that these cases contribute to poverty

reduction and regional development in terms of innovation, sustainability, social impact, target audience, and institutional structure. Ultimately, social innovation has great potential to drive progress in poverty reduction and sustainable development, and its importance cannot be overstated.

REFERENCES

- Allen, P., & Kovach, M. (2000). The capitalist composition of organic: The potential of markets in fulfilling the promise of organic agriculture. *Agriculture and human values*, 17(3), 221-232.
- Ates, M. (2020). Social Innovation as a New Social Policy Tool for Regional Government Institutions in Smart Territories. *İçinde Handbook of Research on Smart Territories and Entrepreneurial Ecosystems for Social Innovation and Sustainable Growth* (ss. 53-66). IGI Global.
- Ates, S. A., Ateş, M., & Yülek, M. A. (2019). Going Beyond GDP: The Role of Social Innovation in Building a Welfare State. *İçinde Handbook of Research on Digital Marketing Innovations in Social Entrepreneurship and Solidarity Economics* (ss. 241-258). IGI Global.
- Ateş, M. (2019). Türkiye’de Sosyal İnovasyon ve Kamu Kurumlarında Sosyal İnovasyonun Bilinirliği. *Research Journal of Politics, Economics & Management/Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 7(3).
- Brown, C., & Miller, S. (2008). The impacts of local markets: A review of research on farmers markets and community supported agriculture (CSA). *American journal of agricultural economics*, 90(5), 1298-1302.
- Carew, A. L., & Mitchell, C. A. (2008). Teaching sustainability as a contested concept: Capitalizing on variation in engineering educators’ conceptions of environmental, social and economic sustainability. *Journal of Cleaner Production*, 16(1), 105-115.
- Christensen, J. F. (2006). Wither core competency for the large corporation in an open innovation world. *Open innovation: Researching a new paradigm*, 35-61.
- Cone, C., & Myhre, A. (2000). Community-supported agriculture: A sustainable alternative to industrial agriculture? *Human organization*, 59(2), 187-197.
- Cooperrider, D. L., & Pasmore, W. A. (1991). Global social change: A new agenda for social science? *Human Relations*, 44(10), 1037–1055.
- Dodgson, M., Gann, D. M., & Phillips, N. (2013). *The Oxford handbook of innovation management*. OUP Oxford.
- Eriksson, M., Einarsson, T., & Wijkström, F. (2014). Report on the European social innovation policy framework in light of third sector and civil society actors. A deliverable of the project: ‘Impact of the Third Sector as Social Innovation’(ITSSOIN).

- Ernst, M., & Woods, T. (2013). *Community Supported Agriculture*. UK Department of Agricultural Economics: Lexington, KY, USA.
- Flannery, M. (2009). Kiva at Four (Innovations Case Narrative: Kiva). *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 4(2), 31-49.
- Fujisawa, Y., Ishida, Y., Nagatomi, S., & Iwasaki, K. (2015). A study of social innovation concepts: A Japanese perspective. *Japan Social Innovation Journal*, 5(1), 1-13.
- Heiskala, R. (2007). Social innovations: structural and power perspectives. *Social innovations, institutional change and economic performance*, 52-79.
- Henderson, E., & Van En, R. (2007). *Sharing the harvest: A citizen's guide to Community Supported Agriculture*. Chelsea Green Publishing.
- Hochgerner, J. (2012). New combinations of social practices in the knowledge society. In *Challenge Social Innovation* (pp. 87-104). Berlin: Springer-Verlag. doi:10.1007/978-3-642-32879-4_6
- Howaldt, J., & Schwarz, M. (2010). *Social Innovation: Concepts, research fields, and international trends*. Sozialforschungsstelle Dortmund.
- Hubert, A. (2010). Empowering people, driving change: Social innovation in the European Union. Bureau of European Policy Advisors (BEPA). Retrieved from http://ec.europa.eu/bepa/pdf/publications_pdf/social_innovation.pdf
- Huddart, S. (2010). Patterns, principles, and practices in social innovation. *The philanthropist*, 23(3), 221-234.
- Krul, K., & Ho, P. (2017). Alternative approaches to food: Community supported agriculture in urban China. *Sustainability*, 9(5), 844.
- Ly, P., & Mason, G. (2012). Competition between microfinance NGOs: Evidence from Kiva. *World Development*, 40(3), 643-655.
- Marcy, R. T., & Mumford, M. D. (2007). Social innovation: Enhancing creative performance through causal analysis. *Creativity Research Journal*, 19(2-3), 123-140. doi:10.1080/10400410701397180
- Matzembacher, D. E., & Meira, F. B. (2019a). Sustainability as business strategy in community supported agriculture. *British Food Journal*.
- Matzembacher, D. E., & Meira, F. B. (2019b). Sustainability as business strategy in community supported agriculture. *British Food Journal*.
- Millard, J. (2017). *Social Innovation in Poverty Reduction and Sustainable Development: Case Study Results*. SI-DRIVE Deliverable, 10.

- Millard, Jeremy, Weerakkody, V., Missi, F., Kapoor, K., & Fernando, G. (2016). Social innovation for poverty reduction and sustainable development: Some governance and policy perspectives. *Proceedings of the 9th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance*, 153-162.
- Mulgan, G., Tucker, S., Ali, R., & Sanders, B. (2007). Social innovation: What it is, why it matters and how it can be accelerated. <http://eureka.sbs.ox.ac.uk/761/>
- Mumford, M. D. (2002). Social innovation: Ten cases from Benjamin Franklin. *Creativity Research Journal*, 14(2), 253–266. doi:10.1207/S15326934CRJ1402_11
- Murray, R., Mulgan, G., & Caulier-Grice, J. (2009). *How to innovate: The tools for Social Innovation*. London: NESTA and the Young Foundation.
- Nicholls, A., & Ziegler, R. (2014). An extended social grid model for the study of marginalization processes and social innovation. CRESSI Working Paper published in: C. Houghton Budd, CWM Naastepad, and CP van Beers (eds.) *Report on Institutions, Social Innovation & System Dynamics from the Perspective of the Marginalised*. Deliverable.
- Ostrom, M. R. (2007). Community supported agriculture as an agent of change. *Remaking the North American food system*, ed. C. Hinrichs, and T. Lyson, 99120.
- O’Sullivan, D., & Dooley, L. (2008). *Applying innovation*. Sage publications.
- Phills, J. A., Deiglmeier, K., & Miller, D. T. (2008). Rediscovering social innovation. *Stanford Social Innovation Review*, 6(4), 34-43.
- Plank, C., Hafner, R., & Stotten, R. (2020). Die Analyse von wertebasierten Produktions-und Konsumweisen: Solidarische Landwirtschaft in Österreichs Drittem Food Regime. *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, 45, 49-68.
- Pol, E., & Ville, S. (2009). Social innovation: Buzz word or enduring term? *Journal of Socio-Economics*, 38(6), 878–885. doi:10.1016/j.socec.2009.02.011
- Sharp, J., Imerman, E., & Peters, G. (2002). Community supported agriculture (CSA): Building community among farmers and non-farmers. *Journal of extension*, 40(3), 1-6.
- Volz, P., Weckenbrock, P., Nicolas, C., Jocelyn, P., & Dezsény, Z. (2016). Overview of community supported agriculture in Europe. European CSA Research Group.
- Westley, F. (2008). *The social innovation dynamic*. Frances Westley, SiG@ Waterloo. Retrieved from <http://www.sosyalinovasyonmerkezi.com.tr/yayin/1020080009.pdf>

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Yoksullukla mücadele ve sürdürülebilir kalkınmada yaşanan zorluklar, insanlığın üstesinden gelmesi gereken en önemli sorunların başında gelmektedir. Devletler, yerel kamu kurumları, kar amacı gütmeyen kuruluşlar, akademi ve şirketler yoksulluğu azaltmak ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için büyük çaba harcamaktadırlar. Ancak bu çabalar, her anlamda değişen ve dönüşen dünyada istenilen düzeye henüz gelememiştir. Dolayısıyla çoğunlukla geleneksel yöntemlerle çözülmeye çalışılan bu sorunların “yenilikçi bakış açıları” ile ele alınması gerekmektedir. Kemikleşmiş toplumsal sorunlara yeni çözümler bulma çabasında olan “sosyal inovasyon” yaklaşımı başta yoksulluk, işsizlik, çevre kirliliği, mevcut kaynakların hızla tükenmesi gibi sosyal, çevresel ve ekonomik çıkmazlara yeni olmasa bile etkin çözümler sunma potansiyeli vardır.

Sosyal inovasyon kavramı olarak yirminci yüzyılın başlarına kadar uzansa da uygulamada insanlık tarihi kadar eskidir. Son yıllarda kavram, özel, kamu ve sivil toplum sektörleri tarafından farklı boyutlarda tartışılmakta ve uygulama alanı bulmaktadır. Kamu politikası açısından, sosyal inovasyon toplumsal ihtiyaçların üstesinden gelmede giderek daha fazla dikkat çekmektedir. Globalleşme, bilgi ve iletişim alanındaki teknolojik ilerlemeler birçok alanda yeniliğin itici gücünü oluşturmaktadır. Bu bağlamda pek çok alanda yeni ürünler ve hizmetler, uygulamalar, yöntemler ve işbirliği biçimleri ortaya çıkmış, bireylerin ve toplulukların yaşam kalitesinin ve refahının artmasına katkıda bulunmuştur. Başka bir deyişle, toplumsal sorunların giderilmesinde geliştirilen yenilikçi uygulamalar, dünya çapında sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında ve bugün insanlığın karşı karşıya olduğu yoksulluğun hafifletilmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Yoksulluk gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkelerin bir türlü üstesinden gelinebilen en önemli sorunlarından biridir. Bu nedenle, bahse konu zorlukları aşmak ve insanlık için daha iyi bir yaşam sağlamak için etkili çözümler sunabilecek yenilikçi yollara her zamankinden fazla ihtiyaç duyulmaktadır.

Uluslararası literatür incelendiğinde inovasyon kavramı önceleri “sosyal” boyutundan öte çoğunlukla “teknolojik” ve “ekonomik” bağlamlarda ele alınmaktaydı. Ancak 1990'lardan bu yana 'sosyal inovasyon' teorisi ve pratiği üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda, birçok gelişmiş ülkede de büyüme ve yoksulluğun azaltılmasına yönelik kamu politikalarında sosyal inovasyon bakış açısı giderek daha fazla yer almaya başlamıştır. Bu anlamda ülkeler, sosyal refahı sağlamak ve pekiştirmek için bölgesel, ulusal ve uluslararası politikalarda sosyal

inovasyon yaklaşımını dikkate almaya başlamışlardır. Ancak, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesi açısından, sosyal inovasyonun potansiyeli karar vericiler tarafından büyük ölçüde göz ardı edildiği söylenebilir.

En genel tanımıyla “toplumsal sorunları çözmeye yenilikçi yollar” olarak tanımlanan sosyal inovasyonun toplumsal sorunları çözmeye potansiyelini anlamak için, sosyal inovasyon kavram ve uygulamalarını daha sistematik bir biçimde incelemek yerinde olacaktır. Bu anlamda, özellikle yoksulluğun azaltılması ve dezavantajlı grupların güçlendirilmesi konusunda başarılı pek çok yenilikçi uygulama örnekleri bulunmaktadır. Bu çalışma, yoksulluğun azaltılması ve bölgesel kalkınmaya yönelik toplumsal sorunların çözümünde önemli bir araç olarak görülen “sosyal inovasyon” kavramını tartışmayı amaçlamaktadır. Bu anlamda öncelikle yoksulluğun azaltılması ve sürdürülebilir kalkınma açısından sosyal inovasyon kavramı, tanımı ve özellikleri ele alınmıştır. Yoksulluğun azaltılması ve sürdürülebilir kalkınmada sosyal inovasyon çözümlerinin rolünü daha iyi anlamak için, dünyadan başarılı olmuş bazı iyi uygulama örnekleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı bu çalışma kapsamında iki sosyal yenilik vakasının, yani KİVA mikrokredi sistemi ve Toplum Destekli Tarım(TDT)'ın yoksulluğun azaltılmasına ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına ne ölçüde katkıda bulunduğunu ele alınmıştır. Bu kapsamda vakalar yenilikçilik, sürdürülebilirlik, sosyal etki, hedef kitle ve kurumsal yapı açısından incelenmiştir.

Mikrokredi sistemi ilk olarak Nobel Barış Ödülü sahibi Bangladeşli iktisatçı Muhammed Yunus tarafından 1970'lerde yoksul kesimlerin nakit ihtiyacını karşılamak için başlatılmıştır. Günümüzde başta Asya olmak üzere birçok ülkede “Grameen Bank” modelinin farklı biçimleri uygulanmaktadır. 2013 itibariyle, dünya çapında 211 milyon mikro kredi topluluğu üyesi bulunmaktadır ve bunların 114 milyonu aşırı yoksulluk içinde yaşamaktadır. Geleneksel finans ve kredi sisteminin aksine, mikrofinans genellikle yoksul insanlara teminatsız küçük krediler sunmakta dahası yoksullukla mücadele eden savunmasız insanların girişimcilik faaliyetlerini teşvik etmek için tasarlanmıştır.

Dünya çapında faaliyet gösteren bir sivil toplum kuruluşu olan Kiva.org (KİVA), yenilikçi ve şeffaf bir şekilde küçük ölçekli ticari faaliyette bulunmak isteyen ihtiyaç sahipleri ile yine küçük miktarlarda destek vermek isteyen destekçileri bir araya getirmektedir. Bu sayede mevcut kaynakları yaratıcı bir şekilde tasarlayarak toplumsal bir ihtiyacın giderilmesine katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla KİVA, özellikle yoksul ve kırsal bölgelerde, yoksulluğu

azaltmak ve sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmak için etkili bir araç olarak görülmektedir.

Temelde yerelde çeşitli paydaşların dahil olduğu çevrimiçi bir platform olan KİVA, dünyanın dört bir yanından yerel STK'larla işbirliği yapmaktadır. Kurduğu online ağ yoluyla ihtiyaç sahibi kişilerin isimlerini, ülkelerini ve parayı kullanacakları girişimi ayrıntılı olarak tanımlamakta ve görünürlüklerini sağlamaktadır. Yerelde birlikte çalıştığı ortaklarından, finansal destek arayan kişilerin uygunluğunu analiz etmeleri ve daha sonra projelerini ve profillerini KİVA platformunda yayınlamaları beklenmektedir.

Çalışma kapsamında ele alınan Toplum Destekli Tarım (TDT) yaklaşımının kökenleri, Japonya ve Avrupa gibi çeşitli ülkelerde 1960'lara kadar dayanmaktadır. TDT, tarımsal faaliyette bulunan çiftçileri (üreticileri) ve çiftçi olmayanları (tüketicileri) bir araya getirmektedir. Bu paylaşım modelinde tüketiciler/destekçiler, çiftçilerin güvenli bir şekilde üretmeye gücü yettiği mevsimlik mahsullerin haftalık tedariki için gerekli ücreti önceden ödemektedir. Bunun karşılığında destekçilere çiftçiler tarafından haftalık olarak taze sebze ve meyve tedarik edilmektedir. Tüketiciler ayrıca çiftlikte günlük aktivitelere ve özel etkinliklere (sebze meyve hasadı, yemek yeme, gezi, atölye, toplantılar vb.) katılma imkanı da elde etmektedirler.

Yerel politik-ekonomik ve kültürel yapıya bağlı olarak dünya çapında oldukça fazla toplum destekli girişim bulunmaktadır. ABD Tarım Bakanlığı istatistiklerine göre, 2020 yılında ABD'deki 7.398 çiftliğin doğrudan tüketicilere ürün sattığı ve çiftliklerin doğrudan tüketiciye yaptığı 3 milyar dolarlık satışın %7'sini toplum destekli tarım uygulayıcısı çiftlikler tarafından gerçekleştirildiği bildirilmektedir. Hem ekonomik hem de sosyal olarak tüketici ve çiftçi arasındaki ortak istekler doğrultusunda oluşturulmuş düzenli bir ticaret sistemini temsil eden bu uygulama, bazı yazarlar tarafından bir "sosyal hareket" olarak adlandırılmaktadır.

Günümüzde yerelde tarım ile uğraşan toplulukların teknolojik dönüşümlerle giderek daha savunmasız hale geldiği göz önünde bulundurulduğunda, toplum destekli butür girişimlerin önemi daha da artmaktadır. Zira, dünyanın dört bir yanındaki kırsal toplulukların sosyal dokusu zamanla değişmekte; gıda üretimi ve dağıtımı konusunda büyük işletmelerin rolü artmaktadır. İşte bu noktada TDT, çiftçilerin ve kırsal toplulukların refahını artıracak, sürdürülebilirliklerine katkıda bulunabilecek yenilikçi bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, Sosyal inovasyon konusu gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ve ekonomiler dahil tüm dünyada gün geçtikçe daha çok kesimin ilgisini çekmektedir. Son on

yılda, sivil toplumdan devlet kurumlarına, özel sektörden akademiye kadar pek çok aktörün toplumsal sorunların üstesinden gelebilmek için sosyal alanda yenilikçi çözüm arayışlarına odaklandığı görülmektedir. Dahası gelişmiş pek çok ülke için sosyal inovasyon uygulamaları, sürdürülebilir ve kapsayıcı büyümeyi gerçekleştirmenin yollarından biri olarak görülmektedir.

Hem KİVA Mikrokredi sistemi hem de Toplum Destekli Tarım (TDT) uygulamalarına artan ilgi göz önüne alındığında, tabandan gelişen bu yenilikçi girişimler, dünyanın dört bir yanındaki insanlar tarafından benimsenmekte ve uygulama alanı bulmaktadır. Zira bahse konu uygulamaların, kamu kurumları ve diğer kuruluşlar tarafından sağlanan geleneksel yöntemlerle/araçlarla karşılaştırıldığında daha üretken, verimli ve sürdürülebilir alternatifler oldukları görülmektedir. Başka bir deyişle, bu örnekler, özellikle gelişmekte olan ekonomiler ve ülkeler için yoksulluğun azaltılması ve sürdürülebilir kalkınma alanında başarılı sosyal inovasyon uygulamaları olarak değerlendirilebilir.

Sera Gazı Emisyonunun Tarımda İşgücü Verimliliğine Etkisi: Avrupa Birliği Ülkeleri Bağlamında Bir Analiz

Ömer Can ÇEVİK*

Fatma YEŞİLKAYA**

Nursel KARAMAN***

Geliş Tarihi (Received) 31.01.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 30.03.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1245238

Öz

İklim değişikliğinin dünyada çeşitli alanlarda yarattığı sorunlar ve bu sorunlara yönelik çözüm önerileri son yıllarda bilimsel çalışmalarda önemle üzerinde durulan konulardan biri haline gelmiştir. Bu doğrultuda çalışmada, iklim değişikliğinin önemli göstergelerinden biri olan sera gazı emisyonunun tarımda işgücü verimliliğine etkisi Avrupa Birliği'nin 1996-2019 verilerinden hareketle zaman serisi analizi yöntemi ile incelenmiştir. Yapılan analizlerle tarımda işgücü verimliliği ile sera gazı emisyonunun uzun dönemli ilişki içerisinde olduğu ve değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Analiz kapsamında ayrıca gerçekleştirilen etki-tepki analizi ile sera gazı emisyonundan kaynaklanan bir etkiye tarımda işgücü verimliliğinin gösterdiği tepkinin zaman içerisinde azalan oranda değiştiği fakat analizin gerçekleştirildiği süreç içerisinde sifıra yakınsamadığı, tarımda işgücü verimliliğinde yaşanan bir etkinin ise sera gazı emisyonunda negatif bir tepki yarattığı ve yine bu tepkinin analizin gerçekleştirildiği 24 yıllık süreç içerisinde devamlılık taşıdığı gözlenmiştir. Son olarak gerçekleştirilen varyans ayrıştırması sonucunda değişkenlerde ortaya çıkan değişimlerin diğer değişkenden kaynaklanan kısmının zaman içerisinde bir artış gösterdiği fakat değişimlerin büyük ölçüde değişkenlerin kendilerinden kaynaklandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İklim değişikliği, hava kirliliği, sera gazı emisyonu, işgücü verimliliği, zaman serisi analizi

The Effect Of Greenhouse Gas Emissions On Labor Efficiency In Agriculture: An Analysis In The Context Of The European Union Countries

Abstract

In recent years, the academic community has placed a lot of emphasis on the difficulties brought on by climate change in numerous sectors around the world and the solutions that have been proposed. In this direction, time series analysis based on the 1996–2019 data of the European Union was used to analyze the impact of greenhouse gas emissions, one of the key markers of climate change, on labor productivity in agriculture. The analyses conducted revealed that agricultural labor productivity and greenhouse gas emissions are cointegrated, that is, have a long-term relationship, and that there is a bidirectional causality relationship between the variables. With the impact-response analysis carried out within the scope of the analysis, it was observed that the response of labor productivity in agriculture to an impact caused by greenhouse gas emissions changed in a decreasing rate over time, but did not converge to zero during the analysis process. Furthermore, it was discovered that an effect on agricultural labor productivity caused a negative reaction in greenhouse gas emissions, and this reaction did not converge to zero over the 24-year period studied, indicating that it was continuous. Finally, as a result of the variance decomposition, it was determined that the part of the changes in the variables caused by the other variable increased over time, but the changes were mostly caused by them.

Key Words: Climate change, air pollution, greenhouse gas emissions, labor productivity, time series analysis

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, o.cevik@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5033-5018

** Arş. Gör. Dr., Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, fatmayesilkaya58@gmail.com, ORCID: [0000-0002-1766-3535](https://orcid.org/0000-0002-1766-3535)

*** Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, n.karaman@hbv.edu.tr, ORCID: [0000-0002-7162-8327](https://orcid.org/0000-0002-7162-8327)

Giriş

Son yıllarda yaşanan küresel iklim değişikliğinin iktisadi, sosyal ve siyasal alanların tümü üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Gıda, tarım, enerji vb. insanlık için hayati öneme sahip konuların iklim ve iklim değişikliğine bağlı olarak geçirdiği değişimler her alandan araştırmacıların ilgisini çekmekte ve bu alanda yapılan araştırmalar gittikçe artmaktadır.

Günümüzde dünya çapında iklim değişikliği en önemli kalkınma sorunlarından biri haline gelmiştir. İnsanların sosyo-ekonomik faaliyetleri iklim değişikliğine yol açarken, iklim değişikliği ise sosyo-ekonomik faaliyetleri etkilemektedir. Dolayısıyla, sosyo-ekonomik sistemler ve iklim sistemleri arasında karşılıklı ve önemli etkileşimler bulunmaktadır (Matsumoto, 2019: 528).

Son yıllarda sosyo-ekonomik literatürde “iklim değişikliği ekonomisi” olarak adlandırılan görece yeni bir araştırma alanının ortaya çıktığı ve bu alanda, hava koşullarındaki düzensiz değişikliklerin -sıcaklıklardaki kalıcı artışlar ve/veya yağış düzenlerindeki değişiklikler gibi- tarımsal üretim, ekonomik büyüme ile işgücü verimliliği vb. ekonomik faaliyetler üzerindeki etkilerinin araştırıldığı görülmektedir (Doğanlar ve diğerleri, 2020: 73). Araştırmacılar, verimlilikteki uluslararası farklılıkları araştıran sosyo-ekonomik büyüme ve kalkınma çalışmalarına önceki yıllardan farklı olarak “iklim” değişkenini de eklemeye başlamışlardır (Nordhaus, 2006: 3511).

İklim değişikliğinin ekonomik etkileri; tarımsal üretkenlikteki değişiklikleri, doğal afet sıklığındaki artışları, bulaşıcı hastalıkların yaygınlaşmasını, ekosistem faydalarındaki azalmaları ve işgücü verimliliğindeki düşüşleri içeren geniş kapsamlı etkiler şeklinde sıralanabilmektedir (Matsumoto ve diğerleri, 2021: 1-2). Ampirik kanıtlar, iklimdeki değişikliklerin zamanla ülkeler arasında ekonomik büyümeyi etkilediğini ve özellikle tarımsal üretimdeki büyümenin, sıcaklık ve yağış değişkenliğinden önemli ölçüde ve doğrusal olmayan bir şekilde etkilendiğini göstermektedir (Shayegh ve diğerleri, 2020: 725). Dolayısıyla iklim değişikliği, günümüzde sadece bir çevre sorunu olmanın ötesinde, doğrudan insan yaşamının sürdürülebilirliğini ve refahını ilgilendiren bir konudur. Gelecek nesillerin yaşam standartlarının sağlanabilmesi için iklim değişikliğinin olası etkilerine karşı gerekli önlemlerin alınması kaçınılmaz hale gelmiştir. İklim değişikliğine yönelik uyum ve azaltım politikalarının, özellikle gelişmekte olan ülkeler için potansiyel yıkıcı etkileri uzun vadede bir ölçüde engelleyebileceği öngörülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, iklim değişikliğinin önemli bir belirleyicisi kabul edilen sera gazı emisyonunda meydana gelen değişikliklerin tarım sektöründe işgücü verimliliği ile ilişkisini inceleyebilmektir. Avrupa Birliği ile sınırlandırılan çalışmada, tarım sektöründe işgücü verimliliği bağımlı değişken, sera gazı emisyonu ise açıklayıcı değişken olarak belirlenmiş ve değişkenlere ilişkin 1996-2019 yılları verilerinden hareketle zaman serisi analizi gerçekleştirilmiştir.

1. Teorik Arka Plan

Hava kalitesi, iklim politikası ile sosyal politikanın birçok yönden birbiriyle ilişkili bir örneğini oluşturmaktadır (Sanders, 2020). Hava kirliliği ve iklim değişikliği karmaşık ilişkilere sahiptir. Karşılıklı bir etkileşim içinde, çeşitli hava kirleticileri küresel ısınmayı artırırken, küresel ısınma da çeşitli kirleticilerin oluşumuna yol açmaktadır (Schulte ve diğerleri, 2016: 849).

Küresel ısınma olarak ifade edilen dünya yüzeyinde sıcaklığın artması, atmosfere insanlar tarafından yayılımı gerçekleştirilen gazların sera etkisi yaratması sonucu gerçekleşmektedir. Sera gazları, güneş ve yer radyasyonunu tutma görevi üstlenerek atmosferin ısı dengesini sağlamakta; bu yönüyle de iklim sistemi içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olmaktadır (Bekiroğlu, 2011). Sera gazı emisyonları, Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) "21. yüzyılda küresel sağlığa yönelik en büyük tehdit" olarak tanımladığı antropojenik iklim değişikliğini tetiklemektedir (Patel ve diğerleri, 2021: 1).

Hava kalitesi üzerinde etkili olan emisyonlar; "ozon, karbonmonoksit, nitrojen oksitler, sülfür dioksit, parçacıklar, uçucu organik bileşikler ve diğer gazlar" gibi birçok farklı kaynaktan oluşmaktadır. Emisyonlar "doğal ya da yapay süreçlerin yan ürünleri olarak havaya yayılan gazlar ve parçacıklar" olarak tanımlanmaktadır. Bu yan ürünler bir yandan sera gazı üretirken diğer yandan da düşük kapalı ve açık alan hava kalitesine yol açmaktadır (Stringer, 2009: 52-53).

Fosil yakıtların sanayi sektöründe yoğun kullanımı, enerji üretimi, tarım ve ulaşım gibi faaliyetler atmosferdeki sera gazı düzeyini tüm zamanların en yüksek seviyesine ulaştırmıştır. Sera gazı emisyonlarının seviyesi ve konsantrasyonu, iklim değişikliğine neden olarak ekonomiyi doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Bazı araştırmalar, ekonomik

faaliyetlerin emisyonlar üzerindeki etkilerini araştırmış olsa da tersi yönde incelemelerin halen eksik olduğu belirtilmektedir (Eshete ve diğerleri, 2020: 688).

Sera gazındaki artış, doğrudan sıcaklığı tetiklemektedir. Hükümetler Arası İklim Değişikliği Panelinin (IPCC) 6. Değerlendirme Raporu'na göre, sanayi devriminden bugüne, dünya sıcaklığı ortalama 1,1 °C artmıştır. lkemizce de onaylanarak yürürlüğe giren Paris İklim Anlaşması'nın uzun dönem hedefinin de bu sıcaklık artışını 2 °C nin altında tutmak ve mümkünse 1,5 °C ile sınırlamak olduğu beyan edilmiştir (İklim Değişikliği ve Tarım Değerlendirme Raporu, 2021: 11-12). Ancak ortalama küresel sıcaklıklar artmaya devam etmekte ve sera gazı emisyonlarını sınırlamaya yönelik eylemlere bağlı olarak 2100 yılına kadar 1.8–4.0 °C (tahmini ortalama 3.0 °C) daha artacağı tahmin edilmektedir. Yerel iklim değişikliğinin boyutunun, coğrafi ve yerel meteorolojik koşullara bağlı olarak değişmesi beklenmektedir (Kjellstrom ve diğerleri, 2009a: 1).

Küresel iklim değişikliği halihazırda dünyanın birçok yerinde ortalama sıcaklığı ve doğrudan ısıya maruz kalmayı arttırmaktadır. Son 20 yılda Avrupa, birçok lme neden olan birkaç güçlü ve uzun sıcak hava dalgası yaşamıştır. 2018 yılında Avrupa'da yaşanan sıcak hava dalgaları birçok ülkede tarihi rekorlar kırmıştır. En büyük Avrupa Őehirlerinde, ısı kaynaklı ölümlerin, küresel ortalama sıcaklıktaki 1,5 °C lik artışa kıyasla 2 °C'de %15-22 daha yüksek olabileceği tahmin edilmektedir (Sillmann ve diğerleri, 2019: 192).

İklim değişikliği küresel bir olgu olmasına rağmen, etkileri daha çok yerel düzlemde ortaya çıkmaktadır ve büyük ölçüde yerel, fiziksel ve sosyo-kültürel bağlantılardan etkilenmektedir (Dasgupta ve diğerleri, 2021: 455). Bununla birlikte, iklim değişikliğinin farklı ülkeler ve bölgeler üzerinde farklı etkileri olduğu kabul edilse de teoride genel etkisi hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için kısa ve uzun vadede olumsuz olarak kabul edilmektedir (Doğanlar ve diğerleri, 2020: 73). Yapılan çalışmalardan birinde New York eyaletindeki düşük hava kalitesinin azınlık popülasyonlarını orantısız bir Şekilde etkilediği kanıtlanmıştır. Diğer yandan ekonomik araştırmalar, hava kalitesi ile düşük oranlarda suç, daha iyi finanse edilen okullar ve daha yüksek mülk değerleri gibi sosyal faydalar arasındaki nedensel bağlantıları göstermektedir. Araştırma ayrıca hava kalitesi ile yaşam beklentisi, eğitim sonuçları ve işçi verimliliğindeki artışlar arasındaki bağlantıları da ortaya koymaktadır (Sanders, 2020).

İklim değişikliğinin işgücü piyasası açısından değerlendirilmesi yapıldığında, küresel iklim değişikliğinin ortalama sıcaklığı arttırmasıyla, günlük en yüksek sıcaklık ve bağıl nem dağılımının değişeceği; böylece ısı dönemlerinin daha sık ve aşırı hale gelmesiyle ortaya çıkması beklenen daha yüksek sayıda “çok sıcak” günlerin, muhtemelen işlerin ve diğer günlük faaliyetlerin yavaşlamasına doğrudan bir etkisi olacağı düşünölmektedir. Bu durum ister kendiliğinden ortaya çıksın (çıktıyı azaltır), isterse işçi sağlığı ve güvenliği yönetimi müdahaleleri ile gerçekleşsin (maliyetleri arttırır); sonuç, daha düşük işgücü verimliliği olacaktır (Kjellstrom ve diğerleri, 2009b: 217).

İşgücü verimliliğinin azalması, iklim değişikliğinin sosyo-ekonomik sistem üzerindeki etkileri arasında önemli bir konudur. Sıcak havanın neden olduğu ısı stresi, ekonomik faaliyetleri etkilemekte ve üretim kaybı yoluyla ekonomik kayıplara yol açmaktadır (Matsumoto, 2019: 529). Bunun sonucu, ısıya maruz kalan işlerde çalışma kapasitesinin azalması ve ölkelerin ekonomik ve sosyal kalkınmada daha fazla zorluk yaşamalarıdır (Kjellstrom ve diğerleri, 2009a: 1). Hem işgücü arzının hem de üretkenliğin, dünyanın birçok yerinde ve özellikle tropik bölgelerde gelecekteki iklim değişikliği altında azalacağı tahmin edilmektedir. Sahra altı Afrika, Güney Asya ve Güneydoğu Asya'nın bazı kısımları, gelecekteki ısınma senaryoları altında en yüksek risk altında olan bölgeler olarak tahmin edilmektedir (Dasgupta ve diğerleri, 2021: 455).

İklim değişikliği, birçok sektörü etkilemekle birlikte, tarım bunlar içerisinde en savunmasız sektörlerden biridir. Ürün verimliliği, ürün deseni, azalan su kaynakları, artan sıcaklık ve gıda güvenliği gibi faktörler tarım sektörünü iklim değişikliğinden en çok etkilenen ve aynı zamanda bu değişikliğe neden olan sektörlerden biri haline getirmektedir (Dasgupta ve diğerleri, 2021: 455). Çünkü hava; tarımsal üretimde hayvan fizyolojisi, bitki gelişimi, fotosentez ve solunum, su mevcudiyeti ve hastalık ile zararlıların yaygınlığı gibi temel biyofiziksel faktörleri etkileyen doğrudan bir girdidir. Özellikle, mahsul verimi, °C (yerel) ısınma başına -%5'lik temsili bir tepki ile sıcaklığa oldukça duyarlıdır, ortalama mahsul verimi ise -çok yüksek seviyeler hariç- yağışa ve artan atmosferik CO₂'ye olumlu tepki vermektedir (Dietz ve Lanz, 2018: 1). Isınma, -tarım gibi özellikle iklime yüksek oranda maruz kalan çalışma koşullarında- emeğe ayrılan zamanı belirli eşiklerin ötesinde değiştirerek işgücü arzını da çalışma saatlerinde değişikliğe yol açma yoluyla doğrudan etkilemektedir. İklim değişikliği ayrıca, şiddetli ısı stresi altındaki işçiler yavaşladığında ve yeniden su içmek ve vücut ısılarını düşürmek için daha fazla mola verdiğinde, çalışma saatlerinde (iş verimliliği) performansın

azalmasına yol açmaktadır. Ek olarak, aşırı vücut sıcaklığı ve dehidrasyon, yapılan hataların sayısını artırarak kaza sonucu yaralanmaların artmasına neden olabilmektedir (Dasgupta ve diğerleri, 2021: 455).

Sıcak bir çalışma ortamında, tarımsal üretimde olduğu gibi fiziksel aktivite yüksek olduğunda, vücut sıcaklığında meydana gelen artış sonucu, fiziksel çalışma kapasitesinde azalma, zihinsel görev yeteneğinde azalma, kaza riskinde artış, ısı bitkinliği ve sıcak çarpması riskleri ortaya çıkmaktadır (Kjellstrom ve diğerleri, 2009a: 2). Açık ve kapalı sıcak ortamlarda ağır işlerde çalışan ve parça başı ücret alan (çoğu geçici veya göçmen tarım işçisi gibi) bazı işçiler ile sağlık ve ekonomik koşulları kötü, pazarlık olanakları çok az veya hiç olmayan işçiler, olumsuz etkilere karşı özellikle savunmasız kalmaktadırlar. Sıcak ortamlarda açık havada çalışmak solunum hızını arttırdığından, bu işçiler hava kirliliğinden genel nüfusun diğer üyelerine göre daha fazla etkilenebilmektedirler. Bu işçiler, gelirlerini olumsuz etkiliyorsa, dinlenmeyi ve su molalarını reddetmeyi dahi seçebilmektedirler (Schulte ve diğerleri, 2016: 848-850).

İklim değişikliği ve bu değişikliğin refah maliyetine ilişkin gerçekleştirilen ekonomik değerlendirmelerde, tarımın merkezi bir odak noktası olması, beklenen bir durum olarak görülmektedir. Yine de mevcut literatürün, iklim etkilerinin tarım üzerindeki refah maliyetine dar bir bakış açısı getirdiği iddia edilmektedir. İklim değişikliğinin tarım üzerindeki etkileri, iklim değişikliğinin yokluğunda 2100 yılına kadar 11 milyardan fazla büyüyeceği tahmin edilen insan nüfusunun genişlemesi üzerinde potansiyel bir kısıtlama oluşturmaktadır (Dietz ve Lanz, 2018: 1). Tarımda gelecekteki üretkenlik artışı, artan gıda, lif ve biyoenerji taleplerini karşılamak ve sera gazı (GHG) azaltımı da dahil olmak üzere küresel çevresel hedeflere katkıda bulunmak için olmazsa olmaz bir unsur olarak görülmektedir (Baker, 2012: 435).

Öte yandan literatürde, iklim değişikliğinin makro ekonomik etkilerini “yoksul” ve “zengin” ülkeler temelinde açıklayan sınırlı ancak giderek artan sayıda çalışma bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar, tarımsal üretimin hâkim olduğu ve alternatif gelir kaynaklarının fazla olmadığı ülkelerde, iklim değişikliğinin neden olduğu sıcaklık artışlarının, çıktı ve üretkenlik seviyeleri üzerinde ciddi etkilerinin olmasını ve bu durumun, bu ülkelerin refah seviyelerine ciddi ölçüde zarar vermesini beklemektedirler. Diğer bazı araştırmacılar ise, iklim değişikliğinin sermaye yoğun üretimin hâkim olduğu ve alternatif gelir fırsatlarına sahip zengin ülkeler üzerinde dolaylı etkileri olacağını; bu ülkelerde iklim değişikliğinin üretimi doğrudan etkileyerek değil, yoksul ülkelere ithal edilen mal miktarının azalması ve bu malların

fiyatlarındaki artış nedeniyle refah düzeylerinin düşmesine neden olacağını savunmaktadırlar. Ancak her zaman “yoksul” ve “zengin” ülke ayrımını yapmak için hangi kriterlerin kullanıldığı net olmamakla birlikte; zaman zaman bu ayrım, orta gelirli ülkelerin ihmal edilmesine yol açabilmektedir (Doğanlar, 2020: 73). Bu bakımdan Avrupa Birliği ülkeleri kapsamında gerçekleştirdiğimiz analizin literatüre bu anlamda da bir katkı sağlaması beklenmektedir.

Toplum, iklim değişikliğini deneyimledikçe, tepki verdikçe ve etkilerini önlemeye çalıştıkça endüstriyel geçişlerin gerçekleşmesi öngörülmektedir. Yenilenebilir enerji üretimi ve düşük karbonlu teknolojilerin geliştirilmesi ve kullanımı dahil olmak üzere “yeşil” endüstrilerin önemli bir büyüme göstermesi beklenmektedir. Tarım ve balıkçılık gibi diğer geleneksel endüstrilerde ise iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin potansiyel olarak işgücünün daralmasına veya iş uygulamalarının değiştirilmesine yol açması beklenmektedir (Schulte ve diğerleri, 2016: 852).

İklim değişikliğinin neden olduğu işgücü verimliliği değişiklikleri ile baş etmek için çalışma sürelerini ayarlamanın ve çalışma alanlarını soğutmanın potansiyel olarak etkili önlemler olabileceği ileri sürülmektedir. Çalışma sürelerinin, gün ışığından yararlanma vakitlerinin ayarlanarak daha erken veya geç saatlere çekilmesi, gelişmiş ekipmanlar ile işyeri soğutmalarına başvurulması, iç mekân ve dış mekân ısı streslerinin azaltılmasına yönelik başvurulan yöntemlerdendir. Ancak artan enerji talebi gibi ek maliyetlerin ortaya çıkması, iklim değişikliklerini azaltma ve uyum maliyetlerinin aynı anda düşünülmesini gerektirmektedir (Matsumoto, 2019: 540). Bu nedenle günümüzde tarım sektöründe, değişen iklim şartlarına uyum sağlanmasına ve tarımsal faaliyetlerin neden olduğu karbon salınımının azaltılmasına yönelik yeni tarımsal yaklaşımlardan faydalanılmaktadır (İklim Değişikliği ve Tarım Değerlendirme Raporu, 2021: 17).

Yapılan öngörüler neticesinde dünya üzerinde her ülke ve topluluğun iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarıyla bir ölçüde karşılaşması muhtemel görünmektedir. Ancak bu sonuçların etkilerini ortadan kaldırmaya ve yavaşlatmaya yönelik politikaların bu ülkelerin kendi sosyo-ekonomik koşulları, kültürleri, iklim değişikliğinden etkilenme düzeylerinden bağımsız olamayacağı açıktır. Dolayısıyla en doğru ve yerinde politikaların seçilmesi, ülkelere özgü senaryoların spesifik şekilde değerlendirilmesinden ve iklim değişikliğinin etkilerini öngören bilimsel çalışmaların artırılmasından geçmektedir.

2. Literatür Taraması

İklim değişikliğinin sosyo-ekonomik etkilerini inceleyen çalışmaların büyük ölçüde artan hava sıcaklıklarının ve olası iklim senaryolarının, işgücü verimliliğinde ve ülkelerin toplam ekonomik çıktılarında yarattığı/yaratacağı değişimler üzerine odaklandığı görülmektedir. Bu kapsamda çalışmamıza teorik olarak katkı sağlayan ve destekleyen ulusal ve uluslararası bazı araştırma bulgularına bu bölümde kronolojik olarak yer verilmektedir.

Nordhaus (2006), G-Econ veri tabanını ve mekansal analizi kullanarak küresel ölçekte coğrafi faktörlerin (özellikle Afrika ve diğer altı bölge için) makroekonomik faaliyetler üzerindeki etkisini araştırmış ve üç ana sonuca ulaşmıştır: (i) sıcaklık ve alan başına çıktı arasında güçlü bir pozitif ilişki varken, sıcaklık ve kişi başına çıktı arasında negatif bir ilişki bulunmaktadır; (ii) coğrafi faktörler, Afrika ile yüksek gelirli ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğinin başlıca kaynağıdır; ve (iii) önceki çalışmalarda elde edilen bulgularla karşılaştırıldığında, sera gazı emisyonları ekonomik faaliyetlere çok daha fazla zarar vermektedir.

Kjellstrom ve diğerleri (2009b), gelecekte artan ortam sıcaklıkları ve/veya nem nedeniyle iklim değişikliğinin işgücü verimliliğini ne ölçüde etkileyebileceğini, iklim senaryoları üzerinden tahmin ettikleri çalışmalarında, iklim değişikliklerine uyum sağlanamadığı takdirde, 2080 yılında Orta Amerika'da azalan işgücü verimliliğinin yarattığı ekonomik kayıpların GSIYH'nin % 20'sine tekabül edeceğini saptamışlardır.

Kjellstrom (2016), Güneydoğu Asya'da yıllık çalışma saatlerinin yaklaşık %15-20'sinin ısıya maruz kalan işlerde kaybedilebileceğini ve bunun küresel iklim değişikliği nedeniyle 2050 yılına kadar iki katına çıkabileceği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca çalışmada, 2030 yılında ülke düzeyinde iklim değişikliği nedeniyle azalan işgücü verimliliğinin yıllık maliyetinin, orta büyüklükteki ülkeler için milyarlarca ABD dolarına tekabül eden gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde birkaçı olması öngörülmektedir.

Gosling ve diğerleri (2018), yapmış oldukları çalışmada, iklim değişikliğinin azaltılması ve uyum söz konusu olmadan, günlük ortalama dış mekân işgücü verimliliğinin yüzyılın sonuna kadar birkaç Güney Avrupa ülkesinde (Bulgaristan, Yunanistan, İtalya, Makedonya, Portekiz, İspanya ve Türkiye) günümüz seviyelerine göre yaklaşık %10-15 düşebileceği sonucuna varmışlardır. Çalışmaya göre, Kuzey Avrupa'daki ülkeler de (Danimarka, Estonya, Finlandiya,

Norveç ve İsveç) günlük ortalama dış mekân işgücü verimliliğinde düşüşler görebilirler; ancak Güney ülkelerine göre bu düşüşler daha düşük düzeyde (yaklaşık %2-4) kalacaktır.

Sillmann ve diğerleri (2019), meteorolojik, epidemiyolojik ve ekonomik analizleri birleştiren disiplinler arası bir yaklaşım kullanarak, Ağustos 2003, Temmuz 2010 ve Temmuz 2015'teki sıcak hava dalgalarının, Avrupa'da açık havada çalışan üretkenliğinde ısı kaynaklı azalmaların maliyetini değerlendirmişlerdir. Çalışma, emek yoğun ve açık hava etkinlikleri gerektiren iki sektör olduğu için tarım ve inşaat sektörüne odaklanmıştır. Buna göre, en çok etkilenen ilk on Avrupa ülkesi için, tarımdaki ortalama doğrudan ekonomik kayıpların işçi başına 59-90 \$ ve inşaat sektörü için işçi başına 41-72 \$ olduğu ortaya çıkmıştır. Doğrudan ekonomik kayıplar özellikle Kıbrıs, İtalya ve İspanya gibi ülkelerde yüksektir. Tarım ve inşaat işçi verimliliğinde ısı kaynaklı azalmaların sosyal maliyetleri, kişi başına ortalama 2-3 \$ olarak tahmin edilmiştir.

Shayegh ve diğerleri (2020), kademeli iklim değişikliği ile Güney Afrika'nın kırsal bölgelerinde düşük vasıflı işgücünün mevcudiyeti arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında, ulusal olarak temsili bir mikro anket verileri panelini kullanarak, artan sıcaklıkların işgücü mevcudiyeti üzerindeki marjinal etkilerini üretmeye çalışmışlardır. Bulgular, genel olarak, düşük vasıflı işgücünün iklim değişikliğine ve yükselen sıcaklıklara yüksek oranda maruz kalmasının, düşük vasıflı işgücü arzını ve bunun da yüksek vasıflı ve düşük vasıflı işgücü arasındaki ücret farkını azaltacağına işaret etmektedir. Bununla birlikte, iklim değişikliğinin ekonomi üzerindeki genel etkisi incelenen dönemde olumsuz olmaya devam etmiş ve yetişkin başına çıktı açısından refahın, iklim değişikliğinin olmadığı temel duruma kıyasla %20 oranında düştüğü bulgusuna ulaşılmıştır.

Doğanlar ve diğerleri (2020), iklim değişikliğinin toplam çıktı üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında, 1990-2016 yıllarını kapsayan süreçte orta gelirli ülkeler için hem sıcaklık hem de yağış değişkenlerinin toplam çıktı üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisini bulmuşlardır. Yazarlara göre bu durum, büyük ölçüde sanayileşme sürecini tamamlamamış ve alternatif üretim olanaklarına sahip olmayan orta gelirli ülkelerin tarımsal üretime bağımlılığının bir sonucudur. Yüksek gelirli ülkeler için, sıcaklığın toplam çıktı üzerinde olumlu ancak ihmal edilebilir bir etkiye sahip olduğu bulunurken, yağışın önemli bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Matsumoto, Tachiiri ve Su (2021), çeşitli iklim değişikliği senaryoları altında, ısı stresi nedeniyle işgücü verimliliğindeki değişikliklerin sosyo-ekonomik etkilerini değerlendirmeyi amaçladıkları çalışmalarında, iklim değişikliği ilerledikçe (özellikle sıcak ve nemli bölgelerde) işgücü verimliliğinin düştüğünü ve toplam GSYİH’de kademeli bir düşüşe neden olduğunu göstermişlerdir.

Czyzewski ve Michalowska (2022), panel veri modelini kullanarak Visegrad grubu ülkelerinde sera gazı emisyon miktarı, tarımdan elde edilen katma değer ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 2008-2019 yılları arasında Orta Avrupa’nın dört ülkesinin (Çekya, Macaristan, Polonya ve Slovakya) ele alındığı çalışmada, tarımda sera gazı emisyonlarının eko-verimliliğinin üretilen brüt katma değere göre analizi ile bu değerde en az kirliliğe sahip ülkenin Macaristan olduğu ve onu Slovakya’nın izlediği gösterilmektedir. Çekya üçüncü, Polonya ise sonuncu sırada yer almaktadır.

3. Metodoloji

Sera gazı emisyonu ile tarım sektöründe işgücü verimliliği arasındaki ilişkinin incelenmesinin amaçlandığı çalışmada, Avrupa Birliği (AB)’ne ilişkin 1996-2019 yıllarına ait verilerden yararlanılarak eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Değişkenlere ilişkin verilerden tarım sektöründe işgücü verimliliği verilerine OECD; sera gazı emisyonu verilerine ise Eurostat veri tabanı üzerinden ulaşılmıştır. Değişkenler ve hesaplama şekilleri Tablo 1’de, değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistik değerleri ise Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 1: Değişkenler ve Hesaplama Biçimleri

IGV (Tarımda İşgücü Verimliliği)	Çalışılan saat başına brüt katma değer
SGE (Sera gazı Emisyonu)	Uluslararası havacılığın çevresel etkilerini de kapsayan sera gazı emisyonu oranı

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

	IGV	SGE
Ortalama	3.666667	85.42083
Medyan	3.650000	89.00000
Maksimum	17.90000	93.30000
Minimum	-6.100000	74.10000
Std. Sapma	4.628989	6.627871
Çarpıklık	0.836657	-0.341289
Basıklık	5.522035	1.456990
Jarque-Bera	9.160636	2.846793
Olasılık Değeri	0.010252	0.240894

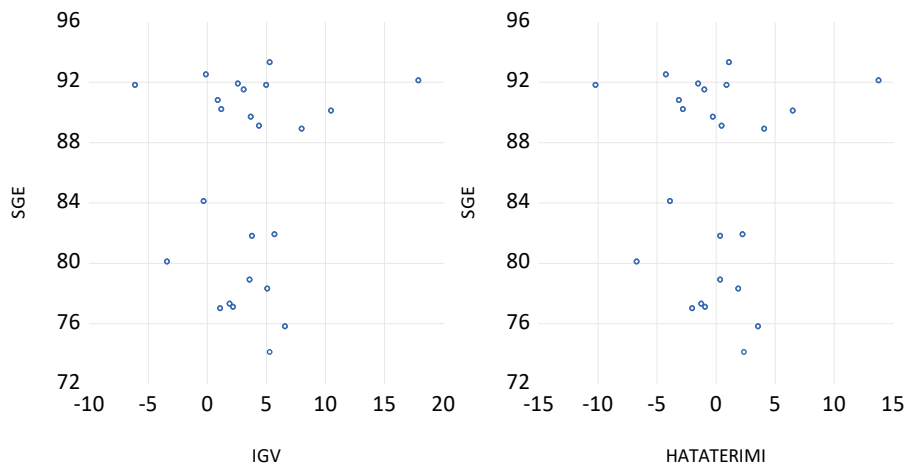
Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistik değerlerinin yer aldığı tablo incelendiğinde; IGV ve SGE'ye ait ortalama değerlerin 3.66 ve 85.42; maksimum değerlerin IGV'de 17.90, SGE'de 93.30; minimum değerlerin ise sırasıyla -6.10 ile 74.10 olduğu görülmektedir. Sonuçlar normal dağılım çerçevesinde değerlendirildiğinde IGV değişkeninin normal dağılım varsayımına uymadığı SGE değişkeninin ise normal dağıldığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda test edilmesi gereken diğer bir varsayım olan içsellik sınavında en az bir değişkenin normal dağılım varsayımına uymadığı durumda kullanılan Spearman korelasyon testi kullanılmıştır. İçsellik test sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3: İçsellik Test Sonuçları

<i>Korelasyon</i>
<i>t-istatistik</i>
<i>Olasılık</i>

	HATA TERİMİ	SGE
HATA TERİMİ	1.000000 ----- -----	
SGE	-0.143944 -0.682264 0.5022	1.000000 ----- -----

Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan hata terimi ile arasında korelasyon olması, yani yakın ilişki içerisinde olması durumu olarak da ifade edilebilen içsellik probleminin varlığının tahminleme aşamasına geçilmeden önce tespit edilmesi gerekmektedir. Modelde içsellik sorunu bulunması halinde tahminlemenin bu durumu dikkate alarak gerçekleştirilmesi elde edilen sonuçların tutarlılığı üzerinde etkili olabilmektedir. Bu bilgilerden hareketle yukarıdaki tablo incelendiğinde modelde içsellik sorunu bulunmadığı tespit edilmiştir.

Şekil 1: Serpilme Diyagramları

Şekil 1’de yer alan serpilme diyagramları incelendiğinde, IGV ile SGE değişkenleri arasında dağınık bir ilişki görünümünden bahsedebilmek mümkündür. Bunun yanında bağımlı değişken olan IGV’nin hata terimi ile SGE arasında da dağınık bir ilişki görülmektedir. Birim kök testlerine geçilmeden önce değişkenlerin trend içerip içermeme durumu kontrol edilmiş ve birim kök testlerinin hangi düzeylerde yapılacağına karar verilmiştir. Değişkenlerin trend içerip içermeme durumu Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4: Değişkenlerin Trend İçerme Durumu

IGV				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistik	Olasılık
C	4.243667	1.867874	2.271923	0.0332
@TREND	-0.050174	0.139159	-0.360552	0.7219
SGE				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistik	Olasılık
C	95.12433	1.168071	81.43712	0.0000
@TREND	-0.843783	0.087023	-9.696134	0.0000

Tablo incelendiğinde IGV değişkeninin trend içermediği; SGE değişkeninin ise trend içerdiği gözlenmektedir. Dolayısıyla SGE değişkeni için durağanlık sınavasının hem sabit hem de trendli durumlar için ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir.

Eşbütünleşme ve nedensellik ilişkilerine geçilmeden önce çalışma kapsamında incelenen IGV ve SGE değişkenlerine ilişkin durağanlık diğer bir ifade ile birim kök sınavası iki kırılmalı ADF (Narayan ve Popp, 2010) ve iki kırılmalı LM (Lee ve Strazicich, 2003) testleri ile gerçekleştirilmiştir. Birim kök testlerine ilişkin denklemler aşağıda yer almaktadır:

$$\Delta IGV_t = \alpha_0 + \alpha_{1t} + \delta IGV_{t-1} + \sum_{i=1}^N \Psi \Delta IGV_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\Delta SGE_t = \alpha_0 + \alpha_{1t} + \delta SGE_{t-1} + \sum_{i=1}^N \Psi \Delta SGE_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Denklemlerde yer alan “ Δ ” ile birinci fark işlemcisi, “ t ” ile zaman trendi, “ ε_t ” ile hata terimi, “ N ” ile ise hata terimlerine ilişkin gecikme sayısı ifade edilmektedir. Değişkenlere ilişkin durağanlık sınaması iki kırılmalı ADF (Narayan ve Popp, 2010), iki kırılmalı LM (Lee ve Strazicich, 2003) ve kırılmalı ADF testleri ile incelenmiştir. Birim kök test sonuçları Tablo 5’te yer almaktadır.

Tablo 5: Birim Kök Test Sonuçları

IGV		
İki Kırılmalı ADF		
ADF-istatistik Değeri		-8.842
Kırılma Tarihi	2003	2008
Fraksiyon	0.333	0.542
KD (1%, 5%, 10%) -5.259 -4.514 -4.143		
H ₀ : Birim kök vardır.		
İki Kırılmalı LM		
LM-istatistik Değeri		-9.239
Kırılma Tarihi	2009	2013
Fraksiyon	0.583	0.750
KD (1%, 5%, 10%) -4.545 -3.842 -3.504		
H ₀ : Birim kök vardır.		
SGE		
Sabit		

İki Kırılmalı ADF		
ADF-istatistik Değeri		-4.498
Kırılma Tarihi	2007	2011
Fraksiyon	0.500	0.667
KD (1%, 5%, 10%) -5.259 -4.514 -4.143		
H ₀ : Birim kök vardır.		
İki Kırılmalı LM		
LM-istatistik Değeri		-4.797
Kırılma Tarihi	2012	2014
Fraksiyon	0.708	0.792
KD (1%, 5%, 10%) -4.545 -3.842 -3.504		
H ₀ : Birim kök vardır.		
Trend		
Kırılmalı ADF		
ADF-istatistik Değeri		-4.810
Olasılık Değeri		0.021
Kırılma Tarihi		2008
KD (1%, 5%, 10%) -5.067 -4.524 -4.261		
H ₀ : Birim kök vardır.		

İki kırılmalı ADF test sonuçları incelendiğinde; ADF istatistik değerlerinin kritik değerin solunda yer aldığı, H_0 hipotezinin reddedildiği dolayısıyla IGV ve SGE değişkenlerinin düzeyde durağan olduğu tespit edilmiştir. İki kırılmalı LM testleri sonucunda elde edilen bulgularda, yine her iki değişkene ilişkin test istatistiklerinin kritik değerin solunda yer aldığı ve düzeyde durağan oldukları görülmektedir. Trend içeren SGE değişkeni için trendde durağanlık sınaması ADF testi ile incelenmiş ve ADF istatistik değerinin kritik değerin solunda yer aldığı olasılık değerinin ise kritik değerden küçük olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda H_0 hipotezinin reddedildiği ve SGE değişkeninin trendde de düzeyde durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapısal kırılma tarihleri incelendiğinde ise, ADF testinde IGV değişkeni için kırılmaların 2003 ve 2008 yıllarında; SGE değişkeninde ise 2007 ve 2011 yıllarında gerçekleştiği görülmektedir. LM testi incelendiğinde IGV’de kırılma tarihlerinin 2009 ve 2013; SGE’de 2012 ve 2014 yılları olduğu tespit edilmiştir. Son olarak SGE değişkeninde trendde kırılma tarihinin ADF test sonucuna göre 2008 olduğu gözlenmiştir.

Durağanlık sınamasının ardından çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin tespit edilmesi amacıyla eşbütünleşme ilişkisi test edilmiştir. Değişkenlere ilişkin serilerin ortak eğilimler göstermesi durumunda serilerde, rastlantısal bir bağ yerine ortak stokastik trend bulunduğu dolayısıyla bu serilerin eşbütünleşik olduğu yorumu yapılabilmektedir. Bu kapsamda çalışmada eşbütünleşme ilişkisinin varlığı Engle ve Granger (EG, 1987), Phillips ve Ouliaris (PO, 1990) ile Shin (1994) tarafından geliştirilen eşbütünleşme testleri aracılığıyla sınanmıştır. Çalışmada kurgulanan eşbütünleşme denklemi aşağıda yer almaktadır.

$$IGV_t = \alpha_t + \beta_{it}SGE_t + u_t \quad (3)$$

Denklemden yer alan “ u_t ” hata terimini ifade etmektedir. Değişkenlere ilişkin serilerin aynı düzeyde durağan olmaları varsayımı altında gerçekleştirilen eşbütünleşme test sonuçları Tablo 6’da gösterilmektedir.

Tablo 6: Eşbütünleşme Test Sonuçları

Sabit					
EG & PO	Test	İstatistik	%1	%5	%10
	EG_ADF	-8.713	-3.962	-3.365	-3.066
	PO_Zt	-10.176	-3.962	-3.365	-3.066
	PO_Za	-32.594	-28.322	-20.494	-17.039

H₀: Eşbütünleşme yoktur.

Shin	CIols	0.105	0.533	0.314	0.231
	CIols	0.075	0.533	0.314	0.231

H₀: Eşbütünleşme vardır.

Sabit ve Trend					
	Test	İstatistik	%1	%5	%10
EG & PO	EG_ADF	-8.769	-4.363	-3.800	-3.518
	PO_Zt	-10.377	-4.363	-3.800	-3.518
	PO_Za	-32.547	-35.419	-27.087	-23.192

H₀: Eşbütünleşme yoktur.

Shin	CIols	0.105	0.184	0.121	0.097
	CIols	0.075	0.184	0.121	0.097

H₀: Eşbütünleşme vardır.

IGV ve SGE değişkenleri için eşbütünleşme test sonuçları değerlendirildiğinde; sabitte ve sabit ve trendde Engle ve Granger (EG, 1987), Phillips ve Ouliaris (PO, 1990) testlerinde test istatistik değerlerinin kritik değerlerin solunda yer aldığı ve H_0 hipotezinin reddedildiği görülmektedir. Bu durumda IGV ve SGE değişkenlerinin eşbütünleşik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Shin (1994) tarafından gerçekleştirilen test sonucunda ise, istatistik değerlerinin sabit ve sabit ve trendde kritik değerlerin solunda yer aldığı, H_0 hipotezinin reddedilemediği ve bu teste göre de değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yani uzun dönemli ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Eşbütünleşme ilişkisinin tespitinden sonra değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmektedir. Uzun dönemli ilişki tek yönlü ya da çift yönlü olabilmektedir. Bu bağlamda IGV ve SGE arasında nedensellik ilişkisinin varlığının tespiti için standart Granger nedensellik testi, Kümülatif Fourier-Frekans Granger nedensellik testi ve Toda-Yamamoto nedensellik testleri kullanılmıştır. Kümülatif Fourier-Frekans Granger nedensellik testi kullanılan testler içerisinde yapısal kırılmaları dikkate alan test olma özelliği taşımaktadır. Aşağıda Granger nedensellik testinin formülleri 4 ve 5 numaralı denklemlerde, Toda-Yamamoto nedensellik testinin formülleri 6 ve 7 numaralı denklemlerde sırasıyla yer almaktadır.

$$\Delta IGV_t = \alpha_0 + \sum_{j=1}^k \alpha_{1j} \Delta IGV_{t-j} + \sum_{j=1}^k \alpha_{2j} \Delta IGV_{t-j} + \varepsilon_{1t} \quad (4)$$

$$\Delta SGE_t = \beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_{1j} \Delta SGE_{t-j} + \sum_{j=1}^k \beta_{2j} \Delta SGE_{t-j} + \varepsilon_{2t} \quad (5)$$

Granger nedensellik testine ait yukarıdaki denklemde bulunan “k” gecikme uzunluğunu, “ ε_{1t} ” ve “ ε_{2t} ” ibareleri ise hata terimlerini göstermektedir. Testin sıfır hipotezi nedensellik ilişkisinin bulunmadığını ifade etmektedir. Denklemde yer alan “ α_{2j} ” ve “ β_{2j} ” katsayılarının sıfıra eşit olduğu durumda H_0 hipotezi reddedilememektedir. Bu katsayıların sıfırdan farklı bir değer alması durumunda ise Granger nedensellik ilişkisinin bulunduğu ve değişkenlerin birbirinin Granger nedeni olduğu çıkarımı yapılabilmektedir.

$$IGV_t = \varpi + \sum_{i=1}^k \alpha_{1i} SGE_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_{1i} IGV_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{dmax} \delta_{1i} SGE_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{dmax} \theta_{1i} IGV_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (6)$$

$$SGE_t = \varrho + \sum_{i=1}^k \alpha_{2i} SGE_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_{2i} IGV_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{dmax} \delta_{2i} SGE_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{dmax} \theta_{2i} IGV_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (7)$$

Toda-Yamamoto denklemlerinde yer alan “k” VAR modelinin optimal gecikme uzunluğunu, “ d_{max} ” serilerin en yüksek durağanlık derecesini, “ ε_{1t} ” ve “ ε_{2t} ” hata terimlerini ifade etmektedir. “ α_{1i} ” ve “ α_{2i} ” değerlerinin sıfırdan farklı olması durumunda H_0 hipotezi reddedilmekte ve nedensellik ilişkisinin varlığından söz edilebilmektedir. Nedensellik test sonuçları Tablo 7’de yer almaktadır.

Tablo 7: Nedensellik Test Sonuçları

Standart Granger Nedensellik Testi					
Nedensellik	Wald	Asim. Olas.	Bootstrap Olas.	G.U.	Frekans
IGV => SGE	25.922	0.000	0.050	6	0.000
SGE => IGV	18.340	0.005	0.030	6	0.000
Kümülatif Fourier-Frekans Granger Nedensellik Testi					
Nedensellik	Wald	Asim. Olas.	Bootstrap Olas.	G.U.	Frekans
IGV => SGE	22.481	0.000	0.010	4	3.000
SGE => IGV	12.693	0.013	0.040	4	3.000
Toda ve Yamamoto Nedensellik Testi					
Nedensellik	Wald	Asim. Olas.	Bootstrap Olas.	G.U.	Frekans
IGV => SGE	20.093	0.001	0.030	5	0.000
SGE => IGV	16.410	0.006	0.060	5	0.000

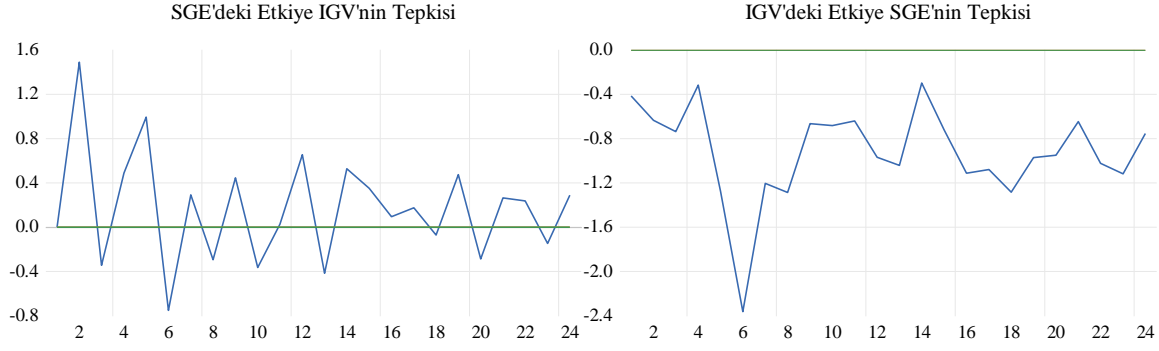
Tablo 7’deki nedensellik test sonuçları incelendiğinde; asimptotik ve bootstrap olasılık değerlerinin kritik değerden küçük olduğu görülmekte ve H_0 hipotezi reddedilmekte dolayısıyla kullanılan üç testte de değişkenler arasında çift yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Yani yapısal kırılmayı dikkate alan ve almayan test sonuçlarında hem IGV’den SGE’ye hem de SGE’den IGV’ye doğru nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir.

Nedensellik ilişkisinin tespitinin ardından etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri gerçekleştirilmiştir. İlk olarak VAR sistemi için gecikme uzunluğu belirlenmiştir. Gecikme uzunluğu belirleme kriterleri Tablo 8’de gösterilmektedir. Etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri için IGV ve SGE değişkenlerinin eşbütünleşme yani uzun dönemli ilişki içerisinde olması sebebiyle VEC sistemi üzerinden analizler gerçekleştirilmiş ve gerçekleşen olası şokların etkileri araştırılmıştır. VEC modeli üzerinden gerçekleştirilen etki-tepki analiz sonuçları Şekil 2’de; varyans ayrıştırması sonuçları da Tablo 9 ve Tablo 10’da yer almaktadır.

Tablo 8: VAR Gecikme Uzunluğu Belirleme Kriterleri

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-114.0388	NA	1363.318	12.89320	12.99213	12.90684
1	-90.18923	39.74931	151.1414	10.68769	10.98448	10.72862
2	-89.13228	1.526705	214.6313	11.01470	11.50935	11.08290
3	-87.01307	2.590139	279.8702	11.22367	11.91619	11.31916
4	-80.43602	6.577050	234.8169	10.93734	11.82771	11.06011
5	-63.51879	13.15785*	68.35130*	9.502088*	10.59032*	9.652140*
6	-60.31336	1.780796	107.2142	9.590373	10.87647	9.767708

Tablo 8’de yer alan VAR gecikme uzunluğu belirleme kriterlerine ilişkin sonuçlar değerlendirildiğinde; gerçekleştirilen testlerin tamamında optimal gecikme uzunluğunun 5 olduğu belirlenmiştir. Etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri için de gecikme uzunluğunun 5 olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 2: Etki-Tepki Analiz Sonuçları

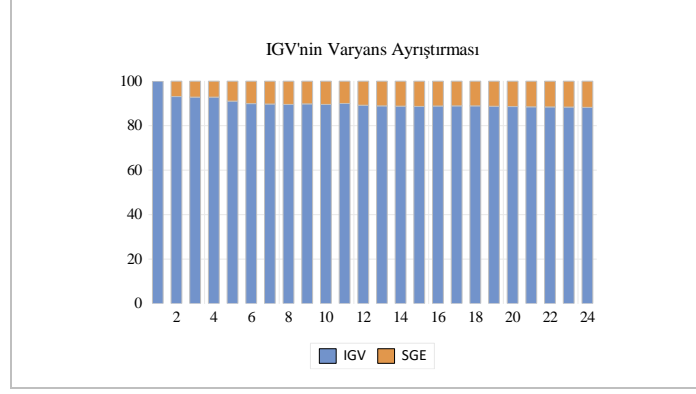
Şekil 2’de yer alan etki-tepki analiz sonuçlarına göre; SGE’den kaynaklanan bir etkiye IGV’nin gösterdiği tepki zaman içerisinde azalan oranda değişmekle birlikte analiz kapsamında kullanılan 24 yıllık süreç içerisinde sifıra yakınsamamaktadır. Dolayısıyla SGE’den ortaya çıkan etkinin IGV üzerinde ortadan kalkmadığını yani kalıcı bir etki yarattığını söyleyebilmek mümkündür. IGV’den kaynaklanan bir etkinin de SGE’de negatif bir tepkiye yol açtığı ve yine bu tepkinin de 24 yıllık zaman dilimi içerisinde devamlılık gösterdiği görülmektedir.

Etki-tepki analizi sonrasında çalışmada, değişkenlerde ortaya çıkan değişimlerin yüzdesel olarak ne kadarının kendisinden ne kadarının diğer değişkenden kaynaklandığı varyans ayrıştırması ile araştırılmıştır. Bağımlı değişken olan IGV’nin varyans ayrıştırması Tablo 9’da SGE’nin varyans ayrıştırması ise Tablo 10’da yer almaktadır.

Tablo 9: IGV’NİN Varyans Ayrıştırması

Tarih	Period	S.E.	IGV	SGE
1996	1	3.810437	100.0000	0.000000
1997	2	5.653537	93.04805	6.951953
1998	3	5.704935	92.81101	7.188986
1999	4	5.991532	92.81596	7.184040
2000	5	6.294536	91.00027	8.999731
2001	6	6.387797	89.88018	10.11982

2002	7	6.399959	89.71015	10.28985
2003	8	6.409356	89.53107	10.46893
2004	9	6.619733	89.73328	10.26672
2005	10	6.640322	89.49678	10.50322
2006	11	6.776483	89.91305	10.08695
2007	12	6.832734	89.15921	10.84079
2008	13	6.852062	88.85239	11.14761
2009	14	6.992250	88.72567	11.27433
2010	15	7.040922	88.63239	11.36761
2011	16	7.101152	88.80620	11.19380
2012	17	7.141658	88.87256	11.12744
2013	18	7.144700	88.87224	11.12776
2014	19	7.228455	88.69767	11.30233
2015	20	7.234159	88.55981	11.44019
2016	21	7.239090	88.44113	11.55887
2017	22	7.248803	88.36478	11.63522
2018	23	7.250448	88.32938	11.67062
2019	24	7.264730	88.21631	11.78369

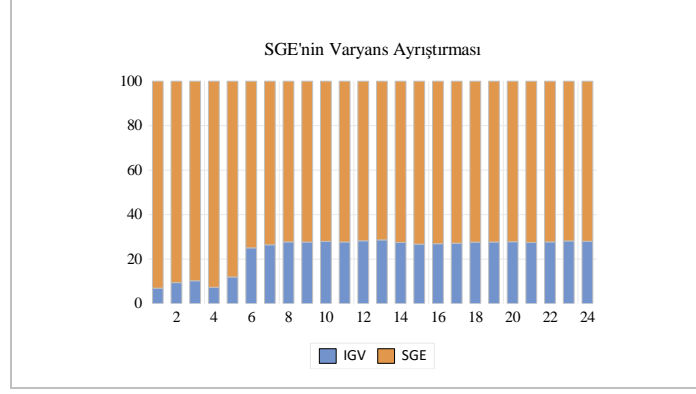

Tarım sektöründe işgücü verimliliğini ifade eden IGV değişkeninin varyans ayrıştırması sonuçlarını içeren Tablo 9'da tarım sektöründeki işgücü verimliliğinde yaşanan değişimlerin büyük kısmının değişkenin kendisinden yani tarım sektöründeki işgücünün temel özelliklerinden kaynaklandığını söyleyebilmek mümkündür. IGV'de yaşanan değişimlerin yaklaşık %12'lik kısmının ise sera gazı emisyonundan kaynaklandığı görülmektedir. Ayrıca tabloda sera gazı emisyonunun tarımda işgücü verimliliğinde yaşanan değişim üzerindeki etkisinin zaman içerisinde arttığı, 1997 yılında yaşanan değişimin 2019 yılına gelindiğinde yaklaşık 2 katı düzeyine yükseldiği söylenebilmektedir.

Tablo 10: SGE'nin Varyans Ayrıştırması

Tarih	Period	S.E.	IGV	SGE
1996	1	1.572907	6.934795	93.06520
1997	2	2.476236	9.380950	90.61905
1998	3	3.301768	10.26556	89.73444
1999	4	4.088353	7.295314	92.70469
2000	5	4.873243	11.97080	88.02920
2001	6	5.796323	25.06344	74.93656
2002	7	6.112604	26.41955	73.58045
2003	8	6.446454	27.73449	72.26551

2004	9	6.577728	27.66023	72.33977
2005	10	6.666626	27.97641	72.02359
2006	11	6.810594	27.68906	72.31094
2007	12	6.987065	28.23040	71.76960
2008	13	7.207743	28.61979	71.38021
2009	14	7.373723	27.50898	72.49102
2010	15	7.614500	26.69586	73.30414
2011	16	7.884569	26.88797	73.11203
2012	17	8.116361	27.14333	72.85667
2013	18	8.410033	27.61106	72.38894
2014	19	8.602183	27.66779	72.33221
2015	20	8.769509	27.79422	72.20578
2016	21	8.907613	27.46583	72.53417
2017	22	9.071854	27.75401	72.24599
2018	23	9.249625	28.16018	71.83982
2019	24	9.383358	28.00981	71.99019

Tablo 10'da yer alan sera gazı emisyonunun varyans ayrıştırması sonuçlarına göre; SGE'de meydana gelen değişimlerin yüzdesel olarak büyük çoğunluğunun değişkenin kendisinden kaynaklandığı yaklaşık %30'luk kısmının ise tarım sektöründe işgücü verimliliğinden kaynaklandığı gözlenmektedir. 1996 yılında gerçekleşen SGE'deki değişimlerde IGV'nin payının 2019 yılına gelindiğinde yaklaşık 5 kat artan bir şekilde gerçekleştiği ifade edilebilmektedir.

Çalışma kapsamında gerçekleştirilen analizler genel anlamda değerlendirildiğinde; tarımda işgücü verimliliği ve sera gazı emisyonu arasında uzun dönemli ilişki olduğu ve çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu gözlenmektedir. Bu doğrultuda uzun dönemde tarımda işgücü verimliliği ve sera gazı emisyonu birbirleri üzerinde değişimler yaratma etkisine sahiptir. Bu ilişkinin boyutunun detaylandırılması için gerçekleştirilen diğer analiz bulgularında ise işgücü verimliliğinde meydana gelen kısa dönemli şokların uzun dönemde sera gazı emisyonu üzerinde negatif yani azaltıcı bir etki taşıdığı ve sera gazı emisyonunda yaşanan bu değişimlerde analize konu olan 24 yıllık süreçte tarımda işgücü verimliliğinin etkisinin giderek arttığı gözlenmektedir. Bu doğrultuda Avrupa Birliği'nde çevre dostu politikaların artan etkinliğinin tarım sektöründe verimlilik artışından kaynaklı sera gazı emisyonu salınımında azalmalara yol açtığı ve giderek başarılı bir seyir izlediği söylenebilmektedir.

4. Sonuç

Son yıllarda iklim değişikliği olarak ifade edilen ve günümüzde artık iklim krizi olarak görülen değişimler, insanlığın tamamını tehdit eden bir noktaya gelmiştir. İnsanlığı etkileme potansiyeli yüksek olan bu değişimlerin en önemli etkilerinden biri gıda alanında dolayısıyla da tarım sektörü üzerinde görülmektedir. Tarım sektöründe ilerlemenin önemli göstergelerinden biri olarak işgücü verimliliğinden bahsedebilmek mümkündür. Dolayısıyla

tarımda işgücü verimliliğinin iklim koşullarından etkilenip etkilenmediğinin incelenmesi çalışmanın nihai amacıdır.

Bu doğrultuda iklim değişikliğinin bir göstergesi olarak belirlenen sera gazı emisyonu ile tarım sektöründe işgücü verimliliği arasındaki ilişki çalışma kapsamında AB'ye ilişkin 1996-2019 yılı verilerinden hareketle analiz edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda tarım sektöründe işgücü verimliliği ve sera gazı emisyonunun uzun dönemli bir ilişki içerisinde oldukları tespit edilmiştir. Bunun yanında eşbütünleşik olan bu değişkenler arasında nedensellik ilişkisi incelenmiş ve değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yani hem işgücü verimliliğinde yaşanan değişimler sera gazı emisyonunda ortaya çıkan değişimlerin Granger nedenidir hem de sera gazı emisyonunda meydana gelen değişimler tarımda işgücü verimliliğinde ortaya çıkan değişimlerin Granger nedenidir denilebilmektedir. Nedensellik ilişkisinin ardından etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri gerçekleştirilmiş ve etki-tepki analiziyle sera gazı emisyonunda ortaya çıkan etkinin işgücü verimliliğinde bir tepkiye yol açtığı ve analiz kapsamında ele alınan 24 yıllık süreçte bu azalan etkinin sıfıra yakınsamadığı yani ortadan kalkmadığı gözlenmiştir. Yine etki-tepki analiz sonuçlarına göre işgücü verimliliğinde meydana gelen bir etkinin sera gazı emisyonunda negatif bir tepkiye yol açtığı ve bu tepkinin de 24 yıllık süreçte ortadan kalkmadığı gözlenmiştir. Tarımda işgücü verimliliğine ilişkin varyans ayrıştırması sonuçları incelendiğinde, işgücü verimliliğinde 24 yıllık süreçte yaşanan değişimlerin büyük kısmının değişkenin kendisinden yani tarım sektörünün ve bu sektörde çalışan işgücünün temel dinamiklerinden kaynakladığı görülmekle birlikte sera gazı emisyonunun etkisinin ise yıllar içerisinde arttığı görülmüştür. Sera gazı emisyonu varyans ayrıştırması sonuçlarında da yine değişkende meydana gelen değişimlerin büyük bölümünün değişkenin kendisinden kaynaklandığı ve yıllar içerisinde tarım sektöründeki işgücü verimliliğinin etkisinin arttığı gözlenmiştir. Varyans ayrıştırması sonuçları birlikte değerlendirildiğinde ise tarımda işgücü verimliliğinin sera gazı emisyonunda yaşanan değişimleri yaklaşık dört kat daha yüksek oranda etkilediği ayrıca görülmektedir.

Yapılan çalışma, literatür ile uyumlu bir biçimde sera gazı emisyonu ile tarımda işgücü verimliliği arasındaki uzun dönemli ilişkiyi doğrulamıştır. Bununla birlikte, nedensellik ve varyans ayrıştırması analizi sonuçlarına bakıldığında, sera gazı emisyonunun -yıllar içinde artan- tarımda işgücü verimliliği üzerindeki etkisi, tersine bir etkiden daha yüksektir. Elbette tarımda işgücü verimliliğini etkileyen birçok değişken olmakla birlikte, bu durum iklim değişikliğinin ve spesifik olarak sera gazı emisyonlarının etkisini önemsiz kılmamaktadır.

Gerçekleştirilen analizin gelir düzeyi yüksek AB ülkelerini ele aldığı düşünüldüğünde, bu ülkelerde tarım sektörünün milli gelirdeki payının görece düşük olmasının, iklim değişikliğinin tarımsal işgücü verimliliği üzerindeki olumsuz etkisinin gelişmekte olan ülkelere kıyasla ekonomik büyümeyi daha az olumsuz etkileyebileceği söylenebilir. Bununla birlikte, iklim değişikliğinin tarımsal üretim üzerindeki etkisi sadece ekonomik büyüme bağlamında değil daha bütüncül bir refah anlayışı çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu anlayış, tarımsal üretimdeki çıktı ve çeşitliliğin azalmasından, tarımda çalışan işgücünün gelir düzeyinin düşmesine ve hayati tehlikeye kadar varabilecek ısıdan kaynaklı olumsuz çalışma koşullarına maruz kalmasına kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla iklim değişikliğinin tarımsal üretimdeki etkisine verilecek yanıtlar, azaltım ve uyum politikaları arasında bilinçli ve yerinde bir tercih yapmayı gerektiren çok yönlü bir sosyo-politik bakış gerektirmektedir. Ülkelerin kendilerine özgü, kültürel olarak kabul ettikleri birtakım yöntemleri de kapsayan -siesta gibi- uyum ya da adaptasyon politikaları, çalışma koşulları ve çalışan refahı üzerinde daha etkili olabilirken, çıktı üzerindeki olumsuz etkiyi azaltma konusunda o derece etkili olmayabilir. Öte yandan iş sağlığı ve güvenliğine yönelik politikalar, teknolojik yatırımlar gibi azaltım politikaları da yüksek maliyetli olabilir ve uzun vadede sera gazı emisyonunu arttırıcı etkiler gösterebilir. Dolayısıyla iklim değişikliği-tarımsal işgücü verimliliği arasındaki ilişki ve gelecekteki olası etkileri anlaşıldıktan sonra ülkelerin sosyal, ekonomik ve siyasi bağlamlarında en etkin hangi politikaları uygulayabileceklerine dair çalışmaların da arttırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Baker, J.S., Murray, B.C., McCarl, B.A., Feng, S., Johansson, R., (2012). Implications of Alternative Agricultural Productivity Growth Assumptions on Land Management, Greenhouse Gas Emissions, and Mitigation Potential. *American Journal of Agricultural Economics*. 95(2), 435-441.

Bekiroğlu, O. (2011). Tarımda Karbon Ayak İzi Sürdürülebilir Kalkınmanın Yeni Kuralı: Karbon Ayak İzi.

Czyzewski, A., Michalowska, M. (2022). The Impact of Agricultural on Greenhouse Gas Emissions in the Visegrad Group Countries after the World Economic Crisis of 2008. Comparative Study of Researched Countries. *Energies*, 15, 1-18.

Dasgupta, S., Van Maanen, N., Gosling, S.N., Piontek, F., Otto, C. & Schleussner, K.C. (2021). Effects of Climate Change on Combined Labour Productivity and Supply: An Empirical, Multi-Model Study. *Lancet Planet Health*, 5, 455-465.

Dietz, S., Lanz, B. (2018). Economic Growth, Population Growth and Agriculture in a Changing Climate. *Energy&Climate Economics*.

Doğanlar, M., Mike, F., Kızılkaya, O. (2020). The Impact of Climate Change on Aggregate Output in Middle and High-Income Countries. *Austrilian Economic Papers*, 61, 72-86.

Druckman, A., Jackson, T. (2016). Understanding Households as Drivers of Carbon Emissions. Clift, R., Druckman, A. (ed.) *Taking Stock of Industrial Ecology*. Springer International Publishing.

Engle, R.F. & Granger, C.W. J. (1987). Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing. *Econometrica*, 55, 251-276.

Eshete, Z.S., Mulatu, D.W. & Gatiso, T.G. (2020). CO2 Emissions, Agricultural Productivity and Welfare in Ethiopia. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 12(5), 687-704.

Gosling, S.N., Zaherpour, J. & Iberreta, D. (2018). PESETA III: Climate Change Impacts on Labour Productivity. JRC Technical Reports, European Union.

Granger, C. W. J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Models. *Econometrica*, 37, 424-438.

İklim Değişikliği ve Tarım Değerlendirme Raporu. (2021). T.C Tarım ve Orman Bakanlığı Tarım Reformu Genel Müdürlüğü, Ankara.

Kjellstrom, T., Holmer, I. & Lemke, B. (2009a). Workplace Heat Stress, Health and Productivity- An Increasing Challenge for Low and Middle Income Countries During Climate Change. *Global Health Action*, 1-6.

Kjellstrom, T., Kovats, R.S., Lloyd, S.J., Holt, T. & Tol, R.S.J. (2009b). The Direct Impact of Climate Change on Regional Labour Productivity. *Archives of Environmental & Occupational Health*, 64(4), 217-227.

Kjellstrom, T. (2016). Impact of Climate Conditions on Occupational Health and Related Economic Losses: A New Feature of Global and Urban Health in the Context of Climate Change. *Asia-Pasific Journal of Public Health*, 1-10.

Lee, J., & Strazicich, M. C. (2003). Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks. *Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.

Matsumoto, K. (2019). Climate Change Impacts on Socioeconomic Activities Through Labour Productivity Changes Considering Interactions Between Socioeconomic and Climate Systems. *Journal of Cleaner Production*, 216, 528-541.

Matsumoto, K., Tachiiri, K. & Xuaming, S. (2021). Heat Stress, Labour Productivity and Economic Impacts: Analysis of Climate Change Impacts Using Two-Way Coupled Modeling. *Environmental Research Communication*, 3, 1-14.

Narayan, P. K., & Popp, S. (2010). A New Unit Root Test with Two Structural Breaks in Level and Slope at Unknown Time. *Journal of Applied Statistics*, 37(9), 1425-1438.

Nordhaus, W.D. (2006). Geography and Macroeconomics: New Data and New Findings. *The Proceedings of the National Academy of Sciences*, 103(10), 3510-3517.

Patel, L., Friedman, E., Johannes, S.A., Lee, S.S., O'Brien, H.G., Schear, S.E., (2021). Air Pollution as a Social and Structural Determinant of Health. *The Journal of Climate Change and Health*. 3(2021). 1-4.

Phillips, P.C.B. & Ouliaris, S. (1990). Asymptotic Properties of Residual Based Tests for Cointegration. *Econometrica*, 58, 165-193.

Sanders, N. (2020). Social Benefits of Air Quality: Environmental Policy as Social Policy. Research Brief Series: The Intersection between Environmental Policy and Health.

Schulte, P.A., Bhattacharya, A., Butler, C.R., Chun, H.K., Jacklitsch, B., Jacobs, T., Kiefer, M., Lincoln, J., Pendergrass, S., Shire, J., Watson, J. & Wagner, G.R. (2016). Advancing the Framework for Considering the Effects of Climate Change on Worker Safety and Health. *Journal of Occupational and Environmental Hygiene*, 13(11), 847-865.

Shin, Y. (1994). A Residual-Based Test of the Null of Cointegration against the Alternative of No Cointegration. *Econometric Theory*, 10, 91-115.

Sillmann, J., Orlov, A., Aaheim, A., Aunan, K. & De Bruin, K. (2019). Economic Losses of Heat-Induced Reductions in Outdoor Worker Productivity: A Case Study of Europe. *Economics of Disasters and Climate Change*, 3, 191-211.

Stringer, L. (2009). Yeşil İşyeri. Çalışanlara, Çevreye ve Kârlılığa Yarar Sağlayan Sürdürülebilir Stratejiler. İstanbul: Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası.

Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225–250.

EXTENDED SUMMARY

When examined from the past to the present, it is seen that the social structure has faced different threats in different time periods. These threats, which are effective on the social structure, can become a social problem over time, and in this context, they can turn into a threat to all humanity as a result. Global climate change, the importance of which has been understood more recently and has been discussed extensively in the literature in recent years, is one of the social problems mentioned. According to their characteristics, social problems are those that have the potential to have an impact on the majority of society and are likely to appear at any time in the social structure. However, solutions to these issues are more likely to come from collective action than from individual action, and it is anticipated that these issues will produce a number of challenges for the continuation of social life. In this direction, global climate change is considered as a social problem in recent studies in terms of creating various risks for the future of societies due to its negative consequences.

Global climate change is expressed as climate changes that occur as a result of the warming of the atmosphere caused by various substances, especially greenhouse gases, as a result of human activities, reaching a global dimension. In this respect, it is thought that climate change only reflects some environmental concerns at first glance. However, when considered in terms of its consequences, the phenomenon of climate change affects almost all segments of the society in terms of their activities. From food to clothing, from energy to transportation, all fields of activity are affected by global climate change. Although the effects of climate change may be at different levels on different countries and regions, the general effect of the theory is considered to be negative in both developed and developing countries in the short and long term. The principal adverse effects of climate change in many different domains include changes in agricultural production, declines in labor productivity, increases in natural disasters, the spread of infectious illnesses, and deterioration in ecosystems.

The social problems that occur in the social structure affect the welfare (well-being) of people in terms of their nature. In this context, climate change has become a serious threat to the welfare and health of all humanity. All sectors and working areas affected by climate change are of vital importance for people. In today's conditions, all social life continues at a certain standard level and it is not desired to compromise on this standard. Therefore, an emerging threat on social life is tried to be eliminated or its effects mitigated through social structure mechanisms. Recently, a relatively new area of research that has also been referred to as

"climate change economics" in the socio-economic literature has looked at the connections between climatic changes, economic activity, and social life as a whole. It is also working on methods and policies that will eliminate the harmful effects of climatic conditions on social welfare.

As can be understood from its definition, it is stated that one of the most influential factors on global climate change is greenhouse gases. The increase in greenhouse gas causes an increase in temperature in the first place. The increase in greenhouse gas has increased the average temperature on the world since the Industrial Revolution, and it is expected to increase by an average of 3.0 °C until 2100, according to the latest global reports.

The increase in temperature in a large part of the world in recent years is expressed as global warming and all seasons are affected by this development. Of course, these developments, which are effective on the seasons, have affected many different production processes and sectors, as well as the agricultural sector, which produces largely depending on the season, directly affected by this situation. Despite the fact that many industries are impacted, the agriculture sector is thought to be among the most susceptible to climate change because of its structure. In addition, its contribution to national income and employment, as well as the nutritional needs of the country's population, creating added value and providing the need for raw materials, carry the agricultural sector to an indispensable point.

The agricultural sector is affected by global climate change in many ways. While the global climate change, together with the seasonal changes due to global warming, causes various changes in the outputs of agricultural products; on the other hand, it creates some effects on the workforce working in the field of agriculture. Air is a direct input that immediately impacts biophysical aspects of agricultural production, but it also directly affects labor supply and productivity, and consequently output, in environments where workers are strongly exposed to climate. Agricultural workers are especially susceptible to the negative effects of climatic change since they spend so much time outdoors and in hot surroundings. A hot working environment, when physical activity is high, as in agricultural production, causes a decrease in physical and mental skills for employees, an increase in the risk of accidents, heat exhaustion, heat stroke which are even life-threatening situations in advanced cases.

The aim of this study is to examine the relationship between the changes in greenhouse gas emissions, which are accepted as an important determinant of climate change, and labor

productivity in the agricultural sector. In the study, which was limited to the European Union countries, labor productivity in the agricultural sector was determined as the dependent variable and greenhouse gas emission was determined as the explanatory variable, and time series analysis was carried out based on the data for the years 1996-2019 regarding the variables.

Among the variables related to the data, labor productivity data in the agricultural sector were obtained from the OECD, and the greenhouse gas emission data were obtained from the Eurostat database. As a result of the analysis, it was determined that there is a long-term relationship between these variables. The causality relationship between these co-integrated variables was also examined and a bidirectional causality relationship was determined. After the causality relationship, action-response and variance decomposition analyzes were carried out and it was observed that the effect on greenhouse gas emissions with the impulse-response analysis caused a reaction in labor productivity and this decreasing effect did not converge to zero in the 24-year period considered within the scope of the analysis, that is, it did not disappear. Again, according to the results of the impulse-response analysis, it was observed that an effect on labor productivity caused a negative reaction in greenhouse gas emissions and this reaction did not disappear in a 24-year period. When the variance decomposition results are evaluated together, it is also seen that labor productivity in agriculture affects the changes in greenhouse gas emissions approximately four times higher.

In this regard, our study supported previous research by confirming the long-term association between greenhouse gas emissions and labor productivity in agriculture. However, looking at the results of the causality and variance decomposition analysis, the effect of greenhouse gas emissions -increasing over the years- on labor productivity in agriculture is higher than a reverse effect. This situation necessitates the adoption and implementation of policies to eliminate the impact of climate change and specifically greenhouse gas emissions on agricultural labor productivity. Some researchers expect that in countries where agricultural production dominates and alternative sources of income are not plentiful, temperature increases caused by climate change will have serious effects on output and productivity levels, and this will seriously damage the welfare of these countries. In rich countries with alternative income opportunities, where capital-intensive production is dominant, these effects are expected to be more indirect. However, it is not always easy to distinguish between “poor” and “rich” countries. Although the criteria used are not clear, such a perspective may preclude a holistic welfare perspective. As a matter of fact, considering that the analysis carried out in our study

deals with the EU countries with high income, it can be said that the relatively low share of the agricultural sector in national income in these countries and the negative impact of climate change on agricultural labor productivity may affect economic growth less negatively compared to developing countries. However, when the effects of climate change on agricultural production are examined through the lens of a more holistic understanding of welfare, it is determined that they will have a variety of negative effects, including a decline in agricultural output and diversity, a decline in the wages and standard of living of the workforce engaged in agriculture, and this will have an impact on social welfare both quantitatively and qualitatively. In this case, adaptation policies and mitigation policies against climate change come into play as an option. While these policies may have advantages and disadvantages in themselves, their effectiveness is directly related to the cultural and socio-economic structure of the country in which they are implemented. It is thought that this study contributes to the preparation of the social policies to be implemented against it by revealing the importance of the relationship between climate change and agricultural labor productivity and its possible future effects.

Sahra Altı Afrika Ülkelerinde Ticari Açıklık ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme Etkisi: Dinamik Panel Veri Analizi

Serhat ALPAĞUT*

Geliş Tarihi (Received) 17.02.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 10.08.2023

DOI: 10.26745/ahbvuidfd.1252446

Öz

Sahra altı Afrika ülkelerinde dış ticaret ve doğrudan yabancı yatırımlar önemli birer makroekonomik faaliyettir. Son yıllarda ekonomik büyümesi düşük seyreden bölgede hem dış ticaret hem de doğrudan yabancı yatırımların milli gelire oranında düşüşler görülmektedir. Bununla birlikte bölgeye doğrudan yabancı yatırım yapan, ithalat ve ihracat faaliyeti gerçekleştiren ülke profilleri ve ağırlığında değişimler gözlenmektedir. Bu durumda doğrudan yabancı yatırım ve ticaretin birlikte ekonomik büyüme etkisinin araştırılmasının literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. 48 SAA ülkesi üzerine 2007 ve 2021 arası yıllık verilerle sistem GMM yaklaşımı kullanılarak panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Ampirik bulgular ticari açıklık ve doğrudan yabancı yatırımların ekonomiyi pozitif etkilediği fakat etkinin önemli düzeyde olmadığı yönündedir. Sonuçlar literatüre uyumludur. Hem doğrudan yabancı yatırımların hem de ticaretin pozitif etkilemesi teorik olarak beklentileri karşılmasına rağmen katsayıların düşük seviyede olması bölgenin bu iki önemli ekonomik faaliyetten yeterli verimi alamadığı ve ekonomiye yansımalarının etkin olmadığı yorumu yapılabilir. Bu hususta uygulanacak ekonomi politikalarının bölge ekonomilerinin gelişim seyri için önemli olduğunu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Ticari Açıklık, Panel Veri Analizi, Sistem GMM

The Impact of Trade Openness and Foreign Direct Investment on Economic Growth in Sub-Saharan Africa Countries: Dynamic Panel Data Analysis

Abstract

Foreign trade and foreign direct investments in sub-Saharan African countries are important macroeconomic activities. In the region, whose economic growth has been low in recent years, both foreign trade and foreign direct investments to national income have decreased.. In addition, there are changes in the profile and weight of countries that make foreign direct investments in the region and carry out import and export activities. In this case, it is thought that investigating the effect of foreign direct investment and trade together on economic growth will contribute to the literature. Panel data analysis was carried out using the system GMM approach with annual data on 48 SAA countries between 2007 and 2021. Empirical findings are that trade openness and foreign direct investments have a positive effect on the economy, but the effect is not significant. The results are compatible with the literature. Although the positive effects of both foreign direct investments and trade meet the expectations in theory, the low level of coefficients can be interpreted that the region cannot get enough efficiency from these two important economic activities and its reflection on the economy is not effective. It is thought that the economic policies to be implemented in this regard are important for the development of the regional economies.

Keywords: Economic Growth, Foreign Direct Investments, Trade Openness, Panel Data Analysis, System GMM

*Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eleşkirt MYO, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, salpagut@agri.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7326-4048.

Giriş

Sahra altı Afrika, Sahra çölünün alt kısmında kalan ülkelerin oluşturduğu bölge için kullanılan bir tabirdir. 48 ülkeden oluşan bu bölge ekonomik olarak heterojen yapıdadır. 1990'larda ortalama %2,3 büyüme oranına sahip olan bölge 2000-2008 yılları arasında %5,6 ekonomik büyüme göstermiştir (Adams ve Opoku, 2015: 48). 2008 sonrasında ise ekonomik büyüme azalan bir trende sahiptir. Ekonomik büyüme oranı 1970'li yılların ilk dönemleri ve 2021 yılı haricinde dünya ortalama büyümesinin altında bir performans göstermiştir.

Bölgede siyasi karışıklık, savaş, terör eylemleri Ruanda, Liberya, Eritre, Somali, Sudan gibi ülkelerde yüksek düzeyde yaşanmaktadır (Koku ve Farha, 2020: 620). Bu durum doğrudan yabancı yatırım (DYY), ticaret ve turizm gibi döviz cinsi girdi sağlayan ekonomik faaliyetler için olumsuz faktörlerdir. Dış tasarruflar ve ödeme bilançosu açısından bu olumsuz faktörler ekonomik büyümeyi negatif etkileyebilmektedir.

Akademisyenlerin ortak fikirleri ülkelere giren fiziki ve nakdi sermayenin artışı ile yaratılan dış kaynakların toplam tasarruf ve döviz piyasalarına etkileri ile ekonomik büyüme üzerine olumlu etki edeceği yönündedir. Özellikle gelişmekte olan ekonomiler için daha da önemli olan bu olgu, Sahra altı Afrika (SAA) ülkeleri için de geçerlidir. Bahsi geçen dış tasarruflar doğrudan yabancı yatırım (DYY), portföy yatırımları, dış ticaret ve turizm yoluyla ülkelere gelmektedir.

DYY, neoklasik modelde fiziksel sermayeyi ve üretim verimliliğini artırarak ev sahibi ekonomide büyümeyi teşvik etmesi beklenmektedir (Ewing ve Yang, 2009: 512). Solow tipi standart neoklasik büyüme modellerinde, DYY geleneksel olarak ev sahibi ekonominin sermaye stokuna bir ilave olarak kabul edilir. Böylece yerli ya da yabancı sermaye artışı arasında bir fark yoktur. DYY girişleri sermaye stoğuna ilave kabul edildiğinden ekonomik büyümeye pozitif katkı yapması beklenmektedir. Fakat sermayenin azalan getirisi nedeniyle DYY ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki değişmez sürekli bir pozitiflik barındırmamaktadır (Dash ve Sarma, 2011: 239). Sermaye stoğunun artırılması yoluyla ekonomik büyümeyi hedefleyen diğer modeller ise Aghion ve Howitt (1992) sermaye stoğunun niteliksel olarak artırılması ve Romer (1990) yeni tip sermaye mallarının çeşitliliğinin artırılması yoluyla teknolojik değişim öngören modeldir. Bu öncü çalışmalar sonrasında yeni büyüme modelleri DYY'lerin büyüme etkilerine farklı yaklaşımlar getirmiştir. (Vadlamannati ve Tamazian, 2009: 303). Yeni büyüme teorileri bilgi ve teknoloji birer üretim faktörü olarak kabul etmiştir. Graham ve Krugman (1995), teknoloji transferleri yoluyla, Branstetter (2000) bilgi

yayımlı yoluyla, Keller ve Yeaple (2003) verimlilik artışı yoluyla DYY'lerin ekonomik büyümeyi pozitif etkileyebileceğini savunmaktadır. Bunun yanında Keller ve Yeaple (2009) ile Xu ve Sheng (2012) çalışmaları DYY'lerin diğer sektörler pozitif bir dışsallık yaratarak özellikle ileri geri bağlantıları olan sektörler pozitif katkı sağladığını savunmaktadır.

SAA ülkelerinde özellikle son 20 yıldaki büyüme oranlarındaki düşüş, büyümenin tekrar toparlanabilmesi ve sürdürülebilmesi açısından soru işaretleri doğurmaktadır (Meniago ve Lartey, 2020: 274). Büyümedeki düşüşe paralel olarak SAA ülkelerine DYY girişlerinin (milli gelire oranla) son yirmi yılda azaldığı (2021 yılı hariç) görülmektedir. ABD, Çin, Hindistan ve Orta Doğu ülkelerinin farklı sektörlerde yatırımları artarken AB ülkelerinin yatırımları azalmaktadır. Büyüme ile birlikte DYY'lerde görülen bu düşüş ekonomide önemli bir ağırlığı olan DYY'lerin ekonomik büyüme üzerinde etkilerinin tekrar ele alınması ihtiyacını doğurmuştur. Literatürde Sakyi ve Egyir (2017) ile Asamoah vd. (2019) çalışmalarının SAA ülkelerinde DYY'lerin ekonomik büyümeyi negatif etkilediği yönündeki çalışmaları da bu yeniden gözden geçirmeyi pekiştirmektedir.

SAA ülkelerinde önemli diğer bir ekonomik faaliyet ise dış ticarettir. 2008 yılına kadar çoğunlukla dünya dış ticaret ortalamaları üzerinde seyreden dış ticaret haddi, bu yıldan sonra azalan bir trende sahiptir. DEİK (2021) raporu SAA ülkelerinin en önemli alıcısı olan ABD'nin SAA ülkelerinden ihracatı önemli ölçüde azalttığı yönündedir. İthalatta ise Çin diğer tüm ülkelerden daha yüksek bir büyüme hızıyla ithalatçı ülke konumuna gelmiştir. Çin'in son yirmi yılda %4 olan ithalat seviyesi %18'e yükselmiştir. Nihai olarak ise son yirmi yılda SAA ülkelerinde ticaret hacmi daralmaktadır. Teorik olarak Kruger (1978) ile Frankle ve Romer (1999) çalışmaları gelişmekte olan ülkelerin ara malı ithalatı yoluyla teknoloji transferleri sağlayarak ekonomik büyümeyi pozitif etkileyeceğini savunmaktadır. Grossman ve Helpman, teknolojiyi içsel kabul ettiği bir modelde ticaretin küçük ülkelerde iki etkileme kanalını olduğu ifade etmektedir. İlki ticaret haddinin artması neticesinde endüstriyel bilgi birikimini artması ve bu bilginin diğer sektörler yayılma etkisi göstermesi yoluyla ekonomik büyümeyi artıracığı yönündedir. İkincisi ise ülkeler arasında artan ticaret neticesinde araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin ve inovasyonun artırması sonucu ekonomik büyümeyi artıracığı yönündedir (Grossman ve Helpman, 1991: 11). 1980'lerden sonra gelişmekte olan ülkelerde liberal politikalara kayma eğilimi ülkeler arasında ticaret haddini artırmıştır. Yapılan ampirik çalışmaların birçoğu da ticaret ve büyüme arasında pozitif ilişki öngörmektedir (Perraton, 2011: 289). Literatürde SAA ülkeleri özelinde yapılan çalışmalarda ticaretin büyüme üzerine pozitif etkileri olduğu sonucu çoğunlukla olsa da Adams (2009); Ahmed vd. (2011); Rjoub vd. (2017)

çalışmalarının sonuçları SAA ülkelerinde ticaretin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği yönündedir.

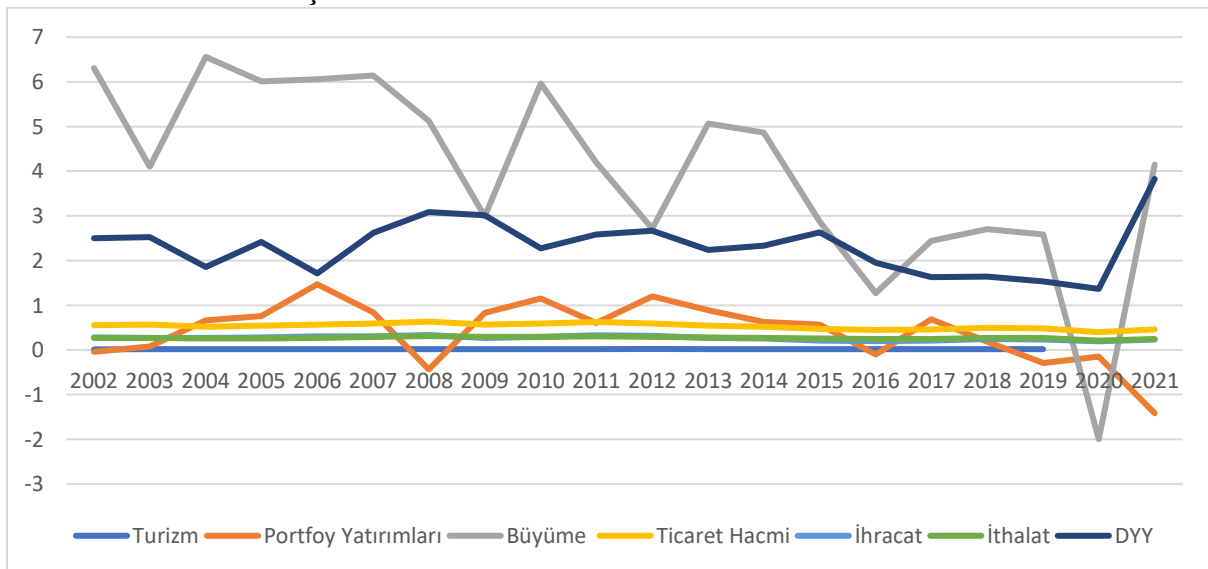
SAA ülkelerindeki ekonomik büyüme oranlarındaki azalmayı takiben DYY ve ticaretteki azalmalar ve literatürde bu ekonomik faaliyetlerin ekonomik büyümeyi negatif etkilediği yönündeki çalışmalar SAA ülkelerinde DYY ve ticaretin birlikte ele alınarak ekonomik büyümeyi ne yönde etkilediğini araştırmak çalışmanın motivasyonunu oluşturmaktadır. Teorik olarak pozitif etkilemesi beklenen bu iki ekonomik faaliyetin yönünün belirlenebilmesi ödemeler bilançosu açısından bölgenin geleceği hakkında yorum yapabilmeyi sağlayacaktır.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde düzenlenmiştir. Birinci bölümde SAA ülkelerinin ekonomik görünümü, DYY girişleri ve dış ticaret verileri ile değerlendirme yapılacaktır. İkinci bölümde konuyla ilgili literatür özeti verilecektir. Üçüncü bölümde çalışmada uygulama yapılacak model ve değişkenler tanıtıldıktan sonra ekonometrik yöntem hakkında bilgi verilecektir. Dördüncü bölümde uygulama sonunda elde edilen bulgular değerlendirilecektir. Son bölümde ise genel değerlendirme ve sonuç sunulacaktır

1. SAA Ülkelerinde Ekonomik Görünüm

SAA ülkelerinde dış ticaret ve DYY diğer ekonomik faaliyetlerden daha baskın olduğundan bu bölümde bu ekonomik faaliyetler detaylıca incelenecektir.

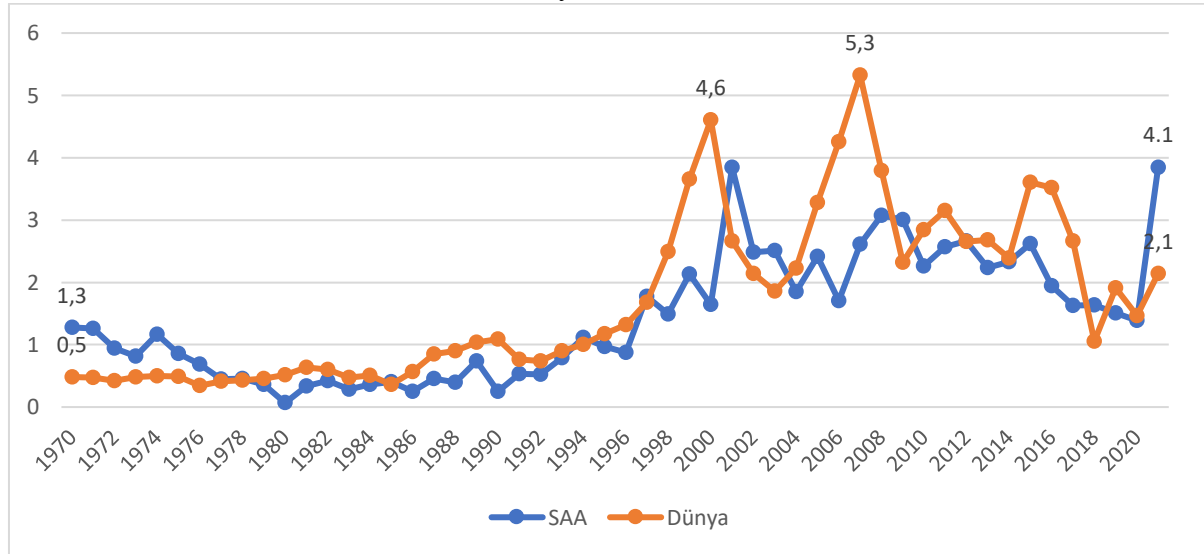
Şekil 1: SAA Ülkelerinin Ekonomik Görünümü

Not: Veriler Dünya Bankası, Dünya Gelişim Göstergeleri veri tabanından alınmıştır. Ayrıca her bir veri kıyaslanmasının kolaylaştırılması amacıyla GSYH'ye oranlanarak verilmiştir.

Şekil 1’de SAA ülkelerinin makro ekonomik faaliyetlerinin toplam olarak değerleri verilmiştir. Son yirmi yılda ülkelerin toplam ekonomik büyümesi %2 ila %6,5 oranında değişmektedir. Pandemi döneminde %4’e varan ekonomik küçülme görülmüş olsa da yirmi yıllık ortalamada %4 büyüme olduğu görülmektedir. Şekil 1’e göre SAA ekonomilerinde makro ekonomik faaliyetlerde en zayıf alan turizmdir. Turizm gelirlerinin milli gelire oranı %1 ila %2 arasında değişmektedir. Cabo Verde, Comoros, Gambia, Mauritius, Sao Tome ve Principe, Seychelles önemli turizm şehirleridir (IMF, 2021: 4). Turizmin bu denli zayıf kalması bölgenin istikrarsız yapısından dolayıdır. Öyle ki turistler çoğunlukla güvenli bölgeleri tercih ettiklerinden Afrika’da olan terör ve çatışma ortamı turistleri tedirgin etmektedir. Bu sebeple turizmde istenen potansiyele ulaşamamaktadır (Gallego ve Fourie, 2022: 996).

Şekil 2: Doğrudan Yabancı Yatırımların SAA Ülkeleri ve Dünya Ortalama Verilerinin Kıyaslanması

Not: Grafik Dünya Bankası, Dünya Gelişim Göstergeleri veri tabanından alınan verilerle yazar tarafından hazırlanmıştır. SAA, Sahraaltı Afrika ülkelerinin Dünya ise tüm ülkelerin doğrudan gelen net yabancı yatırımların milli gelire oranının ortalamasını ifade etmektedir.

Şekil 2’ e göre bölgede doğrudan yabancı yatırımların milli gelire oranı yaklaşık 1,5 ila 4 arasındadır. Pandemi ile bu değerler azalmış olsa da son yıllarda tarihi zirvelerine çıkmıştır. Dünya ortalaması ile kıyaslandığında ise çoğunlukla dünya ortalamasının altında kalmaktadır. Bölgede 2021 yılı itibariyle Batı Afrika bölgesinde; Nijerya 92 milyar USD, Gana 33 milyar USD yabancı yatırım stoku bulunmaktadır. Merkez Afrika bölgesinde; Kongo 37 milyar USD, Kongo Demokratik Cumhuriyeti’nde 30 milyar USD yabancı yatırım stoku bulunmaktadır. Doğu Afrika bölgesinde; Etiyopya 31 milyar USD, Güney Afrika bölgesinde ise Mozambik 50 milyar USD ve Güney Afrika’da 173 milyar USD yabancı yatırım stoku bulunmaktadır. Bölgeler toplamı açısından bakıldığında ise 20 yılda Güney Afrika Bölgesi %227 artışla 276

milyar USD toplam değeri ile ilk sırada, Batı Afrika Bölgesi %27 artışla 208 milyar USD toplam tutarıyla ikinci sırada, Merkez Afrika Bölgesi %5 artışla 118 milyar USD toplam değer ile üçüncü sırada ve Doğu Afrika Bölgesi %2.5 artışla 96 milyar USD toplam tutar ile son sıradadır (UNCTAD, 2022: 221). Özellikle Güney Afrika bölgesi ülkelerindeki bu artış oranı birçok gelişmiş Avrupa ülkesinden fazladır. Hatta 2020-2021 yılları arası en fazla DYY alan ülkeler sırasında birinci olan ABD ve ikinci olan Çin sonrasında 8. sırada yer almaktadır (UNCTAD, 2022: 9). Bu başarıdaki en büyük etken son 10 yılda havayolu, liman, demiryolu inşaatlarıyla altyapının güçlendirilmiş olmasıdır (DEİK, 2021: 39).

Tablo 1. Menşelilerine Göre Gelen DYY

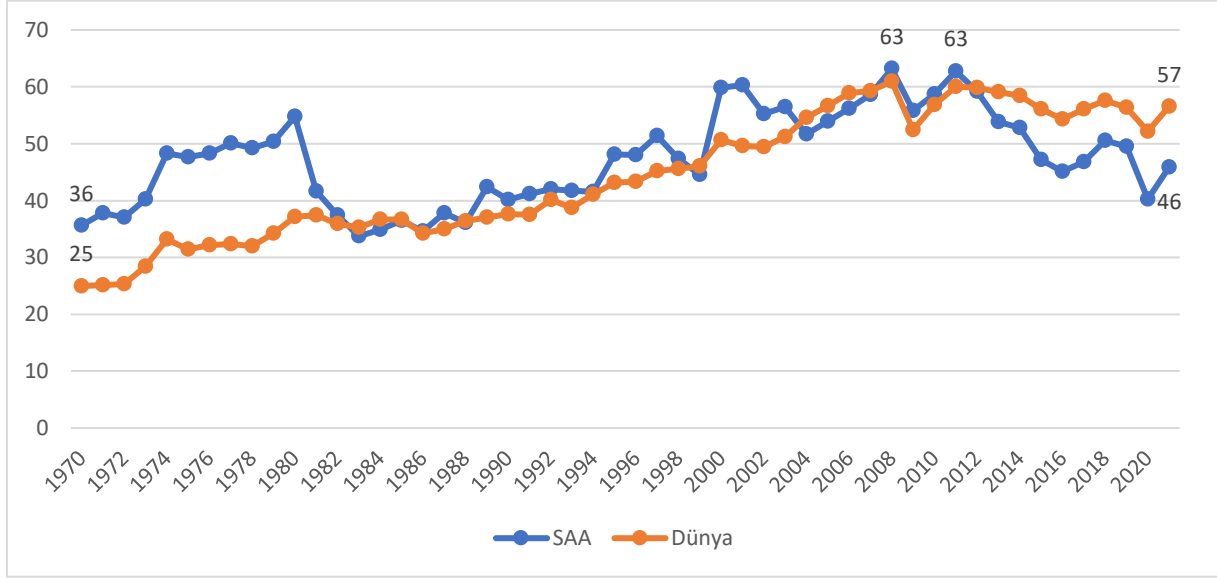
Ülkeler	2000-04	2005-10
Avrupa Birliği (25 Ülke)	55,5	43,7
ABD	25,7	37,4
Diğer Ticari Partner Ülkeler	3,5	2,3
Çin	0,6	0,9
Hindistan	0,4	1,7
Latin Amerika Ülkeleri	0,3	0,2
Orta Doğu	3,2	6,1
Diğer Gelişmekte Olan Partner Ülkeler	1,1	1,3
Afrika Ülkeleri	5	5,6

Kaynak: OECD Veritabanı

Tablo 1’de SAA ülkelerine gelen DYY’nin ülkelere göre dağılımı verilmiştir. Buna göre 2000 ve 2010 yılları arasında Avrupa ülkeleri ve ABD’nin Afrika bölgesinde yaptığı yatırımların ağırlıklı olduğu görülmektedir. Yakın döneme gelindiğinde ise 2021 yılında Güney Afrika’da İngiltere ve ABD’nin enerji alanında yatırımları, Demokratik Kongo Cumhuriyetinde Kanada’nın tarım ve maden yatırımları, Kongo’da Çin’in petrol tesisi yatırımları, Kabanga’da İngiltere’nin gıda ve içecek yatırımları, Etiyopya’da Çin’in yenilenebilir enerji yatırımları dikkat çekmektedir (UNCTAD, 2022: 12-13). Çin, 2000 ve 2010 yılları arasında genel tabloda diğer ülkelere göre geri kalmış gibi görünse de yakın dönemde Angola, Etiyopya, Gana, Madagaskar, Nijerya, Sudan ve Zambiya’da petrol, madencilik, tarım ve altyapı yatırımları mevcuttur ve devam etmektedir (Koku ve Farha, 2020: 621). Bunun yanında Çin’in 2030 yılına kadar 100 milyonun üzerinde sağladığı imalat işleri gelişmiş Güney Afrika gibi ülkelere göre ziyade geri kalmış Etiyopya ve Ruanda gibi şehirlerde endüstriyel kalkınma ve ticareti artıracakları öngörülmektedir (DEİK, 2021: 40).

Ticaret açısından değerlendirildiğinde ise bölge ülkelerinin dış ticaret hacminin milli gelire oranı 20 yıllık ortalamada %5’in üzerindedir.

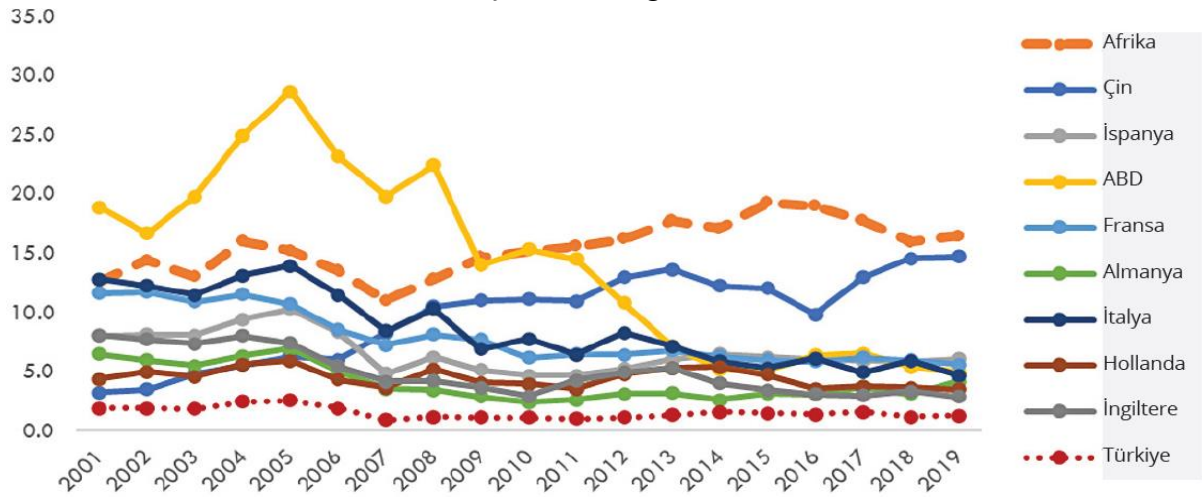
Şekil 3: Ticaret Açısından SAA Ülkeleri ve Dünya Ortalama Verilerinin Kıyaslanması

Not: Grafik Dünya Bankası, Dünya Gelişim Göstergeleri veri tabanından alınan verilerle yazar tarafından hazırlanmıştır. SAA, Sahraaltı Afrika ülkelerinin Dünya ise tüm ülkelerin ithalat ve ihracat toplamının milli gelire oranının ortalamasını ifade etmektedir.

Şekil 3, SAA ülkelerinin ve dünya ortalama ticaret verilerinin kıyaslanmasını göstermektedir. Buna göre 2008 yılına kadar çoğunlukla dünya ortalaması üzerine seyreden SAA ticareti, sonrasında dünya ortalaması altında kalmıştır.

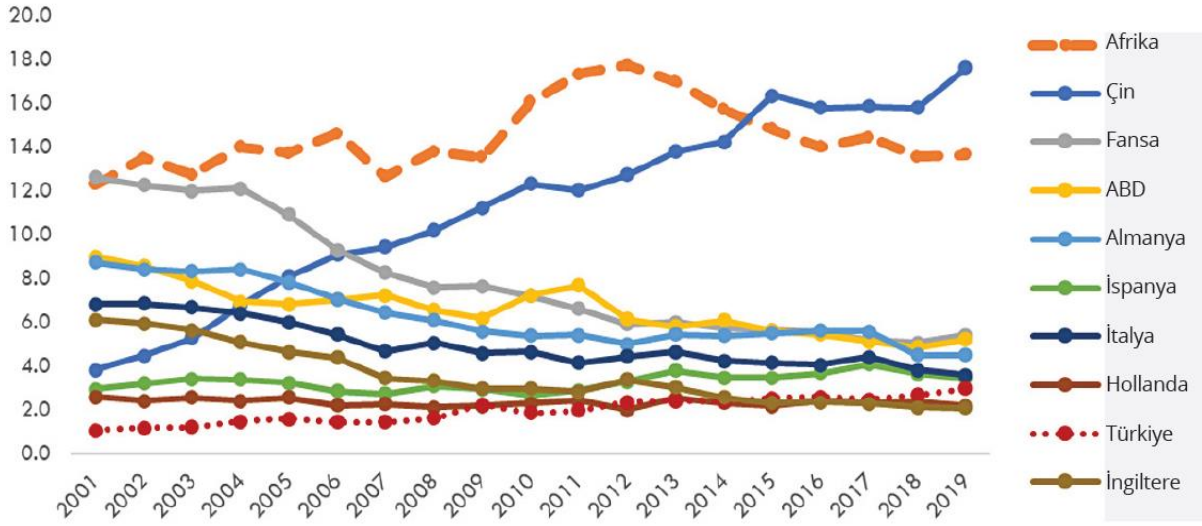
Şekil 4. Menşei ülkelere göre Afrika İhracatı

Not: Şekil DEİK (2021) raporundan alınmıştır.

DEİK (2021) raporundan alınan Şekil 4, Afrika ihracatının ülkelere göre dağılımını göstermektedir. Buna göre 2000'li yılların başında en yüksek ihracat ABD'ye yapılırken, yakın dönemde Afrika ülkelerinin birbirine yaptıkları ticaret ön plandadır. Dikkat çelen bir nokta ise çok düşük seviyede olan Çin'e yapılan ihracatın önemli bir yükselişle ikinci sıraya yükselmesidir.

Şekil 5. Menşei ülkelere göre Afrika İthalatı

Not: Şekil DEİK (2021) raporundan alınmıştır.

Afrika ithalatını gösteren Şekil 5'e göre son yirmi yılda Afrika ülkelerinin birbiri ile olan ticareti önemli derecede etkilenmezken, Avrupa ülkelerinden yapılan ithalatın azaldığı ve Çin'den yapılan ithalatın önemli ölçüde artmış olduğudur.

2. Literatür

Literatürde konu özellikle panel analiz çerçevesinde incelenmiştir. Yapılan çalışmalarda statik ve dinamik panel analizler yansıra panel eş bütünleşme yaklaşımları ile konu analiz edilmiştir. Çalışmaların büyük bir çoğunluğu DYY'nin büyüme üzerine pozitif etkileri olduğunu belirtmektedir. Fakat Sakyi ve Egyir (2017) ile Asamoah vd. (2019) çalışmaları DYY'nin ekonomik büyüme üzerine etkilerini negatif bulmuşlardır. Bu negatif etkinin Sahra altı Afrika ülkelerinde kurum kalitesinin eksikliğinden kaynaklandığını belirtmektedirler. Ticari açıklığın ekonomik büyümeye etkisinde ise çalışmaların çoğu pozitif bir ilişki tespit etmesine rağmen Adams (2009); Ahmed vd. (2011); Rjoub vd. (2017) çalışmaları ticari açıklığın ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Tablo 2. Literatür Özeti

Yazar	Dönemi ve Yeri	Yöntem	Değişkenler	Sonuç
Adams (2009)	42 Sahraaltı Afrika (SAA) (1990-2003)	Panel Dinamik EKK	GSYH = Brüt Sermaye Stoku +DYY +Ticari Açıklık + Kamu Harcamaları + Politik Risk	Büyümenin bağımlı değişken olduğu ilk modelde DYY büyümeye etkisi pozitifken, ticari açıklığın etkisi negatiftir. İç yatırımların bağımlı değişken olduğu modelde ise DYY'nin iç yatırımlara etkisi negatiftir, ticari açıklığın etkisi ise pozitifdir. Sonuç olarak DYY büyümeyi pozitif etkilerken İç

				yatırımlara dışlama etkisinde bulunmaktadır.
Babatunde (2011)	42 Sahraaltı Afrika (1980-2003)	Panel (Sabit- Rassal Etkiler)	GSYH = DYY +Ticari Açıklık + Enflasyon + Telekomünikasyon	Değişkenler büyüme sırayla; DYY pozitif ve anlamlı, ticari açıklık ve enflasyon ise pozitif ve anlamsız etkilemiştir.
Ahmed vd. (2011)	5 SAA Ülkesi (1990-2005)	Panel FMOLS	GSYH = DYY +Ticari Açıklık + İthalat +İhracat	İthalat ve ihracat pozitif ve anlamlı etkilerken, DYY'nin etkileri pozitif ve anlamsızdır. Ticari açıklığın negatif ve anlamlı etkilediği görülmektedir.
Chang ve Mendy (2012)	36 Afrika Ülkesi (1980-2009)	Panel Regresyon	GSYH = Brüt Sermaye Stoku+ istihdam +DYY +Ticari Açıklık + İthalat +İhracat	DYY, ithalat, ihracat ve ticari açıklık büyüme olumlu etkilemektedir.
Zekarias (2016)	14 Batı Afrika Ülkesi	Panel Dinamik GMM	Kişi başı GSYH = Brüt Sermaye Stoku+ DYY +Ticari Açıklık +Enflasyon+ Beşeri Sermaye + İstihdam	Yıllık ve 5 yıllık ortalama veri ile yapılan analiz sonucunda hem DYY hem de ticari açıklığın büyüme etkisi pozitif bulunmuştur.
Sakyi ve Egyir (2017)	45 Afrika Ülkesi (1990-2014)	Panel Dinamik Sistem GMM	Kişi başı GSYH = Brüt Sermaye Stoku+ DYY +Ticari Açıklık + Enflasyon+ Kamu Harcamaları + Kurumsal Kalite	Ticari açıklığın etkisi pozitifken, DYY'nin etkisi negatiftir.
Rjoub vd. (2017)	29 SAA Ülkesi (1995-2013)	Panel (Sabit Etkiler)	GSYH = Brüt Sermaye Stoku+ istihdam +DYY +Ticari Açıklık+ Enflasyon + Beşeri Sermaye	DYY büyüme pozitif etkilerken ticari açıklık büyüme negatif etkilemektedir.
Modou ve Liu (2017)	13 SAA Ülkesi (1980-2015)	Panel FMOLS	GSYH = DYY +Ticari Açıklık	Ticari açıklık ve Asya ülkelerinden gelen DYY büyüme pozitif etkilemektedir.
Cinar ve Nulambeh (2018)	34 SAA Ülkesi (2006-2015)	Panel (Sabit- Rassal Etkiler)	GSYH = DYY +Ticari Açıklık	DYY ve ticari açıklığın büyüme pozitif etkileri bulunmaktadır.
Asamoah vd. (2019)	34 SAA Ülkesi (1996-2016)	Panel Yapısal Eşitlik Modeli	Kişi başı GSYH = DYY+ Ticari Açıklık + Beşeri Sermaye (BS) + Finansal Gelişme+ doğal kaynaklardan elde edilen kira+ Kurumsal Kalite	DYY büyüme negatif, TA ise pozitif ve anlamlı etkilemiştir. SAA ülkelerinde DYY'nin negatif etkisi kurumsal kalite ile ilişkilendirilmektedir. Ancak, kurum kalitesinin DYY'siz ekonomik büyüme üzerindeki doğrudan etkisini pozitifdir. Böylece DYY'nin büyüme üzerine etkilerinde kurum kalitesinin önemine vurgu yapılmıştır.

Bhuimali vd. (2019)	20 Gelişmekte olan ülke (1991-2016)	Panel Dinamik GMM	GSYH = DYY +Ticari Açıklık	Hem DYY hem de ticari açıklık değişkenleri en çok DYY alan 20 gelişmekte olan ülke için büyüme pozitif etkilemektedir.
Akadiri vd. (2019)	27 Afrika Ülkeleri (1980-2018)	Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik	GSYH = DYY +Ticari Açıklık	Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca doğrudan yabancı yatırım, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Wiredu, vd. (2020)	4 SAA Ülkeleri (1988-2017)	Panel (Sabit- Rassal Etkiler)	Kişi başı GSYH = Brüt Sermaye Stoku +DYY +Ticari Açıklık + Enflasyon	DYY'nin etkisi anlamsızken ticari açıklık büyüme pozitif etkilemektedir.
Yusuf vd. (2020)	Batı Afrika Ülkeleri (1996-2016)	Panel Eşbütünleşme	Kişi başı GSYH = Brüt Sermaye Stoku +Demokrasi+ Politik İstikrarsızlık+ Finansal Gelişme + Nufus+ DYY	Uzun dönemde DYY büyüme pozitif ve anlamlı etkilerken politik istikrarsızlık büyüme olumsuz etkilemektedir.
Egyir vd. (2020)	45 Afrika Ülkeleri (1990-2014)	Panel Dinamik Sistem GMM	Kişi başı GSYH = Brüt Sermaye Stoku Demokrasi+ Politik İstikrarsızlık+ Enflasyon+ Kamu Harcamaları + Dış Borç+ Dış yardımlar + DYY	Ticaret (ihracat) büyüme için pozitif ve anlamlı etkileri varken DYY etkisi negatif bulunmuştur. Ticaret ve DYY değişkenleri çarpılarak elde edilen etkileşim teriminin de büyüme etkileri anlamsızdır.
Gabriel ve David (2021)	42 SAA Ülkeleri (1980-2017)	Panel Dinamik GMM-Sistem GMM	Kişi başı GSYH = Brüt Sermaye Stoku +DYY +Ticari Açıklık + Enflasyon+ Kamu Harcamaları + Eğitim	Ülkeleri düşük ve orta gelirli olarak sınıflandırarak analiz uygulamışlardır. Buna göre ticari açıklık her iki ülke gurubunda pozitif etkisi daha açıkken, DYY etkisi karışıktır. Fakat DYY etkisi düşük gelirli ülke gurubunda daha etkilidir.

İhracata dayalı büyüme hipotezi (İDBH) ve DYY liderliğindeki büyüme hipotezi (DLBH) için literatürde destekleyici birçok çalışma bulunmaktadır. Bu hipotezler, ihracat ve DYY değişkenlerinin ekonomik büyümenin ana itici güçleri olduğu fikrine dayanmaktadır (Modou ve Liu, 2017: 75). İDBH, reel GSYH büyümesinin sadece emek ve sermaye miktarındaki artışa değil, aynı zamanda çarpan etkisiyle ihracatın büyümesine de bağlı olduğunu savunmaktadır. Hipotez, ihracatı ekonomik büyümenin motorlarından biri haline getirmektedir. Ayrıca, ihracata yönelik politikaların bir sonucu olarak ihracattaki artış, kaynakların etkin tahsisi, daha fazla kapasite kullanımı ve ölçek ekonomilerinden yararlanma

yoluyla dolaylı olarak ekonomik büyümeyi de teşvik etmektedir (Odhiambo, 2022: 78). Bunun yanı sıra artan ticaret hacmi diğer ülkelerde bilinirliği artırmaktadır. Böylece turizm ve DYY girişlerine olumlu katkı sağlamaktadır (Velde ve Nair, 2006: 437).

DYY'nin ekonomik büyümedeki temel itici gücü geldiği ekonomilere bilgi ve teknoloji transferleri yapmaları yansıra sektörel rekabeti de artırarak pozitif dışsallığın yayılmasını sağlamaktır (Agbloyor vd. 2016: 480). Bunun yanında DYY girişleri endüstriyel inovasyon sağlayarak sektörel rekabet ile büyümeyi desteklemektedir (Driffield and Love, 2007: 461). Fakat doğrudan yabancı yatırımların girişlerinde bazı kurumsal faktörler cezbedici olabildiği gibi caydırıcı da olabilmektedir. Bu caydırıcı nedenlere savaş, terör, siyasi istikrarsızlık ve kurumsal yapı örnek verilebilir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde kıt kaynakların verimli kullanımında ve büyümenin hızlanmasında DYY'nin rolünün önemlidir. Sahra altı Afrika ülkeleri nispi olarak ticaret ve doğrudan yabancı yatırımlarda önemli bir yol almaya başlasa da Afrika kıtasında yolsuzluk ve siyasi istikrarsızlık gibi olumsuz etmenler ekonomik büyümeyi olumsuz etkiliyor olabilir (Asamoah vd. 2019: 67). Yusuf vd. (2020), batı Afrika ülkelerinde demokrasi ve politik istikrarın büyümeyi uzun dönemde olumlu etkilediği sonucuna ulaşımlardır. Bunun yanında Zouhair (2012) çalışması 11 Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkesinde siyasi istikrarın büyüme üzerine olumlu etkileri olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ticaret ve DYY'yi ülkelerde etkileyen önemli başka bir unsur ise kurumsal yapıdır. Kurumsal yapı geniş anlamda resmi kurumsallaşmış ilişkilerin yanı sıra hükümet, siyasi rejim, hukukun üstünlüğü, yargı sistemi ve medeni ve siyasi özgürlük gibi yapıları içermektedir (Asamoah vd. 2019: 65). Özellikle Sahraaltı Afrika ülkelerinde DYY ve ticaretin büyümeye etkisini inceleyen Sakyi ve Egyir (2017), Asamoah vd. (2019) çalışmaları kurumsal yapı, demokrasinin ticaret ve DYY aracılığıyla büyümeyi etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Afrika ve Sahraaltı Afrika ülkelerinden seçilen literatür özetinde ticari açıklığın ve yabancı yatırımların büyümeye etkisinde farklı sonuçlar olup fikir birliği olmadığı tespit edildiğinden bu çalışmayı yaparak ve literatüre katkı sağlanmak istenmiştir.

3, Model ve Yöntem

Bu bölümde çalışmada kullanılan değişkenler ve bu değişkenlerin tanımı ve kaynağı gösterilmektedir. Ayrıca araştırmada kullanılan yöntemin teorik temeli açıklanmaktadır.

3.1. Veriler ve Model

Neoklasik gelenekte emek ve sermaye ekonomik büyümenin iki temel bileşeni olarak kabul edilmektedir.

$$Y = A(K, L) \quad (1)$$

Eşitlik (1)'de gösterildiği üzere K, sermaye stokunu, L emek miktarını temsil etmektedir. Cobb-Douglas tipi bir üretim fonksiyonu temeline dayanan yaklaşımda emek ve sermaye ikame olabilir durumdadır. Böylece ekonomik büyümenin temeli sermaye artışları ve nüfus artışlarına bağlıdır. Diğer tüm faktörler dışsal kabul edilmektedir. Zamanla sermayenin aşınmasından dolayı azalan verimler kanunu geçerli olduğundan sermaye ve emek sabit kaldığı durumda toplam hasılda azalmalar meydana gelecektir. Ekonomik büyüme için ise aşınma miktarından daha yüksek tasarruf etmek gerekli olacaktır. Eşitlik (1)'de A olarak ifade edilen kavram ise Solow artışı olarak bilinmektedir. Büyümenin emek ve sermaye dışındaki dışsal faktörlerden kaynaklanan kısımlarını ifade etmek için denklemin eşitleyen bir katsayısı olarak kabul edilir. Neo- Klasik modelde emek ve sermayenin verimliliğini artıran faktörlerin dikkate alınmaması geçen zamanla iktisatçıların eleştirilerine maruz kalmıştır. Öyle ki teknolojik gelişmeler sermayenin etkin ve verimli çalışarak daha yüksek çıktılar elde edilmesini sağlamaktadır. Ayrıca beşerî sermaye artışları da emeğin verimliliğini artırdığından emeğin verimliliği artarak hasılayı pozitif etkilemektedir. Rebello (1990), sermaye kavramını fiziksel ve beşerî olarak birlikte kabul etmektedir. Bu durum Neoklasik anlayışın azalan verimlerden dolayı doğrusal olmayan üretim fonksiyonu yerine doğrusal bir üretim fonksiyonu öngörmektedir. Azalan verimler kanunu varsayımı yerine sabit getiri kavramı benimsenmiştir. Tasarruflar sermayenin aşınmasına değil doğrudan sermaye stokuna eklenecektir.

$$Y = K(A, L) \quad (2)$$

Eşitlik (2)'de K, sermaye stoku, L emek, A ise işgücünün etkililiğinin bir ölçüsü olarak alınmıştır. Böylece işgücünün etkinliği beşeri sermaye ile temsil edilmiştir. $H=A.L$ olacak şekilde yerine yazıldığında Eşitlik (3) elde edilmektedir (Sala-i-Martin, 1990: 24-25). Böylece Lucas (1988) modelin temelini oluşturmaktadır.

$$Y = f(K, H) \quad (3)$$

Barro, AK modelini genişleterek kamu harcamalarını modele dahil etmiştir. Ekonominin büyüme hızı ve tasarruf oranı, başlangıçta üretken devlet harcamalarının GSMH'ye oranı olan g/y ile artacağını ancak bu oranın sonunda bir zirveye ulaşacağı ve ardından düşeceğini belirtmektedir (Barro, 1990:1). Bu durum Klasik görüşte kısa dönemde kamu harcamalarının büyümeyi pozitif ekileceğini göstermektedir. Keynesyen Görüş, kamu harcamalarının toplam efektif talebin bir parçası olduğundan kamu harcamalarındaki artış neticesinde ekonomik büyümenin artacağını savunmaktadır. Keynes kısa dönemde ekonomiyi

büyütmek için kamu harcamalarını artırmayı öngören maliye politikalarını da önermiştir (Biswal, Dhawan, ve Lee 1999: 1283). Kamu harcamalarının büyümeye etkisinde diğer bir görüş ise Wagner yaklaşımıdır. Bu yaklaşım büyümenin kamu harcamalarını artırdığı yönündedir. Gelişmekte olan ekonomilerde kişi başına düşen gelir arttıkça devletin işlevlerinin de arttığını ve bu nedenle kamu harcamalarının yükseldiğini ifade etmektedir (Iniguez-Montiel 2010, 887).

Doğrudan yabancı yatırım ve ticari açıklığın ekonomik büyümeye etkileri giriş bölümünde verildiğinden bu bölümde tekrar edilmemiştir. Böylece modelde kullanılan değişkenlerin ekonomik büyümeyi ne yönde etkilediğine dair kısa bilgi şu şekildedir. Teorik olarak sermaye stokunda, ticari açıklıkta, DYY girişlerinde, beşeri sermayedeki artışların büyümeyi pozitif etkilemesi beklenmektedir. Kamu harcamalarının da kısa dönemde büyümeyi pozitif etkilemesi beklenmektedir.-

Bu çalışmada temel alınan modelin notasyonu Eşitlik (2)'teki gibidir.

$$Y = f(K, H) N \quad (4)$$

Eşitlik (4)'de Y, ekonomik büyümeyi, K sermaye stokunu, H beşeri sermayeyi, N ise dışsal olarak kabul edilen diğer değişkenleri ifade etmektedir. Modelin değişkenler olarak açılımı ise Eşitlik (5)'te verilmiştir.

$$lgdp_{i,t} = \beta_1 gcf_{i,t} + \beta_2 oppg_{i,t} + \beta_3 fdig_{i,t} + \beta_4 lgov_{i,t} + \beta_5 inf_{i,t} + \beta_6 edu_{i,t} + \mu_{i,t} \quad (5)$$

Bağımlı değişken ekonomik büyümeyi temsilen reel milli gelirdir. Açıklayıcı değişkenler ise sermaye, ticari açıklık, doğrudan yabancı yatırımlar, kamu harcamaları, enflasyon ve beşerî sermaye şeklindedir. μ hata terimini ifade etmektedir. i , birim boyutunu, t ise zaman operatörünü temsil etmektedir. Oluşturulan model Gabriel ve David (2021) çalışmasından türetilmiştir.

Modelde kullanılan değişkenlerin tanımı ve kaynağı Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Değişkenlerin Tanımı

Değişken	Cinsi	Değişkenin Tanımı	Kaynağı
GSYH (lgdp)	\$	Ülkelerin 2015 yılı sabit fiyatlarıyla hesaplanmış olan ve ABD doları cinsinden hesaplanmış milli gelirdir. Ekonomik büyümeyi temsilen kullanılmıştır.	Dünya Bankası Gelişim İndikatörleri

Brüt Sermaye Oluşumu/GSYH (gcfg)	Oran	Ülkelerin ekonomisinin sabit varlıklarına yapılan eklemeler, artı stok seviyesindeki net değişikliklerden oluşur. Bu sabit varlıklar arazi, tesis, makine ve ekipman alımları ve okullar, ofisler, hastaneler, özel konutlar ve ticari ve endüstriyel binalar dahil olmak üzere yolların, demiryollarının ve benzerlerinin inşaatıdır. Sermayeyi temsilen kullanılmıştır ve GSYH'ye oranlanmıştır.	Dünya Bankası Gelişim İndikatörleri
Ticari Açıklık (oppg)	Oran	İthalat ve ihracat toplamının GSYH'ye oranının temsil eder. Böylece milli gelir içerisindeki toplam ticaret hacmindeki değişimleri göstermektedir.	Dünya Bankası Gelişim İndikatörleri
Doğrudan Yabancı Yatırımlar (fdig)	Oran	Ülkeye gelen yabancı doğrudan yatırımların net akışının GSYH'ye oranını temsil eder.	Dünya Bankası Gelişim İndikatörleri
Hükümet Harcamaları (lgov)	\$	Cari fiyatlarla hesaplanmış, hükümet final tüketim harcamalarıdır ve ABD doları cinsindedir.	Dünya Bankası Gelişim İndikatörleri
Enflasyon (inf)	%	Tüketici fiyat endeksindeki yıllık değişimi ifade eder.	Dünya Bankası Gelişim İndikatörleri
Eğitim (edu)	Oran	Eğitim üzerine hükümetin yaptığı toplam harcamalardır. GSYH'ye oranlanarak kullanılmıştır.	Dünya Bankası Gelişim İndikatörleri

3.2. Yöntem

Dinamik modeller, statik modellerin aksine değişkenlerin gecikmeli değerlerinin modelde kullanıldığı modellerdir. Bağımlı değişkenin bir bağımsız değişken olarak kullanılması ile Otoregresif Modeller oluşmaktadır. Bağımsız değişkenlerin gecikmelerinin bir bağımsız değişken olarak kullanılmasına Gecikmesi Dağıtılmış Modeller denilmektedir. Panel veri analizinde dinamik modeller üzerine literatür ise daha çok otoregresif modeller üzerine gelişmiştir. Çalışmada kullanılacak olan sistem GMM modeli de bu tür bir modeldir. İktisadi değişkenlerin, özellikle makro iktisadi değişkenlerin gecikmeli değerleri ile olan ilişkisi değerlendirildiğinde yakın ilişki olduğu görülmektedir. Örneğin milli gelirin cari değeri geçmiş yılların milli gelir seviyelerinden etkilenmektedir. Yapılan ampirik çalışmalar da bu durumu desteklemektedir.

$$lgdp_{i,t} = lgdp_{i,t-1} + \beta_1 gcfg_{i,t} + \beta_2 oppg_{i,t} + \beta_3 fdig_{i,t} + \beta_4 lgov_{i,t} + \beta_5 inf_{i,t} + \beta_6 edu_{i,t} + \mu_{i,t} \quad (6)$$

Çalışmada kullanılan değişkenlerle oluşturulmuş dinamik model Eşitlik (6)'da gösterilmiştir. Bağımlı değişkenin bir gecikmesi bir bağımsız değişken olarak modele eklenmiştir. Panel verilerde bu türden gecikmeli değişkenler eklemek katı dışsallık varsayımını

ihlal edebilmektedir. Nedeni ise eklenen değişken ile hata terimi arasında bir otokorelasyon oluşabileceği gerçeğidir. Bu durumda tutarsız tahminler elde edilmektedir. Eğer $lgdp_{i,t-1}$ ile $u_{i,t}$ arasında bir korelasyon mevcutsa sapmalı ve tutarsız tahminler elde edilmektedir. (Tatoğlu, 2020: 116). Bu halde dışsallık varsayımını tekrar sağlayabilmek için $lgdp_{i,t-1}$ değişkeni yerine araç değişken kullanımını önerilmiştir. Bu araç değişken hata terimleri ile ilişkisiz olmalıdır. Ayrıca yerine geçeceği değişkenle ise ilişkili olmalıdır. Bunun için literatürde öncelikle Balestra ve Nerlova (1966) iki aşamalı en küçük kareler yöntemi önerilmiştir. Bu yöntemde panel veri, uygun araç kullanılarak dönüştürülür ve daha sonra dönüştürülmüş değişkenler modelde EKK ile tahmin edilmektedir. Uygulamasında ikinci gecikme kullanılarak ilk gecikmenin tahmini yapılmakta, daha sonra bulunan ilk gecikme asıl modelde yerine konularak tahmin gerçekleştirilmektedir. Fakat bu model birim etkilerin gözlemlenmediği klasik model için uygun bir tahmincidir. Dinamik panel veri analizinde $lgdp_{i,t-1}$ değişkeninin modelde varlığından dolayı kaçınılmaz olarak birim etki oluşmaktadır. Bu halde en küçük kareler yöntemi ve tesadüfi etkiler tahmincisi ile tahminler yapmak yine tutarsız ve sapmalı tahminler elde edilmesine yol açacaktır. Bu halde literatürde birim etkileri dikkate alan sabit etkiler tahmincilerinin kullanıldığı çalışmalar geliştirilmiştir. Bu tahminler gölge değişkenli tahminler ve birinci fark tahminleridir (Roodman, 2009: 88).

$$\Delta lgdp_{i,t} = \Delta lgdp_{i,t-1} + \beta_1 \Delta gcf g_{i,t} + \beta_2 \Delta oppg_{i,t} + \beta_3 \Delta fdig_{i,t} + \beta_4 \Delta lgov_{i,t} + \beta_5 \Delta inf_{i,t} + \beta_6 \Delta edu_{i,t} + (\mu_{i,t} - \mu_{i,t-1}) \quad (7)$$

Birinci farklar yöntemine dayanan modellerde $lgdp_{i,t-1}$ veya $lgdp_{i,t-2}$ değişkenlerini araç değişken olarak kullanmak yerine farkları alınarak araç değişken oluşturulmaktadır.

$$\Delta lgdp_{i,t-1} = \Delta lgdp_{i,t-2} + \beta_1 \Delta gcf g_{i,t} + \beta_2 \Delta oppg_{i,t} + \beta_3 \Delta fdig_{i,t} + \beta_4 \Delta lgov_{i,t} + \beta_5 \Delta inf_{i,t} + \beta_6 \Delta edu_{i,t} + (\Delta \mu_t - \Delta \mu_{t-1}) \quad (8)$$

Eşitlik (3)'te $\Delta lgdp_{i,t-1}$ değişkeninin araç değişken olarak kullanılması için öncelikle Eşitlik (4)'te $\Delta lgdp_{i,t-2}$ olan ikinci gecikmenin fark operatörü kullanılır ve elde edilen birinci gecikmenin farkı, Eşitlik (7)'de araç değişken olarak kullanılarak tahmin gerçekleştirilir. Bahsedilen eşitlik Anderson ve Hsiao (1982) modelidir. Bu modelde farklı gecikmeler alınarak farklı araç değişkenler kullanılabilir. Fakat birinci farklar modelinde $\Delta \mu$ ile $\Delta \mu_{t-1}$ arasında ilişki birinci dereceden otokorelasyon oluşmasına neden olmaktadır. Bu durumda ise hata terimleri arasındaki otokorelasyonun giderilmesi için Arellano ve Bond (1991), Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi önermektedir.

$$\delta_{GMM} = (\Delta X'Z(Z'\Omega Z)^{-1} Z'\Delta X)^{-1} (\Delta X'Z(Z'\Omega Z)^{-1} Z'\Delta Y) \quad (9)$$

GMM tahmincisi matrislerle Eşitlik (9)'da gösterilmiştir. Bu modelde mümkün olan tüm gecikmeler araç değişken seti olarak kullanılmaktadır. Bu sebeple çok yüksek sayıda araç değişken kullanımı mümkün olmaktadır. Bu yöntemde kullanılan araç değişken sayısının birim sayısını geçmemesi istenilmektedir (Tatoğlu, 2020: 132). GMM modelinde Anderson ve Hsiao (1982) modelinin aksine son aşamada EKK yerine Genelleştirilmiş EKK tahmini kullanılmasını önermektedir. Burada amaç otokorelasyonu dikkate alarak daha etkin tahminciler elde edebilmektir. Fakat birinci fark dönüşümü, otoregresif parametreler çok fazla olduğunda, birim etkinin varyansının artık hatanın varyansına oranı yüksek olduğunda, dengesiz panel uygulamalarında veya zaman boyutu küçük olduğunda zayıf kalmaktadır (Tatoğlu, 2020: 132). Bu sebeple Arellona ve Bover/Bundell ve Bond İki Aşamalı Sistem Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi önermektedir. Bu tahmincide diğerlerinin aksine cari dönemden bir önceki dönemin farkı alınmamaktadır. Bunun yerine tüm mümkün gelecek değerlerinin ortalamasından farkı alınmaktadır. Böylece birinci fark dönüşümü yerine ileri ortogonal sapmalar kullanılmaktadır. Araçların sayısı, sonlu örnek yanlılığına yol açan ve yanlış pozitif sonuçların olasılığını artıran zaman periyodlarının sayısı ile üstel olarak artmaktadır (Heid vd. 2012: 167). Bu sebeple kullanılan araç değişken sayısının birim sayısından küçük olması istenmektedir. Araç değişken sayısının hesaplanması ise Eşitlik (6)'da gösterilmiştir (Bun ve Windmeijer, 2010: 98).

$$\begin{aligned}
 ADS &= (t - 1)(t - 2)/2 + \text{Açıklayıcı değişken Sayısı} \\
 E(Y_i^{t-2} \Delta \mu_i^t) &= 0 \quad t = 3 \dots T \\
 y_i^{t-2} &= y_{i1}, y_{i2}, \dots, y_{it-2} \quad \Delta \mu_{i,t} = \mu_{i,t} - \mu_{i,t-1} = \Delta y_{i,t} - \alpha \Delta y_{i,t-1} \quad (6)
 \end{aligned}$$

4. Ampirik Bulgular

Bu bölümde değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler, korelasyon ilişkileri verildikten sonra tahmin sonuçları paylaşılacaktır.

Tablo 4. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Minimum D.	Maksimum D.
lgdp	720	23,07	19,19	26,97
gcfg	720	23,94	0,007	79,4
oppg	720	0,52	0,39	0,63
fdig	720	2,35	1,36	3,82
lgov	720	4,73	0	6,43
inf	720	10	8,97	557,2
edu	720	4,01	0,12	12,32

Tablo 4'e göre her bir değişkene ait 720 gözlem bulunmaktadır. Bu durum panelin dengeli olduğunu göstermektedir. 48 ülkeden oluşan panelde (ülkeler Ek1'de belirtilmiştir), ekonomik büyüme (*lgdp*) logaritmik olarak en düşük 19 dolar en yüksek ise yaklaşık 27 dolardır. Brüt sermayenin milli gelire oranı ise en düşük sifıra yakın orandayken en yüksek yaklaşık %80 oranına sahiptir. Ortalama sermaye oranı yaklaşık %24'tür. Ticari açıklığın milli gelire oranı en düşük 0.39, en yüksek 0.63'tür. Ortalamada ise ülkelerde ticari açıklığın milli gelire oranı 0,52 gibi bir orandır. Doğrudan yabancı yatırımların milli gelire oranı ise en düşük 1.36, en yüksek 3.82 şeklindedir. Ortalama ise 2.35'tir. Bu durum bazı ülkelerde yüksek doğrudan yabancı girişi mevcutken diğerlerinde düşük olduğunu göstermektedir. Kamu harcamalarının milli gelire oranı ise en düşük sifıra yakın bir orandır, en yüksek ise 6.43'tür. Ortalaması ise 4.73'tür. Paneli oluşturan ülkelerde yüksek enflasyon gözlemlenmiştir. En düşük enflasyon oranı yaklaşık 9 iken en yüksek 557.2'dir. Ortalama enflasyon ise 10 seviyesindedir. Milli gelire oranı alınan değişkenlerde yurtiçi sermaye oranının yabancı sermaye oranına göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca yüksek bir ticaret hacmi mevcuttur.

Tablo 5. Korelasyon Tablosu

	lgdp	gfcg	opp	fdig	lgov	İnf	edu
lgdp	1,0000						
gfcg	0,1267	1,0000					
opp	0,1062	0,1572	1,0000				
fdig	0,1222	0,1582	0,0772	1,0000			
lgov	0,2779	0,4491	0,3599	0,1467	1,0000		
inf	0,1542	0,0804	-0,0334	0,0843	0,0340	1,0000	
edu	0,1496	0,0856	0,0638	0,0901	0,1634	0,0599	1,0000

Tablo 5, değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisini göstermektedir. Açıklayıcı değişkenlerin milli gelire korelasyonları pozitif katsayıdır. Bu durum açıklayıcı değişkenlerin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini göstermektedir. En yüksek korelasyon 0.27 değeri ile milli gelir ve kamu harcamaları arasındadır. Nispeten daha düşük korelasyon ilişkisi ise 0.10 değeri ile ticari açıklık ve milli gelir arasındadır.

Tablo 6. Sistem GMM Tahmin sonuçları

		Tek Aşamalı (Robust)	İki Aşamalı (Robust)
lgdp _{t,t-1}	Katsayı (İst)/[Prob]	0,5803*** (6,49) [0,000]	0,5432*** (4,98) [0,000]

gcfg _{i,t}	Katsayı (İst)/[Prob]	0,00013 (0,43) [0,664]	0,00015 (0,48) [0,630]
opp _{i,t}	Katsayı (İst)/[Prob]	0,00083*** (2,18) [0,029]	0,0009*** (3,18) [0,001]
fdig _{i,t}	Katsayı (İst)/[Prob]	0,00084* (2,36) [0,018]	0,0007* (1,73) [0,084]
lgov _{i,t}	Katsayı (İst)/[Prob]	0,2009*** (3,06) [0,002]	0,2553*** (2,99) [0,003]
inf _{i,t}	Katsayı (İst)/[Prob]	0,0011*** (3,29) [0,001]	0,0010*** (2,66) [0,008]
edu _{i,t}	Katsayı (İst)/[Prob]	0,0009*** (2,12) [0,034]	0,0007*** (2,04) [0,041]
AR(1)	(İst)/[Prob]	(-3,93) [0,000]	(-3,32) [0,001]
AR(2)	(İst)/[Prob]	(0,53) [0,594]	(0,50) [0,614]
Sargan		(12,71) [0,470]	
Hansen		(12,48) [0,489]	
Araç Değişken Dışsallığı A	Hansen	(10,51) [0,572]	
	Fark	(1,97) [0,160]	
Araç Değişken Dışsallığı B	Hansen	(3,33) [0,788]	
	Fark	(8,55) [0,201]	
Gözlem Sayısı		672	
Grup Sayısı		48	
Araç Değişken Sayısı		20	

Not: Araç değişken dışsallığı A ve B, Sargan testinin grup olarak dışsallığı değerlendirmesinin aksine gecikmeli bağımlı değişken dışındaki tüm değişkenlerin dışsallığını (Araç değişken dışsallığı B) ve gecikmeli bağımlı değişkenin ($lgdpi_{t-1}$) dışsallığını (Araç değişken dışsallığı A) test etmektedir.

Arrelona Bond birinci dereceden otokorelasyon testi AR(1), otokorelasyonun varlığını göstermektedir. Modelin yapısından dolayı negatif ve anlamlı bir otokorelasyon birinci dereceden kabul edilebilmektedir. İkinci dereceden otokorelasyon testi AR(2), modelde otokorelasyon olmadığını göstermektedir. Araç değişken oluştururken kullanılan bağımsız değişkenlerin dışsallığını test eden “Araç değişken dışsallığı B”, kullanılan değişkenler ile bir araç değişken oluşturmada sorun olmadığını ve değişkenlerin dışsal olduğunu ifade etmektedir. Bu değişkenler ile oluşturulmuş araç değişken testinin ($lgdpi_{t-1}$) dışsallığını test eden “Araç değişken dışsallığı A” sonucunda ise bağımlı değişkenin gecikmesini kullanmada bir sorun olmadığı ve dışsal olduklarını göstermektedir. Sargan testi bütün araç değişkenlerin grup olarak birlikte dışsallığı sınavan bir testtir. Fazla araç değişken olması durumunda kullanılabilmesine karşın heteroskedasiditeye karşı dirençli değildir. Bunun aksine Hansen testi ise araç değişken sayısının fazlalığında zayıftır fakat heteroskedasiditeye karşı dirençlidir. Bu sebeple iki test birlikte verilmiştir. Hansen ve Sargan testi sonuçları 0,05’ten büyük prob değerleri grup olarak

modelin dışsallığını kabul etmektedir. Sistem GMM modelinde önemli bir husus, kullanılan araç değişkenlerin sayısının birim sayısından fazla olmamasıdır. Araç değişken sayısı 20'dir ve birim sayısı 48'dir. Böylece koşul sağlanmıştır.

Tahmin uygulaması hem tek aşamalı hem de iki aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. Burada amaç gerçekleştirilen tahminde kullanılan araç değişkenlerin iki farklı yöntemde nasıl sonuç vereceğini belirlemektir. Tablo 6 sonuçlarına göre hem katsayılar hem de katsayı işaretlerinde önemli bir farklılık olmadığı görülmektedir. Tahmin sonuçları değerlendirildiğinde değişkenlerden sermaye değişkeni (*gfcg*) istatistiki olarak anlamsız olmasına rağmen diğer tüm değişkenler istatistiki olarak anlamlıdır. Değişkenlerin katsayıları değerlendirildiğinde ise iktisadi teoriye uyumsuz bir işaret görülmemektedir ve tamamı pozitiftir. Katsayılar yorumlandığında ise bağımlı değişkenin gecikmesinin (*lgdp_{t-1}*) pozitif ve anlamlı olması cari dönem büyümenin geçmiş yıllardaki büyüme ile ilişkili olduğu ve geçmiş yıllardaki pozitif büyümenin cari büyümeyi artırdığını göstermektedir. Ticari açıklık ve doğrudan yabancı yatırımlar değişkenleri pozitif ve anlamlıdır. Bu durum hem ticari açıklığın hem de doğrudan yabancı yatırımların büyümeyi olumlu etkilediğini göstermektedir. Fakat katsayılar oldukça küçüktür. Bu durum bu iki faktörün büyüme olumlu etkilerinin çok az olduğu veya önemli derece olmadığını göstermektedir. Kamu harcamalarının (*lgov*) büyümeye etkisi ise pozitif ve anlamlıdır. Kamu harcamalarındaki artış büyümeyi olumlu etkilemektedir. Hatta diğer değişkenlerden daha güçlü bir katsayıya sahiptir. Kamu harcamalarının ekonomideki baskın durumu diğer makro göstergeleri geride bırakmaktadır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Çalışma 2007-2021 dönemi verileriyle 48 Sahraaltı Afrika ülkesinde ticaret ve yabancı yatırımların büyümeye etkisini incelemektedir. 2008 yılına kadar yükselen bir trend izleyen ticaret 2008 krizi sonrasında yaklaşık %65'ten 2020 yılında yaklaşık %40 seviyelerine gerilemiştir. Pandeminin olumsuz etkilerini de içinde barındırdığı düşünülen bu yıldan sonra tekrar yükseliş göstermektedir. Bölgeden Avrupa ülkelerine yapılan ihracat giderek azalmaktadır. Önceki yıllarda ABD'ye yapılan ihracat yüksek olmasına rağmen son yıllarda çok düşmüş durumdadır. Bunun aksine Çin'e yapılan ihracat çok büyük oranda artmıştır. Çin'in bölgeye ihracatı, 48 Sahraaltı Afrika ülkesinin birbiriyle yaptığı ihracatın toplamına yaklaşmaktadır. İthalat açısından ABD ve Avrupa ülkelerine yapılan ithalat seyrinin azaldığı ve Çin'e yapılan ithalatın arttığı görülmektedir. Çin'e yapılan ithalat bölge için ithalat seviyelerini de aşmış durumdadır.

Doğrudan yabancı yatırımların da yıllara göre izlediği seyir ticaret hacmi gibidir. Doğrudan yabancı yatırımların milli gelire oranı 2008 yılında %3 iken 2020 yılına gelinceye kadar düşüş göstermiş ve %1,3 seviyelerini görmüş, 2021 yılında ise oran yaklaşık %4 seviyelerine yükselmiştir. Bölgede turizm, ticaret, doğrudan yabancı yatırımlar, ithalat, ihracat ve büyüme gibi makro ekonomik göstergeler bir bütün olarak kıyaslandığında ise doğrudan yabancı yatırımların yüksek değerleriyle daha baskın bir ekonomik faaliyet olduğu görülmektedir. Bölgede ABD'nin enerji alanında, Kanada'nın maden ve tarım alanında, İngiltere'nin gıda ve içecek alanında yatırımları mevcuttur. Özellikle son yıllarda ise Çin'in petrol ve yenilenebilir enerji alanında yatırımları bulunmaktadır.

Özetle son yirmi yılda düşüş trendinde olan büyüme oranlarına sahip SAA ülkelerinde DYY ve ticaretin de azaldığı görülmektedir. Teorik olarak bu iki ekonomik faaliyetin ekonomik büyümeyi pozitif etkilemesi beklenmektedir. Fakat azalan ekonomik büyüme seyrinde ne şekilde etkileyeceği çalışmanın ana fikrini oluşturmaktadır.

Sahraaltı Afrika ülkelerinde ticaret ve DYY bölge ekonomisinin önemli bir parçasıdır. Bu sebeple çalışma bölgedeki ticaret hacmi ve doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyümeye etkisini birlikte ele alınmıştır. Çalışmada sistem GMM yaklaşımı ile panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda ticaret hacmi ve doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmasına rağmen bu etkinin oldukça düşük seviyede olduğu tespit edilmiştir. Literatürde Sahra altı Afrika ülkeleri üzerine çalışmış olan Gabriel ve David (2021) çalışmasının sonuçları ile paralellik göstermektedir.

Ampirik bulguların DYY ve ticaretin ekonomik büyümeyi pozitif fakat çok düşük seviyede etkilediğini göstermesi teorik olarak beklentileri karşılamış olsa da DYY'lerin SAA ülkelerinin ekonomisine olası potansiyel faydalarının yeteri kadar gerçekleşmediği göstermektedir. Graham ve Krugman (1995), teknoloji transferleri yoluyla, Branstetter (2000) bilgi yayılımı yoluyla, Keller ve Yeaple (2003) verimlilik artışı yoluyla DYY'lerin ekonomik büyümeyi pozitif etkileyebileceğini savunmaktadır. Ayrıca Keller ve Yeaple (2009) ile Xu ve Sheng (2012) çalışmaları DYY'lerin diğer sektörlerle pozitif bir dışsallık yaratarak özellikle ileri geri bağlantıları olan sektörlerle pozitif katkı sağladığını savunmaktadır. Ampirik sonuçlardaki düşük etki DYY'lerin ne kadar etkin ve faydalı olduğu sorusunu gündeme getirmektedir.

Benzer yorum ticaret için de yapılabilir. Grossman ve Helpman (1991) çalışmasının öngördüğü üzere ticaret haddinin artması neticesinde endüstriyel bilgi birikimini artması ve bu bilginin diğer sektörlerle yayılma etkisi göstermesi, araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin ve

inovasyonun artırması yoluyla ekonomik büyümeyi artıracacağı yönündeki öngörüler katsayı işareti olarak beklenen sonucu elde etmiş olsa da SAA ülkeleri için beklenen yeterlilikte olmadığı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adams, S. (2009). Foreign direct investment, domestic investment, and economic growth in Sub-Saharan Africa. *Journal of policy modeling*, 31(6), 939-949. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2009.03.003> .
- Adams, S., & Opoku, E. E. O. (2015). Foreign direct investment, regulations and growth in sub-Saharan Africa. *Economic Analysis and Policy*, 47, 48-56. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2015.07.001> .
- Agbloyor, E. K., Gyeke-Dako, A., Kuipo, R., & Abor, J. Y. (2016). Foreign direct investment and economic growth in SSA: The role of institutions. *Thunderbird International Business Review*, 58(5), 479-497. <https://doi.org/10.1002/tie.21791> .
- Aghion, P., & Howitt, P. (1990). A model of growth through creative destruction. A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, 60, 323-351. <https://doi.org/10.3386/w3223> .
- Ahmed, A. D., Cheng, E., & Messinis, G. (2011). The role of exports, FDI and imports in development: evidence from Sub-Saharan African countries. *Applied Economics*, 43(26), 3719-3731. <https://doi.org/10.1080/00036841003705303> .
- Akadiri, A. C., Gungor, H., Akadiri, S. S., & Bamidele-Sadiq, M. (2020). Is the causal relation between foreign direct investment, trade, and economic growth complement or substitute? The case of African countries. *Journal of Public Affairs*, 20(2), e2023. <https://doi.org/10.1002/pa.2023> .
- Anderson, T. W., & Hsiao, C. (1982). Formulation and estimation of dynamic models using panel data. *Journal of econometrics*, 18(1), 47-82. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(82\)90095-1](https://doi.org/10.1016/0304-4076(82)90095-1) .
- Arellano, M., & Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. *The review of economic studies*, 58(2), 277-297. <https://doi.org/10.2307/2297968> .
- Asamoah, L. A., Mensah, E. K., & Bondzie, E. A. (2019). Trade openness, FDI and economic growth in sub-Saharan Africa: do institutions matter?. *Transnational Corporations Review*, 11(1), 65-79. <https://doi.org/10.1080/19186444.2019.1578156> .
- Babatunde, A. (2011). Trade openness, infrastructure, FDI and growth in sub-Saharan African countries. *Journal of management policy and practice*, 12(7), 27.
- Barro, R. J. (1990). Government spending in a simple model of endogeneous growth. *Journal of political economy*, 98(5, Part 2), S103-S125. <https://doi.org/10.1086/261726> .
- Bhuimali, A., Sengupta, P. P., Laha, S. S., & Sinha, M. (2019). FDI, trade, and economic growth: a dynamic panel study on global economy. In *The Gains and Pains of Financial Integration and Trade Liberalization*. Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/978-1-78973-999-220191013> .
- Biswal, B., Dhawan, U., & Lee, H. Y. (1999). Testing Wagner versus Keynes using disaggregated public expenditure data for Canada. *Applied Economics*, 31(10), 1283-1291. <https://doi.org/10.1080/000368499323490> .
- Branstetter, L. (2000) Is foreign direct investment a channel of knowledge spillovers? Evidence from Japan's FDI in the United States, NBER Working Paper No. 8015. <https://doi.org/10.3386/w8015> .

- Bun, M. J., & Windmeijer, F. (2010). The weak instrument problem of the system GMM estimator in dynamic panel data models. *The Econometrics Journal*, 13(1), 95-126. <https://doi.org/10.2139/ssrn.976398> .
- Cinar, M., & Nulambeh, N. A. (2018). Foreign direct investment, trade openness and economic growth: a panel data analysis for Sub-saharan Africa. *Business and Economics Research Journal*, 9(4), 749-760. <https://doi.org/10.20409/berj.2018.136> .
- Dash, R. K., & Sharma, C. (2011). FDI, trade, and growth dynamics: new evidence from the post-reform India. *The International Trade Journal*, 25(2), 233-266. <https://doi.org/10.1080/08853908.2011.554787> .
- DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu) (2021). Afrika Kıtasal Serbest Ticaret Bölgesi (AfCFTA) ve Türk firmalarına etkisi. <https://www.deik.org.tr/yayinlar-afrika-kitasal-serbest-ticaret-bolgesi-afcfta-ve-turk-firmalarina-etkisi>. (Erişim 25.01.2023).
- Driffield, N., & Love, J. H. (2007). Linking FDI motivation and host economy productivity effects: conceptual and empirical analysis. *Journal of international business studies*, 38, 460-473. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400268> .
- Egyir, J., Sakyi, D., & Baidoo, S. T. (2020). How does capital flows affect the impact of trade on economic growth in Africa?. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 29(3), 353-372. <https://doi.org/10.1080/09638199.2019.1692365> .
- Ewing, B. T., & Yang, B. (2009). The differential growth effect of FDI across US regions. *International Economic Journal*, 23(4), 511-525. <https://doi.org/10.1080/10168730903372232> .
- Gabriel, A. A., & David, A. O. (2021). Effect of Trade Openness and Financial Openness on Economic Growth in Sub-Saharan African Countries. *African Journal of Economic Review*, 9(1), 109-130. <https://doi.org/10.1080/09638199.2019.1692365> .
- Grossman, G. M., & Helpman, E. (1991). Trade, knowledge spillovers, and growth. *European economic review*, 35(2-3), 517-526. [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(91\)90153-a](https://doi.org/10.1016/0014-2921(91)90153-a) .
- Heid, B., Langer, J., & Larch, M. (2012). Income and democracy: Evidence from system GMM estimates. *Economics Letters*, 116(2), 166-169. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.02.009> .
- Keller, W. & Yeaple, S.R. (2003) Multinational enterprises, international trade, and productivity growth: firm level evidence from the United States, NBER Working Paper, No. 9504. <https://doi.org/10.3386/w9504> .
- Koku, P. S., & Farha, A. A. (2020). Other sources of FDIs in Sub-Saharan Africa: The case of Gulf cooperation council states. *Journal of Business Research*, 119, 619-626. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.02.045> .
- Lucas Jr, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of monetary economics*, 22(1), 3-42. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(88\)90168-7](https://doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7) .
- Meniago, C., & Lartey, E. K. (2021). Does FDI Affect Productivity and Growth in Sub-Saharan Africa?. *Journal of African Business*, 22(2), 274-292. <https://doi.org/10.1080/15228916.2020.1745011> .
- Modou, D., & Liu, H. Y. (2017). The impact of Asian foreign direct investment, trade on Africa's economic growth. *International Journal of Innovation and Economic Development*, 3(1), 72-85. <https://doi.org/10.18775/ijied.1849-7551-7020.2015.31.2004> .
- Odhiambo, N. M. (2022). Is export-led growth hypothesis still valid for sub-Saharan African countries? New evidence from panel data analysis. *European Journal of Management and Business Economics*, 31(1), 77-93. <https://doi.org/10.1108/ejmbe-06-2020-0156> .
- Perraton, J. (2011). Explaining growth? The case of the trade–growth relationship. *Journal of Economic Methodology*, 18(3), 283-296. <https://doi.org/10.1080/1350178x.2011.611028> .

- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of political Economy*, 98(5, Part 2), S71-S102. <https://doi.org/10.3386/w3210> .
- Roodman, D. (2009). How to do xtabond2: An introduction to difference and system GMM in Stata. *The stata journal*, 9(1), 86-136. <https://doi.org/10.1177/1536867x0900900106> .
- Rjoub, H., Aga, M., Oppong, C., Sunju, N., & Fofack, A. (2017). The Impact of FDI Inflows on Economic Growth: Evidence from Landlocked Countries in Sub-Saharan Africa. *Bilig-Turk DunyasI Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 153-168.
- Sakyi, D., & Egyir, J. (2017). Effects of trade and FDI on economic growth in Africa: an empirical investigation. *Transnational Corporations Review*, 9(2), 66-87. <https://doi.org/10.1080/19186444.2017.1326717> .
- Sala-i-Martin, X. (1990). Lecture Notes on Economic Growth: Five Prototype Models of Endogenous Growth, Volume II (No. 622). Center Discussion Paper.. <https://doi.org/10.3386/w3564> .
- Santana-Gallego, M., & Fourie, J. (2022). Tourism falls apart: How insecurity affects African tourism. *Tourism Economics*, 28(4), 995-1008. <https://doi.org/10.1177/1354816620978128> .
- Tatoğlu, F. (2020). İleri panel veri analizi. Beta Yayınevi. İstanbul
- UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) (2022). World Investment Report 2022: International Tax Reforms and Sustainable Investment (New York and Geneva: United Nations). https://unctad.org/system/files/official-document/diaeia2022d4_en.pdf#page=169 (Erişim 27.01.2023). <https://doi.org/10.18356/9789210021784> .
- Vadlamannati, K. C., & Tamazian, A. (2009). Growth effects of FDI in 80 developing economies: the role of policy reforms and institutional constraints. *Journal of Economic Policy Reform*, 12(4), 299-322. <https://doi.org/10.1080/17487870903314583> .
- Willem te Velde, D., & Nair, S. (2006). Foreign direct investment, services trade negotiations and development: the case of tourism in the Caribbean. *Development Policy Review*, 24(4), 437-454. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7679.2006.00333.x> .
- Wiredu, J., Nketiah, E., & Adjei, M. (2020). The relationship between trade openness, foreign direct investment and economic growth in West Africa: Static panel data model. *Journal of Human Resource and Sustainability Studies*, 8(1), 18-34. <https://doi.org/10.4236/jhrss.2020.81002> .
- Xu, X., & Sheng, Y. (2012). Are FDI spillovers regional? Firm-level evidence from china. *Journal of Asian Economics*, 23(3), 244-258.
- Yusuf, H. A., Shittu, W. O., Akanbi, S. B., Umar, H. M., & Abdulrahman, I. A. (2020). The role of foreign direct investment, financial development, democracy and political (in) stability on economic growth in West Africa. *International Trade, Politics and Development*, 4(1), 27-46. <https://doi.org/10.1108/itpd-01-2020-0002> .
- Zekarias, S. M. (2016). The impact of foreign direct investment (FDI) on economic growth in Eastern Africa: Evidence from panel data analysis. *Applied Economics and Finance*, 3(1), 145-160. <https://doi.org/10.11114/aef.v3i1.1317> .

Ek1.

Çalışmadaki ülkeler

Angola	Benin	Bostwana	Burkina Faso	Burundi	Cabo Verde
Cameroon	Central Afrikan Republic	Chad	Comoros	Congo Dem. Rep.	Congo, Rep.
Cote d'Ivoire	Equatorial Guinea	Eritrea	Eswatini	Ethiopia	Gabon
Gambia	Ghana	Guinea	Guinea-Bissau	Kenya	Lesotho
Liberia	Madagascar	Malawi	Mali	Mauritania	Mauritius
Mozambique	Namibia	Niger	Nigeria	Rwanda	Sao Tome and Principe
Senegal	Seychelles	Sierra Leone	Somalia	South Africa	South Sudan
Sudan	Tanzania	Togo	Uganda	Zambia	Zimbabwe

EXTENDED SUMMARY

Sub-Saharan Africa is a term used for the region formed by the countries in the lower part of the Sahara desert. Although there are the poorest countries in the world among the countries of the region, it is a very rich region in terms of natural resources.

The common opinion of the academicians is that the external resources created by the increase in the physical and cash capital entering the countries will have a positive effect on the economic growth with its effects on the total savings and foreign exchange markets. This phenomenon, which is especially important for developing economies, is also valid for Sub-Saharan African (SSA) countries. The mentioned foreign savings come to countries through foreign direct investment (FDI), portfolio investments, foreign trade and tourism.

In the last two decades, the total economic growth of countries has ranged from 2% to 6.5%. Although there has been an economic contraction of up to 4% during the pandemic period, it is seen that there is a 4% growth in the twenty-year average. The weakest area in macroeconomic activities in SSA economies is tourism. The ratio of tourism revenues to national income varies between 1% and 2%. Cabo Verde, Comoros, Gambia, Mauritius, Sao Tome and Principe, Seychelles are important tourism cities (IMF, 2021: 4). The fact that tourism remains so weak is due to the unstable structure of the region. Such that, since tourists always prefer safe areas, the atmosphere of terror and conflict in Africa makes tourists nervous. For this reason, the desired potential in tourism could not be reached (Gallego and Fourie, 2022: 996).

The presence of the region's natural resources has always attracted the attention of countries and foreign direct investment is therefore relatively high. The high potential of economic activity in the countries of the region, the rising middle class, and improved economic policies attract the attention of investors in the region and offer higher returns than other regions (Adams and Opoku, 2015: 49). The ratio of foreign direct investments to national income in the region is between 1.5 and 4. Although these values have decreased with the pandemic, they have reached their historical peaks in recent years. In the West Africa region as of 2021; Nigeria has 92 billion USD and Ghana has 33 billion USD foreign investment stock. In the Central African region; there is 37 billion USD foreign investment stock in Congo and 30 billion USD in the Democratic Republic of Congo. in the East African region; there is a foreign investment stock of 31 billion USD in Ethiopia, 50 billion USD in Mozambique and 173 billion USD in South Africa. In terms of the sum of regions, in 20 years, South Africa Region ranks first with

a total value of 276 billion USD with an increase of 227%, West Africa Region ranks second with a total value of 208 billion USD with an increase of 27%, Central Africa Region ranks third with a total value of 118 billion USD with an increase of 5%. The East African Region is in the last place with a total amount of 96 billion USD with an increase of 2.5% (UNCTAD, 2022: 221). This increase rate, especially in the countries of the South African region, is higher than many developed European countries. In fact, it ranks 8th after the USA, which is the first, and China, which is the second, among the countries that receive the most FDI between the years 2020-2021 (UNCTAD, 2022: 9). The biggest factor in this success is the strengthening of the infrastructure with the construction of airlines, ports and railways in the last 10 years (DEİK, 2021: 39).

It is seen that the investments made by European countries and the USA in the African region between the years 2000 and 2010 are predominant. In the near future, in 2021, the UK and USA's investments in the energy field in South Africa, Canada's agriculture and mining investments in the Democratic Republic of Congo, China's oil facility investments in Congo, England's food and beverage investments in Kabanga. In Ethiopia, China's renewable energy investments draw attention (UNCTAD, 2022: 12-13). Although China seems to lag behind other countries in the general picture between 2000 and 2010, there are and continue to be oil, mining, agriculture and infrastructure investments in Angola, Ethiopia, Ghana, Madagascar, Nigeria, Sudan and Zambia in the recent period (Koku and Farha, 2020: 621). In addition, it is predicted that China will increase industrial development and trade in underdeveloped cities such as Ethiopia and Rwanda, rather than in developed countries such as South Africa, with over 100 million manufacturing jobs provided by China by 2030 (DEİK, 2021: 40).

When evaluated in terms of trade, the ratio of the foreign trade volume of the countries in the region to the national income is over 5% on an average of 20 years. Since the 1950s, trade in SSA countries has been growing at relatively low rates. The region's share of world trade has recently been around 1%, compared to 3% in the mid-1950s. (Ahmed et al., 2011: 3720). According to the DEİK (2021) report, while the highest export was made to the USA in the early 2000s, the trade between African countries was at the forefront in the recent period. Another remarkable point is that exports to China, which was at a very low level, rose to the second rank with a significant increase. African imports, on the other hand, have not been significantly affected by the trade of African countries with each other in the last two decades, while imports from European countries have decreased and imports from China have increased significantly.

In summary, it is seen that FDI and trade have also decreased in SAA countries with growth rates that have been in a downward trend in the last two decades. Theoretically, these two economic activities are expected to positively affect economic growth. However, the main idea of the study is how it will affect the decreasing economic growth.

In the literature, the subject has been examined especially within the framework of panel analysis. In the studies, the subject was analyzed with static and dynamic panel analyzes as well as panel co-integration approaches. Most of the studies indicate that FDI has positive effects on growth. However, Sakyi and Egyir (2017) and Asamoah et al., (2019) studies found the negative effects of FDI on economic growth. They state that this negative effect is due to the lack of institutional quality in sub-Saharan African countries. Although most of the studies have found a positive relationship in the effect of trade openness on economic growth, Adams (2009); Ahmed et al., (2011); Rjoub et al., (2017) studies concluded that trade openness negatively affects economic growth. In the selected literature review, it was determined that there are different results and there is no consensus on the effect of trade openness and foreign investments on growth, so this study was carried out and contributed to the literature.

The study examines the impact of trade and foreign investment on growth in 48 Sub-Saharan African countries with annual data for the period 2007-2021. Neo-classical growth model was used in the model applied in the study. Control variables are added to the Cobb Douglas production function. The model is as stated in Equation 1.

$$lgdp_{i,t} = \beta_1 gcf_{i,t} + \beta_2 oppg_{i,t} + \beta_3 dig_{i,t} + \beta_4 lgov_{i,t} + \beta_5 inf_{i,t} + \beta_6 edu_{i,t} + \mu_{i,t} \quad (1)$$

The dependent variable is real national income, representing economic growth. Explanatory variables are capital, trade openness, foreign direct investments, public expenditures, inflation and human capital. μ stands for the error term. i represents the unit size and t represents the time operator. The model created is derived from the study of Gabriel and David (2021). Panel data analysis was carried out with the system GMM approach.

As a result of the study, although it is concluded that the trade volume and foreign direct investments have a positive effect on economic growth, this effect is at a very low level. It shows parallelism with the results of the study of Gabriel and David (2021), who also studied sub-Saharan African countries in the literature.

Empirical findings showing that FDI and trade affect economic growth positively, but at a very low level, theoretically show that the potential benefits of FDI to the economy of SAA countries are not realized sufficiently. Graham and Krugman (1995) argue that FDIs can positively affect economic growth through technology transfers, Branstetter (2000) through knowledge diffusion, and Keller and Yeaple (2003) productivity increase. In addition, the studies of Keller and Yeaple (2009) and Xu and Sheng (2012) argue that FDIs create a positive externality to other sectors, making a positive contribution especially to sectors with back and forth connections. The low impact on empirical results raises the question of how effective and beneficial FDIs are.

A similar comment can be made for trade. As predicted in the study of Grossman and Helpman (1991), although the predictions that industrial knowledge will increase as a result of the increase in the terms of trade and this knowledge will spread to other sectors, and that it will increase economic growth through research and development activities and innovation, have achieved the expected result as a coefficient sign. It does not appear to be at the expected level.

Pazarlamada Yeni Trendler ve Dijital Reklamın Post Covid Sonrası Eğilimleri

Gül Kadriye KARAKAYA EREN*

Geliş Tarihi (Received) 30.12.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 23.05.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1227000

Öz

Pazarlama, insanlığın ticarete, teknolojiye, sosyal hayatta geçirdiği değişim ve dönüşümlere paralel olarak değişmekte ve kendi yolunu çizmektedir. Teknolojik ilerlemeler pazarlamaya yeni yönelik, strateji geliştirme ve hedef kitleye ulaşma yolunda çeşitli fırsatlar sunmakta ve dijital reklamlar öne çıkmaktadır. Dijital reklamcılığın geleneksel reklamcılıktan farkı tüketiciye erişim ve etkileşim sağlamada oldukça etkili olmasıdır Dijital reklamcılık, pazarlamacılara benzeri görülmemiş yenilikler sunmakta, bu sayede işletmeler artık belirli konularda ve zamanlarda çeşitli biçimlerde özelleştirilmiş ticari mesajlarla etkili bir şekilde hedef kitleye ulaşabilmektedir. Geleneksel reklamcılıkla karşılaştırıldığında, dijital reklamlar daha iyi hedefleme, yüksek ilgilenim düzeyi, kişiselleştirilme, gerçek zamanlı ve açık etkileşim, programatik satışlar, çevrimiçi ve çevrimdışı yapay zeka yanıtlama, anlık ölçümleme gibi benzersiz seçeneklere sahiptir. Dijital pazarlamanın bahsedilen güçlü teknolojik altyapısı sayesinde hedeflere ulaşmada başarılı yöntemler izlenmektedir. Bu çalışmada pazarlamanın dönüşüm evreleri, teknolojik gelişmelerin pazarlamaya olan etkisi kapsamında dijital reklamcılığın güncel eğilimleri incelenmiştir. Çalışma sonucunda, dijital reklamcılığın tüketilen, değişen ve gelişen bir süreç olduğu, bu sürecin de tüketici beklentilerine göre değişim gösterdiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pazarlama, Dijital Pazarlama, Dijital Reklam, Eğilim, Dijital Dönüşüm

New Trends in Marketing and Post-Covid Trends of Digital Advertising

Abstract

Marketing is changing and drawing its own path in parallel with the changes and transformations that humanity has undergone in trade, technology and social life. Technological advances offer various opportunities for marketing, strategy development and reaching the target audience, and digital advertisements come to the fore. Digital advertising offers marketers unprecedented innovations, so businesses can now effectively reach their target audience with customized commercial messages in various formats at specific locations and times. Compared to traditional advertising, digital ads have unique options such as better targeting, high engagement, personalization, real-time and open interaction, programmatic sales, AI responsiveness online and offline, instant metering. Thanks to the strong technological infrastructure of digital marketing, successful methods are followed in reaching the targets. In this study, the transformation phases of marketing and the current trends of digital advertising are examined within the scope of the effect of technological developments on marketing. As a result of the study, it has been understood that digital advertising is a consumed, changing and developing process, and this process also changes according to consumer expectations.

Keywords: Marketing, Digital Marketing, Digital Advertising, Trend, Digital Transformation

* Öğr.Gör.Dr, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Yüksekokulu, Bankacılık Bölümü, gulkadriye.karakaya@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9223-1441

Giriş

Pazarlama yaşayan, iş hayatı ve sosyal yaşamın her yerinde var olan bir süreçtir. Pazarlamanın amacı geçmişte işletmelerin karlılığına hizmet etmek iken günümüzde bu bakış açısı kökten değişmiş; birey, toplum ve işletmelerin karşılıklı fayda ve işbirliğine dayalı yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönemin öne çıkan temel özelliği tüketicilerin işletmeleri kendi mecrasına çekmesidir. İşletme, insan, toplum ve teknolojinin yoğun etkileşimleri arasında pazarlama da dijitalleşerek, insan, makine ve yapay zekâ üçlüsünün kullanıldığı teknoloji merkezli bir döneme geçmiştir. Dijital pazarlama, işletmeler ve toplum için sınırlılıkların (Pazarlama 1.0-Pazarlama 3.0) aşıldığı; erişilebilirlik, hız, esneklik, makine öğrenmesi, dijital içerikler vb. (Pazarlama 4.0-Pazarlama 5.0) kullanıldığı, teknolojik gelişmeler üzerinden sürdürülen pazarlama çözümlerini ifade etmektedir. Uygulama süreçleri olarak da kabul edilebilecek dijital pazarlama, rekabet avantajı elde etmek, satışları ve marka bilinirliğini artırmak, ürünleri tüketicilerle buluşturmak, satın almaya motive etmek, etkileşimli ilişkiler kurmak ve marka sadakatini artırmak için yürütülen pazarlama faaliyetlerinde dijital araç ve kanalları kullanmaya dayanan bir süreçtir.

Dijital pazarlama, çeşitli şekillerde tanımlansa da aslında stratejik bir yaklaşımı ve bakış açısını ifade etmekte olup uygulama ayağında çeşitli araçların kullanılması gerekmektedir. Bu araçlardan en önemlilerinden biri dijital reklamcılıktır. Geleneksel reklamcılık; tek yönlü, sabit, yüksek maliyetli, kitlesel ve standart mesajlara dayalıdır. Dijital reklamcılık ise son derece esnek, anlık ölçüme elverişli, kişiselleştirilebilir, uyarlanabilir, düşük maliyetli, çok boyutlu ve deneysel özelliklere sahiptir. Diğer yandan dijital reklamcılık, hem marka yatırımlarında hem de işletmelerin pazarlama süreç ve çabalarında “çevrimiçi davranışsal reklamcılık” (Online Behavioral Advertising – OBA) adı verilen bir hareket alanı yaratmıştır. Bu yeni alanda işletmeler hedeflemeler, tüketici davranış ve alışkanlıkları gibi kritik konularda hızlı ve etkili müdahalelerde bulunabilmektedir.

1.Pazarlamanın Dönüşümü Ve Dönemleri

Pazarlama; bireysel olarak “insan”, topluluk olarak “sosyal” ve süreç olarak “yönetim” olgularının merkezinde yer alan bir kavramdır. İnsan ve sosyal boyut, değer yaratmaya odaklanırken yönetim boyutunda işletme amaçlarına hizmet etmeye odaklanmaktadır (Kotler, 2010; Odabaşı, 2014). Pazarlama, üretim öncesinden başlayıp üretim gerçekleşirken ve satış sonrasında devam eden, meydana gelen geri dönüşler ile sürekli beslenen pek çok formal ve informal süreci içerisinde barındıran bir disiplindir. (Durmaz, 2013). Pazarlama; işletmelerin

yegâne amaçlarından varlıklarını sürdürmek ve karlılık sağlamak amaçlarına hizmet ederken aynı zamanda, çeşitli stratejilerin kullanıldığı çok boyutlu faaliyetleri içermektedir. (Odabaşı ve Barış, 2007). Pazarlamada müşteriler, işletmeler ve toplum arasında çeşitli araçlar kullanarak bağ kurmakta ve bağları sürdürmeye odaklanmaktadır (Barutçu, 2008). Bu kapsamda pazarlama işletme fonksiyonlarının ve stratejilerinin asli unsuru olup örgütsel amaçlara ulaşma yolunda; üretim, fiyat, dağıtım ve tutundurma gibi kritik süreçleri üstlenmektedir (Baysal ve Aka, 2013). Dolayısıyla pazarlamanın merkezinde sadece satış gibi tekil bir anlayış yer almamakta, işletmeden çevreye doğru ve paydaşlara yönelik değerler yaratmak vardır. Bu değerler arasında satıştan pazar analizlerine, tüketici araştırmalarından ürün geliştirmeye, planlamadan yeni nesil teknolojilerden yararlanmaya, sosyal sorumluluktan sürdürülebilirliğe kadar pek çok unsur vardır (Yükselen, 2014). Bu çerçevede pazarlama, içeriğinde yer alan faaliyet alanları, amaçları ve stratejileri bağlamında hem bir bilim hem de bir uygulama alanıdır (Mucuk, 2016).

Pazarlama, ekonomik, sosyal ve teknik ilerlemelere paralel olarak göre sürekli bir değişim halindedir. Bu değişim bazen işletme merkezli olabildiği gibi bazen de insan ve toplum odaklı olabilmektedir (Tek ve Özgül, 2013). Ana hatlarıyla pazarlamanın gelişimini tarihsel süreçte dört döneme ayırmak mümkündür (Yılmazsoy, 2019). Birinci dönem ürün anlayışı dönemi olarak ifade edilmekte olup temel mantığı, ürünün niteliklerin ihtiyaçları karşılamaya yeterli olması halinde kolayca satılabileceği düşüncesine dayanmaktadır (Kotler ve Keller, 2006). İkinci dönem üretim tekniklerindeki gelişmelere bağlı olarak satış ile karakterize edilmekte, üretilen her şeyin satılabileceği düşüncesine dayanmaktadır (Yükselen, 2014). Üçüncü dönem tüketicilerin merkeze alındığı ve onların beklentilerinin önemsenmeye başladığı modern anlayıştır. Bu dönemde ürün ve satış anlayışı değişmiş tüketicilerin beklentileri ile beklentilerindeki değişimlere önem verilmeye başlanmıştır (Ödemiş ve Hassan, 2019). Dördüncü dönem ise işletme ve toplum arasında kaynak kullanımını, sosyal sorumluluk, ekolojik hassasiyetler, tüketici davranışı gibi dinamiklere dayanan postmodern dönem olarak karakterize edilen toplumsal pazarlama dönemidir (Yükselen, 2014).

Pazarlamanın değişim dönemleri, aynı zamanda pazarlamanın karakteristik niteliklerini de ortaya çıkarmaktadır. Örneğin üretim tekniklerinin gelişimine paralel olarak ürün ve satış odaklı pazarlama anlayışı döneminden söz edilirken, toplumsal değişimlerle birlikte müşteri odaklılık döneminden söz edilmektedir. Günümüz itibarıyla bakıldığında pazarlama; sosyal medya, internet, dijitalleşme, çoklu erişim, mobilizasyon vb. gibi çok sayıda girdi ve faktör

arasında yeni bir değişim sürecine yönelmeye başlamıştır. Bu kapsamda Pazarlama 1.0'dan Pazarlama 5.0'a kadarki dönemin özellikleri aşağıda sıralanmıştır.

1.1. Pazarlama 1.0

Pazarlama 1.0, üretim ve elde edilen ürünlerin işletmelerce belirlenen politika ve stratejilere göre şekillenmiştir. Bu dönem, üreticinin az, talebin yüksek olduğu koşullarda “ne üretirsem satırım” felsefesine dayanmaktadır (Jara ve diğerleri, 2012). Bu dönemde tüketiciler pasif olarak görülmüş ve işletmelerin üretim süreçlerine ciddi bir etkisi olmamıştır (Nowacki, 2015). Pazarlama 1.0, bir anlamda modern pazarlamanın da ortaya çıkışında temel olarak kabul edilebilir. Nitekim ekonomik gelişmelerle birlikte pazardaki işletme sayıları da artmaya başlamış buna bağlı olarak pazardaki alternatif ürünlerin de çeşitlenmesi, maliyet-kalite-fayda fonksiyonlarının öne çıkması vb. iş stratejilerinde üretimden çok ürün konseptine yönelmeye yol açmıştır (Kotler ve Keller, 2006).

1.2.Pazarlama 2.0

Pazarlama 2.0, teknoloji, küreselleşme ve ekonomideki hızlı ilerleme ile birlikte iş ve sosyal yaşamdaki değişimlerin etkisiyle şekillenmiştir. Web 2.0 teknolojilerinin de ortaya çıkmasıyla iletişim tek yönlü olmaktan çıkıp etkileşimli hale gelmiştir (Tarabasz, 2013). Bu dönemde piyasada benzer ürünlerin bollaşması ve internet teknolojilerinin bilgiye erişimi kolaylaştırması nedeniyle tüketiciler, satın alma kararı vermeden önce ürünleri araştırmaya, sorgulamaya ve karşılaştırmaya başlamışlardır. Bu dönemin tipik özelliği işletmelerin tüketicilerin farklı güdülerin etkisi altında geçmişe göre daha bilinçli satın aldıklarını fark etmeleri ve müşteri odaklı pazarlama stratejilerine yönelmesidir (Jara vd., 2012). Pazarlamanın 4P'si (ürün, fiyat, dağıtım ve tutundurma) olarak ifade edilen unsurlar bu dönemde ortaya çıkmıştır (Kumar vd., 2012).

1.3.Pazarlama 3.0

Pazarlama 3.0, ilgi odağının tüketicilere yönelmesi ve aynı zamanda değer odaklı pazarlama uygulamalarının öne çıkması ile karakterize edilmektedir. Pazarlama 3.0, önceki dönemlerden elde edilen birikimlerle şekillenmiştir (Erragcha ve Romdhane, 2014; Varey ve McKie, 2010). Zira pazarlama 1.0'da işletmeler sadece işlevsel faydalara odaklanmış ve bu faydalar müşterilerin zihnini tatmin etmek için yeterli görülmüştür. Pazarlama 2.0'da işletmeler, fonksiyonel faydaların yanı sıra, tüketicilerin kalbine girmek için ürünlerini duygusal faydalarla tanıtmaya çalışmışlardır. Pazarlama 3.0 ise akıl, kalp ve ruhu ile insani bir bütünlüğün

yansıması olan tüketicilerin hazzal yeni faydalara yöneldiklerini ortaya koymuştur (Erragcha ve Romdhane, 2014; Varey ve McKie, 2010). Ayrıca sosyal, çevresel ve ekonomik sorunlar dünyadaki herkesi ilgilendirdiği için işletmeler pazarlama sürecinde işbirlikçi bir rol de üstlenmeye başlamışlardır.

1.4. Pazarlama 4.0

Pazarlama 4.0, yoğun küresel rekabet, yeni tüketici tipi ve teknolojilerin hızlı gelişimine bağlı olarak çok yönlü çeşitli değişimler sonucunda ortaya çıkmış, yeni bir fenomen mi yoksa mevcut pazarlama uygulamalarının bir modifikasyonu mu olduğu tartışmalarını da beraberinde getirmiştir (Jara ve diğerleri, 2012; Nowacki, 2015; Tarabasz, 2013). Pazarlama 4.0'da, daha önceki pazarlama dönemlerinde olduğu gibi, müşteriler pazarlamanın merkezindedir. Ancak farklılık piyasa koşullarından ileri gelmektedir. Zira pazarlama 4.0, ticari işlemlerin ve müşteri faaliyetlerinin gerçek zamanlı olarak izlenebildiği son derece siberetik pazarlama sistemleri altında işletilmektedir (Dholakia, Zwick ve Denegri-Knott, 2010).

Pazarlama 4.0, ilk iki nesilde olduğu gibi müşterilerin ihtiyaç ve isteklerine odaklanır, üçüncü nesilde olduğu gibi tüm toplum için değer yaratmaya çalışır. Tüm bunları yaparken kullandığı araç ise hem üretim hem de pazarlama süreçlerinde yüksek teknolojidir (Jara vd., 2012). Pazarlama 4.0, insan ve bilgisayar arasındaki etkileşime bağlı ve paralel olarak gelişmiş, hem pazarlamayı hem de pazarlama stratejilerini dijitalleşme ile dönüştürmüştür. Bu bağlamda tüketici içgörülerini, veri yönetimi ve gelişmiş analitik, gelecekteki eğilimleri tahminleme, pazarlama-teknoloji iç içeliği pazarlama 4.0'ın temel özellikleridir (Vassileva, 2017). Barkod ve RFID ile başlayan teknoloji kullanımı, birbiriyle ilişkili makineler, nesnelere öğrenmesi, makine öğrenmesi ve artırılmış gerçeklik teknolojilerine kadar büyük ilerlemeler kat etmiş ve günümüzde Pazarlama 4.0 orta çıkmıştır. Günümüz itibarıyla Pazarlama 4.0'ın en önemli özelliği, etkisi ve gelişim alanı "Dijital Pazarlama"dır denilebilir (Durukal, 2019; Başyazıcıoğlu ve Karamustafa, 2018).

1.5. Pazarlama 5.0

Pazarlama 5.0, insan ve teknoloji ilişkisini bir sonraki evreye taşıyan yeni bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönemin temel özelliği insan, makine ve yapay zekâ unsurlarının, yapay zeka şeklinde konumlanmış bir pazarlama stratejisi olmasıdır. Pazarlama 4.0'dan farkı, olarak teknolojilerin ve insanların yeni deneyimler yaratmak için işbirliği yapmasıdır (Purcarea, 2021). Pazarlama 4.0'da öğrenen makinelerin hizmetlerinden yararlanılırken, Pazarlama 5.0'da insan ve makine işbirliği kurulmaya başlanmıştır. Pazarlama 5.0'ı kuantum sıçraması ve sonsuz

esneklik zamanı olarak yorumlayan bakış açısına göre yeni dönemde pazarlama, yarı organik dijitalleşmeye girmiştir (Yagnik, Thomas ve Suggala, 2020). İnsan gibi düşünen, istekleri ve tepkileri anlayan, karar veren, tavsiyede bulunan, yorum yapan ve işbirliği kuran sistemler Pazarlama 5.0'ın en önemli araçları olmuş ya da olmaya başlamıştır (Özden, 2022). Bu kapsamda Pazarlama 5.0; insanların, firmaların ve markaların, yaşamlarının her yerinde teknolojisiz yaşayamayacakları bir alanda konumlandırılabilir (Ganesan ve Gopalsamy, 2022; Kajale ve Joshi, 2021). Genel olarak Pazarlama 5.0'ı karakterize eden temel özellikler; bilgi ve analiz temelli, içinde insan bulunmayan, yapay zeka sistemlerine dayalı ve sanal pazaryerlerine yönelik pazarlama faaliyet ve çabalarıdır (Zengin ve Zengin, 2022). Genel bir görünüm ortaya koyabilmek amacıyla pazarlama nesilleri arasındaki değişim ve farklılıkları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1 Pazarlama Nesillerinin Karakteristik Özellikleri

	Pazarlama 1.0 (Ürün Odaklı)	Pazarlama 2.0 (Müşteri Odaklı)	Pazarlama 3.0 (Değer Odaklı)	Pazarlama 4.0 (Dijital Odaklı)	Pazarlama 4.0 (Deneyim Odaklı)
Amaç	Ürün satmak	Müşteriyi memnun etmek	Dünyayı daha iyi bir yer yapmak	Bugünden geleceği yaratmak	İnsan ve makine işbirliği
İmkân Tanıyan Güç	Sanayi devrimi	Bilgi teknolojisi	Yeni dalga teknolojisi	Sibernetik devrim ve Web 4.0	Yapay zekâ ve makine öğrenmesi
Anahtar Pazarlama Kavramı	Ürün geliştirme	Farklılaşırma	Değerler	Müşteriye göre üretim ve tam zamanında üretim	Deneyim ve sonsuz esneklik
Değer Önergeleri	İşlevsel	İşlevsel ve duygusal	İşlevsel, duygusal ve ruhsal	İşlevsel, duygusal, ruhsal ve kendi kendine yaratıcılık	Geleceğe yönelik, insan için değer ve yaratıcılık
Müşterilerle Etkileşim	Birden Çoka Olan İşlem	Bire ilişki	Bir Çoktan Çoka İşbirliği	Çoktan Çoka beraber yaratma ve işbirliği	Anlama, analiz etme ve tavsiyede bulunma

Kaynak: (Busa, 2021; Özden, 2021; Ertuğrul ve Deniz, 2018; Purcarea, 2021)'den uyarlanmıştır.

Tablo 1'de görüldüğü üzere, pazarlama önce teknik, ardından sosyal bağlamda bir değişim kazanmış ve anlam içeriği de bunlara göre şekillenmiştir. Günümüz itibarıyla teknolojinin

hayatın her aşamasına nüfuz etmesiyle birlikte hem işletmelerin hem de tüketicilerin yaklaşımları geçmişe göre kökten bir şekilde değişim göstermiştir (Ertuğrul ve Deniz, 2018; Purcarea, 2021). Özellikle bilgi, dijital ve mobil teknolojiler, tüketicilerin günlük yaşamları üzerindeki büyük etkileri nedeniyle bilgi toplumu olarak adlandırılan yeni bir çağın başlatıcıları olarak kabul edilmektedir (Özden, 2022). Bunlar hayatı değiştiren öğeler olduğu gibi pazarlamayı da yeni bir döneme taşıyan unsurlardır (Ntalkos, Kambourakis ve Damopoulos, 2015). Bu tür mobil teknolojiler, tüketicilerin sürekli iletişim kurmasına ve kolayca bilgi edinmesine yardımcı olmakta, aynı zamanda dijital tüketiciler yaratmakta ve bu da dijital pazarlamayı önemli hale getirmektedir (Busa, 2021; Ertuğrul ve Deniz, 2018).

Dijital pazarlama, işletmeler ve toplum için sınırlılıkların (Pazarlama 1.0-Pazarlama 3.0) aşıldığı; erişilebilirlik, hız, esneklik, makine öğrenmesi, dijital içerikler vb. (Pazarlama 4.0-Pazarlama 5.0) kullanıldığı, teknolojik gelişmeler üzerinden sürdürülen pazarlama çözümlerini ifade etmektedir (Bala ve Verma, 2018; Ganesan ve Gopalsamy, 2022). Dijital pazarlama, hakim literatürde Pazarlama 4.0'ın eş anlamlısı olarak ifade edilmekle birlikte Pazarlama 5.0'in gündeme gelmesinden sonra, anlam içeriği değişerek pazarlama stratejileri, karar ve süreçlerinde sahaya yönelik dijital uygulamaları ifade eden yeni bir kavrama dönüşmüştür (Herhausen, Miočević, Morgan ve Kleijnen, 2020; Zengin ve Zengin, 2022).

Uygulama süreçleri olarak da kabul edilebilecek dijital pazarlama, rekabet avantajı elde etmek, satışları ve marka bilinirliğini artırmak, ürünleri tüketicilerle buluşturmak, satın almaya motive etmek, etkileşimli ilişkiler kurmak ve marka sadakatini artırmak için yürütülen pazarlama faaliyetlerinde dijital araç ve kanalları kullanmaya dayanan bir süreçtir (Yasmin, Tasnee ve Fatema, 2015). Dijital pazarlama araçları ise internet, sosyal medya ve mobil platformlardan meydana gelmektedir (Melović, Jocović, Dabić, Vulić ve Dudic, 2020). Bilgi ekonomisinin parçası olarak dijital pazarlama; arama motorları, web siteleri, sosyal medya, e-posta ve mobil uygulamalar gibi dijital kanallar aracılığıyla gerçekleştirilen pazarlama faaliyetlerini ifade eder. Dijital pazarlama, pazarlamanın bir numaralı kuralı olan doğru teklifin doğru yer ve zamanda yapılmasına aracılık eden teknolojik temelli bir iletişim süreçleridir. Dolayısıyla dijital pazarlama işletmeyi ve markayı, hedef tüketici gruplarıyla aynı kanallara yerleştirir (Aydın ve Oğuz, 2007; Yasmin, Tasnee ve Fatema, 2015).

Dijital pazarlama işletmelerin, tüketici karar ve tercihlerini etkilemek üzere izleme, katılma, profil oluşturma ve içerik paylaşma teknolojilerinin kullanılarak marka, ürün, reklam ya da tutundurma amaçlı etkileşim ve iletişim faaliyetlerinin genel adı olarak kabul edilebilir (Aiolfi, vd., 2021). Dijital pazarlama, pazarlamanın 4P'si olarak bilinen ürün, fiyat, dağıtım ve

tutundurma faaliyetlerinin internet ve iletişim teknolojileriyle desteklenmesi ve bu kapsamda hedef kitlenin ilgisini çekmek, onlarla etkileşim kurmak için bilgisayarlar, akıllı telefonlar ve tabletler gibi elektronik cihazların kullanıldığı bir pazarlama faaliyetidir (Alan, vd., 2018).

Dijital pazarlamayı önemli hale getiren temel nedene bakıldığında ise günümüz tüketicilerinin büyük bir kısmının çevrimiçi ve mobil hale gelmiş olmasıdır (Gökşin, 2017). Nitekim teknolojiye yaşanan gelişmeler sonucunda internet, bireylerin yaşamında vazgeçilmez bir nokta hale gelmiştir. Örneğin 7.81 milyardan fazla insanın yaşadığı günümüzde, yaklaşık 4.66 milyardan fazla internet kullanıcısının olması pazarlamayı dijital mecralara kaydırmaktadır (We Are Social Digital, 2020). Dijital pazarlamanın geleneksel pazarlamaya göre temel farklılıkları şu şekildedir (Çetintürk, 2019; Kemaloğlu, 2017):

Dijital pazarlamanın en önemli özelliği geleneksel pazarlamaya kıyasla teknolojik gelişmeler sayesinde bir zamanlama sorununun yaşanmamasıdır.

Geleneksel pazarlamada işletmenin düşüncelerinin tüketiciye aktarılması ve üretilen ürün veya hizmetin tüketicinin gözünde cazip hale getirilmesi varken dijital pazarlama bu ürün veya hizmet hakkında tüketiciye daha fazla bilgi vererek markaya doğru çekmektedir.

Geleneksel pazarlamanın amacı işletme ve tüketici arasında bir bağ kurmaktır. Bunun yanı sıra dijital pazarlama, tüketicilerin kendi aralarında bağ kurarak birbirleriyle yakınlaşmalarını ve aralarında iletişim kurmalarını mümkün hale getirmektedir.

Dijital pazarlama, kullandığı araç ve iletişim kanalları ile ilgi uyandırma, dikkat çekme ve satın alma gibi davranışlara yön vererek çeşitli pazarlama amaçlarını gerçekleştirir (Çetintürk, 2019). Mevcut ve potansiyel hedef kitlelere, rakiplere göre daha ön planda olmak amacıyla, dijital pazarlama sayesinde yepyeni bir iş kolu oluşturmak veya hali hazırda var olan bir işi geliştirmek dijital pazarlamanın fonksiyonlarından faydalanılabilir (Akbulut, 2014).

Dijital pazarlamanın sürekli gelişmesi ve ilerleyen teknolojilerin de buna destek vermesi tüketicilerin tutumlarında da değişimlere neden olmuştur. Bu değişimlerin sonucunda da “işletmeler için zorlu bir rekabet alanı olarak kabul edilebilecek dijital deneyime dayalı pazarlama öne çıkmaya başlamıştır. İşletmelerin eşsiz unutulmaz bir deneyim yaratarak ürünlerini farklı hizmetlerle desteklemesi, farklılık sağlaması ve müşteri memnuniyeti yaratması kaçınılmaz olmuştur” (Çeltek, 2010; Konuk, 2014).

Ticari yaşamda e-iletişim teknolojileri uzun süredir kullanılsa da internet kavramının dijital pazarlama niyetiyle kullanılmaya başlanması çok eskiye dayanmamaktadır. İnternetin ticari amaçla kullanılmaya başlanmasıyla önemi artmıştır. Durum böyle olunca internetle birlikte

işletmeler için tüketicilere ulaşabilecekleri yeni iletişim ve etkileşim kanalları (sosyal medya, web, e-posta vb.) ortaya çıkmıştır (Akbulut, 2014).

Dijital pazarlama araçlarından başlıcaları; arama motoru optimizasyonu (SEO), web sitesi, e-posta pazarlaması, içerik pazarlaması, sosyal medya pazarlaması ve influencer pazarlamadır. Bunlar hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

2.Arama Motoru Optimizasyonu

İnsanların çoğu birey bilgiyi internette aramaktadır. Arama sürecinin başlangıç noktası da çoğu zaman arama motorlarıdır. Bu noktada Arama Motoru Optimizasyonu (SEO) web sitesini daha görünür kılmak için arama motorlarındaki sıralamanın iyileştirilmesini ve tüketicilerin siteye giriş yapmasını sağlamaktadır. Bu yöntem, web sitesi trafiğine ve tüketici etkileşimine olumlu katkı sağlamaktadır. Genel olarak iki tür çeşit SEO tekniğinden bahsedilmektedir. Birinci yöntem olan siyah şapka SEO sadece arama sonuçlarındaki sıralamayı etkilerken; ikinci yöntem olan beyaz şapka SEO ise site içeriğini iyileştirerek, siteyi ziyaret eden kişilerin memnuniyetini artırır (Berman ve Katona, 2013).

2.1. Web Sitesi

Küreselleşen dünyada, rekabetin artması ile ürün ve pazardaki çeşitlilik de artmıştır. Bu doğrultuda günümüz tüketicileri, bir ürünü almadan önce web sitesi aracılığı ile alacakları ürün hakkında ön araştırma yaparak online alışveriş gerçekleştirmektedir. Tüketicilerin, işletmenin sağladığı hizmet veya ürün hakkında bilgi edinebilmesi, alışveriş yapabilmesi veya işletmeyi geri bildirimde bulunması için ürünlerin satıldığı web siteleri önemli bir pazarlama aracıdır. Bu durum, hem işletme sahiplerine hem de tüketicilere birçok fayda sağlamaktadır. İşletmeler marka bilinirliğini arttırırken; tüketiciler, web sitelerinde zaman ve yer kısıtına takılmadan ürünler hakkında bilgi alabilir, alışveriş yapabilir, satıcı ile etkileşime geçebilir ve alacakları ürünleri alternatifleri ile karşılaştırma imkanına sahip olurlar (Çağlıyan ve Akkaya, 2015).

2.2. E-Posta Pazarlaması

E-posta pazarlaması, potansiyel müşteriye veya mevcut müşteriye e-posta yoluyla ticari veya ticari olmayan mesaj gönderimidir. Bu mesajı gönderen firmaların ana amacı sundukları ürün veya hizmetin tanıtımını yapmak ve sitelerdeki trafiğin oluşmasını sağlamaktır. Campaign Monitor'un 2019 yılında hazırladığı raporda e-posta için harcanan her bir doların getirisininin 42

ABD dolarına yükseldiğini açıklarken; McKinsey raporunda e-posta pazarlamasının; özellikle Facebook ve Twitter'a göre hedef kitleye ulaşmada 40 kat daha fazla etkili olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, e-posta pazarlamasının; maillerin spam olarak algılanması, e-posta yanıtlarının azalması, tüketicilerin daha farklı içerik beklentisinin olması, kullanıcılara gelen e-posta sayılarındaki artış sebebi ile e-postalara itibar edilmemesi gibi dezavantajlarına dikkat çekilmektedir (Aten, 2019; Campaign Monitor, 2019).

2.3. İçerik Pazarlaması

İçerik pazarlaması, kar sağlayan müşteri faaliyeti sonucuna ulaşmak için pazarlama stratejilerine uygun tasarlanan tutarlı, değerli ve alakalı içeriklerle sağlanan bir pazarlama faaliyetidir. Günlük hayatta en çok karşılaşılan içerik pazarlama çeşitleri; video, blog, görüntüler, haber, e-kitap, çevrimiçi sunum, örnek olay incelemesi, podcast ve mobil uygulamadır (Kingsnorth, 2017).

2.4. Sosyal Medya Pazarlaması

Sosyal medya; kullanıcısı tarafından içeriğin oluşturulması ve değiştirilmesine izin veren internet uygulamasıdır. Günümüzde Türkiye'de birçok kişinin sosyal medya kullanıcısı olduğunu söyleyebiliriz. We are Social Digital 2020 Türkiye raporuna göre sosyal medyayı Türkiye'deki 16-64 yaş arasındaki kullanıcılar ortalama günde 2 saat 55 dakika kullanırken, bu süre dünya ortalamasında 2 saat 24 dakikadır. Sosyal medya platformları, kullanıcıların bir araya gelerek etkileşime geçmesini olanak sağlar. Türkiye'de en çok kullanılan sosyal medya uygulaması ve platformlarının başında; Facebook, Instagram, LinkedIn, Twitter, Youtube ve Snapchat gelmektedir (We Are Social Digital, 2020). Sosyal medya pazarlaması ise, sosyal medya platformu ve uygulamaları üzerinden yapılan tüm pazarlama süreçleridir. Sosyal medya pazarlaması, uzun soluklu müşteri ilişkilerinin oluşturulması ve marka bağlılığını sağlamaktadır. Geleneksel pazarlamaya nazaran satın alma kararında büyük rol oynayan sosyal medya pazarlaması; daha kısa sürede daha çok kişiye ulaşma imkanı ve sosyal ağ kanalıyla ağızdan ağıza pazarlamayı sağlar (Albayrak, 2016).

2.5. Influencer Pazarlama

İnsanlık tarihi boyunca insanların birbirinden etkilendiği bilinmektedir. Her ne konuda olursa olsun, toplumlarda her zaman başkalarını etkileyerek yönlendiren liderler olmuştur. Dijital platform ve uygulamalar, hem işletmeler hem de tüketiciler birçok avantajları yanında getirmiştir. Teknolojinin gelişmesiyle beraber bu uygulamaları iyi kullanan, birçok kişi

tarafından takip edilen ve influencer adı verilen bu kişiler dijital tüketiciler ile etkileşim halindedir. Bu kapsamda influencer pazarlama; işletmelerin hedef müşteriler için görünür olması, bu müşterilerle iletişime geçebilmesi için kullanılan bir pazarlama aracıdır. Günümüzde artık birçok işletme, influencerlar aracılığı ile hedef müşterilerine mesajlarını iletmektedir. Böylece tüketicileri etkileyerek onları satın alma davranışına yönlendirmektedirler. Tüketiciler; işletmelere nazaran diğer tüketicilerin yorumlarına daha fazla güvenirlir (Bektaş Durmuş, 2019).

Tüketicileri dijital platformlarda yakalamak isteyen işletmeler için influencer pazarlamanın önemi her geçen gün artmaktadır. Türkiye'deki influencer pazarlama faaliyetleri en çok; Facebook, Youtube ve Twitter gibi dijital platformlarda yapılmaktadır. Influencer pazarlama, işletmelerin büyük pazara hitap etmesi için süreçlerinde kilit kişiler kullandığı bir pazarlama türüdür. Doğru kilit kişiyi seçmek ise işletmeler için en büyük zorluktur. Çünkü etkileyici güvenilir değil ise, işletmenin güvenilirliğine de zarar vermektedir. Dijital pazarlamanın yükselen trendi influencer pazarlamanın avantajları arasında; çok fazla kişiye hızlı bir şekilde ulaşmayı sağlamak, hedef kitlenin dikkatini çekmek, marka sadakati oluşturmak, verimli etkileşimi sağlamak, marka bilinirliği ve bununla doğru orantılı olarak satışları artırmak yer almaktadır. Ayrıca tüketicilerin markalardan daha çok etkileyici olan influencerlara güvenmesi de işletmeye katkı sağlamaktadır (Bektaş Durmuş, 2019).

Etkileyici pazarlamanın aktörleri olan Influencerlar, markaların çözüm ortağı olmaya devam etmektedirler. 2022'de pazarlamacıların %68'i etkileyicilerle çalışmaya devam edeceklerini, %88'i de bu tür pazarlamanın bazı zayıf yanlarının giderilerek sürdürülmesi gerektiği görüşündedirler. Etkileyicilerin etkinliğinde onların kitlelere ulaşabilmesi ve temsil edebilmesi en önemli koşullardan biri olarak kabul edilmektedir. Etkileyicilerden beklenenler ise; marka bilinirliğini artırmak, yeni kitlelere ulaşmak, marka itibarını geliştirmek, gelir ve satışları artırmak marka topluluğunu büyütmek ve müşteri sadakatini artırmaktır. Influencer pazarlama, özellikle son 2-3 yıldan bu yana gelişme göstermektedir. Bu kapsamda Facebook, Instagram, TikTok ve YouTube'da influencer pazarlama çabaları artmakta ancak Snapchat ve Twitch'e yapılan pazarlama çabaları ve bu sebeple de yapılan yatırımlar azalmaktadır (HubSpot, 2022).

3. Gelenekselden Dijitale Reklam Yatırımları

Dijital pazarlamada, her geçen gün anlam ve içerik yapısal olarak hem gelişmekte hem de değişmektedir. Pazarlamanın geçirdiği dönemlere bakıldığında teknolojik ve sosyal değişimlerin yönlendirici olduğu ve bir sonraki döneme bu yönlendiricilerin itici etkisiyle

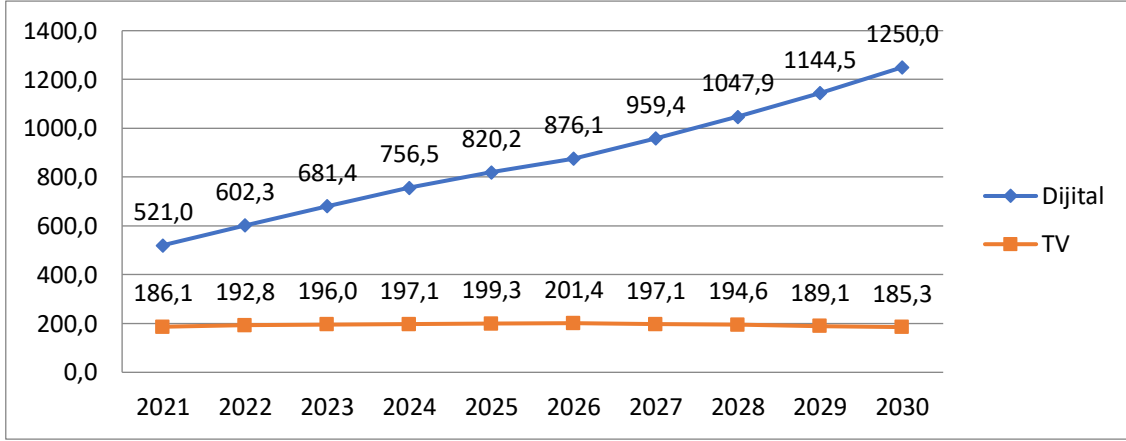
geçildiği görülmektedir. Nitekim Pazarlama 4.0 ve Pazarlama 5.0 örneklerinde bariz olarak gözlemlendiği üzere internet, iletişim, yapay zeka ve mobilizasyon temel belirleyiciler olmuştur. Covid 19 pandemisi, tüm dünya için ciddi bir krize yol açarken pazarlamaya ilişkin kavramları, anlamları, okumaları ve stratejileri de önemli ölçüde değiştirmiş, baskın bir şekilde reklam stratejilerini gelenekselden dijitale taşımıştır. Pandemi döneminde dijitalleşme sürecini tamamlamış olan işletmelerin yeni tüketim sistemi ile kolayca bütünleştikleri görülmüştür. Evde kalan bireyin internet kullanım oranı arttığından, e-ticaret sektörü de hacimsel olarak ciddi oranda artmıştır. Bu artışın temel nedenleri arasında; dijitalde ürün çeşitliliğinin fazla olması, ortamın karşılaştırmaya imkan tanıyan yapısı, kampanya ve indirimlerden yararlanma olanağı ile zaman, mekan gibi kısıtlamaların olmayışı sıralanabilir (Gençyürek Erdoğan, 2020).

Covid 19 pandemisi insanların çevrimiçi hareketliliğini ve internette geçirdikleri zamanı artırmıştır. İnternet, evden çalışmadan uzaktan eğitime, sanal toplantılardan sosyal medya kullanımına kadar neredeyse her alanda günlük yaşamın etkin, baskın ve vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Bu durum dijital ekonomiye güçlü bir ivme kazandırırken perakendeciliğin de dijitalde yeni bir versiyonunun oluşmasını hızlandırmıştır (Aiolfi, Bellini ve Pellegrini, 2021). Dolayısıyla dijital dönüşüm, medya iletimi biçimindeki ses veya görüntü kalitesini iyileştiren teknolojik ilerlemeden daha fazlası olup pazarlamada stratejik yaklaşımları ve uygulamaları radikal bir şekilde değiştirmiştir (Lee ve Cho, 2020)

Dijital dönüşümün ürünlerinden olan dijital reklamcılık, çevrimiçi reklamcılık veya internet reklamcılığı kavramlarıyla birlikte kullanılmakta olup, çevrimiçi medya kuruluşları aracılığıyla tüketicilere iletilen promosyon mesajları olarak tanımlanmaktadır (IBISWorld, 2016). Dijital dünyanın yapısı, hedefleme, ölçümlene ve hedef kitle ile hızlı etkileşime geçme açısından oldukça uygundur. Geleneksel medya mecralarındaki reklam uygulamaları kitleleri küçük örneklerle üzerinden genellemek üzerine şekillenmektedir. Oysa günümüzde dijital mecralarda kullanılan reklam uygulamaları özel algoritmalarla çalışan yazılımsal araçlar kullanılarak etkin hedeflemeyi amaçlamaktadır (Gençyürek Erdoğan ve Akcan, 2018).

Geleneksel reklamcılığa göre dijital reklamcılığın Öncelikli faydalarından bahsedecek olursak bunları şu şekilde sıralayabiliriz; reklam verenlerin kampanya sürecini, geri dönüşleri anlık olarak izleyebilmesi, takip ve analiz edebilmesi, verilen mesajları hedef kitleye göre değiştirebilmesi, esnetebilmesi ya da yeniden tasarlayabilmesidir (Beal, 2021; Pahwa, 2021). Dijital reklamcılık; hem marka yatırımlarında hem de işletmelerin pazarlama süreç ve çabalarında “çevrimiçi davranışsal reklamcılık” (Online Behavioral Advertising – OBA) adı verilen bir hareket alanı yaratmıştır (Boerman, Kruikemeier ve Borgesius, 2017). OBA, veriye

dayalı pazarlama (Data-Driven Marketing) olanakları sağladığından reklam iletişimde oldukça önemli olan tüketicilerin çevrimiçi davranışlarını izlenebilir hale getirmiştir. Böylece segmentasyon, ölçümleme, sınıflandırma, tasarlama, zamanlama vb. müdahale ve çözümler için anlık olarak gerçekleştirilebildiği gibi gerçekleşen gelişme ile reklam üretiminde yapay zekâ destekli yenilikler kullanılabilir hale gelmiştir (Interactive Advertising Bureau [IAB], 2022; Lee ve Cho, 2020).

Şekil 1 Küresel Dijital Reklam Yatırımları

Kaynak: IAB, 2022; Langford ve Shelley, 2022; Statista, 2022a.

Şekil 1’de görüldüğü üzere küresel dijital reklam yatırımlarının 2030 yılına kadar istikrarlı bir şekilde büyümesi beklenirken geleneksel reklamcılığın temsilcisi olan TV reklamcılığının neredeyse aynı kalacağı hatta düşme eğilimine gireceği tahmin edilmektedir (IAB, 2022; Langford ve Shelley, 2022; Statista, 2022a). Diğer bir yandan dijital reklamcılıkta deneyime yönelik mecralara yatırımların daha çok olduğu söylenebilir. “Performans pazarlama” grubundaki dijital kanallarda, 2022’de küresel reklam harcamalarındaki artış bir önceki yıla göre yaklaşık %14 artarak 602,3 milyar ABD dolarına ulaştırmıştır. Bu rakamın detayları; video (+%23,4), ücretli sosyal (+%21,9), arama (+%12,9) ve programatik (+%19,9) şeklindedir. Pandemi sonrası dönemde belirsizlikler ve küresel ekonomik kırılganlıklar söz konusu olsa da geleneksel reklamcılığın dijitalleşmesi yakın gelecekte oldukça büyük bir hacme ulaşabilecektir. Bu büyümenin itki unsuru dijitalleşme olmakla birlikte, bir diğer önemli faktör geleneksel nitelikteki yatırımların dijital özellikteki yatırımlara kayması olarak kabul edilebilir (IAB, 2022; Langford ve Shelley, 2022; Statista, 2022a). Gelenekselci yaklaşımdan çıkışın pek çok örneğinden söz etmek mümkün olmakla birlikte, “reklamsızlık” ilkesiyle yayın yapan OTT mecraları (dijital platform, TV vb.) dahi 2023 yılından itibaren çeşitli seçeneklerle “Talep Üzerine Reklam Videosu” (SVOD, AVOD, TVOD) konseptleriyle dijital reklamı paketler

sunmaya hazırlanmaktadır (Fortune Business Insights, 2022; Lee, 2020; Precedence Research, 2022).

Dijital reklamcılıktaki gelişmeler; pazarlamanın “ölçemezseniz yönetemezsiniz” sorunsalının çözümünde önemli bir adım olarak kabul edilebilir. Nitekim Şekil 1’de görüleceği üzere dünyadaki reklamların yaklaşık %62’si internette ve yaklaşık %22’si TV’lerde iken küresel yatırımlar ise her geçen yıl ortalama %8,5 oranında artmaktadır. Ciro bakımından dijital reklamcılığın 2030 yılında 1.250 milyar ABD dolarına ulaşması beklenmektedir (IAB, 2022; Langford ve Shelley, 2022; Statista, 2022a; Statista, 2022b).

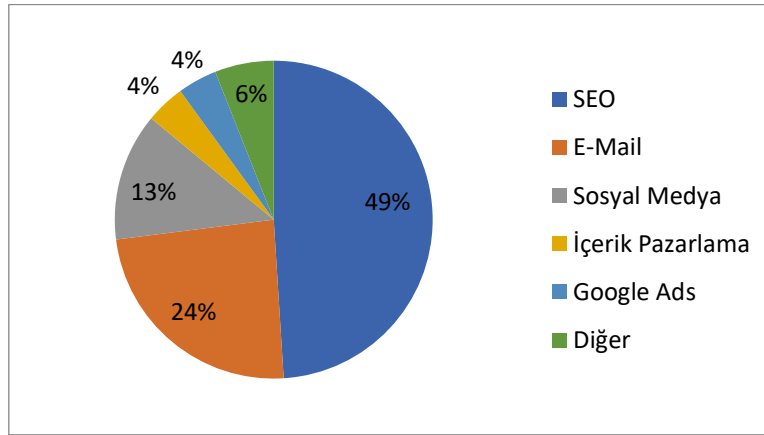
Küresel dijital reklamcılığın büyüme faktörlerine bakıldığında, temel itici gücün “kanepa sörfçüleri” (oturduğu yerden internete bağlananlar) olduğu söylenebilir. Kapanma dönemlerinde çevrimiçi hareketlilik internet talebini artırmış, bu durum da dijital reklam pazarına ivme kazandırmıştır. Diğer yandan pandemi; çevrimiçi olma sürelerini, video-ses izleme-dinleme, takip etme, paylaşım yapma, favori, etkinlik, vb. bakımından mobil tüketim alışkanlıklarını değiştirmiş, bu da reklam verenlerin tüketiciler tarafından mobil cihazlara talep göstermesine yol açmıştır (Precedence Research, 2022). Geleneksel reklamcılık ile dijital reklamcılık arasındaki en önemli farklardan birinin bu durum olduğu ifade edilebilir. Zira geleneksel reklamın yönü ve iletimi reklam verenler tarafından tayin edilirken; dijital reklamda tüketici, reklam verenleri istediği mecraya kendi koşullarında çekebilir hale gelmiştir. Advertising Research Foundation (Reklam Araştırma Vakfı) verilerine göre tüketicilerin bu tür yönlendirici etkisinin olması reklam sürelerinin ve içeriklerinin kısılmasına yol açmış, doğrudan ürün odaklı içerikler ve uzun videolar yerine ortama 6 saniyelik görüntüler kullanılmaya başlanmıştır (Precedence Research, 2022). Doğru yer, zaman, hedef, içerik ve analiz stratejisi uygulandığında dijital reklamlara yatırım yapmayı cazip hale getiren nedenleri şu şekilde sıralamak mümkündür (Bunskoek, 2020; Content Marketing Institute [CMI], 2020; Laurinavicius, 2022; Litmus, 2022; Marino ve McCormick, 2022);

- Dijital reklamcılıkta kişiye ve hedef kitleye yönelik özel tekliflerin sunulduğu e-posta pazarlamasında harcanan her 1 dolar yatırıma karşın 36 dolar; influencer pazarlama etkinlikleriyle yapılan pazarlamada harcanan her 1 dolar yatırıma karşın 13 dolar; servis sağlayıcılar aracılığı ile (Google Ads vb.) yapılan pazarlamada 1 dolar yatırıma karşın 2 dolar geri dönüş sağlanabilmektedir.

- Dijital reklamcılıkta içerik pazarlamasında %72; entegre edilmiş dijital ve mobil pazarlama etkinliklerinde %223; niş pazarlara yönelik dijital pazarlama etkinliklerinde %89;

kısa videolara entegre edilmiş dijital reklamlara %64; tekrar satın almada %70; ağızdan ağıza pazarlamada %59; marka bilinirliğinde %80 oranında olumlu geri dönüş ve tepki sağlanabilmektedir.

Ancak etkili bir dijital pazarlama yatırımı yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlar vardır. Birincisi bir insanın bu tür pazarlama faaliyetlerine göstereceği maksimum dikkat, ilgi ve zaman ayırma süresi 8 saniyedir. İkincisi, çok fazla mesaj altında kişinin ayırt etmesi, hatırlaması, farkı anlaması ve geri dönmesi oldukça güç olduğundan inografikler, ses ve görüntülere göre 3 kat daha kalıcıdır. Üçüncüsü internet kullanıcılarının %30'unundan fazlası mobil olduğundan dijital reklamların etkinliği bu mecralarda %60 daha fazladır (Bunskoek, 2020; CMI, 2020; Laurinavicius, 2022; Litmus, 2022; Marino ve McCormick, 2022). Dijital reklamcılıkta kullanılması önerilen en etkili mecralara bakıldığında (Şekil 2) arama motorlarında üst sıralarda görünme çözümü olan arama motoru optimizasyonu (Search Engine Optimization SEO) ilk sırada yer almaktadır (Glover, 2022).

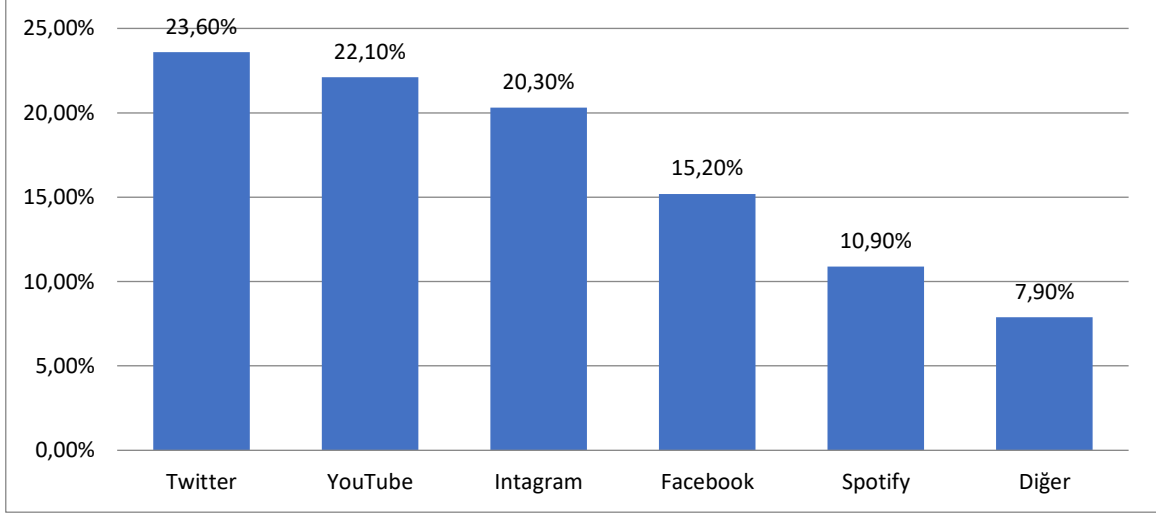
Şekil 2 Dijital Reklamcılıkta Kullanılması Önerilen Mecralar

Kaynak: Glover, 2022.

4. Dijital Reklamcılık Yatırımlarında Güncel Eğilimler

4.1. Sosyal Medya

Dijital reklamcılıkta sosyal medya egemen olmaya devam etmektedir. Sosyal medyanın dijital reklam için en önemli avantajları sırasıyla; viral etkinin yaratılabilmesi, özelleştirilebilir olması, doğru hedefleme yapılabilmesi ve ağızdan ağıza etkisinin olmasıdır. Sosyal medya temelli dijital reklamlara bağlı olarak 2022 yılında yaklaşık 16 milyar ABD doları tutarında satın almanın gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Sosyal medyada en çok kısa video ve inografikler dijital reklamcılığın araçları olmaktadır. Şekil 3'te 2022 yılı için dijital reklamcılıkta en çok yatırım yapılması beklenen sosyal medya mecraları gösterilmiştir (HubSpot, 2022).

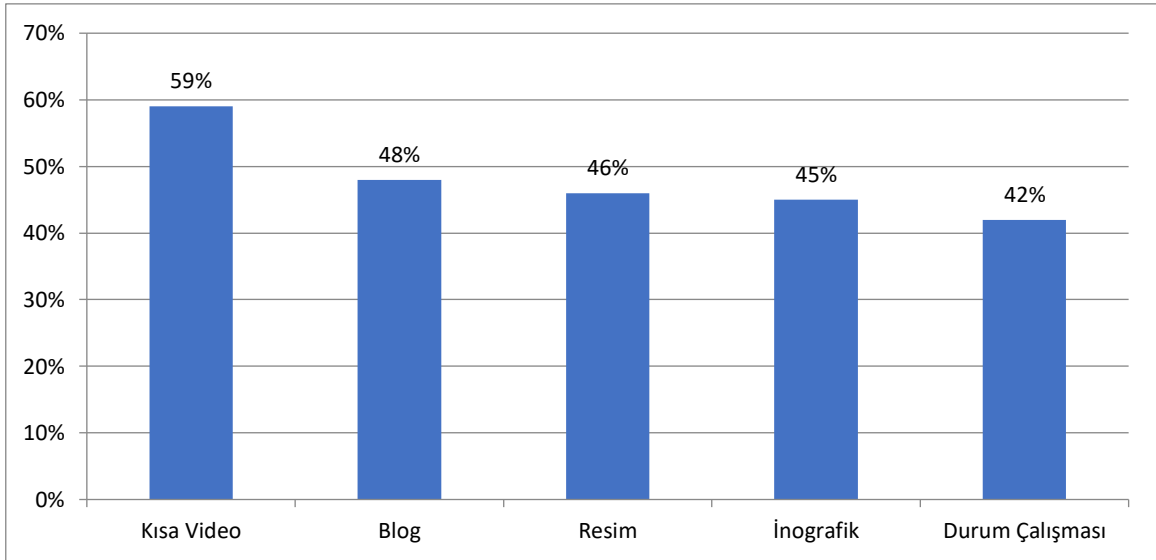

Şekil 3 Dijital Reklamcılık Yatırımlarında Öne Çıkan Sosyal Medya Mecraları

Kaynak: HubSpot, 2022.

4.2. İçerik Pazarlaması

Dijital reklamcılıkta içerik pazarlaması, pazarlamacılar için en öncelikli çalışma alanıdır. Dijital reklamcılık multimedya formatlarını kapsar ve son yıllarda daha etkileşimli ve erişilebilir hale gelmiştir. İçerik pazarlaması 2022 yılında da son üç yılda olduğu gibi video en iyi medya formatı olmaya devam etmiştir. Bu alanda en hızlı büyüyen sosyal medya mecraları komik olma özelliği taşıyan ve etkileşimli olan TikTok ve Instagram Reels uygulamaları gibi kısa video platformları olmuştur. İçerik pazarlaması kullanılarak gerçekleştirilen dijital reklamcılık faaliyetleri Şekil 4’te gösterilmiştir.

Şekil 4 İçerik Pazarlaması İle Dijital Reklamcılık Faaliyetleri

Kaynak: HubSpot, 2022.

Dijital reklamcılığın başlıca çözüm ortağı olan sosyal medyada, onu destekleyen teknoloji altyapısı ve her platformda ona katkıda bulunan kullanıcıları ile birlikte her yıl gelişmeye devam etmektedir. Geçmişte sosyal medya; sosyalleşme, eğitim ve topluluklar oluşturmak için sanal dünyada oluşturulan alternatif ortamlar iken günümüzde bu durum halen geçerli olmakla birlikte, bilgi ve mesajları paylaşmak, eğitmek ve referanslar için alternatif bir araç haline gelmiştir. 2022'de dijital reklamcılıkta Instagram, YouTube ve TikTok'un ilk sırada yer alması beklenmektedir. Yapay zeka destekli ses transkripsiyonundaki gelişmeler ve video içeriği için yeni erişilebilirlik seçenekleri ise itici güçlerdendir.

4.3. Chatbot

“Chat” ve “robot” sözcüklerinin bileşiminden üretilen Chatbot, insanların mağazaya gitmeden ürün ya da hizmet hakkında bilgi almasını sağlayan yapay zekâ temelli yazılımlardır. Bu yazılımlar belirli anahtar kelimeler, sorular ve hatta cümlelere otomatik olarak yanıt verebilmektedir. Chatbot, aslında bir sohbet robotu ve yanıt sistemidir (Çelik vd., 2022). E-ticaret veya dijital pazarlamada oldukça yararlı olduğu gibi müşterilerin yaklaşık %88'inin etkileşime geçtiği Chatbot görev odaklı ve veri odaklı olmak üzere ikiye ayrılır (Geysler, 2022; Oracle Cloud Infrastructure [OCI], 2022):

- Görev Odaklı (Bildirimsel) Chatbotlar: Bunlar tek bir işlevi yerine getirmeye odaklanan tek amaçlı programlardır. NLP ve çok az ML yazılım dili kuralları kullanarak, kullanıcı sorgularına otomatik konuşma yanıtları üretirler. Görev odaklı Chatbotlar, karmaşık değişkenleri içermeyen basit işlemleri yapabilmekte ya da sorulan sorulara yanıtlar verebilmektedir.

- Veri Odaklı ve Öngörülü (Konuşma) Chatbotları. Bunlara genellikle sanal asistanlar veya dijital asistanlar denir ve görev odaklı sohbet botlarından çok daha karmaşık, etkileşimli ve kişiselleştirilebilirler. Bu tür Chatbotlar, bağlamsal olarak kendilerine gelen soruların farkındadır ve bir iletişim dili olan NLP'den ve ML'den yararlanırlar. Kullanıcı profillerine ve geçmiş kullanıcı davranışlarına dayalı kişiselleştirmeyi etkinleştirmek için tahmine dayalı analitik uygulama gerçekleştirilir. Dijital asistanlar bir kullanıcının tercihlerini zaman içinde öğrenebilir, bu tercihlere ilişkin önerilerde bulunabilir ve hatta ihtiyaçları tahmin edebilir. Örneğin Apple'ın Siri'si ve Amazon'un Alexa'sı tüketici odaklı, veri odaklı ve öngörülebilir Chatbot örnekleridir.

4.4. Konuşma Ticareti

Konuşma Ticareti, müşteri deneyiminin bir parçası olup firmalar için dijital reklamcılıkta giderek daha fazla önemli gelmektedir. Müşteri deneyimi, ürün faydası ve fiyat karşılaştırmalarında tüketicilere alternatifler sunmak üzere “Konuşma Ticareti” (Conversational Commerce) şeklinde müşteri deneyimini iyileştirmeye yardımcı olmaktadır. Konuşma Ticareti, (diğer adıyla konuşma pazarlaması veya sohbet ticareti), ürünleri pazarlamak, tüketicilerle iletişim kurmak ve satış hunisinin her aşamasında destek sunmak için WhatsApp ve Facebook Messenger gibi iletişim platformlarını ve mesajlaşma uygulamalarını kullanır. Konuşma Ticareti, Chatbot gibi yanıt robotlarını da kapsamaktadır. Orta yaş (25-49) aralığındaki tüketicilerin %65’i bu tür etkileşimlerden günde ortalama bir kez yararlanırken, bu tüketicilerin %58’i aradıkları işletmeleri yardımcı uygulamalarla bulmaktadır (Geysler, 2022).

4.5. Sesli Arama

Özellikle Z kuşağı, yazı ile iletişim kurmayı tercih etmediğinden bu konuda yardımcı olmak üzere sesli arama uygulamaları dijital reklamcılıkta etkili araçlardan biri haline gelmiştir. Bu kapsamda Amazon’un Alexa’sı, Google’ın Asistan’ı ve Apple’ın Siri’si tüketiciler için giderek günlük yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Yapılan bir araştırmada insanların akıllı telefonlarında (%57), tabletlerinde (%29), dizüstü bilgisayarlarında (%29), masaüstü bilgisayarlarında (%29), hoparlörlerinde (%27), TV uzaktan kumandalarında (%21), araç navigasyonunda (%20) ve giyilebilir cihazlarında (%14) sesli arama ve yönlendirmelerden yararlandığı tespit edilmiştir. 25-49 yaş aralığındaki insanların %65’inden fazlası cihazlarında sesli aramalardan yoğun olarak yararlanırken web tarama oturumlarının %30’unu ekransız gerçekleştirmektedirler. Bu durum tüketicilerin çevrimiçi markalarla nasıl etkileşimde bulunduğuna dair önemli verilerdir (Geysler, 2022).

4.6. Çok Kanallı Yayınlar

İşletmeler, pazarlama ve marka çabalarında her türlü dijital mecra da yer alarak dijital reklamların etkinliğini artırmaya çalışmaktadır. Bu mecraların en önemli özelliği; web sitelerinde, video kanallarında, uygulamalarda ve sosyal medyada afiş, resim, flash, video, ses ve metin içeren grafik veya görsellerle “kişiy e özel” dijital reklamların hedefe ulaştırılabilmesidir. Kişiselleştirilmiş dijital reklamlar %80’e yakın bir oranda doğru kişiy e doğru ürünün ulaştırılabilmesini sağlayabildiği gibi tekrar satın alma üzerinde de yaklaşık %60’lık bir etkiye sahiptir. Tüketicilerin, bir marka ile paylaştıkları bilgilere dayanarak kişiselleştirilmiş öğeleri görüntüleme olasılığı %40 daha yüksektir. Bununla birlikte

Tüketicilerin %91'inin kendileriyle alakalı teklifler ve öneriler sunan markalarla alışveriş yapma olasılıkları daha yüksektir.

4.7. Programatik Dijital Reklam

Programlı reklam, dijital reklam yayıncılığı için servis sağlayıcılardan satın alınan bir destek sistemidir. Programatik reklamcılık, doğru kitleyi hedeflemek için reklamları otomatik olarak üretenler tarafından yapay zekânın kullanılmasıdır. Programatik reklamcılık aslında bir algoritmadır. Basitçe adımlar şu şekildedir; (1). Kişi bir bağlantıya tıklar, (2) ilgili bağlantıya ekli ya da ilişkili reklam gösterilir (3) yayımcı görüntüleme ve ilgilenme süresine ve mecraya göre reklamını yineler (4) hedefteki birey bunlara ilgi göstermeye başladığında kullanıcının etkinlikleriyle birlikte reklamın da dolaşımı sağlanır (5) aşamada olası bir satın alma gerçekleşir. Bu tür programatik reklamcılık ile 2020 yılında yaklaşık 129 milyar ABD doları ve 2021 yılında 155 milyar ABD doları satın alma gerçekleştiği tahmin edilmektedir (Asaolu, 2022).

4.8. Görsel Arama

Kullanıcılar arama motoruna bir açıklama yazmak yerine, artık bir resim yükleyebilir ve yalnızca bir resimden bir öge hakkında bilgi alabilir. Görsel aramada kullanıcılar bir bitki fotoğrafı yüklüyorlarsa, arama tür bilgilerini döndürürken, bir dönüm noktası görüntüsü geçmiş verileri döndürür. Görsel aramada bir kullanıcı bir ürünü aradığında, benzer ürünleri ve nereden satın alınacağını bulabilir. Google Lens, Pinterest Lens ve ilgili arama araçları bir kullanıcının kamerasını arama çubuğuna dönüştürür. Görsel arama, dijital reklamcılıkta “marka farkındalığını” büyük ölçüde artıran önemli bir bileşendir. Bu tür dijital reklamlar geleneksel reklamcılıktan oldukça farklı olduğu gibi kullanıcılar için de büyük erişim kolaylığı sağlamaktadır (Geradin ve Katsifis, 2019).

4.9. Mikro Etkileyiciler

Dijital reklamcılıkta önemli bir etkileyici ve yönlendirici olan mikro etkileyiciler, nispeten ölü doğmuş “Influencer Marketing” uygulamalarının dönüşüm geçirmiş hali olarak kabul edilebilir. İnsanların ünlü kişi ya da karakterlerin tavsiyelerine göre tüketim davranışında bulunabileceği yargısı halen tartışılmakla birlikte diğerlerinin tüketicilerin üzerinde güçlü bir etkisinin olmadığı savunulmaktadır. Bu nedenle firmalar dijital reklam süreçlerinde deneyim odaklı küçük hikayeler, videolar, duygulara seslenme gibi gerçekçi sunumlara yönelmeye

başlamışlardır. Bunlar hedefin kişisel alanına alarak dijital reklamın etkinliği artırılmaya çalışılır. Mikro etkileyiciler arasında deneyime dayalı videolar en etkili olanlarıdır. Mikro etkileyiciler söz konusu olduğunda; diyelim nesne özne uyumsuzluğu oluyor üç öge için geri dönüş oranı %72, paylaşım oranı %70 ve çevrimiçi satın alma oranı %52'dir (Shah, 2022).

4.10. Video Pazarlama

Dijital Reklam kampanyalarında rol oynayan 10 pazarlamacıdan 6'sı video içerik pazarlamasına yönelmektedir. Sosyal medya gibi diğer iş alanlarından yararlanan markalar için yeniden tasarlama sürecinde videolar büyük fırsatlar sunmaktadır. Bu kapsamda 2022 yılı için dijital reklam çabalarında video pazarlamanın nedenleri ve avantajlarını şu şekilde sıralamak mümkündür (HubSpot, 2022):

- Kısa biçimli video, diğer tüm medya biçimlerine kıyasla en iyi yatırım getirisine sahiptir.
- Etkinliği yüksek olduğundan pazarlamacıların yaklaşık %35'i en fazla yatırım 2022'de video pazarlamanın yapılması gereken alan olduğunu belirtmektedir.
- Doğru hedefleme için sağladığı avantajlarından dolayı 2022'de pazarlamacıların %30'u YouTube'u ve %24'ü TikTok'u ilk kez kullanmayı planlamaktadır.
- Influencer pazarlama önemli olmakla birlikte ; 2022'de zayıflıklarının aşılabilmesi için pazarlamacıların %37'si canlı video yatırımlarını artırmayı planlamaktadır.
- 2022'de pazarlamacıların %29'u uzun biçimli video içeriğine yatırımlarını artırmayı planlamakta ve bu kapsamda OTT platformları aday olarak öne çıkmaktadır.
- Pazarlamacıların %53'ü fotoğrafları veya videoları görsel arama motorları için optimize etmeyi ve %49'u bunu en etkili stratejilerinden biri haline getirmeyi planlamaktadır.

4.11. Artırılmış Gerçeklik

Artırılmış gerçeklik, markaların katılımcı deneyimlerle tüketicilerle doğrudan etkileşime girmesi ve bağlantı kurması için deneysel pazarlamanın odak noktasında yer almaktadır. Teknolojiyle paralel şekilde, tüketici ihtiyaçları ve arzuları da değişmekte, işletmelerin pazarlama stratejilerini de buna göre uyarlaması gerekmektedir. Günümüzde, artırılmış gerçeklik olgusu yavaş yavaş dijital pazarlamada yerini almaya başlamış, Metaverse bunun öncülerinden biri olmuştur. Artırılmış gerçeklik, bir ürünü fiziksel olarak almadan deneyimlemenin en pratik yollarından biridir.

Sonuç

Dijital pazarlama işletmelerin tüketici karar ve tercihlerini etkilemek üzere izleme, katılma, profil oluşturma ve içerik paylaşma teknolojilerinin kullanılarak marka, ürün, reklam ya da tutundurma amaçlı etkileşim ve iletişim faaliyetlerinin genel adı olarak kabul edilebilir. Dijital pazarlama, kullandığı araç ve kanallarda pazarlama amaçlarıyla ilgi uyandırma, dikkat çekme ve satın alma gibi davranışlara yön vermeye çalışmaktadır.

Pazarlama yaşanan dijital dönüşümün ürünlerinden olan dijital reklamcılık, çevrimiçi reklamcılık veya internet reklamcılığı kavramlarıyla birlikte kullanılmakta olup, çevrimiçi medya kuruluşları aracılığıyla tüketicilere iletilen promosyon mesajları olarak tanımlanmaktadır. Geleneksel reklamcılığa göre dijital reklamcılığın en önemli avantajı, reklam verenlerin kampanya sürecini ve dönüşleri anlık olarak izleyebilmesi, takip ve analiz edebilmesi, hedef kitleye göre mesajları değiştirebilmesi, esnetebilmesi ya da yeniden tasarlayabilmesidir.

Dijital reklamcılık, pazarlamanın “ölçemezseniz yönetemezsiniz” sorunsalının çözümünde önemli bir araç ve adım olarak kabul edilebilir. Bu kapsamda dijital reklamcılık yayımlandığı tüm mecralarda reklam verenlere anlık geri bildirimler sağlayabildiğinden esneklik boyutuyla geleneksel reklamcılığa göre eşsizdir.

Günümüzde milyarlarca insanın mobilize olması dijital reklamcılığın önünü açan gelişmelerden biridir. Günümüz itibariyle küresel dijital reklamcılığın büyüme faktörlerine bakıldığında, temel itici gücün “kanepa sörfçüleri” olduğu söylenebilir. Kapanma dönemlerinde çevrimiçi hareketlilik internet talebini artırmış, dijital reklam pazarına ivme kazandırmıştır. Pandemi ise çevrimiçi olma süreleri, video-ses izleme-dinleme, takip, favori, etkinlik, paylaşım vb. bakımından mobil tüketim alışkanlıkları değiştirmiştir. Buna bağlı olarak reklam verenler taşınabilir cihazları daha fazla önem vermiştir. Geleneksel reklamcılık ile dijital reklamcılık arasındaki en önemli farklardan birinin bu durum olduğu ifade edilebilir. Zira geleneksel reklamın yönü ve iletimi reklam verenler tarafından tayin edilirken günümüzde tüketici, reklam verenleri kendi istediği şekilde yönlendirebilir.

Tüketici alışkanlıklarının da dijital reklamcılığı destekleyecek şekilde gelişmesi bu mecranın daha güçlü ve önemli hale gelmesinde etkili olmuştur. Nitekim dijital reklamcılıkta içerik pazarlamasında %72; entegre edilmiş dijital ve mobil pazarlama etkinliklerinde %223; niş pazarlara yönelik dijital pazarlama etkinliklerinde %89; kısa videolara entegre edilmiş

dijital reklamlarda %64; tekrar satın almada %70; ağızdan ağıza pazarlamada %59; marka bilinirliğinde %80 oranında olumlu geri dönüş ve tepki sağlanabilmektedir.

Sonuç olarak mobilize olmuş ve olmaya devam eden günümüz tüketicisine dokunabilmek, anlık etkileşim kurabilmek ve kişiselleştirilmiş önerilerle bağ kurabilmek için dijital reklam etkili bir araçtır. Etkili bir dijital pazarlama yatırımı yapılırken şunlara dikkat edilmelidir. Bir insanın göstereceği maksimum dikkat, ilgi ve zaman ayırma süresi kısa olduğundan içeriklerin buna göre tasarlanması gerekmektedir. Çok fazla mesaj altında kişinin bilgiyi ayırt etmesi, hatırlaması, farkı anlaması ve geri dönmesi oldukça güç olduğundan inografiklere ağırlık verilmelidir. Ayrıca taşınabilir cihazlardaki verilerin kolay anlaşılabilir hale getirilmesi, bu cihazlarda yapay zeka uygulamalarının sanal gerçeklik gibi deneyimsel ve ilgi çekçi unsurların artırılması önerilebilir.

KAYNAKÇA

Aiolfi, S., Bellini, S. And Pellegrini, D. (2021). Data-driven digital advertising: benefits and risks of online behavioral advertising. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 49(7), 1089-1110.

Akbulut, M. (2014). *E-Ticaret Pazar Performansını Artırmaya Yönelik Başlıca Stratejiler*, İzmir: Meta Yayınları.

Alan, A. K., Kabadayı, E. T. ve Erişke, T. (2018). İletişimin Yeni Yüzü: Dijital Pazarlama Ve Sosyal Medya Pazarlaması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(66), 493-504.

Albayrak, A. (2016). *Marka Yönetiminde Alternatif Medya Kullanımı*. Yüksek Lisans Tezi, T.C. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Aten, J. (2019). This McKinsey and Company study shows why email is still the best way to reach customers, <https://www.inc.com/jason-aten/this-mckinsey-co-study-shows-why-you-should-still-use-email-marketing.html>, adresinden edinilmiştir.

Aydın, Ü. ve Oğuz, A. (2007). “Teknolojik yenilik ve buluşçuluk için türkiye eğitim ve insan kaynakları stratejisi.” *6.Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, İçinde; 1779-1793, İstanbul: İ.Ü İktisat Fakültesi.

Bala, M. and Verma, D. (2018). A Critical Review of Digital Marketing. *International Journal of Management, IT & Engineering*, 8(10), 321–339.

Barutçu, S. (2008). *Mobil Pazarlama, Güncel Pazarlama Yaklaşımlarından Seçmeler*, (Ed. İ. Varinli ve K. Çatı), Ankara: Detay Yayıncılık.

Başyazıcıoğlu, H. N. ve Karamustafa, K. (2018). Marketing 4.0: Impacts Of Technological Developments On Marketing Activities. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, 8 (2), 621-640.

Baysal, S. ve Aka, İ. Ç. (2013). Bir Pazarlama Stratejisi Olarak Mutluluk Temasının Markalar Tarafından Kullanılması: Mutluluk Temelli Pazarlama Üzerine Bir Araştırma. *Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(1), 84-93.

Beal, V. (2021). Digital Advertising, <https://www.webopedia.com/definitions/digital-advertising/>, adresinden edinilmiştir.

Bektaş Durmuş, S. (2019). Sosyal Medya Pazarlamasında Influencer’ların Rolü, *XI. International Congress On Social*, 8-11 Kasım 2019, Bursa, Türkiye.

Berman, R., ve Katona, Z. (2013). The Role Of Search Engine Optimization in Search Marketing. *Marketing Science*, 32(4), 644-651.

Boerman, S. C., Kruikemeier, S., & Zuiderveen Borgesius, F. J. (2017). Online Behavioral Advertising: A Literature Review And Research Agenda. *Journal of Advertising*, 46(3), 363-376.

Busa, A. (2021). Marketing 5.0: Technology For Humanity. *Biblioteche Oggi*, (39), 73-76.

Campaign Monitor (2019). At Campaign Monitor, we live and breathe email. <https://www.campaignmonitor.com/company/annual-report/2019/>, adresinden edinilmiştir.

CMI (2020). B2B Content Marketing 2019, https://contentmarketinginstitute.com/wp-content/uploads/2018/10/2019_B2B_Research_Final.pdf, E.T. 02.10.2022

Çağlıyan, V. ve Akkaya, Ö. (2015). Tüketici Bakış Açısıyla İşletmelerin Etik Davranışlar Üzerine Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (34), 185-196.

Çelik, A. A., Hüseyinli, T. ve Can, M. (2022). Çevrimiçi Alışverişte Chatbot Kullanmanın İtici Güçleri Nelerdir? Ülkeler Arası Bir Analiz. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14(3), 2201-2222.

Çeltek, E. (2010). *Deneyimsel Pazarlama Unsurlarının Oteller İn Bakış Açısı İle Değerlendirilmesi: Türkiye'deki 4 Ve 5 Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Uygulama*. Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Çetintürk, N. (2019). *Temel Dijital Pazarlama Kavramları Ve Remarketing Reklam Modeli*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık.

Dholakia, N., Zwick, D. and Denegri-Knott, J. (2010). Technology, consumers, and marketing theory. *Marketing Theory*, 494-511.

Durmaz, Y. (2013). Modern Pazarlamada Tüketici Memnuniyeti ve Evrensel Tüketici Hakları, *Journal of Yasar University*, 1(3), 255-266

Durukal, E. (2019). Pazarlama 1.0'dan Pazarlama 4.0'a Doğru Değişim. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8 (3), 1613-1633.

Erragcha, N. and Romdhane, R. (2014). New Faces Of Marketing in The Era Of The Web: From Marketing 1.0 To Marketing 3.0, *Journal of Research in Marketing*, 2(2), 137-142.

Ertuğrul, İ. and Deniz, G. (2018). 4.0 Dünyası: Pazarlama 4.0 ve Endüstri 4.0. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 143-170.

Feedough, (2021). Digital Advertising: Definition, Types, & Examples, <https://www.feedough.com/digital-advertising-definition-types-examples/> E.T. 29.09. 2022

Fortune Business Insights (2022). Video on Demand Market Size, Share & COVID-19 Impact Analysis, <https://www.fortunebusinessinsights.com/industry-reports/video-on-demand-market-100140>, E.T. 25.08.2022.

Ganesan, S. and Gopalsamy, S. (2022). Marketing 5.0: Digital Marketing Trends Analysis. *Digital Business And E-Commerce Management*, (141), 141-153.

Gençyürek Erdoğan, M. (2020). Covid-19 Döneminde E-Ticaret ve Dijital Reklam Yatırımları. *Selçuk İletişim Dergisi*. 13(3), 1296-1318.

Gençyürek Erdoğan, M. ve Akcan, B. (2018). Gelenekselden Dijitale Değişen Reklamcılık: Hedefleme ve Ölçümlemenin Önemi. *Uluslararası Dijital Çağda İletişim Sempozyumu*, 266-275.

Geradin, D. and Katsifis, D. (2019). An EU Competition Law Analysis Of Online Display Advertising İn The Programmatic Age. *European Competition Journal*, 15(1), 55-96.

Glover, J. (2022). Digital Marketing ROI Statistics & Guide for 2022, <https://www.websitebuilderexpert.com/grow-online/digital-marketing-roi-statistics/>, E.T. 04.10.2022

Gökşin, E. (2017). *Dijital pazarlama temelleri*, İstanbul: Abaküs Yayınları.

Herhausen, D., Miočević, D., Morgan, R. E., & Kleijnen, M. H. (2020). The Digital Marketing Capabilities Gap. *Industrial Marketing Management*, (90), 276-290.

Hub Spot (2022). State of Inbound Marketing Trends, https://www.hubspot.com/hubfs/2022_State-of-Inbound-Marketing-Trends_V712.pdf, E.T. 06.10.2022

IAB (2021). Self-Regulatory Program For Online Behavioral Advertising Factsheet, https://www.iab.com/wp-content/uploads/2015/06/OBA_OneSheet_Final.pdf, E.T. 29.09.2022

IBIS World (2016). IBISWorld's Industry Research Reports. <https://www.ibisworld.com>, E. T. 20.09.2022.

IIDE (2022). Top 37 Digital Marketing Trends in 2022: Latest Trends You Must Know, <https://iide.com>. E.T. 06.10.2022

Influencer Marketing Hub (2022). The 9 Most Notable Digital Marketing Trends, <https://influencermarketinghub.com/digital-marketing-trends/>, E.T. 04.10.2022

Jara, A. J., Parra, M. C. and Skarmeta, A. F. (2012). "Marketing 4.0: A new value added to the Marketing through the Internet of Things", *2012 Sixth International Conference on Innovative Mobile and Internet Services in Ubiquitous Computing*, In, pp. 852-857). Sanpaolo Palace Hotel, Palermo, Italy.

Kajale, P. A. and Joshi, S. (2021). Gearing up for Marketing 5.0 in the Digital Economy: Moving from Traditional to Digital. *IBMRD's Journal of Management & Research*, 10(2), 79-81.

Kajale, P. A., & Joshi, S. (2021). Gearing up for Marketing 5.0 in the Digital Economy: Moving from Traditional to Digital. *IBMRD's Journal of Management & Research*, 10(2), 79-81.

Kemaloğlu, M. M. (2017). *Dijital pazarlama*, 2. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Kingsnorth, S. (2017). *Dijital pazarlama stratejisi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Konuk, G. (2014). *Deneyimsel pazarlama*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Kotler, P. (2010). *Pazarlama 3.0*. (10. Baskı). İstanbul: Optimist Yayın Dağıtım.

Kotler, P. and Keller, K. L. (2006). *Marketing Management*. New Jersey: Pearson Education.

Kumar, V., Rahman, Z., Kazmi, A. A., and Goyal, P. (2012). Evolution Of Sustainability As Marketing Strategy: Beginning Of New Era, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 37, 482-489

Laurinavicius, T. (2022). Mind-Blowing Digital Marketing ROI Statistics (2022), <https://bestwriting.com/blog/digital-marketing-roi-statistics>, E.T. 02.10.2022

Leads Bridge (2022). The Latest Digital Advertising Trends for 2022, <https://leadsbridge.com/blog/advertising-trends/>, E.T. 06.10.2022

Lee, H., & Cho, C. H. (2019). An Empirical Investigation On The Antecedents Of Consumers' Cognitions Of And Attitudes Towards Digital Signage Advertising. *International Journal of Advertising*, 38(1), 97-115.

Lee, H., & Cho, C. H. (2020). Digital Advertising: Present And Future Prospects. *International Journal of Advertising*, 39 (3), 332-341.

Lee, J. H. (2020). The Growth and Impact of OTT on Video Viewing Behavior. *Asian-pacific Journal of Convergent Research Interchange*, 6(1), 41-50.

Litmus (2022). Email Marketing ROI: What leads to better returns?, <https://www.litmus.com/resources/email-marketing-roi/> E.T. 02.10.2022

Melović, B., Jocović, M., Dabić, M., Vulić, T. B., & Dudic, B. (2020). The Impact Of Digital Transformation And Digital Marketing On The Brand Promotion, *Positioning And Electronic Business In Montenegro. Technology in Society*, (63), 101425.

Mucuk, İ. (2016). Pazarlama İlkeleri.20. Baskı, İstanbul: Türkmen Yayınevi.

Nowacki, F. (2015). “Marketing 4.0 As A Solution for International Entrepreneurship”, *New Trends in Economics, Management and Finance*, (Ed. P. Michnon, at. all.) In, pp. 309-321, Poland: Poznan University of Economics and Business Print Shop.

Ntalkos, L., Kambourakis, G. and Damopoulos, D. (2015). Let’s Meet! A participatory-based Discovery And Rendezvous Mobile Marketing Framework, *Telematics and Informatics*, 32(4), 539-563.

OCI (2022). What is a chatbot?, <https://www.oracle.com/chatbots/what-is-a-chatbot/>, E.T. 06.10.2022

Odabaşı, Y. (2014). *Postmodern Pazarlama*. (4. Baskı). İstanbul: MediaCat

Odabaşı, Y. ve Barış, G.(2007). Tüketici Davranışı, 7. Baskı, İstanbul: MediaCat.

Ödemiş, M. ve Hassan, A. (2019). Pazarlama Felsefelerinin Tarihsel Gelişimine Yönelik Bir İnceleme. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(1), 128-139.

Özden, A. T. (2022). 1.0’dan 5.0’a Dünya: Web, Pazarlama, Endüstri Ve Toplum. *Journal Of Business In The Digital Age*, 5(1), 29-44.

PMW (2022). Global Ad Spend Forecasts: Digital Now Makes Up Majority Of Overall Spend Worldwide, <https://www.performancemarketingworld.com/article/1793079/global-ad-spend-forecasts-digital-makes-majority-overall-spend-worldwide>, E.T. 25.09.2022

PR (2022). ICT Over the Top (OTT) Market, <https://www.precedenceresearch.com/over-the-top-market>, E.T. 29.08.2022.

Purcarea, I. M. (2021). Marketing 5.0, Society 5.0, Leading-Edge Technologies, New Cx, And New Engagement Capacity Within The Digital Transformation. *Holistic Marketing Management Journal*, 11(1), 35-53.

Statista (2022a). Digital advertising spending worldwide 2021-2026, <https://www.statista.com/statistics/237974/online-advertising-spending-worldwide/> E.T. 29.09. 2022

Statista (2022b). Distribution of advertising spending worldwide in 2022, <https://www.statista.com/statistics/376260/global-ad-spend-distribution-by-medium/>, E.T. 04.10.2022

Tarabasz, A. (2013). The Reevaluation Of Communication in Customer Approach—Towards Marketing 4.0. *International Journal Of Contemporary Management*, 12(4), 124-134.

Tek, Ö. ve Özgül, (2013). *Modern Pazarlama İlkeleri*. İzmir: Birleşik Matbaacılık.

Varey, R. J. and McKie, D. (2010). Staging Consciousness: Marketing 3.0, Post-Consumerism And Future Pathways, *Journal of Customer Behavior*, 9(4), 321-334.

Vassileva, B. (2017). Marketing 4.0: How Technologies Transform Marketing Organization, *Obuda University e-Bulletin*, 7(1), 47-56.

We Are Social (2020). *Special Report Digital 2020 US, Your Ultimate Guide To The Evolving Digital World*, <https://wearesocial.com/us/blog/2020/01/digital-2020-us/>, E.T. 04.10.2022

Wishpond (2020). What are the Benefits of Video on Landing Pages?, <https://blog.wishpond.com/post/87901107699/what-are-the-benefits-of-video-on-landing-pages>, E.T. 02.10.2022

Word Stream (2022). 165 Strategy-Changing Digital Marketing Statistics for 2022, <https://www.wordstream.com/blog/ws/2022/04/19/digital-marketing-statistics#online-advertising-statistics>, E.T. 04.10.2022

Yagnik, A., Thomas, S. and Suggala, S. (2020). Creativity Centred Brand Management Model For The Post-Covid Marketing 5.0 World. *Journal Of Content, Community And Communication*, (12), 227-236.

Yasmin, A., Tasnee, S. and Fatema, K. (2015). Effectiveness of digital marketing in the challenging age: an empirical study. *International Journal of Management Science and Business Administration*, 1(5), 69-80.

Yılmazsoy, B. (2019). Sosyal Ağların Pazarlama Üzerindeki Etkileri: Instagram Örneği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 49-58.

Yükselen, C. (2014). *Pazarlama İlkeleri ve Yönetim*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Zengin, Y. ve Zengin, R. B. Endüstri 5.0 Döneminde Pazarlamaya Dair Genel Bir Bakış. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 111-138.

EXTENDED SUMMARY

Marketing; It is a concept that is at the center of “human” individually, “social” as a group, and “management” as a process. While the human and social dimension focuses on creating value, the management dimension focuses on serving business purposes. Marketing is in a constant state of change, in line with technical developments and the life cycles of humanity. This change can sometimes be business-centered, and sometimes it can be people and society-oriented. The changing periods of marketing also reflect the characteristic features of marketing. As a matter of fact, while talking about product and sales periods in parallel with the development of production techniques, we talk about customer-oriented periods with social changes.

As of today, marketing; social media, internet, digitization, multiple access, mobilization etc. It has begun to turn to a new period among many inputs and factors such as In this context, it is possible to say that the Marketing 5.0 era is experienced today. Marketing 5.0 represents a new era that focuses on the relationship between people and technology. The main feature of this period is that it is a marketing strategy positioned as technology using the trio of human, machine and artificial intelligence, technologies and people cooperate to create experiences. According to the perspective that interprets Marketing 5.0 as a quantum leap and time of infinite flexibility, marketing has entered semi-organic digitalization in the new era. Systems that think like humans, understand requests and reactions, make decisions, advise, comment and collaborate are the most important tools of Marketing 5.0. Today's marketing ecosystem seems to be a technology-oriented structure wherever there are people, companies and brands, and life. This structure consists of information and analysis-based marketing activities and efforts aimed at virtual marketplaces, based on artificial intelligence systems, without humans. The marketing ecosystem called digitalization; It refers to a process based on using digital tools and channels in marketing activities carried out to gain competitive advantage, increase sales and brand awareness, bring products together with consumers, motivate purchase, establish interactive relationships and increase brand loyalty. At the same time, digital marketing as part of the knowledge economy; marketing activities carried out through digital channels such as search engines, websites, social media, e-mail and mobile applications. When we look at the main reasons that make digital marketing important, the majority of today's consumers are online and mobile. In this context, the most important feature of digital marketing is positioning, targeting, timing, feedback, redesign and customization thanks to technological developments compared to traditional marketing. In digital marketing, meaning, content and structure are both developing and changing day by day. One of the most important reasons for this is the Covid

19 pandemic. The Covid 19 pandemic has increased people's online mobility and time spent online. The internet has become an active, dominant and indispensable element of daily life in almost every field, from working from home to distance education, from virtual meetings to social media. While this gave a strong impetus to the digital economy, it accelerated the digital transformation and digital transformation of retail. Therefore, digital transformation is more than technological progress that improves the quality of sound or image in the form of media transmission, and it has radically changed the strategic approaches and practices in marketing, accelerating digital advertising practices.

The most important advantage of digital advertising compared to traditional is that advertisers can monitor, follow and analyze the campaign process and returns instantly, change, stretch or redesign it according to the target audience. Digital advertising has created an area of action called "Online Behavioral Advertising (OBA) in both brand investments and marketing processes and efforts of businesses. OBA is a very important field in advertising communication because it provides data-driven marketing opportunities. Thus, segmentation, measurement, classification, design, timing, etc. can be realized instantly for interventions and solutions, as well as artificial intelligence-supported innovations in development advertising production.

This study, the transformation phases of marketing and the current trends of digital advertising are examined within the scope of the effect of technological developments on marketing. As a result of the study, it has been understood that digital advertising is a consumed, changing and developing process, and consumer expectations change in this process. On the other hand, it can be said that there are more investments in experience-oriented channels in digital advertising. In the digital channels in the "performance marketing" group, the increase in global advertising expenditures in 2022 increased by approximately 14% compared to the previous year and reached 602.3 billion USD. Details of this figure; Video (+23,4%), Paid Social (+21,9%), Search (+12,9%) and Programmatic (+19,9%). Although there are uncertainties and global economic vulnerabilities in the post-pandemic period, the digitalization of traditional advertising media may reach a very large volume in the near future. While approximately 62% of the world's advertisements are on the internet and approximately 22% are on TVs, global investments are increasing at an average rate of 8,5% each year and are expected to reach 1,250 billion USD in 2030. increased demand and accelerated the digital advertising market. In this context, when we look at the growth factors of global digital advertising, it can be said that the main driving force is "couch surfers". Online mobility internet during shutdowns When we look at the solutions that can be described as new in the digital advertising market, social media

leads, followed by content marketing, chatbot, speech commerce, voice search, multi-channel broadcasts, programmatic digital advertising, visual search, micro-influencers, video marketing, influencer marketing and augmented reality applications. It appears to do. It is interaction efficiency that makes all these apps and tools attractive. Because 72% in content marketing in digital advertising; 223% in integrated digital and mobile marketing activities; 89% in digital marketing activities for niche markets; 64% for digital ads integrated into short videos; 70% on repeat purchases; 59% in word-of-mouth marketing; 80% positive feedback and reaction can be achieved in brand awareness. However, three points should be considered when making an effective digital marketing investment. First, a person's maximum attention, interest and time to spend on such marketing activities is 8 seconds. Secondly, infographics are 3 times more permanent than sounds and images, as it is very difficult for a person to distinguish, remember, understand the difference and return under too many messages. Third, since more than 30% of internet users are mobile, the effectiveness of digital advertisements is 60% higher in these channels.

As a result, digital advertising solutions offer marketers unprecedented innovations, so businesses can now precisely target audiences with customized business messages in a variety of formats at specific locations and times. Compared to traditional advertising, digital ads have unique options such as better targeting, high relevance, personalization, real-time and open interaction, programmatic sales, AI responsiveness online and offline, instant metering. Developments in digital advertising can be considered as an important step in solving the marketing problem of "if you can't measure, you can't manage". As a result of the study, it has been seen that digital advertising is a consumed, changing and developing process, and in this process, consumer expectations change.

Siyasal Seçim Kampanyalarında Mesaj Stratejileri: 27. Dönem Milletvekili Genel Seçiminde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Üzerine Bir İnceleme

Öznur NALÇINKAYA¹

Geliş Tarihi (Received) 23.01.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 31.03.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1240730

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk siyasi partisi olma özelliğini barındıran CHP, 1923 ve 1950 yılları arasında tek parti olarak iktidarda kalmış; ancak çok partili siyasi hayata geçilmesiyle birlikte günümüze kadar ağırlıklı olarak muhalefet kanadında yer almıştır. Siyasal iletişim çalışmaları kapsamında yer alan geleneksel yöntemlerle seçimlere hazırlanan parti, son yıllarda yeni medya araçlarını da kullanarak faaliyetlerine devam etmiştir. Bu çalışma, siyasi iletişim faaliyetleri kapsamında CHP'nin 24 Haziran 2018 tarihinde yapılan 27. Dönem Milletvekili Genel Seçiminde seçmenleri etkilemek üzere kullandığı mesaj stratejilerini ortaya çıkarmak amacıyla yapılmıştır. Seçim döneminde aynı zamanda cumhurbaşkanlığı seçimi de yapıldığından partinin aday bağımsız bir adaylık kampanyası düzenlemiştir. Bu nedenle çalışmada sadece partinin siyasi iletişim bağlamında adı geçen milletvekili seçiminde kullandığı stratejilere yer verilmiş; hedefe ulaşmak için partinin hem basılı hem de sosyal medya araçlarıyla yayınlamış olduğu ve seçim kampanyasının genelinde kullandığı 17 siyasi reklam broşürü ile 230 sayfalık seçim bildirgesinden yararlanılmıştır. Söz konusu seçim broşürleri göstergebilimsel, seçim beyannamesi de içerik analizi tekniği kullanılarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Broşürlerde ve seçim beyannamesinde geniş alanlara yer verildiği ve öne çıkan toplumsal sorunlara değinildiği, "hak" kavramı ile "sağlayacağız" yüklemine sıklıkla vurgulandığı, "–eceğiz –acağz" fiil çekimlerini kullanarak kitleleri geleceğe şartlandıran vaat dili kullandığı, "millet için geliyoruz" vurgusuyla geleceğe dönük iktidar imajı çizilmeye çalışıldığı; seçim çalışmaları boyunca tüm söylem ve basılı materyallerde "artık tamam" mesajı kullanılarak "tekrar" yöntemine başvurulduğu tespit edilmiştir. Ayrıca pozitif mesaj stratejilerinin kullanıldığı; seçmenler üzerinde olumlu yönde bir kanaat oluşturulmaya gayret edildiği de görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Siyasal İletişim, İkna, Siyasal Mesaj Stratejileri, İçerik Analizi, Göstergebilimsel Analiz

Message Strategies in 27th Term Political Election Campaigns:

A Review on the Republican People's Party (CHP) in the Parliamentary General Election

Abstract

The Republican People's Party, which is the first political party of the Republic of Turkey, was in power as a single party between 1923 and 1950, but with the transition to multi-party political life, it has been mainly in the opposition side until today. Preparing for elections with traditional methods within the scope of political communication operations, the party has continued its operations by using new media tools in recent years. This research was conducted to reveal the message strategies used by the Republican People's Party to influence voters in the 24 June 2018 Presidential Election and 27th Term Parliamentary General Election within the scope of political communication activities. Since the presidential election was also held during the election period, the party's presidential candidate organized an independent candidacy campaign. Therefore, the strategies used by the party in the aforementioned parliamentary election in the context of political communication are included. To achieve this target, 17 political advertising brochures and the 230-page election declaration, which the party published both in print and on social media and used throughout the election campaign, were utilized. In the research, election brochures were analyzed using semiotic theory, and the election declaration was analyzed using the discourse analysis technique. In this framework, it has been determined that the election declaration covers a wide range of areas and emphasizes significant social problems; The concept of "right" and the predicate "we will ensure" were frequently emphasized, by using the verb conjugations –we will, or –we shall the speech of commitment is used to condition the populations for the future in an attempt to create the impression of a future-oriented government; during the election campaigns, all the "repetition" using the message "all right already" in discourse and printed materials method was applied. In this respect, it was also observed that they used positive message strategies and endeavored to create a positive perception among the electorate.

Keywords: Political Communication, Persuasion, Political Message Strategies, Discourse Analysis, Semiotic Analysis.

¹ Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Adalet Meslek Yüksekokulu, oznur.nalcinkaya@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5779-6535

Giriş

Siyasal sistemler bir toplumda mevcut değerlerin kullanımı, üretimi ve tevzisi ile ilgili kararların alındığı formel ve enformel siyasal süreçlerdir. Formel siyasal kurumlar, liderleri seçme sürecini belirleyebilir; yürütme ve yasamanın rolleri ve sorumlulukları; siyasal temsilin örgütlenmesi (siyasal partiler aracılığıyla) ve devletin hesap verebilirliği ve gözetimi görevini üstlenirler (Scott ve McLoughlin, 2014). Seçme ve seçilme hakkı ile vatandaşların doğrudan katılımıyla oluşan siyasal sistemler özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha da önemli hale gelmiş ve kamuoyuna farklı yaklaşılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu durum ise dikkatleri iletişimin siyasal yönüne çevirmiştir (Yıldırım, 2012: 200).

Türkiye Cumhuriyeti'nde bu bağlamda demokrasinin bir gereği olan siyasal hayata geçiş Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Halk Fırkasını kurmasıyla başlamıştır. Akabinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuş; ancak birtakım problemler yüzünden kısa sürede kapanmıştır. 1945 yılında Millî Kalkınma Partisi kurulmuş beraberinde birçok siyasal parti ortaya çıkarak çok partili hayata geçilmiştir. 7 Ocak 1946'da kurulan Demokrat Parti 14 Mayıs 1950'de etkili siyasal iletişim çalışmaları ile 27 yıllık CHP'nin tek parti dönemini sona erdirmiş böylece tam manasıyla arzulanan siyasal sisteme geçiş yapılmıştır (Olgun, 2011: 22).

İkinci Dünya Savaşı'nın etkisi dışında toplumsal olaylar, ağır ekonomik kriz ve darbeler yaşayan ülkede siyasal iletişim faaliyetleri tam manasıyla uygulanamamıştır. 1980'li yıllardan itibaren ekonomi politikaları liberal yönde değişim göstermiş, bunun akabinde siyasal iletişim faaliyetlerinde gözle görülür ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu gelişmeleri takip eden CHP, iletişimin ivme kazandığı, siyasal reklamların farklı mecralarda yayınlanmaya başladığı özellikle 1983 seçimlerinden sonra faaliyetlerine daha da önem vermeye başlamıştır. Parti, seçim kampanyalarını profesyonel ekiplere hazırlatmış, seçim çalışmaları ve iletişim faaliyetlerini siyasal iletişim danışmanları ve reklam ajanslarının rehberliğinde şekillendirmiştir (Göksu ve Özkoyuncu, 2015: 111).

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasından sonra dünya siyasetinde gözlemlenen denge değişiklikleri ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın vefatının ardından yaşanan uzun dönem koalisyon hükümetleri Türk halkının siyasal partilere ve olaylara bakış açısını etkilemiştir. Aynı dönemde iktidara aday olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) siyasal iletişim mesajlarında çağın gereklerini yerine getirmeye çalışan yeni ve enerjik

bir Türkiye vurgusuyla 2002 yılında hükümeti tek parti olarak devralmıştır. Akabinde 2007, 2011 ve 2015 yılları arasında istikrarını ve iktidarını devam ettirmiştir (Özkan, 2022: 3).

Ülkede 15 Temmuz 2016 yılında darbe girişimi meydana gelmiş, 2017 yılı Nisan ayında yapılan referandum ile Anayasa değişikliği yapılmıştır. Doğal şartlarda 2019 Kasımında planlanan genel seçimler Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) Genel Başkanı Devlet Bahçeli'nin erken seçim çağrısı yapması üzerine öne alınarak, 24 Haziran 2018 tarihinde Cumhurbaşkanlığı ve 27. Dönem Milletvekili Genel Seçimlerinin birlikte yapılması kararlaştırılmıştır.

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın "*milletimiz tamam derse o zaman çekiliriz*" sözü üzerine muhalefet kanadında yer alan siyasal parti liderlerinin neredeyse tümü "TAMAM" kelimesi üzerine seçim çalışmalarını başlatmıştır. Örneğin; Kemal Kılıçtaroğlu'nun "*Tamam*", Meral Akşener "*göklerden gelen bir tamam var*", Selahattin Demirtaş "*ketilde arıza vardı onun için geciktim, tamam*" ve Temel Karamollaoğlu "*tamam inşallah*" sözleri, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve destekçilerinin ise bu söylemlere "DEVAM" mesajı ile karşılık vermeleri seçim çalışmalarına yön vermiştir. Bununla birlikte Türk siyasal lügatine "*Cumhurbaşkanlığı sistemi, 15'ler Hamlesi, Adil Seçim Platformu, Artık Oy, Cumhuri İttifakı, Millet İttifakı, Fetö, Kardeşlik Hukuku, Türk Tipi Başkanlık Sistemi, Baraj İttifakı*" gibi kavramlar eklenmiştir (<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44336512>). Bu söylemler ve kavramlar bir anda ülke gündeminin ilk sıralarında yer almış, bu ifadeler ise seçim çalışmaları boyunca sıkça kullanılmıştır.

Cumhurbaşkanı adayı olarak AK Parti ile MHP mevcut cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı İyi Parti, Hakların Demokratik Partisi (HDP), Saadet Partisi de parti genel başkanlarını, Doğu Perinçek ise bağımsız adaylığını ilan etmiştir. CHP parti genel başkanının dışında Muharrem İnce'yi aday olarak göstermiştir. Yapılan seçim sonucunda, Recep Tayyip Erdoğan oyların %53,59'unu alarak Cumhurbaşkanı olmuş, Muharrem İnce oyların %30,64'ünü alarak ikinci, Selahattin Demirtaş ise oyların %8,40'ını alarak üçüncü olmuştur. Milletvekili Genel Seçim sonuçlarında ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde AK Parti'den 295, CHP'den 146, HDP'den 67, MHP'den 49, İyi Parti'den 43 milletvekili seçilmiştir (<https://ysk.gov.tr/tr/24-Haziran-2018-secimleri/77536>).

Bu çalışmada da ana muhalefet partisi olan CHP'nin adı geçen seçimde uygulamaya çalıştığı seçim stratejileri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Cumhurbaşkanlığı ve Milletvekili seçimlerinde ayrı siyasal çalışmalar yürütüldüğünden çalışmada yalnızca milletvekilliği seçim çalışmaları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışmada önce siyasal iletişim ve ikna

stratejilerine yer verilerek, daha sonra seçim kampanyalarında kullanılan mesaj stratejileri ve araçlarına değinilerek akabinde partinin kullanmış olduğu bu araçlar üzerinde göstergebilimsel, içerik ve söylem analizleri çerçevesinde değerlendirilmelerde bulunulmuştur.

1. Siyasal İletişim ve İkna

Gün içerisinde kararlarımızı etkilemeye yönelik binlerce uyarıya maruz kalırız. Cep telefonuna gelen bir reklam ile yeni bir ürün almaya, sağlıklı bir bedene sahip olunabileceğini düşündüren bir vitamini kullanmaya ya da tüm toplumsal sorunlara çözüm bulacağını iddia eden bir siyasal partinin vaadine kadar hemen hemen tüm alanlarda ikna edilmeye çalışılırız. Bu bağlamda ikna hayatın bir parçasıdır.

İletişim biliminin konularından biri olan ikna yöntemi, özellikle siyasal başarının kapılarını açan bir anahtar görevi de görmektedir. Siyasetle yakından ilişkisi bulunan iletişim ise insanlar arasındaki tüm ilişki biçimlerinin temelini oluşturmaktadır (Tokgöz, 1986: 98). Diğer taraftan insan hayatında kapladığı yere rağmen iletişimin önemi çoğu zaman fark edilmiyor olsa da siyasal alanda iletişim, hayati bir öneme sahiptir.

Bir ulusun doğuşundan bu yana vatandaşlara ait siyasal görevlere ilişkin kavramlar, zamanın gerisinde kalmamak adına değişikliğe uğramıştır (Graber, 2003: 139). Siyaset, vatandaşların talepleri doğrultusunda istek ve arzularını yansıtabilmesine ve iletişim kurabilmesine aracılık eden çift yönlü bir yapıdır (Habermas, 2002: 151). Siyasal iletişim kavramı da sadece seçim dönemlerinde gerçekleşen iletişimi değil, toplumdaki çatışmanın ve ortaya çıkan iletişimin tüm siyasal yönlerini kapsamaktadır. Ancak siyasette iletişimin öneminin vurgulanması, çatışmanın var olmayacağı anlamına gelmez. Çünkü çatışma ve siyaset aynı öze sahiptir. Özellikle demokratik sistemlerde çatışmalar iletişim yoluyla ifade edilebilir. Dolayısıyla iletişim, hem gündelik hayatın bir gerçeği, hem de çoğulcu kitle demokrasilerinin anlaşılması için gerekli bir kavramdır (Wolton, 1990: 9).

Siyaset ve iletişim süreçleri arasındaki ilişkileri konu alan siyasal iletişim (Mutlu, 1994: 99), siyasal partilerden gelen mesajlara ek olarak yurttaş gruplarından, lobicilerden, sivil toplum kuruluşlarından, halkla ilişkiler ajanslarından ve diğer çıkar gruplarından gelen bilgileri içerir. Siyasal bilgilerin çoğunluğu medya aracılığıyla iletildiğinden, mesajlar da genellikle bu araçlar vasıtasıyla kamuoyuna iletilir. Bu nedenle siyasal iletişim vatandaşlar, siyasal aktörler ve medya arasında üçlü bir ilişkiyi yansıtır (Borucki, Masch ve Jakobs, 2021: 29).

Politikacıların ve hükümetlerin medyayı manipüle ederek vatandaşları kontrol edebileceğine olan inanç, medyayı çevreleyen mitlerden biridir. Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde ortaya çıkan totaliter rejimler, medya üzerindeki kontrollerini ve uzmanca

manipülasyonlarını vatandaşlarının kalıcı desteğine çevirememişlerdir. Çünkü kolayca gözlemlenebilen olaylar, hükümetten ilham alan medya hikâyeleriyle çeliştiğinde, gerçek yaşam deneyimleri hikâyelerin önüne geçmiştir. Halkı çevreleyen siyasal gerçekliği yaratma gücü, doğrudan gözlemlere ters düşen hikâyeler yüzünden medyanın güvenilirliğine de gölge düşürmüştür. Ancak medya ve medyanın demokrasiyi sürdürmedeki rolü hakkındaki mitler ve klişeler devam etmiştir (Graber, 2003: 140).

Siyasal iletişimin tanımında da birçok terimde olduğu gibi tam bir fikir birliğine varılmamış; ancak iletişimi siyasallaştıran etkenin mesajın kaynağı değil, içeriği ve hedefi olduğu hususuna vurgu yapılmıştır. Aziz'e göre siyasal iletişim, *“siyasal aktörlerin belli ideolojik amaçlarını, belli gruplara, kitlelere, ülkelere ya da bloklara kabul ettirmek ve gerektiğinde eyleme dönüştürmek, uygulamaya koymak üzere çeşitli iletişim tür ve tekniklerinin kullanılarak yapılmasıdır”* (2021: 3-4). Bir siyasal görüş ya da organın, etkinlikte bulunduğu siyasal sistemin içinde kamuoyu güvenini ve desteğini sağlamak, dolayısıyla iktidar olabilmek için zaman ve konjonktürün gereklerine göre reklam, propaganda ve halkla ilişkiler etkinliklerinden yararlanarak sürekli bir biçimde gerçekleştirdiği tek veya çift yönlü iletişim çabasıdır (Uslu, 1996: 790). Başka bir ifadeyle siyasal arenada birbirini anlama ve anlatma biçimidir (Kentel, 1991: 40). APSA'ya göre siyasal iletişim, *“hükümetler, diğer kurumlar, gruplar veya bireyler açısından, hem iç hem de dış siyasal sistem içinde bilginin yaratılmasını, şekillendirilmesini, yayılmasını, işlenmesini ve etkilerini kapsamaktadır”* (www.apsanet.org). *“Sadece sözlü ve yazılı ifadeleri değil aynı zamanda görsel sunumları, elbise, makyaj, saç veya logo tasarımını da kapsayan bir alandır”* (Mcnaair, 2003: 24).

Siyasetin iletişim yönüne odaklanmanın tarihi Aristoteles'in Politika ve Retorik yazılarına kadar dayanmaktadır. O, siyaset ve iletişimin doğal bir yakınlığı olduğunu kabul etmiş ve insanı diğer varlıklardan ayıranın dil ve ikna yetisi olduğunu vurgulamıştır (Denton ve Kuypers, 2007: 4).

İkna insanları bir şeye inandırma eylemi veya etkinliğidir. İkna konuşmacının eylemi veya etkinliği karşısında bulunan ya da bulunanların gönüllü onayının alındığı iletişimsel bir eylemdir. Bu hususta mesaj kaynağı retorik ve diyalektik yollarla, örneğin kanıt ya da dokümanlar sunularak veya gerçekler ortaya koyularak yapılabilir. Kural olarak bir konuya ya da görüşe ilişkin inancın aktarılması sırasında karşı tarafa güven telkin edilmesi durumunda amaca ulaşılabilir. Aristoteles'e göre, eğer bir mesaj ikna edici etki yaratmak istiyorsa, ikna edici mod/değişimin üç unsuru kullanılmalıdır. İnsanlara evet dedirten şeyler söz sanatında gizlidir. Algının beş duyu organından farklı bir kuvvet olduğu fikrini vurgulayan filozof, ikna

temellerini konuşmacının güvenilirliğine (ethos), izleyicilerin psikolojisi ile duygularına (pathos) ve mantıksal akıl yürütmelere (logos) dayandırmıştır. Bu üç unsurun kullanılmasıyla da insanların algılarının etkilenecek inandırmanın gerçekleşeceğini öne sürmüştür (Aristoteles, 2008).

Ethosda konuşmacı, dinleyici tarafından güvenilir olarak algılanmalıdır. Siyasetçi zekâ, ahlak, samimiyet ve göreviyle ilgili iyi niteliklerini öne çıkartığında bu duygu oluşabilir. Pathosda bir siyasetçi duygulara veya hislere hitap etmeye karar verdiğinde, mantıktan daha etkili olan duyguya seslenmelidir. Etkili duygusal çekiciliği yüksek olan bir konuşma, dinleyicinin ruh haline ve seçilen konuya da bağlıdır. Pathosda, ödül vadeden, korku uyandıran ya da ihtiyaçları tatmin etmeye yönelik söylemlerle uygulanabilir. Örneğin, miting alanında konuşan bir siyasetçinin seçmenlere partilerinin çok önemli bir güçte olduğunu ve onlara birçok kapı açacağını söylemesi, iş arama ihtiyaçlarına duygusal bir çekicilik katabilir. Bunun yanında korku çekiciliği, ödül çekiciliğinin tam tersidir. İnsanlar kendilerine veya sevdiklerine zarar verme tehdidini hissettiklerinde, söylenen mesaja karşı çok hassastırlar. Siyasetçi, ikna etmek üzere kullandığı söylemin etkisini artırmak üzere korku unsurunu da kullanabilir. Yine ülke güvenliği ile ilgili bir zafiyetinin olduğu söylemi korku unsuru oluşturur. Logos ise iknanın mantığını temsil etmektedir. Siyasetçinin hedefe ulaşmak için insanların mantığına hitap edebilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede hedef kitesini ikna etmek için onların zihinlerinde mantık kuralları çerçevesinde hareket etmeli, mantık dışı iddia ve sözlerden kaçınmalıdır.

İknanın iletişim ve siyaset biliminde önemi yadsınamaz bir gerçektir. Bu bakımdan temeli ikna olan çeşitli stratejiler geliştirilerek oy verme davranışı üzerinde değişiklik yaratılmaya çabalanmaktadır. Her bir strateji zamana, kültüre, yaşanan siyasal ve toplumsal olaylara ve tepkilere göre değişim göstermekte ve uygulama alanlarına göre farklılaşmaktadır.

2. Seçim Kampanyalarında Kullanılan Mesaj Stratejileri ve Araçlar

Halkın doğrudan katılımıyla gerçekleşen ve meşru olarak kabul edilen siyasal sistemlerde oluşan partiler halktan aldıkları güçle meşruiyet kazanmaya çalışan siyasal aktörler olarak addedilmektedir. Bu oluşumların yanında yerel hükümetler, sivil toplum örgütleri, kamu yararına çalışan kurumlar, baskı grupları ve medya gibi oluşumlar da yer almakta ve nihai hedefleri kitleleri üzerinde iletişimi ve iknayı sağlamaktır (McNair, 2017: 16).

İktidar sahibi olmanın en önemli aşaması hiç şüphesiz seçmenin isteklerini öne çıkartarak oyunu ya da onayını kazanabilmektir. Bu amaca ulaşmak için bütün siyasal partiler çeşitli mesajlar göndererek ikna stratejilerini kullanır. Amaçlanan ve uygulanmakta olan

mesajlaşma taktikleri sayesinde partiler mevcut şartlarda daha iyisini yapabilir, iktidara gelebilir ve uzun zaman yönetimde söz sahibi olabilirler (Kalender, 2014).

Siyasal partilerin hedef kitlelerine gönderdiği mesajların nasıl oluşturulduğuna dair bilgi, politik iletişimi anlamının merkezinde yer almaktadır (Denton ve Kuypers, 2007: 1). Bu bağlamda ikna edici iletişim stratejileri, yazılı ve sözlü metinler, görsel medya ve çizimler yoluyla seçmenlere iletilmesi gereken bilgi, fikir veya haberlerden oluşmakta ve seçmen tercihlerini etkilemesi açısından önemli görülmektedir. Zira ikna unsurlarını içinde barındıran mesajlar, seçmeni başka bir siyasal partiye karşı motive edebilir; kararını henüz vermemiş bulunanları belirli bir partiye veya lidere yönlendirebilir ve parti ile ilişkili kişilerin görüşlerini güçlendirebilir (Kalender, 2000a: 128).

2.1. Oy Verme Davranışı ve Teorileri

Oy verme, liberal demokratik toplumlarda siyasal katılımın ana biçimidir ve oy kullanma davranışının incelenmesi, siyaset bilimi içinde oldukça uzmanlaşmış bir alt alandır.

Oylama modellerinin analizi, her zaman insanların neden oy kullandıklarının belirleyicilerine ve aldıkları kararlara nasıl ulaştıklarına odaklanır. Sosyologlar, sınıf, meslek, etnik köken, cinsiyet, yaş ve oy arasındaki ilişkileri gözlemleyerek siyasal partilere verilen desteğin sosyo-ekonomik belirleyicilerine bakma eğilimindedir. Siyaset bilimciler, sorunlar, siyasal programlar, seçim kampanyaları ve parti liderlerinin popülaritesi gibi siyasal faktörlerin oy kullanma davranışı üzerindeki etkisine odaklanırlar. Bununla birlikte, her iki disiplin de hemen hemen aynı zemini paylaşmakta ve analitik yaklaşımlarda giderek daha fazla örtüşmektedir. Siyaset bilimciler, seçmenlerin farklı motivasyonlarını açıklamak için bazı seçmen davranışı modelleri tanımlamışlardır. Bu modeller (<https://www.oxfordreference.com>);

Rasyonel seçim teorisi, platformu kendilerine en uygun sonuçları verecek olan aday destekleyen birinin, çıkarlarına en uygun şekilde oy verdiğini açıklar.

Geriye dönük oylama, bir adayın veya partisindeki diğer kişilerin görevdeki son siciline dayalı oylamayı tanımlar.

İleriye dönük oylama, bir vatandaşın bir adayın göreve seçilmesi halinde nasıl davranacağını ve performans göstereceğini düşündüğüne dayalı oylamayı tanımlar.

Parti-line oylama, hükümetin her kademesinde aynı siyasal partinin adaylarına tutarlı bir şekilde oy verilmesini tanımlar.

Literatürde, oy verme davranışının açıklanmasına yönelik bir dizi farklı (birbirini dışlamayan) yaklaşımlar mevcuttur. Bu yaklaşımlardan yapısal (sosyolojik) yaklaşımlar, bireysel ve toplumsal yapı arasındaki ilişkiye odaklanarak, oylamayı toplumsal bir bağlama yerleştirir ve dil, din, milliyetçilik ve sınıf gibi değişkenlerin oy verme üzerindeki etkilerini

inceler. Ekolojik (istatistiksel) yaklaşımlar, oylama modellerini bir coğrafi bölgenin (mahalle, seçim bölgesi, vb.) karakteristik özellikleriyle ilişkilendirir. Sosyal psikolojik yaklaşımlar, oy verme kararlarını, seçmenin parti kimliği, adaylara karşı tutumları ve benzeri gibi psikolojik yatkınlıkları veya tutumlarıyla ilişkilendirir. Rasyonel seçim yaklaşımları ise oy verme davranışını, ele alınan konular ve farklı partiler veya adaylar tarafından benimsenen politikalar açısından belirli seçim sonuçlarının göreceli olarak arzu edilebilirliğini değerlendirerek, birey tarafından yapılan bir dizi araçsal maliyet-fayda hesaplamasının sonucu olarak açıklamaya çalışır. Bu geniş yaklaşımların her biri, farklı araştırma teknikleriyle ilişkilendirilme eğilimindedir ve her biri, politik davranışı neyin motive ettiği konusunda farklı varsayımlarda bulunmaktadır (Harrop ve Miller, 1987:130-172).

Siyasal partilerin nihai hedefi, seçmenin kararında etkili olmayı sağlamaktır. Hedefe ulaşmak için birbirleriyle kıyasıya mücadele ederken bir taraftan da çeşitli ikna yöntemlerini kullanmaya çalışırlar. Diğer taraftan seçmen kitleleri de karar verme sürecinde siyasal parti ya da adaylarından iki şeyi yapmalarını beklerler: Neden kendilerine oy vermeleri gerektiği ve neden diğer partileri veya adayları desteklememeleri gerektiği. Partiler bu amaç için genellikle iletmek istedikleri mesajlarını ağırlıklı olarak medya vasıtasıyla kamuoyuyla paylaşırlar. Bu çerçevede medya, seçmenleri etkilemek için partilerin yaptırdığı kamuoyu yoklamalarının yayınlanmasına aracılık eder; ancak bu durum olumsuz sonuçlar da doğurabilir (Güz, 2008: 20). Seçim öncesi oy verenlerin ihtiyaçlarına yönelik pratik vaatler üretmek ve güncel konulara göre siyasal duyurularda bulunmak siyasal partilerin seçimleri kazanma olasılığını fazlalaştıran bir fiil olarak gözükmektedir. Elbette seçimin sadece siyasal iletişim stratejileri ve seçim etkinlikleri ile kazanılacağını varsaymak doğru bir yaklaşım değildir. Zira siyasal iletişim faaliyetleri ve seçim stratejileri asıl, seçim sonuçlarını ciddi oranda etkileme potansiyeline sahip kararsız seçmenlerin oyunun kazanılmasında da önemli bir yere sahiptir. Bu gibi durumlarda ise mesaj stratejileri daha da ehemmiyet kazanmaktadır (Kalender, 2001: 57).

2.2. Siyasal Mesaj Stratejileri

Teorik çalışmalarla kanıtlanmış ve günlük hayatta olduğu kadar profesyonel hayatta da sıklıkla tercih edilen çeşitli ikna teknikleri bulunmaktadır. Bunlar; Gitgide Artan Ricalar, Sadece O Değil, Evet-Evet, Acaba Değil Hangi, Soruya Soruyla Yanıt Verme, Yer Etme, Borca Sokma ve Önce Ver Sonra Geri Al teknikleridir (Demirtaş, 2004: 75-84). Ancak ikna edici iletişim stratejileri arasında oy verecek olanları etkilemek için öne çıkan ve ağırlıklı olarak kullanılan teknikler; Kapıyı Aralama, Kapıyı Kapama, Alçak Top, Artan Talep, Tekrar, Korku Çekiciliği, Bando Arabası Etkisi ve Suskunluk Sarmalı gibi tekniklerdir.

Kapıyı Aralama, kişilerin ufak bir isteği kabul ettiklerinde gelecekte daha büyük bir talepte bulunabilecekleri varsayımına dayanır. Bu teknik aynı zamanda “bir kereden bir şey olmaz” olarak da nitelendirilmektedir (Freedman, Sears ve Merrill, 1998: 456, O’Keefe, 2002: 230).

Kapıların açılması diğer seçmen türlerini (ılımlı idealistler, ılımlı gelenekçiler, ilkeli/ilkesiz faydacılar) ikna etmek için kullanılabilir. Bu nedenle parti yetkilileri ve adaylarının farklı seçmenlere karşı samimi olmaları, evlerini ziyaret etmeleri ve mitinglere davet etmeleri gerekmektedir. Bu çağrılarını kabul eden seçmenlerin daha sonra oy kullanmak isteyebilecekleri düşünüldüğünde özellikle fanatik seçmenlerin kendilerini değerli hissetmeleri ve partisinin veya adayının bulunacağı ortamda iyi anlatılması gerekir (Kalender, 2000a, 207).

Kapıyı Kapamada, kapı açma yönteminin aksi olan stratejidir. Kişilerden ilk etapta reddedilme olasılığı en yüksek olan bir eylemi gerçekleştirmeleri istenerek arzunun derecesi git gide azaltılır (Burgoon ve Bettinghaus, 1980: 157).

Alçak Top, kapı açma ve kapama tekniği ile birlikte kullanılan bir diğer ikna edici iletişim stratejisidir. Bu teknikte, ikna kaynağının talebini kabullenen kişi, bu istekte görünmeyen maliyetlerin bulunduğunu anladıktan sonra bile istek üzerine hareket eder. Böylece ikna kaynağı ile kaynak arasında karşılıklı anlaşma sağlanır (Balcı 2006: 48).

Artan talep tekniğinde, seçmenlerin kampanya mesajlarının tekrar tekrar vurgulanması nedeniyle sadakatlerini kaybetmeleri zorlaştığında, büyük vaatler kasıtlı olarak değiştirilebilmekte ve sosyo-ekonomik nedenlerle bazı sözler tutulmamaktadır. Sonuç olarak, bir partiye veya adaya sadık seçmenler, o partiye veya adaya verilen sözleri tutmakta zorlansalar bile onları destekleme eğiliminde olabilirler. Bu yöntemin farkı, büyük bir talebin mutlaka küçük bir talebi takip etmemesidir. Sonraki iddialar küçük olabilir; ancak öncekiler eklendikçe iddiaların yükü çoğalacaktır. Bu teknikte seçmen küçük bir talebi onayladığında bir işlemi tamamlar. Artan talep tekniğinde davranış beklenmez yalnızca rıza vardır (Sakallı, 2001: 58).

Tekrarda, İkna çabalarının başarıya ulaşabilmesinde iletilecek mesajın birkaç öz paragrafa indirgenmesi ve amaca ulaşıncaya kadar tekrar edilmesi gerekmektedir (Özsoy, 1999: 83). Hitler’in propaganda bakanı Goebbels, kitleleri kontrol etmek ve manipüle etmek için mesajları tekrar etmenin önemli olduğunu vurgulamıştır. O, propagandanın tamamen özümseme kadar tekrarlanması gerektiğine; ancak daha sonra yapılması gereken tekrarların öğrenilenleri pekiştirmek için zorunlu olduğunu düşünmüştür (Akarcalı, 2003: 76).

Tekrar, öğrenme kuramı bakımından da kanıtlanabilen bir iletişim yöntemi olarak addedilmektedir. Zira insanlar sosyalleşme süresinde sıklıkla duydukları gerçekleri öğrenip buna göre hareket etmekte ve aynı kişiler çoğu zaman ilettileri mesajlara uygun tutum ve

davranışlara yönlendirilebilmektedir (Damlapınar, 2003: 108). Bilhassa mesajı gönderen alıcının mesajı anlayacak zamanı olmadığına inanıyorsa, kasıtlı olarak tekrar etme ve bu tür mesajlarla hedef kitleyi etkilemeye çalışma eğilimindedir (Schramm, 2000: 102).

Korku Çekiciliğinde, ikna edici iletişim araştırmalarının amacı genellikle korku, ceza, hayal kırıklığı gibi yöntemlerle hedeflenen kişilerin alışkanlıklarını değiştirmek ve istenilen yönde davranmalarını sağlamaktır. Bu açıdan korku kullanmanın avantajı, seçmenlere davranışlarını kesinlikle değiştirmeleri gerektiğinin sinyalini vermektir. Farklı kaynaklarla iletişim kurma korkusu, kişisel ve anlamlı bir tehdidi ifade ederek ve ardından gelen tehdidi ortadan kaldırmak için makul önerilerde bulunarak insanlarda korku yaratan ikna edici mesajlar olarak tanımlanmaktadır (Bettinghaus ve Cody, 1987: 161).

Bando Arabası Etkisinde, halk oylamasını kazanma olasılığı daha düşük olan bir adaya veya partiye yaslanmak seçmenleri yenilgi veya kırbaç etkisi altında lider partiye yönlendirebilir. Aynı zamanda kendisini geride gören aday ya da parti daha çok çalışarak oyunu artırmaya çalışabilir. Bu durum bir kamçı etkisi yaratır. Öte yandan, seçim sonucunda kazanacağına inanan bir aday veya parti, seçmen önünde daha kendinden emin görünür. Bir seçmen, sempatik bir partinin veya adayın oylarının arttığını gördüğünde tutumunu değiştirebilir. Temkinli oylamada seçmen, desteklediği daha küçük bir parti veya aday yerine benzer yaygın ideolojiye sahip bir aday veya partiye yönelerek oy kaybetmemek isteyebilir. (Balcı, 2005: 141-166).

Suskunluk Sarmalı, sosyal psikolojiye bağlı bir teoridir. Kamuoyunun hâkim olduğu bir görüş olduğunda aksi görüşte olanlar susarlar böylece bir sarmal içine girerler. Başka bir deyişle, insanlar etraflarındakilerden ayrılma ya da tecrit edilme korkusuyla, azınlıkta olduklarını düşündüklerinde kendilerine karşı tutumlarını sürdürme eğilimindedirler. İşte bu süreç “Suskunluk Sarmalı” olarak addedilmektedir. Çünkü birçok insan sosyal izolasyondan korkmaktadır (Neumann ve Petersen, 2004:340).

Tüm bu stratejilere ilaveten siyasal iletişim içinde pozitif (olumlu), negatif (olumsuz) ve reaktif (tepkisel) ve aşılama stratejileri de mevcuttur.

Pozitif mesaj stratejisi içinde seçime girecek olan parti iktidarda olan ya da diğer rakip partiler hakkında olumsuz bir mesaj vermeyeceği gibi herhangi bir kışkırtmaya da cevap vermez. Negatif mesaj stratejisinde rakipleri ile ilgili olumsuz mesajların yanı sıra yapılan icraatlar ve söylemler eleştirilir. Bunun yanında gelecekle ilgili güvensiz mesajlara da yer verilir. Reaktif stratejisi sırasında aday olan kişinin ya da partinin kendilerini karşı ataklara karşı kollamak ve korumak için savunma mekanizması hazırlamasıdır. Aşılama stratejisinde ise bir siyasal partinin rakiplerin vereceği olumsuz mesajlara karşı kitlesini daha önceden

bilgilendirmesi ve söz konusu olan konunun açık taraflarını izah ederek gelebilecek olumsuzluklara karşı direnç yaratmaya çalışılır (Can ve Güllüpinar, 2019: 562).

Yukarıda sıralanan her bir teknik, iletilebilecek en etkili iletişim kanalıyla hedefine ulaştırılmalıdır. Bu noktada seçim kampanyalarında kullanılan iletişim araçları öne çıkmaktadır.

2.3. Seçim Kampanyalarında Kullanılan Araçlar

Seçim kampanyalarında kullanılan yöntemler ve bunları gerçekleştirmek üzere seçilen teknikler ya da uygulamalar ülkeden ülkeye farklılık gösterebileceği gibi seçimden seçime de farklılık gösterebilir. Öncelikle seçim kampanyalarında ne tür bir iletişim aracının hangi kanallarla kullanılacağı hususu ülkenin koşulları ile sınırlıdır. Öncelikle kullanılacak iletişim kanallarının halka açık, yoğun olarak kullanılan kanallar olması; ikinci olarak kullanılacak yöntem ve bunu gerçekleştirecek tekniklerin maliyetinin, o siyasal partinin mali gücünü aşmaması gerekmektedir. O halde bir partinin maddi gücü, seçim kampanyasında kullanılacak yöntemi ve buna bağlı olarak kampanyanın tekniklerini de belirler.

Genel olarak seçim kampanyalarında iki tür yöntem benimsenir. Bunlar doğrudan ve dolaylı iletişim yöntemleridir. Doğrudan iletişim siyasal iletişimin yüz yüze yapıldığı durumlarda kullanılan yöntemdir. Bu yöntem sırasında seçimlere girecek olan partiler ve adaylar ile seçmen kitlesi bire bir iletişimde bulunur. Dolaylı iletişim yöntemi ise partinin hedef kitlesine doğrudan ulaşamayacağı durumlarda kullanılır (Aziz, 2021: 130-134).

Seçim dönemine girildiğinde öncelikle seçmen kitlesi merakla siyasal partinin beyanını açıklamasını bekler. Seçmen bildirgede, yapılan ya da yapılacak icraatları ve kendisi açısından yararlı olacağını düşündüğü noktaları arar. Siyasal partinin vaatlerinin mantığa uyumlu bir şekilde ve seçmenin yararına olacağı, özellikle onun ilgisini çekeceği şekilde iknasını kolaylaştıracağı kanıtlarla donatır (Kalender, 2000b: 91). Dolayısıyla seçmeni ikna etmenin ve dikkatini çekmenin en önemli aşaması seçim bildirgeleridir.

Seçim bildirgeleri öncelikli işlevi siyasal parti hakkında bilgi vererek rakiplerinde farklı üstünlüklerini ve nitelikleri hakkında malumat verir. Diğer işlevi ise ikna etmedir. Siyasal partinin neden tercih edilmesi gerektiği, daha önce oluşmuş olan olumsuz yargıların olumluya dönüştürülmesine ilişkin mesajlarla birlikte seçmen hafızasında unutulmuş icraatları içerir. Bunlarla birlikte siyasal partiyi destekleyecek olanları cesaretlendirmeye ve yapacakları seçimin en doğru seçim olduğu hususunda iknaya çalışır (İlter, 2020: 80-81).

Siyasal reklam aracı olarak broşürlerin kullanılması ise siyasal rekabetin kaçınılmaz olduğu seçimlerde profesyonel bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Broşür kullanılması hem seçmenle iletişim kurmak hem de başka bir siyasal parti ile aradaki farkın ortaya konulması

açısından önemlidir. Seçmenlerin dikkatini doğru yöne çekmek için hazırlanan seçim broşürlerinde verilen mesajın amacı, seçmeni büyülemek, harekete geçirmek veya hareketten çıkarmaya çalışmaktır (Topuz, 1991: 164). Seçim broşürlerinin diğer amaçları, seçmenlere karar verme sürecinde yardımcı olmak, ikna etmek, ilham vermek ve bilgi vermektir. Ayrıca söz konusu broşürler, seçmenler tarafından hatırlanmaya, söylenenleri anlaşılır bir şekilde açıklamaya da yarar. Ayrıca muhalif görüşleri zayıflatmak, eleştirmek için oluşturulmuş afişler de bulunmaktadır (www.tasam.org).

Siyasal bildiri ve broşürler genel olarak seçim kampanya unsurlarıyla parti felsefesini ve ticari reklam tekniklerini yansıtan belgelerdir. Seçmenleri etkileme ile olumlu bir imaj yaratma çabalarını içermektedir. Bu bağlamda bildiri ve broşürler ağırlıklı olarak siyasi reklam aracı olarak kullanılmaktadır (Tokgöz, 2008: 238-239).

Seçim görevlileri ve gönüllülerine yönelik hazırlanan eğitim kitapçığı, billboard, logo, aday kartvizit, seçim posterleri, araç giydirmeye, raket, bez afiş, branda, rollup, tshirt, şapka, bayrak, promosyon ürünleri, sticker, sosyal medya paylaşım afişleri, pusula, görevli kartı, seçim müzikleri, interaktif videolar ve reklam filmleri gibi unsurlar da siyasi iletişimde seçim araçları olarak kullanılmaktadır.

Etkin siyasi reklamlar, doğrudan seçmenlerin ilgilendiği konuları ele alır. Bu reklamlar partinin adı, politikaları ve performansından beslenir. Seçmenin dikkatini konulara doğru yönelterek, konuya dikkat çeken siyasi partiyi görmesini sağlar. Hedef kitlenin bunlara ayıracağı zamanın azlığı, sık tekrarlanması ve yoğun mesajların itici etkisi, partilerin hedef kitlelerini başka bir siyasi partiye yönelebilecekleri kaygısı ve vatandaşların bu hususları anlama kapasitesinin sınırlılığı gibi etmenler nedeniyle siyasi reklamlar kısa, yüzeysel, çarpıcı, eğlenceli ve dikkat çekici olmalıdır (Balcı, 2008: 213).

3. Cumhuriyet Halk Partisi'nin 27. Dönem Milletvekili Genel Seçiminde Uyguladığı Mesaj Stratejilerinin İncelenmesi

Mustafa Kemal Atatürk tarafından 9 Eylül 1923 tarihinde Halk Fırkası olarak kurulan parti daha sonra Cumhuriyet Halk Fırkası adını almış 1935 yılından itibaren de CHP adıyla siyasi yaşamına devam etmiştir. Ülkenin kuruluş ve politikalarını yansıtan Cumhuriyetçilik, Halkçılık, Milliyetçilik, Laiklik, Devletçilik ve Devrimcilik ilkelerini korumayı temel olarak belirleyen partinin logosu da bu doğrultuda hazırlanmıştır.

Çağdaş Türkiye'nin kurulmasına öncülük eden parti İkinci Dünya Savaşının sonuna kadar tek parti olarak iktidarını sürdürmüş, 1950 yılında muhalefet görevini üstlenerek mevcut rejimin kurumsallaşmasına aracılık etmiştir. İktidarı kaybetme parti için önemli bir dönüm noktası olmuştur. CHP, 1950 seçimlerinin ardından 1954 seçimlerinde de arzu edilen başarıyı

sağlayamamıştır. 1950’de 69, 1954’te 31 milletvekili çıkarabilen CHP, 1957’de 173 milletvekili çıkarmıştır. 1960’lı yıllarda Türkiye’nin yaşadığı modernleşme sürecinin yansımaları olarak ortaya çıkan göç, kentleşme, sanayileşme gibi dinamikler çerçevesinde toplumsal sınıfların olgunlaşmasıyla birlikte kendisini siyaset yelpazesinde “ortanın solu”nda olarak konumlandırmıştır. 1970’li yıllarda ideolojisini “demokratik sol” kavramıyla tanımlamış, önerdiği sosyal reformlarla “düzen değişikliği”ni hedeflemiştir. Bu süreçte, “devlet partisinden” “halkın partisine”, düzen partisinden” “değişimin partisine” dönüştüğünü iddia etmiştir (<https://chp.org.tr/chp-tarihi>).

2002 yılında yapılan Genel Seçimlerde %19,4 oy oranıyla parlamentoda ana muhalefet olarak yer almış, 22 Temmuz 2007’de yenilenen seçimlerde %20,9 oy alarak ana muhalefet görevini devam ettirmiştir. 2009 Yerel Seçimlerinde %23,10 oranında oyla 10 il merkezi ve 3 büyükşehir belediye başkanlığını kazanmıştır. 2 Mayıs 2010’da yapılan 33. Olağan Kurultay’da Kemal Kılıçdaroğlu genel başkan olarak seçilmiştir. 2011 yılında yapılan genel seçimlerde oyların %25,9’unu alarak bir önceki seçimlere göre oylarını artırarak kısmi bir başarı yakalamıştır. 2014 yerel seçimlerinde oyların %26,3’ünü alarak mevcut oy oranını korumuştur. 1 Kasım 2015’te yenilenen seçimlerde ise oyların %25,3’ünü almıştır (<https://sonuc.ysk.gov.tr/>).

20 Nisan 2018’de erken seçim kararı alınarak cumhurbaşkanı ve milletvekili seçimlerinin 24 Haziran 2018’de yapılması kararlaştırılmıştır. Muhalefet partilerinin ortak cumhurbaşkanı adayı çıkarma amacıyla yaptığı görüşmelerden olumlu bir sonuç çıkmamışsa da parlamento seçimlerine ittifakla gitme kararı alınmıştır. 5 Mayıs 2018’de CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, İyi Parti Genel Başkanı Meral Akşener, Saadet Partisi Genel Başkanı Temel Karamollaoğlu ve Demokrat Parti Genel Başkanı Gültekin Uysal’ın Partiler Arası Seçim İşbirliği Bildirisi’ni imzalamalarıyla “Millet İttifakı” kurulmuştur. Cumhurbaşkanlığı seçimi için CHP, Muharrem İnce’yi aday göstermiştir.

Parti “Millet İçin Geliyoruz” ve “Artık Tamam” sloganlarıyla Milletvekili Genel Seçimi çalışmalarına başlamış ilk etapta seçim bildirgesini ve 17 adet seçim broşürü hazırlayarak basılı ve sosyal medya araçlarıyla kamuoyuyla paylaşmıştır. Partinin genel seçim çalışmalarında ağırlıklı olarak bu materyaller kullanılmıştır. Partinin aday olarak gösterdiği Muharrem İnce ise bu çalışmalardan bağımsız ayrı bir seçim kampanyası yürütmüştür.

3.1. Araştırma Yöntemi

Kitle iletişim mesajlarının çözümlenmesine yönelik yaklaşımlarda en çok kullanılan yöntemler söylem, içerik ve göstergebilim çözümlemelerdir (Atabek, Şendur ve Atabek, 2007: 15).

Sözün ya da yazılanların söylem temelinde incelenmesi kısaca söylem analizi 1960'lerden sonra ivme kazanmıştır. O zamana kadar dil gramer kurallarından ibaret görülmüştür. Cümlelerin birim olarak kabul edilmesi ve yapılarının incelenmesi dil çalışmalarının esasını teşkil etmiştir. Dil bilim çevreleri, dili ve dil ürünlerini bu açıdan analiz etmeye başlamıştır (Berger, 2018: 12). Metin dil bilimi çalışmaları gramer kurallarını cümle seviyesinden metin seviyesine çekerek metin grameri diyebileceğimiz kuralların olduğunu göstermiş ve iletişimde birim olarak cümle yerine metin kullanıldığına dikkat çekilmiştir (Çakır, 2014: 8). Bu yöntem, son yıllarda sosyal psikolojideki gelişimlere bağlı olarak nitel araştırmalarda öne çıkan bir araştırma yöntemi olup, odağını anlamın değişkenliğine çeviren bir girişim olarak kabul edilmektedir (Öç, 2019: 108).

İçerik analizi ise mesajların hususi özelliklerini sistematik ve nesnel olarak tanımlayarak çıkarımlar yapmak için uygulanan bir tekniktir (Holsti, 1968). Bernard Reuben Berelson'a göre içerik analizi iletişimin açık/aşikâr içeriğinin nesnel, sistematik ve nicel olarak betimlenmesine yönelik bir araştırma tekniğidir (Berelson, 1995). Bu teknik yazarın veya kullanıcının bakış açısıyla değil metinlerin, görüntülerin ve sembolik maddelerin sistematik olarak okunmasıdır. Analiz, metinlerin belirli olgular hakkında değerli bilgileri ortaya çıkarma potansiyeli yüksek zengin bir veri kaynağı olduğu varsayımına dayanır. Hem yüzeyde hem de içeriğinde ima edilen benzerlikleri ve farklılıkları, kalıpları ve çağrışımları belirlemek için metni ilgili kategori gruplarına ayırır, hem katılımcıyı hem de bağlamı dikkate alır. Uygulanacak yöntem, çok yönlü olduğu için hem nitel hem de nicel araştırmalarda uygulanabilir (Krippendorff, 2012).

İçerik çözümlemesi nesnel, nicel ve sistematik olmasına karşı söylem çözümlemesi bir okumadır. Söylem çözümlemesi gerçeğe dayalı değil anlama dayalı bir sonucu amaçlamaktadır. Söylemin çözümlenmiş biçimi çok özel olabilir, çözümleyicinin yorumu olası yorumlardan yalnızca biridir (Atabek, Şendur ve Atabek, 2007: 152).

Göstergebilim de nesnelere dilbilimsel yöntemleri uygulayan ve onları dil kullanarak betimlemeye çalışan ve dil dışı tüm olguları dilsel metaforlara dönüştürerek açıklayan bir bilimdir. İnsanların birbirleriyle iletişim kurmasını sağlayan işaret sistemlerini, toplumsal yaşama ait önemli bütünsel olguları da göz önünde bulundurarak araştıran, yorumlayan ayrıca sınıflandıran bir bilim dalı olarak tanımlanabilir (Demir, 2009: 20). Analiz sinema, tiyatro, dans, mimarlık, resim, siyaset, tıp, tarih ve din de dâhil olmak üzere insan çabasının yer aldığı her alanda uygulanabilir. 1950'ler ve 1960'larda gelişen entelektüel bir hareket olan

yapısalcılık ve bu hareketin başlıca tarzlarından biri olan göstergebilimin en önemli temsilcileri ve çalışmalarlarıyla öne çıkan isimleri Ferdinand de Saussure ve Roland Barthes'dir.

Ferdinand de Saussure, dili bir göstergeler sistemi olarak görerek gösteren, gösterilen ve gösterge arasındaki ilişkiyi bir bütün olarak değerlendirmiştir (Güngör, 2011: 185). Ona göre göstergeler, dilin çeşitli işlevleri yerine getiren öğelerden oluşan ve bu öğelerin karşılıklı ilişkilerine dayanan ayrıca kendi kendine yetebilen bir sistemdir. Sözdizimini ve dilbilgisi dilin düzenleyici ilkeleri olarak düşünülebilir. "Gösteren" in göstergenin aldığı biçimi, "gösterilen" in ise temsil ettiği kavramı belirler. *Gösterge* ise, fiziksel nesnenin bilinçte yarattığı anlam, işaret ve iki kavram arasındaki ilişkiyi yansıtır (Tıgılı, 2012: 16).

Roland Barthes, Saussure'ün gösterge kavramını bir gösterge sistemi olarak dil kavramıyla birlikte ele alarak mitolojilerin eki sayılabilecek eserler ortaya koymuştur. Barthes, Saussure'ün modelini dil dışındaki kültürel olguların incelenmesine uyarlamamıştır (Çebi, 2008). Onun göstergebiliminden, gösterenin ve simgeselin alanı olarak tanımlamış bir "metin" teorisine geçişe işaret etmiştir (Barthes, 1964). Gösteren nesne, gösterilen ise metaforik olarak temsil ettiği şeydir.

Göstergebilim metne odaklanır; ancak bu bir resim de olabilir. Göstergebilimin çözümlenmesinde göstergelerin düzenlendiği kodlar anlamsal bir sistem oluşturarak her türlü görselde anlamın nasıl düzenlendiği ile ilgilenir. Bu görsellerde asıl dikkat, anlamsal organizasyon biçimlerine gösterilmektedir (Batı, 2005: 178). Bunun yanında düz ve yan anlam kuramları da yer almaktadır. Bu kuramda yer alan düz anlam göstergenin neyi temsil ettiğini, yan anlam ise göstergenin nasıl temsil edildiğini temsil etmektedir.

Bu araştırmada CHP'nin 2018 Milletvekiliği Genel Seçiminde kullandığı seçim broşürleri, Roland Barthes'ın düzanlam (denotation) ve yananlam (connotation) boyutunda göstergebilimsel metot kullanılarak, partinin adı geçen seçimde kullanmış olduğu 17 adet seçim broşürü ise Bernard Reuben Berelson'un tanımı ve yöntemi ışığında analiz edilmeye çalışılmıştır.

3.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışma CHP'nin 2018 seçim stratejisini ortaya koymak maksadıyla yapılmıştır. Çalışma hem adı geçen partinin hem de diğer siyasal partilerin gelecek çalışmalarına yön verebilmeleri açısından önemli görülmektedir.

3.3. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Çalışmanın bütünü CHP'nin 2018 Milletvekili Genel Seçiminde kullandığı materyallerden oluşturmaktadır. Buna karşın söz konusu seçimde kullanılan tüm materyallere ulaşmak mümkün olmadığından çalışmada örneklem kullanımına gidilmiştir. Örneklem kullanımının diğer bir nedeni ise seçim beyannamesinde ve broşürlerde kullanılan görsel ve söylemsel verilerin diğer materyallerde de kullanıldığından benzer konu ve içerikleri oluşmuştur. Bu bakımdan seçim çalışmasının ana temasını belirleyen bildirge ve broşürlerden yararlanılmıştır.

3.4. Analiz Bulguları ve Yorumları

3.4.1. Seçim broşürlerinin göstergebilimsel analizi.

CHP'nin seçim broşürleri; Çalışma Hayatı, Çocuklar, Eğitim, Ekonomi, Emekliler, Engelliler, Esnaf ve Sanatkârlar, Gençler, İstihdam, Kadınlar, Kamu Çalışanları, Muhtarlar, Öğretmenler, Orman Köylüleri, Romanlar, Şehit Yakınları ve Gaziler ile Tarım başlıkları temalarından oluşmaktadır. Aşağıda yer alan görseller üzerinde gösterge-gösterilen ile düzanlam ve yananlam bağlamlarında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Broşür 1 – Tema- Çalışma Hayatı

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin “Çalışma Hayatı” temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzanlam olarak birinci resimde parti genel başkanının bir etkinlikte konuşma, ikinci resimde bir işçinin demir üzerinde çalışma, üçüncü resimde ise yine parti genel başkanının bir grup içinde yer alan görüntüleri yer almaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; birinci görselde parti başkanı Türkiye İşçi Sendikalarının düzenlediği bir etkinlikte beden dilinde büyüklük ifadesini kullanarak çalışma hayatı ve istihdamın büyüyeceğini, ikinci resimde bu hayatının zor olduğu ancak üçüncü resimde zorlukların başarılar hep birlikte aynı yönde geleceğe umutla bakılabilesinin mümkün olabileceği varsayımları çıkartılabilir. İletişim stratejisi olarak parti

“ethos” ile yakınlık kurmaya, “yapısal” (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, “rasyonel seçim teorisi” ve “ileriye dönük oylama” stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 2 – Tema- Çocuklar

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin “Çocuklar” temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlem olarak birinci resimde CHP'nin grup salonunda konuşmacı olarak bir erkek hemen arkasında yer alan kürsüde de bir kız çocuğu, ikinci resimde bir kız çocuğu, üçüncü resimde ise yine bir kız çocuğu ile parti genel başkanının görselleri yer almaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; birinci görselde konuşma kürsüsünde erkek çocuk parti genel başkanının yerine konuşma yapmakta iken oturma başkanlığı kürsüsünde bir kız çocuğu yer almaktadır. Böylelikle bugünün çocuklarının gelecekte söz sahibi olacakları izlenimi yaratılmaya çalışılmıştır. İkinci resimde yer alan kız çocuğu beden dilinde “başarı ve tamam” manasına gelen bir gösterge ile gülümseyerek partinin “artık tamam” sloganı ile bağlantı kurulmuştur. Üçüncü görsel de ise yer alan kız çocuğu huzurlu bir yüz ifadesiyle parti genel başkanının güven içinde omzuna yaslanmış arka fonda yer alan kişiler ise bu durumu mutluluk ifadeleriyle izlemişlerdir. Koruyucu kollayıcı görüntüsü, broşüre içten bir hava katmakta, “babacan” bir eda doğurmaktadır. Genel çerçevede değerlendirildiğinde partinin çocuklara karşı olumlu bir yaklaşım sergileyerek onları önemseydiği sonuçları çıkartılabilir. İletişim stratejisi olarak parti “ethos” ile yakınlık kurmaya, “yapısal” (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye ve “ileriye dönük oylama” stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 3 – Tema- Eğitim

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin "Eğitim" temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlem olarak birinci resimde CHP genel başkanı bir grup içinde (ağırlıklı çocuklar), yine parti başkanı bir kız ve erkek çocuğu ile üçüncü resimde ise genç bir kızın kütüphanede çalışma görselleri yer almaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; birinci görselde parti genel başkanı eğitim camiasının içinde (arka tarafta tek bir öğretmen) ağırlıklı olarak öğrencilerin tam ortasında yer alarak, eğitimde fırsat eşitliğine (engelli bireyler de dâhil) vurgu yapılmıştır. İkinci resimde yine bir erkek ve kız çocuğu ile yakın ilgili duran bir duruşu yer almaktadır. ("koruma" duygusunu "koruyuculuk" olgusunu simgelemektedir). Bu görsellerden eğitim ile yakından ilgili olacakları üçüncü resimde ise kütüphane ve çalışma ortamında teknoloji kullanımı (tablet) öne çıkartılmaya çalışılmıştır. Bu görsellerden partinin eğitim hayatını önemsedikleri ve bizzat içinde yer aldıkları ve alacakları sonuçları çıkartılabilir. İletişim stratejisi olarak parti "ethos" ile yakınlık kurmaya, "yapısal" (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, "rasyonel seçim teorisi", "kapıyı aralama" ve "ileriye dönük oylama" stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 4 – Tema- Ekonomi

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin "Ekonomi" temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlem olarak birinci resimde CHP genel başkanı Ege Genç İşadamları Derneğinin düzenlemiş olduğu bir etkinlikte, ikinci resimde bir tekstil atölyesinde kalabalık bir ekip içinde, üçüncü resimde ise yine bir çalışma alanında bulunmaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; partinin genel başkanı işadamlarıyla bir araya geldiğini, ikinci resimde çalışma hayatı içinde gözlem yapacağını, üçüncü resimde ise yine parti başkanı önlüklü bir çalışanın elini yukarıda tutarak kaldırılmıştır. Bu ifade beden dilinde karşıdaki kişiye kendine inanması gerektiğini söylemenin basit bir ifadesi olarak okunabilir. Ancak bu tema "Çalışma Hayatı" temasında kullanılan görsellerle benzerlik göstermektedir. Tema "Ekonomi" temasından daha ziyade çalışma hayatını kapsamaktadır. İletişim stratejisi olarak parti "ethos" ile yakınlık kurmaya, "yapısal" (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, "rasyonel seçim teorisi", "kapıyı aralama" ve "ileriye dönük oylama" stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 5 – Tema- Emekliler

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin "Emekliler" temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlem olarak birinci resimde bir grup orta yaş üzeri insan bulunmaktadır. İkinci ve üçüncü resimlerde ise parti genel başkanının orta yaş üstü bireylerle görüntüleri yer almaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; birinci resimde endişeli ve hayret içinde yüz ifadeleri olan orta yaş üstü bireylerin olduğu, ikinci resimde parti genel başkanı avuç içini açarak ve gülümseyerek yaşlı bir bireye şefkatle yaklaştığı, üçüncü resimde ise yine parti genel başkanı iki kadının ortasında oturarak ileriye doğru mutlulukla baktıkları görseller bulunmaktadır. Bu görsellerden emekli olanların mutsuz olduğu; ancak partinin iktidara gelmesiyle birlikte yüzlerinin güleceği emeklileri sırtlarına alacak onlara güvenebilecekleri okumaları çıkartılabilir. Bunun yanında gösterenlerin "içten, ikna edici ve inandırıcı" olduğunu (yananlam) düşündürmektedir. Görüntüde yer alan son iki resimdeki yüzlerde bulunan ifade ve mimiklerde sevinçli bir halde oldukları görülmektedir. Emeklilerin mutlu hali broşürde partiye bağlanmakta; "huzur, mutluluk ve güven" mesajı verilmektedir. İletişim stratejisi olarak parti

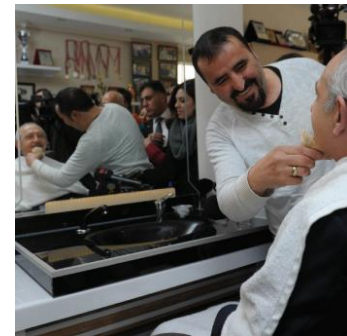
“ethos” ile yakınlık kurmaya, “yapısal” (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, “rasyonel seçim teorisi”, “kapıyı aralama” ve “ileriye dönük oylama” stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 6 – Tema- Engelliler

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin “Engelliler” temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlam olarak birinci ve ikinci resimde parti başkanı engelli bireylerle birlikte, üçüncü resimde ise engelli bir bireye ait görsel bulunmaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; birinci ve ikinci resimde parti olarak engellilerin başarılarının yanında ve arkalarında olacaklarını üçüncü resimde ise engelli bireylerin koşullarının iyileştirilerek özellikle dışarıda güven ve mutlulukla diğer bireyler gibi hayatlarına devam edecekleri okumaları çıkartılabilir. İletişim stratejisi olarak parti “ethos” ile yakınlık kurmaya, “yapısal” (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, “rasyonel seçim teorisi”, “kapıyı aralama”, “ileriye dönük oylama” ve “aşılama” stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 7 – Tema- Esnaf ve Sanatkârlar

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin “Esnaf ve Sanatkârlar” temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlam olarak birinci resimde parti genel başkanı orta yaşlı bir bireyle, ikinci resimde bir atölyede çalışanların yemek arasında, üçüncü resimde ise berber salonunda yer alan

görüntüleri bulunmaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; parti genel başkanı birinci resimde medyanın önünde esnafı temsil eden birey ile pozitif bir hava içinde, ikinci resimde çalışanların yemek masasına oturarak onlarla eşit statüde olduğunu, üçüncü resimde ise yine sıradan biri gibi bir berber dükkânında tıraş olduğu yansıtılmıştır. Bu görsellerden partinin ve genel başkanın esnaf ve sanatkârları önemseydiği, onların istekleri ve önerilerinin kamuoyu (basın) önünde dikkate alındığı veya alınacağı okumaları çıkartılabilir. Görüntüde yer alan resimdeki yüzlerde bulunan ifade ve mimiklerde sevinçli bir halde oldukları görülmektedir. Esnaf ve sanatkârların mutlu hali broşürde partiye bağlanmakta; “huzur, mutluluk ve güven” mesajı verilmektedir. İletişim stratejisi olarak parti “ethos” ile yakınlık kurmaya, “yapısal” (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, “rasyonel seçim teorisi”, “kapıyı aralama”, “ileriye dönük oylama” ve “aşılama” stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 8 – Tema- Gençler

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin “Gençler” temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlem olarak birinci resimde parti genel başkanı gençlerin ortasında yer almaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; birinci resimde parti genel başkanı gençlerin tam ortasında yer aldığı için mutluluk duyduğu, ikinci resimde ise bir araya geldikleri için ileriye yönelik daha umutlu bir yüz ifadesiyle bakıldığı yansıtılmıştır. Bu görsellerden partinin ve genel başkanın gençleri önemseydiği ve onlarla birlikte hareket ederek ilerlediği imajı sergilemeye çalıştığı okumaları çıkartılabilir. İletişim stratejisi olarak parti “ethos” ile yakınlık kurmaya, “yapısal” (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, “rasyonel seçim teorisi”, “kapıyı aralama”, “ileriye dönük oylama” ve “aşılama” stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 9 – Tema- İstihdam

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin "İstihdam" temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlem olarak birinci resimde CHP genel başkanı bir atölyede çalışanlar ile yemek arasında, ikinci resimde bir ziyaret sırasında görüntülenmektedir. Üçüncü resim kadın çalışanların bulunduğu bir atölye görselidir. Resimlerin yananlam okumaları; daha önce "Esnaf ve Sanatkârlar" temasında kullanılan görselin daha yakın planlı bir çekimi kullanılmıştır. Resimde bulunan yüz ifadeleri nötrdür. İkinci resimde parti genel başkanı ekibiyle birlikte çalışanları ziyarette bulunarak onlarla yakın temasta buldukları izlenimini vermektedir. Üçüncü resimde sadece kadınların yer aldığı bir görsel kullanılarak çalışma hayatında kadın istihdamına vurgu yapılmaktadır. Hazırlanan tema "Çalışma Hayatı" ve "Esnaf ve Sanatkârlar" temaları ile benzerlik göstermekte olup, istihdama yönelik tema için farklı bir görsel kullanmaya özel gösterilmediği varsayılabilir. İletişim stratejisi olarak parti "ethos" ile yakınlık kurmaya, "yapısal" (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, "rasyonel seçim teorisi", "kapıyı aralama", "ileriye dönük oylama" ve "aşılama" stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 10 – Tema- Kadınlar

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin “Kadınlar” temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlam olarak birinci resimde iki kadın, ikinci resimde ise parti genel başkanının bir grup kadın ile fotoğrafı yer almaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; birinci resimde örtülü ve örtüsüz iki kadın Türk bayrağını tutarak aynı yöne bakmakta olup ortak inanç vurgusu yapılmıştır. İkinci resimde kadın çalışanların ağırlık olduğu bir tekstil fabrikası ziyareti sırasında parti başkanı en ortada yer almakta her iki yanına başörtülü iki kadını alarak partinin bu yönde oluşan olumsuz intibasını yok etmeye çalışılmıştır. İletişim stratejisi olarak parti “ethos” ile yakınlık kurmaya, “yapısal” (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, “rasyonel seçim teorisi”, “kapıyı aralama”, “ileriye dönük oylama” ve “aşılama” stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 11 – Tema- Kamu Çalışanları

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin “Kamu Çalışanları” temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlam olarak birinci resimde iki kadın ve iki erkek, ikinci resimde parti başkanının kürsüde, üçüncü resimde ise yine parti başkanının grup görselleri yer almaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; birinci resimde beyaz yakalı olarak tabir edilen çalışanlar

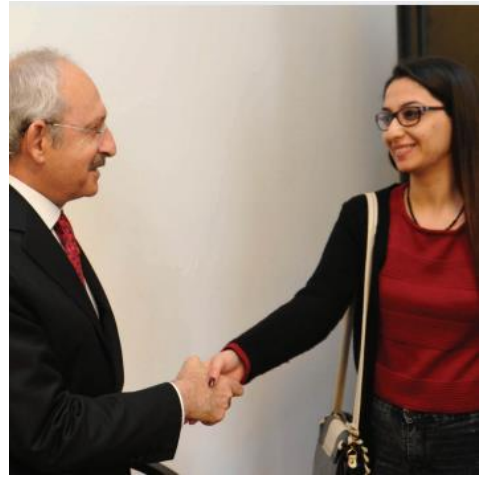
gölümseyerek pozitif yönde bir bakış sergilemektedir. İkinci resimde parti başkanı kıldem tazminatı isimli bir etkinlikte sol elini yukarıda tutarak bu konuda açık bir iletişimde olduğu vurgusu yapılmaktadır. Üçüncü resimde ise kadınların arasında parti genel başkanı kamuda kadın çalışanlarını önemsedikleri okumaları çıkartılabilir. İletişim stratejisi olarak parti “ethos” ile yakınlık kurmaya, “yapısal” (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, “rasyonel seçim teorisi”, “kapıyı aralama” ve “ileriye dönük oylama” stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 12 – Tema- Muhtarlar

CHP “Muhtarlık” temalı seçim broşüründe temayı yansıtan bir görsel kullanmamış olup, parti genel başkanının görselini ve seçim sloganlarını kullanmayı tercih etmişler. Bu hususta bir okuma gerçekleştirilememiştir.

Broşür 13 – Tema-Öğretmenler

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin "Öğretmenler" temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlem olarak birinci ve ikinci resimde parti genel başkanı genç bir kadın ile üçüncü resimde ise grup içinde bir kadının öne çıkartıldığı bir görsel yer almaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; birinci ve ikinci resimlerde öğretmenleri temsil eden iki kadının yüz ifadeleri nötr bir ifade sergilemektedirler. Ancak üçüncü resimde parti genel başkanı genç öğretmen ile yüz yüze bakıp pozitif bir görüntü sergilemektedirler. Bu görsellerden öğretmenlerin mevcut şartlardan mutsuz olduğu ancak partinin iktidara gelmesiyle yüzlerinin güleceği okumaları çıkartılabilir. İletişim stratejisi olarak parti "ethos" ile yakınlık kurmaya, "yapısal" (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, "rasyonel seçim teorisi", "kapıyı aralama", ve "ileriye dönük oylama" stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 14 – Tema- Orman Köylüleri

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin "Orman Köylüleri" temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlem olarak birinci ve ikinci resimde CHP genel başkanının orta yaş bir bireyle

doğa içinde, üçüncü resimde ise orta yaş üstü bir bireyle görselleri yer almaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; birinci görselde parti genel başkanı doğayla iç içe olduğunu göstermekte ve dokunduğu dala şefkatle yaklaşmaktadır (koruyucu- kollayıcı). İkinci resimde kıyafeti ile ön plana çıkartılarak tema konusu ile yakından ilgisinin bulunduğunu göstermektedir. Üçüncü resimde ise bir orman köylüsünü temsil eden bireyle yakından alakalı görüntüsünü yansıtarak orman köylülerine değer verdiği izlenimini yaratılmıştır. İletişim stratejisi olarak parti “ethos” ile yakınlık kurmaya, “yapısal” (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, “rasyonel seçim teorisi”, “kapıyı aralama” ve “ileriye dönük oylama” stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 15 – Tema- Romanlar

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin “Romanlar” temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlem olarak birinci resimde iki erkek çocuğu, ikinci resimde ise bir grup erkek içinde öne çıkan kadın görseli yer almaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; birinci görselde objektife mutlulukla gülümseyen roman çocukları yer almaktadır. İkinci resimde ise erkekler arasında öne çıkan yüzünde hayret ve mutluluk ifadeleri barındıran bir kadın görseli kullanılmıştır. CHP bu temada ilk kez parti genel başkanının resmini kullanmamış seçim dönemi öncesi öne çıkan romanlar ile ilgili popülist söylemle yakın ilgilerinin bulunduğu izlenimini yaratmaya çalışmıştır. İletişim stratejisi olarak parti “ethos” ile yakınlık kurmaya, “yapısal” (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, “rasyonel seçim teorisi”, “kapıyı aralama”, “ileriye dönük oylama” ve “aşılama” stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 16 – Tema- Şehit Yakınları ve Gaziler

Yukarıda yer alan görseller CHP'nin “Şehit Yakınları ve Gaziler” temalı seçim broşüründe yer almaktadır. Düzenlem olarak birinci resimde CHP genel başkanı orta yaş üstü bir birey ile ikinci resimde orta yaş üstü bir kadın, üçüncü ve dördüncü resimde parti genel bir grup içinde, beşinci resimde ise bir bebek ile görselleri yer almaktadır. Resimlerin yananlam okumaları; birinci görselde şehit yakını temsil eden bireyin evine taziyede bulunan parti başkanı onlarla aynı acıyı paylaştığını göstermektedir. İkinci resimde parti mitingine şehit ailelerin de katıldığı izlenimi verilmiştir. Üçüncü ve dördüncü resimlerde parti genel başkanı yine bir taziye ortamında şehit yakınları ile acısını paylaşmaktadır. Beşinci resimde ise şehit ve gazi yakınlarının geride bıraktıklarına yakın ilgili duran bir duruşu yer almaktadır. (“koruma” duygusunu “koruyuculuk” olgusunu simgelemektedir). Bu görsellerden partinin şehit yakınları ve gazileri önemsedikleri ve yaşadıkları acıya ortak oldukları sonuçları çıkartılabilir. Bunun yanında gösterenler (verilen mesajın) “samimi, inandırıcı, ikna edici” olduğunu (yananlam) düşündürmektedir. İletişim stratejisi olarak parti “ethos” ile yakınlık kurmaya, “yapısal”

(sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, “rasyonel seçim teorisi”, “kapıyı aralama”, “ileriye dönük oylama” ve “aşılama” stratejilerine uygun hareket etmeye çalışmıştır.

Broşür 17 – Tema- Tarım

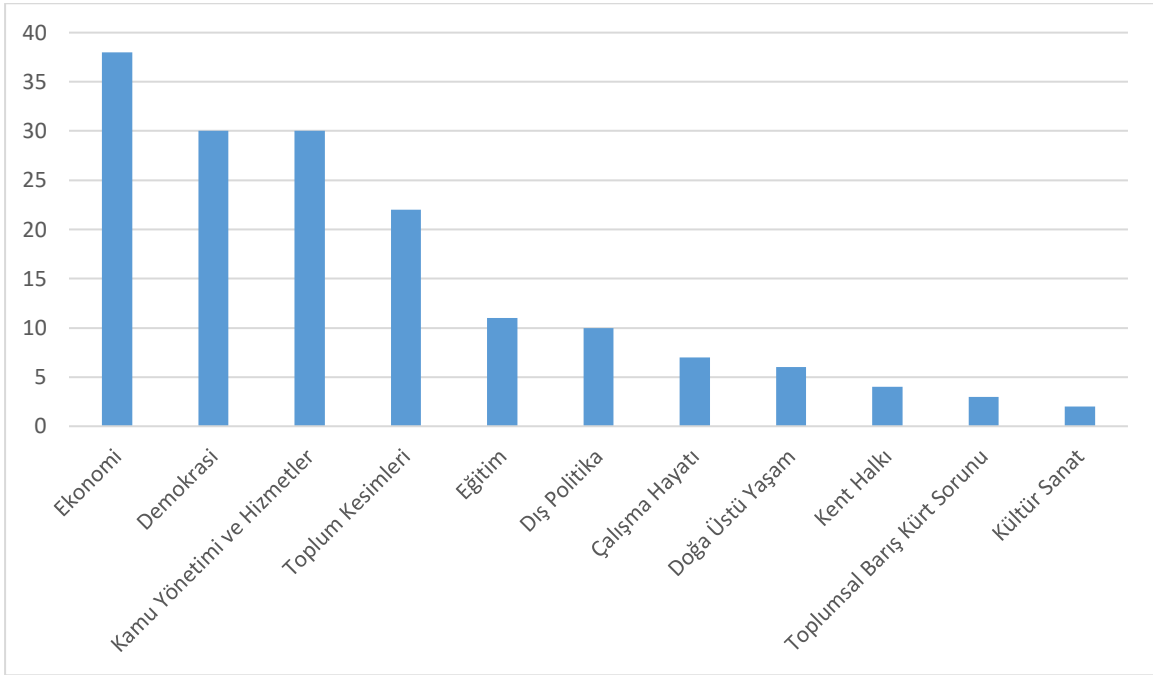

CHP “Tarım” temalı seçim broşüründe tek bir görsel kullanmıştır. Bu görselde bir tarım işçisi görseli ve seçim sloganlarını kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu hususta bir okuma gerçekleştirilememiştir.

3.4.2. Seçim bildirgesinin içerik analizi ve yorumları.

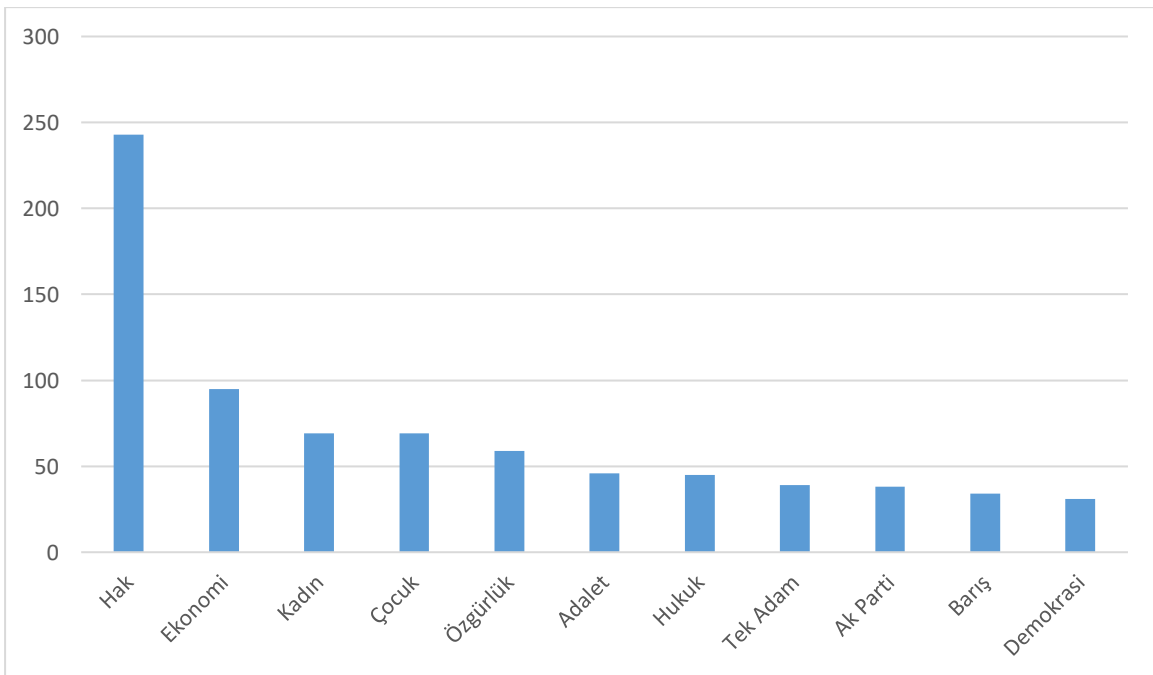
CHP’nin seçim bildirgesi ise 230 sayfadan oluşmaktadır. Bildirge; Ekonomi, Demokrasi, Kamu Yönetimi ve Hizmetler, Toplum Kesimleri, Eğitim, Dış Politika, Çalışma Hayatı, Doğa Üstü Yaşam, Kent Hakkı, Toplumsal Barış Kürt Sorunu ve Kültür Sanat başlıklarından oluşmaktadır.

Grafik 1 Seçim Bildirgesinde Konularına Göre Sayfa Sayısı

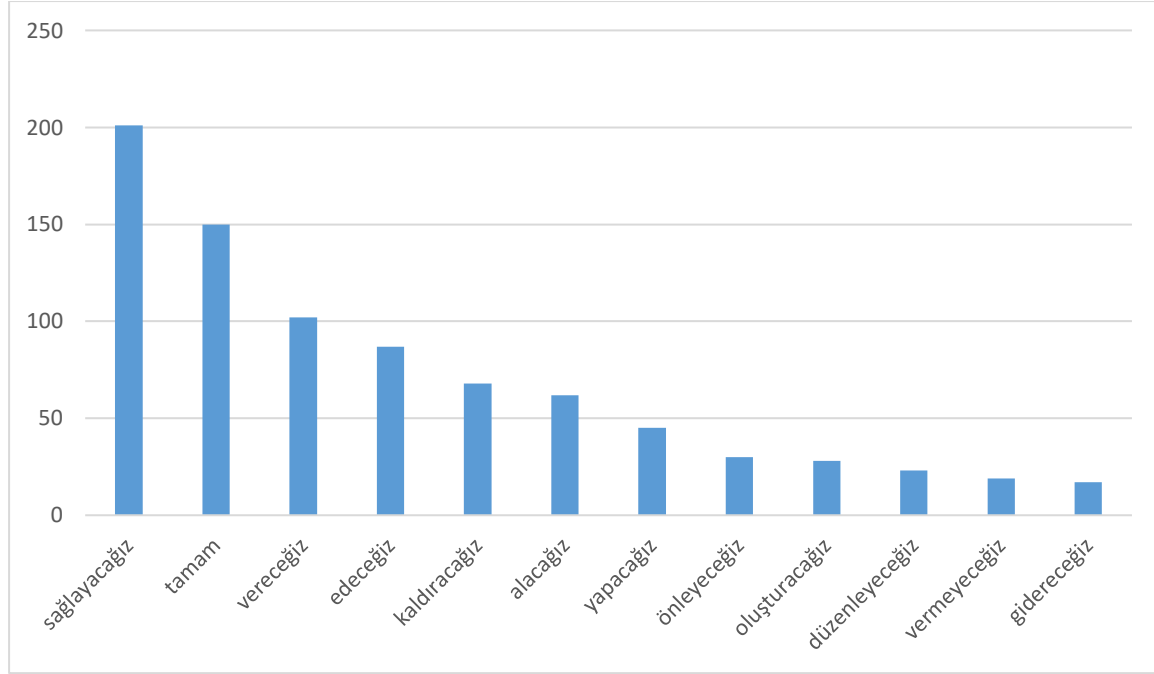
Yukarıdaki tabloya bakıldığında beyannamede Ekonomiye 38, Demokrasiye 30, Kamu Yönetimi ve Hizmetlerine 30, Toplum Kesimlerine 22, Eğitime 11, Dış Politikaya 10, Çalışma Hayatına 7, Doğaüstü Yaşama 6, Kent Hakkına 4, Toplumsal Barış ve Kürt Soruna 3, Kültür Sanata 2'şer sayfa olarak yer verildiği görülmektedir. Partinin, Ekonomi, Demokrasi ile Kamu Yönetimi ve Hizmetlerinde yaşanan sorunlara daha geniş yer verdiği, Toplumsal Barış Kürt Sorunu ve Kültür Sanat konularına ise daha az değindiği tespit edilmiştir.

Grafik 2 Seçim Bildirgesinde En Çok Geçen Kelimeler

Yukarıdaki tablo incelendiğinde seçim bildirgesinin genelinde 243 Hak, 95 Ekonomi, 69 Kadın ve Çocuk, 59 Özgürlük, 46 Adalet, 45 Hukuk, 39 Tek Adam, 38 AKP, 34 Barış ve 31 kez Demokrasi kelimelerine yer verdiği, en çok “Hak” ve “Ekonomi” kelimeleri üzerine vurgu yapıldığı tespit edilmiştir.

Grafik 3 Seçim Bildirgesinde En Çok Tekrarlanan Vurgular

Yukarıdaki tablo incelendiğinde sağlayacağız 201, tamam 150, vereceğiz 102, edeceğiz 87, kaldıracağız 68, alacağız 62, yapacağız 45, önleyeceğiz 30, oluşturacağız 28, düzenleyeceğiz 23, vermeyeceğiz 19 ve gidereceğiz 17 kez, ağırlıklı olarak “sağlayacağız” ve “tamam” kelimelerin seçim bildirgesinde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Dilin manipüle edici etkisi fiil çekimlerinde ortaya çıkmaktadır. Politika da genellikle gelecek vadeden bir dil kullanımı yapılmakta böylelikle kitleleri geleceğe şartlandıran bir dil kullanılmaktadır. Yukarıda yapılan analizler ışığında da CHP’nin vaadi öne çıkartan bir söylem oluşturduğu görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bilginin merkezde olduğu dönemden bireyin medyayı seçip yönlendirdiği döneme geçme sürecinde, üretilen ürünleri daha iyi görebilmek ve anlayabilmek için farklı çözümleme teknikleri ortaya çıkmıştır. Her bir çözümleme yaklaşımı, metin veya görsel kavramlarına daha farklı ve işlevsel bir biçimde yaklaşılmasını ve aynı iletinin farklı yönlerinin görülmesine katkı sağlamıştır. Ortaya çıkan metinlerde ve görsellerdeki gizil iletilerin algılanmasına ve böylelikle anlamın ötesine geçilebilmesi mümkün olmuştur.

Bu bağlamda yapılan çalışmada da 27. Dönem Milletvekili Genel Seçiminde Cumhuriyet Halk Partisinin siyasal seçim kampanyasında kullanmış olduğu materyallerdeki anlamlar siyasal iletişim kontekstinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda;

- Kamu yönetiminde, siyasette, yerel yönetimlerde, ekonomide; şeffaflık, hesap verebilirlik, liyakat, denge ve kontrol mekanizmalarının önemli bileşenler olduğu açıktır. CHP'nin de bu bağlamda toplumsal sorunlara vurgu yapma isteği hem broşürlerinde hem de seçim beyannamesinde açıkça görülmektedir. Partinin bu hususlarda kapsamlı ve detaylı bir çalışma yaptığı, seçim materyallerini ise bu doğrultuda oluşturduğu ve spesifik çözümler ürettiği tespit edilmiştir.
- CHP, kullanmış olduğu seçim görsellerindeki yazı temasında “Millet İçin Geliyoruz”, “Artık Tamam” sloganları ile birlikte parti liderinin imzası ve oy pusulasında yer alan “Evet” damgasını öne çıkartarak seçmenleri oy kullandırılmaya ve yönlendirilmeye çalışmıştır.
- CHP'nin seçim broşürleri tasarımları birbirinden farklılık gösterse de, tüm broşürler kamuya açık bir gönderi oluşturmak maksadıyla yapılmıştır.
- Siyasi reklamcılığın gayesi arasında; siyasi parti veya adayın kamuoyunda tanınmasını ve tanıtılmasını sağlayacak, seçmenlerin dikkatini siyasi adaya çekecek, siyasi aday veya partinin bilinirliğini artıracak ve gelişimine katkı sağlayacak reklam görselleri hazırlanmıştır. Bu kapsamda CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun yakın çekim fotoğrafları hemen hemen tüm afişlerde yer almış ve kullanılmıştır. Fotoğraflarda hedef kitleyle yakın temas kurulmuştur. Fotoğraflar halktan yana bir göstergenin ve güvenin simgesi olarak lanse edilmiştir.
- Tüm broşürlerde arka plan rengi olarak beyaz kullanılmış ve yazı tipleri temaya uygun olacak şekilde uyarlanmıştır. Çalışma hayatında mor, çocuklarda pembe, eğitimde mavi, ekonomide lacivert, gençlerde turuncu, istihdamda yeşil, kadınlarda mor, kamu çalışanlarında turuncu, muhtarlarda mavi, öğretmenlerde bordo, orman köylülerinde

yeşil renk kullanılmıştır. Renklerin içeriklerle doğrudan bir bağlantısı olmamasına rağmen kullanılan renkler iletilmek istenen mesajlara canlılık ve dinamizm kazandırılmıştır.

- Farklı imajlar kullanılarak dolaylı söylemlerle ilişkiler kurulmuştur. Lider ve partinin ideali ve misyonu daha fazla vurgulanmıştır.
- Bildirgede “hak” kavramı ile “sağlayacağız” yüklemine sıklıkla vurgulandığı, “–eceğiz –acağz” fiil çekimlerini kullanarak kitleleri geleceğe şartlandıran vaat dili kullandığı, “millet için geliyoruz” vurgusuyla geleceğe dönük iktidar imajı çizilmeye çalışıldığı; seçim çalışmaları boyunca tüm söylem ve basılı materyallerde “artık tamam” mesajı kullanılarak “tekrar” yöntemine başvurulduğu tespit edilmiştir. Ayrıca pozitif mesaj stratejilerinin kullanıldığı; seçmenler üzerinde olumlu yönde bir kanaat oluşturulmaya gayret edildiği de görülmüştür.
- İletişim stratejisi olarak parti başkanı “Ethos” ile yakınlık kurmaya, “yapısal” (sosyolojik) bir yaklaşım sergilemeye, “rasyonel seçim teorisi”, “kapıyı aralama”, “ileriye dönük oylama” ve “aşılama” stratejilerine uygun hareket etmeye ve doğrudan ile dolaylı iletişim çalışmalarını birlikte yürütmeye çalışmıştır.

Ancak bu sonuçlardan hareketle CHP’nin seçim kampanyasında kullanmış olduğu siyasal iletişim stratejilerini tek bir çalışma ile tam anlamıyla tespit etmek mümkün değildir. Çünkü iletişim araştırmalarında kullanılan biçimsel araştırma yöntemlerinin gelişimi, genel olarak mesajların içeriğinin çözümlenmesi hakkında anahtar soruları ve problemleri de beraberinde getirmektedir. Bu yöntemlerin ne dereceye kadar inceleneceği, incelenen metinlerden ve görsellerden hareket edilerek açık veya örtülü biçimlerde ifade edilen niyetleri, üretildiği süreci kuşatan ve biçimlendiren etmenleri veya materyallerden yola çıkarak söz konusu mesajların toplumsal bakımdan önemi ve etkileri, yorumlanması veya alınması hakkında bilgi veren çıkarımlar yapmak için kullanılmasına ilişkin sorular zihinleri meşgul etmeye devam etmektedir. Bununla birlikte siyasal iletişim stratejileri sadece sözlü ve yazılı ifadeleri değil aynı zamanda görsel sunumları, elbise, makyaj, saç veya logo tasarımını da kapsayan bir alandır. “Siyasi Kimliği” veya “İmajı” oluşturacak her etken ve ikna stratejileri siyasal iletişimi içermektedir. Bu bakımdan da CHP’nin seçim çalışmalarının bir bütün halinde daha detaylı incelenmesi ayrıca yapılan çalışmaların hedef kitlesi üzerinde etkisinin ölçülmesi için seçim sonuçlarıyla birlikte bir bütün içinde değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Yine de bu çalışmanın ileride yapılacak olan çalışmalara kaynak oluşturabilmesini ümit ederiz.

KAYNAKÇA

- Akarcalı, S. (2003). 2. Dünya Savaşında İletişim ve Propaganda, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Aristoteles. (2008). Retorik. M. H. Doğan (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık.
- Atabek, Şendur, G. ve Atabek, Ü. (2007). Medya Metinleri Çözümlemek İçerik, Göstergebilim ve Söylem Çözümleme Yöntemleri, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Aziz, A. (2021). Siyasal İletişim, Atlas Akademik: Ankara. 9. Basım.
- Balcı, Ş. (2005). Medya ve Siyaset İlişkilerinde Siyasal Reklam: Güncel Örnekler Üzerinden Bir Değerlendirme İçinde, Medya ve Siyaset İlişkileri Üzerine, Der. Zülfikar Damlapınar, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Balcı, Ş. (2006). Negatif Siyasal Reklamlarda İkna Edici Mesaj Stratejisi Olarak Korku Çekiciliği Kullanımı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Balcı, Ş. (2008). Medya ve Siyaset İlişkilerinde Siyasal Reklam: Güncel Örnekler Üzerine Bir Değerlendirme. Medya ve Siyaset. Editör: Zülfikar Damlapınar. Eğitim Kitabevi. İkinci Baskı.
- Barthes, R. (1964). The Structuralist Activity. From *Essais Critiques*, Trans. R. Howard. In *Partisan Review* 34 (Winter):82-88.
- Batı, U. (2005). Bir Anlam Yaratma Süreci ve İdeolojik Yapı Olarak Reklamların Göstergebilim Bir Bakış Açısıyla Çözümlemesi, C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi.
- Berelson, B. (1995). *Content Analysis in Communication Research*, New York.
- Berger, A. A. (2018). *Medya Çözümleme Teknikleri*. Çeviri: Nilüfer Pembecioğlu. Nobel Yayınları. Ankara.
- Bettinghaus, E. P. and Cody, M. J. (1987). *Persuasive Communications*, New York: Holt, Rinehart And Winston Inc.
- Borucki, İ., Masch, L., and Jakobs, S. (2021). Grundsatzlich Breit, Aber Doch Nicht Dabei- Eine Analyse Der Mitarbeitersbereitschaft in Parteien Anhand Des Civis Voluntarism Models. *Zeitschrift Für Politikwissenschaft*. <https://doi.org/10.107/s41358-021-00251-w>.
- Burgoon, M. and Bettinghaus, P. (1980). *Persuasive Message Strategies*, Persuasion: New Directions in Theory And Research, Michael Roloff, Gerald R. Miller Eds., London: Sage Publications.
- Can, E. N. ve Güllüpınar, H. (2020). Olumlu ve Olumsuz Mesaj Stratejileri Bağlamında Siyasi Liderin Seçmen Algısı Üzerine Etkisi: 31 Mart 2019 Mahalli İdareler Seçimi Örneği. *Erciyes İletişim Dergisi*, 7 (1) , 557-578. DOI: 10.17680/erciyesiletisim.615504.
- Çakır, A. (2014). *Söylem Analizi Ne Demek İstiyorsun?* Palet Yayınları Konya.
- Çebi, M. S. (2003). *İletişim Araştırmalarında İçerik Çözümlemesi*. Alternatif Yayınları.
- Damlapınar, Z. (2003). İktidar ve Kitle İletişim Araçları Üzerinden Rıza Üretimi: Teorik ve Ampirik Açından Kamusal Senaryo Süreci, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Demir, S. (2009). *Göstergebilim, Umberto Eco ve Yapıtları Bağlamında Göstergebilime Katkıları*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Demirtaş, H. A. (2004). *Temel İkna Teknikleri: Tutum Oluşturma ve Tutum Değiştirme Süreçlerindeki Etkilerinin Altında Yatan Nedenler Üzerine Bir Derleme*, İletişim, Sayı. 19, Bahar.
- Denton Jr, R. E., and Kuypers, J. A. (2007). *Politics And Communication in America: Campaigns, Media, and Governing in The 21st Century*. Waveland Press.
- Göksu, O. ve Özkoyuncu, F. (2015). *Siyasetin İletişim Odağı - Seçim Kampanyaları*, Doç. Dr. Abdullah Özkan, Editör, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Graber, D. (2003). Mediated Politics and Citizenship in The Twenty-First Century, *Annual Review Of Psychology*, Vol. 55:545-571, <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.141550>.
- Güngör, N. (2011). *İletişim, Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

- Güz, N. (2008). Kamuoyu Araştırmalarının Medyada Yayınlanmasının Etik İlkeleri. Editör: Zülfikar Damlapınar, Medya ve Siyaset. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Habermas, J. (2002). Öteki Olmak Ötekiyle Yaşamak. İ. Aka (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Harrop, M. and Miller, W. L. (1987). Psychological, Economic and Sociological Models Of Voting. Elections and Voters: A Comparative Introduction.
- Holsti, L. R. (1969). Clinical Experience With Split-Course Radiotherapy: A Randomized Clinical Trial. *Radiology*, 92(3), 591-596.
- İlter, M. S. (2020). Siyasi Kampanya Çalışmalarında, Siyasal Reklamcılığın Siyasi Parti Adayları ve Seçmenler Üzerindeki Etkileri. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (20) , 79-96. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil/issue/54073/559975>.
- Kalender, A. (2000a). Siyasal İletişim: Seçmenler ve İkna Stratejileri, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Kalender, A. (2000b). Konuya Oy Verme Modeli Çerçevesinde Siyasal Kampanyaların Planlanması, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık 1. Ulusal İletişim Sempozyumu Bildirileri, Ankara: İletişim Dergisi Yayınları 3, 3-5 Mayıs 2000.
- Kalender, A. (2001). 1991 Milletvekili Genel Seçimlerinde Anavatan Partisi'nin Mesaj Stratejileri, *Selçuk İletişim*, Cilt. 1, Sayı. 4.
- Kalender, A. (2014). Mesaj Stratejilerinin Planlanmasında Siyasal Tutum ve Motivasyon Ölçümlerinin Önemi. *Selçuk İletişim*, 1 (1), 91-98. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/josc/issue/18999/200900>.
- Kentel, F. (1991). Demokrasi Kamuoyu ve Siyasal İletişime Dair, *Birikim Dergisi*.
- Krippendorff K. (2012). Content Analysis: An Introduction To Its Methodology. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Mcnair B. (2003). An Introduction To Political Communication, London: Routledge.
- Mcnair, B. (2017). An Introduction To Political Communication (6th Ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315750293>.
- Mutlu, E. (1994). İletişim Sözlüğü. Ankara: Ark Yayınevi.
- Neumann, Noelle. E. and Petersen T. (2004). The Spiral Of Silence And The Social Nature Of Man. In: L.L. Kaid (Hrsg.): Handbook Of Political Communication. Lawrence Erlbaum, London.
- Olgun, K. (2011). Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*.
- Öç, B. (2019). 24 Haziran 2018 / 27.Dönem Seçimlerinde Ak Parti'nin Kullanmış Olduğu Mesaj Stratejileri. *Elektronik Cumhuriyet İletişim Dergisi*, 1 (2), 101-112. <http://ecider.cumhuriyet.edu.tr/tr/pub/issue/46286/562598>.
- Özkan, A. (2022). Eleştirel Kuram Bağlamında Türkiye'de Medya-Siyaset İlişkileri, Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.
- Özsoy, O. (1999). Politik Propaganda Teknikleri, İstanbul: Alfa Basım Yayım Planlanması, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık 1. Ulusal İletişim Sempozyumu Bildirileri, Ankara: İletişim Dergisi Yayınları 3, 3-5 Mayıs 2000.
- Sakallı, N. (2001). Sosyal Etkiler: Kim Kimi Nasıl Etkiler? Ankara: İmge Kitabevi.
- Schramm, W. (2000). Haberleşme Nasıl İşler, İçinde, Kitle Haberleşmesi Teorilerine Giriş, Der. Ünsal Oskay, İstanbul: Der Yayınları.
- Scott, Z. and McLoughlin, C. (2014). Political Systems: Topic Guide, Birmingham: GSDRC, University Of Birmingham, UK.
- Tıgılı, İ. (2012). Film Afişleri Tasarımında Göstergeler: Prof. Yurdaer Altıntaş'ın Film Afişleri Çözümleme Örneği, İstanbul Kültür Üniversitesi. İletişim Tasarımı Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Tokgöz, O. (1986). Siyasal İletişim, Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi, Der. Sevil Atauz, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, Ankara.
- Tokgöz, O. (2008). Siyasal İletişimi Anlamak, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Topuz, H. (1991). Siyasal Reklamcılık: Dünyadan ve Türkiye’den Örneklerle. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Uslu K. Z. (1996). Siyasal İletişim ve 24 Aralık 1995 Genel Seçimleri, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:11, Ankara.
- Wolton, D. (1990). Political Communication: The Construction Of A Model. European Journal Of Communication, 5(1), 9–28. <https://doi.org/10.1177/0267323190005001002>.
- Yıldırım, Y. (2012). İletişimsel Eylem Kuramı Işığında Siyasal İletişim ve AK Parti Örneği, Akademik İncelemeler Dergisi, C.7, S.1.

İnternet Kaynakları

- CHP Tarihçe- www.chp.org.tr/chp-kutuphanesi Erişim Tarihi: 10.07.2022
- Oy Verme Davranışı- Voting Behaviour. Oxford Reference. From <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803120248958>. Erişim Tarihi: 10.11.2022
- Seçim 2018: 24 Haziran Seçimleri Sözlüğü – BBC News Türkçe <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44336512>. Erişim Tarihi:03.11.2022
- Seçim Broşürleri - www.tasam.org Erişim Tarihi: 03.11.2022
- Seçim Sonuçları- <https://sonuc.ysk.gov.tr> Erişim Tarihi: 10.10.2022
- Seçim Sonuçları- <https://ysk.gov.tr/tr/24-Haziran-2018-secimleri/77536> Erişim Tarihi: 03.08.2022
- Siyasal İletişim- www.apsanet.org/ Erişim Tarihi: 01.11.2022

EXTENDED SUMMARY

This research was conducted in an attempt to reveal the electoral strategies of the Republican People's Party, which was the founding party of the modern Republic of Turkey and has continued its existence until today. The research is considered significant for both the aforementioned party and other political parties in terms of directing their upcoming efforts.

The research consists of the documents used by the Republican People's Party in the 2018 Parliamentary General Elections. Despite this, since it was impossible to reach all the materials used during the election in 2018, a sample was preferred in the research. As the visual and discursive data contained in the election petition and brochures are also used in other materials, similar topics, and contents have emerged.

In this research, the election brochures used by the Republican People's Party in the 2018 Parliamentary General Election were analyzed via Roland Barthes' semiotic method in terms of denotation and connotation, and 17 election brochures used by the party in the aforementioned election were analyzed in the context of Bernard Reuben Berelson's description and procedure.

Content analysis is used to identify the presence of particular words, themes, or concepts within data-based qualitative data (text). By using content analysis, researchers can quantify and explore the presence, meanings, and associations of particular types of words, themes, or concepts. For example, researchers can examine the linguistic content of a news article to determine whether there is bias or partisanship in the text and then draw inferences regarding the messages in the text, the author(s), the audience, and even the culture and period covered in the article.

Roland Barthes, by considering Saussure's concept of the indicator in conjunction with the concept of language as a system of signs, has published an appendix to *Mythologies*. Barthes did not adapt Saussure's framework to the investigation of cultural phenomena beyond language. He pointed to a transition from his semiotics to a theory of the "text", which he defined as the domain of the signifier and the symbolic.

In this regard, the findings of the analysis revealed that the Republican People's Party "We are coming for the Nation" "It's All Right Now", the signature of the party leader and the "Yes" mark on the voting ballot was used as logos in all brochures in an attempt to direct the voters to use their ballots.

The electoral booklets of the Republican People's Party consist of the headings and templates "Labor Life", "Children", "Education", "Economy", "Pensioners", "People with Disabilities", "Tradesmen and Craftsmen", "Young People", "Employment", "Women", "Civil

Servants”, “Mukhtars”, “Teachers”, “Rural Forest Villagers”, “Romans”, “Martyrs’ Families and Veterans” and “Agriculture”.

Even though CHP banner designs differed from each other, all of the banners contained a tagline that created a public broadcasting message. Besides the CHP’s insignia and script, the only thing common in all posters is the message “It’s All Right Now” and the visual used as the tagline on the banners was created. The expression “We are for the Nation” is brief and direct, but it also emphasizes “On the Favour of the People”. The transmission of favorable sentiments towards the leader and the party through the expression “We are coming” is intended to influence individuals’ subconscious awareness.

CHP Leader Kemal Kılıçdaroğlu was featured on all banners and his close-up photographs were emphasized. In the photographs, the target audience was in contact with the Kılıçdaroğlu. The photographs were presented as an indicator in favor of the people and a signal of confidence. The purpose of political advertising is to ensure that the political party or candidate is recognized and promoted in the public, to focus the attention of the electorate on the political candidate, to enhance the awareness of the political candidate or party, and to contribute to its improvement.

In all booklets, white was used as the theme background color and fonts were adapted to suit the theme. Purple was chosen for the labor life, pink for kids, blue for education, navy blue for the economy, orange for teenagers, green for employment, purple for women, orange for public servants, blue for mukhtars, burgundy for teachers, and green for rural forest villagers. Despite the absence of a direct relationship between the colors and the content, the colors give vibrancy and dynamism to the messages that are intended to be conveyed.

Associations were established through indirect discourses by using various visuals. The ideals and mission of the leader and the party were emphasized more. Visuals compatible with the content of the text were used. Banners with visuals of students, teenagers, and field employees were in harmony with each other.

Consisting of 230 pages, the electoral declaration of the Republican People’s Party consists of “Economy”, “Democracy”, “Public Administration and Facilities”, “Social Groups”, “Education”, “Foreign Policy”, “Labor Life”, “Life Above Nature”, “Right to the Urban”, “Social Peace and the Kurdish Issue” and “Culture and Arts”.

The declaration includes 38 pages on the economy, 30 pages on democracy, 30 pages on public administration and affairs, 22 pages on social groups, 11 pages on education, 10 pages on foreign policy, 7 pages on labor life, 6 pages on belief in the natural world, 4 pages on the rights to the urban environment, 3 pages on social peace and the Kurdish issue, and 2 pages

each on culture and arts, with special emphasis on major problems in the economy, democracy, and public administration and affairs, and relatively less emphasis on social peace, the Kurdish issue, as well as culture and arts.

The election declaration includes the terms “rights” (243), “economy” (95), “women and minors” (69), “freedom” (59), “justice” (46), “law” (45), “the only man” (39), “AKP” (38), “peace” (34) and “democracy” (31), and the terms “rights” and “economy” were emphasized the most.

In addition to the above, in the electoral declaration, we will provide 201 times, all right 150 times, we will deliver 102 times, we will do 87 times, will remove 68 times, will take 62 times, we will do 45 times, will prevent 30 times, will establish 28 times, will regulate 23 times, will not release 19 times and will eliminate 17 times, and it has been determined that predominantly the predicates will provide and will all right are mostly mentioned.

On June 24, 2018, Presidential Election and 27th Term Parliamentary General Election, one of the most significant elections in the history of Turkish democracy, the Republican People’s Party also determined its election campaign slogan based on the President’s speech.

The analysis of political advertising booklets under the major headings and the themes of “Labor Life”, “Children”, “Education”, “Economy”, “Teenagers”, “Employment”, “Women”, “Public Servants”, “Mukhtars”, “Teachers”, “Rural Forest Villagers” and “Roman People” revealed that a positive message strategy was observed to be dominant.

Consequently, the Republican People’s Party’s intention to emphasize social issues is obvious both in its booklets and in its election declaration. It is also clear that the mechanisms of transparency, accountability, merit, and checks and balances are vital components of public administration, politics, local administration, and the economy. CHP has conducted comprehensive and elaborate research on these issues and has established its governance based on this approach, as well as offering specific solutions.

Hemodiyaliz Hastalarında Yaşam Kalitesi ile Depresyonun Değerlendirilmesi ve Aralarındaki İlişkinin İncelenmesi

Meryem TURGUT* Cuma FİDAN† Ferda IŞIKÇELİK‡ İsmail AĞIRBAŞ§

Geliş Tarihi (Received) 24.05.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 27.04.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1120951

Öz

Çalışmanın amacı, hemodiyaliz tedavisi alan hastaların yaşam kalitesini ve depresyon düzeylerini etkileyen faktörleri belirlemek ve hastaların yaşam kalitesi ile depresyon düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemektir. Araştırma, Muş Devlet Hastanesi'nde hemodiyaliz tedavisi alan 92 hasta ile gerçekleştirilmiştir. Veri toplama araçları olarak Böbrek Hastalığı Yaşam Kalitesi Formu ile Beck Depresyon Ölçeği kullanılmıştır. Verilerin analizinde betimleyici istatistikler, Mann-Whitney U ve Kruskal Wallis testleri ile korelasyon analizinden yararlanılmıştır. Çalışmada hemodiyaliz hastalarının toplam yaşam kalitesi puan ortancası 44,44; depresyon puan ortancası ise 13,00 olarak bulunmuştur. Hastaların orta düzeyin altında yaşam kalitesi puanına sahip oldukları ve hastaların %31,52'sinde depresyon puanının Türkiye için belirlenen kesme puanının üzerinde olduğu saptanmıştır. Çalışmada, hemodiyaliz hastalarının cinsiyet, yaş ve eşlik eden hastalık olma durumu özelliklerinin hem yaşam kalitesi ve hem de depresyon düzeylerinde; medeni durum ve hastalıktan önce çalışma durumu özelliklerinin ise sadece yaşam kalitesi düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark oluşturduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, depresyon ile toplam yaşam kalitesi ve tüm alt boyutları arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve negatif yönlü ilişkiler olduğu belirlenmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, hemodiyaliz hastalarında depresyon düzeyinin artması hastaların yaşam kalitesi düzeylerinin düşmesine neden olmaktadır. Bu nedenle hemodiyaliz ünitelerinde, hastaların depresyon düzeylerinin erken teşhisine yönelik uygulamaların geliştirilmesi ve depresyonun erken teşhisi ve tedavisinin hemodiyaliz hastalarında yaşam kalitesini ne düzeyde iyileştirdiğinin araştırılması önerilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Depresyon, Hemodiyaliz, Son Dönem Böbrek Yetmezliği, Yaşam Kalitesi

Investigation of Quality of Life and Depression in Hemodialysis Patients and the Relationship Between Them

Abstract

The purpose of this study is to determine the factors affecting the quality of life and depression levels of patients receiving hemodialysis treatment and to examine the relationship between patients' quality of life and depression levels. The study was conducted with 92 patients receiving hemodialysis treatment at Muş State Hospital in Turkey. Kidney Disease Quality of Life Instrument and the Beck Depression Scale were used as data collection tools. In the analysis of the data, descriptive statistics, Mann-Whitney U and Kruskal Wallis tests and correlation analysis were used. The study found the median total quality of life score of hemodialysis patients as 44,44 and their median depression score as 13,00. The study detected the patients' quality of life score to be below the moderate level and the mean depression score in 31.52% of the patients to be above the cut-off score determined for Turkey. In the study, gender, age and comorbidity characteristics of hemodialysis patients were found in both quality of life and depression levels; on the other hand, it was determined that marital status and pre-disease employment status made a statistically significant difference only in quality of life levels. In addition, it was determined that there were statistically significant and negative correlations between depression and total quality of life and all its sub-dimensions. According to the results obtained from the study, an increase in the level of depression in hemodialysis patients cause a decrease in the quality of life of the patients. For this reason, it is recommended to develop applications for early diagnosis of depression levels in hemodialysis units and to investigate how early diagnosis and treatment of depression improves the quality of life in hemodialysis patients.

Key Words: Depression, Hemodialysis, End Stage Renal Disease, Quality of Life

* Arş. Gör. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Zübeyde Hanım Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, meriyemturgut@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9320-3250

† Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, cmfdn91@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8581-5940

‡ Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, ferdabuluc@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7975-4141

§ Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, agirbas@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1664-5159

Giriş

Dünyada beklenen yaşam süresinin uzamasıyla yaşlı nüfusun artış içinde olması toplumdaki sağlık sorunlarının yaşlı nüfusta görülen bulaşıcı olmayan hastalıklara doğru kaymasına yol açmıştır (Sağlık Bakanlığı, 2015). Bulaşıcı olmayan hastalıklar, önemli bir halk sağlığı sorunu, morbidite ve mortalitenin önde gelen nedeni haline gelmiştir (Parimala ve Sofia, 2021). Bulaşıcı olmayan hastalıklardan biri olan kronik böbrek yetmezliği hastalığı, böbreğin tüm fonksiyonlarının kronik ve ilerleyen şekilde bozulmasıyla ortaya çıkan bir durumdur. Hastalığın ilerlemesi sonucu son dönem böbrek yetmezliği (SDBY) oluşur (Özcan vd., 2000). SDBY hastalığının tedavisinde; renal replasman tedavi yöntemleri olarak adlandırılan hemodiyaliz, periton diyalizi ve böbrek transplantasyonu tedavi yöntemleri kullanılır (Ajeebi vd., 2020).

SDBY'yi tedavi etmek için kullanılan en yaygın yöntem olan hemodiyaliz (Kara, 2007; Şanlıtürk vd., 2018), hastadan alınan kanın sıvı ve solüt içeriğinin bir membran aracılığı ve bir makine yardımı ile yeniden düzenlenmesi ve hastaya geri verilmesi işlemidir (Güney, 2007). Bu işlem nedeniyle hastalar, haftada 3-4 gün, 4-6 saat süreyle diyaliz makinasına bağımlı hale gelmekte (Kaya vd., 2012) söz konusu tedavinin kısa aralıklar ile tekrarlı olarak uygulanması nedeniyle yaşamlarının büyük kısmını hemodiyaliz merkezlerinde geçirmektedirler (Nişel vd., 2016). Dünya çapında böbrek nakil talebinin karşılanamaması sebebiyle de hastaların diyalize girdiği süre uzamaktadır (Santos vd., 2009).

SDBY, hemodiyaliz tedavisi ile kontrol altına alınırken, tedavi süreci ve yaşamın hemodiyaliz makinesine bağlı sürdürülmesi farklı sorunlara yol açabilmektedir. Hemodiyaliz tedavisi alan hastalarda sık görülen semptomlar; hipertansiyon, bulantı, kusma, kas krampları, kaşıntı yorgunluk, güçsüzlük, uyku sorunları, enfeksiyon ve depresyon-anksiyetedir (Şanlıtürk vd., 2018, Rehman vd., 2019). Ayrıca uzun vadeli bir süreç olan hemodiyaliz tedavisi (Lii vd., 2007), diyet programları ile sıvı ve gıda alımları önemli ölçüde kısıtlanmakta (Kaya vd., 2012); aynı zamanda hastalar hastalık nedeniyle yaşam tarzlarının sınırlamalarıyla da yüzleşmektedirler (Lii vd., 2007). Dolayısıyla tedavi süresinin uzunluğu, beslenme problemleri (Jung ve Kim, 2020), tedavi sonrası gelişen semptomlar, SDBY'ne eşlik eden bazı hastalıkların (hipertansiyon, diyabet, kardiyovasküler hastalıklar) varlığı (Rosa vd., 2020) vb. faktörler hemodiyaliz hastalarının yaşam kalitelerini büyük ölçüde etkilemektedir (Worboys vd., 2022). Hastaların yaşam kalitesine etki eden faktörlerin minimize edilmesi SDBY hastalığının iyileştirilmesine büyük ölçüde katkı sağlar (Hoang vd., 2022). Bu nedenle yaşam kalitesi, SDBY hastalık yönetiminde önemli bir gösterge olarak kullanılmaktadır (Vaishnav vd., 2022).

Böbrek hastalığının kendisi kadar hemodiyaliz de hastaları mental, bedensel ve sosyal olarak olumsuz etkilediği bilinmektedir (Küçükunal vd., 2015). Uzun süreli hemodiyaliz tedavisi ile ilgili belirsizlik duyguları ve hastalığa dair olumsuz inançlar birçok psikososyal soruna neden olmakta ve depresyona yol açabilmektedir (Lii vd., 2007; Özçetin vd., 2009). Hemodiyaliz tedavisi alan hastalarda depresyon yaygın görülen psikolojik bir sorundur (Watanabe vd., 2022). Literatüre göre diyaliz hastalarında bildirilen depresyon prevalansı yaklaşık %20-30 civarındadır (Lopes vd., 2002; Watnick vd., 2003). ABD (142 tesis, 2855 hasta) ve beş Avrupa ülkesinde (101 tesis, 2.401 hasta) SDBY hastalarının depresyon prevalansı %20 olarak bulunmuştur (Lopes vd., 2002).

Bu kapsamda hemodiyaliz hastalarında en çok gözlenen depresyon ve düşük yaşam kalitesi durumu ve bu iki durumun birbiriyle ilişkili olması bu konuda araştırma yapma gerekliliğini doğurmuştur. Bununla birlikte depresyonun erken teşhisi ve depresyon düzeyinin belirlenmesi, depresyonun yönetimi hemodiyaliz hastalarının ruh sağlıklarının güçlendirilmesinde yaşam kalitelerinin iyileştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Shimizu vd., 2018; Al-Nashri ve Almutary, 2022; Fu vd., 2022). Bu nedenle araştırmada, hemodiyaliz tedavisi alan hastaların yaşam kalitesini ve depresyon düzeylerini etkileyen faktörleri belirlemek ve hastaların yaşam kalitesi ve depresyon düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemek amaçlanmıştır.

1. Yöntem

Araştırma, tanımlayıcı ve kesitsel türde bir çalışmadır. Araştırmanın evrenini, Muş Devlet Hastanesi'nde hemodiyaliz tedavisi alan yetişkin (18-64 yaş) veya yaşlı (65 yaş ve üzeri), kadın veya erkek kronik böbrek yetmezliği hastaları oluşturmaktadır. Çalışmada örneklem seçilmemiş ve evrenin tamamına ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmada veriler yüz yüze anket yöntemiyle elde edilmiştir. Okuryazar olmayan hastalar için anket formundaki sorular araştırmacı tarafından hastaya okunmuş ve verilen cevaplar anket formuna kaydedilmiştir. 01.09-30.09.2019 tarihleri arasında gerçekleştirilen çalışmaya ilgili kurumda hemodiyaliz tedavisi alan 102 hastadan 95 hasta katılmış olup, hastaların %93'üne ulaşılmıştır. Ancak dağıtılan anket formlarının eksik yanıtlanması dolayısıyla 3 anket çalışmaya dâhil edilmemiş ve analizler 92 anket formu üzerinden gerçekleştirilmiştir. Araştırmadan elde edilen verilerin analizinde SPSS 22.0 (Statistical Package for Social Sciences) paket programı kullanılmıştır.

Anket formları hastalara uygulanmadan önce Muş Alparslan Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan E.4296 sayılı ve 28/03/2019 tarihli yazısı ile etik kurul izni alınmıştır. Ayrıca araştırmanın gerçekleştirilebilmesi için Muş Valiliği İl Sağlık

Müdürlüğü'nden 61414002-622.03 sayılı ve 20/06/2019 tarihli yazısı ile araştırma izni alınmıştır.

1.1. Veri Toplama Aracı

Çalışmada veri toplama aracı olarak, katılımcıların sosyo-demografik özelliklerine yönelik sorular, hemodiyaliz hastalarının yaşam kalitesi düzeylerinin belirlenmesinde Böbrek Hastalığı ve Yaşam Kalitesi Formu (KDQOL) ve depresyon düzeylerinin belirlenmesinde ise Beck Depresyon Ölçeği (BDÖ)'nin yer aldığı 3 bölümden oluşan bir anket formu kullanılmıştır. Toplam 69 sorunun yer aldığı anket formunun ilk bölümünde 12 soru bulunmakta ve bu bölümde katılımcıların yaşına, cinsiyetine, çalışma durumuna yönelik soruların yanı sıra hemodiyaliz hastalarının hastalığına yönelik sorular da yer almaktadır. Anket formunun ikinci bölümünde KDQOL-36TM, üçüncü bölümünde ise BDÖ bulunmaktadır.

1.1.1. Böbrek Hastalığı Yaşam Kalitesi Formu

Böbrek hastalığı yaşam kalitesi formu (KDQOL-kidney disease quality of life), kronik böbrek yetmezliği hastalığına sahip ve diyaliz tedavisi alan kişilerin yaşam kalitesini ölçmek amacıyla hastalığa özgü kullanılan bir ölçektir. Tedavinin çeşitli etkileri ile iyilik halinin, SDBY hastalarının kendileri tarafından beyan edilerek değerlendirildiği bir ölçektir. KDQOL, Hays ve arkadaşları (1994) tarafından geliştirilmiş ve Türkçe'ye uyarlama çalışması Yıldırım ve arkadaşları (2007) tarafından yapılmıştır. Ölçeğin orijinali ve farklı dillerdeki versiyonları RAND şirketinin bir araştırma birimi olan RAND sağlık hizmetlerinin resmi internet sitesinde yayınlanmıştır. Ayrıca, ölçeğin puanlaması için geliştirilen bir Excel puanlama aracı da web sitesinde araştırmacılara açık olarak sunulmaktadır (Rand Corporation, 2021). KDQOL-36TM beş alt boyut ve 36 ifadeden oluşmaktadır. Bu boyutlardan iki tanesi genel yaşam kalitesini ölçmekte; üç tanesi ise böbrek hastalığına özgü yaşam kalitesini ölçmektedir. İlk 12 maddede, SF-12 adıyla bilinen genel yaşam kalitesi ölçeğinin kısa formu yer almaktadır. SF-12; fiziksel (6 ifade) ve ruhsal/mental (6 ifade) işleyişi ölçen iki boyuttan oluşmaktadır. İçerisinde genel sağlık durumu, aktivite sınırları, depresyon, enerji seviyesi vb. durumlarla ilgili çeşitli likert tiplerde (2'li likert; evet-hayır veya 5'li likert; her zaman, çoğu zaman, bazen, çok az, hiçbir zaman gibi) ifadeler yer almaktadır. Böbrek hastalığının yükü alt boyutu; hastalığın günlük yaşama ne kadar etki ettiği, yaşattığı hayal kırıklığı ile ilgili 5'li likert tipte 4 ifadeden oluşmaktadır. Böbrek hastalığının semptomları/problemleri alt boyutu; hastaların kas ağrısı, baş dönmesi, iştahsızlık, yorgunluk hissi vb. durumlarını 5'li likert tipte (hiç rahatsız etmedi- oldukça fazla rahatsız etti) belirlemeye çalışan 12 ifadeden oluşmaktadır. Son olarak böbrek hastalığının etkileri alt boyutu ise hastalığın hastaya yaşattığı zorluklara ilişkin (diyet kısıtlamaları, stres, tıbbi personele bağımlı olma hissi vb.) 5'li likert tipte 8 ifadeden

oluşmaktadır. Ölçeğin farklı tipte sorulardan ve farklı cevap seçeneklerinden oluşması her boyutun ilgili ifadelerle verilen yanıtlara göre farklı şekilde puanlanmasını gerektirmektedir. Bu nedenle ölçeğin puanlaması için RAND şirketinin web sitesinde oluşturulmuş olan “KDQOL-36™ Scoring Program” adlı Excel puanlama aracı kullanılmıştır (Rand Corporation, 2021). Puanlar 0-100 arasında değişmektedir. Toplam puanın 0 olması en kötü, 100 olması en iyi yaşam kalitesi düzeyini göstermekte olup, yüksek puan, yaşam kalitesi düzeyinin yüksek olduğunu ifade etmektedir.

1.1.2. Beck Depresyon Ölçeği

Beck Depresyon Ölçeği (BDÖ), katılımcıların depresyon düzeylerini ölçmek için, 1961 yılında Beck ve arkadaşları tarafından geliştirilmiş ve Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışması ise Hisli (1988) tarafından yapılmıştır. Ölçek depresyonda görülen belirtileri içermekte olup, ölçeğin amacı; depresyonun derecesini objektif olarak sayılara dökerek belirleyebilmektir. Likert tipinde olan ölçek, 21 maddeden/belirti kategorisinden oluşmaktadır. Her madde birbirinden farklı bir çeşit ruh durumunu anlatmakta olup, katılımcılardan son bir hafta içinde kendi ruh durumlarını düşünerek en uygun ifadeyi seçmeleri istenmektedir. Örneğin; ölçeğin ilk kategorisi için yer alan ifadeler “(0) Kendimi üzüntülü ve sıkıntılı hissetmiyorum, (1) Kendimi üzüntülü ve sıkıntılı hissediyorum, (2) Hep üzüntülü ve sıkıntılıyım. Bundan kurtulamıyorum, (3) O kadar üzüntülü ve sıkıntılıyım ki artık dayanamıyorum” şeklindedir. Her madde 0-3 arasında değişen puanlarla değerlendirilmekte olup ölçekten alınabilecek en yüksek puan 63’tür. Toplam puanın yüksek olması, depresyon düzeyinin/şiddetinin yüksek olduğunu göstermektedir. Ölçek için kesme puanı araştırmalarda farklılık göstermekle birlikte, kesme noktası 17 puan ve üzeri alındığında tedavi gerektirebilecek depresyonu belirlemede yeterli olduğu belirtilmektedir (Hisli, 1988). Ölçekte depresyon tanısı için puan dağılımları incelendiğinde; 0-9 puan aralığı minimal depresyonu, 10-16 puan aralığı hafif depresyonu, 17-29 puan aralığı orta depresyonu ve 30-63 puan aralığı şiddetli depresyonu ifade etmektedir (Beck vd., 1961; Hisli, 1988).

1.2. Verilerin Analizi

Araştırmada katılımcıların tanımlayıcı özelliklerini incelemek, yaşam kaliteleri ile depresyon düzeylerini belirlemek amacıyla betimleyici istatistiklerden (frekans, ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerler) yararlanılmıştır. Araştırma verilerinin normal dağılıma uygunluğunu analiz etmek amacıyla normallik testleri uygulanmıştır. Normal dağılım için ölçeklerden elde edilen basıklık ve çarpıklık değerlerinin +1 ile -1 arasında olması gerekmektedir (Kalaycı, 2016). Analiz sonucunda puanların çarpıklık ve basıklık değerlerinin istenen aralıkta olmadığı ve verilerin normal dağılmadığı belirlenmiştir. Veriler normal dağılım

göstermediği için verilerin analizinde parametrik olmayan testlerden Mann-Whitney U Testi ve Kruskal Wallis Testi kullanılmıştır. Ayrıca katılımcıların yaşam kalitesi ve depresyon düzeyleri arasındaki ilişkiyi ölçmek için korelasyon analizinden yararlanılmıştır. İstatistiksel analizler için anlamlılık düzeyi $p < 0,05$ olarak kabul edilmiştir.

1.3. Ölçeklere İlişkin Güvenilirlik Değerleri ve Betimleyici İstatistikler

Araştırmada verilerin güvenilirliğini test etmek amacıyla cronbach alpha katsayısından yararlanılmıştır. Cronbach alpha katsayısı 0 ile 1 arasında değer almaktadır. $\alpha < 0,50$ ise ölçek düşük düzeyde güvenilir, $0,50 \leq \alpha < 0,70$ arasında ölçek orta düzeyde güvenilir, $0,70 \leq \alpha < 0,90$ arasında ölçek yüksek düzeyde güvenilir, $0,90 \leq \alpha \leq 1,00$ arasında ise ölçek mükemmel derecede güvenilir kabul edilmektedir (Perry vd., 2004). Çalışma kapsamında kullanılan ölçeklere ve alt boyutlara ilişkin madde sayıları ve cronbach alpha güvenilirlik katsayıları Tablo 1’de verilmiştir. Tablo 1’deki cronbach alpha katsayıları incelendiğinde, çalışmada kullanılan KDQOL-36TM (0,85)’dan ve BDÖ (0,78)’den elde edilen verilerin yüksek derecede güvenilir olduğu görülmektedir. KDQOL-36TM ölçeğinin alt boyutlarına ilişkin alpha değerleri incelendiğinde ise böbrek hastalığının semptom/problem listesi ile fiziksel bileşen ölçeklerinin yüksek düzeyde güvenilir, böbrek hastalığının etkileri, böbrek hastalığının yükü ve ruhsal bileşen ölçeklerinin ise orta düzeyde güvenilir olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Ölçeklere İlişkin Cronbach Alpha Güvenilirlik Değerleri

Ölçekler	Madde Sayısı	Araştırma Sonucunda Elde Edilen Cronbach Alpha Katsayısı
KDQOL-36TM	36	0,85
Böbrek Hastalığının Semptom/Problem Listesi	12	0,70
Böbrek Hastalığının Etkileri	8	0,50
Böbrek Hastalığının Yükü	4	0,52
SF-12 Fiziksel Bileşen	6	0,82
SF-12 Ruhsal Bileşen	6	0,55
Beck Depresyon Ölçeği	21	0,78

2. Bulgular

Araştırmaya katılan hemodiyaliz hastalarına ait tanımlayıcı bulgular Tablo 2’de yer almaktadır. Katılımcıların %44,6’sı kadın, %55,4’ü erkek hastalardan oluşmaktadır. Hastaların %65,2’si 65 yaş altı, %31,5’i okuryazar ve ilkökul mezunu, %94,6’sı evli, %50’si şehir merkezinde yaşamakta, %90,2’si ise herhangi bir işte çalışmamaktadır. Son olarak katılımcıların %77,2’si hastalıktan önce de herhangi bir işte çalışmamaktadır. Hastaların %89,1’nin haftada 3 kez hemodiyaliz tedavisi almakta olduğu ve hastaların %72,8’inin eşlik

eden hastalıklarının da olduğu görülmektedir. Kronik böbrek yetmezliği hastalığına eşlik eden hastalığa sahip hastaların %61,19'unun 2 veya daha fazla hastalığa sahip olduğu tespit edilmiş ve eşlik eden hastalık olarak en sık görülen hastalık ise hipertansiyon olarak belirtilmiştir (%38,89). Ayrıca tüm hastalar antidepresan kullanmadıklarını belirtmişlerdir (Tablo 2).

Tablo 2. Hemodiyaliz Tedavisi Alan Hastaların Sosyo-Demografik ve Klinik Özelliklerine Göre Dağılımı

Değişkenler	Özellikler	Sayı	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	41	44,6
	Erkek	51	55,4
Yaş	< 65	60	65,22
	≥ 65	32	34,78
Öğrenim Durumu	Okuryazar değil	6	6,52
	Okuyazar	29	31,52
	İlkokul	29	31,52
	Lise	19	20,65
	Üniversite/Lisans	9	9,78
Medeni Durum	Evli	87	94,6
	Bekar	5	5,4
Yaşadığı yer	İl/Şehir merkezi	46	50,0
	İlçe	16	17,4
	Köy	30	32,6
Çalışma durumu	Hayır, çalışmıyorum	83	90,2
	Evet, yarı zamanlı bir işte çalışıyorum	2	2,2
	Evet, tam zamanlı bir işte çalışıyorum	2	2,2
	Emekliyim	5	5,4
Hastalıktan önce çalışma durumu	Hayır, çalışmıyordum	71	77,2
	Evet, yarı zamanlı bir işte çalışıyordum	8	8,7
	Evet, tam zamanlı bir işte çalışıyordum	5	5,4
	Emekliydim	8	8,7
Haftada kaç kez hemodiyaliz	1	0	0
	2	10	10,9
	3	82	89,1
	3ten fazla/Diğer	0	0
Antidepresan kullanma durumu	Evet	0	0
	Hayır	92	100
Eşlik eden hastalık olma durumu	Var	67	72,8
	Yok	25	27,2
Toplam		92	100
Eşlik eden hastalık sayısı	Tek Hastalık	26	38,81
	2 veya daha fazla hastalık birlikte	41	61,19
Eşlik eden hastalığın türü	Diyabet	30	23,81
	Hipertansiyon	49	38,89
	Kalp Hastalığı	31	24,60
	KOAH	4	3,17

Çalışmada kullanılan ölçeklerin boyutları ve geneli dikkate alınarak hesaplanan puan dağılımları/ortancaları Tablo 3'te görülmektedir. KDQOL-36TM alt boyut puan ortancalarına bakıldığında en yüksek puanın “böbrek hastalığının semptom/problem listesi” (60,41) alt boyutuna; en düşük puanın ise “böbrek hastalığının yükü” (18,75) alt boyutuna ait olduğu saptanmıştır. Araştırmaya katılan hastaların yaşam kalitesi puan ortancası ise 44,44'tür. Tablo 3 incelendiğinde; BDÖ'den alınan en düşük puanın 4, en yüksek puanın 28 ve katılımcıların BDÖ puan ortancalarının 13,00 olduğu belirlenmiştir.

Tablo 3. Ölçeklere İlişkin Betimleyici İstatistikler

KDQOL-36 TM	İfade sayısı	Min	Mak	Ortanca (25.-75. Yüzdalık)
SF-12 Fiziksel Bileşen	6	0.00	95.83	25,00 (12,50 - 37,50)
SF-12 Ruhsal Bileşen	6	6.67	75.83	35,41 (26,87 - 45,83)
Böbrek Hastalığının Yükü	4	0.00	68.75	18,75 (6,25 - 25,00)
Böbrek Hastalığının Semptom/Problem Listesi	12	37.50	93.75	60,41 (52,08 - 68,75)
Böbrek Hastalığının Etkileri	8	34.38	87.50	59,37 (50,00 - 65,62)
KDQOL-36TM Toplam Puanı	36	24.86	75.69	44,44 (38,92 - 51,59)
Beck Depresyon Ölçeği	21	4	28	13,00 (10,00 - 18,00)

Çalışmada cinsiyet, yaş, medeni durum ve eşlik eden hastalık olma durumu değişkenlerinin hemodiyaliz hastalarının yaşam kalitesi düzeyi ve alt boyutları ile depresyon düzeyi puan dağılımları/ortanca değerleri arasında fark olup olmadığını belirlemek için nonparametrik testlerden Mann-Whitney U (MWU) Testi kullanılmıştır. Hastalık öncesi çalışma durumu, öğrenim durumu, yaşadığı yer, çalışma durumu ve haftada kaç kez hemodiyaliz aldığı değişkenlerinin hastaların yaşam kalitesi düzeyi ve alt boyutları ile depresyon puanları açısından anlamlı bir fark oluşturup oluşturmadığını incelemek için ise Kruskal Wallis (χ^2) testinden yararlanılmıştır. Hastaların yaşam kalitesi ve depresyon düzeyleri öğrenim durumu, yaşadığı yer, çalışma durumu değişkenleri ile klinik özelliklerden haftada kaç kez hemodiyaliz aldığı ve eşlik eden hastalık sayısı değişkenlerine göre farklılık göstermemektedir. Analiz sonucunda sadece hastaların yaşam kalitesi ve depresyon düzeyleri puanları açısından farklılık oluşturduğu tespit edilen değişkenlere ait bulgular Tablo 4'te verilmiştir.

Cinsiyete göre, toplam yaşam kalitesi ve alt boyutlarından SF-12 fiziksel bileşen ve böbrek hastalığının yükü alt boyutlarında kadın ve erkeklerin puan dağılımları/ortancaları arasında anlamlı bir fark olduğu ve erkek hastaların yaşam kalitesi puan ortancalarının kadınlara göre yüksek olduğu görülmektedir ($p<0,05$). Cinsiyete göre depresyon düzeyleri açısından da

kadın ve erkeklerin puan dağılımları/ortancaları arasında anlamlı bir farklılık olduğu ve kadınların depresyon puan ortancasının erkeklere göre yüksek olduğu saptanmıştır (Tablo 4).

Tablo 4 incelendiğinde, yaş değişkenine göre toplam yaşam kalitesi ve alt boyutlarından SF-12 fiziksel bileşen, SF-12 ruhsal bileşen ve böbrek hastalığının yükü alt boyutlarında 65 yaş altı ve 65 yaş ve üzeri hastaların puan dağılımları arasında anlamlı bir farklılık olduğu ve 65 yaş altı hastaların yaşam kalitesi puan ortancalarının 65 yaş ve üzeri hastalardan yüksek olduğu görülmektedir ($p<0,05$). 65 yaş altı hastaların yaşam kalitelerinin daha iyi olduğu söylenebilir. Yaşa göre depresyon düzeyleri incelendiğinde ise; 65 yaş ve üzeri hastalar ile 65 yaş altı hastalar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu ve 65 yaş ve üzeri hastaların depresyon puan ortancasının 65 yaş altı hastalardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Medeni duruma göre, yaşam kalitesinin alt boyutlarından SF-12 fiziksel bileşen ve böbrek hastalığının yükü alt boyutlarında anlamlı farklılık olduğu ($p<0,05$) ve puan ortancaları açısından medeni durumu bekar olan hastaların puan ortancalarının evli olan hastalardan yüksek olduğu görülmektedir. Hastalıktan önce çalışma durumuna göre genel yaşam kalitesi ve alt boyutlarından böbrek hastalığının yükü alt boyutlarında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir ($p<0,05$). Bu farklılık ise hastalıktan önce çalışmayan hastalarla emekli olan hastalardan kaynaklanmaktadır. Hastaların depresyon düzeyleri medeni durum ve hastalıktan önce çalışma durumu değişkenlerine göre farklılık göstermemektedir.

Eşlik eden hastalık olma durumuna göre toplam yaşam kalitesi ve alt boyutlarından SF-12 fiziksel bileşen, SF-12 ruhsal bileşen ve böbrek hastalığının yükü alt boyutlarında puan ortancaları açısından anlamlı bir farklılık olduğu ve kronik böbrek yetmezliği hastalığına eşlik eden hastalığı olmayanların yaşam kalitesi puanlarının hastalığı olanlara göre daha yüksek olduğu saptanmıştır. Eşlik eden hastalık olma durumuna göre depresyon düzeyleri incelendiğinde ise eşlik eden hastalığı olanlar ile olmayan hastalar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu ve kronik böbrek hastalığının yanı sıra farklı hastalıklara da sahip olan hastaların depresyon düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir ($p<0,05$).

Tablo 4. Sosyodemografik ve Klinik Değişkenlere Göre Farklılıkların İncelenmesi

Değişken	Tür	SF-12 Fiziksel Bileşen	SF-12 Ruhsal Bileşen	Böbrek Hastalığının Yükü	Böbrek Hastalığının Semptom/ Problem Listesi	Böbrek Hastalığının Etkileri	KDQOL-36™	BDÖ
		Ortanca(25.–75. Yüzdellik)	Ortanca (25.–75. Yüzdellik)	Ortanca(25.–75. Yüzdellik)	Ortanca (25.–75. Yüzdellik)	Ortanca (25.–75. Yüzdellik)	Ortanca (25.–75. Yüzdellik)	Ortanca (25.–75. Yüzdellik)
Cinsiyet	Kadın	12,50 (4,16-33,33)	33,33 (24,16-43,33)	6,25 (00,00-18,75)	58,33 (50,00-68,75)	59,37(50,00-65,62)	42,77 (38,19-47,36)	16,00 (11,00-21,50)
	Erkek	29,16 (20,83-45,83)	38,33 (30,83-48,33)	25,00 (18,75-31,25)	60,41 (52,08-70,83)	59,37(50,00-65,62)	48,05 (39,58-54,16)	12,00 (8,00-16,00)
	MWU	654,50	837,50	412,50	882,50	1042,00	753,50	666,00
	p	0,002	0,102	0,000	0,200	0,978	0,022	0,003
Yaş	65 yaş altı	31,25 (20,83-48,95)	37,50 (30,20-51,66)	18,75 (12,50-29,68)	60,41 (52,08-73,95)	59,37(50,00-65,62)	46,59 (39,75-55,13)	11,00 (8,00-17,00)

	65 yaş ve üzeri	12,50 (4,16-25,00)	32,91 (21,66-38,33)	12,50 (6,25-23,43)	58,33 (50,52-64,58)	60,93(53,90-65,62)	41,04 (38,05-48,05)	15,50 (13,00-21,75)
	MWU	435,500	679,000	542,500	789,000	861,500	645,500	558,500
	p	0,000	0,021	0,000	0,160	0,417	0,010	0,001
Medeni Durum	Evli	25,00 (12,50-33,33)	35,83 (27,50-45,83)	18,75 (6,25-25,00)	60,41 (52,08-68,75)	59,37(50,00-65,62)	44,02 (38,88-50,41)	14,00 (10,00-18,00)
	Bekar	66,66 (31,25-87,50)	35,00 (17,91-53,75)	25,00 (21,87-40,62)	64,58 (58,33-89,58)	65,62(45,31-73,43)	51,66 (43,26-73,19)	10,00 (4,50-18,00)
	MWU	73,00	206,50	97,00	129,50	176,00	127,50	138,50
	p	0,012	0,850	0,035	0,129	0,473	0,121	0,173
Hastalık öncesi çalışma durumu	Hayır, çalışmıyordum (1)	25,00 (12,50-33,33)	34,16 (25,00-43,33)	18,75 (6,25-18,75)	50,00 (58,33-68,75)	59,37(50,00-65,62)	42,63 (38,47-49,16)	15,00 (10,00-19,00)
	Evet, yarı zamanlı bir işte çalışıyordum (2)	43,75 (11,45-65,62)	45,41 (35,83-57,50)	25,00 (20,31-29,68)	62,50 (55,20-74,47)	56,25(50,78-63,28)	49,86 (40,48-60,72)	8,50 (7,00-16,50)
	Evet, tam zamanlı bir işte çalışıyordum (3)	33,33 (31,25-70,83)	35,00 (20,83-52,50)	31,25 (15,62-50,00)	68,75 (59,37-70,83)	56,25(43,75-68,75)	50,27 (42,98-61,94)	13,00 (8,00-19,00)
	Emekliydim (4)	27,08 (17,70-44,79)	42,08 (35,83-51,66)	28,12 (20,31-40,62)	69,79 (58,85-77,08)	62,50(59,37-73,43)	50,69 (48,40-61,38)	11,50 (8,25-12,75)
	χ²	6,547	6,108	14,665	6,493	3,232	8,685	7,093
	p	0,088	0,106	0,002	0,090	0,357	0,034	0,069
	Post-Hoc			1-4			1-4	
Eşlik eden hastalık olma durumu	Var	20,83 (8,33-33,33)	33,33 (24,16-43,33)	18,75 (6,25-25,00)	60,41 (52,08-68,75)	59,37(50,00-62,50)	43,19 (38,33-50,41)	14,00 (11,00-19,00)
	Yok	33,33 (27,08-68,75)	38,33 (35,00-51,66)	18,75 (12,50-37,50)	64,58 (51,04-77,08)	65,62(51,56-71,87)	47,50 (42,36-67,63)	10,00 (7,50-15,00)
	MWU	400,000	539,500	542,500	728,000	645,000	553,500	525,500
	p	,000	,009	,008	,336	,090	,013	,006

MWU: Mann-Whitney U, χ^2 : Kruskal Wallis

Çalışmada yaşam kalitesi ve depresyon arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki olup olmadığı korelasyon analizinden yararlanılarak test edilmiştir. Tablo 5'te depresyon ve yaşam kalitesi boyutları arasındaki ilişkilerin düzeylerini gösteren korelasyon analizi sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre, depresyon düzeyi ile toplam yaşam kalitesi ($r=-0,742$, $p<0,01$) ve tüm alt boyutları arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve negatif yönlü ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Depresyon düzeyi ile yaşam kalitesinin alt boyutları arasındaki ilişki incelendiğinde en yüksek negatif yönlü ilişkinin SF-12 fiziksel bileşen alt boyutunda ortaya çıktığı görülmüştür.

Tablo 5. Araştırma Değişkenlerine İlişkin Korelasyon Analizi Sonuçları

	SF-12 Fiziksel Bileşen	SF-12 Ruhsal Bileşen	Böbrek Hastalığının Yükü	Böbrek Hastalığının Semptom/Problem Listesi	Böbrek Hastalığının Etkileri	KDQL-36™ Toplam Puanı
Beck Depresyon Ölçeği	-.632**	-.587**	-.501**	-.587**	-.354**	-.742**

** $p<0,01$ düzeyinde anlamlı korelasyon

3. Tartışma

Bu çalışmada, hemodiyaliz tedavisi alan hastaların yaşam kalitesini ve depresyon düzeylerini etkileyen faktörler belirlenmiş ve hastaların yaşam kalitesi ve depresyon düzeyleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırmada hastaların yaşam kalitesi puan ortancaları 44,44

olarak bulunmuştur. Hemodiyaliz hastalarının yaşam kalitesini KDQOL ölçeği kullanarak değerlendiren bir çalışmada hastaların yaşam kalitesi puanı $49,01 \pm 18,7$ (Al-Nashri ve Almutary, 2022) olarak bulunmuştur. Hemodiyaliz hastalarının yaşam kalitesini hastalığa özgü olmayan genel yaşam kalitesi SF-36 ölçeği kullanarak değerlendiren farklı çalışmalar da bulunmaktadır. Hemodiyaliz hastalarının yaşam kalitesi puan ortalamalarını Nazlıcan vd., (2012) $33,1 \pm 18,05$; Seica vd., (2009) $39,5 \pm 18,8$; Güney (2007) $40,6 \pm 24,6$; Teles vd., (2018) $45,8 \pm 24,8$ olarak tespit etmiştir.

Çalışmada, yaşam kalitesi boyutlarına ait puan dağılımları/ortancaları incelendiğinde; böbrek hastalığının yükü $18,75$; böbrek hastalığının etkileri $59,37$; semptom ve problemleri $60,41$; fiziksel yaşam kalitesi $25,00$ ve ruhsal yaşam kalitesinin ise $35,41$ puana sahip olduğu bulunmuştur. Her boyutta elde edilen puanların yüksek olması yaşam kalitesi düzeyinin de yüksek olduğunu ifade etmektedir. Fakat görüldüğü üzere böbrek hastalığının yükü alt boyutunda puanlar oldukça düşük çıkmıştır. Elde edilen bulgulara benzer şekilde literatürde yer alan farklı çalışmalarda böbrek hastalığının yükü alt boyutu, yaşam kalitesinin en düşük alt boyutu olarak bulunmuştur (Al-Nashri ve Almutary, 2022; Bayın Donar, 2019; Chen vd., 2016; Chow ve Tam, 2014; Fructuoso vd., 2011). Ayrıca bu boyuta ilişkin puan ortalamasının orta düzeyin oldukça altında olduğu görülmektedir. Böbrek hastalığının yükü alt boyutu hastalığın, hastanın günlük yaşamına ne kadar etki ettiği ne kadar zamanını hastalık için harcadığı, yaşadığı hayal kırıklığı ve hastanın ne kadar yük hissettiği ile ilgili ifadeleri içermektedir. Böbrek hastalarının yaşamlarının büyük kısmını tedavi olarak geçirmeleri, tedavi sonrası yorgun hissetme gibi durumların yaşamlarını etkilemesi, hastalığın fiziksel ve ruhsal sonuçlarının olması gibi nedenler hastaların böbrek hastalığının yüküne bağlı olarak yaşam kalitelerinin düşük olması durumunu açıklamaktadır (Bayın Donar, 2019). Bu boyutun çalışmada oldukça düşük çıkması, böbrek hastalığının hastaya yüklemiş olduğu yükün hastanın ruhsal durumunu da etkileyebileceği sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmada cinsiyet, yaş, medeni durum, hastalıktan önce çalışma durumu ve eşlik eden hastalık olması değişkenlerinin hastaların yaşam kalitesi puanları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık oluşturduğu tespit edilmiştir. Öğrenim durumu, yaşadığı yer, çalışma durumu değişkenleri ile haftada kaç kez hemodiyaliz aldığı ve eşlik eden hastalık sayısı değişkenlerinin yaşam kalitesinde anlamlı bir farklılık oluşturmadığı saptanmıştır. Khan ve arkadaşları (2019) tarafından yapılan çalışmada, erkeklerin kadınlara göre daha yüksek yaşam kalitesine sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bayın Donar (2019)'ın çalışmasında da yaş ve cinsiyet değişkenleri, yaşam kalitesinin farklı boyutları için anlamlı bulunurken, medeni durum ve çalışma durumu değişkenleri ise anlamlı bulunmamıştır. Fructuoso ve arkadaşlarının (2011),

diyaliz tedavisi alan hastalar ile yapmış oldukları araştırma sonuçları da bu çalışma ile benzer şekilde, yaş ve cinsiyet değişkenlerini istatistiksel olarak anlamlı bulmuştur. Hastaların yaşları arttıkça yaşam kalitelerinin düştüğü sonucu, bu araştırmanın bulgularını desteklerken; bu çalışmadan farklı olarak cinsiyet değişkeni için kadın hastaların erkek hastalardan daha yüksek yaşam kalitelerinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Fructuoso vd., 2011). Literatürde diyaliz tedavisi alan hastalar ile gerçekleştirilen bazı çalışmalarda yüksek eğitim gören hastaların yaşam kalitelerinin daha yüksek olduğu ve bu sonucun istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunurken (Manns vd., 2003; Gerasimoula vd., 2015); bazı çalışmalarda ise kronik böbrek yetmezliği hastalarının eğitim seviyesinin yaşam kalitesi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Kao vd., 2009; Lemos vd., 2015).

Eşlik eden hastalık olma durumuna göre toplam yaşam kalitesi ve alt boyutlarından SF-12 fiziksel bileşen, SF-12 ruhsal bileşen ve böbrek hastalığının yükü alt boyutlarında puan ortancaları açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu ve kronik böbrek yetmezliği hastalığına eşlik eden herhangi bir hastalığı olmayanların yaşam kalitesi puanlarının daha yüksek olduğu saptanmıştır. Gökçe (2010) tarafından yapılan çalışmada da eşlik eden hastalığı olmayan hemodiyaliz hastalarında yaşam kalitesi alt boyutlarından semptom, hastalık etkisi ve SF-12 fiziksel bileşen puanları eşlik eden hastalığı olanlara göre istatistiksel olarak anlamlı derecede daha yüksek bulunmuştur. Literatür incelendiğinde bu çalışmadan elde edilen bulgularla paralel olarak diğer çalışmalarda da hastaların böbrek hastalığına eşlik eden başka kronik hastalıklara sahip olması yaşam kalitelerini azaltmaktadır sonucuna ulaşılmıştır (Bayın Donar, 2019; Ricardo vd., 2013).

Araştırma kapsamında kronik böbrek yetmezliği hastalarının eşlik eden bir kronik hastalığa sahip olanların oranı %72,8'dir. Eşlik eden hastalığı olan hastaların %38,89'unda tansiyon, %24,60'ında kalp hastalıkları ve %23,81'inde diyabet olduğu saptanmıştır. Yapılan farklı çalışmalar hemodiyaliz hastalarının önemli bir oranda başka bir kronik hastalığa sahip olduklarını göstermektedir. Eşlik eden bir kronik hastalığın varlığı bakımından bu oranı Bayın Donar (2019) %65,2 ; Sağlık Teknolojisi Değerlendirme Daire Başkanlığı, (2017) %69,8; Lee vd., (2018) %82,5 olarak tespit etmiştir. Bayın Donar (2019) çalışmasında hemodiyaliz hastalarının %40'ında tansiyon, %28'inde diyabet ve %24'ünde kalp hastalıklarının eşlik eden hastalıklar olduğu sonucuna ulaşmıştır. Lee ve arkadaşları (2018) tarafından yapılan çalışmada hastaların %64,4'ünde hipertansiyon; %33,2'inde diyabet olduğu saptanmıştır. Çalışmalar incelendiğinde böbrek hastalığına eşlik eden kronik hastalıklar açısından bu çalışma ile benzer sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Çalışmanın sonuçlarından farklı olarak ise Nguyen ve

arkadaşları (2018) böbrek hastalığına eşlik eden hastalıklara sahip olmanın yaşam kalitesinde anlamlı bir fark oluşturmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Literatürde yer alan farklı çalışmalardan edinilen bulgular doğrultusunda hem sosyo-demografik hem de klinik özelliklerin bazılarında hastaların yaşam kalitesi üzerindeki etkileri konusunda fikir birliği olmadığını söyleyebiliriz. Bu farklılığın, yaşam kalitesinin ölçümünde genel yaşam kalitesi veya böbrek hastalığına özgü ölçüm araçlarının kullanılmasından, çalışmalardaki örneklem grubunun farklı özelliklerde olmasından kaynaklanabileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmadan elde edilen sonuçlara göre hemodiyaliz hastalarının %23,91'inde minimal depresyon puanı, %44,57 hafif depresyon puanı, %31,52'sinde orta depresyon puanı tespit edilmiştir. Hiçbir hastada şiddetli depresyon tespit edilmemiştir. Çalışmada BDÖ puanlarına göre 17 ve üzeri puana sahip %31,52 oranında hasta bulunmaktadır. Hastaların BDÖ puan ortancası ise 13,00 olarak saptanmıştır. Kızılcık (2009) tarafından hemodiyaliz hastalarının yaşam kalitesi ve depresyon algıları SF-36 ve BDÖ ile değerlendirilmiş olup depresyon ölçeği puan ortalaması $12,98 \pm 8,44$ olarak bulunmuştur. Bu kapsamda yapılmış diğer çalışmalar incelendiğinde hemodiyaliz hastalarının BDÖ puan ortalamaları $15,18 \pm 8,67$ (Çelik ve Acar, 2007) ve $14,5 \pm 10,0$ (Girgin Yılmaz, 2014) olarak bulunmuştur. Çelik ve Acar (2007) tarafından hemodiyaliz hastalarının depresyon düzeyleri BDÖ ile ölçülmüş olup hastaların %50,8'inde düşük, %49,2'sinde orta ve ağır düzeyde depresyon olduğu saptanmıştır. Teles ve arkadaşları (2018) hemodiyaliz hastalarında düşük yaşam kalitesi ve depresyon ile ilişkili faktörleri değerlendirmeyi amaçladıkları çalışmalarında BDÖ'yü kullanmışlar ve çalışmada depresyon prevalansının %29 olduğunu tespit etmişlerdir. Görüldüğü üzere hemodiyaliz hastalarının BDÖ düzeyleri açısından literatürde yer alan farklı çalışmalar bu çalışmadan elde edilen bulgularla benzerlik göstermektedir.

Çalışmada cinsiyet, yaş ve eşlik eden hastalık olması değişkenlerinin hastaların depresyon puanları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık oluşturduğu tespit edilmiştir. Öğrenim durumu, medeni durum, yaşadığı yer, hastalıktan önce ve sonra çalışma durumu değişkenleri ile haftada kaç kez hemodiyaliz aldığı ve eşlik eden hastalık sayısı değişkenlerinin depresyon üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturmadığı saptanmıştır. Cinsiyete göre depresyon düzeyleri açısından kadın ve erkeklerin puan dağılımları/ortancaları arasında anlamlı bir farklılık olduğu ve kadınların depresyon puan ortancasının erkeklere göre yüksek olduğu görülmüştür. Çalışmada kadınların BDÖ puan ortancası; 16,00 ve erkeklerin BDÖ puan ortancası; 12,00 olarak bulunmuştur. Bu çalışmadan elde edilen bulgulara benzer şekilde, Baydoğan ve Dağ (2008) tarafından yapılan çalışmada, hemodiyaliz hastalarında kadınların

erkeklerle oranla daha fazla depresif olduğunu belirtmiş ve söz konusu çalışmada kadınların BDÖ puan ortalaması; $22,18 \pm 13,82$ ve erkeklerin ise $15,39 \pm 4,81$ olarak bulunmuştur. Kızılcık (2009) tarafından yapılan çalışmada da kadın ile erkek hemodiyaliz hastaları arasında depresyon ölçeği puan ortalamalarına göre istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur ($p < 0,05$). Hastalık sürecinde kadınların toplum içindeki rollerinden kaynaklanan (anne, eş, iş kadını olmak vb.) sorumluluklar ve stresin kadınlarda daha fazla depresyon eğilimine yol açabileceğini düşündürmektedir. Yaşa göre depresyon düzeyleri incelendiğinde ise 65 yaş ve üzeri hastalar ile 65 yaş altı hastalar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu ve 65 yaş ve üzeri hastaların depresyon düzeylerinin daha yüksek olduğu bulunmuştur. Literatürde hastaların yaşlarının arttıkça depresyon puanının da artacağına ilişkin sonuca ulaşan farklı çalışmalar da bu çalışmanın sonuçlarını desteklemektedir (Çelik ve Acar, 2007; Kızılcık, 2009).

Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, depresyon ile toplam yaşam kalitesi ve tüm alt boyutları arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve negatif yönlü ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Literatürde ulaşılan çalışmalarda, depresyon ile toplam yaşam kalitesi ve yaşam kalitesinin alt boyutları arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve negatif yönlü ilişkilerin olduğu görülmüştür (Al-Nashri ve Almutary, 2022; Ganu vd., 2018; Khan vd., 2019; Kızılcık, 2009). Bu durumun çalışma sonuçlarını destekler nitelikte olduğu görülmektedir.

Çalışmamızın bazı kısıtlılıkları bulunmaktadır. Araştırma, Muş Devlet Hastanesi'nde hemodiyaliz tedavisi alan kronik böbrek yetmezliği hastaları ile sınırlıdır. Ayrıca araştırmaya katılan hastaların depresyonu sadece BDÖ ile değerlendirilmiş olup, bir uzman değerlendirilmesi yapılmamıştır.

4. Sonuç ve Öneriler

Sonuç olarak; yaşam kalitesi hemodiyaliz hastalarının kendilerini fiziksel ve ruhsal olarak iyi hissetmeleri açısından önemlidir. Hastanede hemodiyaliz tedavisi; haftada 2-3 kez hastaneye gidilmesi, makineye bağımlı yaşanması, tedavi zaman aldığı için hastanın günlük yaşamını da etkilemesi gibi nedenlerle hasta için birçok fiziksel ve ruhsal probleme yol açabilmektedir. Hemodiyaliz tedavisi ile ilgili belirsizlik duyguları ve hastalığa dair olumsuz inançlar da düşük yaşam kalitesi ve depresyona neden olabilmektedir. Bu kapsamda bu araştırma ile hemodiyaliz hastalarının yaşam kalitesi düzeyleri ve depresyona eğilimleri ortaya konulmuştur. Çalışma sonucunda hastaların orta düzeyin altında yaşam kalitesi puanına sahip oldukları görülmüştür. Ayrıca hastaların %31,52'sinde depresyon puanının Türkiye için belirlenen kesme puanının üzerinde olması sonucuna ulaşılması, hastaların psikolojik desteğe

gereksinimleri olduğunu düşündürmektedir. Depresyon belirtilerine sahip hemodiyaliz hastalarının psikolojik veya psikiyatrik destek almasının tedavinin başarısını ve hastanın yaşam kalitesini arttıracığı düşünülmektedir.

Hemodiyaliz hastalarının tedavisinde rol oynayan sağlık personeli depresyonun erken teşhisi noktasında önemli bir konumda yer almaktadır. Hemodiyaliz sırasında hasta bakımı hemodiyaliz öncesi hazırlık, hemodiyalizi başlatma, hemodiyaliz sırasında hastanın vital bulgularının takibi, hemodiyalizin sonlandırılması ve hemodiyaliz sonrası gözlem faaliyetlerini içermektedir. Bu süreçte tedavi ekibi içerisinde hastalarla yüz yüze ilişki içerisinde olan ve en fazla zaman geçiren kişiler hemşirelerdir. Bu hastalarla uzun zaman geçiren hemşirelerin onlara daha yoğun ilgi ve anlayış göstererek hastaların fiziksel, ruhsal ve sosyal problemlerini fark etmeleri de erken tanı ve tedavi için çok önemlidir. Bu doğrultuda hemşireler ruhsal olarak farklılaştığını gözlemlediği hastalar hakkında hekime bilgi verebilir. Hekimler de hastanın durumunu gözlemleyerek, hastayı muayene ederek depresyon teşhisi ve tedavi konusunda çalışmalarını yürütebilir. Ayrıca hekim veya hemşireler tarafından hastalara belirli aralıklarla standart depresyon testleri uygulanarak depresyon puanı yüksek olan hastalar muayeneye ve tedaviye yönlendirilebilir.

Hemodiyaliz hastalarında depresyon belirtilerinin tespit edilmesi ve erken tedavi, hastaların genel sağlık durumlarını daha iyiye taşıyabileceğinden kritik öneme sahiptir. Bu nedenle hemodiyaliz ünitelerinde, hastaların depresyon düzeylerinin erken teşhisine yönelik uygulamaların geliştirilmesi ve depresyonun erken teşhisi ve tedavisinin hemodiyaliz hastalarında yaşam kalitesini ne düzeyde iyileştirdiğinin araştırılması önerilmektedir.

Kaynaklar

- Ajeebi, A., Saeed, A., Aljamaan, A., Alshehri, M., Nasradeen, M., Alharbi, N., Omair, A. & Al Sayyari, A.A. (2020). A study of quality of life among hemodialysis patients and its associated factors using kidney disease quality of life instrument SF36 in Riyadh, Saudi Arabia, *Saudi J Kidney Dis Transpl*, 31(6), 1225-1233.
- Al-Nashri, F. & Almutary, H. (2022). Impact of anxiety and depression on the quality of life of haemodialysis patients, *Journal of Clinical Nursing*, 31, 220-230.
- Baydoğan, M. & Dağ, İ. (2008). Hemodiyaliz hastalarındaki depresiflik düzeyinin yordanmasında kontrol odağı, öğrenilmiş güçlülük ve sosyotropi-otonomi, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 19(1), 19-28.
- Bayın Donar, G. (2019). Diyaliz Tedavisi Alan Hastaların Sağlık Hizmeti Kullanımını ve Yaşam Kalitesini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Beck, A.T., Ward, C.H., Mendelson, M., Mock, J. & Erbaugh, J. (1961). An inventory for measuring depression, *Archives of General Psychiatry*, 4, 561-571.

- Chen, J.Y., Choi, E.P., Wan, E.Y., Chan, A.K., Tsang, J.P., Chan, K.H., ... & Lam, C.L. (2016). Validation of the disease-specific components of the kidney disease quality of life-36 (KDQOL-36) in Chinese patients undergoing maintenance dialysis, *PloS one*, 11(5), e0155188.
- Chow, S.K.Y. & Tam, B.M.L. (2014). Is the kidney disease quality of life-36 (KDQOL-36) a valid instrument for Chinese dialysis patients?, *BMC Nephrology*, 15(1), 199.
- Çelik, H.C. & Acar, T. (2007). Kronik hemodiyaliz hastalarında depresyon ve anksiyete düzeylerinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi, *Fırat Tıp Dergisi*, 12(1), 23-27.
- Fructuoso, M., Castro, R., Oliveira, L., Prata, C. & Morgado, T. (2011). Quality of life in chronic kidney disease. *Nefrología*, 31(1), 91-96.
- Fu, L., Wu, Y., Zhu, A., Wang, Z. & Qi, H. (2022). Depression of caregivers is significantly associated with depression and hospitalization of hemodialysis patients, *Hemodialysis International*, 26, 108-113.
- Ganu, V.J., Boima, V., Adjei, D.N., Yendork, J.S., Dey, I.D., Yorke, E., Mate-Kole, C.C. & Mate-Kole, M.O. (2018). Depression and quality of life in patients on long term hemodialysis at a national hospital in Ghana: a cross-sectional study, *Ghana Medical Journal*, 52(1), 22-28.
- Gerasimoula, K., Lefkothea, L., Maria, L., Victoria, A., Paraskevi, T. & Maria, P. (2015). Quality of life in hemodialysis patients, *Mater Sociomed*, 27(5), 305-309.
- Girgin Yılmaz, A. (2014). Hemodiyaliz ve Periton Diyaliz Hastalarında Depresyon, Kaygı, Benlik Saygısı ve Sosyal Uyumun Değerlendirilmesi ve Karşılaştırılması (Uzmanlık Tezi). Uludağ Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Bursa.
- Gökçe, S. (2010). Renal Replasman Tedavisi Alan Hastalarda Yaşam Kalitesi (Uzmanlık Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Güney, İ. (2007). Hemodiyaliz Hastalarında Yaşam Kalitesinin Mortalite Üzerine Etkisi (Uzmanlık Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Hays, R.D., Kallich, J.D., Mapes, D.L., Coons, S.J. & Carter, W.B. (1994). Development of the kidney disease quality of life (KDQOL TM) instrument, *Quality of life Research*, 3(5), 329-338.
- Hisli, N. (1988). Beck depresyon envanteri'nin geçerliği üzerine bir çalışma, *Psikoloji Dergisi*, 6(22), 118-126.
- Hoang, V.L., Green, T. & Bonner, A. (2022). Examining social support, psychological status, and health-related quality of life in people receiving haemodialysis, *J Ren Care*, 48, 102-111.
- Jung, H.M. & Kim, H.Y. (2020). A health related quality of life model for patients undergoing haemodialysis, *J Clin Nurs*, 29, 613-625.
- Kalaycı, Ş. (2016). SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri. 7. Baskı, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Kao, T.W., Lai, M.S., Tsai, T.J., Jan, C.F., Chie, W.C. & Chen, W.Y. (2009). Economic, social, and psychological factors associated with health-related quality of life of chronic hemodialysis patients in Northern Taiwan: a multicenter study, *Artificial Organs*, 33(1), 61-68.
- Kara, B. (2007). Hemodiyaliz hastalarında tedaviye uyum: Çok yönlü bir yaklaşım, *Gülhane Tıp Dergisi*, 49, 132-136.
- Kaya, B., Taşkapan, H., Ateş, F. & Erdoğan Taycan, S. (2012). Hemodiyaliz ve periton diyalizi uygulanan hastalarda psikiyatrik bozukluklar, algılanan sosyal destek ve yaşam kalitesi düzeylerinin karşılaştırılması, *Klinik Psikiyatri*, 15, 144-152.
- Khan, H., Jalal, T., Joy, J., Gopalakrishnan, S., Beegam, A. & John, I.C. (2019). Symptoms of anxiety and depression among patients on haemodialysis and their correlation with perceived quality of life: A cross sectional study, *Journal of Evidence Based Medicine and Healthcare*, 6(36), 2443-2447.

- Kızılcık, Z. (2009). Hemodiyaliz Hastalarında Depresyon Sıklığı ve Yaşam Kalitesi (Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Küçükünal, A., Kıvanç Altunay, İ., Esen Salman, K. & Atış, G. (2015). Hemodiyaliz hastalarında üremik pruritus ve yaşam kalitesi ilişkisi, *Türk Deri Hastalıkları ve Frengi Arşivi Dergisi*, 49 (Suppl 1), 23-27.
- Lee, W.C., Lee, Y.T., Li, L.C., Ng, H.Y., Kuo, W.H., Lin, P.T., Liao, Y.C., Chiou, T.T.Y. & Lee, C.T. (2018). The number of comorbidities predicts renal outcomes in patients with stage 3–5 chronic kidney disease, *Journal of Clinical Medicine*, 7, 493.
- Lemos, C.F., Rodrigues, M.P. & Veiga, J.R.P. (2015). Family income is associated with quality of life in patients with chronic kidney disease in the predialysis phase: a cross sectional study. *Health and Quality of Life Outcomes*, 13(1), 202.
- Lii, Y.C., Tsay, S.L. & Wang, T.J. (2007). Group intervention to improve quality of life in haemodialysis patients, *Journal of Clinical Nursing*, 16(11c), 268-275.
- Lopes, A.A., Bragg, J., Young, E., Goodkin, D., Mapes, D., Combe, C., Piera, L., Held, P., Gillespie, B. & Port, F.K. (2002). Depression as a predictor of mortality and hospitalization among hemodialysis patients in USA and Europe, *Kidney International*, 62(1), 199-207.
- Manns, B., Johnson, J.A., Taub, K., Mortis, G., Ghali, W.A. & Donaldson, C. (2003). Quality of life in patients treated with hemodialysis or peritoneal dialysis: what are the important determinants?, *Clinical Nephrology*, 60(5), 341-351.
- Nazlıcan, E., Demirhindi, H. & Akbaba, M. (2012). Hemodiyalize giren kronik böbrek yetmezliği hastalarında yaşam kalitesi ve etkileyen faktörler, *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 11(4), 383-388.
- Nguyen, N.T., Cockwell, P., Maxwell, A.P., Griffin, M., O'Brien, T. & O'Neill, C. (2018). Chronic kidney disease, health-related quality of life and their associated economic burden among a nationally representative sample of community dwelling adults in England, *PLoS One*, 13(11), e0207960.
- Nişel, R.N., Çınar, A. & Ekizler, H. (2016). Hemodiyaliz hastalarının yaşam kalitesinin uluslararası mukayeseli analizi, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(1), 249-259.
- Özcan, Y., Baştürk, M., Aslan, S.S. & Utaş, C. (2000). Hemodiyaliz ve sürekli ayaktan periton diyalizi uygulanan hastalarda psikiyatrik morbidite ve yaşam kalitesi, *Turgut Özal Tıp Merkezi Dergisi*, 7(4), 333-337.
- Özçetin, A., Bicik Bahçebaşı, Z., Bahçebaşı, T., Cinemre, H. & Ataoğlu, A. (2009). Diyaliz uygulanan hastalarda yaşam kalitesi ve psikiyatrik belirti dağılımı, *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 10(2), 142-150.
- Parimala, L. & Sofia, M. (2021). Assessment of satisfaction level and quality of life among haemodialysis patient's on dialysis therapy, *Medico Legal Update*, 21(1), 734-737.
- Perry, R. H., Charlotte, B., Isabella, M., & Bob, C.S. (2004). SPSS Explained. Routledge Taylor & Francis Group.
- Rand Corporation (2021). Kidney Disease Quality of Life Instrument (KDQOL). https://www.rand.org/health-care/surveys_tools/kdqol.html. Erişim Tarihi: 11 Kasım, 2021.
- Rehman, I.U., Chan, K.G., Munib, S., Lee, L.H. & Khan, T.M. (2019). The Association between CKD-associated pruritus and quality of life in patients undergoing hemodialysis in Pakistan: A STROBE complaint cross-sectional study, *Medicine*, 98, 36.
- Ricardo, A.C., Hacker, E., Lora, C.M., Ackerson, L., DeSalvo, K.B., Go, A., Kusek, J.W., Nessel, L., Ojo, A., Townsend, R.R., Xie, D., Ferrans, C.E. & Lash, J.P. (2013). Validation of the kidney disease quality of life short form 36 (KDQOL-36™) US Spanish and English versions in a cohort of hispanics with chronic kidney disease, *Ethnicity & Disease*, 23(2), 202-209.

- Rosa, C.S.C., Giannaki, C.D., Krase, A., Mplekou, M., Grigoriou, S.S., Stefanidisi I., Lavdas, E., Pappas, A., Bloxham, s., Karatzafari, C. & Sakkas, G.K. (2020). Effects of 12 months of detraining on health related quality of life in patients receiving hemodialysis therapy, *International Urology and Nephrology*, 52, 1771-1778.
- Sağlık Bakanlığı (2015). Türkiye Kalp ve Damar Hastalıkları Önleme ve Kontrol Programı Eylem Planı (2015-2020).
- Sağlık Teknolojisi Değerlendirme Daire Başkanlığı (2017). Böbrek Yetmezliği Tedavisinde Kullanılan Periton Diyalizi ve Hemodiyaliz Yönteminin Dolaylı Maliyetlerinin Analizi. Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Santos, P.S., Daher, E.F., Silva, G.B., Liborio, A.B. & Kerr, L.R. (2009). Quality of life assessment among haemodialysis patients in a single centre: a 2-year follow-up, *Qual Life Res*, 18, 541–546.
- Seica, A., Segall, L., Verzan, C., Vaduva, N., Madincea, M., Rusoiu, S., Cristea, S., Ştefan, M., Serbănescu, D., Morosanu, P., Grăjdeanu, L., Andronache, R., Nechita, M., Dragoş, D., Dronca, A., Gusbeth-Tatomir, P., Mircescu, G. & Caovic, A. (2009). Factors affecting the quality of life of haemodialysis patients from Romania: a multicentric study, *Nephrology Dialysis Transplantation*, 24(2), 626–629.
- Shimizu, U., Aoki, H., Sakagami, M. & Akazawa, K. (2018). Walking ability, anxiety and depression, significantly decrease EuroQol - Dimension 5-Level scores in older hemodialysis patients in Japan, *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 78, 96-100.
- Şanlıtürk, D., Ovayolu, N. & Kes, D. (2018). Hemodiyaliz hastalarında sık karşılaşılan problemler ve çözüm önerileri, *Nefroloji Hemşireliği Dergisi*, 1(13),17-25.
- Teles, F., De Albuquerque, A.L.A., Lins, I.K.F.G., Medrado, P.C. & Costa, A.F.P. (2018). Quality of life and depression in haemodialysis patients, *Psychology, Health & Medicine*, 1069-1078. <https://doi.org/10.1080/13548506.2018.1469779>
- Vaishnav, B.S., Hirapara, J.J. & Shah, M.K. (2022). Study of effect of guided meditation on quality of life in patients of end stage renal disease (ESRD) on maintenance hemodialysis-a randomised controlled trial, *BMC Complementary Medicine and Therapies*, 22, 238-247.
- Watanabe, S., Yasuda, K., Tada, T., Ishibashi, A. & Suzuki, T. (2022). Electroconvulsive therapy in a patient with depression on hemodialysis: A review of the literature, *ECT*. 10.1097/YCT.0000000000000860
- Watnick, S., Kirwin, P., Mahnensmith, R. & Con-cato, J. (2003). The prevalence and treatment of depression among patients starting dialysis, *Am J Kidney Dis*, 41, 105–110.
- Worboys, H.M., Cooper, N.J., Burton, J.O., Young, H.M.L.Y., Waheed, G., Fotheringham, J. & Gray, L.J. (2022). Measuring quality of life in trials including patients on haemodialysis: Methodological issues surrounding the use of the kidney disease quality of life questionnaire, *Nephrol Dial Transplant*, 1-17. <https://doi.org/10.1093/ndt/gfac170>
- Yıldırım, A., Ogutmen, B., Bektas, G., Isci, E., Mete, M. & Tolgay, H.I. (2007). Translation, cultural adaptation, initial reliability, and validation of the kidney disease and quality of life–short form (KDQOL-SF 1.3) in Turkey, *In Transplantation Proceedings*, 39(1), 51-54.

EXTENDED SUMMARY

The incidence of chronic kidney disease, which is a common health problem worldwide, continues to increase. When chronic renal failure disease progresses, it occurs end-stage renal disease occurs. For treating end-stage renal disease, it is used that Hemodialysis, peritoneal dialysis and kidney transplantation treatment methods called renal replacement treatment methods. In hemodialysis treatment, which is the most common method used to treat end-stage renal disease, patients spend most of their time in hospitals or hemodialysis centers because the treatment is repeatedly applied at short intervals. The exhausting treatment process of the disease can cause negative consequences such as depression in people and can have a major effect on the quality of life of people. Additionally, the possible effects of treatment may be interrelated. In this context, it is important to the research on the effects of hemodialysis treatment on individuals. The purpose of this study was to determine the factors affecting the quality of life and depression levels of patients receiving hemodialysis treatment and to examine the relationship between patients' quality of life and depression levels. The population of the study consists of chronic renal failure patients receiving hemodialysis treatment at Muş State Hospital. In this context, the research population consisted of 102 patients. In this study, the sample was not selected and it was tried reaching the entire universe. The study was conducted with 92 patients. The Kidney Disease Quality-of-Life Instrument and the Beck Depression Scale were used as data collection tools in the research. The data in this study were obtained by face-to-face survey method. It was used the SPSS 22.0 (Statistical Package for Social Sciences) package program in the analysis of the data obtained from the research. In this study, it was used that descriptive statistics to examine the descriptive characteristics of the participants and to determine their quality of life and depression levels. In the analysis of the data, it was used that Mann–Whitney U and Kruskal Wallis tests and correlation analysis. For statistical analysis, the level of significance was set at $p < 0.05$. It was used that the Cronbach alpha coefficient to test the reliability of the data in the study.

In the research, it was determined that 44.6% of participants were female and 55.4% were male patients. It has been reached that 65.2% of patients are under the age of 65, 31.5% are literate and primary school graduates, 94.6% are married, 50% live in the city center, and 90.2% do not work in any job. It was reached that 77.2% of participants did not work in any job before the illness. It was concluded that 89.1% of the patients were receiving hemodialysis treatment 3 times a week and 72.8% of the patients had concomitant diseases. It was determined that 61.19% of the patients with a disease accompanying chronic renal failure disease had 2 or more diseases, and the most common concomitant disease was hypertension (38.89%). Additionally, all patients stated that they did not use antidepressants.

In the study, it was used the Mann-Whitney test to examine whether the variables of gender, age, marital status and comorbidity made a significant difference in terms of quality of life and sub-dimensions of hemodialysis patients, and depression level score distributions/medians. It was used that the Kruskal Wallis test to examine whether the variables of pre-illness working status, education status, place of residence, employment status and the number of times a week received hemodialysis made a significant difference in terms of quality of life and sub-dimensions, and depression level scores. The quality of life and depression levels of the patients do not differ according to the variables of educational status, place of residence, employment status, and clinical characteristics, how many times a week they receive hemodialysis and the number of concomitant diseases.

When the Kidney Disease Quality of Life Instrument sub-dimension medians were examined, the highest median was found in the “symptom/problem list of kidney disease” (60.41) sub-dimension; the lowest median was found to belong to the sub-dimension "burden of kidney disease" (18.75). The study found the total quality of life score of hemodialysis patients as 44.44. It has been stated that the lowest depression score is 4, the highest depression score is

28, and the median depression score is 13.00. The study detected the patients' quality of life score to be below the moderate level and the mean depression score in 31.52% of patients was above the cut-off score determined for Turkey.

It was determined that there was a significant difference between the score distributions/medians of men and women in the total quality of life and sub-dimensions of SF-12 physical component and burden of kidney disease by gender, and the median quality of life score of male patients was higher than that of women ($p<0.05$). It was a significant difference between the score distributions/medians of men and women in terms of depression levels by gender, and the median depression score of women was higher than that of men. According to the age variable, there was a significant difference between the score distributions of the total quality of life and sub-dimensions of SF-12 physical component, SF-12 mental component and burden of kidney disease sub-dimensions of patients under 65 years of age and patients aged 65 years and over, and the quality of life score of patients under 65 years of age. It is seen that the median of patients aged 65 and over is higher ($p<0.05$). The quality of life of patients under the age of 65 years is better. When depression levels according to age are examined; it was determined that there was a statistically significant difference between patients aged 65 and over and patients under 65 years of age, and that the depression levels of patients aged 65 and over were higher than those under 65 years of age. According to marital status, there was a significant difference in the SF-12 physical component and burden of kidney disease sub-dimensions of quality of life ($p<0.05$), and the medians of the single patients were higher than the married patients. It was determined that there was a significant difference in the sub-dimensions of the burden of kidney disease, which is a sub-dimension of the general quality of life and sub-dimensions, according to the employment status before the disease ($p<0.05$). This difference is due to patients who did not work before the disease and retired patients. Depression levels of the patients do not differ according to the variables of marital status and employment status before the disease. It was a significant difference in the medians of the total quality of life and sub-dimensions of SF-12 physical component, SF-12 psychological component and burden of kidney disease according to the presence of a comorbid disease, and the quality of life scores of those without a disease-accompanying chronic renal failure compared with those with the disease. When the depression levels were examined according to the presence of comorbid disease, it was determined that there was a statistically significant difference between the patients with and without a comorbid disease, and the depression levels of the patients with different diseases as well as chronic kidney disease were higher ($p<0.05$).

According to the findings, it was determined that there were statistically significant and negative correlations between depression level and total quality of life ($r=-0.742$, $p<0.01$) and all sub-dimensions. When the relationship between depression level and the sub-dimensions of quality of life was examined, it was seen that the highest negative relationship emerged in the SF-12 physical component sub-dimension. According to the results obtained from the study, an increase in the level of depression in hemodialysis patients will decrease the quality of life of the patients. Detection of depression symptoms and early treatment in hemodialysis patients is critical as it can improve the general health of patients. For this reason, it is recommended to develop applications for early diagnosis of depression levels in hemodialysis units and to investigate how early diagnosis and treatment of depression improves the quality of life in hemodialysis patients.

Anayasal Bir Hak Olarak Dilekçe Hakkının Etkinliğinin Değerlendirilmesi

Gizem GÜNER YAŞAR*

Geliş Tarihi (Received) 02.12.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 03.01.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1213498

Öz

Dilekçe hakkı, bireylerin kendileriyle ya da kamu ile ilgili istek, dilek ve şikâyetlerini, bireysel ya da toplu olarak ilgili kamu makamlarına sunma hakkıdır. Bu hak, demokratik sistemlerin sağlıklı ve etkili işlemesi açısından oldukça önemlidir. Dilekçe hakkı hem Türkiye’de hem de Batılı ülkelerde oldukça köklü bir geçmişe sahiptir. Zamanla anayasal bir hak haline gelen dilekçe hakkı, toplumun her kesiminden bireyin istek ve dileklerini yönetime iletme imkanı sağlamıştır. Ancak Anayasa ve ilgili kanunlardaki düzenleniş biçimi, bireylerin beklentilerine cevap vermekten uzak görünmektedir. Dilekçe hakkının kullanım oranları ile bireylerden gelen istek, dilek ve şikâyetlerin karara bağlanmasındaki başarı oranları etkinliğin değerlendirilmesinde önemli kriterlerdir. Bunlara ilişkin sayısal veriler yüksek görünse de Meclisin bu süreçteki tek işlevi dilekçeleri kabul veya reddetmektir. Bireylerin istek, dileklerini sonuçlandırma ya da şikâyetlerine çözüm bulma konusunda Meclisin bağlayıcı bir karar alma yetkisi yoktur. Bu yüzden geçmişten günümüze hakka yönelik tüm iyileştirme çalışmalarına rağmen, dilekçe hakkı yönetim üzerinde hala “yumuşak” bir baskı aracıdır.

Anahtar Kelimeler: Dilekçe hakkı, şikâyet hakkı, arzuhal, dilekçe hakkının etkinliği

Assessment of the Effectiveness of the Right to Petition as a Constitutional Right

Abstract

The right to petition is the right of individuals to submit their own or public requests, wishes and complaints to the relevant public authorities, individually or collectively. This right is very important for the healthy and effective functioning of democratic systems. The right to petition has a very old history both in Turkey and in Western countries. The right to petition, which has become a constitutional right in time, has provided the opportunity to convey the wishes and wishes of individuals from all parts of the society to the administration. However, the arrangement in the Constitution and related laws seems far from responding to the expectations of individuals. The rate of use of the right to petition and the success rates in deciding the requests, wishes and complaints from individuals are important criteria in evaluating the effectiveness. Although the numerical data on these seem high, the only function of the Assembly in this process is to accept or reject the petitions. The Assembly does not have the authority to take a binding decision to finalize the wishes and wishes of individuals or to find a solution to their complaints. Therefore, despite all the improvement efforts for the right from past to present, the right to petition is still a "soft" pressure tool on the administration.

Keywords: right of petition, petition right, petition, effectiveness of the right to petition

* Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, gizemguner48@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9217-6801

Giriş

Hizmet almak, şikâyet etmek ya da sorunlarına çözüm aramak, bireylerin en doğal hakkıdır. Dilekçe ise bireylerin bu taleplerine cevap vermek için tanınan bir imkân; esasen bir hak arama yoludur.

Eskiden “arzuhal” (Devellioğlu, 1984: 455) denilen dilekçeler, bir hakkın teslimi, bir eksikliğin telafi edilmesi ya da bir hizmetin yerine getirilmesi için devlete verilen birer talep belgesiydi. Diğer bir deyişle, devlet ile vatandaş arasındaki sorun çözme yöntemi idi. Zamanla TBMM’ye verilmeye başlanan dilekçeler ve çağın elektronikleşmesiyle internet ortamında yapılan başvurular da yine benzer talepler içermektedir.

Dilekçe vermek ülkemizde anayasal bir haktır. Osmanlı döneminde “*arzuhal*” denilen dilekçeler, 1876 Kanun-ı Esasi’den itibaren Anayasalarımızda düzenlenmiş bir hak olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla dilekçe hakkı olan her bireyin bu hakkı anayasal güvence altındadır; dilekçenin gereğini yerine getirmek de devletin görevidir.

Günümüzdeki Anayasa hukuku kitapların neredeyse hepsinde dilekçe hakkına ilişkin kısa açıklamalar mevcuttur. Bununla birlikte literatürde hakkın kimler tarafından kullanıldığı, hangi sorunların dile getirildiği, hakkın kullanılmasına ilişkin hangi sorunların olduğu ve bu sorunların giderilip giderilmediği ile buna ilişkin çözümlerin bir kısmına değinen çalışma sayısı oldukça azdır. Bunun yanında var olan çalışmalar da güncelliğini yitirmiştir. Değişen düzenlemeler, dilekçe ile başvurulabilecek kurumların artışı ve çağın elektronikleşmesiyle dilekçe hakkına ilişkin daha güncel bir çalışmanın yapılması gereği duyulmuştur. Bununla birlikte çalışmada esasen “dilekçe” ile gerçekten etkin, etkili ve verimli sonuçlar elde edilip edilmediği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu kapsamda ilk olarak dilekçe hakkının tanımı, niteliği ve işlevleri ele alınacak; böylece hakkın kavramsal çerçevesi hakkında fikir verilmiş olacaktır. Daha sonra bu hakkın hem ülkemizdeki hem de Batılı ülkelerdeki tarihi gelişimine yer verilecektir. Ardından dilekçe hakkını kullanan özneler ve muhatapları ile bu hakkı kullanma oranları Osmanlı Dönemi ile karşılaştırılarak değerlendirilecektir. Dilekçe hakkının içeriği, kullanım esasları ve dilekçelerin incelenme süreçleri de sayısal veriler eşliğinde incelenecek son konulardır.

1. Dilekçe Hakkının Tanımı ve İşlevleri

Dilekçe hakkı, çeşitli kamu hizmetlerinden yararlanmak isteyen, kamu hizmetlerinin yürütülmesindeki eksiklik ve aksaklıklardan şikâyeti ya da kamusal işlem, eylem ya da ihmaller nedeniyle herhangi bir sorunu olan bireylerin, bu konulara çözüm aramak için devlet organlarına başvurmasını sağlayan bir haktır. Geçmişten günümüze bireylerin devlet makamlarına başvurarak hak arama yolunda önemli bir yeri olan dilekçe hakkı, esasen birey ve devlet arasında etkili bir iletişim yolu olarak gösterilse de bu hakka ilişkin mevzuat düzenlemeler ve yapılan taleplere ilişkin dönüşler konusundaki yetersizlikler sebebiyle “yumuşak” bir baskı aracı olarak görülmektedir. Ancak bu durum, elbette dilekçe hakkının etkili bir araç olmadığı anlamına gelmemelidir. Özellikle bireylerin kendilerini ya da kamuyu ilgilendiren konularda ilgili makamların dikkatini çekmeye yönelik bir araç olarak görülen dilekçe hakkı, “*toplu*” şekilde kullanıldığında bir baskı aracı haline gelebildiği geçmiş dönemlerde örneklerde görülebilir (Anayurt, 2001: 96; Eroğul, 1991: 177).

Birey ile devlet arasındaki önemli bir iletişim aracı olan dilekçe hakkının iki temel işlevi vardır. Bunlardan ilki dilekçe hakkının bir hak arama yöntemi olmasının yanı sıra bireylere yönetime katılma imkânı da vermesidir. Dilekçe hakkının bu yönü, yetkili makamlar ve TBMM ile vatandaşlar arasında dilekçeler aracılığıyla bir köprü kurulmasına vesile olmaktadır. Bu sayede dilekçelerin muhatapları, devlet makamlarında ne gibi sorun ve eksiklikler olduğunu ve bireylerin idari hizmetlerin yürütülmesi sırasında hangi zorluklarla karşılaştıklarını ve vatandaşların bu konularda neye ihtiyaçları duyduklarını tespit etme imkânı bulabilir (Anayurt, 2001: 125). Tespit edilen eksiklik, aksaklık ve sorunlar ise ilgili mercilerin daha sonraki uygulamaları, kararları ve hatta bu konulardaki düzenlemeler için yol gösterici olacaktır.

Dilekçe hakkının ikinci işlevi ise idarenin denetlenmesidir. Bireyler aslında ilgili makamlara yazdığı dilekçelerle ilettikleri istek, dilek ve şikâyetler aracılığıyla kamu erkini denetleyebilmektedir. Bu sayede bireyler yönetimin işleyişinde gördükleri eksiklik ve aksaklıkları yine yönetime bildirip düzeltilmesini isteme hakkına sahiptirler. Bu doğrultuda Dilekçe Komisyonu da siyasi denetimin bir parçası olarak idarenin işlem ve eylemlerinin denetlenme işlevini üstlenmiştir.

2. Dilekçe Hakkının Hak Sınıflandırmaları İçindeki Yeri

Dilekçe hakkının, hak sınıflandırmaları içindeki yeri hususunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Burada tartışılan, genel kanaatin aksine dilekçe hakkının siyasal bir hak değil, kişisel bir hak olup olmadığı meselesidir. Genel olarak dilekçe hakkı, bireylerin sorularına cevap almak suretiyle bilgi edinmeyi, şikâyetle bulunarak denetlemeyi yine dilek ve öneride bulunarak demokratik katılımı sağlayan siyasal bir hak olarak kabul edilmektedir (Eroğul, 1991:220). Bazı yazarlar ise, dilekçe hakkının bir vatandaşlık hakkı olmasının ötesinde bir insanlık hakkı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla onlara göre dilekçe hakkının öznesi herkeştir. (Tamer, 1990:204). Bu sebeple dilekçe hakkının, siyasal yönü olmakla beraber bir kişilik hakkı olarak değerlendirilmesi mümkündür (Balta, 1970: 212).

Hakların birbirleriyle yakın ilişki içinde olduğu düşünüldüğünde, dilekçe hakkının iki farklı yönünü değerlendirerek bir ayırım yapmanın doğru olacağı kanaatindeyiz. Dilekçe hakkının düzenlendiği mevzuata bakıldığında (1982 Anayasası m.74) bu hakkın, bireylerin kendileriyle ya da kamu ile ilgili “*dilek ve şikâyetleri*” idari makamlara ya da meclise yazı ile iletmelerini ifade ettiği görülmektedir. Dilek amaçlı dilekçelerde vatandaşlar, kamusal konulardaki bazı aksaklıkların yasama organınca dikkate alınmasını ve mümkünse bu konuda harekete geçilmesini talep ederler (Başgil, 1944: 565; Armağan, 1972: 144-145). Şikâyet niteliğindeki başvurularda ise bir kişinin maruz kaldığı haksızlıkların ya da hukuk dışılıkların giderilmesi için bir talep söz konusudur (Anayurt, 2001: 98). Dolayısıyla şikâyet amaçlı dilekçeler bireysel çıkarılara, dilek amaçlı dilekçeler ise daha ziyade kamusal çıkarılara yönelik denilebilir. Bu yüzden dilekçe hakkı bir yönüyle bireysel olduğu için kişilik hakkı; diğer yönüyle de kişilik dışı alana, örneğin siyasal katılıma ilişkin olduğu için siyasal hak olarak değerlendirilebilir.

3. Dilekçe Hakkının Tarihsel Gelişimi ve Mevzuattaki Düzenlemeler

Dilekçe hakkı, halkın dilek ve yakınmalarını devlet yetkililerine aktarmanın bir yolu olarak oldukça eski bir geçmişe sahiptir (Kazancı, 1977:123). Hakkın ilk kullanılışı hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte, yönetilenlerle yönetenler arasındaki ilişkinin geçmişi kadar eski olduğu tahmin edilmektedir (Armağan, 1972: 2). Devletin de ortaya çıkışıyla birlikte

yönetilenlerin dilek ve şikâyetlerini iletebilmelerinin en etkin yolu dilekçe yöntemi olmuştur (Eroğul, 1991: 86).

Dilekçe hakkının pozitif hukukta yerini alması ise çok yenidir. Önceleri sadece yönetenin bir “*ihsanı*” olarak görülen dilekçe hakkı, zamanla bir “*insan hakkı*” olarak kabul görmüş (Başgil, 1944: 544) ve anayasal belgelerde yerini almaya başlamıştır. Bu kapsamda aşağıda öncelikle batılı ülkelerde daha sonra da ülkemizde dilekçe hakkının mevzuatlarda yer alma süreci incelenecektir.

3.1. Batıdaki Ülkelerde

Dilekçe hakkının ilk izlerine, İngiltere’de Kral Yurtsuz Jean tarafından yayınlanan 1215 tarihli ünlü ferman *Magna Carta*’nın 61. maddesinde rastlanmaktadır (Magna Charta seu Magna Charta Libertatum: Büyük Sözleşme ya da Özgürlükler Sözleşmesi, 2017: 53). Ancak bu belgede düzenlenen dilekçe hakkı bireylere değil, kral karşısında baronlara ve sadece belirli konularla sınırlı olarak tanınan bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır (Anayurt, 2001: 99). O dönemde Kralın egemenlik alanı daraldıkça parlamentonun üstünlüğü ön plana çıkmıştır. Bununla beraber şikâyetçiler de kral yerine önce Lordlar kamarasına sonra da Avam kamarasına başvurmaya başlamıştır. Bu süreçte öncelikle kişisel konularda dilekçeler verilirken zamanla kamusal konularda dilekçeler verilmeye başlanmıştır (Başgil, 1944: 545). Dilekçe hakkının birebir halka tanınması ise *1689 Bill of Rights* ile gerçekleşmiştir¹. Görüldüğü üzere hala Kral’a verilen dilekçelerinden söz edilmekte olup, meclise verilecek dilekçelerle ilgili bir düzenlemeye rastlanmamıştır.

ABD’de dilekçe hakkının ilk izlerine 1765 yılında rastlanmıştır. Bu dönemde İngiliz Krallığına 1765’te çıkarılan Damga Kanunu’na itirazı içeren çok sayıda dilekçe, Amerika’daki koloni halkı tarafından İngiliz Parlamentosu’na gönderilmiştir. Ardından Amerika’da dilekçe hakkı önce bazı Eyalet Anayasalarına girmiştir. Örneğin Amerikan Amme (Kamu) Hukuku’nda dilekçe hakkına ilişkin ilk düzenleme, 28 Eylül 1776 tarihli Pennsylvania Anayasası’nda görülür (Armağan, 1972: 9). 1787 tarihli Amerikan Anayasası’nda ise dilekçe hakkı ile ilgili herhangi bir hüküm yoktur. Ancak 15 Aralık 1791’de yürürlüğe giren 10’ncu Ek’in 1’inci

¹ 1689 Bill of Rights madde 5: “*Krala dilekçe vermek tebaa için bir haktır ve bu tür dilekçeler dolayısıyla yapılan suçlama ve kovuşturmalar yasa dışıdır.*” (Gemalmaz, 2010: 137).

maddesinde “*Kongre halkın kötü durumların kaldırılması gayesi ile bir dilekçe vermesini tahdit eden hiçbir kanun çıkaramaz*” hükmü bulunmaktadır. Bu hüküm daha sonra eyalet anayasalarına da dahil edilmiştir. Daha sonra yapılan değişiklikle ise söz konusu hak bütün vatandaşlara tanınmıştır (Armağan, 1972: 9-10).

Dilekçe hakkı ilk kez İngiltere’de tanınmış olmasına rağmen, onun bütün dünya tarafından tanınması ve ülke anayasalarında yer alması Fransız İhtilali’nden sonra olmuştur. İngiltere’de dilekçe hakkının yalnızca “*bireysel*” konularla sınırlı tutulduğu dönemlerde, Fransa’da 1791’de toplanan Meclis’te dilekçe hakkı üzerinde hassasiyetle durulan bir konu olmuştur. Yapılan toplantıda bireysel dilekçeler-kamu dilekçeleri ayırımına gidilmiş ve sonuç olarak dilekçe hakkı 1791 Anayasası’nda yerini almıştır ve dünyada da yaygınlaşmaya başlamıştır (Anayurt, 2001: 99).

Günümüzde yürürlükteki anayasaların büyük çoğunluğunda dilekçe hakkına yer verilmiş olmakla birlikte (Armağan, 1972: 6-26), uluslararası sözleşmelerde dilekçe hakkına nadiren rastlanmaktadır. Örneğin 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’nde, İnsan hakları Evrensel Bildirisi’nde ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nde dilekçe hakkı ile ilgili bir düzenleme yoktur. Uluslararası alanda dilekçe hakkının düzenlendiği ilk sözleşme ise 1948 Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirisi’dir. Daha yakın tarihte ise, 2000 yılında kabul edilen Avrupa Temel Haklar Bildirisi’nin 44. maddesinde dilekçe hakkına yer verilmiştir.

Sonuç olarak 17. yüzyıldan başlayarak bildirimler, kanunlar ve ülke anayasalarında siyasi iktidara veya yasama organına dilekçe ile başvuru hakkına açıkça yer verildiği tespit edilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi aşamalı bir şekilde ilerleyen bu sürecin sonunda halka, bireysel veya toplumsal konularda yetkili mercilere birebir başvuru hakkı tanınmış; böylece bireylerin dilek, istek ve şikâyetleri konusunda yetkili makamlara ulaşabilmesi mevzuatlardaki düzenlemeler sayesinde hem kolaylaşmış hem de güvence altına alınmıştır.

3.2. Ülkemizde

Türk Anayasalarında ise 1876’dan itibaren dilekçe hakkına ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir. Ancak bir Anayasa metninde düzenlenmiş olmamakla birlikte, 1876 Anayasası’ndan önceki dönemde de dilekçe hakkının uygulamasının olduğunu belirtmek gerekir (Armağan, 1972: 26).

1876 Anayasası'ndan önceki dönemde dilekçe hakkının kaynağına İslam Hukuku'nda rastlanmıştır. Bu dönemde mağdurlardan başvuru kabul etme ve şikâyet dinleme dini bir vazife olmakla birlikte, asgari düzeyde adaleti sağlamanın da bir yolu olmuştur (Başgil, 1944: 547). Bu amaçlarla halkın dilek ve şikâyetlerini sunmalarına imkân tanıyan çeşitli divanlar oluşturulmuştur. Örneğin Abbasiler Dönemi'nde Divan-ı Mezalim², Osmanlı Devleti'nde ise Divan-ı Hümayun bu görevi ifa etmiştir.

1876 yılına kadar, bireylerin dilek ve şikâyetlerinin iletilmesi yukarıdaki şekilde gerçekleşmişken, dilekçe hakkı, modern bir tarzda ilk olarak 1876 Kanun-i Esasi ile düzenlenmiştir. Burada dilekçe tabiri yerine ise “*arzuhal*”, “*arz-ı hal*”, “*istida*” ve “*istidaname*” gibi isimler kullanılmıştır (Devellioğlu, 1984: 455).

Kanun-i Esasi'nin dilekçe hakkını düzenleyen 14. maddesinde Osmanlı tebaasının, *tek tek* veya *toplular* bir şekilde gerek şahıslarına gerekse toplumsal konulara ilişkin kanun ve nizamlara aykırı gördükleri meseleler için, ilgili mercilere veya Meclisi Umumiye dilekçe vermek ve ilgilileri şikâyet etmek hakkına sahip olduğu düzenlenmiştir. Kanun-i Esasi'nin bu hükmüyle daha önce padişahın vicdani kanaatine bırakılan dilekçe hakkı vatandaşlar için kanuni bir hak olarak tanınmış; bu dilek ve şikâyetlerin dinlenmesi de yetkili mercilerin ve meclisin görevi haline gelmiştir (Başgil, 1944: 550).

1921 Anayasası, temel hak ve özgürlüklere yer vermeyen kısa bir anayasadır. Bununla birlikte 1921 Anayasası'nda 1876 Anayasası hükümlerinin kaldırıldığına ilişkin bir hüküm de bulunmadığı için, dilekçe hakkını düzenleyen 1876 Anayasası hükümleri geçerliliğini korumuştur (Armağan, 1972: 36).

1924 Anayasası'ndaki dilekçe hakkının tanımı ise, 1876 Kanun-i Esasi'nin 14. maddesindeki tanımlamaya benzer niteliktedir. Yalnızca 1924 Anayasası'ndaki dilekçe hakkına kamu ile ilgili alanları kapsayan “*ihbar*”lar da dâhil edilmiştir. 82. maddeye göre Türkler, kendileri ya da kamu ile ilgili olarak kanun veya tüzüklere aykırı gördükleri durumları yetkili makamlara ya da TBMM'ye tek başlarına ya da toplu bir şekilde haber verebilir ya da şikâyet

² Halkın şikâyetlerini dinleyip doğrudan halifeye ileten bu kurulun asıl amacı, zulme uğrayanların şikâyetlerini dinlemek ve zulmü önlemektir. Bu kurula hiçbir ayırım gözetmeksizin halktan herkesin başvurusu mümkündür. Genellikle de kadınlardan ve büyük memurlardan şikâyetçi olanlar bu kurula başvururdu. (Yeniçeri, 2004: 516-517).

edebilirler. Kendisine başvuru makam ise başvuruların sonucunu talepte bulunanlara yazılı olarak bildirmek zorundadır.

1924 Anayasası döneminde 1945 tarihli TBMM Dâhili Nizamnamesi'nde yer alan komisyonlar arasında "*arzuhal encümeni*"ne de yer verilmiş ve dilekçe komisyonunun çalışma şekli gösterilmiştir. İlgili maddeye göre dilekçe hakkı yalnızca Türk vatandaşlarına tanınmış olmakla beraber, 1876 Anayasası'ndaki düzenlemeden farklı olarak doğrudan doğruya Meclis'e başvuru hakkı da verilmiştir. Kişi dilerse adli ve idari makamlara başvurduktan sonra verilen karar ile ilgili Meclise başvurabileceği gibi dilerse doğrudan doğruya Meclis'e de başvuru yapabilir.

1961 Anayasası ise 62. maddesinde dilekçe hakkını şu şekilde düzenlenmiştir: "(1) *Vatandaşlar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, tek başlarına veya topluca yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine yazı ile başvurma hakkına sahiptir. (2) Kendileriyle ilgili başvuruların sonucu, dilekçe sahiplerine yazılı olarak bildirilir.*"

Ayrıca bu dönemde dilekçe hakkının kullanıma ilişkin ilk defa bir kanun çıkarılmıştır. Sözü edilen bu kanun 26.12.1962 tarih ve 140 sayılı "*Türk Vatandaşlarının Türkiye Büyük Millet Meclisine Dilekçe ile başvuruları ve Dilekçelerin İncelenmesi ile Karara Bağlanmasının Düzenlenmesine Dair Kanun*"dur. Söz konusu Kanun'la, dilekçelerin konuşulup görüşüleceği ve karara bağlanacağı bir "*karma dilekçe komisyonu*" kurulmuştur. Bu Kanun idari makamlara verilecek dilekçelere ilişkin hüküm içermemekle birlikte TBMM'ye verilecek dilekçeler ve bunların görüşülüp karara bağlanmasına ilişkin ayrıntılı düzenlemelere yer vermektedir (Anayurt, 2001: 102).

1982 Anayasası'nın ilk şeklinde dilekçe hakkı 74. maddesinde şu şekilde düzenlenmiştir: "(1) *Vatandaşlar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine yazı ile başvurma hakkına sahiptir. (2) Kendileriyle ilgili başvuruların sonucu, dilekçe sahiplerine yazılı olarak bildirilir. (3) Bu hakkın kullanılma biçimi kanunla düzenlenir.*"

1982 Anayasasının dilekçe hakkını düzenleyen 74. maddesinde 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı kanunla bazı değişiklikler yapılmıştır. Yapılan ilk değişiklik ile maddenin birinci

fikrasına, “vatandaşlar” ibaresinden sonra “ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye’de ikamet eden yabancılar” ibaresi eklenmiştir. İkinci değişiklik ile maddenin ikinci fıkrasına “kendileriyle ilgili başvuruların sonucu” ibaresinden sonra “geciksiz” ibaresi konulmuştur. Söz konusu maddenin değişikliklerden sonraki hali şu şekildedir: (1) Vatandaşlar ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye’de ikamet eden yabancılar kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine yazı ile başvurma hakkına sahiptir. (2) Kendileriyle ilgili başvuruların sonucu, geciksiz dilekçe sahiplerine yazılı olarak bildirilir. (3) Bu hakkın kullanılma biçimi kanunla düzenlenir.”

Bu değişikliklerle 1982 Anayasası, 1961 Anayasası’ndan farklı olarak “yabancılara” belli koşullar altında dilekçe hakkından yararlanma imkânı sunmuştur. Bugüne kadar bu konuda bir sorunla karşılaşılmamış olsa da hükmün ciddiyetle uygulandığı durumlarda, yetkili makama dilekçe ile başvuran yabancıların Türkiye’de ikamet edip etmedikleri ya da ülkelerindeki Türk vatandaşlarına aynı hakkı tanıyıp tanımadıkları gibi sorgulamaların yapılması oldukça muhtemeldir (Sabuncu, 2005: 57). 1961 Anayasası’ndan ayrılan bir diğer taraf ise, 1982 Anayasası’nda dilekçe hakkının “toplu” şekilde kullanılabilmesine ilişkin bir ibare olmamasıdır (Kaboğlu, 1998: 86). 1982 Anayasası 74. maddede böyle bir ayırım yapmamakla birlikte, “toplu” şekilde dilekçe vermeyi de yasaklamamıştır. (Teziç, 2015: 282; Anayurt, 2001: 103).

1982 Anayasa’nın 74. maddesinin son fıkrasında sözü edilen kanun ise, 1984 yılında 3071 sayılı “Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun”dur. Bu kanun sadece TBMM’ye verilen dilekçeleri konu alan 140 sayılı Kanun’dan oldukça farklı düzenlenmiş; bu hakkın kullanım esasları TBMM Meclis İçtüzüğü’ne bırakılmıştır. 2001 Anayasa değişiklikleri ile Anayasa’nın ilgili hükmü ve 3071 sayılı Kanun arasında ortaya çıkan uyumsuzluklar ise 02.01.2003 tarihinde 4478 sayılı Kanun ile giderilmeye çalışılmıştır.

7/5/2010 tarihli ve 5982 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”un 8’inci maddesiyle Anayasa’nın 74. maddesinin kenar başlığı “Dilekçe hakkı” iken, “Dilekçe, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkı” olarak değiştirilmiştir. Aynı değişiklikle maddenin üçüncü fıkrası yürürlükten kaldırılmış ve maddeye bazı fıkralar eklenmiştir.

Görüldüğü üzere söz konusu Anayasa değişikliği ile 1982 Anayasası'nın sadece "*dilekçe hakkı*"nı düzenleyen 74. maddesine iki yeni hak eklenmiştir. Bunlardan ilki "*bilgi edinme hakkı*"dır. Söz konusu Anayasa değişikliğinden önce 09.10.2003 tarihli ve 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu (R.G. 24.10.2003, S. 25269) ile düzenlenen bilgi edinme hakkı, yapılan değişiklik sonrasında Anayasal bir hak haline getirilmiştir. Anayasa'nın 74. maddesine eklenen bir diğer hak ise "*kamu denetçisine başvurma hakkı*"dır. Aynı değişiklikle (R.G. 29.06.2012, S. 28338) "*kamu denetçiliği kurumu*" da düzenlenmiş ve Anayasal bir kurum olarak Türk İdare Hukuku'na giriş yapmıştır.

4. Dilekçe Hakkının Kullanımında Aktörler ve Roller

Dilekçe hakkının işleyiş sistemi ve süreci, kendi başına dilekçe hakkının etkin sonuçlar doğurması için yeterli değildir. Bu sistem ve sürece dahil olan bireyler ile bu hakkın muhatapları, dilekçe hakkının kullanımının istenilen sonuçlar doğurması bakımından önemli etkilere sahiptir. Örneğin bireyler, verdikleri dilekçelerle yönetenler ile yönetilenler arasındaki iletişimi Parlamento üzerinden sağlamaya çalışırlar. Dolayısıyla dilekçe hakkı, parlamento, hükümet ve halk arasındaki ilişkiyi sağlayan bir araç olarak karşımıza çıkar. Bu işleviyle dilekçe hakkı, yasalara ya da uygulamaya ilişkin bireylerin belirli konulardaki olumlu ya da olumsuz görüşlerini ifade etme imkânı tanıyarak, doğrudan demokrasi yöntemi ile halkın bir "*yönetime katılma*" aracı olmaktadır (Dilekçe Hakkı Çalıştayı, 2021: 47).

Dilekçelerin muhatapları ise, başvuru sonucunu belirleyecek olanlardır. Esasen dilekçeler Komisyon'a verilse de gerçek muhatap Bakanlıklardır. Örneğin bir dilekçe ile sorunlu bir okulun kapatılması talep ediliyorsa, esasen bu istek Komisyon'dan değil Bakanlıklardan istenmektedir. Çünkü bu husus Hükümetin sorunluluk sınırları içinde kalır ve Parlamento güçler ayrılığı ilkesi gereği bu sınırlara müdahale edemez. O zaman verilen dilekçelerle istenen asıl olarak istenen nedir? Dilekçelerle istenen Parlamentonun hükümet üzerindeki denetim işlevini, ilgili bakanlığa soru sorarak, cevap isteyerek, inceleme yaparak yerine getirilmesidir (Dilekçe Hakkı Çalıştayı, 2021: 46).

Bir ülkede Parlamento'ya sunulan dilekçeler, bireylerin bu katılım aracını kullanıp kullanmadıklarını nicel olarak ölçülmesine olanak sağlayan bir kriterdir. Yani dilekçe sayısı ne kadar yüksekse bireylerin katılımcılığının o kadar güçlü olduğu ve dilekçe sisteminin o kadar iyi

işlediğini gösterir. Dilekçeler ile talep edilen istek, talep ve şikâyetlerin karşılanıp karşılanmaması bir yana, toplumun belirli konularda farkındalık ve baskı oluşturması bakımından önemli bir etkiye sahiptir. Fakat bu hakkın zaman içerisinde kullanımının artması ya da azalması etkinlik değerlendirmesi için tek başına yeterli olmayacaktır. Katılım düzeyinin hangi kesimlerde arttığı ya da azaldığının da tespiti önem arz etmektedir (Dilekçe Hakkı Çalıştayı, 2021: 48-49).

İşte dilekçe hakkının aktörlerinin etkinliğini değerlendirmek için aşağıdaki başlıklar altında, öncelikle Osmanlı döneminden başlayarak günümüze kadar dilekçe hakkı sahibi bireyler ile bu hakkın muhatapların kimler olduğu ortaya konulacaktır. Bununla birlikte söz konusu dönemlerde gelen dilekçeleri çeşitli kategoriler altında (cinsiyet, yaş vs.) ve sayısal veriler eşliğinde incelenecektir.

4.1. Dilekçe Hakkından Yararlanacak Olanlar

4.1.1. Osmanlı Devleti’nde şikâyet edenler-şikâyet edilenler

Osmanlı Devleti’nde önemli haklardan biri olan “*şikâyet hakkı*”, adalete öncelik veren her devletin vatandaşlarına tanıdığı haklardan biridir. Devletin bu ve benzeri hakların kullanılması hususunda adalet mercilerine erişim ve kurum ve kuruluşlara başvuru hususunda gerekli güvenceleri sağlaması gerekir.

Osmanlı Devleti’nde şikâyet hakkı her bireyin kullanımına açık, herhangi bir koşula bağlanmamış bir haktır. Kısacası her bireyin devletten adalet talep etme ya da adaletsizliği gidermeyi isteme hakkı vardır. Bu yüzden Osmanlı reayasına, din, dil, cinsiyet ayrımı yapılmaksızın (reaya-askeri, müslim-gayrimüslim, kadın-erkek, esnaf-tüccar) şikâyet için arz sunma imkânı tanınmıştır. Bu evraka günümüzden farklı olarak “*arzuhal*” (*arz-ı hal, istida, istidaname*) denilmiştir. Osmanlı Devleti’nde eyalet veya kazada görevli devlet yöneticileri de bir meslek veya ticaret sınıfı da divana başvurma hakkına sahiptir. (İnalcık, 1988: 33-35; Cin, Akyılmaz, 2013: 137-138). Divan kanalıyla şikâyet dinlemek asıl olarak reayaya yönelik bir düzenleme olarak düşünülse de Osmanlı Devleti’nde asker sınıfın da bu imkândan yararlanabildiği çeşitli kaynaklarda açıkça görülmektedir (Tuğluca, 2010: 54).

Osmanlı Devleti'nin zimmi ve Müslüman nüfusu çerçevesinde düşünüldüğünde zimmilerin şikâyet oranı %10'luk bir orana sahiptir. Müslümanlarda ise bu oran %90'dır. (Tuğluca, 2010: 59).

Şikâyette bulunan kadınların defterlere göre yüzdelik dağılımı incelendiğinde ise, 1683-1699 tarihleri arasındaki kataloglarda yer alan 13 numaralı defterde kadınların temsil oranı %2 iken 29 numaralı defterde %9'a kadar çıktığı görülmektedir. (Tuğluca, 2010: 59-60). Bu oranlara bakıldığında kadınların şikâyet hakkını kullanmalarının erkeklere göre çok daha sınırlı olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde aleyhinde şikâyette bulunulabilecekler konusunda ise bir sınırlama yoktur. Gerçekten de halkın padişahın bir yakınına dahi şikâyet edebilmesi mümkündür (İnalçık, 1988: 38).

Şikâyette bulunulabileceklerin niteliği bu denli geniş olsa da tutulan kayıtlarda şikâyet edilen kesimi genel olarak iki grupta toplandığı görülmektedir. Bunlardan birincisi devlet otoritesini temsil eden kamu görevlileri, ikincisi Müslüman ve gayri Müslüm halkı temsil eden reayadır. Örneğin o dönemlerde yapılan 1793 şikâyetin 881'i kamu görevlisinden 682 adedi ise reayadan şikâyeti içermekteydi (Okur Gümrükçüoğlu, 2014: 391).

Bu rakamlar incelendiğinde kamu görevlilerinin reayaya nazaran daha fazla şikâyette bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunun nedeni, reayanın kendi aralarındaki anlaşmazlıkların daha ziyade mahalli mahkemelerin görev alanına girmesi ve genelde bu mahkemelerde anlaşmazlıkların çözülebiliyor olması, halkın Divan'a şikâyet götürme oranını azaltmış olmasıdır (Okur Gümrükçüoğlu, 2012: 186).

Şikâyet edilenler cinsiyetlerine göre incelendiğinde ise erkeklerin oranının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Diyarbekir Eyaleti'ne ait 1742-1754 yılları arasındaki Divan-ı Hümâyun'a yapılan şikâyetleri içeren 1 numaralı ahkâm defterinde %95 oranında erkeklerin şikâyet edildikleri tespit edilmiştir. Dava edilen erkeklerin kimliklerine bakıldığı zaman ise çoğu zaman kadınların akrabaları (%55) olduğu görülmektedir (Gürhan, 1997: 337-338). Şikâyetlerin genelde miras ve mülklere ilişkin anlaşmazlıklardan oluştuğu düşünüldüğünde akrabaların şikâyet edilen konumda olması doğal karşılanabilir

4.1.2. 1961 ve 1982 Anayasalarında Hakkın Özneleri

1961 Anayasası ve 140 sayılı Kanun, bu hakkı “*vatandaşlar*”a tanımıştı. Dolayısıyla 1961 Anayasası’nın 54. maddesi ve Türk Vatandaşlık Kanunu gereğince, Türk vatandaşı olan ve Türkiye Cumhuriyeti uyruğuna sahip bireyler bu haktan yararlanabilirdi. 1982 Anayasasının aksine bu düzenlemeler, yabancıların dilekçe hakkının kullanıma ilişkin bir hüküm içermemekteydi. Öğretide yabancıların bu haktan yalnızca kendileriyle ilgili konularda yararlanabileceği; bunun bir siyasal hak olması sebebiyle kamusal iş ya da sorunlar için dilekçe hakkını kullanamayacağı fikri ileri sürülmüştür (Çağlayan, 1958: 15). Diğer yandan bir takım siyasal hakların vatandaştan farksız bir biçimde yabancılarla da tanındığı; diğer bir deyişle siyasal hakların genişletilmeye çalışıldığı bir dönemde, yabancıların dilekçe hakkına sahip olmadıklarını savunmanın doğru olmadığı düşünülmektedir (Armağan, 1972: 71; Anayurt, 2001: 106).

Dilekçe hakkının iki farklı yönünün olduğunu ve hem kişisel hem de siyasal bir hak niteliği taşıyabileceğini ifade etmiştik. Bu kapsamda Anayasa ve ilgili kanunların bu konuda düzenleme yapmaması ile yabancılarla bu hakkı tamamıyla kapatma amacı taşıdığını ve bu hakkı yalnızca vatandaşlara tanıdığını söylemek, hukukun genel ilkeleri ile bağdaşmayacaktır. Nitekim 1982 Anayasası’nın 74. maddesinde 2001 yılında yapılan değişiklikle bu konudaki düzenleme boşluğu doldurulmuş; yabancıların da dilekçe hakkını kullanabilecekleri düzenleme altına alınmıştır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi bu haktan yararlanmaları karşılıklılık esası ile birlikte Türkiye’de ikamet etme şartına bağlanmıştır. Böylece dilekçe hakkının öznesine ilişkin bu kafa karışıklığı bir nebze olsun giderilmiştir.

Dilekçe hakkının öznesi olan vatandaşların katılımcılık düzeyi başta olmak üzere, meslek grupları ve cinsiyetlerine ilişkin tutulan istatistikler ise yukarıda belirtildiği gibi dilekçe hakkının etkinliğinin değerlendirilmesinde önemli ölçütlerdir. Bu yüzden hem 1961 Anayasası hem de 1982 Anayasası döneminde Komisyonlara gelmiş dilekçelerin öznelerinin farklı kategorilerdeki sayısal verilerini incelemek gerekmektedir.

Örneğin, 1961 Anayasası döneminde dilekçe hakkından yararlanan bireylerin hangi meslek gruplarına ait olduğunu ortaya koyan bir çalışmaya ilişkin verilere bakıldığında dilekçe hakkından yararlanmak isteyen vatandaşların başında kamu görevlileri gelmektedir. Nitekim 1977 yılında Karma Dilekçe Komisyonu’na yapılan 5851 başvurunun %34.5’i (2018) kamu

görevlilerine aittir. Bu başvuruların konusu ise genellikle yükselme, atama, intibak vs. konularına ilişkindir. Kamu görevlilerini %12.2 (711) ile ev kadınları, dul ve yetimler; %7.5 (441) ile esnaf ve zanaatkarlar; %5 (292) ile işçiler; %4.9 (289) ile çiftçiler; %3.3 (194) ile serbest meslek erbabı; %2.8 (163) öğrenciler; %2.4 (141) ile iş adamları ya da tüccarlar ve %27.4 (1602) oranında meslek grupları net olarak belirlenemeyen mesleklerden başvurular olmuştur (Kazancı, 1977:137).

Bu meslek grupları içinde başvuru sayılarını göz önünde bulundurulduğunda en fazla başvuruda bulunan grubun en çok zarar gören grup olduğunu söyleyerek bir genelleme yapmak doğru olmaz. Ancak en çok başvuruda bulunan kamu görevlilerinin yasal haklarını kullanma konusunda diğer gruplara göre daha bilinçli olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında iş çevrelerinin yaşadığı sorunlarını TBMM'ye gelmeden çözdüğünü; başka bir ifadeyle iş adamlarının başvuruları kaynağında çözüp sonuçlandığını göstermektedir. Özellikle bu kişilerin yönetimle olan ilişkisinde büyük ölçüde siyasi nitelikli kişileri aracı olarak kullandıklarını düşünüldüğünde, iş çevrelerinin Komisyon'a başvuru yapmasına gerek kalmamaktadır. Nitekim iş adamları ya da tüccarların bu istatistikler arasında en az başvuru oranına sahip olmaları bunun açık bir kanıtıdır.

1982 Anayasası döneminde ise katılım düzeyi çerçevesinden bakıldığında 2014 yılı Ocak ayından 2020 yılı Haziran ayına kadar toplam başvuru 43053'tür. Bu tarihler arasında yıllar itibariyle dilekçe başvurularında aşırı bir artış-ya da azalma görülmemiştir. Aynı yıllar arasında cinsiyetler açısından yapılan incelemede, erkeler tarafından yapılan başvuru sayısı 31833 (%73.9), kadınlar tarafından yapılan başvuru sayısı ise 10995 (%25.5)'tir. Cinsiyetini beyan etmeyenlerin yaptığı başvuru sayısı ise 52'dir. Görüleceği üzere erkeklerin başvuru sayısı kadınların yaklaşık üç katı kadardır (Dilekçe Hakkı Çalıştayı, 2020: 51). Başvuranların gerçek veya tüzel kişi olup olmadıkları açısından bakıldığında ise büyük çoğunluğun (%99.6) gerçek kişilerden oluştuğu tespit edilmiştir. Tüzel kişi başvuru sayısı ise 173 (%0.4)'tür.

Bu konuda ulaşılan daha güncel bir başka istatistik, Haziran 2018-Mayıs 2022 tarihleri arasındadır. Buna göre söz konusu tarihler arasında 23.221 başvuruda bulunulmuş; bunlardan 16.611'i (%71.67) erkek, 6.418'i (%27.69) kadındır. Başvuru sayıları farklı tarih aralıklarında olsa da kadın-erkek başvuru oranları oldukça yakındır. Yine tüzel kişilerden gelen başvuru sayısı 147 (%0.63) ile sınırlı kalmıştır (TBMM, Gelen Başvurular, 2022).

4.2. Dilekçe Hakkının Muhatabı

4.2.1. Osmanlı Devleti'nde

Osmanlı Devleti'nde herhangi bir haksızlığa uğradığını ileri süren herkes çeşitli şekillerde Divan-ı Hümayun'a başvurma hakkına sahipti. Bunlarda en fazla tercih edilen yöntem doğrudan Divan-ı Hümayun huzuruna çıkıp şikâyeti bizzat dile getirmektir (Tuğluca, 2010: 47). Dilekçeleri doğrudan doğruya padişaha vermek, görüşülme şansını arttıran bir yöntemdi; fakat bu her zaman kolaylıkla gerçekleşemezdi. Özellikle Divan toplantılarının yapılacağı yere gelemeyecek olanlar bu yolu tercih etmezdi. Doğrudan doğruya başvuru yolunu genellikle padişahın bulunduğu yerde olanlar, özellikle de reaya tercih ederdi. İşte bu sebeple Divan-ı Hümayun'a arzuhal denilen şikâyet dilekçeleri sunularak yapılan başvurular bir hayli fazladır (Mumcu, 2007: 79; Cin, Akyılmaz, 2013: 143-144). Eğer bu dilekçe bir grup tarafından topluca imzalanmış ise buna da "*arz-ı mahzar*" denilmiştir. Divan-ı Hümayun'a arzuhal verme Osmanlı reayası için o kadar yerleşmiş bir gelenektir ki "*şikâyet defterleri*" bu konuda sayısız örneklerle doludur (Mumcu, 2007: 79; Cin, Akyılmaz, 2013: 144).

4.2.2. 1961 ve 1982 Anayasası dönemlerinde

Dilekçeler aracılığıyla gelen dilek, ihbar ve şikâyetlerin değerlendirilmesi ya da bilgi ve belge taleplerinin karşılanması konusunda hem 1961 Anayasası döneminde hem de 1982 Anayasası döneminde TBMM ve yetkili makamlar muhatap olarak gösterilmiştir.

Dilekçelerin sunulabileceği yerlerden ilki TBMM'dir. 1961 Anayasası döneminde bu amaçla "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Karma Komisyonu*", 1982 Anayasası Döneminde ise "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Dilekçe Komisyonu*" kurulmuştur.

TBMM'ye gönderilen dilekçeler bu komisyonlara havale edilir. Dilekçelerin Komisyonlarda görüşülmesi ve karara bağlanmasına ilişkin esas ve usullerden 1961 dönemine ilişkin olanlar 140 sayılı Kanun'da, 1982 dönemine ilişkin olanlar TBMM İçtüzüğü'nün 115-120'nci maddeleri arasında düzenlenmiştir. Bu konuya ilişkin açıklamalara diğer başlıklar altında yer verilecektir.

1982 Anayasası döneminde TBMM'deki Dilekçe Komisyonu'nun yanı sıra TBMM bünyesinde iki komisyon daha vatandaşların başvurabileceği merciiler arasındadır. Bunlardan

ilki hem ülkemizdeki hem de uluslararası alandaki gelişmeleri izlemek ve gerekli değerlendirmeleri yapmak amacıyla 1990 yılında kurulan “İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu”dur. Diğeri ise 2009 yılında kadın haklarının korunması ve geliştirilmesi ile kadın-erkek eşitliğinin sağlanması amacıyla kurulan “Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu”dur.

“Yetkili makamlar” ile kastedilen ise, TBMM ile yargı organları dışında kalan ve Türkiye Cumhuriyeti idari teşkilat yapısına dahil olan bütün kurum ve kuruluşlardır (Anayurt, 2001: 115). Dilekçeler, dilek ve şikâyet hangi kurum ve kuruluşa ilişkili ise oraya sunulmalıdır.

Bu kapsamda ülkemizde, dilekçe hakkının daha etkin kullanılmasını sağlamak amacıyla bazı kurumlar oluşturulmuştur. Bahsedilen kurumların her biri kendi kanunu olan ve geniş bir kesime hitap eden oluşumlardır. Bu kurumları ayrı ayrı incelemek çalışmanın kapsamını aşacağından sadece isimleri belirtilmekle yetinilecektir.

Bu kurumlardan ilki 2003 yılında kurulan “Bilgi Edinme ve Değerlendirme Kurulu”dur (4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu). 2004 yılında ise “Kamu Görevlileri Etik Kurulu” kurulmuştur. (5176 sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması Hakkında Kanun). 2006 yılında ise vatandaşların şikâyet, talep, görüş ve önerilerinin derhal işleme alınıp değerlendirilmesi, sonuçlandırılması ve ilgisine süratle cevap verilmesini sağlamak amacıyla ilk önce BİMER (Başbakanlık İletişim Merkezi) adıyla kurulan, şu anki adıyla CİMER (Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi) bir halkla ilişkiler uygulaması olarak hayata geçirilmiştir. 2012 yılında oluşturulan “Kamu Denetçiliği Kurumu” kurulmuştur (6328 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu).

2016 yılında ise yine bu kapsamda iki kurum kurulmuştur. Bunlardan ilki “Kişisel Verileri Koruma Kurumu” (6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu), bir diğeri “Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu”dur (6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu).

Dilekçe ile başvurulabilecek makamların fazlalığı, başvurunun isteme konu olan kurum ya da kuruluş dışında başka bir yere verilmesine neden olabilmektedir. Ancak bu durum dilekçenin reddi için bir sebep oluşturmaz. 3071 sayılı Kanun’un 5. maddesi bu konuda dilekçe sahibini koruyan bir düzenlemeye yer vermiştir. Buna göre dilekçenin konusuyla ilgili olmayan bir idari makama verilmesi durumunda, bu makamın dilekçeyi yetkili idari makama gönderecek

ve ayrıca dilekçe sahibine de bilgi verilecektir. Bu oldukça yerinde bir düzenlemedir (Anayurt, 2001:115). Çünkü dilekçe hakkının muhataplarının sorumluluğu, dilekçe konusunun doğruluğunu tespit etmek ve dilekçeye konu olan sorunun çözümü için girişimde bulunmaktır. Ancak daha da önemlisi, dilekçeye konu olan talebin inceleme sürecinin ve sonucun olumlu ya da olumsuz akıbeti konusunda vatandaşların bilgilendirilmesidir. Çünkü bu konuda yapılacak vatandaşlara yapılacak her geri dönüş, kamu kurumlarının eşit, objektif ve tarafsız bir işleyişi olduğu konusundaki inancı artıracaktır.

5. Dilekçe Hakkının İçeriği

5.1. Osmanlı Devleti'nde

Osmanlı Devleti'nde aleyhinde şikâyette bulunulabilecekler konusunda bir sınırlama olmadığı gibi, şikâyet konusunda da bir sınırlama yoktur. Divan'a yapılan başvurularda, başvuruya konu olan meselenin niteliğine bakılmamış; basit olaylar bile müracaat konusu yapılmıştır (Özgişi, 2014: 59).

Arşivler açıldığında, Divan-ı Hümayun'a çok çeşitli konularda şikâyetler geldiği tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde şikâyetlere ilişkin tutulmuş bütün defterlerin incelendiği bir çalışma olmadığı için belli tarihleri kapsayan ya da belli bölgeler için tutulmuş defterlerden hareketle yorum yapılabilmektedir. Örneğin, 1649-1653 yılları arasındaki şikâyet defterini konu alan bir çalışmada, sırasıyla en çok görevi kötüye kullanma, ceza, alacak ve vakıflarla ilgili şikâyetlerin olduğu tespit edilmiştir. Askeri ve idari kanadı oluşturan ehl-i örf ile ulema ve yargı sınıfını temsil eden ehl-i şer'e karşı yapılan toplam 877 şikâyetten 486 tanesi görevi kötüye kullanma ile ilgilidir (Okur Gümrükçüoğlu, 2012: 191-192). Söz konusu şikâyetler, kanuna aykırı para ve erzak toplamak için devre çıkmak, başkasının mülkiyetinde olan malı zimmete geçirmek, vakıf mallarında şartnameye aykırı olarak tasarrufta bulunmak, ölenlerin tereke taksiminden haksız kazanç sağlamak, eşkıya ile birlik olup gasp, hırsızlık, yaralama, öldürme gibi olaylara karışmak şeklinde sıralanabilir (Okur Gümrükçüoğlu, 2012: 191-192).

17. yüzyılın sonunda tutulmuş defterleri konu alan bir çalışmada ise şikâyetlerin ana tema olarak adli yargı konuları (%39), vergi (%24), vakıf (%22), savaş (%10) ve diğer konular (%5) görülmektedir (Tuğluca, 2010: 78). Son olarak 18. yüzyıla ait yüz mahzar örneğinin incelendiği

bir diğerk çalışmada, yapılan Őikâyetlerden 34 tanesinin eŐkiyadan Şikâyet, 10 tanesinin idare ve idarecilerden Şikâyet, 10 tanesinin vergi ile ilgili olduğu, 8 tanesinin kalelerle ilgili olduğu tespit edilmiştir. Diğerkleri ise vakıfla ilgili konular, ayandan Şikâyet, mülk ihtilafı, ocak ağasından Şikâyet gibi konulardır (Köse, 2014: 424).

Bu tespitler, Divan-ı Hümayun'a en çok başvurulan konulardan birinin ceza hukukunu ilgilendiren konular olduğunu göstermektedir. Şikâyet konusu olay reayalar arasında olabileceği gibi, daha önceki örneklerde olduğu gibi yönetici-reaya arasında da olabilmektedir (Tuğluca, 2010: 107).

Osmanlı Devleti'nde Müslüm ve gayri müslimler arasında görülen ve genellikle metinlerde “karz” olarak ifade edilen ödünç para ile ilgili Şikâyetler de oldukça fazladır. Bunların büyük bir kısmı borçlu hayattayken tahsil edilememiş alacaklıların, varislere açtıkları alacak davalarıdır. (Tuğluca, 2010: 130-131).

Osmanlı Devleti'nde vakıf kültürünün yaygın olması nedeniyle bu konuda da pek çok Şikâyet söz konusu olmuştur. Vakıflarla ilgili Şikâyetler genellikle vakıf gelirleri ve vakıf görevlilerinin görevlerini ihmal veya suistimalleri ile ilgilidir (Tuğluca, 2010: 218).

Divan-ı Hümayun'a gönderilen Şikâyetlerin dönemin siyasi ve iktisâdi yapısındaki değişmeler ve yaşanan gelişmelerle yakından ilgisi olduğu göz ardı edilmemelidir. Özellikle görevlilerin savaşlar sebebiyle vergi tarh ve tahsilinde yaşadığı zorluklar, ayaklanma ve isyanlar halkın Divan'a gönderdiği Şikâyet konularının Şekillenmesinde etkili olmuştur (Okur Gümrükçüoğlu, 2014: 202).

5.2. 1961 ve 1982 Anayasası Dönemlerinde

İki dönemde de dilekçe hakkı, bireylerin kendileri ve kamu ile ilgili dilek, ihbar ve Şikâyetleri içeren ve Anayasalarda güvence altına alınan bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu hakkın kullanılabilmesi için dilekçeye konu olan olayla dilekçe sahibinin ya da kamunun bir ilgisi olması gerekir. Başka bir ifadeyle, bireylerin kendileriyle ya da kamu ile ilgili olmayan dilek ve Şikâyetler dilekçe hakkının kapsamı dışında kalır (Anayurt, 2001: 112).

Bireylerin “kendileriyle” ilgili, yani kendi menfaatini ilgilendiren mevzuları dile getirmesi gerekmektedir. Ancak burada “kendileriyle” ifadesini geniş yorumlamak gerekir

(Armağan, 1972: 73). Örneğin, bireylerin kendileri dışında bazı kişileri de kapsayacak şekilde bir durum söz konusu olduğunda dar yorum yapılacaktır, hiçbir şekilde kendileri dışındaki şahıslar adına bu hakkı kullanamayacakları şeklinde bir sonuca varılır. Bu da hakkın oldukça sınırlı bir kullanım alanı olmasına yol açacaktır.

Aynı yorum kamu ile ilgili şikâyetler için de geçerli olmalıdır. “*Kamu*” ifadesi, içinde yaşadığımız toplumu ifade eder. Bazı yazarlar buradaki kamu ifadesini Türk Kamu’su olarak anlamak gerektiğini söylese de (Armağan, 1972: 73), kanımızca tüm insanlığı ilgilendiren konularda verilen dilekçeler de bu hakkın kapsamına dahil edilmelidir.

Dilekçe hakkının kullanılabilmesi için hakkın konusunun ilgili olduğu kişilere ilişkin böyle bir düzenleme olmasına rağmen, gerek 1961 Anayasası gerekse 1982 Anayasası döneminde doğrudan dilekçe hakkının konusuna ya da sınırlarına yönelik düzenlemeye yer verilmemiştir. Ancak bu düzenleme yokluğu, dilekçe hakkının sınırsız bir hak olduğu anlamına gelmemelidir (Anayurt, 2001: 113). Anayasa bir hakka sınırlama getirmemiş olsa bile, “*eşyanın tabiatından kaynaklanan*” nesnel sınırların o hakkın özünde olduğu kabul edilmelidir. (Sağlam, 1982: 29 vd.). Dolayısıyla anayasalarda ve ilgili kanunlarda hakkının sınırlarına ilişkin bir düzenleme yer almasa doğası gereği örneğin birine hakaret, sövme, iftira, şantaj ya da tehdit amacıyla kullanılamaz (Anayurt, 2001: 113).

Dilekçe hakkının içeriğine ilişkin düzenleme boşluğu, konuya ilişkin bilgi edinmek için istatistiki bilgilere erişimi zorunlu kılmıştır. Bir çalışmada, verilen dilekçelerin hangi konulara ilişkin olduğu farklı yasama yıllarına göre ayrılmış ve böylece veriler tutanak altına alınmıştır. Örneğin 1974-1077 yılları arasında emekli, dul ve yetim aylığı ve ikramiyesi ile ilgili sorunlar %35’lik (2090 dilekçe) bir oranla en başta yer almıştır. Atama, yükselme ve intibakla ilgili sorunlar, %23,7’lik bir oranla (1391 dilekçe) ikinci sıradadır (Kazancı, 1977: 126). Bu da gösteriyor ki yönetimin kendi iç işleyişine ilişkin sorunlar oldukça önemli bir orandadır. Yine farklı yüzdelerle öğrenci istek ve sorunları, tazminat isteği, para yardımı isteği, yasalarda değişiklik isteği, yönetimden alt yapı ile ilgili istekler, af isteği, devlet memurlarından yakınma gibi konular bu dönemde verilen dilekçelerin konularını oluşturmaktadır (Kazancı, 1977: 127).

Haziran 2018-Mayıs 2022 tarihleri arasında Komisyon’a gelen dilekçelerin konuları ise sırasıyla şöyledir: Öteki istek ve şikâyetler 45552 (%19,60), adalet ve güvenlik 4541 (%19,56), ihbar ve şikâyetler 1910 (%8,23), personel işlemleri 1885 (%8,12) ve kişisel özgürlük ve hak

talepleri 1637 (%7,05). (TBMM, Gelen Başvurular, 2022). Önceki dönemden farklı olarak, dilekçe konularının verilerine ayrıntılı bir şekilde ulaşmak mümkün değildir. Görünen o ki yukarıdaki başlıkların haricindeki bütün konular, “öteki istek ve şikâyetler” başlığı altında toplanması uygun görülmüştür.

6. Dilekçe Hakkını Kullanma Usulü

6.1. Osmanlı Devleti’nde

Osmanlı döneminde Divan-ı Hümayun’a doğrudan başvuran kişi şikâyetini üç şekilde dile getirebilirdi. Dilekçe (arzuhal) yoluyla, mahzar³ yoluyla ya da sözlü bir şekilde Divan üyelerinin huzurunda şikâyetini anlatmak suretiyle doğrudan başvuru mümkündü. Aslında arzuhal yoluyla gerçekleştirilen başvuruları da doğrudan yapılan başvurular şeklinde kabul etmek gerekir. Zira bu durumda da kişi dilekçesini bizzat ulaştırıyordu. Kişi eğer yazma kabiliyetine sahipse ve bu kabiliyeti dönemin dilekçelerinde kullanılması gereken kalıp ifadeleri yazacak kadar iyiyse dilekçesini kendisi yazabilirdi. Fakat o dönemde şikâyetçilerin büyük bir kısmının bu kabiliyete sahip olamayacağı tahmin edilebilir. Bu yüzden şikâyetçiler İstanbul’a geldiği zaman, bu işte uzmanlaşmış arzuhalcilere başvuruyordu. Şikâyette bulunan arzuhalini kendisi teslim edip sonucunu bekleyebileceği gibi, dilekçe ile arzuhalini birlikte Divan’ın huzuruna da çıkabilirdi. Bu iki şekilde başvurunun toplam oranı %91’lere ulaşmaktadır. Yani şikâyetlerin oldukça büyük bir bölümü şahsen ya da arzuhal aracılığıyla yapılan şikâyetler şeklinde gerçekleşiyordu (Tuğluca, 2010: 47).

Osmanlı Devleti’nde Divan-ı Hümayun’a başvuru için kural olarak belirli bir süre öngörülmemişti. Ancak arşiv kayıtlarından zamanaşımı süresinin dikkate alındığı anlaşılmaktadır. İslam hukukuna göre ceza davalarından şahsi haklarla ilgili olan kısas ve diyet ile zina iftirası davalarında zamanaşımı işlemez. Osmanlı uygulamasında ise bu tür davalarda padişahın koyduğu veya içtihatla belirlenmiş zamanaşımı süreleri geçerlidir. Bu süre kısas ve diyet davalarında on beş yıl olarak belirlenmiştir. İslam ve Osmanlı hukukuna göre zina iftirası

³ Eğer bu dilekçe bir grup tarafından topluca imzalanmış ise buna da “arz-ı mahzar” denilmiştir. “Mahzar” terim olarak resmi makamlara şikâyet, talep, teşekkür vb. hususlar için sunulan çok imzalı arzuhale denir. (İpşirli, 2003: 398-401).

dışındaki had suçları ve tazir suçlarında da zamanaşımı işlemektedir. Osmanlı Devleti'nde tazir davaları için de on beş yıllık zamanaşımı süresi kabul edilmiştir (Akman, 2004: 115).

6.1. 1961 ve 1982 Anayasası Dönemlerinde

1961 Anayasası'nın 62. maddesi ve 140 sayılı Kanun dilekçe hakkının kullanımına ilişkin bazı şekli kurallar getirmiştir. Esasen 140 sayılı Kanun genel anlamda dilekçe hakkının kullanılmasına ilişkin esasları içermemektedir. Adından da anlaşılacağı üzere Kanun çoğunlukla "*dilekçelerin TBMM'de görüşülmesi*" ile ilgili usulü düzenlemektedir. Bu yüzden 1961 Anayasası döneminde dilekçe hakkının vatandaşlar tarafından nasıl kullanılacağına ilişkin ayrıntılı düzenlemeler mevcut değildir.

1961 Anayasa'nın 62. maddesi ve 140 sayılı Kanun'dan anlaşılacağı üzere, Osmanlı Dönemi'ndeki şikâyet hakkından farklı olarak bu dönemde dilekçe hakkı, "*yazılı*" biçimde kullanılabilen bir haktır. Aynı zamanda vatandaşlar bu haklarını "*tek başlarına*" veya "*toplucu*" kullanabilirler.

Dilekçelerde, dilekçe sahiplerinin imzası, iş ve unvanı ile dilekçe sahiplerinden en az birinin ikametgahını belirtmek gerekir. (140 sayılı Kanun m. 3). Dilekçeler ya da dilekçe mahiyetindeki telgraflar, bizzat ya da bir Senato üyesi veya bir milletvekili aracılığıyla Komisyon'a teslim edilebilir. Bu takdirde o üye dilekçenin kendi vasıtasıyla verildiğini dilekçeye kaydederek altına imza atar (140 sayılı Kanun m. 2 ve 3). Son olarak dilekçe hakkının kullanılması herhangi bir süreye bağlanmamıştır. Ancak elbette dilekçenin verildiği tarihte dilekçe konusuna ilişkin bireysel ya da kamusal bir yararın bulunup bulunmadığının değerlendirilmesi gerekir. Aksi takdirde hakkın kötüye kullanılması durumu ile karşı karşıya kalınabilir.

1982 Anayasası'nın 74. maddesi ile dilekçe hakkının kullanımına ilişkin yayımlanan 3071 sayılı Kanun'a göre de dilekçe hakkı "*yazılı*" olarak kullanılabilen bir haktır. Ayrıca dilekçelerin Türkçe olarak yazılması gerekmektedir. 4778 sayılı Kanun ile 3071 sayılı Kanun'a eklenen bir fıkra ile Türkiye'de ikamet eden yabancıların dilekçeleri Türkçe kaleme alma şartı getirilmiştir. Bu düzenleme yabancılar açısından dilekçe hakkını kullanmalarını zorlaştırıcı bir şart getirmiştir. Hatta hem Türkiye'de ikamet etme hem de dilekçeleri Türkçe yazma zorunluluğu bir arada düşünüldüğünde bu hakkın yabancılara tanınmış olmasının bir anlamı

kalmamaktadır. Osmanlı döneminde şikâyet hakkını sözlü bir şekilde kullanan yabancılara tercüman hakkı sağlanmışken, siyasal hakların yabancılar için bu kadar genişletildiği günümüzde dilekçe hakkının bu denli daraltılmış olması, insan haklarının gelişimine aykırı bir düzenleme olmuştur.

1982 Anayasası'nın 74. maddesinde önceki dönemdeki düzenlemelerden farklı olarak dilekçe hakkının "*toplucu*" kullanımına ilişkin ibare kaldırılmıştır. Bu durum dilekçe hakkının toplu şekilde kullanımına olumsuz bakan düşünceler ortaya çıkmıştır. Örneğin Tanör, 1961 Anayasası bunu kabul etmişken, yeni anayasada topluca başvuru hakkına yer verilmeye layık görülmediğini ve hakkın bu şekilde kullanılamayacağını ifade etmiştir (Tanör, 1995: 141-142). Kaboğlu ise 1982 Anayasası'nın "tek başına veya topluca" deyimine yer vermeyerek, dilekçelerin yalnızca bireysel hakka indirildiğini ifade etmiştir (Kaboğlu, 1998: 86). Kanaatimizce 1982 Anayasası'nda "*tek başına ya da topluca*" ibarelerine yer verilmemiş olmasından, toplu dilekçe yasağı getirildiği anlamı çıkarılmamalıdır. Dilekçe hakkı niteliği gereği bireysel ya da toplu bir şekilde kullanabilen bir hak olduğu için, "*toplucu*" ifadesinin metinde yer almaması yalnızca bu kullanım şeklinin anayasal güvenceden yoksun olduğu anlamına gelebilir. Bu hakkın yasaklandığını düşünmek ise amacı aşan bir yorum olacaktır (Anayurt, 2001: 104).

3071 sayılı Kanun'un 4. maddesine göre dilekçelerde, dilekçe sahibinin adı-soyadı, imzası ile iş veya ikametgah adresinin de bulunması zorunludur. Yine dilekçe hakkının kullanımını bir süreye bağlı tutulmamıştır.

3071 sayılı Kanun'un 4. maddesi 2003 yılında yapılan değişiklikten (2/1/2003-4778/26. madde) önce dilekçelerin "*bizzat veya başkaları aracılığıyla teslim edilebileceği gibi, ilgili makamlara veya TBMM'ye posta veya diğer teknik araçlar ile de gönderilebileceği*"ni düzenlemekteydi. Yapılan değişiklikle bu ibare kaldırılmıştır. Ancak 3071 sayılı Kanun'un 6. maddesinde "*TBMM'ye veya yetkili makamlara verilen veya gönderilen*" ifadelerinden yine dilekçelerin değişiklikle önceki gibi gönderilebileceği çıkarılabilir.

Bu başvuru şekillerine ek olarak, iletişimin elektronikleşmesiyle bağlantılı olarak birçok yeni başvuru yolu getirilmiş; böylece vatandaşların dilekçe hakkı kullanımını kolaylaştırılmaya çalışılmıştır. Bu kolaylıklardan biri de 2010 yılının Haziran ayından itibaren "*türkiye.gov.tr*" ve "*tamm.gov.tr*" adresinden elektronik dilekçe kabul edilmeye başlanmasıdır (Dilekçe Hakkı

Çalıştay, 2021: 15). Gerçekten başvuru alınma şekillerine göre dilekçe sayılarına bakıldığında internet yoluyla verilen dilekçelerin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Örneğin Haziran 2018-Mayıs 2022 arasında yapılan 23.221 başvurunun 18.754'ü (%80,76) e-dilekçe ile yapılmıştır. Bunu 2638 başvuru (%11,36) ile posta yolu, 730 başvuru (%3,14) ile e-devlet, 471 başvuru (%2,03) ile elden, 443 başvuru (%1,91) milletvekilleri aracılığıyla, 106 başvuru (%0,46) kurumdan, 51 başvuru (%0,22) faks yoluyla ve 28 başvuru (%0,12) ise kurum içi başvuru takip etmiştir (TBMM, Gelen Başvurular, 2022). Görüldüğü üzere e-dilekçe yoluyla ve e-devlet üzerinden yapılan başvuruların ezici bir çoğunluğu vardır.

Ayrıca belirtmek gerekir ki başka kurumlara da benzer şekilde dilekçeler verilebilmektedir. Örneğin daha önce Başbakanlık mevcutken “*bimer.gov.tr*”, 24 Haziran 2018 tarihinden itibaren Cumhurbaşkanlığı Hükümet sistemine geçtikten sonra Başbakanlık kurumunun kapatılmasıyla birlikte yeni adresi “*cimer.gov.tr*” olan CİMER Türkiye’de en çok bilinen ve en çok kullanılan internet sitesi üzerinden de dilekçe yolu ile başvurular yapılmaktadır. Örneğin 2019 yılında bu adrese 3 milyon 138 bin başvuru yapılmış; aynı sayıda vatandaşlara cevap verilmiş; cevap verme süresi de ortalama on dört gün olarak belirtilmiştir. (Dilekçe Hakkı Çalıştay: 17). Bu da gösteriyor ki, Dilekçe Komisyonuna yapılan başvurular, CİMER’e yapılan başvuruların yanında çok mütevazı kalmaktadır. Ancak genel olarak gözlemlenen artık elektronik sistem üzerinden yapılan başvuruların hem Türkiye’de hem de dünyada hızla yaygınlaşmakta olduğudur.

7. Dilekçelerin İncelenme Süreci ve Karar

Dilekçe hakkının etkinliği ve verimliliği sorgulanırken, yapılan başvurular ile bunlara ilişkin verilen kararlar arasındaki ilişkiye mutlak surette bakılması gerekmektedir. Çünkü vatandaşlardan gelen şikâyet ve dileklerin, verilen kararlarla olumlu sonuçlanması, başarı ve etkinliğin bir göstergesi olacaktır. Dolayısıyla gelen bütün dilekçelerin sonuçlanması, verimli bir süreç geçirildiğini işaret edecektir.

Aşağıda Osmanlı Dönemi’nden başlayarak dilekçe hakkının incelenmesi ve karara bağlanması süreçleri ele alınacaktır. Bu kapsamda geçmişten günümüze dilekçe hakkının etkin verimli şekilde kullanılıp kullanılmadığı, diğer bir deyişle vatandaşların başvurularının sonuçları sayısal veriler eşliğinde değerlendirilecektir.

7.1. Osmanlı Devleti'nde İşleyen Süreç

Divan'da duruşmaya başlamadan önce tezkireciler gündeme giren şikâyetleri veziriazama okurlardı. Padişahın mutlak vekili kabul edilen vezir-i azam ise şer'i-örf-i ayrımına göre sorunları çözer ya da çözümletirdi. Şikâyetçilerin veya davacıların verilen karara itiraz etmeleri olanaksızdı. Seslerini çıkartmadan kararın verilmesini beklerlerdi. Şikâyet sahibi her ne sonuç çıkarsa çıksın onunla yetinmek zorundaydı (Mumcu, 2007: 110).

Divan-ı Hümayun toplantılarında zabıt tutma geleneği olmadığından, yaşanan sorunların nasıl çözüldüğü ve karar alma mekanizmasının nasıl işlediği bilinmemektedir (Mumcu, 2007: 106; Tuğluca, 2010: 32). Ancak hem örf-i hem de şer-i yargısal meselelerin çözümünde duruşmalı yargılamanın tercih edildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır (Mumcu, 2007: 81). Bu duruşmalar esnasında Türkçe bilmeyen yabancılar için tercümanlar bulundurulurdu (Armağan, 1972: 31). Tarafların Divan-ı Hümayun önüne çıkma imkânından yoksun olmaları ihtimalinde ise, hiç olmazsa vekil göndermesi istenmiş; böylece gıyabi yargılama yapılabilmıştır (Mumcu, 2007: 81).

Divan-ı Hümayun, gerekli soruşturmayı yaptıktan sonra davayı kesin olarak hükme bağlardı (Mumcu, 2007: 86). Divan'da hüküm kesinleşse de Padişah nadir de olsa bozulup yeniden soruşturulması isteyebilmekteydi⁴.

Son olarak Divan-ı Hümayun'da görüşmeler bittikten sonra alınan kararların padişahın onayına sunulması gerekmekteydi. Bu nedenle toplantılardan sonra belirli bazı divan üyeleri padişahın huzuruna çıkarak toplantı içeriği hakkında bilgi verirlerdi (Cin, Akyılmaz, 2013: 140).

Divan-ı Hümayun'da incelenen ve sonuca bağlanan bir şikâyet hükmünün yazıya dökülmesi yani bir hüküm formatına getirilmesi ise, hüküm özetlerinin mühimme, şikâyet ve ahkâm gibi ilgili defterlere geçirilmesi ile olmaktaydı. Bu tür işleri Divan'ın bürokratik teşkilatı

⁴ Bu olayların en tipik örneği "*Kaabız davası*"dır. Şer'i bir konu olan Kaabız olayında, I. Süleyman Döneminde ulemeden Kaabız adlı bir bilgin, Hz. İsa'nın peygamberliğini Hz. Muhammed'den daha makbul saydığı için Divan-ı Hümayun'da yargılanmış; ancak ileri sürdüklerini Divan-ı Hümayun üyeleri çürütememiş ve Kabız serbest bırakılmıştır. Duruşmayı gizlice dinleyen padişahın isteği üzerine ertesi gün tekrar yargılanma yapılmış ve bir gün önce beraat eden Kaabız ölümüne mahkûm edilmiştir. (Mumcu, 2007: 86, dipnot 144).

yerine getiriyordu. Divan-ı Hümayun kalemleri denilen bu birimlerin şefi reisülküttab idi (Mumcu, 2007: 48-51).

7.2. 140 ve 3071 Sayılı Kanunlara Göre İşleyen Süreç

1961 Anayasası döneminde vatandaşların tek başlarına ya da topluca gönderdikleri dilekçeler TBMM Dilekçe Karma Komisyonu'nda incelenirdi. (140 sayılı Kanun m. 1) Vatandaşların gerek şahıslarına gerek kamuya ait olarak, kanunlara ve tüzüklere aykırı gördükleri hususlar ile bir hakkın hak sahibine tanınmaması veya ihmale uğraması hakkında gönderilen dilekçeler ve dilekçe mahiyetindeki telgraflar, Dilekçe Karma Komisyonu Müdürlüğünce, üzerlerine bir sayı konup özel bir deftere kaydedilir ve dilekçe sahibi veya sahiplerine bir alındı varakası gönderilirdi (140 sayılı Kanun m. 2).

Dilekçe Karma Komisyonu Başkanlık Divanı, Karma Komisyona gelen dilekçeleri icabında bakanlığın da görüşünü almak veya bir temsilcisini çağırmak suretiyle inceleyerek bazen kabul bazen ise red kararı vermekteydi. Ancak 140 sayılı Kanunda bu kararların açıklanması için belli bir süre sınırı getirilmemişti.

Komisyon'un red kararı, 140 sayılı Kanun ile belirtilen bazı gerekçelerle sınırlı tutulmuştu. Kanun'un 5. maddesine göre Komisyon kendisine gelen belli konulardaki dilekçeleri görüşemezdi. Buna göre dilekçe, *“a) Adli, idari veya askeri kaza mercilerinden birinin veya Uyuşmazlık Mahkemesinin veyahut Anayasa Mahkemesinin kararına konu olan; veya b) Yukarıdaki (a) fıkrasında bahis konusu kaza mercilerinden birinde incelenmekte olan; veya c) Halli, yukarıdaki (a) fıkrasında zikredilen kaza mercilerinden birinin kararına bağlı bulunan hususlardan şikâyete dairse; veya d) Kanun teklif veya tasarısına konu olmayı gerektiriyorsa”*, dilekçenin görüşülemeyeceği düzenlenmiştir. Bunun yanında dilekçe, son kararı almaya yetkili- Yüksek Hakimler Kurulu dahil olmak üzere- bir idari merci tarafından henüz kesin bir karara bağlanmamış bir hususa aitse, dilekçe sahibi veya sahiplerine, Karma Komisyonca yapılabilecek bir işlem olmadığı ve yetkili idari mercie başvurması lüzumunun bildirilmesi gerektiğini karara bağlayacağı düzenlenmiştir. (140 sayılı Kanun m.5/1-2).

1974-1977 yılları arasında Dilekçe Karma Komisyonuna gelen dilekçelerin önemli bir kesimi, yukarıda belirtilen gerekçelerle reddedilmiştir. Örneğin gelen 5379 dilekçenin 3506'sı (%65,2) bir yönetsel makam tarafından henüz kesin bir karar sağlanmamış bulunan

dilekçelerdir. 600'ü (% 11,4) kanun teklif ya da tasarısına konu olmayı gerektiren, 553'ü (%8,1) çözümü yargı organlarının kararına bağlı bulunan, 74'ü (%1,4) yargı organlarında görüşülmekte olan, 40'ı (%0,7) ise Komisyon'dan mütaala isteği içeren dilekçelerdir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Komisyon, görevi içinde kabul ettiği ve görüşmekte olduğu konunun yargı mercilerinden birine intikal etmesi ya da bu mercilerden birinde karara bağlanması halinde de herhangi bir karar veremeyecektir.

1961 Anayasası döneminde dilekçelerin 726'sı (%13,5) ise sorunun kamuyu ilgilendirmediği ya da kişisel nitelikte çekişmelerin söz konusu olduğu dilekçelerdir (Kazancı, 1977: 133). Burada 140 sayılı Kanunun çizdiği kapsam içerisine girmeyen bireysel nitelikte bir sorun söz konusudur ve bu dilekçeler Komisyonun reddettiği dilekçeler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Aslında bu durum vatandaşın devletin gücüne inandığını gösterdiği kadar, yasaları ve uygulamayı yeteri kadar bilmediklerini de göstermektedir.

Komisyonun reddettiği hususlar bu kadar net iken, kabul ettiği başvuruların konularına ilişkin olarak tahdidi bir düzenleme yoktur. Komisyon, bu konuda kendisine farklı zamanlarda yöneltilen soruları oldukça genel bir çerçeve çizerek cevaplandırmış; *“bir hakkın hak sahibine tanımaması ve ihmale uğraması”* hallerinde sorunları çözdüklerini belirtmiştir (Kazancı, 1977: 134). Uygulamaya bakıldığında ise örneğin yönetim-yönetilen aksaklıklarının neredeyse hiçbirinde Komisyon'un müdahalesi olmadığı görülmektedir. Yalnızca çok kıyıda köşede kalan ve istisnai nitelikteki bazı durumlarda Komisyon'un istişari nitelikte karar alması öngörülmüştür. Örneğin vatandaş yargı organlarına başvurma hakkını yitirdiğinde ya da hakkını tespit ve teslim için başvurulabilecek bir yol kalmadığı durumlarda Komisyon bu dilekçeleri inceleyip karara bağlama yetkisine sahiptir (Kazancı, 1977: 136). Ancak bu durumlar ülkemizdeki yönetim-yönetilen ilişkilerinde ortaya çıkan ikinci hatta üçüncü derecedeki aksaklıklardır. Komisyon'un bu dönemde önemli ve sık rastlanan sorunları çözme ya da bu konularda karar alma yetkisi yoktur.

1982 Anayasası döneminde TBMM'ye gönderilen dilekçeler Dilekçe Komisyonu'na havale edilir. Yukarıda da belirtildiği gibi gelen dilekçelerin Dilekçe Komisyonu'nda görüşülmesi ve karara bağlanmasına ilişkin esas ve usullerin büyük bir kısmı TBMM İktüzüğü'nün 115-120'nci maddeleri arasında, bir kısmı ise 3071 sayılı Kanun'da düzenlenmiştir. İlgili düzenlemelere göre Komisyon'a ulaşan dilekçeler, Dilekçe Komisyonu

Başkanlık Divanı (Başkan, Başkan vekili, sözcü ve katip) tarafından incelenir ve karara bağlanır (İçtüzük m. 115).

3071 sayılı Kanun'un 8. maddesine göre TBMM'ye gönderilen dilekçelerin, Dilekçe Komisyonunda incelenmesi ve karara bağlanması 60 (altmış) gün içinde sonuçlandırılır. Dilekçe hakkının muhataplarından yetkili makamlar için ise 2001 değişikliği ile süre konusunda yeni bir sorumluluk eklenmiştir. Buna göre dilekçe sahiplerinin, kendileriyle ilgili konularda yaptıkları başvuru sonucunun "*gecikmeksizin*" bildirilmesi gerekmektedir. 1982 Anayasası'nın ilk halinde yer almayan "*gecikmeksizin*" ifadesinin eklenmesiyle 3071 sayılı Kanun'da da değişiklik yapılmıştır. Kanun'un ilk halinde idarenin işlem sonucundan ilgiliyi en geç 60 (altmış) gün içinde bilgilendireceği belirtilmişti. Ancak cevap vermek zorunluluğu konusunda bir bilgi yoktu. İdare kendisine yapılan başvuruya karşı sessiz kalarak, muhataba herhangi bir cevap vermeyip konu ile ilgili de hiçbir işlem yapmayabilirdi. Ancak Kanun'da 2003 yılında yapılan değişiklikle birlikte, 7. madde hükmü "*...işlemin safahatı hakkında dilekçe sahiplerine en geç otuz gün içinde gerekçeli olarak cevap verilir.*" şeklinde değiştirildi. Bundan böyle dilekçe ile başvuru yapılan yer öncelikle en geç 30 (otuz) gün içinde dilekçe ile ilgili yapılan işlemleri ve bu işlemlerin hangi safhada olduğuna ilişkin bilgileri ilgiliye bildirmek durumundadır. Ayrıca maddenin devamında safahatın bildirilmesi halinde alınan sonucun da ayrıca bildirileceği belirtilmiştir. Ancak bu sorumluluğun yerine getirilmemesi halinde bir yaptırım öngörülmemiştir. Bu durumda idari davaya konu olabilecek bir işlemle ilgili bir durum söz konusu ise, idari yargıda dava açılabilir (Armağan, 1972:119-120).

Ayrıca belirtmek gerekir ki Dilekçe Komisyonu, dilekçeler ile yapılan başvuruları değerlendirirken, gerektiğinde ilgili kurum ve kuruluşlardan da bilgi talep edebilmektedir. Belirli konularda araştırma yapılması ve alınacak önlemlerin belirlenmesi için daha ayrıntılı araştırmalar yapmak üzere alt komisyonlar da kurulduğu görülmektedir. Örneğin evlilik/izdivaç programlarının aile kurumuna olumsuz etkileri (26. Dönem 3. Yasama Yılı, 08.05.2018), devre mülk ve devre tatil sektörlerinde yaşanan mağduriyetler (27. Dönem 4. Yasama Yılı, 09.06.2021) ve ön ödemeli gayrimenkul satışlarında yaşanan sorunlar (27. Dönem 4. Yasama Yılı, 14.07.2021) konularının araştırılması ve alınabilecek önlemlerin belirlenmesi için alt komisyonlar oluşturulmuştur.

Dilekçe Komisyonuna verilen ya da gönderilen dilekçelerde “*dilekçe sahibinin adı-soyadı ve imzası ile iş veya ikametgah adresinin bulunması*” şekil şartlarını taşımayan, “*belli bir konuyu ihtiva etmeyen*” ve “*yargı mercilerinin görevine giren konularla ilgili olanlar*” incelenemez (3071 sayılı Kanun m. 8). Yine “*yeni bir kanunu veya bir kanun değişikliğini gerektiren*” veya “*yetkili idari makamlarca verilen kesin cevap suretini ihtiva etmeyen*” dilekçeler de karara bağlanamaz. (İçtüzük m. 116/2,4). Komisyon Başkanlık Divanı, görüşülemeyeceğini karara bağladığı dilekçelerden, kanun olarak düzenlemelerinde toplumsal yarar gördüklerinin birer örneğini TBMM Başkanlığı’na gönderir (İçtüzük, m. 116/son).

Dilekçe Komisyonu Başkanlık Divanı yeri geldiğinde alt komisyonlardan destek alarak verdiği bu kararları bastırır ve TBMM üyelerine dağıtır. Dağıtım tarihinden itibaren 15 (on beş) gün içinde itiraz edilmeyen Başkanlık divanı kararları kesinleşir ve bu durum dilekçe muhataplarına “*yazılı*” olarak bildirilir. Bahsedilen süre içinde dilekçelere itiraz edilmişse, bu itiraz Komisyon Genel Kuruluna sevk edilir. Komisyon Genel Kurulu kendisine gelen dilekçeleri inceleyerek karara bağlar. Komisyon Başkanlık Divanı ise bu kararları bastırır, bütün milletvekillerine ve gereği için Cumhurbaşkanı yardımcılara ve bakanlara gönderir. TBMM üyeleri Genel Kurulun bu kararına, kararın dağıtımından itibaren 30 (otuz) gün içinde itiraz edebilir. Eğer bu süre içinde yazılı bir itiraz gelmezse karar kesinleşir. Ardından Komisyon Genel Kurulu, itiraz edilen dilekçeler için, itiraz tarihinden itibaren 30 (otuz) gün içinde bir rapor düzenleyerek TBMM Başkanlığına gönderir. TBMM Başkanlığının alacağı kararlar kesindir. Kesinleşen bu kararlar dilekçe sahiplerine ve ilgili Cumhurbaşkanı yardımcılara ve Bakanlıklara gönderilir. (TBMM İçtüzüğü m. 115-120).

1982 Anayasası döneminde dilekçe hakkının kullanımının verimliliği konusunda bir değerlendirme yapabilmek için yine sayısal verilerden yararlanılacaktır. 2014 ile 2020 yılları arasında kabul edilen 43053 dilekçenin 40723 (%94,6) tanesi sonuçlandırılmıştır. Yine aynı yıllar arasında kurumlar arasında yazışmaya (havaleye) konu olan 8467 dilekçenin yalnızca 2097 (%24,77) tanesi 3071 sayılı Kanun ile öngörülen 60 gün içinde incelenip sonuçlandırılmıştır. Rakamlardan anlaşılacağı üzere her dört dilekçeden üçü zamanında sonuçlandırılmamıştır. Kurumlarla yazışmaya konu olmayan 32256 dilekçenin 25071 (%77,73) tanesi 60 günlük süre içinde sonuçlandırılmıştır. (Dilekçe Hakkı Çalıştayı, 2020: 57-59). İki veri karşılaştırıldığında açıkça görülmektedir ki kurumlar arasında yazışma yapıldığında dilekçelerin süresinde sonuçlanma oranı oldukça düşmektedir.

SONUÇ

Çalışmada dilekçe hakkının etkili bir şekilde çalışmasına dayanak oluşturan aktörler, sistem ve süreç, Osmanlı Dönemi ile 1961 ve 1982 Anayasası dönemleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde adaletle karar verme ve halka adil davranma prensibini uygulamaya çalıştığından söz etmiştik. İşte bu felsefenin gereği olarak ırk ve din ayrımı gözetilmeksizin, devletin sınırları içerisinde bulunan bütün vatandaşlara herhangi bir sorun karşısında, bu sıkıntısını Divan-ı Hümayun'a sunma hak ve imkânı sağlanmıştır. Burada da gerekli olan tüm işlemler süratle yapılmaya çalışılmıştır. Böylece bu mekanizma halk için bir güvence oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nin topraklarının yüzölçümü ve farklı coğrafyalar üzerindeki hâkimiyeti altı asır gibi uzun bir süre devam etmiştir. Bu etken göz önüne alındığında, mahkemelere yansıyan olaylardan yola çıkarsak, adli yapıdaki birtakım aksaklıklara rağmen, Osmanlı hukuk sisteminin adalete uygun bir şekilde işlediğini düşünebiliriz. Tüm bunlar bugün birçok çağdaş ülkede bile görülmeyen bir adalet sisteminin Osmanlı Devleti'nde bir dönemde hâkim olduğunu göstermektedir.

Dilekçe hakkı 1961 Anayasası Döneminde 140 sayılı Kanun ile kurumsallık kazanmış; ancak 1982 Anayasası döneminde ise oldukça işlevsizleştirilmiştir. Örneğin 1982 Anayasası döneminde, vatandaşların istek, dilek ve şikâyetleri konusunda Komisyon, ilgili kamu ve özel kurum ve kuruluşlardan bilgi istemekte, gelen bilgiler eğer yeterli görülürse ilgiliye gönderilmektedir. Bu süreç de Komisyon'un bir "aracı" olarak algılanmasına sebep olmaktadır. Esasen Dilekçe Komisyonu sadece "aracı" değil; denetim gayesiyle hareket eden bir mercii olmalıdır. Zira denetim, Meclisin ve dolayısıyla Komisyon'un asli görevidir. Aksi yöndeki düşünceler ise Komisyonun etkinliğinin azalmasına sebep olacaktır.

Osmanlı Devleti'nden günümüze, dilekçe hakkına ilişkin düzenlemelere bakıldığında bütün vatandaşların bu hakka sahip olduğu görülecektir. Bütün vatandaşlar istek, dilek ve şikâyetlerini yetkilendirilmiş muhataplara iletebilir. Ancak dilekçe sisteminde yer alan vatandaşlar, hakkın kullanımını konusunda yeterince bilgi sahibi olmadıkları zaman dilekçelerin reddedilme olasılığı artacaktır. Bu yüzden çok istisnai olarak kullandıkları bu hak arama yolunu

vatandaşlar açısından daha anlaşılabilir kılmak için bilgilendirici materyaller hazırlanması ve hakkı kullanmak isteyenlere ulaştırılması süreç etkinliği için faydalı olacaktır.

Dilekçe hakkının öznesi konusundaki serbesti, dilekçe kullanımı konusunda aynı genişlikte değildir. Nitekim hem 1961 Anayasası hem de 1982 Anayasası döneminde reddedilen dilekçe oranlarına bakıldığında oldukça yüksek verilerle karşılaşmaktadır. Komisyonların dilekçeler konusundaki yetki alanı öylesine daraltılmıştır ki, toplumsal yaşamın en olağan sorunlarına bile cevap veremeyecek konuma getirilmiştir.

Dilekçelerin nihai amacı, istenen şeylerin yapılmasını sağlamaktır. Ancak bu hak konusundaki yasal düzenlemeler, Komisyonların doğrudan yasal düzenlemelerde bulunmasına ve bu kapsamda harekete geçilmesine engel olmaktadır. Hatta İçtüzükteki düzenlemeler, yeni bir kanunu veya bir kanun değişikliğini gerektiren dilekçelerin görüşülmemesi ve reddedilmesi gereği yönünde emredici bir hüküm içermektedir. Komisyon yalnızca, dilekçe sahibinin talebi eğer düzeltici bir eylem gerektiriyorsa, aldığı kararı ilgili kamu kurum ve kuruluşlara gönderir. Ancak burada dilekçedeki istek ve taleplerin karşılanacağına bir garantisi yoktur. Dolayısıyla bu açıdan dilekçe hakkının çoğu zaman tatmin edici sonuçları olmayabilir.

Hem yetkili makamlara hem de TBMM'ye getirilen süre sınırları, başvuruların sürüncemede bırakılmasının önüne geçilmesine yönelik düzenlemelerdir. Bu sınırlar, belli bir süre içinde cevap vermeyi zorunlu kıldığı için, dilekçe hakkını cazip hale getirmektedir. Ancak zaman baskısı altında çalışmak, hız ile dilekçelere yönelik kararların kalitesi arasında ters bir orantıya da sebep olabilir. Şöyle ki hız arttıkça, kararların kalitesinin düşme ihtimali oldukça yüksektir. Zira Komisyonlar büyük bir iş yükü ile karşı karşıyadır ve ellerindeki dilekçeleri zamanında sonuçlandırmak için özen eksikliği göstermeleri muhtemeldir.

Vatandaşlar tarafından aynı içerikteki birçok dilekçe eş zamanlı olarak farklı kurumlara gönderildiğinde ise; bu durum hem yukarıda belirtildiği gibi vatandaşların mağduriyetine hem de birden fazla kurumun aynı anda aynı konuda araştırma yapmasına, bu sebeple de süreler konusunda aksaklıklara sebep olabilmektedir. Söz konusu durumlar haliyle hem dilekçe hakkının hem de kamu kaynaklarının etkin kullanımını engellemektedir. Bu nedenle vatandaşlardan gelen dilekçelerin ele alınması ve sonuçlandırılması konusunda kamu kurumları arasında koordinasyon sağlanmalı, konu bakımından ilgili olan kurum tespit edilip dilekçeler en kısa zamanda yetkiliye gönderilmelidir.

Sonuç olarak bu çalışma ile dilekçe hakkının işleyişine etki eden faktörlerin yıllar içerisindeki etkinliği değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu kısımdaki değerlendirmeler ve önerilerin hayata geçirilmesi, dilekçe hakkının halihazırda “işlevsiz” bulunan vaziyetini olumlu yönde değiştirmek için katkı sunabilir.

KAYNAKÇA

- Akman, M. (2004). *Osmanlı Devleti 'nde Ceza Yargılaması*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Anayurt, Ö. (2001). 1982 Anayasası ve 3071 Sayılı Kanun'a Göre Dilekçe Hakkı. *İnsan Hakları Yıllığı*. 23-24, 95-128.
- Armağan, S. (1972). *Dilekçe Hakkı ve 1961 Anayasası*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Balta, T. B. (1970). *İdare Hukukuna Giriş*. Ankara: TODAİE Yayınları.
- Başgil, A. F. (1944). *Vatandaşların Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Müracaat Hakkı. Ebul'ula Mardin'e Armağan*, İstanbul.
- Cin, H. & Akyılmaz, G. (2013). *Türk Hukuk Tarihi*. 5. Baskı, Konya: Sayram Yayınları.
- Çağlayan, M. (1958). Vatandaşların Büyük Millet Meclisine Müracaat Hakkı. *İdare Dergisi*. 250, 1-21.
- Devellioğlu, F. (1984). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Eroğul, C. (1991). *Devlet Yönetimine Katılma Hakkı*. Ankara: İmge Yayınevi
- Gemalmaz M. S. (2010). *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*. 7. Baskı. İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Günay, R. (2013). Osmanlı Arşiv Kayıtları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi. *SDÜSBED*. (17), 9-29.
- Gürhan, V.(1997). Kadınların Divan-ı Hümayun'a Şikâyet Haklarını Kullanmaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (Diyarbakir Eyaleti 1 Numaralı Ahkâm Defterine Göre). *Tarih Okulu Dergisi*. (XXXII), 323-347.
- İnalcık, H.(1988). Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz- Mazharlar. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, VII-VIII, İstanbul, 33-54.
- İpşirli, M. (2003). Mahzar. *DİA*. 27, 398-401.
- Kaboğlu, İ. Ö. (1998). *Özgürlükler Hukuku*. 4. Bası. İstanbul: Alfa Yayınları.

Kazancı, M. (1977). Dilekçe Hakkı, Halkın istekleri ve Yönetim. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 32(1), 123-146.

Köse, E. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplu Hak Arama: XVIII: Yüzyıla Ait 100 Örnek Mazhar. *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*. (Ed. Fethi Gedikli). İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Magna Charta seu Magna Charta Libertatum: Büyük Sözleşme ya da Özgürlükler Sözleşmesi. (2017). 2. Baskı. (Çev. Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Alfa Yayınları.

Mumcu, A. (2007). *Divan- Hümayun*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Okur Gümrükçüoğlu, S. (2012). Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri. *AÜHFD*. 61(1), 175-206.

Okur Gümrükçüoğlu, S. (2014). Osmanlı Devleti'nde Divan'a Gönderilen Şikâyetler. *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*. (Ed. Fethi Gedikli). İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 385-409.

Özgişi, T. (2014). Osmanlı Adalet Sisteminde Bireysel Başvuru Hakkı. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*. (8), 52-65.

Sabuncu, Y. (2005). *Anayasaya Giriş*. 11 Baskı. Ankara: İmaj Yayıncılık.

Sağlam, F. (1982). *Temel Hakların Özü ve 1961 Anayasası*. Ankara: AÜSBF Yayınları.

Tamer, M. (1990). "Dilekçe Hakkı". *Türk İdare Dergisi*. 386, 201-220.

Tanör, Bülent (1995). *İki Anayasa, 1961-1982*. İstanbul: Beta Yayınları.

TBMM. (2022). <https://www.tbmm.gov.tr/ihisaskomisyonlaridilekce-gelen-basvurular> (Erişim Tarihi: 20.11.2022).

Teziç, E. (2012). *Anayasa Hukuku*. 15. Bası. İstanbul: Beta basım Yayım Dağıtım.

Tuğluca, M. (2010). *Osmanlı'da Devlet-Toplum İlişkilerinin Açık Alanı: Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi (1683-1699)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yasamanın Kalitesinin Artırılmasında Dilekçe Hakkı Çalıştayı. (2021). Ankara: TBMM Basımevi (Dilekçe Hakkı Çalıştayı).

Yeniçeri, Celal (2004). Mezâlim. *DİA*. 29, 516-517.

EXTENDED SUMMARY

The right to petition is the right of individuals to present their wishes and complaints, individually or collectively, to public authorities outside the judiciary regarding themselves and public affairs. It can be used both individually and collectively. Since the right of petition is individual in one aspect, the right of personality; on the other hand, it can be considered as a political right because it is related to the impersonal field, for example, political participation. The right to petition, which is the easiest, cheapest and most practical means of conveying the complaints, requests and wishes of the weak and powerless segments of the society, to the administration and the parliament, was a right demanded from the state with documents called "petition (arzuhal)" in the past. It appears as a right regulated in our Constitutions since 1876 Kanun-ı Esasi. Regarding the right to petition, the 1924 Constitution has a similar provision to the 1876 Constitution. In the 1982 Constitution, the regulation on collective petitioning was abolished.

The functioning system and process of the right to petition is not sufficient by itself for the right to petition to produce effective results. This system and the individuals involved in the process and the addressees of this right have important effects in terms of the desired results of the use of the petition right. In the Ottoman Empire, everyone has the right to apply to the Divan-ı Hümayun by using their right to complain. According to the 1961 Constitution, citizens, and according to the 1982 Constitution, foreigners residing in Turkey together with the citizens will be able to use their right to petition by applying to the competent authorities or the Parliament, on the condition that reciprocity is observed. In the Ottoman Empire, there is no limitation on the content of the complaint. During the 1961 and 1982 Constitutional periods, the principles regarding the use of petitions were regulated by laws. It is seen that it is far from responding to the expectations of individuals with the way they are arranged in the Constitution and the Law on the Use of the Right to Petition.

Petitions can be submitted in person or through others, or they can be sent to the relevant authorities or parliament by post or other technical means. In addition to these application forms, many new application methods have been introduced in connection with the electronicization of communication; thus, it has been tried to facilitate the use of the citizens' right to petition. For example, the numerical majority of digital applications made in recent times show that this method is used quite a lot.

When questioning the effectiveness and efficiency of the right to petition, the relationship between the applications made and the decisions made regarding them should be taken into consideration. Because the positive results of the complaints and wishes from the citizens with the decisions made will be an indicator of success and effectiveness. Therefore, the conclusion of all incoming petitions will indicate that an efficient process has been passed. In the study, the processes of examining and deciding on the right to petition, starting from the Ottoman Empire, are discussed. In this context, whether the right to petition has been used effectively from past to present, in other words, the results of the citizens' applications have been evaluated with numerical data.

During the 1961 Constitution period, the petitions sent by the citizens individually or collectively were examined in the commission. The Presidency Council, by examining the petitions received by the Commission, by taking the opinion of the ministry or by calling a representative, would decide sometimes to accept and sometimes to reject. However, no time limit was set for the announcement of these decisions.

Petitions sent to the Assembly during the 1982 Constitution period are referred to the Petition Committee. The examination and resolution of the petitions sent to the Assembly in accordance

with the relevant law shall be concluded within sixty days. While the Petition Commission evaluates the applications made with the petitions, it can also request information from the relevant institutions and organizations when necessary. It is seen that sub-committees have also been established to conduct more detailed research in order to conduct research on certain issues and to determine the measures to be taken. In the petitions submitted or sent to the Petition Commission, those that do not meet the formal requirements of the petitioner's name, surname and signature, as well as the work or residence address, do not contain a specific subject, and are related to matters falling within the jurisdiction of the judicial authorities cannot be examined. Again, petitions that require a new law or a change in law or that do not contain a copy of the final answer given by the competent administrative authorities cannot be adjudicated. The Presidency Council sends a copy of the petitions, which it has decided that cannot be discussed, to the Presidency of the Assembly, that they see a social benefit in their regulations as law.

The Presidency Council, when appropriate, prints these decisions and distributes them to the members of the Assembly, with the support of the sub-committees. Decisions of the Presidency that are not appealed within fifteen days from the date of distribution become final and this situation is notified in writing to the petitioners. If objections are made to the petitions within the mentioned period, this objection is forwarded to the General Assembly. The General Assembly examines the petitions received and makes a decision.

As a result, the right to petition became institutionalized during the 1961 Constitution; however, it was rendered quite dysfunctional during the 1982 Constitution period. The ultimate purpose of petitions is to get the desired things done. However, the legal regulations on this right prevent the Commissions from directly making legal regulations and taking action in this context. In fact, in the house regulations contain a mandatory provision that petitions requiring a new law or a law amendment should not be discussed or rejected. The commission only sends its decision to the relevant public institutions and organizations if the petitioner's request requires a corrective action. However, there is no guarantee that the requests and demands in the petition will be met. Therefore, in this respect, the right to petition may often not have satisfactory results. On the other hand, the freedom of the subject of the petition right is not the same in the use of petition. As a matter of fact, when the rates of petitions rejected in both the 1961 Constitution and the 1982 Constitution are examined, quite high data are encountered. The jurisdiction of the commissions on petitions has been so narrowed that they have not been able to respond to even the most ordinary problems of social life. As a result, the right to petition has been considered as an effective tool for the development of communication between the individual and the state. However, the regulations on the right to petition, especially the ineffective decisions of the Commissions, seem to have dashed hopes on this right. Although many studies and arrangements have been made from the past to the present with the digitalization of the age and new developments, it has been seen that this result has not changed.

Müşteri Nezaketsizliğinin Bir Sonucu Olarak Hizmet Sabotajı ve Algılanan Yönetici Desteğinin Rolüne Yönelik Bir Araştırma¹

Gülbahar TÜRK MENOĞLU²

Geliş Tarihi (Received) 31.07.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 01.09.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1335293

Öz

Bu araştırmanın amacı, müşteri nezaketsizliğinin hizmet sabotajı üzerindeki etkisinin tespit edilmesi ile algılanan yönetici desteğinin söz konusu etkiye yönelik muhtemel rolünün araştırılmasıdır. Bu kapsamda müşteri nezaketsizliğinin, konaklama çalışanlarının hizmet sabotajı davranışları üzerindeki olası etkisi, aynı zamanda, algılanan yönetici desteğinin, söz konusu etki üzerindeki rolü incelenmiştir. Konaklama işletmelerinde yapılan araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmış, bu kapsamda görüşmeler, müşterilerle yüz yüze çalışılan işlerde görevli 20 otel çalışanı ile gerçekleştirilmiştir. Elde edilen verilerin analizinde MAXQDA 2020 nitel analiz programı ve betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada ulaşılan ilk bulgu, konaklama çalışanlarının, hem psikolojik/duygusal, hem de iş davranışlarının, müşteri nezaketsizliğinden etkileniyor olmasıdır. İkinci bir bulgu ise, nezaketsiz müşteri davranışlarından olumsuz olarak etkilenen çalışanın hizmet davranışlarının, algılanan yönetici desteğinin müdahalesi ile önlenebildiğidir. Sonuç olarak, mevcut çalışma kapsamındaki konaklama çalışanları, nezaketsiz müşteri davranışlarından olumsuz anlamda etkilenmekte, kaba müşteriye yönelik hizmeti sabote eden davranışlar içinde bulunmaktadır. Yöneticiden algılanan destek ise, bu davranışları ve müşteri nezaketsizliğinin bu etkilerini azaltmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Müşteri nezaketsizliği, Hizmet sabotajı, Algılanan yönetici desteği, Konaklama sektörü.

A Study on Service Sabotage as a Result of Customer Incivility and the Impact of the Role of Perceived Managerial Support

Abstract

The study aims to determine the influence of customer incivility on service sabotage and to investigate the possible role of perceived supervisor support. In this context, the possible effect of customer incivility on service sabotage behaviors of accommodation employees and the role of perceived supervisor support were examined. The semi-structured interview technique was used for the research. In this context, interviews were conducted with 20 hotel employees working in customer-facing jobs. In the analysis of data obtained, MAXQDA 2020 qualitative analysis program and descriptive analysis method were used. The first finding of the study is that the psychological/emotional and business behaviors of the accommodation employees are affected by customer incivility. The second finding is the service behavior of the employee who is negatively affected by the rude customer behavior can be prevented by the intervention of perceived supervisor support. In conclusion, accommodation employees who are part of the study are negatively affected by rude customer behaviors and engage in behaviors that sabotage the service towards rude customers. Perceived support from the manager reduces these behaviors and the effects of customer incivility.

Keywords: Customer incivility, service sabotage, perceived supervisor support, accommodation sector.

¹ Bu makale, yazarın doktora tezinden türetilmiştir.

² Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Avrupa Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, gulbahar.turkmenoglu@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7541-5444

Giriş

Hizmet işletmelerinin başarılı olmasında müşteriye hatasız hizmet vermeleri büyük bir önem taşır (Gerson, 1997, s.9). Hizmetin planlanmasından sunulmasına, hizmet esnasında kullanılan materyalden iletişim yöntemine kadar müşteri tatminine yönelik düşünülen her bir unsur işletme için artıdır. Ancak hizmetin doğru ve uygun standartlarda sağlanması her daim mümkün olmayabilmektedir. Hizmet kuruluşları, her türde insana hizmet sunmaktadır (Demirel, 2007, s.146). Her bir müşterinin birbirinden farklı kişisel, duygusal, davranışsal özelliklere sahip (Türk ve Helvacı, 2005, s.119) olması, müşteriye ihtiyacına göre izlemek aynı zamanda da bu yönde tatmin etmeyi gerektirmektedir (Taşkın, 2005, s.225). Müşteri, başvurduğu işletme tarafından gereksinimlerinin karşılanmasını talep ederken, hizmete ilişkin beklentisini açık bir şekilde bildirmektedir (Arsoy, 2005, s.281). Aldığı hizmetten ne sağlayacağıyla ilgilenen müşteri değere odaklanmakta, sürecin sonunda ise hizmete ve ürüne dair fikrini, kaba davranışlarla iletilebilmektedir. Hizmet karşılaşmalarında müşteri nezaketsizliği olarak adlandırılan bu davranışlar, çeşitli sonuçları itibarıyla bir yandan çalışanın kendisini olumsuz anlamda etkilerken, aynı zamanda işletmeye de zarar verebilmektedir. Bireysel anlamda stres, gerilim, ruhsal olarak görevden uzaklaşma ve yabancılaşma, kaygı, işe karşı memnuniyetsizlik, tükenme gibi durumlarla sonuçlanan müşteri nezaketsizliği, örgütsel düzeyde ise uzaklaşma-kayıtsızlık, düşük performans, işten ayrılmanın yanı sıra önemli bir sorun olan hizmet sabotajına da yol açabilmektedir.

Müşteri nezaketsizliğinin, çalışanı hizmet sabotajına yönlendirdiği olumsuz süreç, yönetimin ve yöneticinin tutumuna bağlı olarak desteklenebilmektedir. Hizmet örgütleri müşteriye her geçen gün biraz daha fazla ayrıcalık ve üstünlük alanı açarken, aynı zamanda da davranış özgürlüğü tanımaktadır. Örgüt yönetimlerinin müşteri davranışı üzerindeki etkisizliği, çalışanı müşteri karşısında kısıtlı kılarken, bir takım dayatmaları da beraberinde getirmektedir. Zira örgüt ve hizmet politikalarına göre, çalışan kendisinden istenilenin bilincinde olmalı, işle ilgili çıktılarını buna göre üretmelidir (Bingöl, 2019, s.355). Ayrıca hiçbir koşulda müşteriye tepkisel davranmamalı ve hizmet normlarına uygun davranış sergilemelidir (Adams ve Webster, 2013, s.700). Dolayısıyla müşteri nezaketsizliğiyle yaşanan duygusal, psikolojik sıkıntılar, diğer yandan yönetim tarafından kısıtlanmalar, savunmasız çalışanı hizmet sabotajına götürebilmekte; zarar ile sonuçlanan eylemler gerçekleştirilebilmektedir.

Hizmet çalışanı, işletmenin başarısında kilit nokta olarak bulunmakta dolayısıyla onu etkileyen her tür durumla birlikte başarı üzerindeki etkinliği de değişebilmektedir (Gündüz, 2017, s.169). O nedenle, özellikle hizmet örgütlerinde, çalışana karşı destekleyici yönde bir

yaklaşım geliştirilmeli ve tüm eylemler bu doğrultuda planlanmalıdır. Çalışanın işletme için yerine getirdiği tüm görev ve yürüttüğü faaliyetlerin, yönetici cephesinden değer görme ve önemsenmeye dair algıları, yöneticinin her bir çalışanla, onların davranışlarını anlamak için düzenli iletişim kurmasıyla sağlanmaktadır. Ayrıca, yöneticinin zorlu durumlar ve bunlarla başa çıkmaları için çalışanlara kişiselleştirilmiş çözümler yaratması da, çalışan algısını olumlu yönde etkileyebilmektedir. İşletme içinde herhangi bir nedenle kriz yaşayan çalışan, aynı anda algıladığı yönetici desteği ile kendini daha güvende hissetmekte ve olumsuz iş sonuçlarından kaçınmaktadır (Kim ve Qu, 2019, s.72). Böylelikle, çalışanın sessizleşmesi yerine sorunları hakkında konuşmasıyla birlikte, problemin krize dönüşmeden çözülmesi ve tedbire yönelik ortamın yaratılabilmesi sağlanmaktadır.

Bu çalışma hizmet sektöründe faaliyet gösteren konaklama işletmesi çalışanlarının, müşteri ile hizmet etkileşimleri esnasında maruz kaldığı nezaketsiz müşteri davranışları ile söz konusu davranışların, olası hizmet sabotajı eylemleri ve eğilimleri üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Ayrıca algılanan yönetici desteğinin, müşteri nezaketsizliğinin hizmet sabotajına olan etkisi üzerindeki rolünü konu edinmektedir. Dolayısıyla bu araştırma ile müşteri nezaketsizliğinin, hizmet çalışanının başvurabileceği olası sabotaj davranışları, eğilimi üzerindeki etkilerini belirlemek ve algılanan yönetici desteğinin, söz konusu etki üzerindeki rolünün tespiti çalışılmıştır. Konu örgütsel düzeyde sonuçları olan, işletme için çeşitli zararlara yol açabilecek bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle konaklama işletmelerinde müşteri nezaketsizliğinin neden olabileceği sorunların tespit edilmesi ve anlaşılması aynı zamanda yöneticinin bu iki değişken arasındaki ilişki üzerindeki rolünün değerlendirilmesi çalışmayı önemli kılmaktadır. Mevcut çalışmada gerçekleştirilen uygulama için konaklama sektörünün tercih edilme sebebi, özellikle müşteri nezaketsizliğiyle karşılaşma durumu ile çalışanın hizmet sabotajı davranışlarını incelemeye ve değerlendirmeye uygunluk teşkil etmesidir. Hizmet sektörü içinde yer alan diğer hizmet işlerinde gerçekleşen müşteri-çalışan hizmet karşılaşmaları, otel hizmetlerinin doğası gereği konaklama işletmelerinde daha yoğun yaşanabilmektedir. Bu doğrultuda çalışmada temel problem olarak “müşteriler ile yoğun etkileşim halinde olan konaklama çalışanlarına yönelik müşteri kabalığının, olası hizmet sabotajını nasıl etkilediği ve bu etkileşime yönelik olarak algılanan yönetici desteğinin rolü” ele alınmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1.Müşteri Nezaketsizliği

Hizmet sektörü çalışanları iş yerinde, müşterilerden gelen nezaketsiz davranışlara daha fazla maruz kalabilmekte (Cheng vd., 2020, s.1739) ve çeşitli nedenlerden dolayı müşteri nezaketsizliği çalışan için daha yıpratıcı olabilmektedir. Bu durumun başlıca nedeni müşteri-çalışan arasında yoğun iletişime dayanan hizmet karşılaşmalarının aynı zamanda kontrol edilemez olmasıdır. Bu karşılaşmalarda müşteriler nezaketsiz olabilmekte, bazı faktörlerin desteğiyle çalışana adil olmayan bir şekilde davranabilmektedir. Bu faktörlerden biri, müşterinin konum itibarıyla çalışandan daha güçlü olmasıdır. Çalışanı olumsuz koşullara açık hale getiren bu güç dengesizliği nedeniyle, bazı müşteriler konum eşitsizliğinden faydalanmakta, tacizkar ve rahatsız edici bir şekilde davranabilmektedir (Ben-zur ve Yagil, 2005, s.82). Müşteri davranışında diğer bir faktör ise, müşterinin hizmeti talep etme şekline ilişkin tercihidir. Daha iyi ve hızlı hizmet alabileceğini düşünen müşteri, talebini, çalışana sert bir yaklaşımla bildirebilmektedir (Van Jaarsveld vd., 2015, s.273).

Müşteri nezaketsizliği (customer incivility) kavramı, çalışanlara zarar verme niyetiyle müşteriler tarafından yöneltilen sapkın davranışlar olarak ifade edilmektedir (Liu vd., 2019, s.170). Müşterilerin çalışanlara karşı sergilediği ve fiziksel saldırganlığı içermeyen anormal davranışlar (Hur vd., 2021, s.892) olarak da tanımlanan kavram, çalışanların stres düzeylerini artıran (Gong ve Wang, 2019, s.333), kötü muamele yaklaşımı şeklinde açıklanmaktadır (Van Jaarsveld vd., 2015, s.274). Benzer bir tanımda müşteri nezaketsizliği, müşterilerin bir takım kuralları çiğneme yoluyla çalışanlara yönelik kaba ve saygısız davranışları olarak ifade edilmekte (Sliter vd., 2010, s.468) ayrıca kavram, müşterinin saygısızlık, tahammülsüzlük, nezaketsizlik ve küçümseyici hal içeren sözleri ve davranışları olarak da tarif edilmektedir (Li ve Zhou, 2013, s.893). Bu doğrultuda müşteriler kaba davranışlarını, aşağılayıcı yorumlarda bulunma, olumsuz yüz ifadeleri (göz devirme, dudak büzme..vs) (Medler-Liraz, 2020, s.956), suçlama, alay etme, tehdit etme, bağırma, hakaret etme (Akbari, 2018, s.25-28) şeklinde yöneltebilmektedir. Söz konusu davranışların ifade edildiği, müşteri nezaketsizliğine ilişkin Berry ve Seiders (2008) tarafından yapılan bir çalışmada yöneticilere nezaketsiz müşterilere ilişkin görüşleri sorulmuş, yöneticiler bu müşterileri "*.....çalışanları küçümseyen, aşağılayan, korkutan ve taciz eden ve hizmette en ufak bir aksaklıkta dava açmakla tehdit edenler*" olarak yorumlamıştır (Berry ve Seiders, 2008, s.31).

1.1.1. Müşteri Nezaketsizliğinin Sonuçları

Müşterilerle yaşanan sorunlu hizmet karşılaşmaları sırasında yaşadıkları stresle başa çıkmaya çalışan hizmet personeli, zamanla enerjisi ve kaynakları tükenmiş bir hale gelmekte (Hur vd., 2021, s.892), bu süreçte duygusal ve davranışsal reaksiyonlar gösterebilmektedir. Konuya ilgili yapılan çalışmalar, müşteri nezaketsizliğinin çalışanın kendisi üzerinde stres, gerilim, ruhsal olarak işinden uzaklaşma ve yabancılaşma, çalışan algısında hassasiyet, kaygı, işe karşı memnuniyetsizlik, tükenme gibi birçok olumsuz sonucu olduğu göstermektedir. Irwin vd.nin (2021) ilgili konuda yaptıkları araştırmada, hekimlerin müşteri nezaketsizliğine ilişkin algıları incelenmiş, müşteri kabalığına maruz kalan katılımcıların hem stres seviyesinde, hem de zihinsel sağlık sorunlarında artış tespit edilmiştir. Arvan vd. (2019) tarafından yapılan çalışmada ise müşterilerin kaba davranışları ile çalışan geriliminin önemli ölçüde ilişkili olduğuna ulaşılmıştır. Müşteri nezaketsizliğinin çalışan üzerindeki olumsuz sonuçlarına ilişkin benzer bulguların ulaşıldığı başka bir çalışma Al-Hawari vd.ne (2020) aittir. Al-Hawari vd. (2020) çalışmalarında müşteri nezaketsizliğinin duygusal tükenme ile ilişkisini incelemişler, çalışma sonunda personelin maruz kaldığı müşteri kabalığının, duygusal tükenme ile pozitif ilişkili olduğu bulgusunu elde etmişlerdir.

Müşteri nezaketsizliğinin bu olumsuz etkileri bireysel sonuçlarla sınırlı olmayıp ayrıca örgütü de etkileyebilmektedir. Nezaketsiz müşterilerin neden olduğu koşullarla mücadelede bazen yanlış yollar seçen çalışan, müşteriyle ilişkisinde istenmeyen davranışlar sergilemekte (Unur ve Akdağ, 2010, s.130), nezaketsiz müşteriyle yaşadığı hizmet karşılaşmasını yönetememektedir. İlgili literatür incelendiğinde, müşteri nezaketsizliğinin, çalışanı uzaklaşma-kayıtsızlık, düşük performans, işten ayrılma, hizmet sabotajı gibi birçok olumsuz davranışa yönlendiren bir motivasyon oluşturduğu görülmektedir. Porath ve Erez'in (2007) müşteri nezaketsizliğinin etkilerini inceledikleri çalışma bulguları, kabalığın sadece yaratıcı işlerde olmayıp rutin işlerde de performansı düşürdüğünü göstermiştir. Literatürde yer alan araştırmalardan, bazı çalışanların olumsuz iş ortamından uzaklaşmak üzere devamsızlık yaptığı da anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili olarak Sliter vd. (2012) tarafından banka personeline yönelik yapılan araştırmada, müşteri nezaketsizliği ile çalışan devamsızlığı arasında pozitif yönde ilişki olduğu tespit edilmiştir. Müşteri nezaketsizliğinin hizmet üzerindeki olumsuz sonuçlarına ilişkin bulguların tespit edildiği başka bir çalışma ise Gaucher ve Chebat'a (2019) aittir. Araştırmacılar, ilgili davranışlara maruz kalan çalışanların, öfkelerini gizlediklerini ancak duygusal tükenme ile birlikte sorumlu oldukları hizmeti içeren sapkın eylemlerde buldukları bulgusuna ulaşmışlardır. Görüldüğü üzere müşterinin nezaketsiz davranışları çalışan devamsızlığı ve performansının yanı sıra daha ciddi örgütsel sorunlara yol açan eylemlere

neden olmaktadır. Bu yönde bir bulguya Goussinsky'nin (2020) çalışmasında rastlanmıştır. Müşteri ile yüz yüze temaslı işlerde çalışan hizmet personeline yönelik yapılan araştırma sonucunda, müşteri saldırganlığının, hizmet sabotajı ile pozitif ilişkili olduğu tespit edilmiştir.

1.2.Hizmet Sabotajı

Hizmet sektörü çalışanları, bir mesai süresi içinde, birden fazla ve çeşitli hizmet karşılaşması deneyimlemektedir. Kimi hizmet anları doğal akışı ile tamamlanırken, hizmet karşılaşmasına ilişkin kimi tecrübeler de çalışan açısından zorlanma ve çatışmayı içermektedir. Zaman içinde, çalışanda birtakım duygusal sorunları başlatan bu deneyimler (Başaran, 1991, s.173), hizmetin niteliğini etkileyecek türde yönelimlere, buna bağlı olarak da hizmeti sabote eden eylemlere gidebilmektedir. Sabotaj kavramı, örgütsel misilleme davranış biçimi olarak tanımlanmaktadır. Çalışanların negatif yöndeki tanıtımı, huzursuzluk yaratma, işi geciktirme ve demirbaşaya zarar verme yoluyla hizmetlerin aksatılması ve bozulması yönündeki davranışlardır (Crino, 1994, s.312). Hizmetin sabote edildiği çalışan eylemlerini kapsayan hizmet sabotajı da (service sabotage) benzer şekilde, üretimde kayıplar, niteliksiz sonuç, hizmette verimsiz çıktıya neden olan (Díaz vd., 2017, s.861) bilinçli davranışlar olarak tanımlanmaktadır. Başka bir tanımda ise kavram, çalışanların müşteriye sunulan hizmeti kasıtlı olarak olumsuz yönde bozan veya zarar veren kasıtlı tüm eylemleri (Harris ve Ogbonna, 2009, s.326) şeklinde ifade edilmektedir. Çalışanın sabotaj davranışları kimi zaman plansız bir biçimde müşteri-çalışan iletişimi esnasında ortaya çıkmakta iken, kimi zaman ve genellikle çalışan tarafından bilinçli uygulanmaktadır. Nezaketsiz davranışlar tarafından uyarılan çalışan hizmet sabotajını, hizmete konu olan ürüne zarar vermek, müşteriye hizmeti reddetmek, hizmeti geciktirmek ve benzeri davranışlarla uygulamaktadır. Konuyla ilgili yapılan araştırma bulgularından hizmet sabotajının çeşitli şekillerde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Buna göre bazı çalışanlar hizmet esnasındaki rollerini sergilerken özveri ve coşkuyu azaltabilmekte (Jeong ve Lee, 2022, s.2), müşteriyle ilişkilerinde gerektiği kadar özenli olmayabilmektedir (Dormann ve Zapf, 2004, s.61). Kayıtsızlığı ve kaçmayı tercih edenlerin (Giumetti vd.,2013:298) yanı sıra bazı çalışanlar ise, davranışlarını kontrol eden ve düzenleyen kurallar nedeniyle, nezaketsiz müşteriye örtülü bir şekilde cezalandırabilmektedir (Yagil, 2017, s.1417). Genellikle sabotaj eyleminin fark edilmediği bu gibi sabotaj eylemleri çalışanı cesaretlendirebilmekte, dolayısıyla telafi edilemeyecek türden zararlar doğurabilmektedir.

1.3.Algılanan Yönetici Desteği

Müşteri ile yüz yüze çalışan hizmet personeli birçok olumsuz hizmet etkileşimi yaşayabilmektedir. Her bir etkileşimin çalışanda bıraktığı duygusal etki ise, çalışanın daha zayıf, güçsüz ve güvensiz hissetmesine neden olabilmektedir. Çalışanın olumsuzluklara açık ve güvensiz olduğu böyle bir durumda ihtiyaç duyduğu (Afsar vd.,2018, s.1439) yönetici desteği, çalışanın yitirdiği kaynakları yenilemesinde yardımcı olurken, halihazırdaki kaynaklarına yönelik tehdidi de azaltabilmektedir. Kaynakların korunması teorisine (conservation of resources theory-COR) göre, gerilim ve duygusal tükenmeye yol açan kaynak kaybı, kazanılan kaynaklardan daha görünürdür. O nedenle yeni kaynaklar kazanmak ve kaynak kaybını durdurmak için yatırım yapılmalıdır. Teoriye göre çalışanların destek algısı ile birlikte tükenmişlik duygusu azalabilmekte (Li ve Zhou, 2013, s.892), yeterince kaynağa sahip olan çalışanlar üzerindeki olumsuz duyguların etkisi hafifletilebilmektedir (Goussinsky ve Livne, 2019, s.1251-1255). Kaynaklarını yitirerek daha zorlayıcı koşulların içine giren çalışan normal dışı davranışlara teşvik edilirken (Raza vd., 2021, s.2), desteklenerek yeteri kadar kaynağı elde eden çalışanda, stresli durumların baskın etkisi (Hobfoll vd., 2018, s.2) azalabilmektedir.

Algılanan yönetici desteği (Perceived supervisor support) kavramı, çalışanların yöneticiler tarafından ne kadar önemsediklerine dair inançlarını ifade eder (Pohl ve Galletta, 2017, s.62). Çalışanların yöneticilerinden aldıkları destek düzeyine ilişkin algıları (Kalliath vd., 2020, s.2057) olarak da tanımlanan algılanan yönetici desteği, yöneticinin çalışana verdiği kıymet, teşvik ve desteğin çalışan tarafından ne derece hissedildiğidir (Babin ve Boles, 1996, s.60). Destek algısı, çalışanların, yönetimin kendileriyle olan ilişkilerine ve zor koşullardaki yönetici eylemlerine odaklanmaları ve buna bağlı değerlendirmeleri ile gerçekleşir. Her türlü yardım, destek ve gerçekleştirilecek olumlu iletişim girişimi çalışan cephesinden bir değer olarak görülürken (Rhoades ve Eisenberger, 2002, s.698), yönetici tarafından önemsendiklerini ve takdir edildiklerini hisseden çalışanlar, yöneticiyi destekleyici yönetici olarak algılayabilmektedir (Özdevecioğlu, 2003, s.118).

Bu noktada önemli olan yöneticinin, çalışanın işine dair tasarımı, analizi..vs başarısından çok, gösterdiği gayretin çalışanı tarafından nasıl algılandığıdır (Robbins ve Judge,2021, s.191). Bundan dolayıdır ki, yöneticilerin izledikleri yönetim biçimi, çalışanın işletme içindeki rolünü sergileme tarzını etkilemektedir (Güney, 2011, s.11). Çalışan, algıladığı destek sayesinde, iş ve görevden kaynaklanan zorlukları daha rahat atlattırken, stresli iletişim sürecinin etkisinden de daha kolay kurtulabilir. Zira destek, stresin çalışanda yarattığı duyguyu baskılayarak, kişide stres yaratan durumların sürecine müdahale edebilmektedir (Özgül, 2003, s.229). Konuyla ilgili olarak yapılan araştırmada Babin ve Boles (1996), hizmet

alışanlarının destek algısını ve bu algının çalışma ortamına olan etkilerini incelemişler, araştırma sonunda, personelin yönetici desteğine ilişkin algısının stresi azaltabileceğini ve iş tatminini artırabileceğini tespit etmişlerdir. Baker ve Kim'in (2020) alışmalarında ise, yönetici desteğinin çalışanın psikolojik sağlığı üzerindeki etkileri incelenmiş ve yöneticisinden destek gören çalışanların iyi olma hali ile çalışma yaşam kalitesinin daha yüksek olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

2. Metodoloji

2.1.Araştırmanın Amacı

Çalışmanın ncelikli amacı konaklama işletmelerinde müşteri ile yüz yüze temaslı görevlerde çalışan personelin maruz kaldığı müşteri nezaketsizliğinin hizmet sabotajı üzerine etkisinin tespit edilmesidir. Bu kapsamda araştırmaya katılan konaklama çalışanlarının karşılaştığı nezaketsiz müşteri davranışları, buna karşılık olarak çalışanların hizmet sabotajına ilişkin sabotaj davranışları ve eğilimleri incelenmiştir. Çalışmanın diğer amacı ise, müşteri nezaketsizliğinden etkilenen personelin, hizmet sabotajı davranışları ve eğilimi üzerine etkisinde, algılanan yönetici desteğinin muhtemel rolünün araştırılmasıdır. Bu bağlamda, yönetici desteği algısının söz konusu etki üzerindeki rolü incelenmiştir.

2.2.Araştırmanın nemi

Konu ile ilgili yerli ve yabancı yazındaki çalışmalar kaba davranışlara maruz kalan otel çalışanlarına ilişkin tükenme, işten ayrılma niyeti, örgütsel bağlılık ve iş tatmin düzeyinde azalma gibi bulguların ortaya çıktığını göstermektedir. Yabancı yazında ise müşteri kabalığı ile karşılaşan çalışanların müşteriye sunulan hizmeti çeşitli yollarla sabote ettiğine ilişkin bulgulara sahip çalışmalara rastlanmaktadır. Konu rgtsel düzeyde sonuçları olan, işletme için ciddi kayıplar yaratabilecek bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle hizmet işletmelerinde müşteri nezaketsizliğinin yol açabileceği sorunlar ve yöneticinin bu iki değişken arasındaki ilişki üzerinde ne gibi bir rol üstleneceğini incelemek çalışmayı önemli kılmaktadır. Müşteri nezaketsizliğinin en etkin yaşandığı sektörlerden biri konaklama birimlerinde yapılan çalışma, müşterilerin nezaketsiz yaklaşımları, çalışanların muhtemel sabotaj davranışlarının neler olduğu ve nasıl geliştiği, yanı sıra nezaketsizlik ve sabotaj içeren davranışlar arasındaki ilişkide yönetici desteği algısının nasıl bir rol üstlendiğine ilişkin bilimsel veriler sunması dolayısıyla, hizmet sektörü yöneticilerine, alanyazına, hizmet sektörü birimlerine katkı sağlaması bakımından önemlidir.

2.3.Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmanın sınırlılığı, çalışmada müşteri nezaketsizliğine ilişkin personel algıları ve tepkilerinin incelenmesinden dolayı, araştırmaya sadece müşteri ile yüz yüze çalışanların dahil edilmiş olmasıdır. Çalışmada gerçekleştirilen uygulama müşteri ile yakın temas halinde çalışanları kapsamaktadır. Dolayısıyla, hizmet karşılaşması deneyimi sağlayan iş pozisyonlarında görevli olmayan çalışanlar, kapsam dışında tutulmuştur. Çalışmada başka bir sınırlılık otel işletmesinin niteliğidir. Buna göre çalışmada gözetilen niteliklere uygun otellerde görevli personel uygulama çalışmasına dâhil edilebilmiştir. Araştırma, çalışmaya katılım sağlayan otel personeli ile sınırlıdır. Dolayısıyla elde edilen bulgular ve sonuçlar da bir genelleme imkânı vermeyip, katılımcıların aktardığı bilgiler ve yanıtlarla sınırlıdır.

2.4.Araştırma Yöntemi

Araştırmada yöntem olarak müşteriyle yüz yüze çalışanların müşteri nezaketsizliğine ilişkin tecrübelerini incelemeye yönelik olarak olgu bilim (fenomenolojik) yöntemi tercih edilmiştir. Bu doğrultuda çalışanların müşteri nezaketsizliğine ilişkin algıları ve kaba davranışlardan nasıl etkilendiklerine dair veriler yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile elde edilmiştir. Ayrıca katılımcılarla yapılan derinlemesine görüşmeler ile müşteri nezaketsizliğinin katılımcılar üzerindeki sonuçları, katılımcıların kabalağa karşı verdikleri tepkiler de incelenmiştir. Dolayısıyla algılar, tepkiler ve sonuçlar üzerine odaklanılan çalışmanın veri toplama ve analizinde tümevarımcı yaklaşım kullanılmıştır.

2.5. Katılımcıların Belirlenmesi Süreci

Araştırmanın sektör birimleri, müşteri portföyü ve çalışan niteliğine ilişkin olası farkları göstermek amacıyla Türkiye'nin farklı özelliklerine sahip üç bölge tespit edilmiştir. Amaçlı örnekleme yöntemine dayalı olarak önce iller ve sonra oteller belirlenmiştir. Mersin, Ankara ve Muğla illerinde faaliyet yürüten üç, dört, beş yıldızlı otellerde görev yapan personelden, amaçlı örnekleme yöntemi kullanılarak örneklem seçilmiştir. Amaçsal (amaçlı) örnekleme, *“çalışmanın amacına bağlı olarak zengin veri sağlanabilecek durumların seçilerek derinlemesine araştırma yapılmasına olanak tanır”* (Büyüköztürk vd.,2013, s.90) ve belli kriterlere ve niteliklere sahip özel durumlarla ilgili çalışılması gerektiğinde kullanılır. Çalışmada amaçlı örnekleme tekniklerinden “ölçüt örnekleme” tekniğinden faydalanılmıştır. Ölçüt örneklemede esas yaklaşım, uygulamanın daha önce üzerinde karar kılınmış kriterleri taşıyan birey ya da olaylar üzerinde yapılmasıdır. Mevcut çalışmada katılımcı gruba sadece müşteriyle yüz yüze temaslı çalışan otel personelinin seçilme sebebi de budur. Araştırmanın

amacına bağılı olarak, müşteri nezaketsizliğine ilişkin algısı ve tepkisi incelenecek çalışanlar, bu algıya sahip olma dolayısıyla müşteri ile iletişim halinde bulunma kriterini taşımalıdır. Dolayısıyla katılımcıların belirlenmesinde gönüllülük esası gözetilerek müşteri ile yüz yüze temaslı olma ölçütü esas alınmış ve bu kriteri karşılamayan diğer otel personeli uygulama dışında bırakılmıştır. Katılımcıların belirlenmesinde ölçüt örnekleme yanısıra maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemi de kullanılmış ve maksimum çeşitliliği sağlamak üzere otelde farklı görevler (bellboy, servis elemanı, resepsiyon görevlisi) ve pozisyonlar (yönetici-çalışan) esas alınmıştır. Ayrıca otelin niteliği (3/4/5 yıldızlı) ve bulunduğu şehir (Ankara, Mersin, Muğla), çalışan hizmet yılı, turizm eğitimi alıp almadığı, cinsiyet gibi değişkenlerle de çeşitlilik sağlanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla çalışmada maksimum çeşitliliğin, aynı ölçütü karşılayan ama farklı niteliklere sahip kişilerin konuyla ilgili deneyimleri ve algılarını inceleyebilme ve zengin içerikli veri elde edilebilme imkânı sağlama avantajından yararlanılmıştır.

2.6. Veri Toplama Araçları, Yöntemi ve Süreci

Çalışmada görüşme (mülakat) tekniği tercih edilmiştir. Bu kapsamda demografik soruların yanısıra, konaklama personelinin maruz kaldığı ya da karşılaştığı nezaketsiz müşteri davranışları, söz konusu davranışlara dair duyguları ve düşünceleri, ayrıca nezaketsiz müşteri davranışlarına karşılık olarak uyguladıkları hizmet sabotajı davranışlarına ilişkin ifadeleri ile yönetici desteği hakkındaki görüşlerini içeren yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme formu, araştırmanın amacına uygun olarak literatür taraması ile oluşturulmuş, soruların geçerliğinin sağlanmasında bazı işlemler uygulanmıştır. Bu kapsamda, nitel analizde uzman kişilerin görüşüne başvurulmuş, bir kişi ile pilot görüşme gerçekleştirilmiş ve geri dönüşler doğrultusunda soru formunda düzenlemeler yapılarak son şekli verilmiştir. Görüşmeler üç, dört ve beş yıldızlı toplam beş otelde görevli, müşteriyle yakın temaslı çalışan 20 personel ile yapılmıştır. Ocak-Mart 2022 tarihleri arasında, yüz yüze gerçekleştirilen her bir görüşme 35-60 dakika arası bir zaman dilimi içermektedir. Ayrıca çalışma esnasında bir araştırmacı günlüğü tutulmuş, görüşmelerde katılımcı ve ifadelerine ilişkin izlenimler kaydedilmiştir.

2.7. Veri Analizi Süreci

Çalışmada insan davranışları ve tabiatına dair inceleme ve değerlendirmelerin yapılabilmesini sağlayan içerik analizi kullanılmıştır. Elde edilen verilerin kodlanması ve tema oluşturulması ile başlayan süreçte, toplanan veriler, analize uygun bir şekle getirilmiş ve veri analizi için MAXQDA 2020 nitel analiz programı tercih edilmiştir. Bu kapsamda analiz süreci

katılımcıların vurguladığı ifadeler ışığında temalandırma ile başlamış, araştırma konusuna uygun olarak kod ve alt kodlar oluşturulmuştur. Analiz süresi boyunca gözden geçirmeler devam etmiş, gerektiği aşamalarda kod ve alt kodlar yeniden düzenlenmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme soruları gözetilerek yapılan düzenleme ve ardından raporlama sonucunda analiz tamamlanmıştır. Ayrıca araştırma neticesinde oluşturulan tema ve kodlamalar ışığında ulaşılan bulgular, yine içerik analizi ile MAXQDA 2020 nitel analiz programı kullanılarak betimsel analiz desteğiyle birlikte sunulmuştur.

3. Bulguların Analizi ve Yorumları

3.1. Katılımcıların Özellikleri

Yarı yapılandırılmış görüşme ile veri toplanan 20 katılımcı, müşteriyle aktif iletişim halinde bulunan ve konaklama işletmesinin ilgili departmanlarında görev yapan bireylerdir. Çalışmada katılımcı sayısını belirleyen unsur, toplanan verinin kendini tekrar etmesi, veri doygunluğuna ulaşılmış olmasıdır. Katılımcıların her biri “*sıra numarası-cinsiyet-yaş-görevi*” şeklinde kodlanmış ve aşağıdaki tablo üzerinde ayrıca sektör ile mevcut işletmedeki hizmet süreleri ve turizm eğitimi alıp almadıkları belirtilmiştir. Servis elemanı (garson), satış ve müşteri ilişkileri görevlisi, resepsiyon görevlisi, bellboy, kat hizmetleri personeli ve ön büro görevlilerinden oluşan katılımcılar, sorumluluk alanları itibarıyla, müşteriyle yoğun etkileşim içine giren ve konaklama süresine göre her bir müşteriyle birden fazla karşılaşan çalışanlardır.

Tablo 1. Katılımcıların bazı demografik, kıdem ve eğitim durumu ile ilgili özellikleri

KATILIMCI	Kod	Sektörde Çalışma Süresi	Mevcut İşletmede Çalışma Süresi	Turizm Eğitimi
1	K1-E-43-Servis elemanı (garson)	5 yıl	2 ay	-
2	K2-K-42-Kat hizmetleri (yönetici-çalışan)	3 yıl	3 yıl	-
3	K3-E-34-Servis elemanı (garson)	13 yıl	13 yıl	-
4	K4-K-40-Satış-Müşteri ilişkileri görevlisi (yönetici -çalışan)	20 yıl	9 yıl	Mevcut
5	K5-K-37-Resepsiyon görevlisi (yönetici-çalışan)	16 yıl	8 yıl	Mevcut
6	K6-E-22-Resepsiyon görevlisi	3 ay	3 ay	-
7	K7-K-43-Servis elemanı (garson)	7 yıl	7 yıl	-

8	K8-E-39-Ön büro görevlisi(yönetici-çalışan)	20 yıl	6 yıl	Mevcut
9	K9-E-26-Komi-Garson	2 yıl	1 ay	-
10	K10-E-41-Bellboy	15 yıl	1 yıl	-
11	K11-E-24-Resepsiyon görevlisi	6 ay	6 ay	-
12	K12-E-40-Servis elemanı (garson)	23 yıl	12 yıl	Mevcut
13	K13-E-21-Bellboy	4 ay	4 ay	-
14	K14-K-24-Servis elemanı (garson)	3 yıl	3 yıl	-
15	K15-E-30-Servis elemanı (garson)	9 yıl	2 yıl	-
16	K16-K-50-Satış-Müşteri ilişkileri görevlisi (yönetici -çalışan)	5 yıl	5 yıl	-
17	K17-E-39-Ön büro görevlisi (yönetici-çalışan)	16 yıl	6 yıl	Mevcut
18	K18-E-44-Servis elemanı (garson) (yönetici- çalışan)	7 yıl	3 yıl	-
19	K19-E-65-Servis elemanı (garson)	8 yıl	8 yıl	-
20	K20-K-23-Resepsiyon görevlisi	3 yıl	6 ay	Mevcut

Tabloda görüldüğü şekilde, katılımcılardan 7'si erkek, 13'ü ise kadındır. Araştırma kapsamında işletmenin üst yöneticileri çalışma dışında bırakılmış olup, 13'ü sadece çalışan, 7'si ise hem alt ve orta düzey yönetici, hem çalışan olan katılımcılar içinde turizm alanında eğitim alanların sayısı ise 6'dır. Katılımcılar için görev dağılımı, servis elemanı (9), bellboy (2), ön büro görevlisi (2), resepsiyon görevlisi (4), satış-müşteri ilişkileri görevlisi (2), kat hizmetleri görevlisi (1) şeklindedir. Ayrıca katılımcıların 10'u 3 yıldızlı, 6'sı 4 ve 4'ü de 5 yıldızlı konaklama işletmesinde görevlidir. Turizm sektöründe hizmet süresi en çok 23 yıl, en az 3 ay olan katılımcıların mevcut işletmedeki çalışma süreleri de değişiklik göstermektedir.

Yapılan görüşmelerden elde edilen verilerden kod matrisi oluşturularak verilen cevaplar kategorize edilmiş ve “Çalışanların karşılaştığı nezaketsiz müşteri davranışları”, “Müşteri nezaketsizliğinin, çalışanın hizmet sabotajı üzerine etkileri” ile “Algılanan yönetici desteğinin rolü” olarak üç tema oluşturulmuştur. Görüşmenin ilk teması olan “Çalışanların karşılaştığı nezaketsiz müşteri davranışları”na ilişkin belirlenen kodlar doğrultusunda, MAXQDA 2020 programı kullanılarak, katılımcıların beyanları neticesinde elde edilen sıklıklar (frekanslar) ve yüzdeler tablolandırılmıştır. Ayrıca katılımcı ifadelerine yer verilmiştir. Veriler içerik analizi ve nitel analiz programı ile analiz edilmesinin yanı sıra, betimsel analiz ile değerlendirilmiştir.

Çalışanların Karşılaştığı Nezaketsiz Müşteri Davranışları

Nezaketsiz müşteri davranış türlerine ilişkin kodlar, katılımcıların karşılaştıklarını/maruz kaldıklarını ifade ettikleri nezaketsiz müşteri eylemlerine dair beyanları doğrultusunda oluşturulmuştur. Buna göre; küçümseme/küçük düşürme, aşağılama, kaba bir şekilde emir ve talimat verme, hakaret etme, karşılanamayacak taleplerde bulunma, bağırma/ses yükseltme, alay etme, sosyal medyada kaba, kötü ve olumsuz yorumlar yapma, suçlama, küfür etme, tehdit etme, sözlü sataşma, tartışma/kavga çıkarma, olumsuz yüz mimikleri kullanma, azarlama nezaketsiz müşteri davranışları kapsamındadır. Kodlamalar esnasında söz konusu nezaketsiz davranışlarla karşılaşan katılımcı görüşü tek bir kabalık türü ile sınırlandırılmamış, ilgili sorunun da gerekli kıldığı üzere müşterinin uygulamış olduğu her bir nezaketsizlik türü için ayrıca koda atanmıştır.

Katılımcılara, müşteri nezaketsizliği ile ilgili maruz kalma/karşılaşma durumu sorulmuş, katılımcıların tamamı nezaketsiz müşteri davranışı ile karşılaştığını ifade ederken, bu soruya yanıt verenlerden bir katılımcı, herhangi bir kabalık türünü belirtmemiştir. Dolayısıyla müşteri nezaketsizliği durumunun varlığındaki 20 kodlanmış belge, maruz kalınan nezaketsiz davranış türünde 19 kodlanmış belgeye düşmektedir.

Tablo 2 “Çalışanların karşılaştığı nezaketsiz müşteri davranışları” kod tablosu

<i>Kod</i>	<i>Katılımcı</i>	<i>Sıklık</i>	<i>%</i>
Küçümseme / küçük düşürme	K2, K3, K7, K8, K9, K10, K12,K13, K14, K16, K18, K20	12	60
Aşağılama	K1, K3, K5, K7, K8, K9, K10, K11, K17, K18, K20	11	55
Kaba bir şekilde emir ve talimat verme	K1, K2, K3, K9, K12, K14, K18, K19	8	40
Hakaret etme	K1, K3, K8, K11, K12, K17, K20	7	35
Karşılanamayacak taleplerde bulunma	K1, K3, K4, K5, K15, K17	6	30
Bağırma/ses yükseltme	K1, K4, K9, K14, K15	5	25
Alay etme	K5, K9, K12, K15, K16	5	25
Sosyal medyada kaba, kötü ve olumsuz yorumlar yapma	K14, K16, K17, K19	4	20
Suçlama	K5, K10	2	10
Küfür etme	K11, K18	2	10
Tehdit etme	K5, K16	2	10
Sözlü sataşma	K10, K16	2	10
Tartışma/kavga çıkarma	K18, K20	2	10
Olumsuz yüz mimikleri kullanma	K14	1	5
Azarlama	K12	1	5
Kodlanmış belgeler	-	19	95

Kodlanmamış belgeler	-	1	5
Analiz edilen belgeler	-	20	100

Katılımcılara maruz kaldıkları/karşılaştıkları nezaketsiz müşteri davranışı türleri sorulmuş, katılımcı ifadelerinin değerlendirilmesi sonucunda, tablodan da anlaşıldığı üzere, “küçümseme/küçük düşürme” %60 oranla en fazla karşılaşılan nezaketsiz müşteri davranış türü olmuştur. Hakarete maruz kaldığını ifade eden katılımcıların oranı %35, müşteri tarafından alay edildiğini beyan edenlerin oranı ise % 25’tir. Yüzdelik oranların yanı sıra katılımcıların sorulara dair yanıtlarına da yer verilmiş, görüşmelere ilişkin alıntılardan örnekler sunulmuştur.

Küçümseme / küçük düşürme;

“Müşteri küçük düşürücü tavırlarla talepte bulunuyor. Normal bir şekilde isteyebileceği bir şeyi bu şekilde istiyor” (Kod: • Küçümseme / küçük düşürme K13, Bellboy, Erkek).

Hakaret;

“Hakaret eden müşteriler var. İsteddiği olmazsa, herhangi bir şeyden memnun olmazsa veya herhangi bir sebeple rahat rahat hakaret ediyor” (Kod: • Hakaret K12, Servis elemanı-garson, Erkek).

Alay etme;

“Beni en fazla etkileyen müşteri davranışı bedensel özelliklerimle alay edilmesi. Bazı müşteriler kilomla ilgili olumsuz ve alaycı yorumlar yapıyor, alaycı bir biçimde diyet tavsiyelerinde bulunuyor. Bu beni çok üzüyor. (Kod: • Alay etme K5, Resepsiyon görevlisi, Kadın)

Sosyal medyada kaba, kötü ve olumsuz yorumlar yapma;

“Beni her anlamda olumsuz etkileyen, hizmet süreci boyunca çok özverili davrandığımız bir müşterinin sosyal medyada hem otel hem de benim adımla vererek kötü yorumlar yapmasıydı. Her şey o insanın bir parmağının ucunda, internette isminizle, onca çaba sarfettiğiniz hizmetinizle ilgili olumsuz yorumlar yapılması da kabalık bence (Kod: • Sosyal medyada kaba, kötü ve olumsuz yorumlar yapma K16, Satış-müşteri ilişkileri görevlisi, Kadın)

Suçlama (itham etme);

“.....burda aynı hizmetle görevli bir arkadaşımın maruz kaldığı bir olayı örnek vereyim. Kulaklığını kaybeden bir müşteri kulaklığın kaybindan personeli sorumlu tutarak onun hırsızlık yaptığını ima etmişti. (Müşteri kulaklığı kendi arabasında bulana kadar suçlamalar, sözlü saldırılar devam etti) (Kod: ● Suçlama-itham etme K10, Bellboy-Erkek)

Azarlama;

“Bir müşteri tarafından kötü bir şekilde azarlandım. Azarlanmak ve alttan almak zorunda olmam beni çok etkiliyor. Yani bir defa değil iki defa üzülüyorsun. Azarlandım ve sanki ben hata yapmışım telafi etmeye çalıştım. Müşteriden kötü davranış görüp alttan almak, özür dilemek, durumu idare etmek duygusal olarak yoruyor” (Kod: ● Azarlama K12, Servis elemanı-garson-Erkek)

Müşteri Nezaketsizliğinin, Çalışanın Hizmet Sabotajı Üzerine Etkileri

Hizmet sabotajı davranışlarının türlerine ilişkin kodlar, katılımcıların sorulara bağlı olarak uyguladıklarını beyan ettikleri eylemlere dair ifadeleri doğrultusunda oluşturulmuştur. Buna göre; nezaketsiz müşteriye ve ilgili müşterinin hizmetine yöneltilen, müşteriye kayıtsız davranma, müşteriye karşılık verme, müşteriye hizmeti reddetme, yardım talebini reddetme/ekstra yapılabileceği yapmama, hizmeti geciktirme, müşteriye hizmet görevinden kaçma/görevi devretme, isteksiz hizmet etme, hizmet esnasında daha az özenli olma, katılımcılar tarafından uygulanan sabotaj davranışlarıdır. Kodlamalar esnasında söz konusu sabotaj davranışlarını uygulayan katılımcı tek bir sabotaj türü ile sınırlandırılmamış, ilgili sorunun da gerekli kıldığı üzere uygulamış olduğu her bir sabotaj türü için ayrıca koda atanmıştır.

Tablo 3 “Müşteri nezaketsizliğinin, çalışanın hizmet sabotajı üzerine etkileri” kod tablosu

Kod	Katılımcı	Sıklık	%
Kayıtsız davranma	K7, K11, K19, K20	4	20
Nezaketsiz müşteriye karşılık verme	K1, K5, K8, K19	4	20
Müşteriye hizmeti reddetme	K1, K5, K20	3	15
Yardım talebini reddetme / ekstra yapılabileceği yapmama	K8, K15, K20	3	15
Hizmeti geciktirme	K1, K15, K19	3	15
Hizmet görevinden kaçma / görevi devretme	K3, K20	2	10

İsteksiz hizmet etme	K7, K9	2	10
Hizmet esnasında daha az özenli olma	K15, K18	2	10
Kodlanmış belgeler	-	11	55
Kodlanmamış belgeler	-	9	45
Analiz edilen belgeler	-	20	100
MN nin çalışanın HS eğilimi / isteği üzerindeki etkileri	K4, K10, K13, K16	4	20
Kodlanmış belgeler	-	14	70
Kodlanmamış belgeler	-	6	30
Analiz edilen belgeler	-	20	100

Katılımcılara nezaketsiz müşterilere karşı uyguladıkları hizmet sabotajı davranışları ve hizmet sabotajına ilişkin eğilim/istekleri hakkındaki görüşleri sorulmuş, katılımcı ifadelerinin değerlendirilmesi sonucunda, tabloda da görüldüğü üzere; “*kayıtsız davranma*” ile “*nezaketsiz müşteriye karşılık verme*” %20 oranla en fazla uygulanan hizmet sabotajı davranış türü olmuştur. Müşteriye hizmeti reddettiğini, hizmeti geciktirdiğini ifade eden katılımcıların oranı %15’tir. Yüzdeler oranların yanı sıra katılımcıların sorulara dair yanıtlarına da yer verilmiş, görüşmelere ilişkin alıntılardan örnekler sunulmuştur.

Kayıtsız davranma;

“Evet eğilimim oluyor. Bana kibar davranmayan, bana kötü davranan müşteriye isteksiz hizmet ediyorum. O nedenle bazen müşteri soru sormak için, bir şey söylemek için bana doğru yöneldiğinde kayıtsız kaldığım oluyor. Ama genel olarak işimin özelliğinden dolayı müşteri taleplerini geciktirmem, yerine getirmemem çok mümkün değil. Fark edilir, şikâyet olur. Yemek hazırsa onu servis etmek zorunda kalıyoruz.”
(Kod: • *Kayıtsız davranma K7, Servis elemanı-garson-Kadın*)

*“Tabii ki hizmet etmek istemiyorum, hizmette isteksizlik yaşıyorum. O nedenle bazen duymamazlıktan geldiğim oluyor. (Kod: • *Kayıtsız davranma K20, Resepsiyon görevlisi- Kadın*)*

Müşteriye hizmeti reddetme;

“Daha önce buna benzer bir durum yaşadım. Bana otelde konakladığı dönemde oldukça kaba, kötü davranan müşteri yer ayırtmak için belli bir zaman sonra aradı. Ama onu görmek, onunla karşılaşmak istemiyordum. O nedenle otelde boş yer olmadığını söyledim (Kod: • Müşteriye hizmeti reddetme K5, Resepsiyon görevlisi, Kadın)

Hizmeti geciktirme;

“Talep ettiği hizmeti olabileceğinden daha geç sağladığım olmuştur.” (Kod: • Hizmeti geciktirme K19 Servis elemanı - garson, Erkek)

Hizmet esnasında daha az özenli olma;

“Yaşadığım bir örnek, servis ettiğim ürünle ilgili memnuniyetsizliğini beni aşağılayarak bildiren bir müşteri vardı. Beğenmediği ürünü götürdüm ve yenisini hazırlattım diyerek aynı ürünü servis ettim, ürünü yenisıyla değiştirmedim, müşteri fark etmedi bile” (Kod: • Hizmet esnasında daha az özenli olma K18, Servis elemanı-garson, Erkek)

Yardım talebini reddetme / ekstra yapılabileceği yapmama;

“Bir defasında, daha öncesinde kaba davranışlarına maruz kaldığım bir müşteri bana gitmesi gereken mevkiyi sordu. Orayı ve nasıl gideceğini bilmeme rağmen bilmediğimi ifade ettim ve ona yardımcı olmadım.” (Kod: • Yardım talebini reddetme/ekstra yapılabileceği yapmama K8, Ön büro görevlisi, Erkek)

“Müşteri nezaketsizliğinin, çalışanın hizmet sabotajı eğilimi / isteği üzerindeki etkileri”ne ilişkin ifadeler aşağıda verilmiştir.

“Eğilimim oluyor bazı durumlarda, yaşadığım bazı olaylarda ama uygulamaya dökemiyorum. Elimde olsa bana bu şekilde olumsuz davranan müşteriyi otele almak istemezdim.” (Kod: • Hizmet sabotajına eğilim / istek K3, Servis elemanı-garson, Erkek)

“Evet tabii oluyor bazen. Mesela birinde kötü muameleye maruz kaldıktan sonra onu dövme isteği uyandıran müşteri olmuştu. Buna kalkışmadım ama çok istedim.” (Kod: • Hizmet sabotajına eğilim/istek K11, Resepsiyon görevlisi, Erkek)

“Elbette müşterinin kabalık derecesine göre yüzüne bir yumruk atıyorum geliyor ya da başka bir müşteriye yönelik gösterdiğim özeni o müşteriye göstermek içimden gelmiyor. Ama profesyonel davranmak zorundayım, çalışan olduğum kadar aynı zamanda da yöneticiyim. Böyle davranmam gerekir diyerek bastırıyorum kendimi. Ama tabii ki üzülüyorum, çok emek ederek yorulduktan sonra bir müşterinin bir çırpıda harcaması yıpratıcı” (Kod: • Hizmet sabotajına eğilim / istek K16, Satış-Müşteri ilişkileri görevlisi, Kadın)

“Tabii oluyor. Örneğin, hizmet esnasında küfür eden bir müşteriye yönelik olarak aklımdan her şey geçti. O kadar üzülmuştüm, gururum o kadar kırılmıştı ki masadaki çiçek vazosunu kafasına geçirmek istedim. Ama uygulamadım tabi ki, sadece o davranışın karşılığını vermeyi istedim.” (Kod: • Hizmet sabotajına eğilim / istek K18 Servis elemanı-garson, Erkek)

Algılanan Yönetici Desteğinin Rolü

Algılanan yönetici desteğine ilişkin kodlar, katılımcıların destek göstergesi olarak kabul ettikleri yönetici davranışlarına dair görüşleri doğrultusunda oluşturulmuştur. Buna göre; yönetici desteği ile çalışanlar, daha istekli hizmet etme, daha iyi bir hizmet sunumu sağlama, kaba müşteriye hoşgörülü ve tahammüllü yaklaşabilme, hizmet esnasında daha motive çalışabilme, hizmet esnasında daha fazla çaba gösterme kodlarına ilişkin ifade kullanırken, yönetici desteğinden mahrum olan çalışanlar daha yavaş ve isteksiz çalışabileceklerini ifade etmişlerdir. Kodlamalar esnasında söz konusu hizmet davranışlarını uygulayan katılımcı tek bir hizmet davranışı ile sınırlandırılmamış, ilgili sorunun da gerekli kıldığı üzere uygulamış olduğu her bir iş davranışı için ayrıca koda atanmıştır. “Algılanan yönetici desteği”ne ilişkin kod tablosu aşağıda sunulmaktadır.

Tablo 4 “Çalışanın, algılanan yönetici desteği varlığındaki / yokluğundaki hizmet davranışı” kod tablosu

Çalışanın, algılanan yönetici desteği varlığındaki hizmet davranışı			
Kod	Katılımcı	Sıklık	%
Daha istekli hizmet etme	K1, K3, K7, K11, K12, K18, K20	7	35
Daha iyi bir hizmet sunumu sağlama	K1, K13, K15, K17	4	20
Kaba müşteriye hoşgörülü ve tahammüllü yaklaşabilme	K2, K5, K18	3	15
Hizmet esnasında daha motive çalışabilme	K9, K10, K11	3	15
Hizmet esnasında daha fazla çaba gösterme	K7	1	5
Kodlanmış belgeler	-	14	70
Kodlanmamış belgeler	-	6	30
Analiz edilen belgeler	-	20	100

Çalışanın, algılanan yönetici desteği yokluğundaki hizmet davranışı			
Kod	Katılımcı	Sıklık	%
İsteksiz çalışma	K1, K3, K12, K13, K14, K20	6	30
Daha yavaş çalışma	K15	1	5
Kodlanmış belgeler	-	7	35
Kodlanmamış belgeler	-	13	65
Analiz edilen belgeler	-	20	100

Katılımcılara yöneticinin yaklaşımına bağlı olarak, hizmet sunumunun ne yönde etkilenebileceği sorulmuş ve alınan yanıtlar kodlanmıştır. Buna göre, soruyu yanıtlayan yönetici desteği algılayan katılımcıların içinde en yüksek oran daha istekli hizmet eden katılımcıya ait iken tersi durumdaki isteksiz çalışan katılımcı için oran %30'dur.

Algılanan Yönetici Desteğinin hizmet davranışları üzerindeki etkileri;

“Evet kesinlikle etkili. Yöneticiden yana destek hissettiğim zamanlar müşterinin kaba davranışlarına karşı daha hoşgörülü yaklaşabiliyorum, tahammül etmem daha kolaylaşıyor, kendi duygularımı da daha rahat kontrol ediyorum” (Kod: ● AYD nin hizmet davranışları üzerindeki etkileri K5, Resepsiyon görevlisi, Kadın)

“Yöneticimle ilişkilerim iyiye daha olumlu ve daha idareci olurum” (Kod: ● AYD nin hizmet davranışları üzerindeki etkileri K2, Kat hizmetleri görevlisi, Kadın)

“Evet etkili oluyor. Yönetim, yöneticinin yakınlığı çok etkili. Daha hevesle çalışıyorum, daha enerjik. Tam tersi durumda moralsiz, isteksiz ve asık suratlı hizmet edebilirim müşteriye” (Kod: ● AYD nin hizmet davranışları üzerindeki etkileri K3, Servis elemanı-garson, Erkek)

“Etkiler tabii. Yöneticim bana olumlu yaklaştığında, ilişkilerimiz iyi olduğunda müşteriye hizmet ederken daha fazla çaba sarf ediyorum. İnsanlarla yüz yüze çalışmak, onlara bir şey beğendirmek zor bir iş. Birçok değişik insanla karşılaşım isteklerini yerine getirmeye çalışıyorum. İşte bunu yaparken bir şeyin güç vermesi lazım, yani yöneticimle etkileşimim iyiye işimi yapmam daha kolay, daha istekli hizmet ederim” (Kod: ● AYD nin hizmet davranışları üzerindeki etkileri K7 Servis elemanı-garson, Kadın)

görülen servis elemanının müşteri nezaketsizliğine maruz kalma durumu, müşteriyle yüz yüze temaslı çalışan diğer personele göre daha sık ve yoğun olabilmektedir. Müşteri nezaketsizliğine ilişkin diğer bir bulgu, geçmişte hizmet sektörünün farklı birimlerinde çalıştığını ifade eden bazı katılımcıların, nezaketsiz müşteri davranışları ile en fazla konaklama sektöründe karşılaştıklarını bildirmeleridir. Konaklama birimleri, çalışanları ve yöneticileri açısından dikkat çeken bu durumun, ağırlama hizmetinin süresi ve içeriği ile ilgili olarak konaklama müşterisiyle çalışan arasındaki tekrarlı ve yoğun etkileşimden kaynaklandığı düşünülmektedir. Çalışmanın hizmet sabotajına yönelik bulguları değerlendirilmiştir. Görüşmelerden elde edilen verilere göre; katılımcıların yarısından fazlası (11 kişi) hizmet sabotajı davranışı uygulamakta, 4 kişi ise hizmet sabotajına istek duymakta ya da eğilim sahibi olmaktadır. Bulgular değerlendirildiğinde, hizmet sabotajı türlerinin üç ve daha fazlasını uyguladığını beyan eden katılımcıların çoğunluğunun servis elemanı (garson) olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, servis elemanlarının (garson) müşteri nezaketsizliğine daha fazla maruz kalması ve görev faaliyetlerinin, hizmet sabotajı eylemlerini uygulama noktasında elverişli olmasından kaynaklanabilmektedir. Bu araştırma kapsamında görüş bildiren katılımcıların ifadeleri ile hizmet sabotajına ilişkin bulguları destekleyen çalışmalardan biri Bailey ve McCollough'a (2000) aittir. Araştırmacılar, zor müşterilerle yaşanan hizmet deneyimleri konusunda yaptıkları çalışmada 50 personelin görüşüne başvurmuş, zor müşterilerin neden olduğu sorunlarla başa çıkmaya çalışan bir katılımcının, sorunlu müşteriden kurtulmak için hizmeti hızlandırırken, yine sorunlu müşteriden kurtulmak isteyen bazı katılımcıların ise her zaman haklı sayılan sorunlu müşteriye, hizmet sunumunu yapması konusunda başka bir personele rica ettiğini tespit etmiştir. Reynolds ve Harris (2006) yaptıkları benzeri çalışmada resepsiyon personeli, barmen ve servis elemanından oluşan 64 personelle görüşme gerçekleştirmişler, sorunlu müşterilerle ilgili görüşlerini almışlardır. Konuyla ilgili görüşme yapılan bir katılımcı, müşteriyi görmezden geldiğini ve müşteriyi en az 1 saat beklettiğini bildirirken yine başka bir katılımcı müşteriyi tokatlamak konusundaki abartılı isteğinden söz etmiştir. Başka bir hizmet sabotajı davranışına ilişkin ifade ise, müşterinin kahvesine tüküren personele aittir.

Çalışmanın diğer bulgusu ise algılanan yönetici desteğinin rolüne yöneliktir. Elde edilen verilere göre, yönetici desteğini algılayan 14 katılımcı olumlu hizmet davranışları sergilemektedir. Buna göre yönetici desteği algılayan katılımcılar, daha istekli hizmet ettiklerini (7 kişi), daha iyi bir hizmet sunumu sağladıklarını (4 kişi), kaba müşteriye daha hoşgörülü ve tahammüllü yaklaşabildiklerini (3 kişi), hizmet esnasında daha motive çalışabildiklerini (3 kişi), hizmet esnasında daha fazla çaba gösterebildiklerini (1 kişi) ifade etmiştir. Yönetici desteğinin yokluğunda ise 7 katılımcı olumsuz hizmet davranışları sergileyebilmektedir.

Katılımcılar bu durumda, isteksiz (6 kişi), daha yavaş çalıştığını (1 kişi) ifade etmiştir. Dolayısıyla yönetici desteği bir yandan personelin maruz kaldığı stresli çalışma koşullarından daha az etkilenmesini, bir yandan da çalışanın daha motive, daha coşkulu, daha istekli çalışmasını sağlayabilmektedir. Katılımcı yanıtlarından anlaşılacağı üzere, yönetici çalışana yönelik desteği ile müşteri nezaketsizliğinin çalışan üzerinde bıraktığı etkiyi hafifleterek, çalışanı olumsuz davranışlarda bulunmaktan alıkoymakta, sonuç olarak da müşteri nezaketsizliğinin hizmet sabotajına etkisini düzenlemektedir. Bu noktada araştırmada ulaşılan bulgular ve yarı yapılandırılmış görüşmede yer alan katılımcı ifadeleri, konuyla ilgili çalışmalara ilişkin bulgularla ve katılımcı ifadeleri ile benzerlik taşımaktadır. Hizmet hatası yönetimi ve hizmet kurtarma performansına/çabalarına yönelik olarak algılanan desteğin gerekliliğini gösteren çalışma Guchait vd. ne (2014) aittir. 236 restoran çalışanına yönelik yapılan çalışma sonunda, müşteriyle yüz yüze temaslı çalışanların hem yöneticilerinin hem de iş arkadaşlarının desteğini aldıklarında hizmet hatalarını saklamayacakları (algılanan psikolojik güvenlik) tespit edilmiştir. Aynı çalışmada diğer bulgu, algılanan yönetici desteğinin çalışanın hizmet kurtarma performans çabalarını etkilediğidir. Müşteriyle yoğun iletişim halinde çalışanlar, hata yönetimi için yönetici ve iş arkadaşlarından daha fazla destek aldıklarına inandıklarında kendilerini daha güvende hissetmekte ve psikolojik güvenlik algıları artmaktadır. Hizmet birimleri bakımından yönetici desteğinin önemine ilişkin başka bir araştırma Harris ve Daunt'un (2013, s.286) 88 katılımcıyla yaptığı çalışmadır. Çalışmada kötü müşteri davranışının çalışanlar ve yöneticiler üzerindeki etkisi, aynı zamanda müşteri kötü davranışının işyeri üzerindeki etkisini en aza indirmek için yöneticilerin kullandığı yönetim taktikleri ve stratejileri araştırılmıştır. Görüşme kapsamında görüşleri alınan çalışanların yaklaşık dörtte üçü, müşterilerin davranışlarından hem müşteriye hem de kuruluşu sorumlu tutarak, *“müşteriler tam bir aptal olabilir ama onları tek başına suçlayamazsınız. Yönetim bunu durdurmak için hiçbir şey yapmıyorsa, neden dursun? Burada müşteriler kadar yöneticileri de suçluyorum”* şeklinde görüş bildirmiştir. Konuyla ilgili yöneticilerden biri ise, *“Yaptığım çoğu şeyin bir tür danışmanlık olduğunu söyleyebilirim. Paylaşılan bir sorun yarı yarıya azalır. İçlerinden atabilirlerse kendilerini daha iyi hissedecekler, daha çok çalışacaklar. Basit şeyler moralleri yükseltir – motivasyonlarını artırır. Onları önemseydiğinizi göstermek, kötü bir günü, kötü bir müşteriye umursamamalarını kolaylaştırır”* şeklinde görüş bildirmiştir.

Sonuç

İşletmeler günümüzde var olma, diğer işletmelerle rekabet edebilme ve mevcut durumlarını sürdürebilmeye insan unsurunun önemini anlamaktadır. Özellikle hizmet endüstrisinde faaliyet gösteren işletmelerin müşterileriyle temasta bulunan çalışanlarını memnun etme, mutlu kılma, onların birtakım yakınma ve duygusal ihtiyaçlarını önemseme gibi zorunlulukları doğmuştur. Sektörün ve yapılan işin doğası gereği çalışanlar her çeşit birey ile iletişim halinde olmakta ve bu diyalogun seyrini genelde müşteri tayin etmektedir. Doğal akışında seyreden bir müşteri-çalışan etkileşimi dahi çalışmada kaygı seviyesini artırmakta, stres yaratan hususlarla mücadele edecek gücü bastırmaktadır. Öte yandan hizmet çalışanı, yöneticisi tarafından genellikle duygusal olarak ihmal edilerek, sadece hizmet performansına odaklanılmaktadır (Gordon vd.,2019, s.83). Dolayısıyla çalışan, kendi değerine ilişkin gerçeği, yönetici davranışını ve müşterinin konumunu değerlendirerek algılamaktadır. Örneğin, olumsuz iletişimin kaynağı olan müşteri tarafından şikayet edildi mi, güç kimde, yönetim kime arka çıkıyor hatta geçmiş deneyimlerindeki yöneticinin desteğini sorgulayarak (Rafaeli vd.,2012,s.933) bir sonuca varmaktadır. Bu sonuç, kendince daha haklı nedenlerle yöneldiği, aynı zamanda haksız muameleyi uygulayan ile sessiz kalan örgüte de kızgınlığın (Porath ve Pearson, 2012, s.329) ifadesi şeklinde sabotaj olabilmektedir.

Örgütlerin arzu etmediği bu sonuç, hizmet çalışanını daha iyi anlama, dinleme ve tanıma gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bugün işletmeleri hedeflerine ulaştırmanın yollarından biri, yeterli motivasyona sahip çalışandır. Özellikle emek yoğun istihdam edilen hizmet işletmelerinde daha fazla yaşanan baskılanma, saygı duyulmama, karşılıksız çaba durumu işinde mutsuz, tatminsiz dolayısıyla verimsiz olan çalışanın (Özgüven, 2003, s.161) motivasyona ilişkin ihtiyacını doğurmaktadır. Bu noktada çalışanla en yoğun şekilde etkileşim halinde olan (Özgüven, 2003, s.186), çalışanın işiyle olan bağını düzenleyen ve ona refakat eden (Hatiboğlu, 1977,s.3) yöneticidir ve ondan gelecek destek, hizmet çalışanı için teselli edici bir işlevselliğe sahip olabilmektedir. Çalışanın, hizmet karşılaşmasındaki etkinliği, içinde bulunduğu iş koşulları, duygusal ve ruhsal durumuna göre değişebilmektedir. Buna göre, tatmin olmuş çalışan hizmette beklentiyi karşılayan bir performans sergilerken, mutsuz çalışanlar aynı özeni göstermeyebilmektedir. Çalışanın hizmet karşılaşmasındaki özverili tavrı, kendi hislerine, işletmenin uygun gördüğü çalışan rolüne bağlı olmakla birlikte karşılaşmanın nasıl geliştiğine de bağlıdır (Lam vd., 2022, s.3). İnsan içinde bulunduğu koşullardan bağımsız değildir, bulunduğu çevre insan duyguları üzerinde etkilidir. Dolayısıyla çalışan, çevresel faktörlerden

etkilenmekte, olumsuz şartlara bağlı olarak zihinsel ve fiziksel olarak yorulabilmektedir (Cüceloğlu, 2018, s.319).

İşletmedeki iklim her sektörde ve işletmede, her pozisyondaki çalışan için insani olmalıdır (Sabuncuoğlu ve Tüz, 1995, s.6). Özellikle insanlarla yoğun ilişkilerin kurulduğu hizmet sektöründe personelin sorunları göz ardı edilmemeli ve yansız bir değerlendirme ile çözümlendirilmelidir. Aksi halde soruna yönelik ertelenmeler, kayıtsız, duyarsız yönetim davranışları, hem personel, hem hizmet sunulan kişiler, hem de örgüt açısından olumsuz durumlara neden olabilecektir (Eren, 1979, s.280). Bilhassa hizmet sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin varlıklarını sürdürmeleri, onların daha verimli ve etkin çalışmalarına bağlıdır. Diğer işletmelerden avantajlı bir konuma sahip olmanın yolu ise, sahip olduğu sosyal sermayenin bu yöndeki gayretidir (Bingöl, 2019, s.384).

Bu çalışma kapsamında 20 konaklama personeliyle yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular, müşteri nezaketsizliğinin, çalışanın hizmet sabotajı davranışları üzerinde etkili olduğu yönündedir. Araştırma sonucunda müşteri nezaketsizliğine maruz kalan ya da nezaketsiz müşteri davranışıyla karşılaşan konaklama çalışanlarının hizmeti geciktirdiği, yavaşlattığı, müşteriye hizmeti reddettiği ve benzeri sabotaj eylemlerine başvurduğu ya da eğilim gösterdiği, istek duyduğu tespit edilmiştir. Diğer bir bulgu ise, müşteri nezaketsizliğinin, çalışanın hizmet sabotajı davranışları üzerindeki etkisinde, algılanan yönetici desteğinin rolü olduğu yönündedir. Araştırma sonucunda müşteri nezaketsizliği ile karşılaşan ve bu nedenle hizmet sabotajı davranışlarını uygulayan ya da bu davranışlara eğilim gösteren çalışanın, yöneticiden destek algıladığında, iş yerine, hizmete ve müşteriye karşı bakış açısının değişebildiği, kaba davranışlardan daha az etkilenebildiği; yönetici desteğinin, çalışanın olumsuz duygu ve davranışlarını düzenlediği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Adams, G. A. ve Webster, J. R. (2013). Emotional regulation as a mediator between interpersonal mistreatment and distress. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 22(6), 697–710.
- Afsar, B., Shahjehan, A. ve Shah, S.I. (2018). Frontline employees' high-performance work practices, trust in supervisor, job-embeddedness and turnover intentions in hospitality industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(3), 1436-1452.
- Akbari, M. (2018). Developing A Typology Of Customer Misbehaviours (Case Study: Hotel Industry, Iran Five Stars' Hotels, Homa, Parsian Azadi, Esteghlal, Evin). *Int. J. Business Excellence*, 16(1), 19–34.
- Al-Hawari, M.A., Bani-Melhem, S. ve Quratulain, S.(2020). Do frontline employees cope effectively with abusive supervision and customer incivility? testing the effect of employee resilience. *Journal of Business and Psychology*, 35, 223–240.
- Arsoy, A. (2005). Örgütsel davranış boyutlarından seçmeler. İçinde M.Tikici (Edt.). *Örgütsel öğrenme* (ss.253-298). Ankara: Nobel Yayın.
- Arvan, M. L., Dreibelbis, R. C. ve Spector, P. E. (2019). Customer service stress: A meta-analysis of customer mistreatment. In P. L. Perrewé & P. D. Harms (Eds.), *Examining the role of well-being in the marketing discipline* (117–136). Emerald Publishing.
- Babin, B. J. ve Boles, J. S. (1996). The effects of perceived co-worker involvement and supervisor support on service provider role stress, performance and job satisfaction. *Journal of Retailing*, 72(1), 57–75.
- Bailey, J.J. ve Michael A. McCollough, M.A. (2000) Emotional Labor and the Difficult Customer: Coping Strategies of Service Agents and Organizational Consequences, *Journal of Professional Services Marketing*, 20:2, 51-72.

- Baker, M. A. ve Kim, K. (2020). Dealing with customer incivility: The effects of managerial support on employee psychological well-being and quality-of-life. *International Journal of Hospitality Management*, 87, Article 102503.
- Başaran, İ.E. (1991). Örgütsel davranış: *Örgütsel davranış insanın üretim gücü*. (2. baskı) Ankara: Gül Yayınevi.
- Ben-Zur, H., ve Yagil, D. (2005). The relationship between empowerment, aggressive behaviours of customers, coping, and burnout. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 14(1), 81–99.
- Berry, L.L. ve Seiders, K. (2008) Serving Unfair Customers. *Business Horizons*, 51, 29-37.
- Bingöl, D. (2019). *İnsan kaynakları yönetimi*. (11. baskı). İstanbul: Beta.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F.(2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (15.baskı). Ankara: Pegen Akademi.
- Cheng, B., Guo, G., Tian, J. ve Shaalan, A. (2020). Customer incivility and service sabotage in the hotel industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(5), 1737-1754
- Crino, M. D. (1994). Employee Sabotage: a Random or Preventable Phenomenon?. *Journal of Managerial Issues*, 6(3), 311–330.
- Cüceloğlu, D. (2018) *İnsan ve davranışı*. 36. (baskı) İstanbul: Remzi Kitabevi
- Díaz, E., Martín-Consuegra, D. ve Esteban, A. (2017). Sales agents vs the internet: Understanding service sabotage based on the conservation of resources theory. *Internet Research*, 27(4), 858-884.
- Demirel, Y. (2007). *Müşteri ilişkileri yönetimi ve bilgi paylaşımı*. (2. baskı) İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Deniz, M. (2005). Örgütsel davranış boyutlarından seçmeler. İçinde M. Tikici (Edt.). *İşletme yönetiminde motivasyon* (ss.126-172). Ankara: Nobel Yayın
- Dormann, C. ve Zapf, D. (2004). Customer-Related Social Stressors and Burnout. *Journal of*

- Occupational Health Psychology*, 9(1), 61–82.
- Eren, E. (1979) *Yönetim psikolojisi*. İstanbul. Met/er.
- Gaucher, B. ve Chebat, J. C. (2019). How uncivil customers corrode the relationship between frontline employees and retailers. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 46, 1-10.
- Gerson, R.F. (1997). *Müşteri tatmininde süreklilik* (Çev: T.Savaşer). İstanbul: Rota Yayınları.
- Giumetti, G. W., Hatfield, A. L., Scisco, J. L., Schroeder, A. N., Muth, E. R. ve Kowalski, R. M. (2013). What a rude e-mail! Examining the differential effects of incivility versus support on mood, energy, engagement, and performance in an online context. *Journal of occupational health psychology*, 18(3), 297–309.
- Gong, T. ve Wang, C.-Y. (2019). How does dysfunctional customer behavior affect employee turnover. *Journal of Service Theory and Practice*, 29(3), 329-352.
- Gordon, S., Adler, H., Day, J. ve Sydnor, S. (2019). Perceived supervisor support: A study of select-service hotel employees. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 38, 82–90.
- Goussinsky, R., ve Livne, Y. (2019). The role of coping resources in the relationship between mistreatment and job burnout: Evidence across two healthcare settings. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 28(10), 1250–1268.
- Goussinsky, R. (2020). Customer aggression and service sabotage Examining the joint moderating effect of social sharing and rumination. *International Journal of Quality and Service Sciences*, 1, 56-72.
- Guchait, P., Paşamehmetoğlu, A. ve Dawson, M. (2014). Perceived supervisor and co-worker support for error management: Impact on perceived psychological safety and service recovery performance. *International Journal of Hospitality Management*, 41, 28-37.
- Gündüz, Ş. (2017) *İş yerinde yaşanan sendromlar*. (1. Baskı). Beta: İstanbul.
- Güney, S. (2011) *Örgütsel davranış* (1. basım). Ankara: Nobel Yayıncılık.

- Harris, L.C. ve Ogbonna,E. (2009). Service sabotage: The dark side of service Dynamics. *Business Horizons*, 52, 325—33.
- Harris, L.C. ve Daunt, K. (2013). Managing customer misbehavior: challenges and strategies. *Journal of Services Marketing*, 27(4),281-293.
- Hatiboğlu, Z.(1977). *İşletme yöneticiliğinin temelleri*. İstanbul: Aktif Büro Basım Organizasyon Yayınları.
- Hobfoll, S. E., Halbesleben, J., Neveu, J.-P. ve Westman, M. (2018). Conservation of resources in the organizational context: The reality of resources and their consequences. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 5, 103–128.
- Hur, W.-M., Moon, T.-W. ve Lee, J.-H. (2021). The effect of self-efficacy on job performance through creativity: the moderating roles of customer incivility and service scripts. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 33(3), 888-905.
- Irwin A, Hall D. ve Ellis H. (2021). Ruminating on rudeness: Exploring veterinarians' experiences of client incivility. *Vet Rec.*,190(4).
- Jeong, J. ve Lee, J. H. (2022). Customer mistreatment, employee depression, and organizational citizenship behavior: Emotional intelligence as a moderator. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 50(3), 90-98.
- Kalliath,P., Kalliath,T., Chan,X. ve Chan, C. (2020). Enhancing job satisfaction through work–family enrichment and perceived supervisor support: The case of Australian social workers. *Personnel Review*, 9, 2055-2072.
- Kim, H. ve Qu, H.(2019). The Effects of Experienced Customer Incivility on Employees' Behavior Toward Customers and Coworkers. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 43 (1),58-77.
- Lam, R., Cheung, C. ve Lugosi, P. (2022). The impacts of cultural intelligence and emotional labor on the job satisfaction of luxury hotel employees. *International Journal of Hospitality Management*, 100, 103084.

- Liu,J., Washburn,I. ve Qu,H.(2019). A conceptual and methodological investigation of a multilevel model of customer incivility. *International Journal of Hospitality Management*, 79, 168–178.
- Li, X. ve Zhou, E. (2013). Influence of customer verbal aggression on employee turnover intention, *Management Decision*, 51(4), 890-912.
- Medler-Liraz, H. (2020). Customer incivility, rapport and tipping: the moderating role of agreeableness. *Journal of Services Marketing*, 34(7), 955-966.
- Özdevecioğlu, M.(2003). Algılanan örgütsel destek ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkilerin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F.Dergisi*, 18(2), 113-130.
- Özguven, İ. E. (2003). Endüstri psikolojisi. Ankara: Pdrem Yayınları.
- Pohl, S. ve Galletta, M. (2017). The role of supervisor emotional support on individual job satisfaction: A multilevel analysis. *Applied Nursing Research*, 33, 61-66.
- Porath, C. L. ve Erez, A. (2007). Does rudeness really matter? The effects of rudeness on task performance and helpfulness. *Academy of Management Journal*, 50(5), 1181–1197.
- Porath, C. L., & Pearson, C. M. (2012). Emotional and behavioral responses to workplace incivility and the impact of hierarchical status. *Journal of Applied Social Psychology*, 42(SUPPL. 1), E326-E357.
- Rafaeli, A., Erez, A., Ravid, S., Derfler-Rozin, R., Treister, D. E. ve Scheyer, R. (2012). When customers exhibit verbal aggression, employees pay cognitive costs. *Journal of Applied Psychology*, 97(5), 931–950.
- Raza, B., St-onge, S. ve Ali, M. (2021). Consumer aggression and frontline employees' turnover intention: The role of job anxiety, organizational support, and obligation feeling. *International Journal of Hospitality Management*.1-9
- Reynolds K.,L. ve Harris L.C. (2006) Deviant Customer Behavior: An Exploration of Frontline Employee Tactics. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 14:2, 95-111.

- Rhoades,L. ve Eisenberger,R.(2002). Perceived Organizational Support: A Review of the Literature. *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 698–714.
- Robbins, S. P. ve Judge, T. A. (2021). *Örgütsel davranış* (Çev: H.E.Erdost Çolak,). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Sabuncuoğlu, Z. ve Tüz, M. (1995). *Örgütsel psikoloji* (1. baskı), Bursa: Ezgi kitabevi
- Sliter, M., Jex, S., Wolford, K. ve McInnerney, J. (2010). How rude! Emotional labor as a mediator between customer Incivility and employee outcomes. *Journal of Occupational Health Psychology*, 15(4), 468 – 481.
- Sliter, M., Sliter,K.ve Jex,S. (2012). The employee as a punching bag: The effect of multiple sources of incivility on employee withdrawal behavior and sales performance. *Journal of Organizational Behavior*, 33, 121–139.
- Taşkın, E.(2005). *Müşteri ilişkileri eğitimi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Türk, M. ve Helvacı, B. (2005). Örgütsel davranış boyutlarından seçmeler. İçinde M.Tikici (Edt.). *Kişiliğin işletmelerde içsel ve dışsal müşteri ilişkileri açısından önemi* (ss.86-125). Ankara: Nobel Yayın.
- Unur, K. ve Akdağ, G. (2010). Motivasyon ve işgörenler açısından önemi. İçinde Ö.N. Timurcanday Özmen ve C. Topaloğlu (Edt.), *Çalışma yaşamında bireysel gelişim turizm işletmelerinden örnekler ve uygulamalar* (ss.121-139). İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Van Jaarsveld, D. D., Restubog, S. L. D., Walker, D. D. ve Amarnani, R. K. (2015). Misbehaving customers: Understanding and managing customer injustice in service organizations. *Organizational Dynamics*, 44(4), 273–280.
- Yagil, D. (2017). There is no dark side of customer aggression – It’s all dark. *Journal of Marketing Management*, 33(15-16), 1413-1420.

EXTENDED SUMMARY

Introduction: Customer incivility can be encountered in all service units with intense interactions and particularly prevalent in the hospitality sector. Service encounters between customers and employees in hospitality businesses are recurring throughout the customer's stay depending on the duration of service receiving. Therefore, the employee can be exposed to various forms of uncivil customer behavior and be negatively affected by each experience. Over time, customer incivility that causes stress, tension, psychological distancing, alienation, anxiety, job dissatisfaction, and burnout in the employee can affect hospitality employee's work negatively and result in indifference, low performance, quitting and service sabotage. Among these, service sabotage in particular poses a significant problem that affects primarily the customer and the service along with the employee and the organization in many negative ways. Customer incivility constitutes a motivation regarding unjust treatment experienced by the employee and the retaliatory actions towards the customer could harm the service and the organization. Yet, perceived managerial support could prevent feeling vulnerable due to uncivil customer behavior and attempt to punish the customer through service sabotage. Perceived managerial support allows employees to feel understood, valued, protected, and supported, enabling them to distance themselves from negative emotions and behaviors.

Research Purpose

The primary aim of this study is to determine the impact of customer incivility and service sabotage on employees who perform face-to-face tasks with customers in hospitality businesses. The study examines the uncivil behaviors experienced by hospitality employees and their retaliatory service sabotage behaviors and tendencies. The second aim is to investigate the potential role of perceived managerial support on employees affected by customer incivility in relation to their service sabotage behaviors and tendencies. Within this context, the role of managerial support perception on the factor in question is examined.

Research Method

This study employs a phenomenological approach as the research method, focusing on exploring the experiences of employees facing customer incivility. Semi-structured interviews were conducted to gather data on employees' perceptions of customer incivility, its effects on them, their responses to uncivil behavior, and their views on perceived managerial support. In addition, the outcomes of customer incivility and the reactions of participants against uncivil behavior.

The interviews were conducted between January and March 2022 and lasted between 35 to 60 minutes each. Criterion sampling and maximum variation sampling were used to select participants. The participants included employees from three, four, and five-star hotels located in Mersin, Ankara, and Muğla provinces, encompassing various positions and departments to ensure diversity.

Data collected from the interviews were analyzed using content analysis, allowing for an examination and evaluation of human behaviors and human nature. The MAXQDA 2020 qualitative analysis software was used to code and categorize the data. Themes and subthemes were generated based on participants' statements related to the research topic. The analysis process involved reviewing and refining the codes and subthemes as needed, resulting in descriptive findings.

Research Findings

Out of the 20 participants, 7 were male, and 13 were female. The study excluded top-level managers, and the participants included both lower-level employees and middle-level managers who also worked as employees. Six participants had received formal tourism education. The job distribution among the participants included 9 service staff, 2 bellboys, 2 front office staff,

4 receptionists, 2 sales-customer relations staff, and 1 housekeeping staff. Regarding the hotel categories, 10 participants worked in 3-star hotels, 6 in 4-star hotels, and 4 in 5-star hotels.

The findings indicated that all participants faced customer incivility, with service staff (garçons) being the most affected by uncivil behavior. Moreover, more than half of the participants (11) reported engaging in service sabotage, while 4 participants expressed a desire or tendency to engage in such behaviors. Further analysis revealed that service staff (garçons) were most likely to exhibit three or more types of service sabotage behaviors.

The study also found that perceived managerial support played a significant role in the behaviors of employees. Participants who perceived managerial support demonstrated positive service behaviors, including willingness to serve (7), providing better service (4), showing more tolerance and patience towards rude customers (3), being more motivated during service (3), and putting in more effort during service (1). On the other hand, 7 participants exhibited negative service behaviors when they perceived a lack of managerial support, including unwillingness to work (6) and working slower (1). So managerial support ensures that employees are less affected by the stressful working conditions and also enables them to work more motivated and more willing.

Conclusion

This study examined the impact of customer incivility on workers' service sabotage in hospitality businesses. In this context, hotel personnel who works face to face with customers were interviewed on customer incivility, their behaviors and inclinations regarding service sabotage. The findings that were obtained by interviewing 20 participants showed that customer incivility influences service sabotage behaviors of the employee. The findings demonstrated that employees who faced customer incivility were more likely to engage in or were more inclined towards service sabotage behaviors such as working slower or refusing to provide service. Moreover, perceived managerial support was found to have a positive and moderating effect on the relationship between customer incivility and service sabotage. Employees who perceived managerial support were less affected by uncivil behavior and exhibited positive service behaviors, while those who perceived a lack of support were more likely to display negative service behaviors.

Covid-19 Pandemisi ile Sağlık Bilişimi Yardım Masası İş Yükü Arasındaki İlişki

Mustafa Mahir ÜLGÜ¹

Geliş Tarihi (Received) 15.06.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 07.08.2023

DOI: 10.26745/ahbvuidfd.1315343

Öz

Covid-19 pandemisinde mevcut bilgi sistemlerinin ne kadar etkilendiğini somutlaştırabilmek ve getirdiği iş yükünü değerlendirebilmek için e-Devlet hizmeti tanımına göre iki grup ele alınmıştır. Birinci grupta Devletten Vatandaşa (G2C) kategorisindeki Merkezi Hekim Randevu Sistemi (MHRS) ve e-Nabız Kişisel Sağlık Kaydı Sistemi (e-Nabız) seçilmiştir. İkinci grupta Devletten Devlete (G2G) kategorisinde bulunan Elektronik Posta Sistemi (e-Posta) ve Elektronik Belge Yönetim Sistemi (EBYS) seçilmiştir.

Veriler, pandemi öncesi (1 Mart 2018 – 28 Şubat 2020) ve pandemi dönemi (1 Nisan 2020- 31 Mart 2022) olmak üzere toplam 48 aylık dönem üzerinden değerlendirilmiştir. Son kullanıcı sayılarındaki her bir aylık dönem sonu son kullanıcı sayılarındaki değişim, bu değişime bağlı olarak mevcut Yardım Masası Sistemi (YMS)'ye ulaşan başvuru sayılarındaki değişim, bu değişimlerin Covid-19 PCR test sayılarına göre test sonuçlarındaki pozitiflik oranı ile etkileşimi analiz edilmiştir. YMS'ye e-Nabız, MHRS ve EBYS hakkında gelen talep sayıları medyanı bakımından pandemi dönemi öncesi ile pandemi dönemi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamış ($p>0,05$), e-posta için anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p>0,05$), pandemi döneminde gelen talep sayısı anlamlı derecede daha yüksektir.

YMS'ye gelen e-Nabız, e-Posta ve EBYS hakkındaki talep sayıları ile Covid-19 test sonucu pozitiflik oranı ve dönem içerisinde gelen yeni kullanıcı sayısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamakta iken ($p>0,05$), toplam kullanıcı sayısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu analizde Mann Whitney U testi kullanılmıştır.

MHRS talep sayısı ile Covid-19 test sonucu pozitiflik oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamakta ($p>0,05$) iken, dönem içerisinde gelen yeni kullanıcı sayısı ve dönem sonu toplam kullanıcı sayıları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu analizde Spearman korelasyon testi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Bilgi Sistemi, Yardım Masası

The Relationship Between the Covid-19 Pandemic and the Health Informatics Help Desk Workload

Abstract

In order to embody how the existing information systems were affected by the COVID-19 pandemic and to evaluate the workload it brought; two groups were discussed in terms of the definition of e-Government service. In the first group, the Central Doctor Appointment System (CDAS) and e-Nabız Personal Health Record System in the category of Government to Citizen (G2C) are selected. In the second group, Electronic Mail System (e-Mail) and Electronic Document Management System (EDMS), which are in the Government to Government (G2G) category, are selected.

The data are evaluated over a total of 48 months, including the pre-pandemic (1 March 2018 – 28 February 2020) and the pandemic period (1 April 2020 - 31 March 2022). The monthly variation in the number of end users and the variation in the number of applications submitted to the current Help Desk System (HDS) with regard to this change, and the interaction of these changes with the rate of positive COVID-19 PCR test results are analyzed. There was no statistically significant difference between the pre-pandemic period and the pandemic period in terms of the median number of requests about e-Nabız, CDAS, and EDMS to HDS ($p>0.05$), a significant difference was found for e-Mail ($p>0,05$), the number of requests received during the pandemic period is significantly higher.

While there is no statistically significant relationship between the number of requests for e-Nabız, e-Mail, and EDMS submitted to HDS and the rate of COVID-19 PCR positive test results and the number of new users in the period ($p>0.05$), there is a positive significant relationship between the total number of users. Mann Whitney U Test was used in this analysis.

While there is no statistically significant relationship between the number of CDAS requests and the COVID-19 test result positivity rate ($p>0.05$), a statistically significant relationship is found between the number of new users during the period and the total number of users at the end of the period. Spearman Correlation Test was used in this analysis.

Keywords: COVID-19, Information System, Help Desk

¹ Dr., T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü, mahir.ulgu@saglik.gov.tr,
ORCID: 0000-0003-0825-1851

Giriş

Yardım Masası Sistemleri

Bilgi teknolojilerindeki hızlı gelişim ve değişim, artan kullanıcı sayısı, Yardım Masası Sistemlerinin (YMS) kurulmasını zorunlu kılmaktadır (Prasetio ve diğerleri, 2021; Serbest ve diğerleri, 2015; Zaza ve diğerleri, 2021). YMS'ye erişim sonrası başlayan etkileşim, basit e-posta ve telefonda yapay zekâ temelli chatbotlara kadar çeşitlilik göstermektedir (Al-Hawari & Barham, 2021; Prasetio ve diğerleri, 2021; Wicaksono & Baswara, 2020). Sağlık Bakanlığının geliştirmiş olduğu ulusal ölçekte kullanılmakta olan bilişim sistemlerinde kullanıcıların karşılaştıkları problemleri çözümlenmek, önerilerini kayıt altına almak için 2010 yılında Yazılım Destek Yardım Masası Sistemi (YMS) kurulmuştur. YMS'ye üç ayrı yoldan ulaşmak mümkündür. Bunlardan biri yazilimdestek@saglik.gov.tr e-posta adresi, ikincisi <https://yazilimdestek.saglik.gov.tr> portalı, üçüncüsü ise +90 312 248 51 51 numaralı çağrı merkezi telefonudur. Çağrı merkezine ulaşan problemler, amaca uygun eğitim almış personel tarafından mümkünse anlık olarak çözümlenmekte, değilse bu personel tarafından portalde kayıt altına alınmaktadır.

E-Posta adresine gelen ya da portal üzerinden gelen talepler ilgili sisteme göre gruplanmaktadır. Talep hangi bilgi sistemi hakkında ise o sistemden sorumlu bir çağrı merkezi operatörü gelen talebi üzerine almaktadır. Telefon aracılığıyla bildirilen problemler, kullanıcının bilgi eksikliğinden kaynaklı veya basit düzeydeki kayıt veya kullanım hataları kaynaklı ise anlık olarak çözümlenmektedir. Çağrı merkezi operatörlerine, sorumlu oldukları sistem hakkında ayrıntılı eğitim verilmektedir. Anlık çözüm üretilemez ise yine bu operatör tarafından YMS portalında kayıt altına alınmaktadır.

Hangi yoldan gelirse gelsin kayıt altına alınmış ve ilgili sistemin herhangi bir noktasında teknik inceleme ve düzeltme gerektiren problemler ilk olarak yazılım geliştirme ekibine, portal üzerinden iş emri olarak atanmaktadır. Donanım kaynaklı bir talep olduğu kesinleşen problemler yine portal üzerinden sistem ve/veya ağ yönetimi ekiplerine aktarılmaktadır. Problem giderildikten sonra portale “çözümlendi” bilgisi girilmektedir. Bu bilgi çağrı merkezi operatörü ekranına gelmektedir. Bu operatör bildirimde bulunan kişiye problemin çözüldüğü bilgisini vermektedir. Bilgi, talep hangi erişim kanalından geldiyse aynı erişim yolu ile verilmektedir.

Sağlık Bakanlığı mensubu olanlar doğrudan [saglik.gov.tr](https://yazilimdestek.saglik.gov.tr) e-posta kullanıcı hesaplarıyla <https://yazilimdestek.saglik.gov.tr> web portalına erişebilmekte ve kayıt ekleyebilmektedir.

Sağlık Bakanlığı mensubu olmayanlar için kişi doğrulaması yapıp kullanıcı hesabı oluşturulmaktadır. Bu yöntem ile sorunun tespitinde ve düzeltilmesinde yardımcı olabilecek ekran görüntüsü, kod dizini, durum görüntüsü, video kaydı, ses kaydı gibi verilerin de kaydedilmesi mümkündür.

Sağlık Bakanlığı mensubu olmayanlar Bakanlık tarafından tescilli yapılmış herhangi bir sağlık bilgi sistemi yazılımı üreticisi olan şirket çalışanları olabilir. Benzer şekilde özel sağlık kuruluşlarında istihdam edilmiş bilişim profesyonellerine talepleri halinde kullanıcı hesabı oluşturulmaktadır.

Telefonla gelen çağrılar için herhangi bir rol veya yetki sınırlaması yoktur. Çağrı Merkezi 7 gün 24 saat esasına göre çalışmaktadır.

Pandemi ve Bilişim Sistemleri

Bilgi sistemlerinin günlük yaşam içerisindeki kolaylaştırıcı ve hızlandırıcı özelliği sağlık, eğitim, ulaşım, e-ticaret gibi pek çok alanda kendisine yer bulmasını sağlamaktadır. Telekomünikasyon alt yapısındaki gelişim, akıllı mobil cihazların kullanımındaki artış, her geçen gün yeni bilgi sistemlerinin dolaşıma girmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu değişim uzaktan çalışma veya evden çalışma gibi yeni çalışma modellerini gündeme taşımakta ve araştırmacılar bu konuya odaklanmaktadır (Delanoije ve diğerleri, 2019; Kreiner ve diğerleri, 2009; Sarker & Sahay, 2004). Ancak Dünya ölçeğinde bakıldığında gelişmişlik düzeyine göre ülkeler arasında bilgi teknolojileri kullanımında farklılıklar vardır (Fraser & Blaya, 2010).

Diğer taraftan Covid-19 pandemisi zaten gelişmekte olan bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımında hızlı bir değişime neden olmuştur (Conger, 2020; Yixuan ve diğerleri, 2021). Dünya Sağlık Örgütü'nün Covid-19 hakkındaki 26 Mart 2023 tarihli raporuna göre 760 milyon doğrulanmış vaka ve 6,8 milyon ölüm meydana gelmiştir (Weekly Epidemiological Update, 2023).

Covid-19 pandemisi nedeniyle önleyici, koruyucu, tanı ve tedaviye yardımcı özellikleri olan pek çok bilgi sistemi çalışması yapılmıştır (Allam ve diğerleri, 2020; Pan, 2020; Vaishya ve diğerleri, 2020). Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus bu salgının bir defaya mahsus bir durum olmayacağı, teknoloji ekipleri tarafından üretilen herhangi bir çözümün gelecekteki salgınlarda da kullanılabileceğinin göz önünde bulundurulmasıdır (O'Leary, 2020).

Covid-19 ile birlikte hayatın akışı bütün yönleriyle değişmiş ve tüm dünyada kişiler arası sosyal teması en aza indirecek tedbirler alınmaya başlamıştır (Dey ve diğerleri, 2020).

Covid-19 günlük hayatı birçok yönüyle olumsuz etkilemiştir (Dwivedi ve diğerleri, 2020). Bu salgının sağlık, ekonomi, işgücü piyasası, üretim, tedarik zinciri, iş ve ev hayatı üzerindeki etkileri daha uzun süreli ve büyük ölçeklidir (Kikuchi ve diğerleri, 2021; Pujawan & Bah, 2022; Venkatesh, 2020). Pandemi döneminde özellikle hizmet esaslı işler, uzaktan veya evden çalışma şeklinde düzenlenmiştir. Ofis ortamında yürütülen işler hızlı şekilde evden çalışma (home-office) modeline döndürülmüştür (Fadinger & Schymik, 2020; Gerding ve diğerleri, 2021; Wilms ve diğerleri, 2022).

Covid-19 döneminde bilgi sistemlerine ve teknolojiye bağımlılık önemli ölçüde artmıştır. (Nabity-Grover ve diğerleri, 2020). Bu durum, bilgi sistemlerinin üzerinde ani bir kullanıcı yükü oluşturmuştur. Bu yük, kullanıcılardan gelen talep çeşitliğini, problem bildirimlerini artırmıştır. Sistemlerin kesintisiz ve yüksek performanslı şekilde çalışmasını temin etmek, çoğu kez ek donanım ve düzenlemeler gerektirmiştir. Pandeminin tüm ekosistemler için zorunlu hale getirdiği yeni bilgi sistemleri hızla günlük hayatın bir parçası haline gelmiştir (Pan & Zhang, 2020).

Doğal olarak en önemli yük artışı sağlık bilgi sistemleri alanında oluşmuştur. Bu çalışmanın amacı, Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı'nın en çok kullanıcıya sahip olan dört bilgi sistemine gelen yardım masası talep sayılarının Covid-19 pandemisinden nasıl etkilendiğini incelemektir.

1. Gereç ve Yöntem

1.1. Veri Kullanım İzni

Bu çalışmada, başta 6698 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu ve buna bağlı diğer mevzuata konu olabilecek kişisel herhangi bir veri kullanılmamıştır. Çalışmada kullanılan raporlara erişim ve sayısal verilerin kullanımı, Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Bakan Yardımcılığı Makamı'ndan alınan izin kapsamındadır.

1.2. Sistemlerin Belirlenmesi

Sağlık Bakanlığınca kurulmuş ve kullanılmakta olan çok sayıda bilgi sistemi mevcuttur. Bunlar arasından pandemi öncesinde de var olan ve 31 Mart 2022 tarihi itibarıyla kullanıcı sayısı en fazla olan dört sistem çalışmaya alınmıştır. Bu dört sistemden ikisi, e-Devlet hizmetleri açısından GovernmentToCitizen (G2C) kategorisindeki Merkezi Hekim Randevu Sistemi (MHRS) ve e-Nabız Kişisel Sağlık Kaydı Sistemi (e-Nabız)'dır. Bu iki sistemin

kullanıcıları vatandaşlardır. 31 Mart 2022 tarihi itibarıyla toplam MHRS kullanıcı sayısı 83.832.556, e-Nabız kullanıcı sayısı 68.767.789'dur.

Sadece Bakanlık çalışanlarının kullanmakta olduğu ve e-Devlet hizmetleri açısından GovernmentToGovernment (G2G) kategorisindeki [saglik.gov.tr](https://www.saglik.gov.tr) uzantılı Elektronik Posta Sistemi (e-Posta) ve Elektronik Belge Yönetim Sistemi (EBYS) seçilmiştir. 31 Mart 2022 tarihi itibarıyla toplam e-Posta kullanıcı sayısı: 563.866, EBYS kullanıcı sayısı: 227.443'tür.

1.2.1. Kişisel sağlık kaydı sistemi (e-Nabız).

Vatandaşların, sağlık kuruluşlarında kendilerine ait verilerden üretilen ya da kendileri tarafından sisteme kaydedilen sağlık bilgilerine, internet (<https://enabiz.gov.tr>) ve mobil cihazlar üzerinden erişebildikleri bir bilgi sistemidir. Muayene, tetkik, radyolojik görüntü, tedavi, reçete, rapor, randevu, aşı, günlük yaşamda atılan adım sayısı, dakikadaki solunum sayısı, dakikadaki nabız sayısı gibi pek çok sağlık verisi bu sistemde yer almaktadır. Sistemde bulunan verilerden anlaşılacağı gibi veriler temel olarak iki kaynaktan gelmektedir. Bu kaynaklardan biri sağlık tesislerine başvurularda oluşan kişiye ait verilerin bir özetidir. Diğer kaynak ise kişinin kendi kullanıcı hesabına erişerek kendisi tarafından kaydedilen verilerdir. Kişinin kendi kaydetmiş olduğu veriler de kendi içinde temel olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Bu gruplardan biri kişinin yazdığı metin ve sisteme yüklediği dijital görüntülerden oluşur. Diğer grup ise kişinin kullanmakta olduğu mobil cihazlarda bulunan işletim sistemi içerisindeki adım sayısı, dakikadaki nabız sayısı, çıkılan merdiven sayısı gibi verilerin yanı sıra kablosuz bağlantısı olan tansiyon ölçüm aleti, solunum fonksiyon cihazı, kan şekeri ölçüm cihazı, tartı gibi cihazlardan aktarılan verilerden oluşur. Bu verilerin gösterimi ise sağlık tesislerinden gelen veriler ile kişinin kendisi ya da kullanmakta olduğu cihazlardan gelen veriler olmak üzere iki ayrı şekilde tasnif edilmektedir. Sistemde en yakın hastane, en yakın eczane, nöbetçi eczaneler gösterildiği gibi buralara navigasyon başlatma özelliği de bulunmaktadır. E-Nabız veri tabanındaki kişiyi tanımlayıcı Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Numarası (TCKN) şifreli olarak tutulmaktadır. Kişinin kendisi ya da hekimler dahil izin verdiği kişiler dışında bu kayıtlara erişim söz konusu değildir. Bunca fonksiyonlarının yanı sıra Pandemi döneminde e-Nabız'a yeni özellikler eklenmiştir. Covid-19 PCR test sonuçları, Covid-19 aşı sorgulaması, risk grubundaki kişilere aşı uygulanmasının engellenmesi, aşı randevusunun alınması, dijital aşı kartı oluşturulması, kronik rahatsızlığı olan bir başka ifadeyle altta yatan ciddi sağlık sorunları söz konusu olan kişilere idari izin raporu verilmesi, yerli aşı üretim sürecinde gönüllü olan vatandaşların taleplerinin alınması ve gönüllüler arasındakilerden bu çalışmaya uygun olanların tayini gibi.

1.2.2. Merkezi hekim randevu sistemi (MHRS).

MHRS, Sağlık Bakanlığı hastaneleri, ağız ve diş sağlığı merkezleri ile aile sağlığı merkezlerinde hizmete katılan hekimlerden poliklinik muayene randevusu alınabilmesi için MHRS mobil uygulaması, internet sitesi (<https://mhers.gov.tr>) ve 182 nolu çağrı merkezi aracılığıyla erişimin sağlandığı bir bilgi sistemidir. Sistemden poliklinik muayene randevusu dışında yüksek teknolojik cihazların kullanıldığı Manyetik Rezonans Görüntüleme, Bilgisayarlı Tomografi gibi tıbbi görüntüleme ve özellikli tetkik işlemleri için randevu kaydı oluşturulabilmesi için pilot çalışmalara başlanmıştır. MHRS, pandemi döneminde önemli bir işlev yüklenmiştir. Pandemi döneminde bulaş riskinin azaltılması için sağlık tesislerine doğrudan başvuru yerine MHRS'den randevu alarak sağlık tesisine müracaat politikası uygulanmıştır. Yine aşılamanın erken döneminde aşı lojistiğinin doğru yönetilmesi ve aşılama çalışmalarının randevu ile yapılması MHRS sayesinde mümkün olmuştur. Kişiler istedikleri sağlık tesisindeki istedikleri aşı uygulama noktasında, istedikleri tür aşılarını belirli bir düzen içerisinde yaptırabilmişlerdir. Poliklinik muayene randevusu sadece Bakanlık sağlık tesisleri için verilmektedir. Aşı randevusu için özel sağlık tesisleri de sisteme entegre edilmiştir. Böylece Covid-19 aşılama çalışması tüm sağlık tesislerince randevulu olarak yapılabilmektedir.

1.2.3. Elektronik posta sistemi (e-Posta).

Sağlık Bakanlığı 1996 yılından bu yana kendi olanakları ile kurmuş olduğu e-posta sistemini yine kendi olanakları ile işletmektedir. Bilgisayar ve mobil cihazlar kullanılarak sisteme erişilebilir. E-posta kullanıcı hesapları sadece elektronik haberleşme amacıyla kullanılmamaktadır. saglik.gov.tr uzantılı e-posta kullanıcı hesap adı ve şifresi, Bakanlık tarafından geliştirilmiş pek çok uygulamaya erişim için de kullanıcı hesabı işlevi görmektedir. Pandemi döneminde geliştirilen sistemlerin pek çoğuna e-posta kullanıcı adı ve şifresi ile erişim sağlandığından pandemi döneminde kullanıcı sayısı artmış, pasif olan kullanıcı hesabı sahipleri de yetkileri ölçüsünde bu sistemlere erişebilmek için harekete geçmiştir. Yine pandemi döneminde uzaktan çalışma, izolasyon tedbirleri gibi günlük yaşantının akışında meydana gelen değişimler elektronik haberleşme sistemlerinde artan bir yük oluşturmuştur.

1.2.4. Elektronik belge yönetim sistemi (EBYS).

Sağlık Bakanlığı merkez ve taşra birimleri ile Sağlık Bakanlığına bağlı kuruluşlar tarafından kullanılmaktadır. Kayıtlı Elektronik Posta (KEP), e-Otoban ve TÜBİTAK e-İmza gibi diğer sistemlerle entegre çalışmaktadır. E-Otoban taşrada Vali ve Kaymakamlar tarafından imzalanacak belgeler için İçişleri Bakanlığı'nın Elektronik Belge Yönetim Sistemi ile diğer

Bakanlıkların sistemlerinin entegrasyonunu içeren platformdur. Sağlık Bakanlığına ait EBYS'nin, iOS ve Android işletim sistemlerinde çalışan mobil uygulaması da mevcuttur. Sağlık Bakanlığı, sahibi olduğu sağlık tesisi sayısı ve çalışan sayısının yüksekliğine bağlı olarak EBYS kullanıcı sayısı en fazla olan kurumlardan biri olma özelliğine sahiptir. EBYS Bakanlığın kendi kaynakları ile geliştirmiş olduğu bir sistemdir.

1.3. Zaman Aralığı

Periyodlar, aylık dönemler olarak belirlenmiştir. Pandemi öncesi ve pandemi dönemi karşılaştırması yapılmıştır. Türkiye'de ilk Covid-19 vakası 11 Mart 2020 tarihinde saptanmış ve vaka sayısı 1(bir) olarak ilan edilmiştir. Covid-19 tanısı için yapılan PCR test sayısı ilanı, 27 Mart 2020 tarihinden itibaren başlamaktadır. Covid-19 tanısı için kullanılan PCR test sayıları ve yapılan testler sonucunda ortaya çıkan pozitif test sonuç sayıları tam olarak Nisan 2020'de ilan edilmeye başlamıştır. 2020 Mart ayı geçiş dönemi olarak kabul edilmiş ve çalışma dışı tutulmuştur. Sonrasına ait 24 aylık dönem Nisan 2020- Mart 2022 olarak belirlenmiştir. Buna göre Mart 2020 öncesine ait 24 aylık dönem ise Mart 2018 - Şubat 2020 olarak seçilmiştir. Böylece pandemi öncesi ve pandemi dönemi 24'er aylık iki dönemin karşılaştırması yapılmıştır.

1.4. Veri

Bir aylık dönem içerisindeki Covid-19 PCR Test Sayıları ve Covid-19 PCR Test Sonucu Pozitif Vaka Sayıları T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından <https://covid19.saglik.gov.tr/> web sitesindeki "Günlük Koronavirüs Tablosu" sekmesinde yer alan tablodan elde edilmiştir.

Yazılım Destek Yardım Masası Sistemine gelen talep sayılarına +90 312 248 51 51 nolu telefonda hizmet sunan çağrı merkezi operatörlerince alınan kayıtlar, yazilimdestek@saglik.gov.tr e-posta kutusuna ulaşan talepler ve sisteme erişim yetkisi bulunalar tarafından <https://yazilimdestek.saglik.gov.tr> web portalına yapılan kayıtlar dahil edilmiştir. Sistemdeki kayıt sayılarına ait raporlar aylık dönemler halinde tek tek sorgulanmıştır. Raporlara, portal içerisinde bulunan raporlama ekranlarından erişilmiştir (Şekil 1 ve 2). Her bir bilgi sistemi için ay bazlı raporlar Micsosoft Excel'e aktarılmıştır. Telefonda anlık olarak çözümlenmiş olanlar kapsam dışı tutulmuştur. Teknik müdahale ya da yetkili kullanıcı erişimi gerektiren ileri düzey problemlere ait çağrı kayıtları bu çalışmaya dahil edilmiştir.

Ay içerisinde alınan problem kaydı aynı ay içerisinde çözümlenmiş ise “tamamlandı” olarak etiketlenmektedir. Kayıt açılan ay bitiminde çözümlenmemiş olan problemler bir sonraki ayda “teknik ekipte” olarak etiketlenmiş ve hesaplamalara dahil edilmiştir. Bildirilen problemlerin bir bölümü ise bildirimde bulunanların kendileri tarafından ya çözümü kendileri bulduğu için ya da öneminin kalmamış olması gibi çeşitli sebeplere bağlı olarak iptal edilmektedir.

Şekil 1. <https://yazilimdestek.saglik.gov.tr> Raporlama Giriş Ekranı

The screenshot shows the 'Raporlar' (Reports) section of the T.C. Sağlık Bakanlığı Yazılım Destek Sistemi. The page features a navigation menu on the left and a list of report categories on the right. The categories include:

- Genel Talep İstatistikleri
- Çözüm Süreleri ve Bekleyen Talep Raporu
- Bekleyen Talep Raporu
- Çözümleyici Talep İstatistikleri
- Firma Talep İstatistikleri
- Çağrı Merkezi Talep İstatistikleri
- Anket Rapor
- Anket İstatistik
- Çözümleyici Talep Kapatma İşlemi Raporu
- Firma Talep Kapatma Süre Raporu

Şekil 2. <https://yazilimdestek.saglik.gov.tr> Raporlama Ekranı

The screenshot shows the 'ÇÖZÜM SÜRELERİ VE BEKLEYEN TALEP RAPORU' (Solution Durations and Pending Request Report) page. The page includes a search and filter section at the top, followed by a table of request data. The table has the following columns: Talep No, Proje Adı, Kategori Adı, Talep Ekleme Tarihi, Son Güncelleme Tarihi, Bekleme Süresi, Çözüm Süresi, Son Durumu, and Geliş Şekli. The data rows are as follows:

Talep No	Proje Adı	Kategori Adı	Talep Ekleme Tarihi	Son Güncelleme Tarihi	Bekleme Süresi	Çözüm Süresi	Son Durumu	Geliş Şekli
1301361			3.2.2023 11:36:33	3.2.2023 14:36:09	0	0	Tamamlandı	Sistemden Başvuru
1301366			3.2.2023 11:38:31	3.2.2023 11:38:31	29	0	Yeni	Sistemden Başvuru
1301368			3.2.2023 11:38:54	3.2.2023 11:49:52	0	0	Tamamlandı	Telefon İle Başvuru
1300530			2.2.2023 09:48:23	2.2.2023 10:40:08	0	0	Tamamlandı	Sistemden Başvuru
1301971			6.2.2023 13:25:49	7.2.2023 09:31:25	0	1	Tamamlandı	Sistemden Başvuru
1309806			2.3.2023 15:13:31	2.3.2023 17:06:58	0	0	Tamamlandı	Sistemden Başvuru
1309807			2.3.2023 15:16:23	2.3.2023 15:19:38	0	0	Tamamlandı	Sistemden Başvuru

E-Nabız Kişisel Sağlık Kaydı Sistemi'nin kullanıcı vatandaşlara hizmet sunan +90 850 240 03 03 nolu çağrı merkezine ulaşan çağrılar kapsam dışıdır. Çünkü buraya gelen başvurular anlık çözümlenmektedir. Çözümlemez ise YMS'ye yönlendirilmektedir.

Bir sistemin tamamen durması, sistemin esas işlevi ile ilgili problemler, bilişim profesyonelleri aracılığıyla telefon ya da diğer anlık iletişim kanallarından sistem yöneticisine derhal bildirilmekte ve bekletilmeksizin çözümlenmektedir. Bu kanallarla üretilen çözümler bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Siber saldırı bildirimlerinde, Siber Olaylara Müdahale Ekipleri (SOME) ve Ulusal Siber Olaylara Müdahale Merkezi (USOM) farklı bir platformda birlikte çalışmakta olduğundan bu çalışma kapsamı dışındadır.

1.5. Analiz

Veriler pandemi öncesi 24 ay ve pandemi dönemindeki 24 ay olmak üzere toplamda 48 aylık dönem üzerinden değerlendirilmiştir. Veriler değerlendirilirken sayısal değişkenler için tanımlayıcı istatistiklere (ortalama, standart sapma, medyan, minimum ve maksimum) bakılmıştır. Dağılım Shapiro-Wilk testi ile incelenmiş ve normal dağılım göstermediği sonucuna varılmıştır. Sayısal değişken bakımından iki bağımsız grup arasında farklılık olup olmadığına Mann Whitney U testi ile bakılmıştır. İki sayısal değişken arasında ilişki olup olmadığına Spearman korelasyon testi ile bakılmıştır. Test sonuçları sonucu çıkan p (sig.) değerleri, $\alpha=0,05$ ile karşılaştırılarak değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır.

2. Bulgular

Yardım masası talepleri, COVID pozitiflik oranı ve yeni kullanıcı sayılarının normal dağılıma uygunluğu Shapiro-Wilk testi ile bakılmış olup elde edilen veriler Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo 1. Normal dağılım testi sonuçları

	İstatistik	P
Yardım Masası talebi/ay	0,664	<0,001
COVID Pozitiflik Oranı	0,890	<0,001
Dönem İçerisinde Gelen Yeni Kullanıcı Sayısı	0,715	<0,001

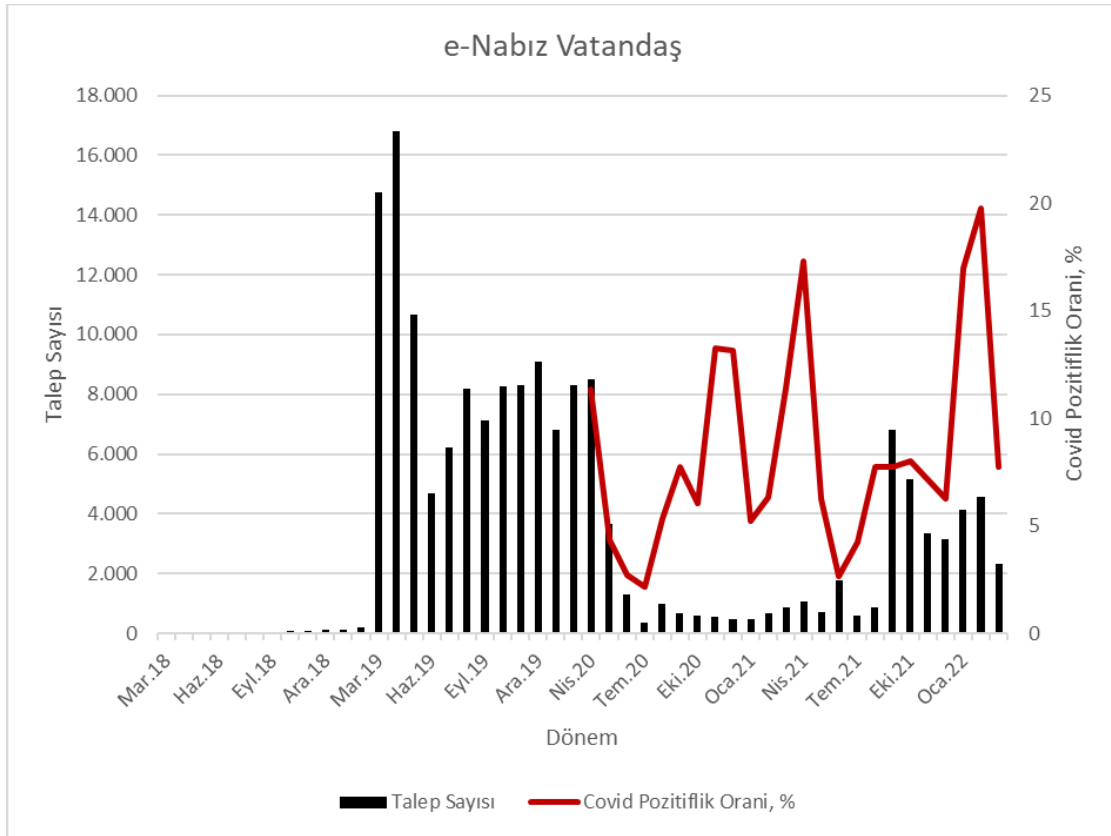
Yardım masası talepleri ve yeni kullanıcı sayılarında pandemi öncesi ile sonrasının karşılaştırılması amacıyla Mann Whitney U testi uygulanmış olup elde edilen veriler Tablo 21’de sunulmaktadır.

Tablo 2. Yardım masası talepleri ve yeni kullanıcı sayılarında pandemi öncesi ile pandemi dönemi karşılaştırılması. SS: standart sapma, M-M: minimum-maksimum

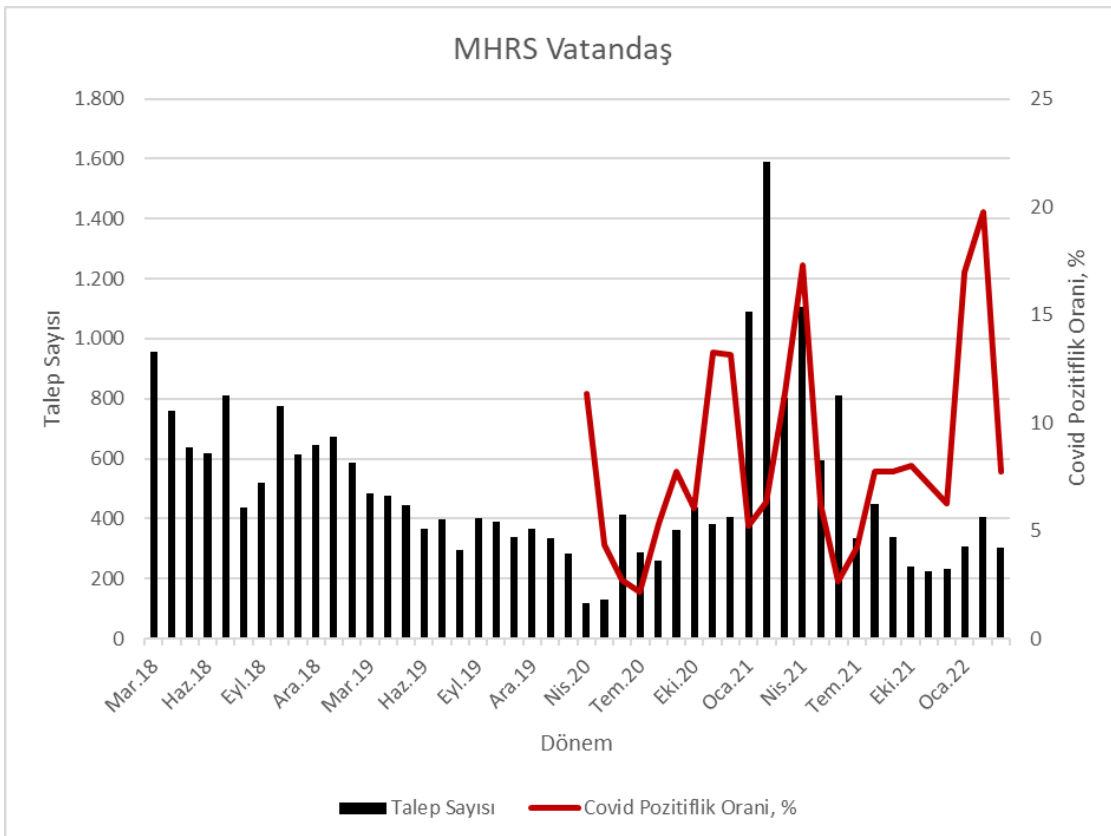
	Pandemi Öncesi		Pandemi Dönemi		Z	P
	Ortalama±SS	Ortanca (M-M)	Ortalama±SS	Ortanca (M-M)		
Yardım masası talebi sayısı/ay						
MHRS	525±181	480 (283-958)	485±356	373 (118-1.591)	-1,835	0,066
e-Nabız	4.584±5.209	2.432 (10-16.815)	2.236±2.234	1.031 (374-8.515)	-0,247	0,805
e-Posta	466±405	320 (86-1.440)	1.015±461	865 (393-2.046)	-4,145	<0,001
EBYS	1.280±393	1.190 (673-2.378)	1.392±349	1.375 (552-1.995)	-1,804	0,071
Yeni kullanıcı sayısı (birey/ay)						
MHRS	404.107±49.621	398.331 (321.173-494.196)	496.154±457.566	320.742 (75.560-2.255.517)	-1,237	0,222
e-Nabız	812.146±410.975	809.317 (290.836-1.949.659)	1.728.125±811.407	1.685.314 (451.371-3.742.144)	-4,289	<0,001
e-Posta	5.487±3.143	4.485 (1.701-13.598)	5.083±2.510	4.897 (1.613-10.560)	-0,165	0,878
EBYS	1.771±467	1.741 (1.024-2.860)	1.629±560	1.549 (581-2.980)	-1,072	0,291

Aylık istatistiklere göre Covid-19 PCR test pozitiflik oranı ile YMS’ye gelen MHRS hakkındaki talep sayısı, e-Nabız hakkındaki talep sayısı, e-posta ve EBYS hakkındaki talep sayıları sırası ile Şekil 3, 4, 5 ve 6’da gösterilmiştir.

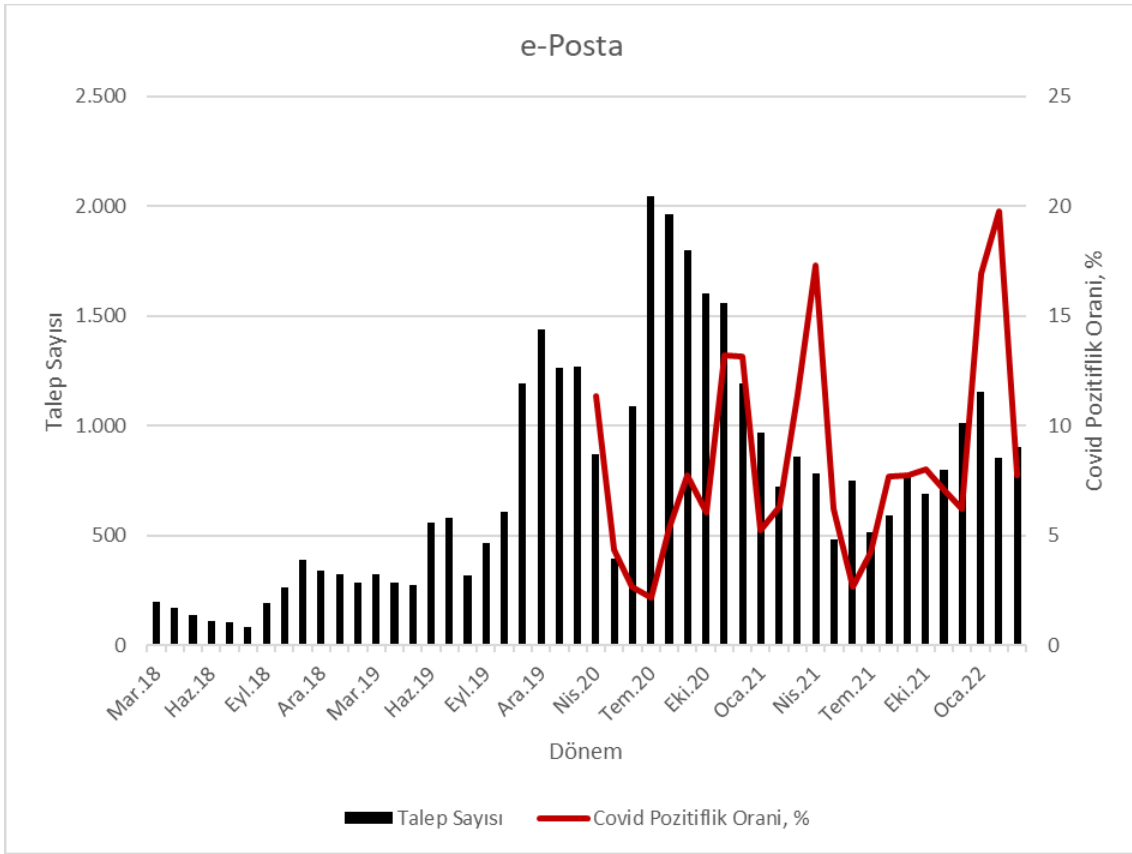
Şekil 3. Dönemlere Göre MHRS Talep Sayısı ve Covid Pozitiflik Oranı

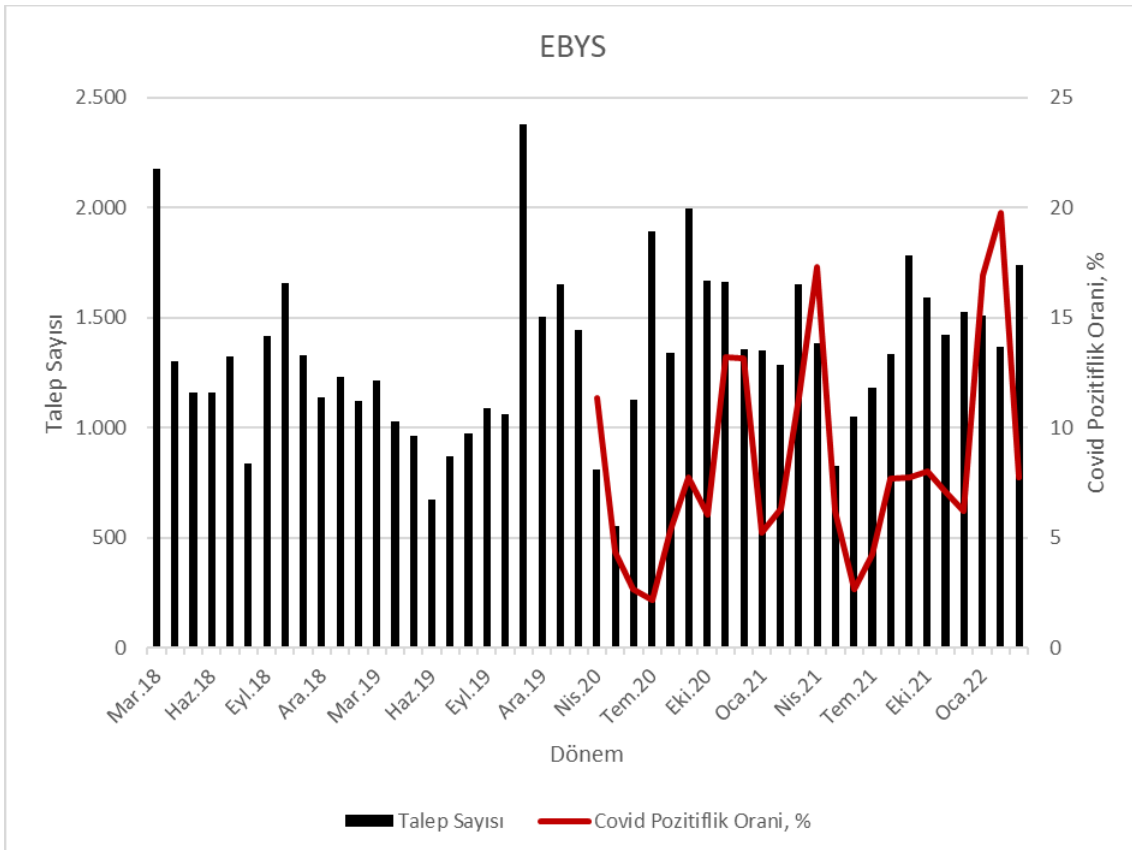
Şekil 4. Dönemlere Göre e-Nabız Talep Sayısı ve Covid Pozitiflik Oranı

Şekil 5. Dönemlere Göre e-Posta Talep Sayısı ve Covid Pozitiflik Oranı

Şekil 6. Dönemlere Göre EBYS Talep Sayısı ve Covid Pozitiflik Oranı

Talep sayıları ile Covid-19 PCR test pozitiflik oranı ve dönem içinde yeni gelen kullanıcı sayılarının ilişkisi Spearman korelasyon testi ile incelenmiş ve Tablo 3’de sunulmuştur. Covid-19 PCR test pozitiflik oranı ile yardım isteği arasında bir ilişki yoktur. MHRS, e-Posta, EBYS sistemlerinde yardım isteği sayısı ile yeni kullanıcı sayısı arasında bir ilişki varken, e-Nabız sisteminde böyle bir ilişki izlenmemiştir.

Tablo 3. Talep Sayısı ile Sayısal Değişkenler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi (Aylık)

	Covid-19 PCR Testleri Pozitiflik Oranı		Dönem İçerisinde Gelen Yeni Kullanıcı Sayısı		
	r	p	n	r	p
MHRS	0,034	0,875	48	0,670	<0,001
e-Nabız	0,310	0,141	48	0,277	0,057
e-Posta	0,051	0,812	48	0,489	<0,001
EBYS	0,307	0,145	48	0,369	<0,010

3. Tartışma ve Sonuç

Pandeminin yardım masası sisteminde kayıt altına alınan talep sayısı üzerine etkilerini inceleyen bu çalışmada, genel bir bakışla pandemi öncesi ve pandemi dönemi yardım masası talep sayılarının karşılaştırılmasında sadece e-Posta sistemi için artış olduğu, MHRS, e-Nabız ve EBYS için bu açıdan istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığı gösterilmiştir. Öte yandan, aylık istatistikler incelendiğinde talep sayılarının ülke genelinde yapılan Covid-19 PCR test sonuçları arasında tespit edilen pozitiflik oranı ile ilişki göstermediği, e-Nabız’daki yeni kullanıcı sayısı ile e-Nabız talep sayılarının ilişki göstermediği, ancak MHRS, e-Posta ve EBYS için yeni kullanıcı sayısındaki artışın talep sayılarında artış ile sonuçlandığı görülmüştür. Bu sonuçları, pandeminin Sağlık Bakanlığı’nın yazılımlarında sorun yaşanmasına doğrudan bir etkisi olmadığı şeklinde yorumlamak mümkündür. Talep sayıları, MHRS, e-Posta ve EBYS sistemlerinde yeni kullanıcı sayıları ile artmakta, ancak e-Nabız sisteminde kullanıcı sayısının artışı ile talep sayısı arasında ilişki görülmemektedir.

Akademik elektronik veri tabanları anahtar kelimelerle taranmıştır. Tarama, “yardım masası” yerine” çağrı merkezi”, “bilgi sistemi” yerine “bilişim sistemi, sağlık bilişimi“ gibi çeşitli varyasyonlar ile Türkçe ve İngilizce dillerinde yapılmıştır. İncelenen çalışmaların tamamının kalitatif içerikli olduğu, yeni sistem ve strateji geliştirme odaklı olduğu görülmüştür. Bu alanda sayısal değerlere dayalı olarak yapılan çalışmanın bu yönü itibariyle özgünlüğünden söz edilebilir.

Dünyada hemen her ülke kendi olanakları ölçüsünde Covid-19 pandemisine özel sağlık bilgi sistemleri geliştirmiştir. Türkiye, mevcut sağlık bilgi sistemleri ile Covid-19 pandemisini yönetebilmek bakımından en hazır ülkeler arasındadır. Elbette mevcut sistemlere yeni fonksiyonlar eklenmesi zorunlu olmuştur. Riskli bölgelerin harita bazlı gösterilmesi, şüpheli kişilere hızlı ve ucuz tıbbi testlerin yapılması, hastalığa yakalanmış kişiler ve bu kişilerle teması bulunan riskli kişilerin izolasyonu, izolasyon süresince sağlık hizmetlerine uzaktan erişimlerin sağlanması, kontrol ve tedavi takibi, ihtiyaç halinde izolasyon koşulları altında sağlık tesislerine nakil, devam eden kronik hastalığı olanlar ile bağışıklık sistemi baskılayıcı tedavi almakta olanların tespiti, bu durumdaki kişilere özel idari izin raporlarının otomatik olarak düzenlenmesi, bu raporlara zaman ve mekandan bağımsız şekilde erişebilmesi, aşıya ulaşımın belirli bir düzen içinde sağlanması gibi sayısız ihtiyaç için geliştirilmiş sayısız fonksiyona sahip, herkesin ihtiyacına uygun bilgiye erişebileceği bilgi sistemleri çok kısa sürelerde geliştirilmiş ve kullanıma sunulmuştur.

E-Nabız'da Covid-19 PCR test sonuçları, halihazırda kronik hastalığı olan veya bağışıklık sistemi baskılayıcı tedavi görmekte olanlar için idari izin raporları, yoğun bakımda yatmakta olan hastaların sistem üzerinden belirleyeceği yakınlarına günlük olarak bilgilerinin sunulması, aşı öncelik durumu sorgulama, aşı randevusu alma, yerli aşı TURKOVAC için gönüllülük beyanı gibi bir çok özellik de eklendiği için son kullanıcı sayısında pandemi döneminde hızlı artış beklenmiştir. Pandemi başlamadan hemen önce 28 Şubat 2020 tarihi itibarıyla 25.836.871 e-Nabız kullanıcısı söz konusu iken e-Nabız hakkında pandemi öncesi 24 aylık dönemde YMS'de kayıt altına alınan talep sayısı 110.007'dir. Pandemiye kapsayan 1 Nisan 2020- 31 Mart 2022 tarihleri arasında e-Nabız kullanıcı sayısı hızla artmış ve 68.767.789'a yükselmiştir. Bu dönem içerisinde YMS'de kayıt altına alınan başvuru sayısı ise beklenenin aksine 64.474'e düşmüş ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Ancak bu düşüşün nedenini, bu dönemde e-Nabız kullanıcılarına özel ayrı bir +90 850 240 03 03 nolu çağrı merkezi sisteminin devreye alınmış olması ile açıklamak mümkün olabilir.

Herhangi bir sebeple sağlık tesislerine başvurmak isteyenlerin MHRS'den randevu almaksızın sağlık tesislerine gitmemeleri gerektiği konusunda toplum çok hızlı şekilde bilinçlendirilmiş, Covid-19 virüsüne yakalanmış ya da bu kişilerle temas etmiş kişilere verilen randevular için sağlık tesislerindeki bilgi sistemlerinde uyarı üretilmiş, bu durumdaki kişilerin teşhis ve tedavileri için özel bölümlerin oluşturulabilmesi sağlanmıştır. Aşılama çalışmalarının randevuya bağlı olarak yürütülmesi, aşı lojistiği açısından önemlidir. Böylelikle aşı için sağlık tesislerindeki yığılmalar önlediği gibi yapılan aşı kayıtları yok denecek kadar az hata ve tüm

detayları ile tutulabilmiştir. Sistemde poliklinik muayene randevusu için sadece Sağlık Bakanlığı sağlık tesisleri tanımlı iken toplum tabanlı Covid-19 aşılama için özel sağlık tesisleri de çok kısa süre içerisinde randevu sistemine dahil edilmiştir. MHRS üzerinden sağlanan bu hizmetler sebebiyle sistemdeki yeni kullanıcı sayısında da hızla artış beklenmiştir. Pandemi başlamadan hemen önce 28 Şubat 2020 tarihi itibarıyla 71.303.048 olan kullanıcı sayısına karşılık pandemi öncesi 24 aylık dönemde YMS’de kayıt altına alınan başvuru sayısı 12.611 olarak tespit edilmiştir. 31 Mart 2022 tarihinde 83.832.556’ya yükselen MHRS kullanıcı sayısına karşılık pandemi döneminde 11.943 başvuru gerçekleşmiştir. İstatistiksel olarak da pandemi öncesi ile pandemi dönemi arasında kayıt altına alınan başvuru arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. MHRS, vatandaşların kullanımına sunulan en eski sistemdir. Sadece randevu amaçlı kullanılmaktadır. Pandemiye hemen önce tüm kullanıcı ekranları yeniden kullanıcı dostu olacak şekilde tasarlanmıştır. Ebeveynlerin çocukları için kullanıcı kaydı oluşturması sağlanmıştır. Bu nedenlere bağlı olarak kullanıcı sayısı artmış olsa da YMS’ye gelen başvuru sayısı artmamış olabilir.

Sağlık çalışanlarının ve yöneticilerin Covid-19 pandemisine özel yeni geliştirilen bilgi sistemlerine ve anlık raporlara kolay ve hızlı şekilde giriş yapabilmesi yeni baştan kullanıcı hesapları oluşturmak yerine e-posta kullanıcı adı ve şifreleri ile erişim imkânı sunulmuştur. Buna bağlı olarak, çoğunlukla aktif olarak kullanılmayan saglik.gov.tr uzantılı e-posta hesapları ile ilgili yoğun bir talep beklenmiştir. Hiç kullanıcı adı ve şifresi bulunmayan Bakanlık mensupları <https://eposta.saglik.gov.tr> adresinden kendileri için kullanıcı hesabı oluşturabilmekte veya şifrelerini yenileyebilmektedir. Ancak bu yönergeleri takip etmek yerine yardım masasına sistemine başvurmak daha kolay bir yöntem olduğundan bu yönetime başvuran sayısında artış beklenmiştir. Pandemi başlamadan hemen önce 28 Şubat 2020 tarihi itibarıyla 429.614 olan e-Posta kullanıcı sayısına karşılık YMS’de kayıt altına alınan başvuru sayısı 11.183’dir. 31 Mart 2022 tarihinde 563.866’ya yükselmiş olan kullanıcı sayısına karşılık YMS’de kayıt altına alınan başvuru sayısı 25.689 olarak tespit edilmiştir. Pandemi öncesi ile pandemi dönemi arasındaki artış istatistiksel olarak da anlamlı bulunmuştur. Zira çevrimiçi toplantılar için Bakanlık tarafından kullanıma alınan <https://konferans.saglik.gov.tr>, en küçük hizmet biriminden başlayarak Ülke düzeyine çıkan Covid-19 hakkındaki raporlara erişim için <https://sina.saglik.gov.tr> ve aynı tür raporlara coğrafi bazlı erişimin sunulduğu <https://saglikpano.saglik.gov.tr>, Covid-19 vakaları ve temaslıları ile ilgili tüm kayıtların tutulduğu <https://hsys.saglik.gov.tr> gibi sistemlere erişim, saglik.gov.tr uzantılı e-Posta kullanıcı adı ve şifreleri ile sağlanmıştır. Bu sistemlerin tümüne <https://ogn.saglik.gov.tr> ortak

giriş portalından de erişilebilmiştir. Böylece her sistem için ayrı ayrı kullanıcı yetkilendirme gereği ortadan kaldırılmıştır. Bazı kullanıcılar, kötü niyetli kişilere kullanıcı adı ve şifrelerini kaptırmışlardır. Bu sebeple iki faktörlü kimlik doğrulama sistemi çok hızlı şekilde geliştirilmiştir.

Elektronik Belge Yönetim Sistemi kullanıcı sayısında pandemiye bağlı ciddi bir artış beklenmemiştir. Pandemi başlamadan hemen önce 28 Şubat 2020 tarihi itibarıyla 182.309 olan kullanıcı sayısına karşılık YMS'ye 24 aylık pandemi öncesi dönemde 30.718 başvuru olmuştur. EBYS kullanıcı sayısı 31 Mart 2022 tarihinde 227.443'e yükselmiş olmasına karşılık başvuru sayısı 35.777'dir ve istatistiksel analizde anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.

Aylık dönemler halindeki Covid-19 test pozitiflik oranı ile YMS'de kayıt altına alınan e-Nabız, MHRS, e-Posta ve EBYS hakkındaki başvuru sayıları arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu da beklenen sonuç ile uyumlu olup sistemler ile ilgili iş yükü artmıştır. Pandemi döneminden kaynaklı ani veya döneme özgü bir donanım ihtiyacı oluşmamış tüm uygulamalar mevcut donanım ve ağ alt yapısı üzerinde işletilmiştir.

Talep kayıtları gruplandırılmış olmakla birlikte çok sayıda sistem ve sayısız senaryo nedeniyle tüm sistemler için aynı standartlarda bir tasnif mümkün olamamaktadır. Dolayısıyla en çok hangi tür problemlerle karşılaşıldığına dair bir inceleme yapılamamıştır.

Pandemi sonrasına denk düşen 24 aylık sürenin geçmesini takiben yeni bir karşılaştırma analizi yapılabilir. Ayrıca, sunulan bilgi sistemlerinin kullanımı ile kişilerin teknoloji okur yazarlığı konusundaki gelişimi de ayrı bir çalışma ile değerlendirilebilir.

Pandemi döneminde ve pandemiye özel geliştirilmiş KoronaÖnlem, Hayat Eve Sığar (HES), Halk Sağlığı Yönetim Bilgi Sistemi Vaka Takip Modülü, Filyasyon ve İzolasyon Takip Sistemi (FİTAS), Covid-19 aşılama çalışmalarına özel geliştirilen AŞILA mobil yazılımı, AB ülkelerine seyahat için geliştirilmiş Covid-19 bağışıklık sertifikası niteliğindeki HealthPass mobil uygulaması, Sağlık çalışanları Ruh Sağlığı Dayanışma ve Destek Online Mobil Uygulaması (RUHSAD), Özel Gereksinimli Çocuklar ve Ailelerine Online Destek Mobil Uygulaması (ÖZDES), Uzaktan Sağlık Bilgi Sistemi Dr.e-Nabız gibi diğer sistemler bu kez pandemi dönemi ve pandemi sonrası olmak üzere incelenebilir.

Bu çalışmada ele alınan sistemler Sağlık Bakanlığına ait sistemler olup diğer Bakanlıkların çalışmaları ile karşılaştırmalar yapılabilir.

Bu çalışmada incelenen Sağlık Bakanlığına ait Merkezi Hekim Randevu Sistemi, e-Nabız Kişisel Sağlık Kaydı Sistemi, Elektronik Posta Sistemi ve Elektronik Belge Yönetim Sistemlerinden oluşan dört bilgi sistemi arasında e-Nabız haricindeki sistemlerde yeni kullanıcı sayılarında artış olduğunda sistemlere ilişkin olarak yardım masası sistemine ulaşan talep sayılarında artış olduğu görülmüştür. Pandemi öncesi ile pandemi dönemi kıyaslandığında ise e-Posta sistemine ilişkin talep sayısında artış olduğu izlenmiştir. Bu artışın en önemli sebebinin ise pandeminin erken dönemlerinde, Covid-19 pandemisine özel geliştirilmiş olan yeni bilgi sistemlerine erişim için kullanıcıların e-posta hesaplarına ait kullanıcı adı ve şifresinin kullanılmış olması düşünülebilir. Sistemlere erişimin en hızlı şekilde sağlanabilmesi için bu yola başvurulmuştur. Sonuç olarak genelde pandemi döneminde yardım masası sistemine yansıyan dramatik sorunlarla karşılaşılması söylenebilir.

Kaynakça

- Al-Hawari, F., & Barham, H. (2021). A machine learning-based help desk system for IT service management. *Journal of King Saud University - Computer and Information Sciences*, 33(6), 702-718. <https://doi.org/10.1016/j.jksuci.2019.04.001>
- Allam, M., Cai, S., Ganesh, S., Venkatesan, M., Doodhwala, S., Song, Z., Coskun, A. F. (2020). COVID-19 Diagnostics, Tools, and Prevention. *Diagnostics*, 10(6).
- Conger, S. (2020). The Impact of the COVID-19 Pandemic on Information Systems Management. *Information Systems Management*, 37(4), 327-331. <https://doi.org/10.1080/10580530.2020.1820636>
- Delanoeije, J., Verbruggen, M., & Germeys, L. (2019). Boundary role transitions: A day-to-day approach to explain the effects of home-based telework on work-to-home conflict and home-to-work conflict. *Human Relations*, 72(12), 1843-1868. <https://doi.org/10.1177/0018726718823071>
- Dey, B. L., Al-Karaghoul, W., & Muhammad, S. S. (2020). Adoption, Adaptation, Use and Impact of Information Systems during Pandemic Time and Beyond: Research and Managerial Implications. *Information Systems Management*, 37(4), 298-302. <https://doi.org/10.1080/10580530.2020.1820632>
- Dwivedi, Y. K., Hughes, D. L., Coombs, C., Constantiou, I., Duan, Y., Edwards, J. S., . . . Upadhyay, N. (2020). Impact of COVID-19 pandemic on information management research and practice: Transforming education, work and life. *International Journal of Information Management*, 55, 102211. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102211>
- Fadinger, H., & Schymik, J. (2020). The costs and benefits of home office during the covid-19 pandemic: Evidence from infections and an input-output model for Germany. *Covid Economics*, 9(24), 107-134.
- Fraser, H. S. F., & Blaya, J. (2010, 2010). Implementing medical information systems in developing countries, what works and what doesn't.
- Gerding, T., Syck, M., Daniel, D., Naylor, J., Kotowski, S. E., Gillespie, G. L., . . . Davis, K. G. (2021). An assessment of ergonomic issues in the home offices of university employees sent home due to the COVID-19 pandemic. *Work*, 68, 981-992. <https://doi.org/10.3233/WOR-205294>
- Kikuchi, S., Kitao, S., & Mikoshiba, M. (2021). Who suffers from the COVID-19 shocks? Labor market heterogeneity and welfare consequences in Japan. *Journal of the Japanese and International Economies*, 59, 101117. <https://doi.org/10.1016/j.jjie.2020.101117>

- Kıraç, S., & Bayrakçı, E. (2020). e-Devlet Uygulamaları Bağlamında Türkiye'de e-Belediyecilik Anlayışı [Research Articles]. *1*.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/bauniibfd/issue/62217/931592>
- Kreiner, G. E., Hollensbe, E. C., & Sheep, M. L. (2009). Balancing Borders and Bridges: Negotiating the Work-Home Interface via Boundary Work Tactics. *Academy of Management Journal*, *52*(4), 704-730. <https://doi.org/10.5465/amj.2009.43669916>
- Nabity-Grover, T., Cheung, C. M. K., & Thatcher, J. B. (2020). Inside out and outside in: How the COVID-19 pandemic affects self-disclosure on social media. *International Journal of Information Management*, *55*, 102188.
<https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102188>
- Onay, Z. (1998). Sağlık Sektöründe Bilgi Sistemleri [Articles]. *13*.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/deuiibfd/issue/22775/243105>
- O'Leary, D. E. (2020). Evolving Information Systems and Technology Research Issues for COVID-19 and Other Pandemics. *Journal of Organizational Computing and Electronic Commerce*, *30*(1), 1-8. <https://doi.org/10.1080/10919392.2020.1755790>
- Pan, S. L., & Zhang, S. (2020). From fighting COVID-19 pandemic to tackling sustainable development goals: An opportunity for responsible information systems research. *International Journal of Information Management*, *55*, 102196.
<https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102196>
- Pan, X.-B. (2020). Application of personal-oriented digital technology in preventing transmission of COVID-19, China. *Irish Journal of Medical Science (1971 -)*, *189*(4), 1145-1146. <https://doi.org/10.1007/s11845-020-02215-5>
- Prasetio, R. T., Ramdhani, Y., & Alamsyah, D. P. (2021, 25-26 Oct. 2021). Scrum Method in Help-desk Ticketing and Project Management System. 2021 3rd International Conference on Cybernetics and Intelligent Systems (ICORIS),
- Pujawan, I. N., & Bah, A. U. (2022). Supply chains under COVID-19 disruptions: literature review and research agenda. *Supply Chain Forum: An International Journal*, *23*(1), 81-95. <https://doi.org/10.1080/16258312.2021.1932568>
- Sarker, S., & Sahay, S. (2004). Implications of space and time for distributed work: an interpretive study of US-Norwegian systems development teams. *European Journal of Information Systems*, *13*(1), 3-20. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ejis.3000485>
- Serbest, S., Goksen, Y., Dogan, O., & Tokdemir, A. (2015). Design and Implementation of Help Desk System on the Effective Focus of Information System. *Procedia Economics and Finance*, *33*, 461-467. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)01729-3](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01729-3)

- Vaishya, R., Javaid, M., Khan, I. H., & Haleem, A. (2020). Artificial Intelligence (AI) applications for the COVID-19 pandemic. *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research&Reviews*,14(4),337-339.
<https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.dsx.2020.04.012>
- Venkatesh, V. (2020). Impacts of COVID-19: A research agenda to support people in their fight.*International Journal of Information Management*, 55, 102197.
<https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102197>
- Wicaksono, F., & Baswara, O. S. (2020). Design and Implementation of Web-Based Helpdesk Information Systems Using Extreme Programming Methods. *ITEJ (Information Technology Engineering Journals)*, 5(2), 88-96.
- Wilms, P., Schröder, J., Reer, R., & Scheit, L. (2022). The Impact of “Home Office” Work on Physical Activity and Sedentary Behavior during the COVID-19 Pandemic: A Systematic Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(19).
- Weekly Epidemiological Update on Covid-19.
<https://www.who.int/publications/m/item/weekly-epidemiological-update-on-Covid-19---22-march-2023>, Erişim Tarihi: 26.03.2023.
- Yixuan, Y., Hao, F., Doo-Soon, P., Sony, P., Hyejung, L., & Makara, M. (2021). Modelling prevention and control strategies for COVID-19 propagation with patient contact networks.
- Zaza, S., Junglas, I., & Armstrong, D. J. (2021). Who needs the help desk? Tackling one's own technological problem via self IT service. *Information and Organization*, 31(3), 100367.
<https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2021.100367>

EXTENDED SUMMARY

The Covid-19 pandemic has affected individual and social life in all countries around the world. The General Directorate of Health Information Systems of Republic of Türkiye Ministry of Health has mobilized all its resources to ensure the maximum continuity of the natural flow of life. Many new information systems specific to the Covid-19 pandemic period have been developed. However, since these systems have no precedents, each of them should be examined separately within their own context.

In order to embody how much the existing systems are affected by the pandemic and to evaluate the burden it brings to the systems; the selected systems are grouped into two groups according to the definition of e-Government service. Both groups were selected as the first two systems with the highest number of end users as of March 31, 2022. In the first group, under the Government-to-Citizen (G2C) category, the Central Physician Appointment System (MHRS) and the e-Pulse Personal Health Record System (e-Nabız) have been selected. The number of end users are 83,832,556 and 68,767,789, respectively. In the second group, in the State to State (G2G) category, Electronic Mail System (e-Posta) and Electronic Document Management System (EBYS) were selected as the systems with the highest number of end users. The number of end users is 563,866 and 227,443 respectively.

The data of the four systems were evaluated over a total of 48 months, 24 months before the pandemic (March 1, 2018 – February 28, 2020) and 24 months during the pandemic period (April 1, 2020- March 31, 2022). The change in the number of end users at the end of each month in the number of end users, the change in the number of applications reaching the current Help Desk System (YMS) due to this change, and the interaction of these changes with the positivity rate in the test results according to the number of Covid-19 PCR tests were analyzed. Since the data on the number of Covid-19 cases and the number of tests performed in Türkiye did not continue uninterruptedly throughout the month, March 2020 was excluded from the study.

The rapid development and change in information technologies and the increasing number of users necessitate the establishment of Help Desk Systems (YMS) (Prasetio et al., 2021; Free et al., 2015; Zaza et al., 2021). The interaction that begins after accessing YMS ranges from simple e-mail and telephone to artificial intelligence-based chatbots (Al-Hawari & Barham, 2021; Prasetio et al., 2021; Wicaksono & Baswara, 2020). The Software Support Help Desk System (YMS) was established in 2010 in order to solve the problems faced by the users

in the information systems used on a national scale developed by Republic of Türkiye Ministry of Health and to record their suggestions. It is possible to reach YMS in three different ways. One of them is the e-mail address of yazilimdestek@saglik.gov.tr, the second is the portal called <https://yazilimdestek.saglik.gov.tr>, and the third is the call center phone numbered +90 312 248 51 51. Problems reaching the call center are solved instantly, if possible, by personnel who have received appropriate training, otherwise they are recorded on the portal by these personnel. Problems that come via telephone and are solved instantly with the help of call center operators are excluded.

Problems solved by other methods such as instant messaging and bilateral phone calls are not within the scope of this study. The share of these methods in total problem and solution generation is not calculable. Calls reaching the call center numbered +90 850 240 03 03 of the e-Nabız Personal Health Record System, which provides service to the citizens, are out of scope because the applications received here are instantly resolved. If it cannot be resolved, it is directed to YMS. The complete shutdown of a system, the problems related to the main function of the system, are immediately reported to the system administrator via telephone or other instant communication channels, and resolved without delay. Solutions produced by these channels are excluded from the scope of this study.

The Help Desk System includes a reporting function within itself. The number of applications recorded in YMS was reached by using the reporting tools here. The user tables in the database of each system were checked for the number of users and their change. Covid-19 PCR Test Numbers and Covid-19 PCR Test Result Positive Case Numbers were obtained from the table in the “Daily Coronavirus Table” tab of the website <https://covid19.saglik.gov.tr/> developed by Republic of Türkiye Ministry of Health. No personal data was used in this study. Access to the reports used in the study and the use of numerical data are within the scope of the permission obtained from Republic of Türkiye Ministry of Health.

The normal distribution was examined using the Shapiro-Wilk test. While evaluating the data, descriptive statistics (mean, standard deviation, median, minimum and maximum) were given for numerical variables. While the Mann Whitney U test was used to determine whether there was a difference between two independent groups in terms of numerical variables, the Spearman correlation test was used to determine whether there was a relationship between two independent groups.

As a result of the Mann Whitney U test applied, there was no statistically significant difference between the pre-pandemic period and the pandemic period in terms of the median number of requests about e-Nabız, MHRS and EBYS to YMS ($p>0.05$) while a significant difference was found for e-mail ($p>0.05$), and the number of requests received during the pandemic period is significantly higher.

The p (sig.) values obtained as a result of the Spearman correlation test results were evaluated and interpreted by comparing them with $\alpha=0.05$. Accordingly, while there is no statistically significant relationship between the number of requests for e-Nabız, e-Posta and EBYS coming to YMS and the rate of positivity for Covid-19 test results and the number of new users in the period ($p>0.05$), there is a positive and significant relationship between the total number of users.

As a result of the test performed for MHRS with the same method, while there is no statistically significant relationship between the number of requests and the Covid-19 test result positivity rate ($p>0.05$), there is a statistically significant relationship between the number of new users during the period and the total number of users at the end of the period. However, this relationship is significant in the positive direction with the number of new users during the period, and in the negative direction with the total number of users at the end of the period.

In this study, which examines the effects of the pandemic on the number of requests made to the help centers, with a general overview, it has been shown that the number of help desk requests before and after the pandemic increased only for requests related to the e-Posta system, but there was no statistically significant difference in this respect for the MHRS, e-Nabız and EBYS systems. On the other hand, when monthly statistics are examined, it has been observed that the number of requests is not related to the COVID rate and the number of new users in e-Nabız is not related to the number of e-Nabız requests, but the increase in the number of new users in MHRS, e-Posta and EBYS systems results in an increase in the number of requests. It is possible to interpret these results as that the pandemic did not have a direct impact on the software of Republic of Türkiye Ministry of Health. The number of requests increases with the number of new users in the MHRS, e-Posta and EBYS systems, but there is no relationship between the increase in the number of users and the number of requests in the e-Nabız system.

In order to be able to compare with similar studies, academic electronic databases were searched using keywords. This survey was conducted in Turkish and English with various

variations such as “call center” instead of “help desk”, “informatics system or health informatics” instead of “information system”. It was seen that all of the studies examined were of qualitative content and focused on developing new systems and strategies. The originality of this aspect of the study based on numerical values in this field can be mentioned.

Among the four information systems of Republic of Türkiye Ministry of Health, which are Central Physician Appointment System, e-Nabız Personal Health Record System, Electronic Mail System and Electronic Document Management Systems, examined in this study, in systems other than e-Nabız, it has been observed that there is an increase in the number of requests reaching the help desk system regarding the systems when there is an increase in the number of new users. When the pre-pandemic and the pandemic period are compared, it has been observed that there has been an increase in the number of requests for the e-Posta system.

Mali Alan Üzerine Yapılmış Olan Çalışmaların Bibliyometrik Ağ Analizi

Mustafa GÖKMENOĞLU¹

Dilek GÖZE KAYA²

Geliş Tarihi (Received) 01.09.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 21.08.2023

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1169665

Öz

Mali disiplin, sürdürülebilir büyüme ve kalkınma, vergi ve harcama politikaları, tasarruf tedbirleri ve güvenilirlik gibi konular mali alan kavramı ile 1990'lı yıllarla oldukça popülerlik kazanmış olan alanlardandır. Mali alan esas itibariyle devletlerin yaşamış olduğu veya yaşayacak olduğu mali dar boğazlardan kurtulmanın bir çözüm yolu olarak ortaya atılmıştır. Buna göre devletler ekonomik gidişatın iyi olduğu dönemlerde mali alanlarını genişleterek zor günler için ihtiyat akçeleri ayırmalarını amaçlamaktadır. Bu çalışma, literatürde mali alanla alakalı olarak yapılmış çalışmaların bibliyometrik ağ analizi ortaya çıkararak mali alan üzerine yapılan ilgili literatürün nerede olduğu ve nereye doğru gittiğini amaçlamaktadır. 1990-2022 yıllarını esas alan çalışma da veriler söz konusu dönem için Web of Science çekirdek koleksiyonundan derlenmiştir. Girilen kısıtlar neticesinde ortaya çıkan 8586 çalışma VOSviewer yazılımı ile analiz edilmiş, analize ilişkin ağ haritaları ve ağda bulunan en etkili ülke, kurum, yazar işbirlikleri, anahtar kelimeler ve çalışmalar ortaya çıkarılmıştır. Buna göre çalışmaların genel itibariyle 2000'li yıllardan sonra artış gösterdiği, ağda yer alan kurumların menşei ülkelere bakıldığında genel olarak gelişmiş ülke kurumları olduğu, yine en etkili ülkelerin ağda gelişmiş ülkeler olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mali Alan, Mali Sürdürülebilirlik, Bibliyometrik Ağ Analizi, VOSviewer

Bibliometric Network Analysis of Studies on Fiscal Space

Abstract

Fiscal discipline, sustainable growth and development, tax and spending policies, austerity measures, and credibility are among the areas that gained popularity with the concept of the fiscal field in the 1990s. The financial sphere has been put forward mainly as a solution to get rid of the financial bottlenecks that states have experienced or will experience. Accordingly, the states aim to expand their financial domains and to allocate caution to difficult days during the periods when the economic trend is good. This study aims to reveal a bibliometric network analysis of the studies conducted in the literature related to the financial field's existing location and its future direction. In the study, the data were compiled from the core collection of Web of Science based on the years between 1990-2022. 8586 studies were analyzed with VOSviewer software, network maps related to the analysis, and the most effective country, institution, author collaborations, keywords, and studies in the network were revealed. Thus, it has been determined that the studies have increased after the 2000s in general, that the institutions in the network are generally developed country institutions when the countries of origin are examined, it can be said that the most effective countries are the developed countries in the network.

Keywords: Fiscal Space, Fiscal Sustainability, Bibliometric Network Analysis, VOSviewer

¹ Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye ABD, mustafa.gokmenoglu.1@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9188-1645.

² Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, dilekkaya@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3477-1877.

Giriş

1990'ların sonunda ortaya çıkan finansal krizler birçok gelişmiş ülkeyi mali disiplin ile uzun vadeli büyüme arasında bir seçim yapmaya zorlamıştır. Genel olarak ülkeler, tercihlerini mali disiplin yönünde kullanmıştır. Mali disiplini sağlamada; mali açıdan sürdürülebilirlik ile ilgili endişeler, kredibilite yaşanan sorunlar, gelecekte karşılaşılabilecek sorunlara yönelik alınması gereken tasarruf önlemleri gibi sebepler yer almaktadır. Bu sınırlamaları esnetmek ve konu hakkında kapsamlı çalışmalar ortaya koyabilmek adına uluslararası kuruluşlar üzerinde ciddi baskılar oluşmuş ve bunun sonucunda mali alan kavramı literatürdeki yerini almıştır (Perotti, 2007, s. 17). Dünya Bankası adına Heller (2005) tarafından hazırlanan raporda yazar, mali alan kavramı tanımlanmaktadır. Heller (2005)'e göre mali alan; ülkelerin ekonomik durumlarını olumsuz etkilemeden sürdürülebilir büyümenin sağlanması amacıyla ek mali kaynak sağlayan bütçe aracı olarak tanımlanmıştır. Aguzzoni (2011, s. xi) yapmış olduğu mali alan tanımında mali yaratmak veya güvence altına almak için dört ana unsurun bulunduğunu bunların resmi kalkınma yardımları, borçlanma, gelirler politikası ve cari harcamaların daha verimli kullanılması şeklinde olduğunu ifade etmiştir. WHO'ya göre (2017, s. 1) mali alan esas itibariyle bir hükümetin bütçesinde, mali durumun sürdürülebilirliğini veya ekonominin istikrarını tehlikeye atmadan arzulanan bir amaç için kaynak sağlanmasına izin veren bir alan olarak tanımlanmaktadır. Kose, Kurlat, Ohnsorge ve Sugawara'ya göre (2022, ss. 2–3) mali alan, bir hükümetin zamanlar arası bütçe kısıtlamasını ifade etmenin alternatif bir yolu olarak tanımlanmaktadır.

Mali alan kavramı ile mali sürdürülebilirlik kavramı arasında güçlü bir ilişki mevcuttur. Öncelikle mali alana duyulan gereksinimin giderilebilmesi için büyük kamu harcamalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Büyük kamu harcamaları ise ya cari dönemde daha fazla kamu geliri toplayarak ya da gelecek dönemde borçlanma ile karşılanmaktadır. Cari dönemde yapılacak olan harcama planlarının orta ve uzun vadede oluşturulacak olan mali alan ve mali sürdürülebilirlik üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bahsi geçen cari harcamalar ileride ekstra bir harcama yapılmasını zorunlu kılıyorsa ve bu durum mali alan ihtiyacını artırıyorsa, mali sürdürülebilirliğin negatif etkilendiği söylenebilmektedir (Heller, 2005, s. 4).

Ülkelerin gelişmişlik seviyelerine göre mali alan oluşturmanın önemi de değişiklik arz etmektedir (Ünsal ve Durucan, 2013, s. 67). Gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkelerin ihtiyaçları ve hedefleri birbirinden farklıdır. Gelişmiş ülkelerde öncelikli hedef mali politikaların sürdürülebilirliğinin sağlanması olmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler açısından ise büyüme ve kalkınma hedeflerine ulaşmanın yanında, fiziki ve beşerî sermayenin geliştirilmesi önem arz etmektedir. (Akdemir, Ulusoy, ve Birol, 2013, s. 221). Gelişmekte olan ülkelerin bir

başka problemi de bütçe açıklarındaki artış ve borç oranlarındaki yükselişler olarak görülmektedir. Bütçe açıkları ve yüksek borçlanma gelişmekte olan ülkelerde mali alanının daralmasına sebebiyet vermektedir. (International Monetary Fund, 2016, ss. 1-15). Uluslararası ekonomik kuruluşların ya da devletlerin, mali alan oluşturmak için kullanmış olduğu yöntemler kendilerine has özellikler taşımaktadır. Ancak mali alan açısından literatürdeki genel kabul görmüş olan başlıca yöntemler; kamu harcamalarının etkinliği, vergisel önlemler, kamu ve özel sektör girişimleri, uluslararası yardımlar, borçlanma ve özelleştirme olarak kabul görmektedir (Akitoby, Hemming ve Schwartz, 2007; Heller, 2005a; Linde, 2011; Shankar, 2009; Tanzi, 2007; UNICEF, 2009).

Mali alan uygulamaları ülkelerin ekonomik olarak dar boğaza düştüğü ve ekonomik olarak iyi olduğu dönemlere göre değişiklik gösterebilmektedir. Mali alan ile alakalı yapılan çalışmalarda ülkelerin dönemsel ekonomik provizyonlarına göre literatürün nasıl gerçekleştiği ve nereye doğru evrildiğinin anlaşılması amacını taşıyan bu çalışmada mali alan ve bağlı kavramlarla şekillenen literatüre ait alan araştırması yer almaktadır. Çalışma genel hatlarıyla üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde teorik altyapı ve bibliyometrik analiz için kullanılacak olan kısıtların belirlenmesi, ikinci bölümde analize ilişkin bulgular ve değerlendirmeleri ve son olarak üçüncü bölümde mali alanla alakalı olarak yapılmış ve en çok atıf almış çalışmaların derlenmesi ve değerlendirilmesi yer almaktadır.

1. Yöntem

Bibliyometrik çalışmalar literatüre ilişkin mevcut çalışmaların gelmiş olduğu noktayı ortaya koyması ve bu alanla ilgili çalışma yapacak olan yazarlara yol göstermesi açısından önem arz etmektedir. Literatürde tespit edilebildiği kadarıyla bu alanda yapılan ilk çalışma Pritchard'ın (1969) yayımladığı “Statistical Bibliography or Bibliometrics?” çalışmasıdır (Broadus, 1987, s. 373). Pritchard (1969)'a göre bibliyometrik çalışma, literatürde bulunan kaynakların (kitaplar, dergiler vb.) istatistiksel ve matematiksel olarak modellenmesi olarak tanımlanmaktadır. Diodato ve Gellatly (1994)'ye göre bibliyometri, bilginin kullanılması ve dağıtılmasında yer alan yazar, kurum ve araçların modellerinin irdelemek için kullanılan yöntemler bütünüdür. Jones (2016)'ya göre “Scientometrics” olarak da adlandırılan bibliyometri, bilimsel makalelerin ve bu makalelerin yazarları, eserlerin yayınlandığı dergiler ve daha sonra kaç kez alıntılındıkları da dahil olmak üzere diğer yayınlanmış çalışmaların nicel değerlendirmesi olarak tanımlanmaktadır.

Bibliyometrik çalışmaların birçok yöntemi bulunmaktadır. Bibliyometrik ağ analizi de bunlardan bir tanesidir (Ellegaard ve Wallin, 2015, s. 1810). Zupic ve Čater (2014)'a göre

bibliyometrik çalışmalar, geçmiş araştırma yöntemlerini sentezlemek ve belirli bir araştırmayı ilerletmek için en önemli adımlardan biridir. Söz konusu çalışmalarda literatüre katkıda bulunan kişileri yöntemleri ve yayınları takip etmek için geleneksel ve modern araştırmaları yazarlar iki adımda değerlendirmektedir. Adımlardan ilki literatürde yapılmış olan çalışmaların nitel olarak değerlendirilmesidir. İkincisi ise literatüre ait meta verileri kullanan istatistik ve matematikten yararlanan nicel analizdir (Egghe ve Rousseau, 1990, s. 2). Nicel araştırma yöntemlerinden olan bibliyometrik ağ analizleri geleneksel yöntemlere istatistiksel ve matematiksel olarak bir alternatif sunmaktadır. Literatüre ilişkin bibliyometrik araştırmalarda, anahtar kelimeler, ülkelerin işbirlikleri, yazarlar arasındaki işbirliklerinin yanında kaynak ağları gibi ağlar önem arz etmektedir. Bu ağların kümeleme ve haritalandırması yapılırken van Eck, Waltman ve Noyons'a göre (2010, s. 284) üç tür araştırma sorusuna dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu sorular ise aşağıdaki gibi belirtilebilir;

- Belirli bir bilimsel alandaki ana konular veya ana araştırma alanları nelerdir?
- Bu konular veya alanlar birbirleriyle nasıl bir ilişki içindedir?
- Belirli bir bilimsel alan, zaman içinde nereye nasıl bir gelişme göstermiştir?

Bibliyometrik çalışmalarda yukarıda yer alan sorunların çözümü kadar kullanılan yöntemin aşamaları da önem taşımaktadır. Tranfield, Denyer ve Smart (2003)'e göre bibliyometrik çalışmalarda planlama yönetme ve raporlama aşaması oldukça önemlidir. Söz konusu aşamalardan sonra bibliyometrik çalışmalarda ortaya çıkan ağ analizlerinde sorunların çözüm aşamalarının yerine getirilmesinde kullanılan programlardan birisi de VOSviewer programıdır. Söz konusu program diğer programların tersine harita ve kümelemede kullanıcılara kolaylık sağlamak ve yüksek miktardaki meta veriyi işleme kapasitesine sahip olması açısından avantaj oluşturmaktadır (van Eck ve Waltman, 2010, s. 523). VOSviewer, konu dağılımı, yıllara oranla konuyla alakalı çıkan yayın sayısı ve çalışma eğilimlerini ortaya çıkarması açısından da avantaj oluşturabilmektedir (Şimşek ve Küçükeşmen, 2021, s. 150).

Bilimsel yazında her alanda kullanılabilecek olan bu yöntem ekonomi alanında da kullanılmaktadır. Ekonomi literatüründe yöntemin kullanıldığı çalışmalara bakıldığında Yu, Davis ve Dijkema (2014), Ellegaard ve Wallin (2015), Şimşek (2020), Wang, Xu ve Škare (2020), Ağcasulu ve Yavuz (2021), Moosavi, Naeni, Fathollahi-Fard ve Fiore (2021) Swanson ve Santamaria (2021), Bozkurt ve Çelikkaya (2022) ve Kurt Vona ve Şimşek (2022) gibi yazarların ekonomi alanına katkı yaptıkları gözlemlenebilmektedir. Bibliyometrik literatüre katkıda bulunacak bu çalışma ve yukarıda sayılan çalışmaların ortak noktası ekonomi literatürüdür. Ortak noktanın ekonomi yazını olmasına karşın bu çalışmanın diğer çalışmalardan ayırt edici özelliği mali alan konusu özelinde ilk çalışmalardan biri olma

özelliğini taşımasıdır. Söz konusu bu özelliğiyle çalışmanın literatüre katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Şekil 1. VOSviewer Akış Şeması

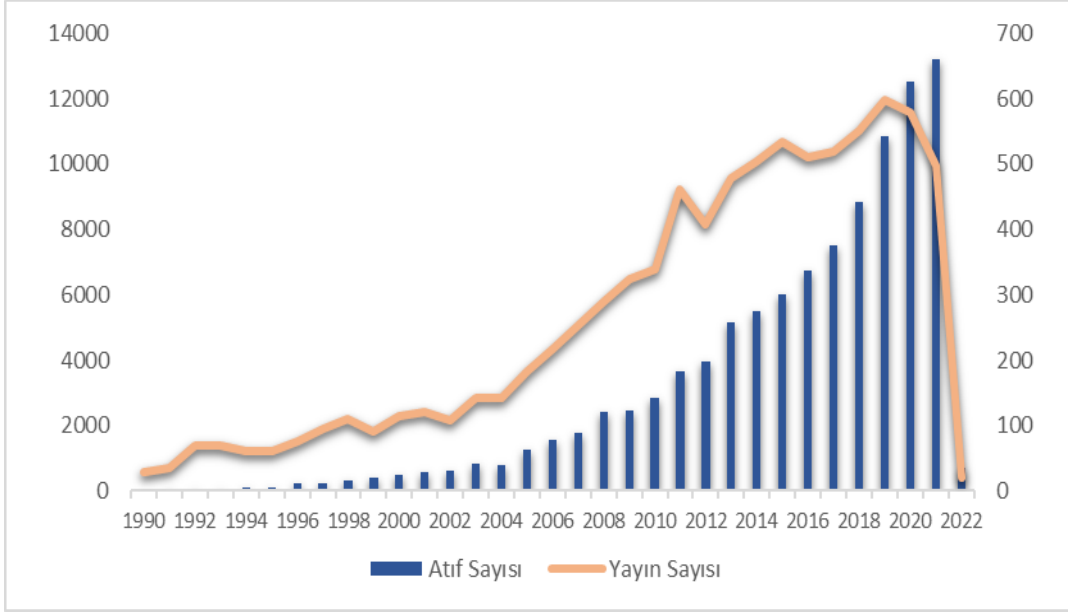
Şekil 1'e göre bibliyometrik araştırmalarda izlenecek yöntemin aşamaları görülmektedir. Bibliyometrik sosyal ağ analizinde birinci adım olarak anahtar kelimelerin seçilmesi yer almaktadır. Buna göre seçilen anahtar kelimeler “public expenditures (kamu harcamaları)”, “public spendings (kamu harcamaları)”, “financial sustainability (finansal sürdürülebilirlik)”, “public revenue (kamu gelirleri)”, “fiscal policy (maliye politikası)” ve “fiscal space (mali alan)” olarak seçilmiştir. İkinci adımda Web of Science çekirdek koleksiyonundan (SCI-EXPANDED, SSCI, A&HCI, CPCI-S, CPCI-SSH, BKCI-S, BKCI-SSH, ESCI) ilgili anahtar kelimelere göre ortaya çıkan çalışmaların makale bilgileri derlenmiştir. Üçüncü adımda araştırma kısıtlarını oluşturan yıl ve konu kısıtları eklenmiştir. Buna göre “economics”, “political science” ve “public administration” kategorileri seçilmiştir. Ek olarak çalışmada yıl kısıtı olarak 1990-2022 yılları belirlenmiştir. Söz konusu kısıtlarla çalışmanın ana hatları oluşturulmuş ve 8586 çalışmaya ulaşılmıştır. Çalışmada son olarak dördüncü adım olan elde edilen meta verinin analiz edilmesi ve yorumlanması kısmına geçilmiştir. Bu kısımda yıllara göre çalışma ve atıf sayıları, doküman türlerine göre çalışmaların dağılımları, yayınların ülkelere göre dağılımı, yazar, ülke ve kurum işbirlikleri ve anahtar kelimelerin dağılımları gözlemlenmiştir. Çalışmanın son kısmında ise analize konu kısıtlar çerçevesinde en çok atıf alan makalelerin derlenmesi ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

2. Bibliyometrik Ağ Analizi ve Bulgular

Mali alan ile alakalı literatürde yapılan çalışmaların nasıl bir gelişim izlediğini ve literatürün nereye doğru evirildiğini tespit etmek amacıyla yazar, kurum ve ülke iş birlikleri, anahtar kelimelerin ve yapılan çalışmalara ait kaynakların atıf ağı incelenmiştir. Yapılmış olan bu çalışmada analizden elde edilen bulgulara değinmeden önce yıllara göre çalışma ve atıf sayıları, analiz sonucunda ulaşılan çalışmaların türlerine göre dağılımı ve ülkelere göre çalışma sayıları incelenmektedir. Yıllara göre çalışma ve atıf sayıları, en çok çalışma yapan ülkeler ve

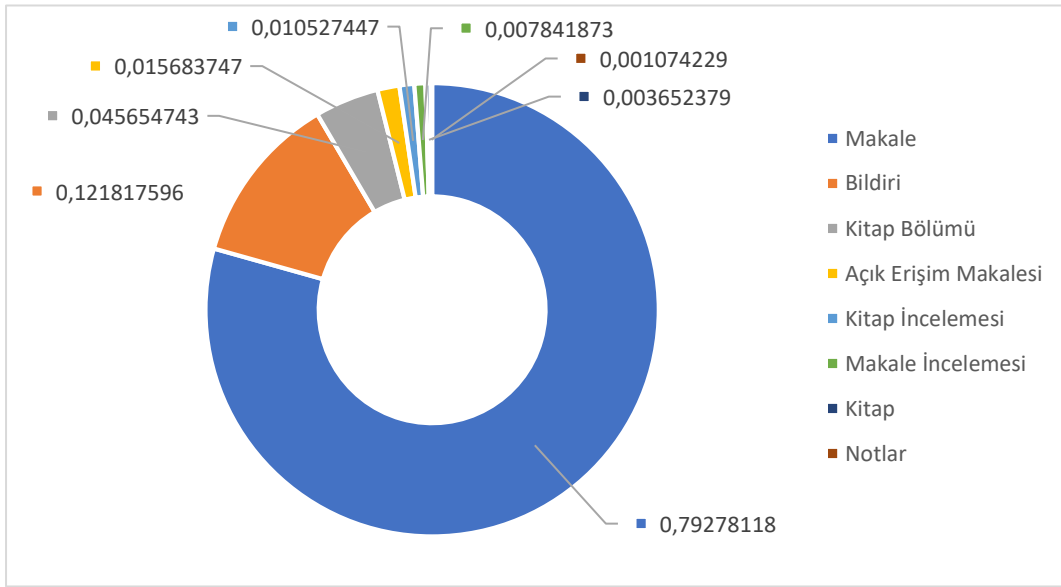
doküman türlerine göre yayınların yoğunluklarının belirlenmesi gibi açıklayıcı göstergelerin yorumlanmasından sonra bibliyometrik ağ analizlerinin ana odak noktasını oluşturan yazar, kurum ve ülke işbirliği ağları, anahtar kelime ağları, çalışmaların ve kaynakların atıf ağı gibi bulgular incelenmeye çalışılmıştır.

Şekil 2. Yıllara Göre Çalışma ve Atıf Sayıları

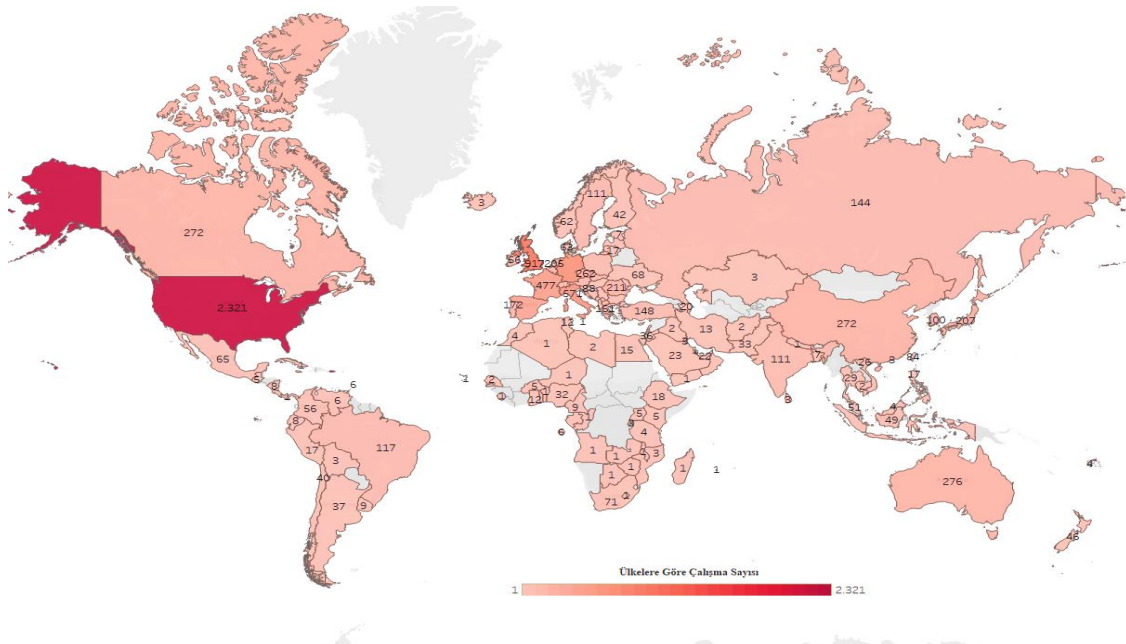
Mali alan ile alakalı literatürde yapılmış olan çalışmalara bakmadan önce yıllar içerisinde çalışmaların seyrini incelemekte fayda vardır. Bu sayede yazında yıllara göre nasıl bir gelişme olduğunu tespit etmek kolaylaşabilmektedir. Bu kapsamda mali alan ile alakalı belirli kısıtlara tabi olarak yapılan çalışmalar ve atıf sayıları Şekil 2’de gösterilmiştir. Analizden daha nitelikli sonuçların alınabilmesi için getirilen kısıtlar neticesinde 1990 yılından günümüze kadar 8586 çalışmanın yapıldığı tespit edilmiştir. Ek olarak 8586 çalışmanın toplamda 101518 atıf atıldığı gözlemlenmiştir. Şekil 2’ye göre yıllar itibariyle çalışma sayılarında sürekli olarak bir artış gözlemlenebilmektedir. Çalışma sayılarında dikkati çeken bir diğer nokta ise çalışmaların 2022 yılı itibariyle keskin bir düşüş yaşamış olmasıdır. Bunun sebebi ise söz konusu yılın tamamlanmamış olması olarak gösterilebilir. En çok çalışmanın yapıldığı yıllara bakıldığında ise 2021 yılı zirve yıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Atıf sayılarına bakıldığında ise istisnai olarak 2010-2012 yılları arasında yükseliş ve düşüş yaşanmış olsa da atıf sayılara çalışma sayılarına paralel olarak arttığı görülebilmektedir. Atıf sayılarında zirve yıl olarak 2020 yılı olduğu görülebilmektedir.

Şekil 3. Doküman Türlerine Göre Çalışmaların Dağılımı

Analize belirli kısıtlar neticesinde konu olan yayınların türlerine göre dağılımına bakıldığında makale, bildiri, kitap bölümü, açık erişim makalesi, kitap incelemesi, makale incelemesi, kitap ve notlar yer almaktadır. Yayınların dağılımında başı çeken doküman türüne bakıldığında başı makaleler çekmektedir. Buna göre toplam dokümanların %79'unun makalelerden oluştuğu Şekil 3'e göre görülebilmektedir. Ek olarak %12'sinin bildirilerden, %5'nin kitap bölümlerden %2'sinin açık erişim makalelerden, %1'nin kitaplardan ve makale incelemesinden oluştuğu görülebilmektedir. Kitap ve akademik notlar ise %1'in altında olduğuna ulaşılabilmektedir.

Şekil 4. Yayınların Ükelere Göre Dağılımı

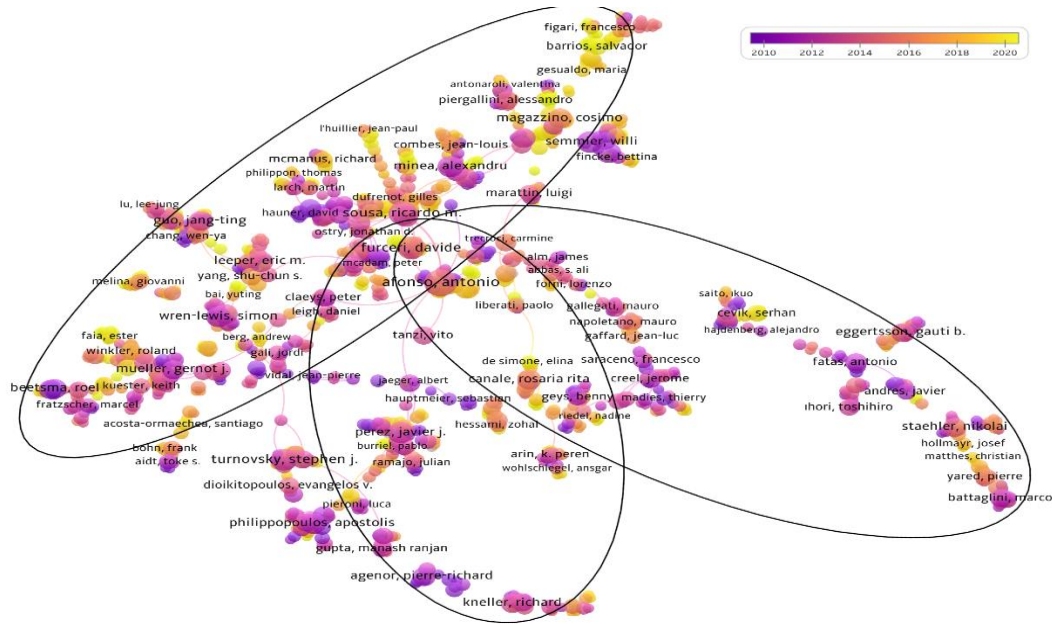

Yapılan analiz neticesinde bakılması gereken bir diğer öncü göstergede yayınların ülkelere göre dağılımıdır. Ülkelere göre çalışma sayılar çalışma sayısının artışında renk skalasına göre bakıldığında en düşükten en yükseğe göre renk geçişleri uygulanmıştır. Yapılan analizden elde edilen bulgular neticesinde en yüksek çalışmaya sahip olan ülkenin 2321 çalışma ile Amerika olduğu gözlenmektedir. Amerika'yı takip eden İngiltere ise 917 çalışma yapmıştır. Türkiye'ye bakıldığında ise 148 çalışma ile ülke sıralamasında 12. Sırada yer aldığı tespit edilmiştir. Çalışma yapan ülkelerin gelişmişlik seviyelerine bakıldığında yoğunluğu gelişmiş ülke diye nitelendirilebilen ülkeler olduğu görülebilmektedir. Türkiye, Rusya, Çin ve Yunanistan gibi ülkelerinde söz konusu gelişmiş ülkelerden sonra en çok çalışma yapan gelişmekte olan ülkeler olduğu tespit edilmiştir.

2.1. Yazar İşbirliği

Yazar işbirliği ağı yazarlar arasında oluşan kümelemeyi ve literatürde hangi yazar gruplarının birbiriyle daha çok çalıştığını göstermek amacıyla gerçekleştirilmektedir. Buna göre Şekil 5'te yazar işbirliği ağ haritası ve Şekil 6'da yazar işbirliği ağında en etkili 5 yazarın atıf çalışma ve bağlantı güçlerinin yer aldığı durumlar incelenmiştir.

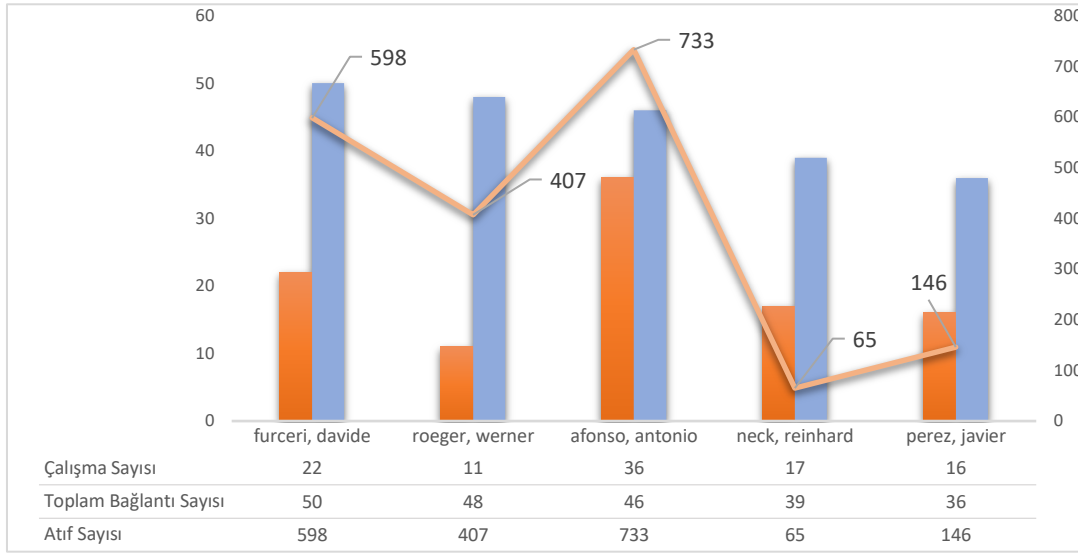
Şekil 5. Yazar İşbirliği Ağ Haritası

Yazar işbirliği ağ haritasının çıkartılabilmesi ve daha doğru sonuçların elde edilebilmesi için analize belirli kısıtlar eklenmiştir. Yapılan analizde bir yazarın en fazla 25 makalesi alınmıştır. Analiz sonucundan toplamda 11382 adet yazarın olduğu tespit edilmiştir. 11382 adet yazar arasından en yüksek ağı sahip olan küme Şekil 5'te verilmiştir. 11382 yazar arasından 1017 yazarın birbiriyle ilişkide olduğu tespit edilmiştir. 1017 yazar aynı zamanda ağ haritasında yer alan en yüksek kümelenebilirliği de göstermektedir. Şekil 5'e bakıldığında 3 farklı gruplaşmanın

olduğu gözlenebilmektedir. Bu üç farklı gruplaşmanın literatüre katkıda bulunan ve kilit rol oynayan yazarlar tarafından birbirine bağlandığı görülebilmektedir. Antonio Alfonso, Ricardo M. Sousa ve Davide Furceri gibi yazarların ağda kilit rol oynadığı ve ağın birleştirici güçleri oldukları görülebilmektedir. Şekil 5’te dikkat çeken bir diğer nokta ise ağda bulunan yazarların genel olarak gelişmiş ülkelerde çalışan yazarlar olduğu görülebilmektedir³.

Şekil 6. Yazar İşbirliğinde En Etkili 5 Yazar

Toplam bağlantı gücü esas alındığında en etkili yazarın Furceri Davide olduğu tespit edilmiştir. En çok çalışmaya sahip olan yazara bakıldığında ise 36 çalışmayla Alfonso, Antonio olduğu görülebilmektedir. Alfonso Antonio aynı zamanda en etkili yazarlar içerisinde 733 atıf sayısı ile en fazla atıfa sahip olan yazar olduğu da anlaşılmaktadır.

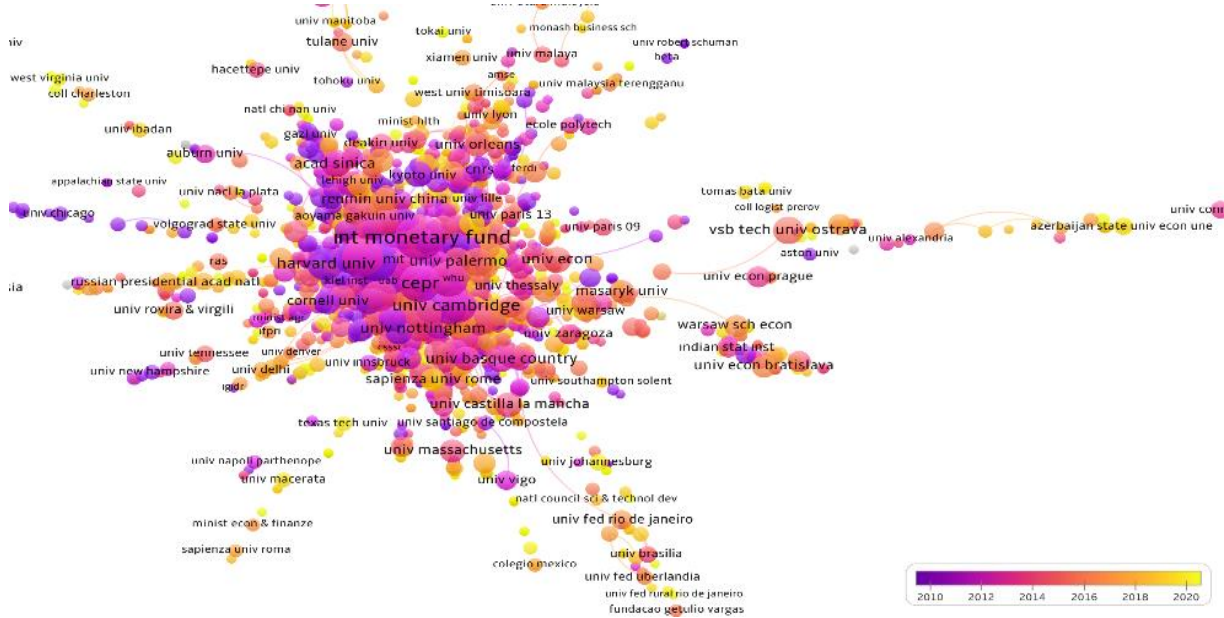
2.2. Kurum⁴ İşbirliği

Kurum işbirliği ağ haritası analize konu çalışmaların hangi kurum çatısı altından çıktığı ve literatüre en çok hangi kurumların katkı yaptığının tespit edilmesi üzerine gerçekleştirilmiştir. Buna göre Şekil 7’de kurum işbirliği ağ haritası ve Şekil 8’de en etkili 10 kuruma yer verilmiştir.

³ Söz konusu çıkarıma yazarların çalıştıkları kurumlar neticesinde ulaşılmıştır.

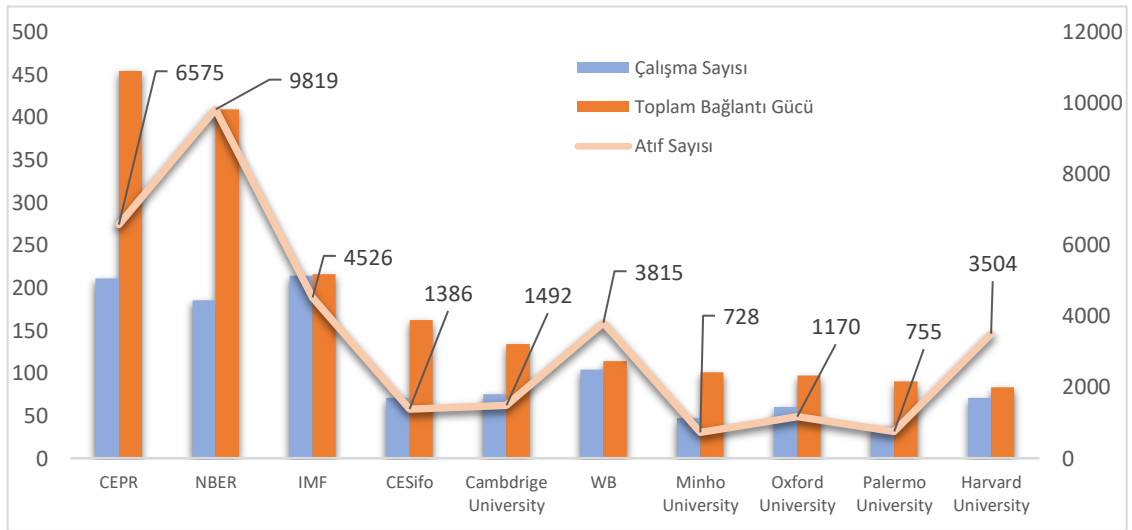
⁴ Çalışmada yer alan kurum kelimesinden kasıt, üniversiteler, uluslararası kuruluşlar, araştırma enstitüleri vb.

Şekil 7. Kurum İşbirliği Ağ Haritası

Kurum İşbirliği ağ analizinde daha doğru sonuçlara ulaşılabilmesi için bir kurumun en fazla 50⁵ makalesine yer verilmiştir. Koyulan kısıtlar neticesinde 3967 kurum tespit edilmiştir. Tespit edilen 3967 kurum arasından 2584'ünün birbiriyle bağlantılı olduğu görülmüş ve Şekil 7'de bağlantıya ilişkin ağ haritasına yer verilmiştir. Şekil 7 incelendiğinde ağ haritasının merkezinde en yüksek atıf ve bağlantı gücüne sahip olan kurumların gelişmiş ülkelere⁶ ait olduğu tespit edilmiştir. Ağın merkezinde yer alan bu kurumlara bakıldığında CEPR, NBER, CESifo vb.⁷ kurumlardır.

Şekil 8. Kurum İşbirliğinde En Etkili 10 Kurum

⁵ Burada geçen sayısal ifade en çok çalışması olan kurumun çalışma sayısına göre kısıt olarak girilmiştir.

⁶ Kurumların merkezlerinin bulunduğu ülkelere göre genelleme yapılmıştır.

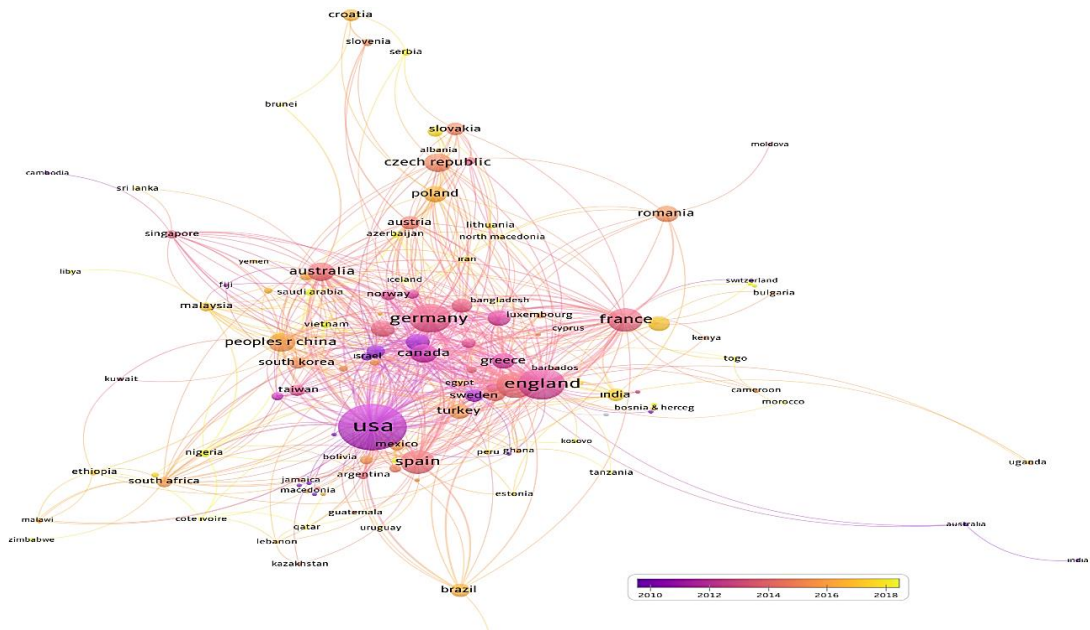
⁷ Centre for Economic Policy Research (CEPR), National Bureau of Economic Research (NBER), International Monetary Found (IMF), Center for Economic Studies (CESifo), World Bank (WB).

Şekil 8’de kurum işbirliği ağında yer alan en etkili 10 kurum detaylı olarak incelenmiştir. Şekil 8’e göre ağda yer alan en etkili 10 kurumunda Avrupa ve ABD merkezli kurumlar olduğu gözlemlenmiştir. Ek olarak kurumların faaliyet alanlarına göre en etkili 10 kurumun %60’ını üniversitelerin oluşturduğu da tespit edilmiştir.

2.3. Ülke İşbirliği

Bibliyometrik alan çalışmalarında dikkat edilmesi gereken önemli bir hususta analize dahil edilen çalışmaların menşei oldukları ülkelerdir. Bu kapsamda Şekil 11 ülke işbirliği ağ haritasını, Şekil 12 Ağda Türkiye’nin konumunu ve Şekil 13 ise Ülke işbirliğinde en etkili on ülkeyi ve Türkiye’yi ele almaktadır.

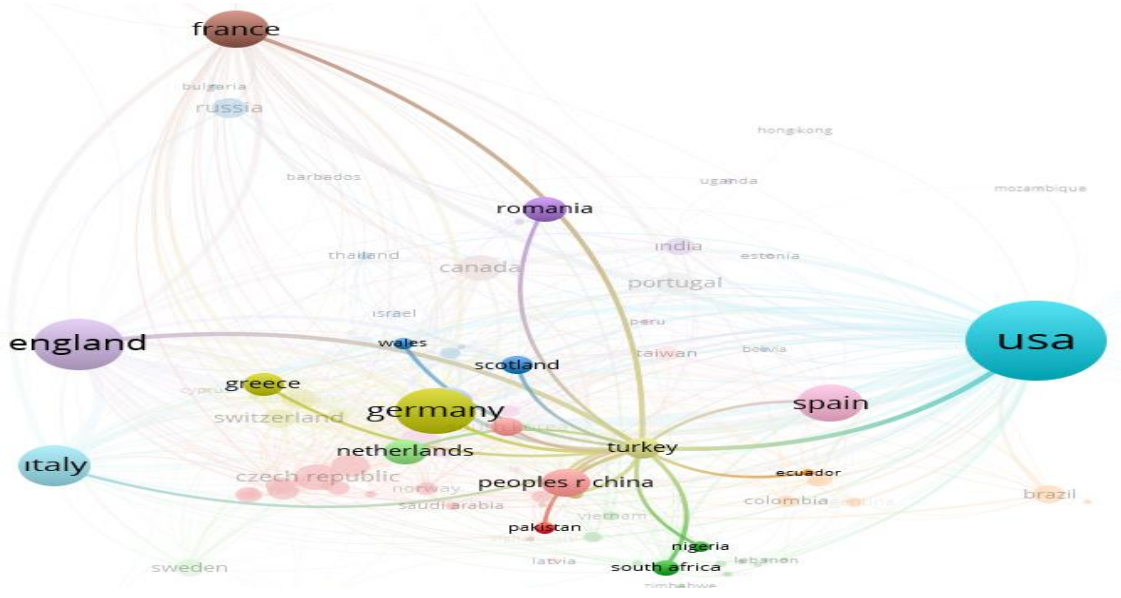
Şekil 11. Ülke İşbirliği Ağ Haritası

Analizlerin daha doğru sonuçlar verebilmesi adına analize belirli kısıtlar eklenmiştir. Buna göre bir ülkenin en fazla 650⁸ ve en az 1 makalesi seçilmiştir. Uygulanan kısıtlar neticesinde analizde toplan 144 ülke olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen 144 ülkenin ağda birbiriyle bağlantılı olduğu anlaşılmıştır. Yapılan analizler neticesinde elde edilen bulgulara göre ülke işbirliği ağ haritası Şekil 11’de gösterilmektedir. Şekil 11’e göre Ülke İşbirliği ağ haritasının merkezinde yere alan ülkelerin sırasıyla ABD, İngiltere, Fransa, Almanya’dır. Bu ülkelere bakıldığında ekonomi literatüründe gelişmiş ülke olarak sınıflandırılan ülkeler arasında oldukları görülebilmektedir.

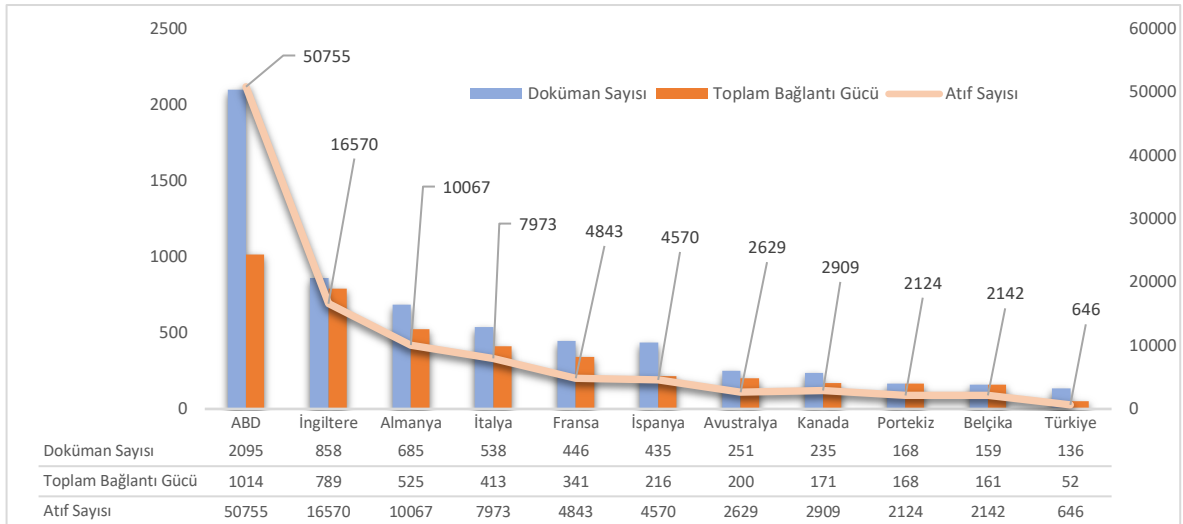
⁸ Burada geçen sayısal ifade en çok çalışması olan ülkenin çalışma sayısına göre kısıt olarak girilmiştir.

Şekil 12. Türkiye Özelinde Ülke İşbirliği Ağ Haritası⁹

Ülke işbirliği ağında analiz özelleştirilmiş ve Türkiye'nin literatürde nasıl bir konumda ve hangi ülkeler ile işbirliği içerisinde olduğu gözlemlenmeye çalışmıştır. Şekil 12'ye göre Türkiye menşeli çalışmalar, Almanya, Amerika, Fransa, İngiltere gibi gelişmiş ülkelerin yanı sıra Yunanistan, Romanya, Nijerya gibi gelişmekte olan ülkelerle de işbirliği içerisinde literatüre katkıda bulunmuşlardır.

Şekil 13. Ülke İşbirliğinde En Etkili 10 Ülke ve Türkiye

Ülke işbirliğinde doküman sayısı, toplam bağlantı gücü ve atıf sayısı ile literatüre en çok katkı yapan 10 ülke ve Türkiye'ye ait veriler Şekil 13'te verilmiştir. Şekil 13'e göre en etkili 10 ülke toplam bağlantı gücüne göre belirlenmektedir. Toplam bağlantı gücüne göre en

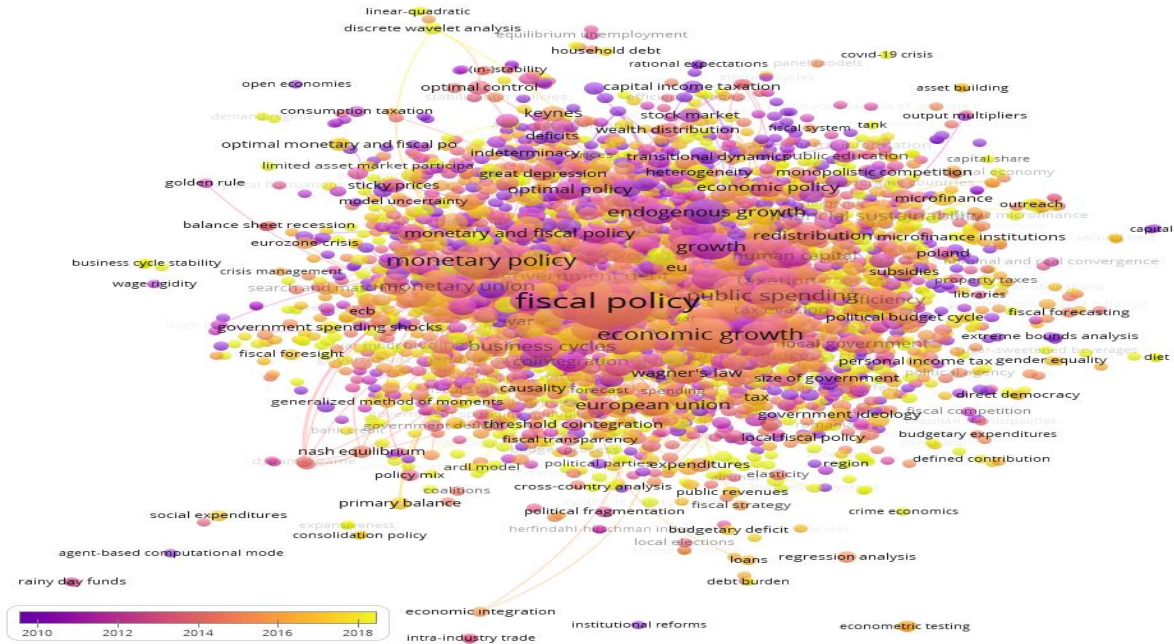
⁹ Elde edilen analiz sonuçlarına göre ağda Türkiye'nin birlikte çalışma yapmış olduğu ülkeler ve bağlantıları yer almaktadır.

etkili ülkenin 1014 bağlantı ile ABD olarak karışımımıza çıkmaktadır. Aynı zaman ABD 50755 atıf sayısı ve 2095 doküman sayısı ile de açık ara öndedir. 789 toplam bağlantı gücü ve 16570 atıf ile İngiltere ABD'nin arkasında en etkili ikinci ülke olmuştur. 525 toplam bağlantı gücü, 10067 atıf sayısı ve 685 doküman ile Almanya üçüncü sırada yer almaktadır.

2.4. Anahtar Kelime

Bibliyometrik ağ analizlerinde anahtar kelime ağ analizi çalışmalarda kullanılan anahtar kelimelerin tespit edilmesi ve buna göre literatür içerisindeki hangi konu başlıklarının zamanla hangisinin daha popüler hale hangisinin gündemden düştüğünün anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bu kapsamda Şekil 14 anahtar kelime ağ haritasını ve Şekil 15 en çok kullanılan anahtar kelimeleri göstermektedir.

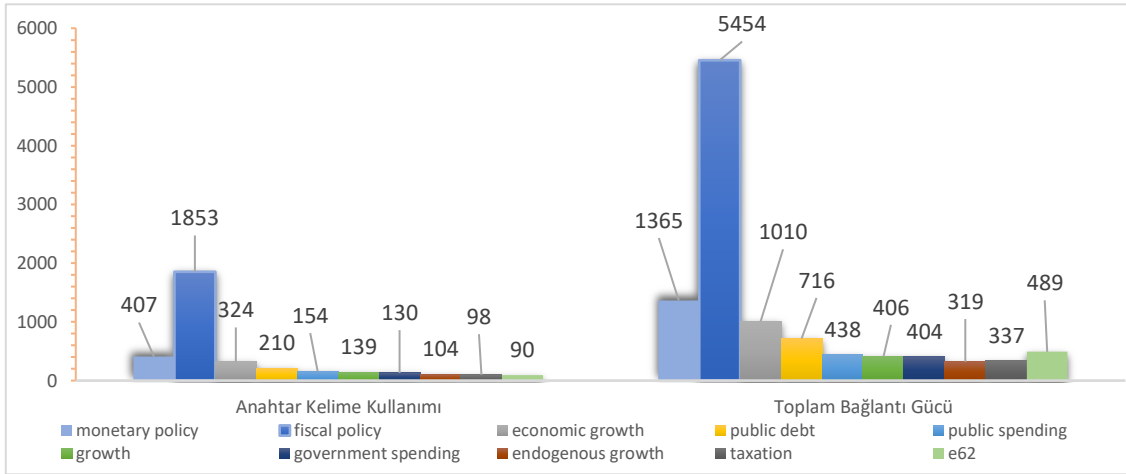
Şekil 14. Çalışmalarda Kullanılan Anahtar Kelimelerin Ağ Analizi

Şekil 14'te belirli kısıtlar uygulanarak oluşan anahtar kelimelerin ağ haritası görülmektedir. Analize konu 8586 çalışmada kullanılan toplam anahtar kelime sayısı 2741'dir. Kullanılan 2741 farklı anahtar kelimenin 2733'ünün birbiriyle bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Şekil 14'te yer alan ağ haritasına bakıldığında "fiscal policy", "economic growth", "monetary policy" "public spending" anahtar kelimelerinin hem ağırlık hem de bağlantı gücü açısından ağın merkezinde yer aldığı görülebilmektedir. Ek olarak Şekil 14'te mordan sarıya doğru serpilen renk skalası anahtar kelimelerin hangi zaman aralığında kullanıldığını göstermektedir. Turuncu renklerin ağ haritasında daha fazla görünüyor olması, kullanılan

anahtar kelimelerin genel olarak 2014-2017 yılları arasında daha fazla kullanıldığı sonucunu ortaya koyabilmektedir.

Şekil 15. En Çok Kullanılan 10 Anahtar Kelime

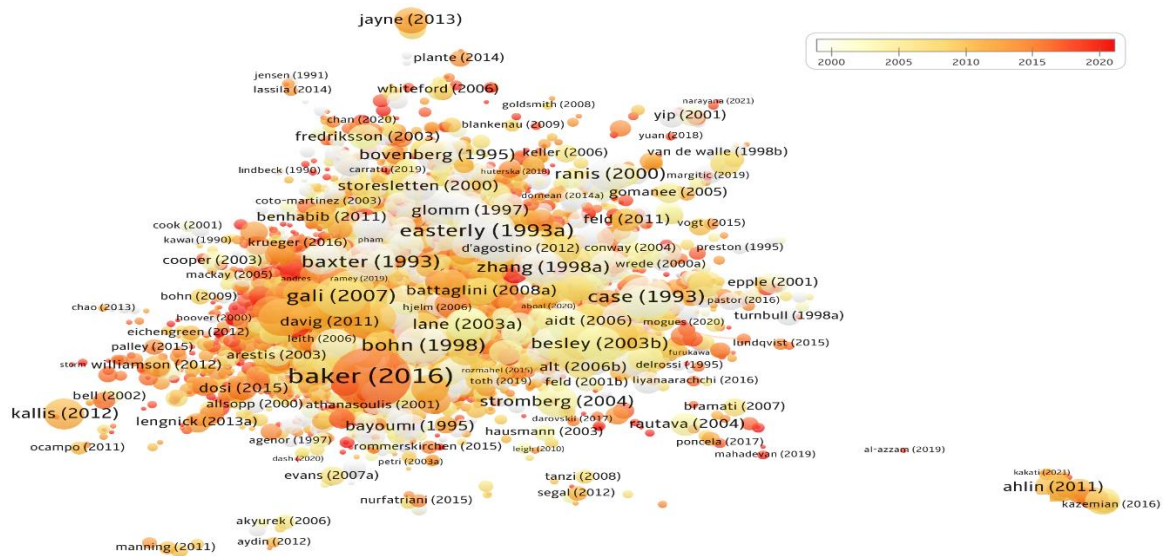

Yapılan analizler neticesinde elde bulgulara göre 1853 kez kullanılan ve 5454 toplam bağlantı gücüne sahip olan “fiscal policy” kelimesinin en çok kullanılan anahtar kelime olduğu tespit edilmiştir. “fiscal policy” kelimesini takip eden kelimenin 407 kez kullanımıyla “economic growth” olduğu Şekil 15’ten anlaşılabilir. Ek olarak “monetary policy” kelimesinin de 324 kez kullanılarak üçüncü olduğu görülebilmektedir. Şekil 15’e göre en az kullanılan anahtar kelime ise 90 kez kullanılarak “e62” kodu olmuştur.

2.5. Çalışmaların Atıf Ağı

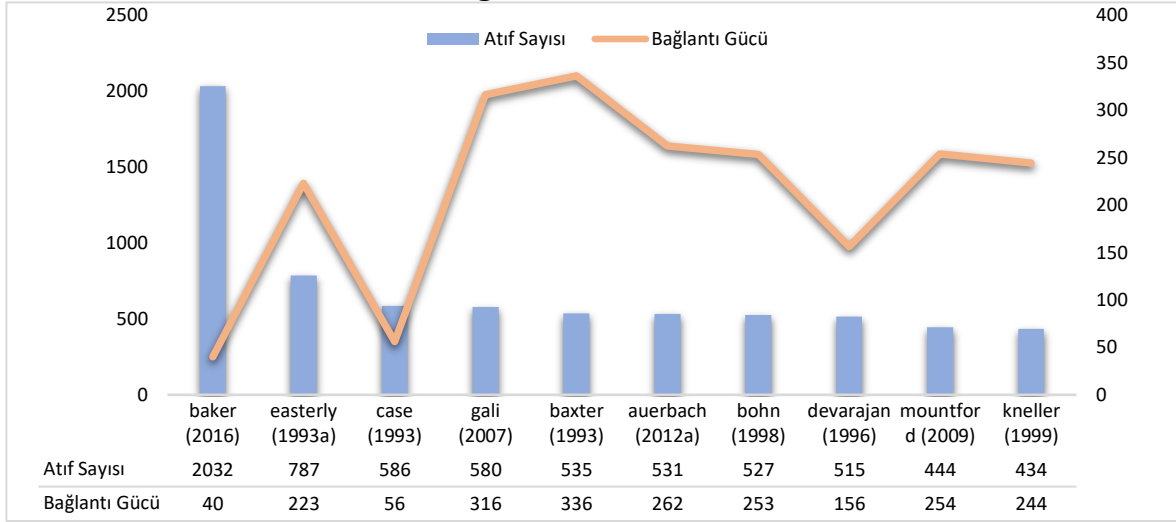
Çalışmaların atıf ağı analizi yıllar itibariyle çalışmaların birbirleri arasında nasıl bir atıf ilişkisinin olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Buna göre yapılan analizlerden elde edilen bulgular Şekil 16 ve Şekil 17’de gösterilmektedir.

Şekil 16. Çalışmaların Atıf Ağ Analizi

Şekil 16’da 8586 çalışmadan elde edilen sonuçlar neticesinde ortaya çıkan ağ analizi yer almaktadır. Şekil 16’ya göre ağın merkezinde Baker, Gali, Easterly ve Bohn’un çalışmaları yer almaktadır. Şekil 16’nın sağ üst köşesinde yer alan renk skalası çalışmaların hangi yıllar aralığında yoğunlaştığını göstermektedir. Buna göre özellik ağ haritasının sol tarafında yer alan çalışmaların son dönem çalışmaları olduğu buna ek olarak sağ tarafında yer alan çalışmaların 2000’li yıllara ait olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 17. Atıf Ağındaki En Etkili 10 Çalışma

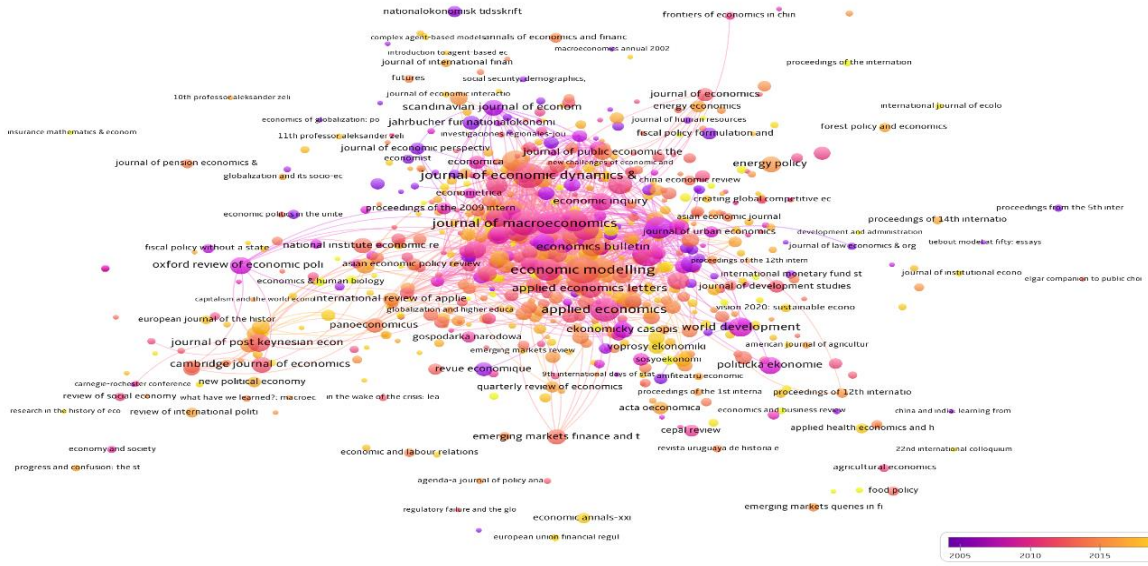

Atıf sayısına göre sıralanan Şekil 17’ye bakıldığında ağ haritasında yer alan en etkili on çalışmanın yer aldığı görülmektedir. Buna göre Baker (2016) çalışması ağ haritasındaki atıf sıralamasına göre en güçlü çalışma iken bağlantı gücüne göre en etkili çalışma Baxter (1993) çalışmasıdır.

2.6. Kaynakların Atıf Ağı

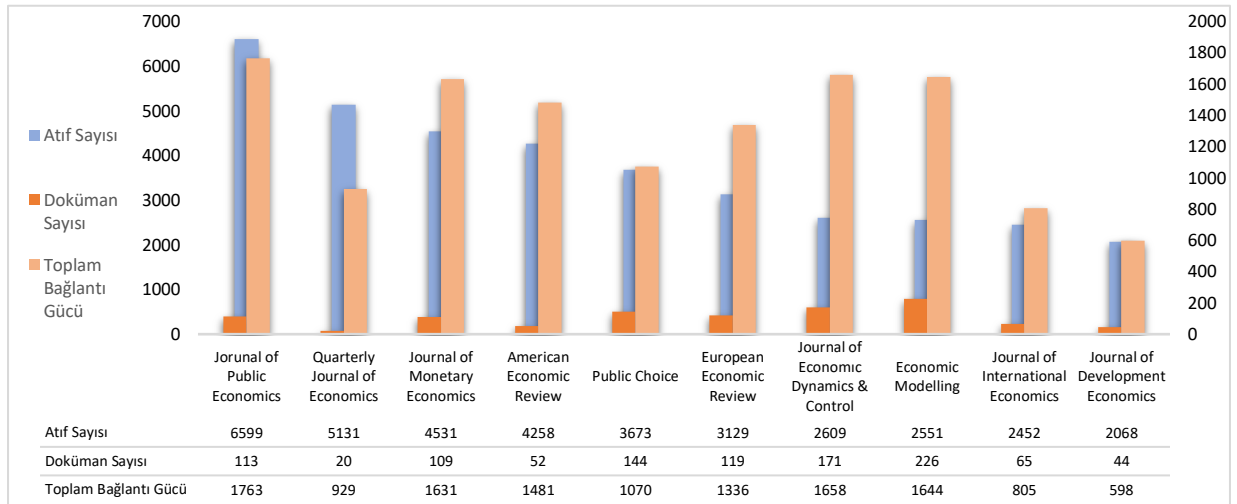
Bibliyometrik ağ analizlerinde çalışmaların yayımlanmış olduğu kaynakların atıf ağı önemli bir analiz yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre yayımlanan çalışmaların hangi dergi kitap vb. kaynaklarda yayınladığının tespit edilmesi ve literatürde yer alan hangi kaynakların daha etkili olduğunun tespit edilmesi açısından önemlidir. Buna göre Şekil 18 ağda yer alan kaynakları ve aralarındaki ilişkileri gösterirken, Şekil 19 ağda yer alan ve atıf ve bağlantı sayısına göre en etkili 10 kurumu göstermektedir.

Şekil 18. Kaynakların Atıf Ağı

Şekil 18’de yer alan kaynakların atıf ağına göre oluşan ağ haritası gösterilmektedir. Buna göre ağın merkezinde “Journal of Macroeconomics”, “Economic Modelling” “Journal of Economic Dynamics” ve “Applied Economics Letters” yer aldığı görülebilmektedir. Ek olarak analize dahil olan çalışmaların yayımlandığı kaynakların yıllara göre literatüre oldukça önemli katkılar yaptığı görülebilmektedir. Buna göre 2005 yılından sonra kaynakların etkinliğinde bir artış yaptığı gözlenmektedir.

Şekil 19. En Etkili 10 Kaynak

Kaynakların atıf ağında en etkili 10 kaynak Şekil 19’da gösterilmiştir. Atıf sayısına göre yapılan sıralamaya göre mali alanla alakalı olarak yapılmış olan 113 çalışma ile almış olduğu 6599 atıf sayısı ile en etkili kurumun “Journal of Economics” olduğu anlaşılmaktadır. Ek olarak en etkili 10 kaynağında dergilerden oluştuğu görülebilmektedir.

3. Mali Alan ile Alakalı En Çok Atıf Almış Makaleler Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

Çalışmanın bu bölümünde WOS çekirdek koleksiyonuna uygulanan kısıtlar neticesinde elde edilen ve en çok atıf alan 30 çalışmanın değerlendirmesi yer alacaktır. Bu kapsamda söz konusu kısıtlara göre en çok atıf alan çalışmadan en aza doğru giden bir sıralamayla çalışmaların kısa özeti ve değerlendirmesi yapılmaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve 12 ülkeyi çalışmalarına dahil eden Baker, Bloom ve Davis (2016) makro düzeyde gerçekleşen politika belirsizliklerindeki artışın öncelikli olarak hisse senedi piyasalarına sonrasın da sırasıyla savunma, sağlık, finans ve inşaat sektörlerinde yatırım ve istihdamı azaltıcı etki yaptığı tespit etmişlerdir. Gelişmiş ve gelişmekte olan 100 ülkenin mali yapılarını inceleyen Easterly ve Rebelo (1993) çalışmalarında üç önemli bulguyu tespit etmişlerdir. Bunlardan birincisi kalkınma düzeyi ve mali yapı arasında önemli bir ilişkinin var olduğudur. Buna göre gelişmekte olan ülkeler gelir vergilerine daha az önem verirken gelişmekte olan ülkelerde bu durum tam tersi olarak gelişmektedir. İkinci önemli bulgu; maliye politikalarının nüfusa göre şekillenmesidir. Son olarak ulaştırma ve altyapı yatırımlarının büyüme ile tutarlı bir şekilde ilişkide olduğunu buna ek olarak vergilendirmenin etkilerinin ise tutarlı olmadıkları saptamışlardır. ABD'nin 52 eyaletini esas alan çalışmalarında Case, Rosen ve Hines (1993), kamu harcamalarının (eyalet yönetim giderleri, sağlık ve insani hizmetler, altyapı yatırımları ve eğitim gibi) tüm durumlar sabit kabul edildiğinde komşu eyaletlerde yapılan bir dolarlık harcamanın kendi eyaletlerinde 0,70 sentlik bir artışı tetiklediği sonucuna ulaşmışlardır. ABD'nin 1954:Q1-1998:Q4 yıllarını kapsayan hane halkı emek gelirleri ve yapışkan fiyatlar arasındaki ilişkiyi Galí, López-Salido ve Vallés (2004) hükümet harcamalarındaki artışın etkisi üzerinden açıklamışlardır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre tüketimleri emek gelirlerine eşit olan hanehalklarının hükümet harcamalarındaki artışla birlikte tüketimlerini arttırdığını tespit etmişlerdir. Ek olarak yapışkan fiyatlar sayesinde de reel ücretlerin arttığını kanıtlamışlardır. Baxter ve King (1993) ABD için neoklasik bir model içinde dört klasik maliye politikasını test etmişlerdir. Test edilen modellere bakıldığında; devlet harcamalarındaki kalıcı değişiklikler, devlet harcamalarının kalıcı etkileri ve geçici değişikliklerin etki büyüklükleri, finansman kararının niceliksel olarak harcamalardaki değişikliklerin kaynak maliyeti için önemi ve kamu yatırımlarının özel sektör üretim ve yatırımı üzerindeki etkileridir. Analizden elde edilen bulgulara göre maliye politikalarını sırasıyla etkilerine bakıldığında harcamalar %1'i aşan çarpan etkisi yapabileceği, kalıcı değişikliklerin geçici değişikliklerden daha büyük etki yapabileceği, finansman kararlarında kaynak maliyetlerinin daha önemli olabileceği ve özel sektör yatırım ve üretim kararlarını etkileyebileceği sonucuna ulaşmışlardır.

ABD kamu harcamalarının 1947:Q1-2008:Q4 yıllarını ait verilerinin kullanan Auerbach ve Gorodnichenko (2010) durgunluk ne normal dönem arasındaki fark tahminlerini gerçekleştirmişlerdir. Buna göre normal dönem hükümet harcamalarının çarpan etkisinin 0-0,5 arasında gerçekleştiğini durgunluk dönemlerinde ise bu oranın 1-1,5 arasında olduğunu tespit etmişlerdir. Analizden elde edilen çıktı sonuçlarına göre yapılan çıkarımlar üç noktada özetlenmiştir. Buna göre durgunluk dönemlerinde maliye politikası daha etkin, maliye politikası araçlarından olan kamu harcamaların içinde en çok çarpan etkisine sahip olan harcama kalemi savunma harcamaları ve yapılan tahminler göre politika şoklarının tarihsel etkilerinin de var olduğunu ortaya koymaktadır. Bohn (1998) yapmış olduğu çalışmada hükümetlerin borç birikimlerine nasıl tepki verdiklerini, borç birikimini kısıtlayıcı önlemler alıp almadıklarını tespit etmeye çalışmıştır. Zaman serisiyle test edilen araştırma sorularından elde edilen sonuçlara bakıldığında, ABD birincil fazlası, borç-GSYH oranının artan işlevi olduğu buna ek olarak borç-GSYH oranının savaş zamanları haricinde bütçe kısıtıyla kontrol altında tutulduğu sonucuna ulaşılmıştır. Devarajan, Swaroop ve Zou (1996) gelişmekte olan 43 ülke ve bu ülkelere ait 20 yıllık veri setini kullanarak ülkelerin büyüme ve harcama kompozisyonlarını incelemişlerdir. Yapılan analizler neticesinde cari harcamalardaki artışın büyüme üzerine olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç elde ettiğini buna karşın harcamaların söz konusu ülkelerde sermayede ve kişi başına düşen milli gelirden negatif bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Yapılan analiz neticesinde elde edilen bir diğer sonuç ise harcamaların görünürde üretken olduğu aşırı kullanım neticesinde verimsizleştiğidir. Mountford ve Uhlig (2009) ABD'nin 1955: Q1-2000: Q4 yılları arasındaki vergi gelirleri ve bütçe dengesi verilerini kullanarak maliye politikalarının etkinliğini VAR modeli kullanarak ölçmeyi amaçlamışlardır. Çalışma genel hatlarıyla üç senaryo üzerine kurgulanmıştır. Bu senaryolar bütçe açıkları, bütçe açığı ile finanse edilen vergisel harcamalar ve bütçe dengesi göz edilerek yapılan harcamalardan oluşmaktadır. Yapılan analizler neticesinde elde edilen bulgulara göre üç senaryo arasında en iyi sonuçlar açıklarla finanse edilen vergisel harcamalar olduğu tespit edilmiştir. Yapılan her 1 dolarlık harcamanın 5 yıl içerisinde 5 dolarlık bir çarpan etkisiyle ekonomide iyileşmeye sebep olduğu tespit edilmiştir. Vergilendirme ve harcamaların yapısına bakarak içsel büyüme modellerinin geçerliliğini test etmeyi amaçlayan Kneller, Bleaney ve Gemmell (1999) 22 OECD ülkesinin 1970-1995 yıllarına ait verilerini kullanmışlardır. Analizden elde edilen bulgulara göre çarpık vergilerin¹⁰ büyüme üzerinde azaltıcı bir etki yaptığını, çarpık olmayan vergilerin ise büyümeyi arttırıcı bir etki yaptığını tespit etmişlerdir. Bununla birlikte verimli

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Auerbach ve Feldstein (2002), Handbook of Public Economics.

olarak nitelendirilecek harcamaların büyüme üzerinde olumlu etki yaptığını, verimsiz harcamaların ise büyümeyi azaltıcı bir etki yaptığını tespit etmişlerdir.

Aşırı borç yükünden kaynaklanan ekonomik dar boğazlar Yeni Keynesyen iktisat çerçevesinden değerlendiren Eggertsson ve Krugman (2012) geleneksel borç politikası yönetiminin sorunlarla dolu olduğunu ve bu sorunların ekonomik sıkıntıların önünü açtığını ifade etmişlerdir. Kamusal malların merkezi ve yerel yönetimler açısından yeniden dağıtımının nasıl gerçekleştiği inceleyen Besley ve Coate (2003) çalışmalarında politik söylemlerle merkezileşen hükümetlere karşın alternatif bir sistem sunmuşlardır. Bu sayede daha az merkezîyetçi olarak yapılan hizmet ve harcamalar çıkar grupları arasında daha az ranta sebep olabileceğini öngörmüşlerdir. İçsel büyüme modellerinde maliye politikalarının nasıl çalıştığını inceleyen Barro ve Sala (1992) ülkelerin uzun dönemde neden farklı oranda büyüdüklerini anlamlandırmaya çalışmışlardır. Kurmuş oldukları modele göre ülke kapalı bir ekonomiye sahiptir ve politikaya göre hanehalkının tüketim ve tasarruf seçimlerini esas almaktadır. Yapılan modellemelerde hükümetlerin seçmiş olduğu harcama ve vergi rejimlerinin büyüme üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Seçilen harcama ve vergi rejimleri hanehalkının tasarruf ve tüketim eğilimlerini etkilemekte bunun bir sonucu olarak ekonomik büyüme artmakta veya azalabilmektedir. Politik makroekonomi üzerine araştırmalar yapan Besley ve Case (2003) ekonomi ve siyaseti bir araya getirmeye ve ABD’de alınan siyasi kararlar ve kararlara bağlı olarak uygulanan makro politikaların etkilerini araştırmışlardır. Araştırmada yazarlara göre en sağlam bulgulardan bir tanesi seçimlerin hesap verilebilirlik üzerinde çok büyük etkisinin olduğudur. Buna ek olarak seçimlerin politika yapıcılarını vergisel ve harcamalar anlamında güçsüzleştirme ve güçlendirmek için en etkili yollardan bir tanesi olduğu sonucuna da ulaşmışlardır. Seçimler ve uygulanan maliye politikaları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışan Shi ve Svensson (2006) 1975-1995 yıllarına ait 85 ülkenin verisini kullanmışlardır. Yapılan analizlere neticesinde seçim dönemlerinde hükümetler tarafından ortalama olarak bütçe açıklarının GSYH’nin %1’i kadar artış gösterdiği sonucuna ulaşmışlardır. Ek olarak söz konusu artışın gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere göre farklılık gösterdiğini de tespit etmişlerdir. Bütçe açıklarında yaşanan bu artışın sebebini ise seçmenlerin bilinçli olup olmamasına ya da iktidarı elinde bulunduran siyasetçilerin iktidarda kalma rantlarına bağlı olduğuna yormuşlardır.

Çin’deki merkezi ve yerel yönetimler arasındaki yetki ve sorumluluk paylaşımlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini konu alan Zhang ve Zou (1998), çalışmalarında 1978-1992 yılları arasındaki bütçe verilerini kullanmışlardır. 1970’li yıllarla başlayan reformist hareketler Çin’de ekonomik büyüme üzerinde etkili olmuştur. Yapılan ampirik çalışmalar

neticesinde Çin’de özellikle ademi merkeziyetçi yönetim anlayışı söz yıl aralığında yerel ekonomik büyümeye olumlu katkı yaptığı gözlenmiştir. Schmitt-Grohé ve Uribe (2007) yapmış olduğu çalışmada ABD’de refahı en üst düzeye çıkarmaya çalışan parasal ve mali kuralları, yapışkan fiyatlar, para ve çarpık vergilendirmeyi içeren modellerle incelemişlerdir. Çalışmada elde edilen bulgulara bakıldığında refahı etkilemede enflasyonun belirleyiciliği faize bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir. Optimal para politikası açısından bu durum ile çıktı üzerinde aktif bir rol oynadığı sonucunu ortaya koymaktadır. Optimal maliye politikalarına bakıldığında elde edilen sonuçlar göstermektedir ki maliye politikaları pasif durumdadır. Oyun teorisi ile rant arayışını modelleyen Svensson (2000) yardım alan ülkeler ve yardım eden ülkeler arasındaki güç dengelerini ampirik olarak kanıtlamaya çalışmıştır. Çalışmadan elde edilen dikkate değer bulgunun hinterlandını genişletmek adına gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkelere yardım ettiği yönündedir. Bir diğer önemli sonuç ise alıcı ülkenin politikalarını yardımcı yapan ülke yönünde değiştirmesidir. Bu tür yardımlarla daha az ihtiyacı olan ülkelere istenilen politikaları uyguladığı için daha fazla yardım yapılması ve daha çok ihtiyacı olan ülkelerin göz ardı edilmesi sonucunu da ortaya çıkarmaktadır. Seçimlerin kamu harcamalarına etkilerini inceleyen Milesi-ferretti, Perotti ve Rostagno (2002) çalışmalarında OECD ve Latin Amerika ülkelerindeki mal ve hizmet alımları ile sosyal transfer harcamalarına ait verileri kullanmışlardır. Buna göre seçim sistemlerinde farklılaşma olsa da seçmenlerin daha çok harcamayı önceliklendiren politikacıları seçtiğini tespit etmişlerdir. Ranis, Stewart ve Ramirez (2000) çalışmalarında insani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada 76 ülkenin 1960-1992 yıllarına ait kamu harcamaları, insani gelişmişlik ve kamu harcamaları verilerini kullanmışlardır. Elde edilen bulgulara göre ekonomik büyümeden insanı gelişim arasında iki yönlü önemli bir bağlantının olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Özellikle sağlık ve eğitim üzerine yapılan harcamaların daha çok etkili olduğunu tespit etmişlerdir.

Kamu harcamalarında radyonun etkinin araştıran Strömberg (2004) radyonun gelişme döneminlerinin ortalarında yapılan bir yardım programının verileri kullanmıştır. Buna göre ABD’de birçok radyo dinleyicisinin katılımıyla daha fazla yoksulluk yardımının yapılması gerektiği görüşünü ortaya atmışlardır. Bu kapsamda refah seviyesi daha düşük olan eyaletlere daha fazla yardım yapılmasının önünü açılmıştır. Maliye politikası araçlarının çevrimleri üzerine çalışan Lane (2003) OECD ülkelerinde harcama kategorilerinin yıllar içerisindeki döngüselliklerini ve yıllara göre nasıl değiştiğini incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre güçler ayrılığını benimsemiş demokrasilerde maliye politikalarını uygulamada daha başarılı oldukları sonucuna ulaşmışlardır. Alesina ve Ardagna (2010) OECD ülkelerinin 1970-2007 yılları arasındaki vergi gelirleri ve kamu harcamaları verilerini kullanarak yapmış

oldukları çalışmada maliye politikasının durgunluk dönemlerinde nasıl çalıştıklarını incelemişlerdir. Yapılan ampirik testlerde vergi indirimlerine dayalı politikaların harcama tabanlı politikalardan daha verimli çalıştığı sonucuna ulaşmışlardır. Maliye politikalarının çıktı büyüklüğü ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen Fatás ve Mihov (2003) 91 ülke verisini esas almıştır. Yapılan analizler neticesinde maliye politikasını agresif bir şekilde kullanan hükümetler ülkelerde istikrarsızlığa sebep olmaktadır, istikrarsızlık yaratılması durumunda her %1'lik politika artışı için ekonomik büyümede 0,8 puanlık bir düşüşe sebep olabilmektedir. Ek olarak maliye politikalarının kullanım sıklığı ülkelerin güç ayrılığı üzerine nasıl bir konumda olduklarına göre de değişmektedir. Ramey (2011) ABD'de eyalet ve federal hükümet harcamalarının çarpan etkisini incelemiştir. Çalışmadan elde edilen ampirik bulgulara göre hükümet harcama çarpanının 0,8-1,5 arasında olduğu sonucuna ulaşmıştır. Verilerden kaynaklı sapmaların ise 0,5-2 arasında olacağını iddia etmiştir.

Döngüsel olarak gerçekleşen maliye politikası başarısızlıklarını ampirik olarak açıklamaya çalışan Alesina ve Tabellini (2008) daha az vergi ile daha çok kamusal mal talep eden seçmenlerin uygulanan maliye politikalarında sekteğe uğramasına neden olduklarını savunmaktadırlar. Çalışmada yapılan ampirik testlerle yozlaşmış yöneticilerin ve seçmenlerin bulunduğu demokrasilerde maliye politikalarının zaafiyete uğradığını tespit etmişlerdir. Rajkumar ve Swaroop (2002) yolsuzluk düzeyi ve bürokrasinin kalitesi ile ölçülen yönetişimin rolünü inceliyor ve kamu harcamaları ile sonuçlar arasındaki ilişkiyi nasıl etkilediğini soruyor. Yapılan ampirik testlere göre yolsuzluğun daha az olduğu ülkelerde halk sağlığı için yapılan harcamaların artış gösterdiği gözlemlenmiştir. Ek olarak ülkelerde yönetim daha şeffaf oldukça kamu harcamalarının kalkınmayı önceliklendirecek carilere harcandığı tespit etmişlerdir. Ekonomi çarklarının düzgün çalıştığı zamanlarda maliye politikalarının genişlemeci, düzgün çalışmadığı zamanlarda daraltıcı olarak çalıştığını kanıtlamaya çalışan Talvi ve Végh (2005) çalışmalarında G7 ülkelerindeki maliye politikalarının etkinliğini incelemişlerdir. Yapılan araştırmalar neticesinde hükümetlerin iyi zamanlarda daha fazla genişleme için bütçe fazlası vermektен kaçınmasından dolayı ihtiyaç duyduklarında borçlanamadıklarını tespit etmişlerdir. Yazarların yaptıkları politika önerisi ise hükümetlerin yağmur yağmadan önce gelecek olan kışa hazırlık yapacak mali düzenlemeleri gerçekleştirmesi olmuştur. 19 OECD verilerini kullanarak şeffaflık ve mali performans arasındaki ilişkiyi inceleyen Alt ve Lassen (2006) ilişkiyi incelemek için kurdukları modelde kendi oluşturdukları şeffaflık endeksi ve borç yükü verilerini kullanmışlardır. Buna göre eş zamanlı olarak borç yükü ve şeffaflık arasında bir ilişkinin varlığını kanıtlamayı başarmışlardır.

Çalışmanın daha önceki bölümünde yer alan çalışmalara bakıldığında mali alan ile alakalı olarak Web of Science'a girilen kısıtlara göre en çok atıf alan makaleler derlenmiş ve çalışmalar incelenmiştir. Söz konusu kısıtlar uygulanarak derlenen makalelere bakıldığında çalışmaların genel olarak mali alanın konusu olan kamu harcamalarının etkinliği ve verimliliği üzerine olduğu anlaşılabilmektedir. Çalışmada mali alanın ana konularını oluşturan kamu harcamaları vergi rejimleri, borçlanma gibi konuların yanında ülkelerin harcama etkinliğinin yönetim açısından ölçülmesine dayalı olan yolsuzluk gibi endekslerde kullanılmıştır. Çalışmada dikkate değer bir diğer nokta ise genel olarak ABD'yi konu alan çalışmaların (Auerbach ve Gorodnichenko, 2010; Baker ve diğerleri, 2016; Baxter ve King, 1993; Besley ve Case, 2003; Bohn, 1998; Case ve diğerleri, 1993; Galí ve diğerleri, 2004; Mountford ve Uhlig, 2009; Schmitt-Grohé ve Uribe, 2007) yoğunlukta olduğu ve söz konusu çalışmaların literatürde öncül teşkil ettiği. En 30 çalışmanın yayın yıllarına bakıldığında ise 1990'lı yıllar ve 2000'li yıllar arasında bir yoğunluk olduğu da tespit edilen bir diğer önemli husus arasındadır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Mali alan, devletlerin ekonomik daralma yaşadıklarında ya da ekonomik iyileşmenin olduğu dönemlerde başvurdukları yöntemler arasında gelmektedir. Bu kapsamda devletler ekonomik genişlemenin olduğu dönemlerinde kamu harcamaları, vergiler, sürdürülebilir büyüme politikaları gibi politikalarda etkinlik ve verimliliği arttırarak yıllar sonra yaşanabilecek ekonomik daralma dönemlerinde ekonomik düzeni sağlayabilme olanağı yakalayabilmektedirler. Mali alan, hükümetlerin etkin bir bütçe aracı olarak kullanması açısından oldukça önemli konu başlıklarından bir tanesidir. Yapılan bu çalışmayla mali alan literatürüne ilişkin geniş bir perspektif çizilmiştir. Çalışmayla mali alanın bibliyometrik analizi gerçekleştirilerek literatürün yazar, kurum, ülke ve atıf ağları incelenmiştir. WOS çekirdek koleksiyonuna uygulanan kısıtlar neticesinde analize konu 1990-2022 yılları arasında mali alanla alakalı olarak yayınlanan 8586 çalışma kapsam dahiline alınmış ve literatür ağı çıkarılmıştır.

Yapılan analizler neticesinde elde edilen bulgulara göre çalışmalar 1990-2022 yılları arasında sürekli olarak bir artış trendinde olduğu gözlemlenmektedir. Buna ek olarak çalışmalarda en çok atıf sayısına ulaşılan yılın 2019 yılı olduğu, en çok çalışma sayısına ulaşılan yılın ise 2021 yılı olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu bu tarih aralığında dünyada 2019 yılının sonlarında ortaya çıkan Covid-19 ile mücadele başlatılmıştır. Ülkeler virüs ile mücadele de çeşitli yöntemler benimsemişlerdir. Söz konusu yöntemlere bakıldığında ülkelerin sağlık altyapılarının güçlendirilmesi, tam kapanma vb. yöntemler olduğu söylenebilmektedir. Bu

süreç aralığında virüsle mücadele için bütçelerinden karşılanmak üzere özellikle sosyal ve sağlık harcamalarının arttığı buna ek olarak söz konusu harcamaların bütçe üzerinde ilave bir yük oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda harcamaların bütçe üzerindeki etkileri ve ilave mali alan oluşturmak için çözüm önerilerinin sunulması söz konusu yıl aralığında çalışma ve atıf sayılarını arttırdığı düşünülmektedir.

Analizlerden elde edilen bir diğer bulgu ise 8586 çalışma içerisinde çalışmaların türlerine ilişkin bilgilerdir. Buna göre 8586 çalışmada en çok kullanılan doküman türü toplam çalışmaların yaklaşık olarak %80'ini oluşturan makalelerden oluşmaktadır. Mali alan ile alakalı literatürde çalışma sayısının menşei ülke olarak en çok olduğu ülkenin ABD olduğu tespit edilmiştir. Yazar işbirliğinde ağın geneline bakıldığında literatürde kilit rol oynayan birkaç yazar ile ağ haritasının birbirine bağlandığı tespit edilen bir diğer önemli husustur. Kurum işbirliğine bakıldığında genel olarak menşei gelişmiş ülke olan kurumların literatürde oldukça etkin olduğu gözlemlenmiştir. Ülke işbirliğinin ABD'nin ağın merkezinde olduğu ve ülkeler arasındaki bağlantının sağlanmasında önemli rol oynadığı saptanmıştır. Ek olarak yine ABD'nin en çok atıf ve yayın sayısına sahip olduğu tespit edilmiştir. Çalışmaların ilgili alan özelinde tespit edilmesi ve erişilebilirliğini kolaylaştırmasında önemli bir rol oynayan anahtar kelimelere bakıldığında en etkin anahtar kelimelerin “fiscal policy”, “economic growth”, “monetary policy”, ve “public spending” olduğu tespit edilmiştir. Çalışmaların yayımlandığı kaynaklara bakıldığında dergilerin etkin bir rol oynadığı görülebilmektedir. Buna ek olarak etkin olan dergilerin genel olarak gelişmiş ülke menşei olduğu da tespit edilen bir diğer önemli husustur.

Çalışma bir meta veri analizi olmasından dolayı literatür hakkında oldukça detaylı bilgiler içermektedir. Analizlerin daha doğru ve kapsamlı sonuçlar verebilmesi ve analizin yorum kapasitesinin artırabilmesi adına belirli kısıtlar eklenmiştir. Eklenen bu kısıtlar çalışmanın sınırlarını belirlemektedir. Bu sınırların genişletilmesiyle literatür hakkında daha geniş bilgi ve deneyim elde edilebilmektedir.

Kaynakça

- Ağcasulu, H. ve Yavuz, İ. S. (2021). Yerel Yönetimler ve Bütçe İlişkisine Yönelik Akademik Çalışmaların Bibliyometrik Analizi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(24), 104–121.
- Aguzzoni, L. (2011). *The Concept of Fiscal Space and its Applicability to the Development of Social Protection Policy in Zambia* (No: 28). ESS Paper Series. Geneva.
- Akdemir, T., Ulusoy, A. ve Birol, K. (2013). *Kürsel Kriz ve AB'nin Kriz Karşıtı Maliye Politikalarının Etkinliği: Mali Alan Açısından Bir Değerlendirme*. Maliye Sempozyumu.
- Akitoby, B., Hemming, R. ve Schwartz, G. (2007). *Public Investment and Public-Private Partnerships*. *International Monetary Fund*. Washington. doi:10.1057/9780230593992
- Alesina, A. ve Ardagna, S. (2010). Large Changes in Fiscal Policy: Taxes Versus Spending. *Tax Policy and the Economy*, 24, 35–68. doi:10.1086/649828
- Alesina, A. ve Tabellini, G. (2008). Why is Fiscal Policy Often Procyclical? *Journal of the European Economic Association*, 6(5), 1006–1036.
- Alt, J. E. ve Lassen, D. D. (2006). Fiscal Transparency, Political Parties, and Debt in OECD Countries. *European Economic Review*, 50(6), 1403–1439. doi:10.1016/j.eurocorev.2005.04.001
- Auerbach, A. J. ve Feldstein, M. (2002). *Handbook of Public Economics*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers.
- Auerbach, A. J. ve Gorodnichenko, Y. (2010). *Measuring the Output Responses To Fiscal Policy* (No: 16311). Nber Working Paper Series. California. <http://www.nber.org/papers/w16311> adresinden erişildi.
- Baker, S. R., Bloom, N. ve Davis, S. J. (2016). Measuring Economic Policy Uncertainty. *The Quarterly Journal of Economics*, 131(4), 1593–1636. doi:10.1007/978-3-642-19712-3_48
- Barro, R. J. ve Sala, X. I. M. (1992). Public Finance in Models of Economic Growth. *Review of Economic Studies*, 59(4), 645–661. doi:10.2307/2297991
- Baxter, M. ve King, R. G. (1993). American Economic Association Fiscal Policy in General Equilibrium. *The American Economic Review*, 83(3), 315–334.
- Besley, T. ve Case, A. (2003). Political institutions and policy choices: Evidence from the United States. *Journal of Economic Literature*, 41(1), 7–73. doi:10.1257/jel.41.1.7
- Besley, T. ve Coate, S. (2003). Centralized Versus Decentralized Provision of Local Public Goods: A Political Economy Approach. *Journal of Public Economics*, 87(12), 2611–2637. doi:10.1016/S0047-2727(02)00141-X

- Bohn, H. (1998). The Behavior of U.S. Public Debt and Deficits. *The Quarterly Journal of Economics*, 113(3), 949–963.
- Bozkurt, A. A. ve Çelikkaya, S. (2022). Doğrudan Yabancı Yatırımlar Ve Bölgesel Kalkınma İlişkisi Üzerine Sosyal Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(4), 657–673.
- Broadus, R. N. (1987). Toward a Definition of “Bibliometrics”. *Scientometrics*, 12(5–6), 373–379. doi:10.1007/BF02016680
- Case, A. C., Rosen, H. S. ve Hines, J. R. (1993). Budget Spillovers and Fiscal Policy Interdependence. Evidence from the States. *Journal of Public Economics*, 52(3), 285–307. doi:10.1016/0047-2727(93)90036-S
- Devarajan, S., Swaroop, V. ve Zou, H. (1996). The Composition of Public Expenditure and Economic Growth. *Journal Monetary Economics*, 37(1), 313–344.
- Diodato, P. V. ve Gellatly, P. (1994). *Dictionary of Bibliometrics* (1. bs.). New York: Routledge.
- Easterly, W. ve Rebelo, S. (1993). *Fiscal Policy and Economic Growth: an Empirical Investigation*. *Journal of Monetary Economics*. Massachusetts. <http://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/030439329390025B> adresinden erişildi.
- Eggertsson, G. B. ve Krugman, P. (2012). Debt Deleveraging, and Liquidity Trap: A Fisher-Minsky-Koo approach. *The Quarterly Journal of Economics*, 127(3), 1469–1513.
- Egghe, L. ve Rousseau, R. (1990). *Introduction to Informetrics: Quantitative Methods in library, Documentation and Information Science*. doi:10.1016/0306-4573(91)90073-u
- Ellegaard, O. ve Wallin, J. A. (2015). The Bibliometric Analysis of Scholarly Production: How Great is the Impact? *Scientometrics*, 105(3), 1809–1831. doi:10.1007/s11192-015-1645-z
- Fatás, A. ve Mihov, I. (2003). The Case for Restricting Fiscal Policy Discretion. *Quarterly Journal of Economics*, 118(4), 1419–1447. doi:10.1162/003355303322552838
- Galí, J., López-Salido, J. D. ve Vallés, J. (2004). *Understanding the Effects of Government Spending on Consumption* (No: 339). International Research Forum on Monetary Policy. Frankfurt. doi:10.1162/JEEA.2007.5.1.227
- Heller, S. P. (2005a). Back to Basics - Fiscal Space: What It Is and How to Get It. *Finance and Development*, 42(2), 1–5.
- Heller, S. P. (2005b). *Understanding Fiscal Space*. *IMF Policy Discussion Paper*. Washington. <http://web.worldbank.org/archive/website01021/WEB/IMAGES/PDP04.PDF> adresinden erişildi.
- International Monetary Fund. (2016). *Acting Now, Acting Together, Fiscal Monitor*.

Washington.

- Jones, A. W. (2016). Forensic Journals: Bibliometrics and Journal Impact Factors. *Encyclopedia of Forensic and Legal Medicine* içinde (ss. 528–538). Linköping: Elsevier Ltd. doi:10.1016/B978-0-12-800034-2.00181-6
- Kneller, R., Bleaney, M. F. ve Gemmell, N. (1999). Fiscal Policy and Growth: Evidence from OECD Countries. *Journal of Public Economics*, 74(2), 171–190. doi:10.1016/S0047-2727(99)00022-5
- Kose, M. A., Kurlat, S., Ohnsorge, F. ve Sugawara, N. (2022). A Cross-Country Database of Fiscal Space. *Journal of International Money and Finance*, 128, 2–19. doi:10.1016/j.jimonfin.2022.102682
- Lane, P. R. (2003). The Cyclical Behaviour of Fiscal Policy: Evidence from the OECD. *Journal of Public Economics*, 87(12), 2661–2675. doi:10.1016/S0047-2727(02)00075-0
- Linde, G. Van Der. (2011). *Fiscal Space And Development Strategies*. Cape Town.
- Milesi-ferretti, G. M., Perotti, R. ve Rostagno, M. (2002). Electoral Systems and Public Spending. *The Quarterly Journal of Economics*, 117(2), 609–657.
- Moosavi, J., Naeni, L. M., Fathollahi-Fard, A. M. ve Fiore, U. (2021). Blockchain in Supply Chain Management: A Review, Bibliometric, and Network Analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 2, 1–15. doi:10.1007/s11356-021-13094-3
- Mountford, A. ve Uhlig, H. (2009). What are the Effects of Fiscal Policy Shocks? *Journal of Applied Econometrics*, 24, 960–992. doi:10.1002/jae
- Perotti, R. (2007). *Fiscal Policy in Developing Countries: A Framework and Some Questions*. *Policy Research Working Paper WPS 4365ch*. doi:10.2139/ssrn.978101
- Pritchard, A. (1969). Statistical Bibliography or Bibliometrics. *Journal of Documentation*, 24(4), 348–349.
- Rajkumar, A. S. ve Swaroop, V. (2002). *Public Spending and Outcomes Does Governance Matter?* (No: 2840). Policy Research Working Paper. Washington.
- Ramey, V. A. (2011). Can Government Purchases Stimulate the Economy? *Journal of Economic Literature*, 49(3), 673–685. doi:10.1257/jel.49.3.673
- Ranis, G., Stewart, F. ve Ramirez, A. (2000). Economic Growth and Human Development. *World Development*, 28(2), 197–219. doi:10.23943/princeton/9780691166377.003.0002
- Schmitt-Grohé, S. ve Uribe, M. (2007). Optimal Simple and Implementable Monetary and Fiscal Rules. *Journal of Monetary Economics*, 54(6), 1702–1725. doi:10.1016/j.jmoneco.2006.07.002
- Shankar, S. (2009). *Strengthening the Response to the Global Financial Crisis in Asia-Pacific:*

- The Role of Monetary, Fiscal and External Debt Policies.* Dhaka. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.553.100&rep=rep1&type=pdf> adresinden erişildi.
- Shi, M. ve Svensson, J. (2006). Political Budget Cycles: Do They Differ Across Countries and Why? *Journal of Public Economics*, 90, 1367–1389. doi:10.1016/j.jpubeco.2005.09.009
- Şimşek, A. (2020). Girişimcilik Alanında Yapılmış Yayınların Bibliyometrik İncelenmesi: Web Of Science Veri Tabanı Örneği. *Ekonomik, Finans ve İşletme Yönetimi Alanında Güncel Gelişmeler - 1* içinde . Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Şimşek, A. ve Küçükeşmen, E. (2021). Web of Science Veri Tabanında Analitik Hiyerarşi Prosesiyle İlgili Yayınların Bibliyometrik Analizi. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 148–162. doi:10.47257/busad.1040086
- Strömberg, D. (2004). Radio's Impact on Public Spending. *The Quarterly Journal of Economics*, 119(1), 189–221.
- Svensson, J. (2000). Foreign Aid and Rent-seeking. *Journal of International Economics*, 51, 437–461. doi:10.1007/s11123-015-0440-4
- Swanson, D. ve Santamaria, L. (2021). Pandemic Supply Chain Research: A Structured Literature Review and Bibliometric Network Analysis. *Logistics*, 5(1), 1–22. doi:10.3390/logistics5010007
- Talvi, E. ve Végh, C. A. (2005). Tax Base Variability and Procyclical Fiscal Policy in Developing Countries. *Journal of Development Economics*, 78(1), 156–190. doi:10.1016/j.jdeveco.2004.07.002
- Tanzi, V. (2007). *Can Fiscal Decentralization Create Fiscal Space?* İstanbul.
- Tranfield, D., Denyer, D. ve Smart, P. (2003). Towards a Methodology for Developing Evidence-Informed Management Knowledge by Means of Systematic Review. *British Journal of Management*, 14, 207–222. doi:10.1007/978-3-030-92836-0_28
- UNICEF. (2009). Fiscal Space For Strengthened Social Protection West And Central Africa. *UNICEF Regional Office Of West and CentralAfrica* içinde (ss. 1–53).
- Ünsal, H. ve Durucan, A. (2013). *Kriz Ortamında Büyümenin Sağlanmasına İlişkin Yeni Bir Politika Önerisi: Mali Alan Uygulamaları Ve Değerlendirilmesi.* Antalya.
- van Eck, N. J. ve Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a Computer Program for Bibliometric Mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523–538. doi:10.1007/s11192-009-0146-3
- van Eck, N. J., Waltman, L. ve Noyons, E. C. M. (2010). *A Unified Approach to Mapping and Clustering of Bibliometric Networks.* Eleventh International Conference on Science and Technology Indicators. Leiden.

- Vona Kurt, E. ve Şimşek, A. (2022). İletişim ve Yapay Zeka Konularını Ele Alan Makalelerin Bibliyometrik Analizi. N. Şalvarcı Türeli (Ed.), *Başka Bir Yönetim Mümkün Mü?* içinde (ss. 204–241). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Wang, X., Xu, Z. ve Škare, M. (2020). A bibliometric analysis of Economic Research-Ekonomska Istraživanja (2007–2019). *Economic Research-Ekonomska Istraživanja* , 33(1), 865–886. doi:10.1080/1331677X.2020.1737558
- WHO. (2017). *Fiscal Space for Health*. UHC Technical Brief. Cenevre. http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/258893/1/fiscal_space_for_health.pdf adresinden erişildi.
- Yu, C., Davis, C. ve Dijkema, G. P. J. (2014). Understanding the Evolution of Industrial Symbiosis Research: A Bibliometric and Network Analysis (1997-2012). *Journal of Industrial Ecology*, 18(2), 280–293. doi:10.1111/jiec.12073
- Zhang, T. ve Zou, H. fu. (1998). Fiscal Decentralization, Public Spending and Economic Growth in China. *Journal of Public Economics*, 67(2), 221–240. doi:10.1016/S0047-2727(97)00057-1
- Zupic, I. ve Čater, T. (2014). Bibliometric Methods in Management and Organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429–472. doi:10.1177/1094428114562629

EXTENDED SUMMARY

Purpose of the Research

The aim of this study is to determine where the studies in the literature related to the financial field are and where they are going. In addition, it shows which of the issues that are closely related to the financial field, such as public expenditures, tax policies, staying sustainable and growth, are studied more in the literature. At the same time, it aims to make it easier for the authors who will work on the subject in the future to identify the intense and non-intensive aspects of the field.

Methodology

First, the study is a metadata analysis. In the bibliometric network analysis, which is included in our mix as a metadata analysis, network maps of the reference network of countries, institutions, authors, keywords and studies in the network are prepared and reveal the most effective countries, institutions, authors, keywords and studies in the literature. Accordingly, bibliometric studies mainly seek solutions to three problems by looking at these questions:

- What are the main topics or main areas of research in a particular scientific field?
- How do these subjects or areas relate to each other?
- How has a particular scientific field developed over time?

The software you use in solving the above questions is the VOSviewer software. As a result of the constraints entered with this software, the metadata withdrawn from the Web of Science core collection is visualized to reveal how the institutions, countries and authors in the network are related, and in addition, the most effective keywords and studies can be identified.

The study is methodologically structured in four stages. The first stage consists of selecting keywords to be used in the network by entering certain constraints into the Web of Science core collection. The second stage consists of pulling the data from the Web of Science core collection and compiling the captured data. The third stage consists of determining the field constraints in order to give more comprehensive results of the data to be used in the study. Finally, it consists of the data obtained as a result of the analyzes made in the fourth stage and the interpretation of these data.

Findings

When the findings are examined, it is first observed that the studies have shown a continuous increase from 1990 to the present day, which also determines the time limitations of the analysis over the years. When the document types of 8586 studies were examined, it was determined that the article type had a share of 80% in the general studies. It has been observed that the country that has contributed the most to the literature is the United States of America. While it was determined that a total of 11382 authors contributed to the literature in the author cooperation network within the analysis, it was determined that the largest clustering in the network was realized with 1017 authors and these authors were connected to each other by the authors who played a key role in the literature. It is another important issue that has been determined that the most effective institutions in institutional cooperation and the institutions located in the network center are generally the institutions belonging to developed countries in terms of area. When the country cooperation is examined, it is determined that there are 144 countries contributing to the literature. Among these countries, it has been observed that the United States of America is the country that has made the most contribution in terms of area. When we look at Turkey in particular, it has been determined that the countries with which it generally cooperates are the member states of the European Union and the United States of America. In addition, it is among the important issues that have been determined that Turkey cooperates with countries such as China, Nigeria and South Africa. When the keywords used for field research in the literature were examined, it was determined that the most used keywords were money and fiscal policies, growth, public debt, and in addition to this, the e62

gel code was among the frequently used ones. In terms of the sources in which the studies are published, it is seen that the journals are intense. In addition, when the countries of origin of these journals are examined, it can be seen that they are countries with developed country status.

Conclusion

In times of economic contraction and expansion, the fiscal sphere is among the methods used by governments. In this context, the states could ensure economic order in periods of abundance by pursuing policies such as public expenditures, taxes and sustainable growth policies in times of bottlenecks. The financial field is one of the most important topics in terms of the general interest of the economy. From this point of view, it is not surprising that the field of finance is constantly on the agenda in the economic literature. In this study, a broad perspective on the financial literature has been drawn. With the study, bibliometric analysis of the financial field was carried out and author, institution, country and citation networks of the literature were examined. As a result of the constraints applied to the WOS core collection, 8586 studies related to the financial field were included in the scope between 1990-2022 and the literature network was extracted.

According to the findings obtained as a result of the analyzes, it is observed that the studies are in a continuous upward trend between 1990-2022. In addition, it was determined that the year in which the highest number of citations was reached in the studies was 2019 and the year in which the highest number of studies was reached was 2021. Another finding obtained from the analyzes was the information on the types of studies in 8586 studies. Accordingly, the most used document type in 8586 studies consists of articles that constitute approximately 80% of the total studies. It has been determined that the country with the most studies in the literature related to the financial field is the USA. When we look at the overall network in the author's collaboration, it is another important issue that is found to be connected to the network map with a few authors who play a key role in the literature. When looking at institutional cooperation, it has been observed that institutions whose origin is developed countries are very effective in the literature. It has been determined that country cooperation is at the center of the U.S. network and plays an important role in ensuring the connection between countries. In addition, it was determined that the USA had the highest number of citations and publications. When the keywords that play an important role in the search and other authors of the studies are examined, it is determined that the most effective keywords are "fiscal policy", "economic growth", "monetary policy", and "public spending". When the sources in which the studies are published are examined, it can be seen that journals play an active role. In addition, it is another important issue that has been determined that the active journals are generally of developed country origin.

The study is a metadata analysis, it contains elaborate information about the literature. Certain constraints have been added to enable the analyses for providing more accurate and comprehensive results and to increase the interpretation capacity of the analysis. These added constraints reveal the limits of the study. By expanding these boundaries, more knowledge and experience about the literature can be obtained.